

1-67 1966

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ
АКАДЕМИЯ НАУК УЗБЕКСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ им. А. С. ПУШКИНА

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ

Тўққизинчи йил чиқиши

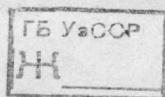

ЯНВАРЬ—ФЕВРАЛЬ

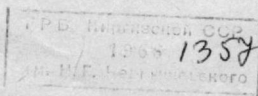
1

1966

УЗБЕКСКИЙ ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

Девятый год издания

А. Мамедов

Редколлегия:

Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги М. Т. ОҒИ-
БЕК (*бош муҳаррир*), ЎзССР Фанлар академиясининг кор-
респондент аъзолари: В. И. ЗОҲИДОВ, Ю. СУЛТОНОВ,
фалсафа фанлари доктори Қ. Х. ХОНАЗАРОВ (*бош муҳар-
рир ўринбосари*), филология фанлари докторлари: Ғ. А. АБ-
ДУРАҲМОНОВ, Ф. АБДУЛЛАЕВ, Х. Т. ЗАРИФОВ, В. В. РЕ-
ШЕТОВ, И. О. СУЛТОНОВ, А. П. ҚАЮМОВ, Ҳ. С. СУ-
ЛАЙМОНОВ, филология фанлари кандидатлари: Д. АШУ-
РОВА, Б. Ж. ЖУРАЕВ, О. У. УСМОНОВ С. ҚОСИМОВ
(*масъул секретарь*).

В. В. РЕШЕТОВ

ЎЗБЕК ШЕВАЛАРИНИНГ КЛАССИФИКАЦИЯСИ

Ўзбек диалектологиясининг лингвистик фан сифатида яратилиши проф. Е. Д. Поливанов, акад. К. К. Юдахин, проф. Ф. О. Юнусов, СССР Фанлар академиясининг корреспондент аъзоси А. К. Боровков ва бошқа олимларнинг номлари билан боғлиқдир¹.

Ўзбек шеваларини ўрганиш соҳасида айниқса проф. Е. Д. Поливанов жуда кўп ишлар қилди. У кўпгина ўзбек шева ва диалектларини тавсиф этди, уларнинг ўзаро фарқларини майда тафсилотлари билан кўрсатган ҳолда классификация қилиб берди².

Проф. Е. Д. Поливанов ўз классификациясида икки ҳолатни ҳисобга олган: 1) метисация, яъни қардош тилларнинг аралашуви; 2) гибридизация — қардош бўлмаган тилларнинг аралашуви (бунда у ўзбек ва тожик халқларининг тил ҳам этник жиҳатдан алоқаларини назарда тутган).

Проф. Е. Д. Поливанов шаҳар типдаги шеваларда юз берган барча фонетик ўзгаришларни туркий бўлмаган этник гуруҳлар таъсири (яъни субстрат таъсири) билан изоҳлаган ҳолда, уларни икки катта гуруҳпага: эронлашган ва эронлашмаган шевалар гуруҳисига ажратади. У Бухоро-Самарқанд-Хўжанд типдаги шеваларни максимал эронлашган, яъни тожик вокализмини ўзида тўла такрорлаган шевалар деб ҳисоблайди; Фарғонанинг сингармонизмли қишлоқ шеваларида эса эрон фонологик системаси минимум сақланган деб кўрсатади. Проф. Е. Д. Поливанов гибридизация процессида туркий элементларнинг кучая бориш даражасига қараб мазкур шевалар ўртасида яна тўрт тип шевалар мавжуд эканлигини қайд этади-ки, булар тубандагилардир: 2-тип — Тошкент ва унинг атрофидаги қишлоқ шевалари, 3-тип — Марғилон-Қўқон шевалари, 4-тип — Андижон-Шаҳрихон шевалари, 5-тип — «умлаутли» ёки «уйғурлашган» Наманган ва унга яқин қишлоқ шевалари.

Проф. Е. Д. Поливанов классификациясида яна икки тип шева ажратилган. Булар: 6-тип — шимолий ўзбек шаҳар шевалари (Туркистон, Чимкент ва бошқа баъзи пунктлар) ҳамда мазкур тип шевалар-

¹ Қаранг: В. В. Решетов, Узбекский язык, ч. I, Ташкент, 1959, стр. 51 ва бошқалар; В. Решетов, III. Шоабдурахмонов, Узбек диалектологияси, Тошкент, 1962, 70—86-бетлар.

² Қаранг: Е. Д. Поливанов, Звуковой состав ташкентского диалекта, ж. «Наука и просвещение», Ташкент, 1922; Образцы фонетических записей ташкентского диалекта, «Бюллетень Среднеазиатского гос. университета, Ташкент, 1924; «Доклады АН СССР», № 5, № 14, № 15, 1928; «Известия АН СССР», № 7, 1929; № 1, 1931; Говор кишлака Кыят-Конграт Шаватского района (в Хорезме), «Сборник научных трудов», т. I, вып. 2, Ташкент, 1934; Узбекская диалектология и узбекский литературный язык, Ташкент, 1933; Материалы по грамматике узбекского языка, вып. I, Ташкент, 1935 ва бошқалар.

дан ўғуз-ўзбек тил заминидagi метисация билан фарқланадиган 7-тип — шимолий ўзбек қишлоқ шевалари.

Юқорида санаб ўтилган шеваларнинг барчаси, проф. Е. Д. Поливановнинг кўрсатишича, «Чигатой лаҳжаси»ни ташкил қилади.

Уч қисмдан иборат проф. Е. Д. Поливанов классификациясининг иккинчи қисми «қипчоқ» ёки Е. Д. Поливанов термини бўйича «соф ўзбек» («собственно-узбекское») лаҳжаси бўлиб, у беш тип шевадан иборат: 1-тип — шимолий ўзбек шевалари (Туркистондаги Сўзоқ, Чалақўргон қишлоқ шевалари), 2-тип — о-ловчи группа (Самарқанд областидаги қозоқ-найман ва Фарғона-қорақалпоқ диалекти), 3-тип — Оҳангарон водийсидаги қурама шевалари, 4-тип — марказий ва жанубий ўзбек диалектлари, 5-тип — Қипчоқ лаҳжасининг Хоразм қисми (Шимолий Хоразм ва ўрта Хоразм шевалари).

Учинчиси «ўғуз» лаҳжаси бўлиб, у ўз ичига икки тип шевани олади: 1-тип — шимолий ўзбек шевалари (Иқон-Қорабулоқ диалекти, Жиззах районидаги Боғдон шеваси мазкур диалектнинг алоҳида типини ташкил этади). 2-тип-Жанубий Хоразм группаси (Хива ва бошқа шева-лар).

Проф. Е. Д. Поливанов туркологлар орасида биринчи бўлиб ўзбек шеваларини жуда кенг масштабда ўрганди. Унинг ўзбек шевалари бўйича олиб борган тавсифий ишлари жуда аниқ бўлиши билан ажралиб туради, тил фактларининг интерпретацияси ҳеч қандай эътироз туғдирмайди.

Акад. К. К. Юдахин айрим ўзбек шеваларини текшириш ҳамда қардош ва қардош бўлмаган тиллар ўртасидаги алоқаларни аниқлаш натижасида ўзбек шевалари классификациясининг икки вариантини тавсия этди.

У ўз классификациясининг бошланғич вариантда тожик тили билан бўлган муносабатларга ва сингармонизмнинг сақланиш даражасига кўра, ўзбек шеваларини тўрт группага ажратди: 1) асл туркий товуш системаси ва сингармонизмни сақлаган ўзбек шевалари; 2) ўзбек ва тожик тилларида сўзлашадиган тожик шевалари (Самарқанд, Бухоро каби шаҳар шевалари)³.

Кейинчалик, акад. К. К. Юдахин ўзбек шеваларининг ўзига хос хусусиятлари билан муфассалроқ танишиб, аввалги классификациясига тегишли аниқликлар киритди ва ўзбек шеваларини беш группага ажратди: Тошкент, Фарғона, қипчоқ, Хива (Хива-ўғуз) ва шимолий ўзбек шевалари⁴. Шуни алоҳида қайд қилиш керакки, акад. К. К. Юдахиннинг ишлари ғоят даражада аниқ, пухта ва фактик материалларга бойлиги билан диққатга сазовор.

Ўзбек шеваларини ўрганиш соҳасида Ғози Олим Юнусов ҳам муваффақиятли иш олиб борди⁵. У айрим ўзбек шеваларини тавсиф қилиш билан бир қаторда, уларни тубандагидек группаларга ажратган ҳолда классификация ҳам қилди:

1. Ўзбек-қипчоқ лаҳжаси. Бу лаҳжа қирқ, жалойир-лақай, қипчоқ, гурлан шеваларини ўз ичига олади.

2. Турк- барлос лаҳжаси. Мазкур лаҳжа Сайрам-Чимкент, Тошкент, Хос, Андижон, Наманган шеваларидан иборат.

3. Хива-Урганч лаҳжаси. Бу лаҳжага Хива ва қарлуқ шевалари қиради.

³ К. К. Юдахин, Материалы по звуковому составу чагатайского языка, ж. «Культуры и письменности Востока», кн. V, 1929.

⁴ К. К. Юдахин, Узбекский язык, «Литературная энциклопедия», т. XI, М., 1939, стр. 493.

⁵ Ғози Олим, Ўзбек лаҳжаларини таснифида бир тажриба, Тошкент, 1936 (латинлаштирилган ўзбек алфавитида).

Проф. А. К. Боровков ўзбек шевалари классификациясининг икки вариантини тавсия этди.

У ўз классификациясининг биринчи вариантга асос қилиб фонетик белгиларни *ж*-лашиш ва *й*-лашиш, *о*-лашиш ва *а*-лашиш хусусиятларини олди ҳамда ўзбек шеваларини тубандагидек группаларга ажратган ҳолда классификация қилди:

1. *о*-ловчи группа шевалар. Бу группага Тошкент, Андижон, Фарғона, Самарқанд, Бухоро ва бошқа марказий шаҳар шевалари ҳамда улар атрофидаги район шевалари кирази.

2. *а*-ловчи группа шевалар. Бу группадаги шевалар учун сингармонизм қонуни характерли бўлиб, улар *й*-лашиш ва *ж*-лашиш хусусиятларига кўра икки группага ажратилади. *й*-ловчи группага Жанубий Қозоғистондаги (Чимкент, Манкент, Туркистон ва бошқа) ўзбек шевалари ҳамда Жанубий Хоразм шевалари, *ж*-ловчи группага эса Шимолий Хоразм, Сурхондарё ва Самарқанд областидаги қишлоқ шевалари киритилади⁶.

Проф. А. К. Боровков классификациясининг иккинчи варианты «тарихий диалектология фактларини ҳамда ўзбек шева ва диалектлари ўртасидаги ўзаро муносабатларни ҳисобга олган ҳолда» тузилган бўлиб, у қуйидаги тўрт группадан иборат: 1) Ўрта ўзбек диалекти, 2) Шайбоний-ўзбек ёки *ж*-ловчилар диалекти, 3) Жанубий Хоразм диалекти, 4) Алоҳида группа шевалар⁷.

Ўзбек шеваларини ўрганиш соҳасида ушбу сатрларнинг автори ҳам иш олиб бормоқда. Биз фақат шаҳар типидagi шеваларнигина эмас, балки қипчоқ шеваларини ҳам диалектологик текшириш объекти қилиб олганмиз⁸.

Кейинги йилларда ўзбек халқ шеваларини ўрганишга бўлган қизиқиш яна ҳам кучаймоқда, ўзбек диалектологларининг сафи махсус тайёргарликдан ўтган ёш талантли тадқиқотчилар ҳисобига кўпаймоқда.

Шеваларнинг фонетик ва лексик-грамматик хусусиятлари етарли даражада ёритилган учта докторлик (Ш. Шоабдурахмонов, Ф. Абдуллаев ва М. Мирзаев) ҳамда йигирмадан ортиқ кандидатлик диссертацияларнинг ҳимоя қилиниши юқоридаги фикримизнинг яққол далилидир⁹.

Ҳозирги Ўзбекистон территориясида мавжуд бўлган ўзига хос этногенетик процесс ҳамда қардош ва қардош бўлмаган халқлар тилининг бир-бирига таъсири ўзбек тилининг жуда мураккаб диалект комплексини вужудга келтирди. Тарихий-лингвистик жиҳатдан бу комплекс учта компонентдан иборат:

1) Шимоли-ғарбий группа — ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжаси. Бу группага ўзбек тилининг қипчоқ шевалари; территориал ёндош қозоқ, қирғиз ва қорақалпоқ тиллари кирази.

2) Жануби-ғарбий группа — ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси. Бу группага территориал ёндош туркман тили тааллуқлидир.

⁶ Қаранг: А. К. Боровков, Новый узбекский алфавит, ж. «Литература и искусство Узбекистана», кн. III, Ташкент, 1940.

⁷ А. К. Боровков, Вопросы классификации узбекских говоров, «Известия АН УзССР», № 5, 1953.

⁸ Қаранг: В. В. Решетов, Узбекский язык, ч. I, стр. 55 ва бошқа бетлар; ўша автор, О диалектной основе узбекского литературного языка, Сб. «К вопросам узбекской орфографии и терминологии», Ташкент, 1952, стр. 56—62; «Вопросы языкознания», I, 1955, стр. 100—108; Сб. «Вопросы диалектологии тюркских языков», Баку, 1958; Узбекский национальный язык, «Труды Института языкознания АН СССР», т. X, М., 1960.

⁹ Бу ҳақда тўлароқ маълумот олиш учун қаранг: В. В. Решетов, Узбекский язык, ч. I, стр. 56.

3) Жануби-шарқий группа — бу группага қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжасини ташкил қилувчи кўпчилик ўзбек шаҳар шевалари, ҳозирги ўзбек адабий тили ва эски ўзбек тили; қардош туркий тиллардан эса янги уйғур тиллари кирази. Мазкур лаҳжага кирувчи шеваларнинг кўпчилиги учун шу нарса характерлики, улар тожик тили билан жуда қадимдан алоқадор.

Бундан кўринадики, ўзбек тилининг диалект комплекси ҳақиқатан ҳам мураккаб бўлиб, у Ўрта Осиё ва Қозоғистон территориясидаги халқлар тилининг кичик лингвистик харитасини эслатади.

Тарихий-лингвистик фактлар кўрсатганидек, Ўрта Осиё ва Қозоғистон территориясида мавжуд бўлган учта (қипчоқ, ўғуз, қарлуқ-чигил-уйғур) тил бирлиги ўзбек тили составида ҳам худди шунга мос уч лаҳжанинг (қипчоқ, ўғуз ва қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжаларининг) мавжуд бўлишига олиб келган.

I. ҚИПЧОҚ ЛАҲЖАСИ

Ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжаси ҳар хил туркий уруғ-қабила группа вакиллари ўз ичига олади. Булар орасида қипчоқ, найман, қангли, митан, лақай, уйшун, қорақалпоқ, тама, қишлиқ, онгут, қиёт, дўрман, арғин, уйғур каби кўпгина уруғлар мавжуд.

Қипчоқ лаҳжасига тааллуқли шевалар жуда катта территорияга тарқалган. Ўзбекистоннинг барча областларида мазкур лаҳжа вакиллари борлиги ҳам бу фикрнинг тўғри эканлигига далилдир. Ҳақиқатан ҳам қипчоқ лаҳжасининг вакиллари Тошкент областининг Оҳангарон водийсидагина эмас, ҳатто Фарғона, Андижон областларида ҳам яшайдилар. Сирдарё, Самарқанд, Бухоро, Қашқадарё, Сурхондарё ва Хоразм областлари аҳолисининг кўпчилиги қисми ҳам қипчоқ лаҳжасининг вакиллари. Бугина эмас, ўзбек тили қипчоқ лаҳжасининг шевалари Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон республикалари территориясида ҳам бор.

Ўзбек тилининг қипчоқ шевалари фақат диалектологлар учунгина эмас, балки фольклористлар учун ҳам жуда қизиқарли материаллар беради. Авлоддан-авлодга ўтиб келган жуда бой халқ оғзаки ижоди, хусусан қаҳрамонлик эпоси ўзбек халқининг миллий ғурури ҳисобланади. Шу сабабли аксарият қисми қипчоқлардан бўлган ўзбек халқ бахшиларининг ҳаёти ва ижодини ўрганиш ўз навбатида қипчоқ шеваларининг характерли тил хусусиятларини ҳар тарафлама тадқиқ қилишни тақозо этади. Шу билан бир қаторда, қипчоқ лаҳжаси ўз фонетик ва лексик-грамматик хусусиятларига кўра ўзбек адабий тили нормаларидан ҳам кўп жиҳатлари билан фарқ қилади.

Ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжаси лингвистик жиҳатдан бир қатор хусусиятларга эгаки, булардан энг муҳимлари тубандагилардир:

Фонетик хусусиятлар: а) контраст жуфт унлилар [y—y, o—o, y—u, a—a]¹⁰ нинг мавжудлиги ва бунинг натижасида сингармонизмнинг сақланиши;

б) сўз бошида келган юқори-ўрта кўтарилишдаги унлиларнинг дифтонглашуви: "э, уо, уө; в) *ийт, бийт* каби сўзларда *-ий* дифтонгли бирикмасининг ишлатилиши; г) қисқа-чўзиқ унлиларнинг фарқланмаслиги. (Бу шеваларда ундош товушларнинг тушиб қолиши ҳисобига бў-

¹⁰ Мазкур ишда барча ўзбек диалектологлари қўллаётган транскрипция сақланди. Бу транскрипция ҳақида қаранг: В. В. Решетов, К вопросу о транскрипции (применительно к особенностям узбекских народных говоров), «Ученые записки пединститута им. Низами», вып. 1, Ташкент, 1947, стр. 59—67; ўша автор, Узбекский язык, ч. 1, стр. 105 ва бошқа бетлар.

ладиган иккинчи даражали чўзиқликларгина бор); д) сўз бошида й ундошининг *дж* ундошига ўтиши, яъни й-лашиш эмас, балки *дж*-лашиш [й>дж] ҳолатининг мавжудлиги: *джол*<*йол*, *джаман*<*йаман*; е) *ғ*>*в* ўтиши: *тағ*>*тав*, *ағыз*>*авыз*; ж) *ғ*>*й*, *г*>*й* ўтиши: *йығын*>*джыйын*, *тегди*>*тийди*, *сигир*>*сийир*; з) унлилар ўртасида *п*, *к*, *қ*, ундошларининг жаранглилашиши: *қап*>*қабы*, *эк*>*егин*, *чық*>*чығып*; и) сўз охирида *к*, *қ* ундошларининг тушиб қолиши *сарық*>*сары*, *кичик*>*кичи*; к) *сўз* бошида ҳ ундошининг ортиши: *айван*>*хайван*.

Қипчоқ лаҳжасининг шевалари ўз фонетик белгиларига кўра *дж*-лашган бўлиб, уларнинг кўпчилик қисми эса *а*-лашган, яъни *а* унлиси бўлган сўзлар ўз интакт формасида ўша унлини сақлаган (масалан, *ата*, *бала*) ад. орф. *ота*, *бола*). Бироқ қипчоқ шевалари орасида *о*-лашган шевалар (Самарқанд областидаги қозоқ-найман шеваси, Фарғона-қорақалпоқ шевалари, Оҳангарон водийсидаги қурама шеваларининг бир қисми) ҳам борки, уларда ҳам худди ўзбек тилининг шаҳар шеваларидаги каби қадимги туркий *а* унлиси *э* унлисига ўтган (*а*>*э* — *эта*, *эла* ва бошқалар).

Морфологик хусусиятлар: а) қаратқич ва тушум келишиклари аффиксида *-н||д/-т* товушларининг алмашиниши: *-нынг||-нинг*, *-дынг||-динг*, *-тынг||-тинг*, *-ны||-ни*, *-ды||-ди*, *-ты||-ти*; б) шахс олмошларининг жўналиш келишиги шакли *маған*, *саған*, *уған*; в) ҳозирги замон давом феълининг *-джатыр* билан ясалиши: *бараджатыр*; г) келаси замон сифатдошининг *-тыған* билан ясалиши: *келэтыған||қозоқ*; *келетин*.

II. ЎҒУЗ ЛАҲЖАСИ

Хоразмнинг жанубий қисмидаги бир қанча шевалар ўзбек тилининг ўғуз лаҳжасига тааллуқлидир¹¹.

Хоразмдаги Хива, Хонқа, Шовот, Ҳазорасп, Ғазавот, Янгиариқ, Шўраҳон, Урганч сингари аҳоли яшайдиган пунктларда, шунингдек, Тошовуз ва Тўрткўл шаҳарларида ҳам ўғуз лаҳжасининг вакиллари жуда кўп. Шимолий ўзбек (Туркистон-Чимкент) группа шевалари (Қорабулоқ, Манкент, Қорамурт, Иқон) ҳам, шубҳасиз, ўғуз элементларининг иштирокида шаклланган. Мазкур лаҳжа вакиллари республиканинг бошқа районларида (масалан, Жиззах яқинидаги Богдон қишлоғида) ҳам учрайди.

Ўғуз лаҳжасининг энг муҳим ўзига хос хусусиятлари қуйидагиларди:

Фонетик хусусиятлар: а) ўзбек тили қипчоқ шеваларидаги каби контраст жуфт унлиларнинг мавжудлиги; б) қисқа ва чўзиқ унлиларнинг фарқланиши, яъни туркман тилидаги каби қадимги туркий чўзиқ унлилар (биринчи даражали чўзиқ унлилар)нинг мавжудлиги: *ат* (ҳайвон)—*а: д* (исм), *от* (ўсимлик)—*о: т* (олов); в) сўз бошида *т* ва *к* товушларининг жаранглилашиши: *дил* (ад. орф. тил), *гэл* (ад. орф. кел); г) *к* ва *г* ундошларининг максимал юмшоқлиги; д) «*бўл*» феълининг бошидаги *б* ундошининг тушиб «*ол*» тарзида талаффуз этилиши (*бол*>*ол*) ва бошқалар.

Морфологик хусусиятлар: а) қаратқич келишиги аффиксининг *-ынг||-инг* формасида ишлатилиши: *атынг башы||* ад. орф. отнинг боши; б) жўналиш келишиги аффиксининг *-а||-э* формасида қўлланиши: *атыма||* ад. орф. отимга; в) келаси замон формасининг *-джак||-джэк* аффикси билан қўлланиши: *келэджек*; г) истак феъли формасининг *-лы||ли*

¹¹ Қаранг: Ф. Абдуллаев, Хоразм шевалари, I-қисм, Тошкент, 1961, 235—278-бетлар.

аффикси билан ишлатилиши: *келэли*; д) *берсанга* (ад. орф. берсангчи) типидagi буйруқ феъл формаларининг мавжудлиги ва бошқалар.

Ўғуз лаҳжаси шевалар миқдорига ва шу лаҳжада сўзловчи аҳоли сонига кўра ўзбек тили диалект комплексида (бошқа лаҳжаларга нисбатан) охириги ўринда туради.

III. ҚАРЛУҚ-ЧИГИЛ-УЙҒУР ЛАҲЖАСИ

Ўзбек тилининг қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжаси шаҳар шеваларини ва уларга ёндош бўлган шаҳар типидagi қишлоқ шеваларни ўз ичига олади.

Мазкур диалект бирлигининг шаклланиши XI асрдаги қорахонийлар ҳаракати билан боғланган¹².

Тарихий жиҳатдан қарлуқ-чигил-уйғур тил бирлигига Наманган, Тошкент, Андижон ва Ўзбекистоннинг бошқа районларидаги йирик пунктлар аҳолисининг шевалари тааллуқлидир¹³.

Бу лаҳжанинг шевалари Ўзбекистон территориясидан ташқарида ҳам кўп тарқалган. Масалан, Қозоғистон территориясидаги Туркистон, Чимкент, Сайрам, Қорабулоқ, Қорамурт, Иқон, Манкент; Қирғизистон территориясидаги Ўш, Жалолобод, Ўзган ва бошқалар шулар жумласидандир. Бу лаҳжага оид шева вакиллариини Совет Иттифоқидан ташқарида, масалан, Афғонистонда ҳам учратамиз. Маълумки, 1630 йилларда ўзбек уруғларидан қатағонларнинг бир қисми Шошдан (Тошкент воҳасидан) Афғонистонга кўчиб кетганлар¹⁴. Ўзбек шеваларини классификация қилган тадқиқотчилар бу лаҳжа шеваларини турли группаларга киритганлар¹⁵, ҳолбуки, мазкур шевалар ўртасидаги генетик ва тил жиҳатдан яқинлик фақат тарихий пландагина эмас, балки ҳозирги пайтдаги ҳолатида ҳам — фонетикада ҳам, лексикада ҳам, баъзи грамматик формаларда ҳам кўзга яққол ташланади.

Уйғур тилига хос бир қатор типик хусусиятларнинг, қисман «умлаут»нинг мавжудлигига қараб Наманган шеваси¹⁶, хусусан Наманган атрофидаги баъзи қишлоқ шевалари, масалан, Уйчи шеваси¹⁷ алоҳида ўрин тутadi. Шу нарсa шубҳасизки, ҳозирги пайтда «умлаут» мавжудлигига қараб характерланидиган шевалар территорияси, ўтмишда, албатта, кўпроқ ва кенгроқ бўлган¹⁸.

¹² Қаранг: В. В. Решетов, О диалектной основе узбекского литературного языка, «Вопросы языкознания», 1, 1955, стр. 100—108; Ш. Шоабдурахмонов, Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари, Тошкент, 1962, 7—36-бетлар.

¹³ Қаранг: В. В. Решетов, Карлуко-чигило-уйгурская языковая общность узбекского языка, «Ученые записки Ташкентского педагогического института иностранных языков», вып. VII, Ташкент, 1963, стр. 27—43; ўша автор, Ўзбек тилининг қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжаси, «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», № 5, 1960, 34—46-бетлар.

¹⁴ Қаранг: В. В. Решетов, К вопросу об изучении узбекских народных говоров, «Юбилейный сборник, посвященный двадцатипятилетию УзССР», Ташкент, 1950, стр. 478. Қатағонларнинг тили ҳақида қаранг: Ғози Олим, Ўзбек уруғларидан қатағонлар ва уларнинг тили, «Илмий фикр» тўплами, 1, Самарқанд — Тошкент, 1930, 21—40-бетлар (латинлаштирилган ўзбек алфавитида).

¹⁵ Қаранг: Е. Д. Поливанов, Узбекская диалектология и узбекский литературный язык, Ташкент, 1933, стр. 18 ва бошқа бетлар; А. К. Боровков, Вопросы классификации узбекских говоров, «Известия АН УзССР», № 5, 1953.

¹⁶ В. В. Решетов, О наманганском говоре узбекского языка, «Сб. акад. В. А. Гордлевскому к его семидесятилетию», М., 1953, стр. 216—230.

¹⁷ Қаранг: А. К. Боровков, К характеристике узбекских «умлаутных» или «уйгуризованных» говоров, «Сб. «Белек» С. Е. Малову», Фрунзе, 1946; А. Ю. Алиев, Ўзбек тили Уйчи шевасининг фонетик хусусиятлари, Ученые записки Наманганского гос. пединститута, вып. III, Наманган, 1957, стр. 131—166.

¹⁸ Қаранг: К. К. Юдахин, Уйгурско-узбекские языковые связи, «Известия АН Казахской ССР», 85, Алма-Ата, 1950, стр. 28.

Наманган шеваларига асос бўлган туркий тил бирлигини эътиборга олмасдан туриб, Андижон, Ўш каби шевалар генезисини аниқлаш мумкин эмас. Шунингдек, Тошкент шевасининг юқорида кўрсатилган шеваларга генетик жиҳатдан алоқадорлигини ҳисобга олмасдан туриб, Тошкент шевасидаги баъзи фонетик хусусиятларнинг ва морфологик формаларнинг келиб чиқишини тушунтириш мумкин эмас, модомики шундай экан, ягона территорияда ва ягона бир тил коллективи составида бир-бирига боғланмаган ҳолда вужудга келган тил ҳодисалари йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Тошкент ва Жиззах шеваларининг яқинлигини тасодифий бир ҳол деб бўлмайди, шунингдек, Қарши, Тошкент ва Наманган шевалари ўртасидаги ўхшаш фонетик ҳодисаларнинг мавжудлигини фақат тил тараққиётининг умумийли билангина изоҳлаш мумкин. Иқон-Қорабулоқ, айниқса, Чимкент-Сайрам типидagi шевалар ҳам шу умумийлдан четда қолган эмас. Чунки бу шевалар эски ўзбек ёзув тили билан, шунингдек, Тошкент ва Наманган типидagi шевалар билан мустаҳкам алоқадордир. Фақат мазкур шеваларнинг айримларигина ўғуз тили элементларини маълум даражада сақлаганлиги билан Тошкент, Наманган типидagi шевалардан фарқланади, холос. Самарқанд-Бухоро-Хўжанд группа шеваларининг туркий заминини ҳам қарлуқ-чигил-уйғур тил бирлиги ташкил этади, лекин бу шеваларнинг таркибий қисмида тожик тили қатламининг минимал устунлиги ва икки тиллилик сақланган. Шу сабабли мазкур шевалар билингвизм процессини, принципнол бир-биридан фарқланадиган тил системаларининг ўзаро таъсир процессини ўрганиш нуқтаи назаридан жуда қизиқарлидир.

Мазкур лаҳжага оид шевалар (Тошкент, Жиззах, Қарши, Андижон, Наманган, Ўш, Қорабулоқ, Чимкент ва бошқалар) тарихий жиҳатдан битта диалект комплексини ташкил этади.

Умумпланда бу лаҳжани тубандаги группаларга бўлиш мумкин:

1. ФАРҒОНА ГРУППАСИ

1. **Наманган диалекти.** Бу диалектга Наманган шаҳар шеваси¹⁹ ва шаҳар типидagi Наманган атрофидаги шевалар (масалан, Уйчи²⁰ ва бошқалар) тааллуқлидир. (Наманган атрофидаги қипчоқ шевалари²¹, табиийки, бу диалектга кирмайди.)

Мазкур диалектга оид шевалар уйғур тилига максимал даражада яқинлиги билан характерланади.

2. **Андижон-Шаҳрихон диалекти.** Бу диалектга Андижон шаҳар шеваси, Шаҳрихон шеваси ва Андижон областидаги бошқа бир қатор шевалар кирadi²².

3. **Ўш-Ўзган диалекти.** Бунга Ўш²³, Ўзган, Жалолобод ва шу тип-

¹⁹ Қаранг: А. К. Боровков, кўрсатилган асар; В. В. Решетов, О наманганском говоре узбекского языка, «Сб. академику В. А. Гордлевскому к его семидесятилетию».

²⁰ А. Ю. Алиев, кўрсатилган асар.

²¹ Ф. Абдуллаев, Ўзбек тилининг қипчоқ шеваси, «Ўзбек диалектологиясидан материаллар», 1, Тошкент, 1957.

²² Е. Д. Поливанов, Узбекская диалектология и узбекский литературный язык, Ташкент, 1933, стр. 21.

²³ И. Фармонов, Узбек тилининг Ўш шеваси, «Ученые записки Ферганского пединститута», вып. IV, Фергана, 1957; ўша автор, Тағоб шевасининг баъзи бир хусусиятлари ҳақида, «Ўзбек диалектологиясидан материаллар», 1, Тошкент, 1957; Ўш ва Тағоб шевалари ҳақида айрим фикрларни К. К. Юдахин ҳам айтган. Қаранг: К. К. Юдахин, Уйғурско-узбекские языковые связи, «Известия АН Казахской ССР», 85, Алма-Ата, 1950, стр. 29.

даги бошқа шевалар тааллуқли бўлиб, улар учун жанубий қирғиз шевалари билан бўлган метисация характерлидир.

4. **Марғилон-Қўқон диалекти.** Бу диалектга Марғилон²⁴, Фарғона, Водил²⁵, Қўқон²⁶ ва бошқа шу типдаги шевалар киради.

II. ТОШКЕНТ ГРУППАСИ

Тошкент диалекти. Бунга Тошкент шаҳар шеваси²⁷, Тошкент обла-стидаги қипчоқ шеваларидан бошқа²⁸ шаҳар типдаги шевалар, маса-лан, Пискент, Паркент²⁹, Қорахитой ва бошқалар тааллуқлидир.

III. ҚАРШИ ГРУППАСИ

1. **Қарши диалекти.** Бу диалектга Қарши³⁰, Шаҳрисабз, Китоб, Як-кабоғ ва (қипчоқ шеваларидан ташқари) Қашқадарёдаги шу типдаги шевалар киради.

2. **Самарқанд-Бухоро диалекти.** Бунга Самарқанд, Бухоро³¹, Хў-жанд, Фарғона водийсидаги Чуст, Қашқадарёдаги Қосон ва шу типдаги бошқа шевалар киради (ўғуз ва қипчоқ лаҳжасига тааллуқли шевалар бу диалектга кирмайди). Бу диалект тожик тили билан гибридизация-сига кўра ҳамда ҳар хил формаларда билингвизмни сақлашга қараб характерланади.

IV. ШИМОЛИЙ ЎЗБЕК ГРУППАСИ

1. **Иқон-Қорабулоқ диалекти.** Бунга Иқон³², Қорабулоқ³³, Манкент³⁴, Қорамурт ва бошқа баъзи шевалар тааллуқли бўлиб, улар ўзининг таркиб топиш процессида аввало ўғуз, кейинчалик эса қипчоқ тили элементлари билан аралашган.

²⁴ В. В. Решетов, Маргеланский говор узбекского языка, «Известия УзФАН ССР», № 3, Ташкент, 1941; ўша автор. Некоторые замечания по консонантизму и морфологии маргеланского говора узбекского языка, «Известия УзФАН ССР», № 4. Ташкент, 1941.

²⁵ К. К. Юдахин, Водил қишлоғининг лаҳжаси ҳақида бир неча сўз, В. И. Ленин номидаги Ўрта Осиё Давлат университетининг илмий асарлари, «Ўзбек тили масалалари», Тошкент, 1957.

²⁶ Ш. Шоабдурахмонов, Қўқон шевасининг баъзи фонетик хусусиятлари ҳақида, «Ўзбек диалектологиясидан материаллар», I, Тошкент, 1957; Ш. Насыров, Кокандский говор узбекского языка (автореферат канд. дисс.), Ташкент, 1965.

²⁷ Е. Д. Поливанов, Звуковой состав ташкентского диалекта, ж. «Наука и просвещение», Ташкент, 1922; ўша автор, Образцы фонетических записей ташкентского диалекта, «Бюллетень САГУ», № 4, Ташкент, 1924.

²⁸ В. В. Решетов, Классификация узбекских говоров Ангренской долины, «Бюллетень АН УзССР», № 7, Ташкент, 1947; ўша автор, Кураминские говоры ташкентской области. Фонетическая и морфологическая система, Ташкент, 1952.

²⁹ Ш. Афзалов, Ўзбек тилининг Паркент шеваси, «Ўзбек диалектологиясидан материаллар», I, Тошкент, 1957.

³⁰ Е. Д. Поливанов, Каршинский говор, «Доклады АН СССР», № 5, Ленинград, 1928; А. Шерматов, Каршинский говор узбекского языка (автореферат канд. дисс.), Ташкент, 1960;

³¹ Е. Д. Поливанов, Вокализм говора г. Самарканда, «Доклады АН СССР», № 5, Ленинград, 1928; М. Мирзаев, Бухарская группа говоров узбекского языка (автореферат докт. дисс.), Ташкент, 1965.

³² Е. Д. Поливанов, Фонетическая система говора кишлака Икан, «Известия АН СССР», Отд. гуманитарных наук, 1929.

³³ К. К. Юдахин, Некоторые особенности карабулакского говора, «Ўзбек диалектологиясидан материаллар», I, Тошкент, 1957.

³⁴ К. К. Юдахин, Уйгурско-узбекские языковые связи, «Известия АН Казахской ССР», 85, Алма-Ата, 1950, стр. 29.

2. Туркистон-Чимкент диалекти. Бу диалектга Туркистон³⁵, Чимкент, Сайрам³⁶ ва шу типдаги бошқа шевалар киради. Мазкур диалект ўғуз тил элементларининг кам бўлиши, бироқ Жанубий Қозоғистон шевалари билан метисацияга кирганлиги сабабли қипчоқ тил элементларининг кўпроқ бўлишига қараб Иқон-Қорабўлоқ диалектидан фарқ қилади.

Қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжасига кирувчи шевалар лингвистик жиҳатдан ўзларига хос бир қатор хусусиятларга эгаки, булардан энг муҳимлари тубандагилардир:

Фонетик хусусиятлар: а) *ч/ш* ундошларининг алмашилиши: *Тошк.*, *Марғ.*, *Анд.*, *Наманг.* *т̣иш/ч̣иш* (тиш); *Тошк.* *ч̣(ш)шл̣*//*уйғ.* (қашғ.) *ч̣(ш)шл̣* (тишлар); *Тошк.* *тушт̣э/чушт̣э*//*уйғ.* *чушт̣э* (тушди); б) ўзак ва аффиксларда *қ—к/ғ—г* ундошларининг сақланиши. Масалан, *уйғ.* *тар̣ғ* ||*тар̣ғ* (тариқ), *сар̣ғ* (сариқ), *ач̣ғ* (очик), *уруғ*; *Тошк.* *қат̣ғ* (каттик), *тар̣ғ* (тароқ), *орт̣ғ* (ўртоқ), *қ̣ғшл̣ғл̣ғқ̣қ̣ғшл̣ғл̣ғ* > *қ̣ғшл̣ғл̣ғ* (қишлоқлик); *Наманг.* *й̣оқ/й̣оғ* (йўқ), *б̣өл̣ғ* (бўлак, бошқа), *б̣эр̣* *к̣ул̣л̣ғ* (бир кунлик), *б̣эл̣ғ* (балиқ). Олмошларда: *уйғ.*, *Тошк.*, *қанда-/қандақ* (қандай, қандоқ), *андағ/андақ*, *шундағ/шундақ*, *бундақ/бундағ* (андак, шундай//шундоқ, бундай//бундоқ).

Суз охирида *ғ* ундошининг сақланишини қадимги туркий ёзма ёдномаларда—урхун ёзувларида, „Қутодғу билиг“да, Маҳмуд Қошғарий „Девон“ида учратамиз. Бу хил позициядаги *ғ* ундошининг жарангсизланиб *қ* ундошига ўтиши ҳақида айтилган айрим фикрлардан бирида³⁸ бу фонетик хусусият (яъни *ғ* > *қ*) „...жонли шевалардан баъзиларининг шаклланишида таъсир кўрсатган эски диалектлардан бирига (эҳтимол, қарлуқларга) хос“ белгидир деб ҳисобланиши характерлидир; в) турли ҳолатларда *қ/х* ундошларининг алмашилиши: *уйғ.*, *Тошк.*, *Наманг.*, *тоқта/тохта*, *тоқсан/тохсан*, *бақтұқ/бахтұқ*; г) *л/н* ундошларининг алмашилиши: *уйғ.* *к̣өйн̣эк/к̣өйл̣эк*||*Тошк.* *койн̣эк/койл̣эк/койн̣ай*;

д) тўлиқ прогрессив ассимиляция, масалан, тушум келишигида: *Тошк.* *туз̣ғ̣* < *тузн̣ғ̣*; *з̣иш̣ғ̣* < *зин̣ғ̣*; *тем̣эр̣ғ̣* < *тем̣эр̣н̣ғ̣*; *Наманг.* *қуш̣иш̣ғ̣* < *қуш̣н̣ғ̣*, *г̣эл̣п̣ғ̣* < *г̣эл̣п̣н̣ғ̣*, *т̣иш̣иш̣ғ̣* < *т̣иш̣н̣ғ̣*;

е) уйғур тилининг асосий фонетик хусусиятларидан бири „умлаут“ бўлиб, биринчи бўғинда келган қуйи кўтарилиш *а/э* унлиларининг иккинчи бўғинда келган юқори кўтарилишдаги *э* унлиси таъсирида *е* унлисига ўтишидан иборат: *ат* > *ет̣* каби. Бу специфик хусусият Наманган шевасида учраса-да, Тошкент, Марғилон шеваларида учрамайди;

ж) Наманган шеваси (худди уйғур тилидаги каби) товушларнинг тушиши ва тор унлиларнинг қисқалиги билан характерланса, бу хусусият, қисман бўлса-да, Тошкент шевасида ҳам мавжуд, масалан, қиёс қилинг: *Тошк.*, *Наманг.* *эд̣эм̣л̣э* келд̣э̣л̣э, *б̣э̣з̣э* > *б̣з̣э*, *с̣э̣л̣э* > *сл̣э*; *Тошк.* *б̣өр̣ув̣д̣эм̣* > *б̣өр̣у̣д̣эм̣* > *б̣эр̣п̣* *ед̣эм̣*; *Наманг.* *б̣өр̣у̣д̣эм̣*.

Фонетик хусусиятларига кўра қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжаси й-лашган шевалардир. Шаҳар шевалари ва уларга территориал ёндош бўлган қишлоқ шевалари э-лашган гурппага тааллуқли.

³⁵ Е. Д. Поляванов, Говор города Туркестана, „Известия АН СССР“, Отд. гуманитарных наук, 1929.

³⁶ С. Зуфаров, Сайрам шеваси, „Тил проблемалари“, II, Тошкент, 1935 (латинлаштирилган ўзбек алфавитида).

³⁷ Мазкур номларнинг қисқартирилиши тубандагича: *Тошк.*—Тошкент, *Марғ.*—Марғилон, *Анд.*—Андижон, *Наманг.*—Наманган, *уйғ.*—уйғур (қашқар) тилида.

³⁸ А. Н. Самойлович, К истории Среднеазиатского-турецкого языка, Сб. „Мир Али-шер“. Л., 1928, стр. 12.

Морфологик хусусиятлар: а) Тошкент, Наманган, Андижон, Марғилон, Қўқон шеваларининг барчасида ҳам от турловчи қўшимчалардан *-нъ* аффикси (фонетик вариантлари билан) ҳам қаратқич, ҳам тушум келишигини ифода этади³⁹. Қаратқич-тушум келишиги аффиксининг фонетик вариантларига кўра бу шеваларни икки гурппага ажратиш мумкин:

А. *-нъ* аффикси ундош билан тугаган сўзларга қўшилиб келганда, унинг биринчи товуши тўлиқ прогрессив ассимиляцияга учровчи шевалар (унли билан тугаган сўзларга бу аффикс қўшилганда *-нъ* сақланади). Бунга Тошкент, Наманган ҳамда ўз фонетик хусусиятлари жиҳатдан шаҳар шеваларига яқин турувчи баъзи қишлоқ шевалари киради. Мисоллар: *Тошк. тузъъ < тузнъ, тэммъ < тэмнъ, гэллъ < гэлнъ; Наманг. эттъ < этнъ, тэллъ < тэлнъ*. Қиёс қилинг, тушум келишиги: *Тошк., Наманг. эттъ (сэттъ)*; қаратқич келишиги: *эттъ (бэшъ)*.

Б. Тушум-қаратқич аффиксидаги *-н/-д-т* товушларининг алмашиши билан характерланадиган шеваларга Андижон, Марғилон, Қўқон гурппа шевалари киради. Мана шу хусусиятларига кўра мазкур шевалар ўзбек тилининг қипчоқ шеваларига яқинлашади. Қиёс қилинг: *Анд., Марғ., Қўқон. этэснъ көрдъ, эштъ мээсъ, тэлдъ кестъ*;

б) мазкур шевалар гурппаси ҳозирги замон давом феълени ифодаловчи икки морфологик белгига эга:

1) *-ват* ва унинг фонетик вариантлари: *-вэт, -ват, -ут*; Тошкент ва унга яқин бўлган қишлоқ шеваларида, масалан, Паркентда *-вэт*; қиёс қилинг: Уйчи. *-вэт*, Наманг. *-ут*.

Қуйидаги парадигмаларни қиёс қилинг:

Тошкент парадигмаси:

бирлик	кўплик
I бэрвэтмэн > бэрвэммэн	бэрвэтмъз > бэрвэммъз
II бэрвэтсән > бэрвэссән	бэрвэтсъз > бэрвэссъз
III бэрвэттъ	бэрвэттълэ

Наманган парадигмаси:

бирлик	кўплик
I қълуттъмэн	қълуттъмъз
II қълуттъсән > қълуссән	қълуттъсъз
III қълуттъ	қълуттъ

Уйғур парадигмаси:

бирлик	кўплик
I қълъватъмэн	қълъватъмъз
II қълъватъсән	қълъватъсъз
III қълъватъду	қълъватъду

Бу формаларнинг генетик жиҳатдан бирлиги, яъни бир манбадан келиб чиққанлиги аниқ кўриниб турибди. Тошкент ва Наманган формалари қълъватъмэн формасининг кейинги фонетик ривожидирки, буни Тошкент ва Наманган шеваларида учрайдиган оралиқ вариантлар ҳам

³⁹ Қаранг: В. В. Решетов. Об одном узбекском падеже, „Тюркологический сборник“, 1, М.—Л., 1951, стр. 175—183.

исботлай олади. Масалан, Тошкент областининг Паркент шевасида қълвэттм ва қълвэттмэн каби бир маънода қўлланиладиган формаларни учратамиз.

Наманган формаси *-ут* фонетик қонуниятлар асосида ўзгарган бўлиб, у аслида *-ват* аффиксига бориб тақалади. Бу форманинг эволюцияси қуйидагича бўлган: *-ват* > *-вом* > *-от* > *-ут*. Наманган шевасида қилуттъ формаси билан барабар қўлланиладиган қълоттъ формаси (қилуттъ формасининг оралиқ фонетик варианты)нинг мавжудлиги фикримизнинг далилидир.

-ват аффиксининг ривожин Наманган шевасидагидек *-ват* > *-вом* > *-ат* > *-ут* ёки Тошкент шевасидагидек *-ват* > *-вом* > *-вот* йўли билангина эмас, балки Уйчи шевасидагидек (умлаут ҳодисаси билан изоҳланадиган) *-ват* > *-вот* шаклида ҳам юз берган;

2) *-йеп* форманти Фарғона водийсидаги барча шаҳар (Андижон, Марғилон, Қўқон ва бошқа) ҳамда ўша шаҳарларга яқин бўлган қишлоқ шеваларига хосдир.

Тубандаги парадигмаларни қиёс қилинг:

бирлик

- I қълйэпмэн > қълйэппэн
II қълйэпсэн
III қълйэптъ

кўплик

- қълйэпмъз > қълйэппъс
қълйэпсъз
қълйэптъ

Фарғона парадигмасига (Наманган шевасидан ташқари) *-йеп* формантига бориб тақаладиган *-еп* аффиксли Самарқанд формаси ҳам яқинлашади:

бирлик

- I қълэпман
II қълэпсан
III қълэпту

кўплик

- қълэпмъз
қълэпсъз
қълэпту

Самарқанд шевасида қайд этилган *-еп* аффиксидаги очиқ *э* фонемаси ўзининг турғунлиги билан характерланади. Бироқ Тошкент шевасидаги *-вот* қўшимчаси учрайдиган аффиксал унли *э* ва Фарғона варианты *-йеп* даги *а* унлиси ўзбек шеваларида турли кўринишларга эга. Масалан, *-вот* аффиксидаги *э* унлиси олдинги қатор унли бўлиши ҳам мумкин (қиёс қилинг: Уйчи. *-вот*); *-йеп* (Фарғона) аффиксидаги олдинги қатор *э* унлиси орқа қатор *а* унлиси орасида тебраниб туради (бу ҳолат айниқса бошланғич формада яққол сезилади): келэйтър~келэйэтър~келэйэстър. Бундай ҳолат қипчоқ шеваларида ҳам мавжуд: келэджатыр~келэджэтир~келэджэтыр (келэйатыр~келэйэйэтыр~келэйэстыр)

-еп аффиксидаги *э* фонемасининг Самарқанд шеваларида турғун бўлиши унда тожик тили элементининг мавжудлиги билан изоҳланади. Бошқа ўзбек шеваларидаги *э* < *а* > *э* ҳолатининг сабаби эса бошқачадир.

Қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжасидаги шеваларнинг морфологик хусусиятлари жуда кўп бўлиб, уларни яна давом қилдириш ва ҳар бир шевага хос диалектал фарқли хусусиятларни кўплаб келтириш мумкин. Дарҳақиқат, бу шеваларнинг ҳар бири, генетик жиҳатдан умумий хусусиятларга эга бўлиши билан бирга, ўзига хос тор диалектал кўрсаткичларга ҳам эга. Буларни ўрганиш эса мазкур шеваларнинг ташкил топиши ва ривожланиш тарихини аниқлашга ёрдам беради.

Шу нарсани кўрсатиб ўтиш ўринлики, Тошкент шевасида қўлланивчи ўтган замон (I шахсдаги) *-дэмъз/-думуз* (ад. орф.-дик ўрнидаги)

форма бир қатор ёзма ёдгорликларда ҳам қайд қилинган. Тошк. *олдъмъз* (ад. орф. олдик), *бордъмъз* (бордик), *ыштъмъз* (ичдик), қиёс қилинг: Тошкент шевасида тубандаги вариантлар ҳам мавжуд: *келду*-, *олду*-, *ышту*-, *келдузэ*, *олдузэ*, *бордузэ*, *ыштузэ*. Этимологик жиҳатдан Тошкент формаси *-дъмъз* ҳозирги ўзбек адабиёти тилидаги *-дэк* (-дик) формасига нисбатан бирмунча қадимийдир. Чунки бу формани Кул-Тегин шарафига ёзилган ёдгорликда [*сөзләштимиз* (*биз*) — сўзлашдик, *биртимиз* (*биз*) — бердик, *итдимиз*—(*биз*) этдик (қилдик)], Маҳмуд Кошғарий „Девон“ида, Ибн-Муханнада, Муҳаммад Солиҳнинг „Шайбонийнома“сида ҳам учратамиз. Бу форманинг бошланишини, шубҳасиз, қорахонийлар давридаги тил традициясидан изламоқ керак.

Ўзбек тили диалектал составини қардош ва қардош бўлмаган қўшни тиллар билан алоқадорлигини, умумий тарзда, график шакл орқали тубандагича кўрсатиш мумкин:

Уйғур тили	I Қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжаси		Тоҷик тили
Қозоқ ва қорақалпоқ тиллари	II қипчоқ лаҳжаси	III ўғуз лаҳжаси	Туркман тили

Схемада I, II, III рақамлари билан кўрсатилган (нуқтали чизиклар орқали ажратилган) учта лаҳжа ўзбек тилини ташкил этади⁴⁰. Дарвоқе, ўзбек тили шу қайд этилган учта туркий компонентнинг бирлашуви натижасида ташкил топган: 1) қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжаси ҳозирги қардош уйғур тилига яқин бўлиб, тожик тили билан ҳам этно-лингвистик алоқада бўлган; 2) қипчоқ лаҳжаси қардош қозоқ ва қорақалпоқ тиллари билан яқин; 3) ўғуз лаҳжаси қардош туркман тили билан яқин.

⁴⁰ Ушбу кўрсатилган уч лаҳжа бўйича ўзбек тили диалект ва шеваларининг классификацияси, табиийки, янги-янги материалларнинг тўпланиши натижасида яна тўлдирилади ва аниқликлар киритилади.

КАРИМ ЮСУПОВ

филология фанлари кандидати

АЙРИМ ТОПОНИМЛАР МАСАЛАСИ

I

Топонимика¹ тилшуносликнинг лексикология соҳасига алоқадор бўлиб, тилнинг сўз бойлигини, тил тарихини ўрганиш учун кўпгина қизиқarli материал беради.

Топонимлар турли йўллар билан пайдо бўлишларига қарамай, улар асрлардан асрларга, авлодлардан авлодларга ўтадилар. Демак, жой номларининг тараққиёт тарихи жамият тараққиёти тарихи ва тил тараққиёти билан бевосита боғлангандир.

Топонимлар турли йўллар билан пайдо бўлишларига қарамай, уларнинг ҳаммаси умумий бўлган бир хил хусусиятга — нарсаларга ном бериш — уларни бир-биридан ажратишнинг шартли белгисидир², деган характерга эга бўладилар.

Мамлакатимиздаги топонимлар ҳақида айрим асарларгина мавжуд. Фасмер ўзининг «Этимологический словарь русского языка» номи асарида **Алтай, Арал** (денгиз), **Арбат** (кўча) ва шу каби кўпгина географик номлар ҳақида ҳам фикр юритади³.

Шунингдек, рус сайёҳлари В. В. Сапожников, Г. Н. Потанин асарларида **Чингиз-тау, Кокче-тау, Абай, Коксу** каби жой номлари ҳақида маълумот берилган⁴. География фанлари кандидати Х. Ҳасановнинг «Ўрта Осиё жой номлари тарихидан»⁵ асари совет топонимика фанининг фан сифатида шаклланаётганлиги, тараққий қилаётганлигидан хабар етказди ва жой номлари ҳақида кўпгина қимматли маълумотлар беради. Ушбу мақоланинг мақсади эса, тўпланган материаллар асосида, топонимларни лексик-семантик жиҳатдан классификация қилиш, уларнинг этимологиясига ёндашишдан иборатдир.

II

Топонимларни текшириш — шу жой номи қачон пайдо бўлган, нимага ва қайси асосга нисбатан номланган, даврлар ўтиши билан топонимда қандай ўзгариш содир бўлган, ҳозирги кунда шу жой қандай ном билан юритилади каби қатор лингвистик, географик ва этнографик масалаларни тўғри ҳал этишга ёрдам беради.

¹ Топоним сўзи грекча *topos* — жой, опота — ном сўзларидан олинган бўлиб, жой номлари маъносини ифода этади. Қаралсин: «Словарь иностранных слов», М., 1964, стр. 693.

² В. И. Ленин, *Философские тетради*, М., Госполитиздат, 1947, стр. 320.

³ Қаралсин: «Вопросы языкознания», М., 1952, № 5, стр. 72.

⁴ В. В. Сапожников, *Пути по-русскому Алтаю*, 2-е изд., Новосибирск, 1926, стр. 79—86; Г. Н. Потанин, *Очерки Северо-Западной Монголии*, С.-Петербург, 1881.

⁵ Х. Ҳасанов, *Ўрта Осиё жой номлари тарихидан*, Тошкент, «Фан» нашриёти, 1965.

Демак, топонимлар тилнинг сўз бойлиги, тил тарихини ўрганиш учун қанчалик зарурий объект саналса, география ва этнография фани учун ҳам шунчалик зарурий объект саналади.

Жойларга ном қўйиш — асосан ўша территорияда юз берган бирор тарихий воқеа, табиий ҳодиса, шу территорияда яшовчи қабила, миллат номига, шунингдек, тарихий шахсларнинг номини абадийлаштиришга ва бошқа сабабларга нисбатан содир бўлади. Шунга кўра, топонимларни лексик-семантик жиҳатдан қуйидагича классификация қилиш мумкин:

1. Қабила номини билдирувчи топонимлар.
2. Миллат номини ифодаловчи топонимлар.
3. Кишилар исмига қўйилган топонимлар.
4. Касб-ҳунарга нисбатан берилган топонимлар.
5. Предмет белгисини ифодаловчи топонимлар.
6. Ўсимлик (дарахт)лар номи билан юритилган топонимлар.
7. Эл-юрт, ватан номи билан боғланган топонимлар.
9. Географик рельефни ифодаловчи топонимлар ва ҳ. к.

1. Қабила номини ифодаловчи топонимлар энг қадимги номлар бўлиб, ўзбек халқининг қабилачилик тузумидан гувоҳлик беради.

Эрамиздан олдинги иккинчи асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ҳозирги Фарғона районининг Аввал қишлоғига яқин жойда **Паркан** давлати мавжуд бўлган. Бу давлат Юнон-Бактрия ҳамда Хитой давлати билан савдо-сотиқ ишларини олиб борувчи бақувват, обрўли давлат сифатида иш кўрган. **Паркан** сўзи шу номдаги қабила исмидан олинган бўлиб, **чўққи қалпоқлик** (с прямыми шапками) маъносини ифода этган.

Даврлар ўтиши билан **Паркан** сўзидан **Фарғона** сўзи келиб чиққан⁶.

Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» асарида бошқа қабила кишилари қаторида **Ушюнг** қабиласи жангчилари ҳам тилга олинадики, Андижоннинг ғарбига жойлашган **Ушинг** маҳалласи ўша қабила номига нисбатандир.

2. Миллат номини ифодаловчи топонимлар маълум тарихий давр, шароит ва сабабга кўра бир миллат аъзоларининг кўпчилиكنи ташкил этган бошқа миллат кишилари яшаган территорияга ўрнашиб қолишлари натижасида юзага келади. Ленин районининг ёппасига ўзбеклар яшаган территориясида **Каттатожиқ** (қишлоқнинг катталигига нисбатан), **Ўртатожиқ** (икки тожиқ қишлоғи оралигида ўрнашганлигига нисбатан), **Шўртожиқ** (тупроқ составига нисбатан) каби тожиқлар яшайдиган қишлоқлар мавжуд.

Бу учала топонимда ҳам «тожиқ» сўзининг ишлатилиши миллат номига ишорадир. Фарғона районида ёппасига тожиқлар яшайдиган территорияда (Москва колхози территориясида) эса **Ўзбек** маҳалла бор.

Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилиши натижасида Ўрта Осиёда, шу жумладан Ўзбекистонда рус шаҳарлари ва қишлоқлари типдаги анчагина шаҳар-қишлоқлар вужудга келди. Биргина Фарғона водийсининг ўзида 1906 йилгача 5 та, 1911 йилгача 18 та рус қишлоқлари барпо қилинган. Илгариги Марҳамат райониинг марказига қурилган **Русское село** қишлоғи ана шуларнинг биридир⁷. Олтиариқ районидаги **Эскиараб**, **Янгиараб** қишлоқларининг номи арабларнинг Ўзбекистон

⁶ Қаралсин: «Ўзбекистон халқлари тарихи», I том, 109-бет; А. Бернштам, Древняя Фергана, Ташкент, 1951, стр. 4—15.

⁷ «Ўзбекистон халқлари тарихи», II том, 347-бет.

территориясига келиши ва бир қисмининг шу территорияда ўрнашиб қолиши билан боғлиқдир.

Миллат номи билан боғлиқ бўлган кўпгина топонимлар бошқа миллат аъзолари томонидан қўйилади.

3. Кишиларнинг номи билан боғлиқ бўлган топонимлар семантик хусусиятларига кўра икки гурппага бўлинади. Бу хил топонимларнинг биринчи гуруппаси кишиларнинг хусусий мулклари нисбатига қўйилган бўлиб, анча қадимий топонимлар саналади.

Андижон (собиқ Олтинкўл) районида **Автобачичек** (Афтобачичек) номли жой бор. Бу номнинг келиб чиқиш тарихи Қўқон хони Худоёрхон даври билан боғлиқдир. Маълумки, Худоёрхон даврида хон саройидаги мўътабар лавозимларда ишлаб келганларнинг бири Абдураҳмон исмли кишидир. Абдураҳмон ёшлигида хоннинг қўлига сув қуювчи, таҳоратига сув ҳозирловчи вазифасини бажариб келганлиги сабабли саройда афтобачи⁸ лақабини олган. Хон XIX асрнинг биринчи ярмида ҳозирги Андижон райони территориясидан бир неча юз таноб ерни Абдураҳмон афтобачига тархон бериш йўли билан чек ажратган. Тарихий ҳужжатларда **Абдураҳмон афтобачининг чеки** шаклида ифодаланган сўз бирикмаси даврлар ўтиши билан **Афтобачичек** формасига келиб қолган.

Бўз территориясидаги **Насриддинбек**, Балиқчи районидаги **Ўрмонбек** каби топонимлар ҳам Қўқон хонлигининг амалдорлари номи билан боғланган бўлиб, аслида **Насриддинбек чеки**, **Ўрмонбек чеки** каби сўз бирикмаларини эслатади. Ленин районидаги **Сариқмирзачек**⁹, Андижон районидаги **Мадийрчек** каби қишлоқ номлари ҳам кишиларнинг хусусий мулки чегарасини кўрсатувчи топонимлардир. Фарғона шаҳрининг шарқи жанубий қисмига жойлашган 1, 2, 3, 4, 5-**Янгичек** маҳаллалари ҳам хусусий мулкчиликдан дарак берувчи топонимлар бўлиб, бу топонимлар тарихи Фарғона шаҳрининг бунёдга келиши билан бевосита боғлиқдир. 1872—1873 йилларда Фарғона шаҳрини қуриш планлаштирилганда, бир неча юз хонадонни кўчириш зарур бўлиб қолган. Кўчирилганларга ҳовлилари эвазига бошқа жойдан чек берилган. Натижада беш маҳалладан иборат бўлган **Янгичек** топоними бунёдга келган.

Кишиларнинг номи билан боғланган топонимларнинг иккинчи гуруппаси хусусий мулкчиликни эмас, тарихий шахсларнинг номини абадийлаштиришни ўзида ифода этади. Чунончи, **Ленинск** (шаҳар номи), **Навий** (шаҳар номи), **Ҳамза Ҳакимзода** номли колхоз ва бошқалар.

Районлар, колхозлар, маҳаллалар, марказий шаҳарлар, майдонлар, кўчалар, парклар ва ҳоказоларга берилган (кишиларнинг номи билан боғлиқ бўлган) бошқа жой номлари ҳам юқоридагилар каби «ёш» топонимларга мансубдир.

4. Марғилон шаҳридаги топонимларни текширганда шу нарса аён бўлдики, бошқа турдаги топонимларга нисбатан касб-ҳунарни ифодаловчи топонимлар анча кўпдир. Бу, албатта, бежиз эмас. Марғилон шаҳри Ўрта Осиёдаги энг қадимги шаҳарларнинг бири бўлиб, ўз қучоғида кўп турдаги ҳунар эгаларини вояга етказган.

Марғилон шаҳаридаги деярли ҳамма маҳаллаларнинг ўтмишдаги номи касб-ҳунарни ифодаловчи сўзлар билан юритилган. Шаҳарнинг шарқида жойлашган **Байталчи** маҳалласи аслида **Байтурчи** бўлиб, маҳалла аҳли кўпроқ ил йнгириш ва ипни **байтурлаш** (арқоқлаш) билан кун кечириб келган. Маҳаллага берилган ном ана шунга нисбатдир.

⁸ «Ўзбекистон халқлари тарихи», II том, 242-бет.

⁹ Сариқмирзанинг набиралари Холмирза — тракторчи-механик, Мавлонмирза — мактаб директори.

Милтиқсоз маҳалласи Марғилон шаҳрининг шарқи жанубий томонида жойлашган. Бу маҳалла аҳолиси ўтмишда (хонликлар даврида) қурол-яроғ, айниқса, милтиқ ишлаб чиқариш билан машҳур бўлган. Халқнинг касбига нисбатан маҳалла ўтмишда **Милтиқсоз** номини олган.

Марғилоннинг шимоли шарқида истиқомат қилган бир неча юз хонадон ўтмишда кулолчилик билан кун кечириб келган. Халқнинг касб-ҳунарига нисбатан маҳалланинг номи тожикча **Косагарон** (косачилар — кулолчилар) деб юритилган.

Тегирмон тоши, чарх тошлари ишлаш ҳам ўтмишда Марғилон аҳолисининг асосий ва сердаромад касби ҳисобланган. Шаҳарнинг жануби шарқида жойлашган **Тошкесар** маҳалласи ўз халқининг касб номини ўзида акс эттиргандир.

Юқоридагилардан ташқари, Марғилонда (ўтмишда) **Хуржунчи** (хуржун, қоп, шолча тўқувчилар маҳалласи), **Оқчилик** ёки **Шўстагарон** (газлама тўқувчилар ва унга оҳор берувчилар маҳалласи), **Кўнчилик** (тери пиширувчилар ва пойафзал тикувчилар маҳалласи), **Қамчичи** (от асбоблари ишловчилар маҳалласи), **Кўмирчи** (сунъий кўмир тайёрловчилар маҳалласи) каби касб-ҳунарни ифодаловчи топонимлар мавжуд бўлган.

5. Предметларнинг белги-хусусиятларига нисбатан олинган топонимлар предметларнинг ранги, ҳажми, ҳаракат белгиси, сонини ўзларида акс эттирадilar.

Фарғона шаҳрининг шарқи шимолий қисмида жойлашган **Жўйдам** қишлоғи шу территориядан оқувчи ариқнинг ҳаракат белгисига нисбатан олинган жой номидир. Ариқ димланиб оққанлиги сабабли қишлоқни тожикча **Жўйдам** (аслида Жўйи дам — дим ариқ) номи билан юритганлар.

Қўқон шаҳрининг жануби ғарбида **Қайнар** қишлоқ совети бор. Бу топоним шу территориядаги **Қайнар булоқ** номига нисбатандир. Булоқнинг сатҳи тахминан 48 км га яқин бўлиб, унинг жуда кўп кўзларидан отилиб чиқувчи сув — ҳамма вақт қайнаб турган дошқозонни эслатади. Шу атроф-теварақда жойлашган аҳоли яшайдиган пунктлар булоқнинг хусусиятига нисбатан қадим замонлардан бери **Қайнар булоқ** номи билан аталиб келинган. Даврлар ўтиши билан **Қайнар булоқ** терминини осонлаштириб, **Қайнар** деган ном билан юрита бошлаганлар. Қишлоқда ташкил топган «Пахта қайнар» колхозининг **«қайнар»** қисми ҳам булоқ номига нисбатдир.

Андижон областининг Пахтаобод (ҳозирги Избоскан) районида **Тентаксой** станцияси бор. Шу территориядан оқиб ўтувчи сой тупроқ составининг бўшлиғи сабабли, доим ўз йўлини ўзгартириб турган. Бунинг натижасида ўтмишда сув жуда кўп деҳқон хонадонининг уй-жойларини, боғ-роғлари ва экинзорларини пайхон этган. Сойдаги сувнинг ўз йўлини тез-тез ўзгартириб туришига нисбатан халқ сойга **Тентаксой** номини берган.

Сойнинг бу номидан **Тентаксой** станциясининг номи олинган. (Ҳозир Андижон билан Пахтаобод ўртасида «Андижон-Тентаксой» пассажир поезди қатнайди.)

Оқтепа (Андижон области), **Каттақўрғон** (Самарқанд области), **Янгийўл** (Тошкент области) ва шу каби кўпгина топонимлар предмет ва унинг белгисига нисбатан олингандир.

Олтиариқ номи предметларнинг сонига нисбатан олинган топонимлардандир. Ўтмишда Шоҳимардон сойидан олинган сув районнинг жанубий томонидаги (ҳозирги Фарғона-Қўқон асфальт йўли) территорияга келганда олти томонга бўлиниб кетган. Шунга нисбатан бу жойга

Олтиариқ деб ном қўйганлар. Кейинчалик бу ном районнинг номини ифода этган.

Андижон областининг **Чартоқ** (чор—тоғ—тўрт—тоғ), **Учқўрғон** ва **Фарғона** областининг **Бешариқ**, **Фарғона** районлари ҳамда **Бешбола** қишлоғи ва шу кабилар предметларнинг сонига нисбатан олинган топонимлардир.

Бегобод томонидан **Фарғона** водийси бўйлаб ғарбдан шарққа қараб тез-тез кучли шамол эсиб туради. Айрим вақтларда шамол жуда кучайиб, ўзи билан қум бўронини кўчириб юради. (1950 йилнинг 12 декабрида кечаси бошланган қум бўрони **Фарғона** шахригача бориб етди. Натижада кўчалар, ҳовлилар, майдонлар юпқа қум билан қопланган эди.) Утмишда қумнинг ғарбдан Қўқонга қараб йўналиши топонимларда ҳам ўз аксини топди.

Қўқон (ҳозирги Ўзбекистон) районидаги Қайнар қишлоқ совети территориясида **Қумбосди** қишлоғи бор. Қачонлардир жуда катта қум кўчмаси сойлик бўйига келиб тўхтаган ва қум адирларини вужудга келтириб, бир неча гектар ерни ишғол қилган. Қум адирлари атрофида кейинчалик пайдо бўлган қишлоқни қум ҳаракатига нисбатан **Қумбосди** номи билан юритганлар.

Бўзақўлди (Андижон области), **Сойкелди**, **Туятортар** каби топонимлар предметининг ҳаракатига нисбатан қўйилган жой номларидир.

6. Топонимлар ичида ўсимликлар (дарактлар) номи билан боғлиқ бўлганлари ҳам учрайди.

Андижон областида **Тополина** қишлоғи бор. Бу қишлоқ асосан 1936 йиллардан кейин вужудга келди. Тўғон қурилиши билан сув хўжалиги идоралари ўртасида телефон алоқаси ўрнатиш зарур бўлиб қолган. Тўғон қурилиши олдида катта терак бор бўлганлигидан, райондагилар телефон трубкасини олиш билан «**тополина**» деб чақирадиган бўлганлар. Қурилиш атрофида кўпгина турар жойлар пайдо бўла бошлагач, қишлоқ **Тополина** (Терактаги) номини олган¹⁰.

Кўп жойларда учрайдиган **Яккатут**, **Найзақайрағоч**, **Олмалик** (Тошкент области), **Олмазор** ва шу кабилар ҳам ўсимликлар (дарактлар) номини билдирувчи топонимлардир.

7. Эл-юрт, ватан маъносини ифодаловчи топонимлар ҳам маълум бир тарихий сабаб ва даврга нисбатан юзага келади. Қўқон хонлиги даврида, бир томондан, қурғоқчилик-ҳосилсизлик, иккинчи томондан, хоннинг ҳаддан ташқари кўп бўлган олиқ-солиқлари Қўқон деҳқонларининг тинчасини қуритди. Ночор қолган халқ очликдан ўлмаслик ниятида турли томонга кўчиб кетишга мажбур бўлган.

«Ҳозир Андижон музофотида **Қўқон қишлоқ** деб аталган қишлоқ ана ўша безиб кетган деҳқонлар қишлоғидир»¹¹. Шунингдек, **Фарғона** шаҳрининг шарқи жанубида ташкил топган аҳоли турар жойи **Қашқар қишлоқ** номи билан юритиладики, қишлоқнинг номи Умархон хонлиги даврида Қашқардан кўчирилиб келтирилган қашқарийларнинг тақдири билан боғлангандир.

Андижон областининг Москва бошқармасида **Тожиққишлоқ** исмли жой бор. Бу қишлоқнинг номи ҳам аслида тожиқларнинг қишлоғи маъносини ифодаловчи топонимиядир. Бу гурппадаги жой номларига Андижон шаҳаридаги **Уйғур маҳалла**, **Еҳудий маҳалла** кабиларни ҳам киритиш мумкин.

9. Баъзан топонимлар географик рельефга нисбатан қўлланилади.

¹⁰ Фарғона педагогика институтини 1955 йилда битирган ўртоқ Усмоновнинг курсиши материалдан олинди ва текшириб кўрилди — К. Ю.

¹¹ Собир Абдулла, Танланган асарлар, Тошкент, 1956, 288-бет.

Андижон областининг **Чўнтак** қишлоғи тўрт томони тепалик билан ўралган чуқурликка жойлашишига нисбатан номлангандир.

Дашт қишлоқ ҳам (Фарғона области, Ленинград райони) «Пахтакор» колхозининг дашт ерлари территориясида бунёд бўлиб, табиий рельефга нисбатдир.

Юқоридагилардан ташқари, **«Бачқир-Чувамачи»**, **«Каптархона»**, **«Қўшқўноқ»**, **«Товул»** каби топонимлар мавжуддирки, уларнинг кўп-қиррали лексик-семантик хусусиятларини очиш зарурдир.

Хулоса қилиб шуни айтиш зарурки, Ўзбекистондаги ҳамма топонимларни тўплаш, уларни лексик-семантик хусусиятларига қараб мукамал классификация қилиш, уларнинг морфологик ва синтактик хусусиятларини очиш, орфографиясини чегаралаш лингвистларимиз, географ, тарихчи ва этнографларимиз олдида турган асосий вазифалардан биридир. Бундан ташқари, ҳаётимизга кириб келган ва кириб келаётган янгиликлар янги-янги топонимларни вужудга келтирмоқдаки, эски топонимларни тўплаш ва ишлаш зарурлигини турмушнинг ўзи тақозо этмоқда.

АҲМАД ИШАЕВ

филология фанлари кандидати

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИДА ТОВУШ БИРИКМАЛАРИ

Ўзбек адабий тилидаги унли ва ундош товушларнинг ёнма-ён келиб ҳосил қиладиган бирикмалари ҳозирга қадар махсус текширилган эмас. Ҳолбуки, товуш бирикмаларини тавсиф ва тадқиқ қилиш фақат назарий жиҳатдангина эмас, балки амалий жиҳатдан ҳам катта аҳамиятга эга, чунки ҳозирги ўзбек адабий тилининг орфоэпик, орфографик нормаларини тўғри белгилаш, ўзбек тили фонетикасининг айрим қисмларини илмий тарзда тўла ёритиш ҳамда адабий тилимиздаги тожик-форс, араб, хусусан, рус ва рус тили орқали бошқа тиллардан ўзлашган сўзларнинг шаклий ўзгариш сабабларини аниқлаш, бевосита, унли ва ундош товуш бирикмаларидаги қонуниятлар билан ҳам алоқадор.

I. Унли товуш бирикмалари. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ёнма-ён келган уч унли товуш бирикмалари [и^аэ — авиаэскадрилья, и^оэ — радиоэлемент тарзида] жуда кам сўзлардагина учрайди, тўрт ва ундан ортиқ унли товуш бирикмалари учрамайди, иккита унли товуш [қўш унли] бирикмалари эса маълум лексик қатламга оид сўзларда кўплаб учрайди:

Адабий тилимизда мавжуд бўлган олти унли товуш — **а, о, и, э [е], у, ў** — ўзаро, ёнма-ён ҳолда тубандагидек 36 хил бирикма ҳосил қилиши мумкин:

	а	о	и	е [э]	у	ў
а	аа	оа	иа	еа	уа	ўа
о	ао	оо	ио	ео	уо	ўо
и	аи	ои	ии	еи	уи	ўи
е	ае	ое	ие	ее	уе	ўе
у	ау	оу	иу	еу	уу	ўу
ў	аў	оў	иў	еў	уў	ўў

Жадвалда қайд этилган қўш унли товуш бирикмаларининг сўз таркибида учраш ўринлари (сўз бошини — **а**, сўз ўртасини — **в**, сўз охири — **с** билан белгилаганда) қуйидагича кўринишга эга:

Сўз боши	а	а		а	а		
Сўз ўртаси	в	в	в			в	
Сўз охири	с		с	с			с

Изоҳ: жадвалдаги (вертикал ҳолатдаги) [авс] — сўзнинг барча ўринларини, [ав] — сўз боши ва сўз ўртасини, [вс] — сўз ўртаси ва сўз охири билдиради.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўш унли товуш бирикмалари сўзларнинг тубандаги ўринларида қўлланади:

[авс] — **ао, ау, ои, ио:** *аорта, аут, оила, иона; маориф, пауза, шоир, пионер; муддао, Ландау* (исм), *Саҳрои Кабир, радио...*

[ав] — **ан, аэ [ае], не, уи:** *Аида* (исм), *аэроклуб, иероглиф, Уинстон* [исм]; *раис, Чаек, Киев* (шаҳарлар), *суиқасд...*

[вс] — **аа, оа, оэ [ое], оу, иа, еа, ео, уа, уо:** *таассурот, жамоат, поэма, поезд, ноумид, вариант, театр, геолог, муаллим, матбуот, мудофаа, Самоа* (орол), *зое, Ханькоу* (шаҳар), *фोजиа; воқеа, Борнео* (орол), *Дихуа* [шаҳар], *дуо...*

[в] — **оо, ии, ну, еи, ее, еу, уэ [уе], уу:** *иншоот, табиий, радиус, атеист, реестр; Сеул, Буэнос-Айрес* (шаҳарлар); *шуур, вакуум.*

Қайд қилинган мисоллар этимологик жиҳатдан ўзлашган лексик қатламга тааллуқли бўлиши билан характерлидир. Ҳақиқатан ҳам таркибида қўш унли бирикмалар бўлган қуйидаги сўзлар тилимизга рус ва, айниқса, рус тили орқали бошқа тиллардан, шунингдек араб, тожик, форс тилларидан кириб ўзлашган: **ау** — *аут* (< инглиз. out), **аэ** — *аэропорт* (< француз. aéroport), **ио** — *библиотека* (< латин. bibliotheca),

ео — *археолог* (< француз. archeologue), **аа** — *тааллуқ* (араб. تَعَلُّق),

уо — *матбуот* (араб. مَطْبُوعَات), **ео** — *беозор* (форс. بی‌آزار) ва бошқалар.

Мисоллардан кўринганидек, қўш унли товуш бирикмаларининг сўз таркибида — [а], [в], [с] ҳолатларида учраши бир хил даражада эмас, буни тубандаги жадвалдан яққол кўриш мумкин:

	[а]						[в]						[с]					
	а	о	и	е	у	ў	а	о	и	е	у	ў	а	о	и	е	у	ў
а							аа	оа	иа	еа	уа		аа	оа	иа	еа	уа	
о	ао		ио				ао	оо	ио	ео	уо		ао		ио	ео	уо	
и	аи	ои			уи		аи	ои	ии	еи	уи			ои				
е	ае		ие				ае	ое	ие	ее	уе			ое				
у	ау						ау	оу	иу	еу	уу		ау	оу				
ў							аў	оў		еў								

Кўрииб турибдики, жадвалдаги катакларнинг ярмидан кўпида қўш унли бирикмалар қайд этилмаган. Лекин ишонч билан айтиш мумкинки, жадвалда бўш қолган катаклардан кўпчилиги тилимизнинг тараққиёти (унинг совет-интернационал сўзлар ҳисобига бойиши) натижасида аста-секин тўла боради.

Келтирилган мисол ва жадваллар қуйидаги хулосаларни чиқаришга имкон беради:

1. Қўш унли товуш бирикмалари мавжуд бўлган сўзларнинг қарийб кўпчилиги этимологик жиҳатдан араб, тожик-форс, хусусан рус ва рус тили орқали бошқа тиллардан ўзлашган лексик қатламга мансуб.

Шу сабабли мазкур лексик қатламга онд сўзлар ўзбек шевалари вакиллариининг нутқида турлича фонетик ўзгаришларга учрайди, адаптация ҳолати рўй беради.

2. Қўш унли товуш бирикмалари асосан сўз ўзакларида ва айрим ҳоллардагина сандхи ҳолатида мавжуд.

3. Қўш унлилар сўз бошига нисбатан сўз охирида, сўз охирига нисбатан эса сўз ўртасида кўпроқ.

4. Ҳозирги адабий тилимизда [a], [c], [ac] ҳолатларидагина (яъни фақат сўз бошида ёки фақат сўз охирида, ёнки фақат сўз боши ва сўз охиридагина) учрайдиган қўш унлилар йўқ.

5. Адабий тилимизда бир хилдаги қўш унли товуш бирикмаларига нисбатан ҳар хилдаги қўш унли товуш бирикмалари кўп.

6. Барча қўш унлилар (оу ҳамда ў унлиси иштирок этган бирикмалар бундан мустасно) **ао — оа, аи — иа, ае — еа, ау — уа...** тарзида ўринларини алмаштириши мумкин.

7. Адабий тилимизда ў унлиси билан бошланган **ўа, ўо, ўи, ўе, ўу, ўў** бирикмалари йўқ. Шунингдек, *ноўрин, беўхшов* сингари жуда оз сўзлардаги **оў, еў, аў** бирикмаларини ҳисобга олмаганда, охири ў унлиси билан тугаган **аў, оў, иў, еў, уў, ўў** бирикмалари ҳам адабий тилимиз учун хос эмас.

8. Қўш унлиларнинг сўз таркибида қўлланиш даражаси бир хил эмас:

а) бир хилдаги икки унли товуш бирикмаларидан **аа** сўз ўртаси ва сўз охирида; **оо, ии, ее, уу** бирикмалари эса фақат сўз ўртасидагина учрайди;

б) ҳар хилдаги унли товуш бирикмаларидан **ао, аи, ау, ие, уи** сўз бошида; **оа, ои, оэ [ое], оу, иа, ео, уо** бирикмалари эса сўз охирида жуда оз қўлланади.

9. Хуллас, назарий жиҳатдан мумкин бўлган қўш унли товуш бирикмаларидан қарийб ярмисигина (аниқроғи, 108 бирикмадан фақат 49 таси, яъни 45,4 процентигина) ҳозирги адабий тилимизда мавжуд.

II. Ундош товуш бирикмалари. Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги ундош товуш бирикмаларининг турлари ва уларнинг назарий жиҳатдан (**ж** ва **дж** товушларини битта ҳисоблаб, 24 ундош ҳисобидан) мумкин бўлган миқдорлари¹ тубандагилардир:

Бирикмалар тури	Миқдори
Бир хилдаги икки ундош	24
Ҳар хилдаги икки ундош	$24^2 = 576$
Уч ундош	$24^3 = 13824$
Тўрт ундош	$24^4 = 341776$
Беш ва ундан ортиқ ундош ²	24^n

¹ Назарий жаҳатдан мумкин бўлган ундош товуш бирикмаларининг миқдори, бошқача қилиб айтганда, такрорлаш йўли билан тузиладиган ўринлаштиришлар сони ${}^wA_m^n = m^n$ га тенг. Бунда m, n бутун сонлар бўлиб, бизнинг ҳисоблашимизда $m = 24, n = 2$ (ёки 3,4)... яъни $A_{24}^2 = 24^2 = 576$ ва ҳоказо.

² Кўп ундошли *микр-ч* — *Мкр-чян* (фамилия), *вскстр* — *Днепровскстрой* каби жуда оз учрайдиган сўзларни ҳисобга олмаганда, тўртдан ортиқ ундош товуш комбинациялари, ҳозирча, адабий тилимиз учун хос эмас.

Жадвалдан кўринганидек, ҳар хил типдаги иккита ундошнинг ёнма-ён келиб ҳосил қилиши мумкин бўлган бирикмалар миқдори бир хилдаги иккита ундош товуш бирикмалари миқдоридан кўп. Чунки тилимизда бир хилдаги иккита ундош товуш **бб** — *лаббай*, **вв** — *аввал*, **дд** — *модда*, **жж** — *жажжси*, **зз** — *лаззат*, **шш** — *машшоқ*, **ққ** — *диққат* сингари фақат 24 та бирикма ҳосил қила олади. Ҳар хилдаги иккита ундош товуш эса ўзаро 576 хил бирикма ҳосил қилиши мумкин. Худди шунингдек, уч ва тўрт ундошдан иборат бўлган бирикмалар миқдори ҳам назарий жиҳатдан жуда кўп сонни ташкил қилади. Бу ўринда шунинг ҳам айтиш зарурки, ўзбек шеваларида тўрт ундош товушли бирикмалар мутлақо учрамайди, уч ундошли бирикмалар эса маълум бир қатъий қонуният билан чегараланган ҳолдагина учрайди³.

Назарий жиҳатдан мумкин бўлган ундош товуш бирикмаларининг миқдори практик жиҳатдан бирмунча чекланган.

Ундош товуш бирикмаларининг сўз таркибида (сўз бошида, ўртасида, охирида) учраши бир хил эмас, бунинг қуйидаги жадвалдан яққол кўриш мумкин (жадвалдаги [+] белгиси ундош товуш бирикмаларининг кўплаб учрашини, [/] белгиси спорадик равишда учрашини, [—] белгиси эса учрамаслигини билдиради):

Ундошлар бирикмаси	а	в	с
Бир хилдаги икки ундош	—	+	/
Ҳар хилдаги икки ундош	+	+	+
Уч ундош	/	+	/
Тўрт ундош	—	+	—

1. Кўриниб турибдики, бир хилдаги икки ундош товуш бирикмалари сўз бошида учрамайди, сўз ўртасида эса [гг, хх, цц, фф, ҳҳ бирикмаларини мустасно қилганда] кўплаб учрайди. Сўз охирида бир хилдаги икки ундош фақат *металл, грамм, грип, класс, экспресс, киловатт* ҳамда *ҳимм, дирр, шарр* сингари жуда оз сўзлардагина мавжуд.

2. Ҳар хилдаги икки ундош товуш бирикмалари сўзларнинг барча ўринларида учрайди⁴. Бироқ сўз бошида (*бригада, врач, гражданин, дружина, звено, Кремль, план, спорт, трамвай, флот, хроника* сингари сўзларда) назарий жиҳатдан мумкин бўлган бирикмаларнинг фақат 10 проценти, сўз охирида (*нашр, машқ, ақл, нақш, жуфт, космонавт, кадр, вазн, сатр, тинч, цирк* каби сўзларда) қарийб 30 проценти, сўз ўртасида эса (*байрам, ўзбек, етмиш, очқич, бўлма,*

³ Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги ундош товуш бирикмалари турлари, миқдори, учраш ўринлари ва бошқа хусусиятлари билан хилма-хил ўзбек шеваларида мавжуд бўлган ундош товуш бирикмаларидан кескин фарқ қилади. Бу фарқларни, умуман ундош товуш бирикмаларини тилимизнинг қипчоқ лаҳжасига тааллуқли бўлган Манғит шеvasи материаллари асосида бир қадар тавсиф қилган эдик. Қаранг: Аҳмад Ишаев, Манғит шеvasининг баъзи бир фонетик хусусиятлари, „Ўзбек диалектологиясидаги материаллар“, II т., Тошкент, 1961, 115—128-бетлар.

⁴ Шу сабабли проф. Н. К. Дмитриевнинг „Туркий тиллар учун қўш ундошлар характерли эмас“, деб умумий тарзда айтган фикри ҳозирги ўзбек адабий тили фактларига тўғри келмайди. (Қаранг: Н. К. Дмитриев, Двойные согласные в тюркских языках, „Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков“, ч. I. М., 1955, стр. 261.)

космос, изламоқ сингари жуда кўп сўзларда) 80 процентдан кўпроғи қўлланади.

3. **спр, стр, скв, скл, скр, шпр, штр, впр** каби уч ундош товушли бирикмалар *справка, страхование, шприц, штраф, сквер, склад, скрипка* сингари сўзлар бошида; **нкт, нгр, ркт, ктр, нкр** бирикмалари эса *пункт, венгр, инфаркт, реестр, электр* каби сўзлар охиридагина учрайди.

4. Уч ундош товушли бирикмалар сўз боши ва сўз охирига нисбатан сўз ўртасида ўн баравар кўпроқ қўлланади.

5. Тўрт ундош товушли бирикмалар фақат **ктрл** — *электрлаштирамоқ*, **нстр** — *конструктор*, **рксч** — *марксча*, **сстр** — *госстрах*, **цстр** — *соцстрах*, **встр** — *Австрия*, **бстр** — *абстракт* сингари айрим сўзлар ўртасидагина мавжуд.

6. Ундош товуш бирикмаларида баъзи ундошлар жуда актив, айримлари эса, аксинча, жуда пассив иштирок қилади. Масалан, икки ундош товушли бирикмаларда **ц, нг, г** каби ундошлар кам қўлланса, **р, й, л, м, н** сингари ундошлар жуда кўп қўлланади.

7. Уч ва тўрт ундош товушли бирикмаларда деярли барча ундошлар иштирок қилиши мумкин, бироқ мазкур бирикмалар составининг асосини албатта **р, л, н, й, с, т** каби ундошлардан бири ташкил этади.

8. Икки ва уч ундош товуш бирикмаларининг айримлари ўринларини алмаштирган ҳолда (**кр** — **рк, ртк** — **ктр** сингари) комбинациялар ҳосил қилади, лекин кўпчилиги ўрин алмаштирмаган ҳолда, якка учрайди.

9. Ундош товуш бирикмалари мавжуд бўлган сўзларнинг деярли барчаси рус ва рус тили орқали бошқа тиллардан ўзлашган.

Ўзбек адабий тилининг ривожланиши, айниқса, унга улуг рус тилининг баракали таъсири натижасида унли ва ундош товуш бирикмалари бўлган сўзларнинг қўлланиш даражаси борган сари ортиб боради.

АКБАР МАТФОЗИЕВ

ЭРГАШТИРУВЧИ БОҒЛОВЧИЛАРНИНГ ТАРАҚҚИЁТ ТАРИХИ

Ўзбек тилидаги кўпгина грамматик форма ва категориялар ўзининг узоқ тараққиёт тарихига эгадир. Ҳозирги ўзбек тилининг грамматик қурилишидаги бир қанча моделлар XI—XII аср, ҳатто, ундан олдинги давр ёзма ёдгорликлари тилида ҳам учрайди. Бунини эргаштирувчи боғловчиларнинг тараққиёт тарихи мисолида ҳам очиқ кўриш мумкин.

Ушбу мақолада биз қадимги турк (V—X асрлар), эски турк (XI—XIII асрлар ва эски ўзбек тили (XIV—XX асрлар)га онд ёзма ёдгорликларни кўздан кечириб, улардаги эргаштирувчи боғловчиларнинг тараққиётини кузатиш орқасида ўз фикр ва хулосаларимизни айтиб ўтмоқчимиз. Мазкур ёзма ёдгорликларда 30 дан ортиқ эргаштирувчи боғловчилар бўлиб, уларни келиб чиқиш ва қўлланиш даврларига кўра уч турга бўлиш мумкин:

1. **Энг қадимги боғловчилар:** *ким, қалты, қалы, абам, абаң, бирук (бирөк), абам бирүк, тэб, тийин, аны учун, аның*. Булар қадимги турк тилида ҳам мавжуд бўлиб, айримлари кейинги даврларда ҳам қўлланилган.

2. **Янги боғловчилар.** Булар XIV—XVIII асрлар давомида эски ўзбек тилида кенг ишлатилган боғловчилардир: *агар, магар, гар, ар, агарчи, агарчанд, гарчанд, гарчи, арчи, невчунким, не учунким, нэ-тэкким, өйлэким, бөйлэким, бовужуди улким, чу, чүн, чүнки, ки, шунинг учун, шу сабабли, шул жиҳаттин, гүё, гүёки, тэ, токи, бўлмаса, яъни*.

3. **Энг янги боғловчилар.** Булар ўзбек тилида XIX—XX асрлардагина қўлланилган эргаштирувчи боғловчилардир: *варна, вагарна, чароки, башарти, мабодо, борди-ю, негаки, нимагаки, шу сабабли, шунга биноан, ўшанинг учун, шунга кўра, мана шунинг учун ҳам*.

Ким/ки—аниқлов-изоҳлов боғловчиси бўлиб, гаплар ўртасидаги хилма-хил синтактик муносабатларни ифодалаш учун хизмат қилади¹. *Ким* энг қадимги боғловчи бўлиб, келиб чиқиш жиҳатидан асл туркчадир. Бу боғловчи қадимги руник обидаларда эргаштирувчи боғловчи вазифасида деярли ишлатилмайдн. Уйғур, маңихей ва турфон текстларида эса сўроқ ва нисбий олмош маъносидан ташқари эргаштирувчи боғловчи функциясида ҳам келади. У аниқловчи, тўлдирувчи, сабаб, мақсад ва равиш эргаш гапларни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади. Масалан, *Ол айағ қылынч йоқ, ким биз қылмадымиз эрсэр*

¹ А. Рустамов, Ўзбек тилида *-ки (-ким)* боғловчисининг синтактик вазифаси, САГУ илмий асарлари, „Ўзбек тили масалалари“, Тошкент, 1957. Ғ. Каримов, „Қутадуғу билиг“ асарида *-ки (-ким)* боғловчисининг ишлатилиши ҳақида баъзи мулоҳазалар, „Ўзбек тили ва адабиёти масалалари“, 1963, № 5.

(Габэн, 191)²—ҳеч қандай гуноҳ йўқки, биз қилмаган бўлсак. **Бил-мэзким мэниң...** өз қылыңчым мэни инчэ эмгэтур... (Габэн, 190)—билмайдики, менинг ўз ишларим мени шунча қувонтиради. **Иш қыл-зун тил ким ол, бу таш битигиг өзүмүз битилим** (Габэн, 189)—у иш қилсин деб, бу тош ёзувни ўзимиз ёздик.

Қадимги турк тилида **ким** билан бириккан эргаш гаплар асосан бош гапдан кейин келади. Бош гапнинг ўртасида келган ҳолати жуда кам учрайди.

XI—XII асрларда ҳам **ким** боғловчисининг қўлланиш доираси анча тор бўлиб, у кўпроқ сўроқ ва нисбий олмош маъносида келади. ҚБда **ким** боғловчиси эга (183а), кесим (112а, 112а, 217б); аниқловчи (1б, 49б, 145а) ва тўлдирувчи (1б, 1б) эргаш гапларни бош гапга бириктириш учун хизмат қилган. XXда эса фақат бир ўринда, аниқловчи эргаш гапда келган, холос. Масалан:

*ул эрким, улуғсинды, мэн-мэн тэди,
аны нэ халайық сэвэр, нэ халық* (XX, 90).

Бундан ташқари, бу даврда **ким** боғловчиси **нэтэкким, нэким, нэ-жуким, нэчэким** каби нисбий олмошларга қўшилиб, турли синтактик муносабатларни ифодалаш учун хизмат қилади.

XIII—XIV асрларда **ким** боғловчисининг қўлланиш доираси анча кенгайди. У эргаш гапнинг ўндан ортиқ турида иштирок этади. Буни қуйидаги фактнинг ўзи ҳам тасдиқлайди: ҚАЛнинг 102-бетида (100а—150б) **ким** боғловчиси жами 130 ўринда қўлланилган бўлиб, шундан: тўлдирувчи эргаш гапда—40, аниқловчи эргаш гапда—30, кесим эргаш гапда—25, эга эргаш гапда—11, кўчирма гапда—5, сабаб эргаш гапда—4, равиш эргаш гапда—4, даража-миқдор, натижа, пайт, ўрин, шарт ва мақсад эргаш гапларда—10 ҳамда тенг боғловчи сифатида 1 ўринда қўлланилган. Шунингдек, 32 ўринда **аның учүн ким, нэтэ-ким, қачанким, кимким** каби боғловчи ва нисбий олмошларга қўшилиб келган.

XIII—XIV аср ёзма ёдгорликларида **ким** билан бир қаторда баъзан форсча **ки** боғловчисининг ҳам қўлланила бошлаганини кўрамиз. Лекин унинг қўлланилиши спорадик тарзда бўлиб, ТФ, ҚА каби манбаларда фақат 3—4 ўринда учрайди, холос. XV—XVI асрларда ҳар икки форма параллел қўлланилган бўлиб, уларнинг маъно ва функциясида деярли фарқ йўқ. Бундан ташқари, мазкур давр ёзма ёдгорликлари тилида **ким** ва **ки** боғловчиларининг бошқа сўз ва боғловчиларга қўшилиб қўлланиш доираси ҳам анча кенгайган. Бу қуйидагича:

² Ишда қуйидаги қисқартмалардан фойдаландик: Габэн—Gaben, Altürkische Grammatik, Leipzig, 1950; ҚБ—„Қутадғу билиг“ (Наманган нусхаси); ДЛТ—М. Кошғарий, Девону луготит турк, I, II, III томлар, Тошкент, ЎзФАН, 1960, 1961, 1963; XX—„Хибатул ҳақойиқ“ (Р. Р. Арат нашри); ҚА—„Қиссасул-анбиё“, ЎзССР ФАШИ, инв. № 1834, ҚАЛ—„Қиссасул анбиё“ (Ленинград нусхаси); ТФ—„Урта Осиё тафсири (Ленинград нусхаси); ФШ—А. Навоий“. Фарҳод ва Ширин, ЎзССР ФАШИ, инв. № 5018; ХШ—Қутб, Хусрав ва Ширин (А. Зайончковский нашри); МН—Хоразмий, Муҳаббатнома (А. Нажип нашри); М. Наф.—А. Навоий, Мажолисун нафоис (Критик текст); Нодира—„Девон“, ЎзССР ФАШИ, инв. № 4182; С.—Саккокий, Девон, ЎзФАШИ, инв. № 7685; Б.—Бобирнинг танланган шеърлари, нашрга тайёрловчи А. Самойлович, Петербург, 1917; ЧД—А. Навоий, Чор девон, ЎзФАШИ, инв. № 677; МК—„Маҳбул қулуб“, нашрга тайёрловчи А. К. Кононов; ШН—„Шайбонийнома“, Петербург, 1908; ТВГ—„Туркистон вилоятининг газети“, М.—Муқимий, Танланган асарлар, I, II томлар, Тошкент, Ўззадабийнашр, 1960; Ф.—Фурқат, Танланган асарлар, I, II томлар, Тошкент, Ўззадабийнашр, 1959, 1961. „Хуасту-анифт“, „Олтин ёруқ“, „Поклонение валхвов“ каби манбалардан келтирилган мисоллар С. Е. Маловнинг „Памятники древнетюркской письменности“ (М.—Л., 1951) номли китобидан олинди.

а) эргаштирувчи боғловчиларга қўшилади: *токи, токим, чунки, чунким, бөйләки, өйләким, бөйләким, зероки, эгәрким, гәрчәндким, эгәрчәндким, ҳәрчәндким, мәгәрким, йаъниким, аның үчүнким, муның үчүн ким, аның ўзә ким*;

б) тенг боғловчиларга қўшилади: *балки, ёки, ёинки, билаким, ҳамки*;

в) ундов, юклама ва кириш сўзларга қўшилиб келади: *оҳки, оҳким, ваҳки, ҳайриятки, афсуски, ажабки, не ажабки, ажаб эрмаски, нетонгки, тонг эрмаски, шоядки, фарёдки, кошки, хулласким*.

XVI—XIX аср ўзбек тилида ҳар икки форма қўлланиш ва функция жиҳатидан унча фарқ қилмаган бўлса ҳам, аммо стилистик жиҳатдан бир оз фарқ қилади: *ки* поэзияда, *ким* эса прозада кўпроқ қўлланилади. Айниқса, тарихий ва илмий асарларда *ки* жуда кам учрайди. Буни қуйидаги жадвалдан очиқ кўриш мумкин:

Боғловчи	Проза				Поэзия			
	Мифтоҳул-алл (16—106)	ШТ (3—73)	Зублатут-таворих (386б—401б)	Жами	Қиссан Сайфул-мулк (1а—15б)	Ҳувайдо (3—73)	Нодира (4а—44а)	Жами
<i>ким</i>	32	88	112	223	14	13	31	58
<i>ки</i>	3	7	21	31	36	45	37	118

XIX асрнинг охирларидан бошлаб *ки* ҳар иккала жанрда ҳам етакчи роль ўйнайди. Масалан, ТВГнинг 1880 йилда чиққан бешта сони (№ 1, 2, 4, 5, 6) да *ким* 29 ўринда, *ки* 37 ўринда қўлланилган. Ҳамзанинг 1916—19 йилларда ёзган „Заҳарли ҳаёт“, „Истибод қурбонлари“, „Мухторият ёки автономия“ номли драмаларида (ҳаммаси 69 бет) 41 марта *ки* қўлланилган ҳолда, атиги 2—3 ўринда *ким* учрайди, холос. Ҳар икки форманинг функция ва қўлланиши жиҳатидан деярли бир хил бўлиши кейинчалик улар функциясининг қўшилиб бир форма—қисқароқ *ки* орқали ифодаланишига олиб келган.

Қали. Бу энг қадимги шарт-пайт боғловчиси бўлиб, у қадимги уйғур ёзуви ёдгорликлари „Олтин ёруқ“, „Хуастуанифт“ ва юридик ҳужжатларда „қалты“ формасида учрайди. Бу боғловчи қуйидаги маъноларни ифодалайди:

1. Шарт маъносини. Масалан: *қалты этүз қодсар биз тәқри йзрингәру барғай биз*³.—Агар биз ўз танамизни бағишласак, тангри ери (жаннат)га борамиз.

2. Пайт маъносини. Масалан: *қалты тәгин уқты, көңли йарынты*⁴.—Қачонки шаҳзода тушунгач, унинг кўнгли ёришди.

3. Ўхшатиш-қиёслаш маъносини. Бунда кўпинча „инчә“, „анчулайу“ каби сўзлари билан келади. Масалан: *инчә қалты турк йигит қунчуллар ...нәчук титрәйүр, бәзүр әрсәр, анчулайу ймә бу йитинчсиз йағыз йир тәбрәди* (Габән, 191).—Худди ёш кучли маликалар қандай титраса, безилласа, бу чексиз кўнғир ер ҳам шундай тебранди.

4. Тўсиқсизлик маъносини. Бунда „нәчә“, „ймә“ сўзлари билан бирга қўлланади. Масалан: *нәчә кәд усаннын игитдим әрсәр ймә қалты йавлак йағи төрүсинчә ...мәни сәвинчсиз, утлы сиз қылты* (Габән, 273).—Қанчалик унга ишониб, яхши улғайтирсам ҳам, мени ярамас душман қонуни билан... севинчсиз, ўлжасиз қилди.

³ Ah. Temir, Die Konjunktionen und Satzeinleitungen im Alt. Türkischen, I, Oriens, 9, Leiden, 1956, стр. 72.

⁴ M. Mansuroğlu, Türkcede Cumle geşitleri ve baglayicilari, ТДАУВ, 1955, 164-бет.

Б. „Қандай“ маъносидаги сўроқ (нисбий) олмош функциясида келади. Масалан: *йаруқлы қаралы қалты қатылмыш* (Хуастуан-ифт, 74).— Ёруғлик билан қоронғулик қандай қўшилган...

XI—XII асрларда бу боғловчи қисқариб, „қалы“ формасида қўлланилган. Бу боғловчини Маҳмуд Кошғарий шундай изоҳлайди: *قلی* — қандай, агар, башарти маъносидаги сўздир⁵. Ибн Муханна ҳам арабча *لَو* (агар) юкламаси ўрнида туркчада *قلی* қўлланилади, дейди ва қуйидаги мисолни келтиради: *Қалы кәлүрсән кәлгил* — *قلی کَلُورَسَن کَلْگِل* — *کَلْگِل*⁶

Бу боғловчи ДЛТда 11 ўринда учрайди, шундан 9 таси „агар“ ва 2 таси „қандай“ маъносида қўлланилган. ҚБда 200 дан ортиқ ўринда қўлланилган бўлиб, шундан 200 га яқини „агар“, қолганлари „қандай“ маъносида келган. Бу боғловчи „қандай“ маъносида келганда, эргаш гапнинг кесими шарт формасида бўлиши шарт эмас. Аммо „агар“ маъносида келса, эргаш гапнинг кесими асосан шарт феъли орқали ифодаланади. Масалан: *бу сән бу ышығ қалы қылдың* (ДЛТ, III, 252).— Сен бу ишни қандай қилдинг? *Тиләк арзу болғай бу қолса қалы* (ҚБ, 35б).— Агар бу (бек) истаса, тилак орзусига эришади.

Бу боғловчи ХХда 6 ўринда учрайди. У алиф (آ) билан ёзилиб, *قالی* (қалы) ва *خالی* (халы) формаларида қўлланилган. Буларнинг ҳаммасида ҳам „агар“ маъноси бўлиб, эргаш гапнинг кесими -са билан келган. Масалан:

قالی کیسانک اطلس اونوتما بوزونک (ХХ, 99)

—Атлас кийганингда ҳам бўз кўйлагингни унутма.

икки нәң бириксә бир әрдә қалы,
бүкәнди ул әргә мурувват йолы (ХХ, 78).

— Агар бир кишида иккита нарсa бирикса, унга мурувват йўли тўсилади.

Кейинги давр манбаларида *қали* боғловчиси деярли учрамайди. Фақат ҚАЛ ва Саккокий девонида бир мартадан қўлланилганини учратдик. Масалан: *اول تام بوزولماز بولور قلى کيم خوالقرنين*

(ҚАЛ, 107a) *وقتیندا بیلکوردی*

ул там бузулмаз болур қалы ким Зулқарнайн вақтинда билгүрди.

نواب ایله قیلور اول راست هر محالفنى قلى عراق و سپاهان حجاز اورسه قلم (C., 7)

навэб илэ қылур ул рэст ҳар мухалыфны,
қалы ырәқ-у ыспыхәң Хыжәз үрсә қадам.

Бирүк (бирөк), абам (абаң). Булар ҳам энг қадимги шарт боғловчилари бўлиб, дастлаб уйғур, манихей ва турфон текстларида уч-

⁵ Маҳмуд Кошғарий, Девону луғотит турк, III, 251-бет.

⁶ П. М. Мелиоранский, Араб-филолог о турецком языке, Петербург, 1900, стр. 021.

райди. В. М. Насилов „бирук“ни „боғловчи-юклама“ („союз-частица“) деб атайди⁷. Бу боғловчи билан келган эргаш гап шарт ёки пайт мазмунини ифодалайди ва унинг кесими кўпинча шарт феъли орқали ифодаланади. Масалан: **бирүк отачы эмчи эрсәр, от йәм алғай** („Покл. волхвов“, 24—25).—Агар у табиб бўлса, у ҳолда дори-дармон олади; **бирүк сү сүләмәк атлығ ырқ кәлсәр, савын инчә айур** (Габән, 262).—Қачонки, „Қўшин тортмоқ“ отли ирқ келса, сўзни шундай айтади.

Абам боғловчиси кўпинча **бирүк** билан биргаликда қўлланади ва шарт-натижа маъносини ифодалайди. Масалан: **абам бирүк бу этәзүмин титсәрмән, өтрү... барчаны титмиш ыдаламыш болурман** („Олтин ёруғ“, 614).—Агар мен ўз танамни йўқ қилсам, у ҳолда ўзимдан ҳамма нарсани кеткизган бўламан.

ДЛТ, ҚБ ва ХҲда **бирүк** боғловчиси учрамайди. **Абам** боғловчиси эса **абаң/апаң** шаклида қўлланилган. Бу боғловчи ДЛТда фақат бир ўринда учрайди. Масалан:

*кәлсә абаң тәркәним,
этилгәмәт түркүнүм* (ДЛТ, III, 243).

—Агар подшо келиши билан бизга ёрдам қилса, менинг тўдам аҳволи тузалади.

Абаң боғловчиси ҚБда 9 ўринда келиб, шарт эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилган, эргаш гапнинг кесими шарт феъли орқали ифодаланган. Масалан:

*абаң азгу болса бу бәкләр өзүн,
байур бузны барча, көр, этилүр ажун* (ҚБ, 386).

—Агар бекларнинг ўзи яхши бўлса, ҳамма халқи бой бўлади, дунёни бошқаради.

Бу боғловчи кейинги давр манбаларида учрамайди.

Абанг боғловчисининг этимологияси ҳали унча аниқ эмас. А. Темир унинг бошқа тиллардан кириб келганлигини айтади-ю, аммо қайси тилдан ва қандай ўзакдан келиб чиққанлигини аниқ кўрсатмайди⁸. Айрим текширувчилар унинг қадимги арамей тилидаги „**апам**“ сўзига алоқадорлигини айтиб ўтадилар⁹.

Агар (*гар, ар*). Бу боғловчи XI асрда форс тилидан кириб ўзлашган ва то ҳозиргача ўзбек тилида актив қўлланилиб келаётган шарт боғловчисидир. **Агар** қадимги турк тилида учрамайди. У ҚБда 4 ўринда (42а, 49б, 88б, 89б-бетлар)да қўлланилган холос. ХҲда эса, ҚБга нисбатан бир неча бор кичик асар бўлишига қарамай, 9 ўринда учрайди. Навоий даврига яқинлашган сари унинг ишлатилиш доираси кенгайиб бораверади. XI—XIII асрларда **агар** боғловчиси шарт, шарт-пайт, шарт-натижа маъноларини ифодалаган. Масалан: **эгәр сөзләйү билсә асығы болур** (ҚБ, 42а).—Агар сўзлай олса, унинг фойдаси бўлади; **эгәр момын эрсәң тавазеъ қылын** (ХҲ, 90).—Агар мўмин бўлсанг, одобли бўлгин.

Айрим ҳолларда тўсиқсизлик ва қиёслаш-таққослаш маъноларини ҳам ифодалайди. Масалан: **эгәр йығдың эрсә умрлуқ тавар, бурун башқа бөркни кийәр баш кэрәк** (ХҲ, 92).—Агар бир умрга етгулик

⁷ В. М. Насилов, Древнеуйгурский язык, М., 1963, стр. 114.

⁸ А. Темир, кўрсатилган мақола, 50-бет.

⁹ C. Brokelmann, Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens, Leiden, 1954, стр. 196.

бойлик йиққан бўлсанг ҳам, энг олдин кишининг боши (саломат) бўлиши керак.

Агар боғловчиси асосан эргаш гапнинг бошида келади. Айрим ҳоллардагина эргаш гапнинг ўртаси ёки охирида келади. Масалан: улар **эгэр** эркил болсалар, сизлэр үзэ ташлайу өлдүргэй (ТФ, 2а); анларқа оқ сурыңлар сөзлэр эрсэ **эгэр** (ТФ, 38б).

XIV—XVI асрлар агар боғловчисининг (шунингдек, бошқа эргаштирувчи боғловчиларнинг ҳам) энг кўп қўлланган даври саналади. Шу билан бирга унинг маъноси, шакли, қўлланилишида олдинги даврга нисбатан айрим ўзгаришлар юз берди. Маълумки, XII—XIII аср ёзма ёдгорликларида мазкур боғловчининг *гар*, *ар* каби вариантлари йўқ эди. Бу даврда (XIV—XVI асрларда) эса асосий форма билан бир қаторда кўрсатилган боғловчилар ҳам қўлланила бошланган. Маълум бўладики, бошқа тилдан кириб келган сўзнинг дастлаб асосий формаси, кейинчалик унинг бошқа вариантлари ўзлашар экан. Бу даврда *агар* боғловчиси юқоридаги шарт, шарт-пайт, шарт-натижа маъноларидан ташқари тўсиқсизлик, қийёслаш-солиштириш ҳамда „*хоҳ-хоҳ*“ айирувчи боғловчиси маъносида ҳам қўлланилган. Масалан: *ғамың йоқ жээн эгэр бэрсэм ғамыңда* (Б, 6), *агэр ул шэх эди, бу эрди Хусрав* (ФШ, 166б); *сөз тэргүчиниң эгэр улуғы, эгэр кичиги билки, эрүрлэр тамуғ отының тутруғы* (МК, 128).

XIV—XVI аср ўзбек тилида *агар* боғловчисининг гапдаги ўрни ҳам олдинги даврга нисбатан анча эркин бўлган. У эргаш гапнинг бошида, ўртасида ва охирида келган. Ҳатто, составли кесимнинг ўртасида келган ҳоллари ҳам учрайди. Масалан: *дэсэм нэ эжэб эгэр сэни эй* (Б, 27); *ағзының сирі мэнгэ маълум эгэр эрмэс, нэ эжэб* (ЧД, 9б).

Агар билан келган эргаш гапнинг кесими қўлланиш жиҳатидан алоҳида хусусиятга эга. Маълумки, олдинги давр ёдгорликларида *агар* билан бириккан эргаш гапнинг кесими шарт феъли орқали ифодаланishi норматив ҳолат эди. Аммо XIV—XVI асрларда ва қисман ундан кейин ҳам эргаш гапнинг кесими феълнинг бошқа формалари ва ҳатто отлар билан ифодаланган ҳолатда ҳам кўп учрайди. Масалан:

*ул эгэр қылды сафар элэмдин,
бизгэ йоқ ҳэч хабар мэтэмдин* (ШН, 195).
эгэр андын устэд рэзи, тэңри рэзидур (МК, 32).

Гар ва ар боғловчилари маъно ва қўлланиш жиҳатидан *агар* боғловчисидан деярли фарқ қилмайди. Лекин бу формалар фақат поэзияда қўлланилади, *агар* эса ҳар икки жанрда ҳам қўлланаверади. Ар формасининг ишлатилиш доираси жуда тор бўлиб, у Навоий ва Бобирнинг шеърӣ асарларида ҳамда Мужрим-Обид, Махмур, Муқимий каби XVIII—XIX аср шоирлари асарларида спорадик тарзда учрайди. Масалан: *өлгәним йахши бу навъ ар өтсә элликдин йашым* (Б, 25); *сәрвсән, эй гүлүзәр, ар болса хушрәфтәр сәрв* (М., I, 298).

Эски ўзбек тилида қўлланилган шарт боғловчиларининг яна бири *өгэрнэ* (وگرنه), *вэрнэ* (вэрнэ)дир. Бу боғловчилар ҳам *агар*нинг бир варианты бўлиб, состав жиҳатидан мураккабдир: *вэ—эгэр—нэ* каби учта сўзнинг бирикувидан ҳосил бўлган. Булар XVIII—XIX асрларда жуда оз қўлланилган боғловчилар бўлиб, Мужрим-Обид, Муқимий ва Ғурақат каби шоирлар асарларида 2—3 ўринда учратдик, холос.

XIX асрда тожик тилига оид айрим манбаларда бу боғловчининг „вар“ шакли ҳам қўлланилган¹⁰. Аммо бу формани эски ўзбек тилида учратмадик.

Варна//*вагэрна* боғловчилари билан келган эргаш гапларнинг кесими кўпинча шарт формасисиз қўлланилади. Уларнинг ўрни ҳам эркин бўлиб, кўпроқ поэзияда ишлатилади. Бу боғловчилар шарт, тўсиқсизлик, зидлик маъноларини ифодалайди. Бундан ташқари, „*борди-ю*“, „*бўлмаса*“, „*акс ҳолда*“ каби маънолар ҳам англашилади. Бундай маъноларнинг бўлиши — уларнинг составида инкор, зидликни ифодаловчи „на“ юкламасининг мавжудлигидир. Масалан:

*Дедиким: қани уч мингимни беринг,
Вагарна шариат десангиз, юринг* (М., II, 23).

*Дили озурда мендин бўлди ноҳақ,
Вагарна йўқ гуноҳе менда мутлақ* (Ф., II, III).

*Мастман бу кеча, соқий, лутф ила ўлтур мени,
Варна қўйсанг тонглага, ранжи хумор ўлтирғуси* (М., I, 285).

Ҳозирги замон ўзбек тилида *гар, ар, вагар, вагарна, варна* каби боғловчилар қўлланилмайди. Асосий форма — *агар* эса маъно ва ишла-тилиш доираси анча торайган ҳолда қўлланилади. Аввало, бу боғловчи ҳозирги замон ўзбек тилида эски ўзбек тилига нисбатан анча оз қўлланади. Масалан, Абдулла Қаҳҳорнинг „Шоҳи сўзана“ комедиясида фақат 4 ўринда учрайди, холос. Иккинчидан, ҳозир *агар* боғловчисининг маъноси торайган бўлиб, тўсиқсизлик, қиёс ва тенг боғловчи маъносида қўлланилмайди. Учинчидан, *агар* билан келган эргаш гапларнинг кесими ҳозир асосан шарт феъли орқали ифодаланади. Шунингдек, ҳозир бу боғловчининг гапдаги ўрни ҳам анча қатъийланган: у асосан эргаш гапнинг бошида келади.

Агар боғловчисининг маъноси, қўлланиш даражаси, гапдаги ўрни ва у билан келган эргаш гап кесимининг қўлланишидаги бундай тараққиётни қуйидаги жадвал орқали янада аниқроқ кўриш мумкин:

Мабалар	Текст ҳажми (беглар)	Боғ- ловчи- нинг миқ- дори	Маъноси					Ўрни			Эргаш гап- нинг кесими	
			шарт	тўсиқ- сизлик	шарт пайти	қиёс- лаш	тенг боғ- ловчи	эргаш гапнинг бошида	эргаш гапнинг урта- сида	эргаш гап- нинг охи- рида	-са, -ли	-са, -сиз
ҚБ	42а—89г	4	3	—	1	—	—	4	—	—	4	—
ХХ	67—117	9	4	1	4	—	—	8	1	—	9	—
МН	290б—313б	14	6	1	5	—	2	11	3	—	12	2
МҚ	11—70	49	37	6	2	2	4	44	5	—	17	32
ШТ	3—73	20	18	2	—	—	—	18	2	—	20	—
Синчалак	3—73	13	10	—	3	—	—	13	—	—	13	—

¹⁰ Қаранг: Аҳмад Доғиш, Наводирул-вақое, ЎзФАШИнинг қўлёзмалар фонди, инв. № 4266, 125-бет.

ЗАМИРА НУРМУҲАМЕДОВА

**ТАРИХИЙ ҚАҲРАМОН ХАРАКТЕРИНИ ЯРАТИШДА
ФАКТ ВА БАДИИЙ ТЎҚИМА**

Социалистик реализм методи ҳам ҳозирги замонни, ҳам тарихий кечмиш ва унинг буюк кишиларини ҳаққоний тасвирлашни талаб этади. Тарихий ўтмишни тасвирлашда ҳаққонийликка фақат реал фактлар ва тарихий воқеаларни акс эттириш ҳамда тарихий жараёни тўғри ид-рок этиш билангина эмас, балки шу факт ва воқеаларда, кишилар ва характерларда даврнинг муҳим хусусиятларини кўриш ва умумлашти-риш, воқеликдаги ижтимоий-тарихий ҳодисаларни типиклаштириш би-лан ҳам эришилади.

«Ҳаёт ҳодисаларини тасвирлаш санъатида, — деган эди А. М. Горь-кий, — тўқима тасвири бойитиб, уни ишонарли қилса, ундаги мазмун-ни теранлаштириш учун — унинг ижтимоий асосланганлиги ва муқар-рарлигини кўрсатиш учун хизмат этса, бундай тўқима фойдали ва ўринли бўлади»¹.

Демак, ижодий тўқимасиз тарих ва тарихий арбоблар қиёфасини ҳаққоний гавдалантириш мумкин эмас.

«Алишер Навоий» адабий сценарийсининг авторлари — Уйғун, И. Султонов, В. Шкловский ва А. Спешневларнинг тарихий воқеа ва тарихий фактларга бой шоир ҳаётининг энг мураккаб ва энг драматик даврини тасвирлашдаги ўзига хос маҳоратларини шу нуқтаи назардан ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Бадий тўқима ҳамиша шароит, қаҳрамон ва уни қуршаган киши-лар характерини янада ёрқин ва яққол кўрсатишга ёрдам берувчи муҳим бадий восита бўлиб ҳисобланади. Бу ўринда эса бадий тўқима тарихий материал билан узвий муносабатда бўлиши зарур эди. «Али-шер Навоий» сценарийси бундай талабларга жавоб берибгина қолмай, буюк ўзбек шоирининг ҳаётидан олинган конкрет фактларни ижодий планда қайта ишлашнинг гўзал намунаси бўлиб ҳам хизмат этади. А. М. Горький ҳар қандай фактдан мазмун топа билиш керак, деган эди. Алишер Навоий фаолиятининг, унинг бутун ҳаётининг мазмуни ва моҳияти халқ аҳволини яхшилашда, адолатли шоҳ билан биргаликда халқ учун хизмат қилишда эди. Навоий бу нарсаса астойдил ишонган, шунинг учун ҳам ўз ҳаётининг моҳиятини шу нарсада кўрган эди. Сце-нарий авторлари, бир томондан, буюк шоир ва гуманист Навоийнинг, иккинчи томондан, ёш шаҳзода султон Ҳусайннинг ҳаётдан кўзда ту-тган мақсадларини ҳеч нарсаса қарамай, барча тўсиқ ва қаршилик-ларни енгиб, ўз мақсади сари интилаётган чумолига нисбатан бериш орқали усталик билан ифодалаганлар.

¹ А. М. Горький, О литературе, М., 1937, стр. 121.

Навоий шаҳзоданинг адолатли султон бўлиб, ўз халқига бахт-саодат келтиришига ишонган ҳолда турли утопик ҳаёлларга боради. Шоирнинг гуманистик ғоялари унинг энг асосий ва даҳшатли душмани — вазир Мажидиддин сиймосида кучли тўсиққа учрайди. Бу тарихий шахс, ўз навбатида, у яшаган жамиятнинг қатор муҳим хусусиятларини ўзида гавдалантиради.

Шоир билан ижтимоий муҳит ўртасидаги конфликт қисқа вақт ичида ҳал бўлиши мумкин бўлмаган ҳол эди. Бу, аслини олганда, шоир умрининг барча давларини ўз ичига олади. Шунинг учун ҳам авторларнинг сценарийни Навоийнинг бутун онгли ҳаётини йўлидан иборат катта материал асосига қуришлари табиий ва қонунийдир. Бу ўринда улар ижодий бадний тўқимадан самарали фойдаланганлар. Чунончи, конкрет ва реал тарихий шахс материалида вазир Мажидиддиннинг типиклашган бадний образи яратилган.

Тасвир этилуви тарихий материални чуқур билишга асосланган ижодий тўқима типиклик проблемасининг таркибий қисми бўлиб ҳисобланади. Ишончли ва реал фактларни типиклаш билан рўй бериши мумкин бўлган, аммо нореал фактларни типиклаш бир-бирини тўлдиради ва бойитади. Шу нуқтаи назардан ёндашганда, шаҳзода Мўминнинг қатл этилиши эпизоди вазир Мажидиддин ҳаётининг моҳиятини гавдалантирувчи кучга айланади. Амир Мажидиддин султон Ҳусайнни маст қилиб, унинг севиқли набирасини қатл этиш тўғрисидаги фармонга қўл қўйдириб олади. Авторлар бу эпизодга катта ғоявий мазмун юклаганлар. Агар Алишер Навоий образини ҳаракатга келтирувчи куч эзгулик ва тараққиёт учун кураш ғоялари бўлса, Мажидиддин ҳар қандай эзгулик ва тараққиётнинг, демак, Навоий ғояларининг душмани ўлароқ намоён бўлади. Авторларнинг ниятига кўра, Мажидиддин ўз ҳаётини Алишер Навоийнинг шаҳзода Мўмин сиймосида мужассамланган орзу ва умидларини йўққа чиқариш билан хотималайди.

Агар тарихий фактларни мўътабар билиб, уларни айнан келтирсак, амир Мажидиддин 80-йилларнинг охирларида вазирликдан четлаштирилиб, унинг ўрнига ўзининг кўп томонлари билан ундан қолишмайдиган амир Низомулмулкнинг вазир этиб тайинланганини кўрамиз. Яна бир тарихий факт вазир Мажидиддиннинг 1494 йилда Маккага кетаётиб, йўлда ўлганидак дарак беради. Шаҳзода Мўмин эса 1497 йилда амакиси Музаффар Ҳусайн тарафидан Астробод яқинида асир олиниб, Ҳиротга юборилган эди. Низомулмулк Музаффар Ҳусайннинг онаси Ҳадича Бегим билан келишиб, шаҳзода Мўминни ўлдириш тўғрисида фармон ёзади ва султоннинг мастлигидан фойдаланиб, унга қўл қўйдириб олади. Энди султон Ҳусайннинг тўнгич фарзанди Бадиуззамон (шаҳзода Мўминнинг отаси — Н.З.) билан ярашуви тўғрисида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас эди. Сценарийдаги Мажидиддиннинг қўзда тутган мақсади ҳам шу эди.

Бу эпизодда Мажидиддин ўзининг бутун башарасини, ўз характерининг моҳиятини намоиш этади. Агар у ўзидаги тулқидек айёрлик, тилёғламалик ва иккиюзламалик хислатларини Низомулмулкдан олган бўлса, маккорлик, шафқатсизлик ва тошбағрликни Ҳадича Бегимдан мерос қилиб олган. Шубҳасиз, у тарихий шахс сифатида бундай сифатлардан холи эмас эди. Лекин авторлар Низомулмулк ва Ҳадича Бегимга оид сифатларни ҳам бир персонаж атрофига маҳорат билан тўпладиларки, натижада Алишер Навоий билан конфликтга кириша олувчи маккор вазирнинг кучли, яққол ва яхлит характери вужудга келди.

Бу ерда авторлар фактик материалга бадний тўқима тизмаси орқали ёндашиб, типик образ яратишнинг ижодий намунасини берганлар.

Авторлар бундай жиноят қилиш вазифасини Мажидиддинга бежиз «топширмаганлар». Чунки тарих материалларини чуқур ўрганиш ва гидрок этиш қаҳрамон характери яратилиши айрим қирраларини ва баъзи бир деталларни бадий тўқима орқали тасвирлашга ёрдам берди. Бу нарсаси, ўз навбатида, авторларга ўтмишнинг реалистик лавҳаларини чиқиши, айрим деталларнинг эмас, балки давр руҳини очувчи характер ва воқеалар тасвирида тарихийликка эришиш имконини яратди. Факт бу ўринда тиликлашиб, бадий умумлашма кучига эга бўлди. Саройдаги фитна ва иғволар, ҳаётдаги қарама-қаршиликлар ўша давр учун қонуний ва характерли бўлиб, тарих ҳақиқатини гавдалантирар эди.

Агар бадий тўқимадан усталик билан фойдаланиш натижасида Навоийнинг «муносиб» душмани образи — ёрқин ва яққол характер вужудга келган бўлса, шонир образини яратишда бадий тўқимадан фойдаланиш масаласида баъзи бир камчилик ва нуқсонлар кўзга ташланади.

Навоий турли-туман синовлардан ўтар экан, авторларнинг мўлжалига кўра, «... ҳукмдорлар араваси халққа бахт келтирмайди... Халқнинг ўзи буюк канал қазиб, Фарҳоддек жасорат кўрсатади, халқнинг ўзи ерда бог-бўстон яратиб, ўзи олтин медаларни теради»² деган хулосага келади.

Навоий умр бўйи халқ учун жон куйдириб, унинг оғир аҳволдан қутулиш йўлини қидирди. Авторлар, юқорида келтирилган цитатадан кўринганидек, унга мавжуд ҳолатдан қутулиш йўлини топишга, унинг ҳаёти драматини ҳал этишга қўлларидан келган ёрдамни аямайдилар. Хўш, бу тўғрисида қанча? В. И. Ленин бундай деган эди:

«Тарихда ўтган арбобларнинг кўрсатган тарихий хизматлари тўғрисида ҳукм чиқарганда уларнинг ҳозирги замон талабларига нисбатан тўғри келадиган нарсалар берганликларига қараб ҳукм чиқариб, балки уларнинг ўзларидан аввал ўтганларга нисбатан қандай янгиликлар берганликларига қараб ҳукм чиқарилади»³.

Ўрта асрдаги феодал муносабатлари даврида Алишер Навоийдек илғор ва тараққийпарвар мутафаккир ҳаёлида ҳам монархияни тугатиб, халқ раҳнамо бўлган давлат тузиш фикри бўлиши мумкин эмас эди. Тарихий асар ўтмиш давр ҳаётини, тарихий арбоблар ҳаётини уларнинг бутун зиддиятлари, камчиликлари ва тарихий чегараланганликлари билан кўрсатган тақдирдагина реалистик бўлади. Шунинг учун ҳам тарихий шахс образини замонавийлаштириш, унинг тарихий чегараланганини яшириш керак эмас, чунки ҳар қандай образнинг кучи ва аҳамияти унинг ҳаққонийлигидадир.

Бироқ бу нарсани бадий тўқимадан воз кечиш керак, деб англамаслик керак. Бу нарса авторлар қаҳрамонларни аслида қандай бўлса, шундай чизиш лозимлигини, тарихий фактларга кўр-кўрона ёпишиб олиш кераклигини англатмайди. Гап шундаки, авторлар бадий тўқимадан фойдаланиш меъёрини билишлари лозим. Шу маънода Уйғун ва Иззат Султоновнинг Алишер Навоий тўғрисидаги сценарий (фильм сценарийсининг дастлабки варианты) ва пьесаларининг финали ҳаққонийроқ ва муваффақиятлироқ кўринади. Маълумки, уларда Навоий султонга қарата: «...Шунда кишилар мени ўзларининг буюк ҳамкорликларига чақирурлар ва мен асрлар оша ўз шеърларим билан лаббай, деб жавоб берурмен. Мен кетдим!!! Ижодимга! Халқимга!»⁴ деган эди. Сценарийнинг экранлаштирилган вариантыда бу финал сақланган бўлса, шубҳасиз, асар фақат ютган бўлур эди.

² «Сценарий узбекского кино», Ташкент, ГИХЛ, 1958, стр. 197.

³ В. И. Ленин, Асарлар, 2-том, 190-бет.

⁴ И. Султонов, Пьесалар, мақолалар, Тошкент, Ўз адабиёт нашри, 1959, 140-бет.

Мўътабар тарихий фактларга амал қилмаслик мумкин бўлмаганидек, бадий тўқимасиз, типиклаштиришсиз ҳам тарих ва унинг буюк кишиларини ҳаққоний гавдалантириш мумкин эмас. Бадий тўқима бу ўринда тарихий ҳақиқатни ифодалаш воситаларидан бирига айланади. Тўқима ва асарга киритилувчи бўлак деталлар реал воқеликка зид бўлмаслиги, аксинча, улар шу воқелик қонуниятларини идрок этишдан, унинг моҳиятини тушунишдан келиб чиқиши зарур. Бадий тўқима ўтмишнинг ҳаққоний тасвирини яратишга, қаҳрамон характериини тўлароқ ва чуқурроқ очишга ёрдам бериши лозим. Бундай вазифани ўташда «Алишер Навоий» сценарийсидаги тўқима персонажлар ҳам ўзига хос роль ўйнайди. Тарихий фактларни танлаш ва саралаш автордан материалга ижодий муносабатда бўлиш, бадий тўқиманинг мақсадга мувофиқ бўлишига эришишни талаб этганидек, иккинчи даражали уйдирма персонажларини яратиш ҳам автордан катта бадий маҳоратни, характерларнинг қавартма тасвирини чизиш, фалсафий хулосалар чиқариш, давр, қаҳрамон ва уни қўршаган муҳит учун типик бўлган хусусиятларни топишни ҳам тақозо этади.

Авторлар уйдирма персонажлардан фойдаланишда бадий тўқима ва фактларни бир-бирига шундай синдириб юборадиларки, натижада бу ерда воқеликдан ҳеч қандай чекиниш ёки мавжуд фактларга зид ҳолатлар кўринмайди. Шу нуқтаи назардан қараганда сценарийдаги халқ образини ўзида мужассамлаштирувчи уста Жалолиддиннинг умумлашма образи характерлидир. У реал тарихий шахс бўлган аjoyиб тоштарош уста Шамсиддин ва реал мавжуд бўлган уста Жалолиддиннинг умумлашма образи бўлиши мумкинки, Навоийнинг бу ҳар иккала уста билан яқин алоқада бўлганлиги тўғрисида шоир замондошлари маълумот берадилар.

Навоийнинг суюклиси бўлмиш халқ орасидан чиққан қиз — Гули образи ҳам диққатга сазовор. Шоирнинг ҳам ва алам тўла бу севгисиз ҳақида халқ аjoyиб афсона⁵ яратган бўлиб, у асарда ўз ўрнини топган. Авторлар асарга Алишер ва Гули севгисини тамомила қонуний равишда киритганлар. Маълумки, Навоий севги ҳақида жуда кўп ёзган. Эҳтимол, бу афсона фактик асосига ҳам эгадир. Масалан, «Фарҳод ва Ширин» достонида шундай байтлар борки, гўё аллақандай Хусрав унинг Ширинини ҳам тортиб олгандек кўринади: «Фалак, мендай боғланган кишига зулм қилиб, ўшандай балога мубтало қилиб қўйган. Ичимни қайғу шу даражада ўксинтиргандурки, Мажнун ҳам унча ўксик бўлмагай»⁶.

Гули асарда шоир қалби, унинг ички дунёсини очишдагина эмас, балки Навоий мансуб бўлган жамиятдаги қабиҳлик ва ярамаслик, маккорлик ва иккиюзламачиликни фош қилишда ҳам муҳим роль ўйнайди.

Сценарийдаги тўқима персонажлардан бири — шоирнинг сургундалик йилларига шерик бўлган, унинг учун ҳаётини бағишлаган халқ вакили Абдулмалик ошпаз образи ҳам, шубҳасиз, муваффақиятли чиққан. Унинг Навоий овқатига солинган заҳардан ўлиши эпизоди сценарийнинг биринчи вариантда тасвирланган эди. Тарихда Навоийни заҳарлашга уриниш факти мавжуд бўлиб, Навоийни, эҳтимол, Абдулмалик сингари оддий халқ вакили ўз ҳаёти эвазига ўлимдан қутқазган бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам бу тўқима образларнинг асарга киритилиши тарихга зид эмас. Улар тасвирланаётган давр билан уйғун кишилар бўлиб, ўз даври ва ўз халқининг типик вакил-

⁵ Е. Э. Бертельс, Навои, М.—Л., Изд. АН СССР, 1948, стр. 256.

⁶ А. Навоий, Фарҳод ва Ширин, Ўз адабиёт нашр, 1956, 41-бет.

лари сифатида майдонга чиқадилар. Улар шундай ҳолат, вазият ва эпизодлар яратишга, фактларни бир-бири билан боғлашга ёрдам берадиларки, натижада тасвирланаётган марказий персонажнинг муҳим хусусият ва сифатлари ёрқин ва ишонарли суратда намоён бўлади. Мана, масалан, Навоийнинг шогирди Мансурнинг ва Едгорнинг қатл этилишларини акс эттирувчи уйдирма (тўқима) эпизодлар. Сценарийнинг биринчи вариантыда Навоий асир олинган Едгорнинг калласини танидан жудо қилишни буюради. Ҳақиқатда эса Едгорни султон Ҳусайннинг ўзи жазолаган эди. Авторлар Навоийнинг бундай шафқатсиз ҳукм чиқаришга бежиз мажбур этмаганлар. Бундай шафқатсизлик унинг юмшоқ, нозик ва шоирона табиатига ёпишмайдигандек туюлади. Бироқ шуниси ҳам борки, масалан, сўз халқ ва адолат устида бораётган экан, бу нозик қалб ҳам шафқатсиз ва принципиал бўлиши мумкин эди. Навоий ҳар иккала ҳолатда ҳам юксак мақсади йўлида, адолат йўлида ҳеч нарсани юз-хотир қилмай курашади, у халқ ва адолат учун ҳатто ўз шогирдини ҳам қатл қилишдан қайтмайди.

Бу эпизодлар фақатгина шоир эмас, балки давлат арбоби ҳам бўлган Навоийнинг принципиаллигини таъкидлаб кўрсатади. Бу фактлар воқеликка хилоф бўлмай, аксинча, авторларнинг бадиий тўқимадан фойдаланиш маҳоратини яна бир бор намоёиш этади.

Тарихий-биографик темадаги асарлар халқимиз тарихини ўрганиш ва акс эттириш формаларидан бири бўлиб, совет кишиларини ватанпарварлик руҳида тарбиялаш учун хизмат этади. Шунинг учун ҳам тарихий-биографик темадаги асарлар чинакам ҳаққоний бўлиши керакки, бундай ҳаққонийликка муайян мақсадга қаратилган бадиий тўқима ёрдами билан ҳам эришилади.

А. РАСУЛОВ

ҚАҲРАМОН ХАРАКТЕРИНИНГ ОЧИЛИШИГА ДОИР

Қаҳрамон ички дунёсини ёритиш, характерини намоён қилишнинг йўллари кўп. Чунончи, қаҳрамоннинг коллективга, алоҳида шахс тақдирига, меҳнатга муносабатида, келажак ҳақидаги ўй-мулоҳазаларида унинг ички дунёси очилади. Ушбу мақолада қаҳрамон характерининг меҳнатга муносабатида кўра очилиши устида фикр юритмоқчимиз.

Маълумки, меҳнат — инсон характерини шакллантирувчи, уни коммунистик онглилик билан қуроллантирувчи муҳим восита. Коммунистик партия меҳнатнинг тарбиявий функциясига доим юксак баҳо бериб келди. В. И. Ленин революциянинг биринчи кунлариданоқ янги кишини тарбиялаш, меҳнатга янгича муносабатни вужудга келтириш ҳақида ўйлади. Революциянинг асосий вазифалари ҳақида гапириб, В. И. Ленин коммунизмнинг иқтисодий асосини вужудга келтиришни биринчи планга қўяр экан, масаланинг иккинчи томони — бу вазифанинг бажарилиши ижтимоий меҳнатни ташкил қилишнинг янги, юқори типини келтириб чиқаришини диққат марказида тутди. Меҳнатга янгича, коммунистик муносабатни вужудга келтириш, В. И. Лениннинг таъкидлашича, «социализм қурилишининг муҳим масаласи»дир.

Совет кишиларининг то шу кунгача босиб ўтган йўлини — меҳнатга янгича, коммунистик муносабатда бўлиш учун интилиш йўли дейиш мумкин. Бу даврда ҳаёт ҳам, кишилар ҳам, мамлакатнинг кўрки ҳам ўзгарди. Кишилар чор Россиядан «мерос» бўлиб қолган харобазорликни тугатдилар, саноат, қишлоқ хўжалигини ривожлантирдилар, ички ва ташқи душманларга қарши курашдилар. Қилинган ишлар, курашларнинг ҳаммаси кишилар характерида из қолдирди. Уларда меҳнатга янгича муносабат ортиб борди. Партия ҳозирги кунда ҳам жамиятнинг бахт-саодати йўлида қилинадиган меҳнатга муҳаббат ва ҳурмат руҳида тарбиялашга алоҳида аҳамият бермоқда, кишиларни меҳнатда чиниқтириш — идеология ишининг юраги, пойдевори деб қарамоқда.

Совет кишисида меҳнатга янгича муносабатнинг пайдо бўлиши, меҳнат процессида янги инсон характерининг шаклланиб бориши адабиётда ҳам акс этмай қолмади. Бу ҳолни ҳозирги ўзбек прозаси мисолида ҳам кузатиш мумкин. Бекни одам қилган, Адолатни ўз инсоний ҳуқуқини билишга ундаган, Самадий, Поччаевларнинг («Туғилиш») кўзини очган нарса, Искандарда коммунистик онглиликни пайдо қилган, Давронни ҳаётнинг катта йўлига олиб чиққан куч («Қадрим»), Назар полвон («Юлдузлар»), Маъмуржон («Тўлқинлар»), Ҳафиз («Чўл ҳавоси»), Холиқ («Сув гадоси — оқпадар денгизни бошлаб

қайтди») кабиларни ҳаётнинг қайноқ жойларига олиб келган, софликка ўргатган тарбиячи ҳам меҳнатдир¹.

Мақсадсиз меҳнат қилинмайди. Бажарилаётган ҳар бир меҳнат асосида маълум мақсад, гоյ ётади. Бу мақсад ижтимоий фойдали, фойдасиз, ҳатто зарарли бўлиши мумкин. Масалан, Жуман ҳам, Холдор ҳам («Туғилиш») қурилишга келган ёшлардан. Улардан бири янги ерда ўз бахтини топмоқчи, қурилишга ўз кучини, қалбидаги орзумидларини бахш этмоқчи. Иккинчиси — қурилишни мўмай пул топиш жойи, бойлик орттириш ери деб билади. Камол ҳам, Абакир ҳам («Бўта кўз») Анорхой чўлига жон киритаётган кишилар. Камол бутун қалби, борлиги билан чўлни севади. Келажакда чўл ўрнида бўстон пайдо бўлишига ишонади. Шу эзгу ният уни меҳнатга чорлайди.

Кейинги йилларда ўзбек повестларида яратилган ижобий образлар характерида уларнинг кураши, меҳнати асосидаги кучни — ички ғоявийликни, коммунистик онглиликни кўрсатишга интилиш сезилади. Улардаги онглилик, дастлаб, ҳаётни, унинг олдинги сафларини яхши билишда, партиянинг қарорлари асосидаги мазмунни чуқур англашда кўзга ташланади. Улар ўз фаолиятлари, курашлари билан коммунизм ишига ҳисса қўшаётганликларини англайдилар. Уларнинг юксак онглик билан сўғорилган меҳнатлари қаҳрамонликка олиб келади. Саида («Синчалак») фаолиятидаги қаҳрамонликини сезиш қийин. Ваҳолонки, Саиданинг «Бўстон»даги фаолияти, ҳатто Қаландаров бошлиқ колхозга ишга келиши унинг юксак онглигини, коммунизм ишига содиқлигини кўрсатади.

Саида колхозга келмасдан аввал қандай ишга бораётганлигини, ўз масъулиятини ҳис қилади. Чунки у давр руҳи ҳамма ерда, ҳар би киши характерида акс этиши лозимлигини, кишиларни юксак коммунистик онглилик билан қуроллантирмасдан коммунизмга бориб бўлмаслигини англайди. Бунинг учун тараққиётга, давр руҳининг кенг тарқалишига қаршилик қилаётган иллатларга қарши курашиш зарурлигини тушунади. Саида «Бўстон» колхозида бундай иллатлар (раисдан тортиб оддий колхозчида ҳам) анчагина борлигини билади. Шундай қилиб, қаҳрамон курашга киришишдан аввал ўзини шу курашга тайёрлайди, потенциал энергияни кўпроқ йиғади, ғалабага, қаҳрамонликка асос тайёрлайди.

Турсуноини («Ўзоқни кўзлаган қиз») жиддий курашга чоғлаган куч аниқ, лўнда кўрсатилмаган бўлса ҳам, англашилиб туради. Маълумки, Турсуной машина штурвалига ўтириш, пахта терувчи машиналарга «яшил» йўл очиш учун курашга киришар экан, уни қандайдир икки куч бу курашга даъват этади. Унда, Саида сингари, курашга тайёрланиш аввалдан бошланди. Турсуной ёшлигидан бошлаб кетмон чопди, пахта терди, қисқаси, оғир меҳнатни татиб кўрди. У меҳнатни қанчалик севмасин, кетмон чопиқни, қўл билан пахта теришни ўйлаганида юраги безиллайди. Унинг қалбида меҳнатни енгиллаштириш иштиёқи кучая боради. Ниҳоят, у машинанинг фойдасини ўз кўзи билан кўради. Унда оғир меҳнатни енгиллаштириш иштиёқи, орзуси кучайиб, енгилмас кучга айланади. Шу куч унинг қаҳрамонлигига, ғалабасига асос тайёрлади.

Ҳилоладаги («Ҳилола») ички куч, курашга даъват этган манба бевосита кўрсатилмайди. Лекин қаҳрамоннинг ишонч билан ҳаракат

¹ Меҳнатнинг тарбиявий функцияси, меҳнатда инсон характерининг шаклланиши ҳақида Асил Рашидовнинг «Ўзбек тили ва адабиёти» (1964 йил, 3, 6-сонлар), «Шарқ юлдузи» (1964 йил, 12-сон) журналларида босилган мақолаларида яхши фикрлар айтилган.

қилиши, оғир дамларда ҳам иккиланмаслиги қалбидаги катта кучдан дарак беради. Шу куч, манба қаҳрамонни ғалабага олиб келади.

Бу қаҳрамонлар ҳар қандай шароитда ҳам тўғри йўлни топиб оладилар. Чунки улар жамиятимизнинг моҳиятини, давр руҳини, совет кишининг идеални яхши биладилар.

Коммунизм ишига ҳисса қўшишга интилиш кишининг ғоявийлигига, давр хусусиятларини тўла тушунишига боғлиқ. Бугина эмас, инсон ўзи қўл урган ишининг натижаси, фойдасини аввалдан билиши, унга ишониши лозим. Бошқача қилиб айтганда, инсон қалбида шундай муқаддас олов бўлиши керакки, у доимо ёниб, иссиқлик бериб турсин. Саида неча марта ишдан кетиш ҳақида ариза ёзмоқчи бўлади, бу ҳақда илтимос қилиш учун Носировнинг ёнига боради. Лекин ҳар сафар унинг қалбидаги куч чекинишга, орқага қайтишга йўл қўймайди. Қаландаров билан бўлган «жанглarda» Саида азобланади, лекин қалбидаги куч унга мадад беради, уни курашга чоғлайди. Зулайҳо-чи? («Қадрим»). Кўпчилик ишчилар беҳуда овора бўлаяпмиз, бари бир биз қидирган газ денгизи бу ерда йўқ, деб ўйлайдилар. Зулайҳогина уларга қўшилмайди. У газ борлигига ишонади, бошқаларни ҳам бунга ишонтиришга ҳаракат қилади: «Нима десанглaр денглaр, лекин энг зўр кон шу атрофдан чиқиши керак!—деди Зулайҳо. Унинг товушида ғалати бир қатъият сезиб, бошимни кўтариб қарадим»².

Қизнинг гапларида жон бор. Киши ишонч, чидам, сабот билан ҳаракат қилмас экан, у ғалабага эриша олмайди. Табиат кучларига қарши курашаётган киши, албатта, ўзини табиатдан устун эканлигини ҳис қилиши лозим. Табиат кучли, матонатли кишиларгагина ўз бойлигини беради, «қалбини» очади. Ишончсиз кишилар ҳеч қачон табиатдан устун кела олмайдилар. Масалан, Искандар қўлга келгач, баҳайбат меҳанизмлар, чидамли оловкорлар олдида ўзини ожиз ҳис қилади. Мана шу фикрни енгиб олмагунча, у ўзини ўнглаб ололмайди. Меҳанизмлар кучини ўз билaкларида, дўстларининг қалб ҳароратини ўз юрагида ҳис этгач, Искандар ҳаётида янги давр бошланади. Искандар табиат кучларидан устун эканлигини, бошқа одамлар ҳам ўзи сингари оддий, диловар кишилар эканлигини тушунади.

Инсон фақат табиат кучларидан устун эканлигини эмас, балки, умуман, ўзи курашаётган, меҳнат сарф қилаётган объектдан кучли эканлигини ҳис қилиши керак. Саида аввал Қаландаров ҳақида дурустроқ ўйлаб кўрмаган эди: раис унга баҳайбат, кучли туюлар эди. Раис билан курашиш лозим бўлиб, Саида ўзини унга қиёс қилгач, Қаландаров «унинг кўзига илгаригидан савлатсизроқ кўринди». Саида фақат Қаландаровгагина эмас, Зулфиқоровга ҳам, Ҳуринисо, Кифоятхон, Меҳрига ҳам синчиклаб назар ташлайди. Уларни яқиндан ўрганиб олишга: ютуқ ва камчиликларини билишга ҳаракат қилади. Қисқаси, Саида ўзи билан шароит орасидаги боғлиқликни, мувозанатни аниқлаб олади. Аҳмаджон («Давр менинг тақдиримда») ўз ҳаётини инсониятнинг бахти йўлида сарфлашга қарор қилади. Бу бахтга эришиш йўлидаги ғовларга қарши курашишни ўз бурчи деб билади. Имперализм — инсон бахтининг катта душмани. Бу душман ёвуз, ҳийлакор, даҳшатли. Аҳмаджон капитализм дунёсининг вакили капитан Стенли билан биринчи бор учрашганида, анча шошиб қолади, гапирадиган гапларини унутaёзади. Лекин капитан билан яқиндан танишгани сайин у ўзини эркин ҳис қила бошлайди. Стенлидан устун эканлигини аниқроқ сеза бошлайди. Шу тушунча унинг кураши учун кенг имко-

² П. Қодиров, Қадрим, Тошкент, Ўзaдабийнашр, 1962, 49-бет.

нийат яратиб беради. Стенли билан иккинчи марта, Шарқда учрашганида Аҳмаджон очиқ ҳужумга ўтади.

Меҳнат, кураш процессида қаҳрамонларнинг онглилиги, интеллектуаллиги ёрқин намоён бўлади. Саида Қаландаровдаги нуқсонларга қарши кураш режасини аввалдан тайёрлаб қўйган бўлишига қарамай, кураш давомида унинг олдида янгидан-янги жумбоқлар пайдо бўлади. Бу масалаларни тўғри, тез, аниқ ҳал қилишда Саиданинг қалби аниқроқ кўрина бошлайди. У, Қаландаров билан бўладиган кураш хотин-қизлар меҳнатини енгиллаштириш, аёлларга нисбатан феодалларча муносабат каби масалаларни келтириб чиқаришини ўйламаган эди. Кураш давомида ғалабага олиб борадиган йўللار аниқлана боради. Саиданинг юксак онглилиги Қаландаровдаги иллатларни эҳтиёткорлик билан йўқотиш процессида, Зулфиқоров масаласини ҳал қилишда, Меҳрихон, Тожи­хон, Қифоятлар тақдирига аралаш­ишда, қўл меҳнатини енгиллаштириш йўлидаги интилишларида, халқнинг активлигини оширишга уринишида аниқ сезилади. Кураш процесси қаҳрамоннинг камчиликларини ҳам кўрсатади. Бу камчиликлар Саиданинг ёшлиги, ҳамма нарсани тез битиришга интилишининг натижасидир. Кураш қаҳрамон характери­ни намоён қилиб қўя қолмади. У қаҳрамон характери­ни чиниқтирди, эътиқодини мустаҳкамлади, онгини бойитди.

Фаолият давомида Ҳилола қалбидаги куч қанчалик мустаҳкам, асосли эканлиги аниқланади. Ҳилола кам гап қиз. У кам гапириб, кўп ишлайди. Меҳнат процесси, кураш қаҳрамон қалбини ёритади. Кишилар Ҳилола амалга ошираётган ишларининг тўғри эканлигини қалблари билан сезсалар ҳам, унинг активлигига, талабчанлигига тоб бера олмайдилар. Натижада, Ҳилола билан унинг атрофидаги кишилар ўртасида келишмовчилик пайдо бўлади. Бу келишмовчилик моҳият эътибори билан принципиал масалаларда эмас. Аксинча, Ҳилола ҳам, унинг «рақиблари» ҳам колхоз бойлигини оширишга, турмуш шароитини яхшилашга уринадилар. Келишмовчиликнинг сабаби шундаки, Ҳилола давр талабини бошқалардан илгарироқ тушуниб олган, иккинчидан, у интизом, тежамлиликни ёқтиради. Унинг «рақиблари»да меҳнат-севарлик бор-у, интизом, тежамлилик етишмайди. Ҳилолага қарши чиқувчилар сони кўпайиб кетганида, ҳатто бош бухгалтернинг интизоми масаласи правление муҳокамасига қўйилганда ҳам, у ҳаяжонланмайди, тутган йўлидан чекинишни ҳаёлига ҳам келтирмайди. У ўзининг ҳақ эканлигини чуқур англайди.

Турсунойнинг ўз идеали йўлидаги кураши ҳам анча мураккаб. Маълумки, пахтани кетмон билан ишлаш, қўл билан териш ота-боболардан қолган удум. Кишиларнинг онги шу «мерос»га одатланиб қолган. Машина билан пахта териш қанчалик осон, унумли бўлмасин, кишилар унга тез қўника олмайдилар. Машина пахтанинг баракасини учираётгандай, бундай терим бутун йил бўйи қилинган меҳнатни оёқ ости қилаётгандай туюлаверади. Турсуной бундай қаршиликларга кўп дуч келади. Консерваторлар машина теримига очиқ-ойдин қарши чиқмасалар ҳам, яширинча машинага қарши курашадилар. Турсуной машина терими душманларига зарба берди. У терим сифатини яхшилашга интилди, машинанинг аълолигини исботлашга ҳаракат қилди. Турсуной олдида турган иккинчи ғов биринчисидан осон эмас эди. Кишилар аёлнинг машина рулини буришга одатланмаган эдилар. Турсунойнинг қилмиши ҳаммани ҳайратга солди. Аввалига каттадан-кичик Турсунойни танлаган йўлидан қайтаришга интилди. Узлуксиз давом этаверган танбеҳлар қаҳрамонга таъсир қилди. Унинг иккиланган пайтлари ҳам бўлди. Лекин унинг қалбидаги куч — меҳнатни ен-

гиллаштириш иштиёқи орқага чекинишга йўл қўймади. Бу куч унинг руҳини кўтарди, олға интилишга ундади.

Юксак онглилиги туфайли Саида, Ҳилола, Турсуной ўз ишларида ғалабага эришдилар. Халқ бахти, коммунизм ғалабаси йўлида қилинаётган ҳаракат, интилиш қаҳрамонлар фойдасига ҳал бўлди. Бу қаҳрамонлар меҳнатда ном чиқардилар. «Меҳнат фронтида ғалаба қилиш, ҳаловатсиз, чиркин бир вазиятда фидокорлик қилиш жонни фидо қилишга қараганда юз карра қимматлироқ»³,— деб ёзган эди В. И. Ленин.

Умуман, давримиз кишиси характери очиш, шакллантиришда меҳнатнинг роли муҳим. Меҳнатда инсоннинг борлиғи: қалби, фикр-ўйлари, мақсади, интеллектуаллиги акс этади. Давримизнинг ҳақиқий қаҳрамони ҳар қаерда, ҳар қандай шароитда коммунизм учун меҳнат қилиш, курашишни ўз бурчи деб билади. Ундаги онглилик доим курашга, меҳнатга чорлайди. Меҳнат процессида унинг характери намоён бўлади, бойиб боради.

³ В. И. Ленин, Асарлар, 30-том, 569-бет.

Ш. ТУРДИЕВ

ЎЗБЕК АДАБИЁТИДА САТИРИК ҲИКОЯ ТАРИХИДАН

Ўзбекистонда ўтказилган ер-сўв ислоҳоти, «хужум», қулоқларни синф сифатида тугатиш, қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш асосида мамлакатни индустриаллаштириш учун кураш мамлакатда феодал ва капиталистик унсурларнинг, руҳонийлар ва ҳар хил типдаги эски тузум тарафдорларининг қаршилигини кучайтириб юборди.

Ўзбек адабиётида ҳам янги ҳаёт қурилиши йўлидаги тўсиқларга қарши курашнинг қудратли воситаси бўлган сатирага эҳтиёж кун сайин ортиб борди.

Республиканинг сатирик журналлари «Муштум» ва «Машраб»нинг фаолияти бу даврда яна ҳам активлашди. Бир қанча марказий ва область газеталарида сатира-юмор бўлимлари ташкил этила бошланди («Ёш ленинчи»да «Паншаха», «Қизил Ўзбекистон»да «Наштар», «Озод Бухоро»да «Қопқон», «Камбағал деҳқон»да «Камбағал деҳқон ҳангомаси»).

«Муштум» вақти-вақти билан ёзувчиларни кичик-кичик ҳикоялар ёзиб туришга даъват қилиб турди («Ёзувчилар диққатига», «Муштум», 1925, 14-сон).

Вақтли матбуот саҳифаларида сатира-юмор тўғрисида баҳслар бўлиб ўтди.

Бу баҳсларда сатирик асарларни нашр этиш, ёш сатирикларни тарбиялаш, ўқиш-ўрганиш, традиция ва новаторлик масалалари кўтарилди.

Мунозарада Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, «Айни» (Олим Шарафуддинов) ва бошқалар актив иштирок этдилар.

Ғафур Ғулом сатирага кам аҳамият берилаётганлигини танқид қилди. Шунингдек, у сатирик асарларни нашр этиш, ёш сатирикларни «Муштум» атрофига тортиш, уларнинг ижодий ривожланишига имконият яратиш кераклигини таъкидлаб ўтди.

Абдулла Қаҳҳор «Муштум» фаолиятига тўхтаб, унда босилган «Унлар ҳикояси»нинг айримларида учрайдиган тақлидчилик характерини танқид қилиб, уларнинг кейинги сатирачиликда янгилик яратмаганлигини кўрсатиб ўтди.

Ёзувчи сатирани ривожлантиришда рус адабиётидан ўрганишнинг аҳамиятига тўхтаб, бу ўрганишни «турмушимизга мувофиқ янгиликлар» ярата олишлиги кераклиги, бўлмаса уларнинг ҳеч қандай қимматга эга бўлолмаслигини эслатди.

«Муштум» журналида рус классик ва совет сатирикларидан таржималар ҳам бериб борилди (М. Зошченко «Таманно-тамансоз», «Қайғули ким?», «Ижтимоий дағаллик», Г. Риклин «Якун ҳам перспектива», М. Қольцов «Докладларга бир назар»). «Сюжет русчадан», «Русчадан фойдаланилган», «Сюжет Крокодел»дан номи остида ҳикоялар кўрина бошлайди.

Ғафур Ғулом (Нуртой, Мирза Нуртой) «Қамбағал деҳқон», Абдулла Қаҳҳор (Ниш, Норин Шилпиқ, Мавлон кўфур) «Янги Фарғона», Н. Раҳимий (Дуоғўй) «Озод Бухоро», А. Мажидий «Зарафшон» газеталарининг сатира бўлимларида ишлаб туришлари билан бирга, «Муштум» саҳифаларида ҳам актив иштирок этадилар. С. Абдулла (Жиян) А. Аюб, З. Саид, Акрам Қодирий (Боборовшан), Ж. Машрабий, Ҳожи Қобилов (Ҳазилкаш) бевосита «Муштум»да ишлаб, ўз қаламларини чархлайдилар.

Улар журнал саҳифаларида эскилик сарқитлари, синфий душман қаршиликлари ва ҳар хил типдаги эски тузум тарафдорларининг кирдикорларини фош қилувчи сатирик шеър, хабар, мақола, фельетон, эпиграмма, ҳажвий ва юмористик ҳикоялари билан қатнашиб турадилар.

Сатира ривожлана бошлайди. Ғ. Ғуломнинг «Йигит», «Жўра бўза», «Кулги ҳикоялар» (1930—1932), А. Қаҳҳорнинг «Олам яшаради» (1933), Акрам Қодирийнинг «Хандон суҳбатлар» (1931), Н. Раҳимийнинг «Мавжлар» (1930), С. Абдулланнинг «Навбаҳор» (1931), К. Алиевнинг «Давр душманлари» (1932) тўпламлари босилиб чиқди.

* *

*

Руҳонийлар, текинхўр унсурлар, совет тузумига тескари шахслар, Совет ҳукуматининг хўжалик ва ижтимоий ҳаёт соҳасидаги янги тадбирларини, янгича йўл-йўриқларини омма орасида амалга оширишга ҳар томонлама тўсиқ бўлиб турарди. Улар бунинг учун турли ниқобга кирардилар. Гоҳ дин номидан иш кўрар, гоҳ ўзларини батрак, совет ходими қилиб кўрсатардилар. Бу эса қалам усталарининг диққатини ўзига тортмай қолмасди, албатта. Ғ. Ғулом, Н. Раҳимий, К. Алиев ҳикояларида худди ана шундай обивателлар қаттиқ танқид қилиниб, уларнинг ярамас кирдикорлари шафқатсизлик билан очиб ташланади.

Бу ҳикояларда тасвирланаётган воқеалар баъзан автор баёни ва қаҳрамонлар диалоги формасида (Ғафур Ғулом «Эшонабод», «Элатияда бир ов», «Шудгорда қуйруқ», «Арвоҳлар», Н. Раҳимий «Домулла Рўзи»), баъзан қаҳрамоннинг хотираси, уни бевосита ўзи бошидан кечирган, эшитган, кўрган ёки ўқиган нарсаларини сўзлаб бериш йўли билан («Гувоҳликка ўтган ҳўкиз») берилади. Уларда авторнинг воқеага актив аралашуви очиқ сезилиб туради.

Ғафур Ғуломнинг «Айб ҳайвонда», «Шудгорда қуйруқ», «Арвоҳлар» ҳикояларида кооператив зулуклари, батрак ниқобидаги текинхўр унсурлар айниқса аёвсиз фош қилинади. Бунда ёзувчи революцион шоир Ҳамза Ҳакимзода комедиялари ва ўзбек халқ сатирик эртакларида берилган текинхўр бой, амалдорлар, қози, эшонларнинг кирдикорларини фош қилувчи тадбирли аёллар, афанди, алдаркўса каби ажойиб халқ қаҳрамонларининг образларидан усталик билан фойдаланади.

Ёзувчининг «Шудгорда қуйруқ» ҳикоясида сатирик образлар ўз кирдикорларини ўзлари фош қиладилар. Ҳикояда Оппоқхўжа эшон ва ер ўлчовчи Темирнинг ўзаро суҳбатидан уларнинг риёкорлиги, иккиюзламачилиги, батрак ва совет ходими ниқобидаги текинхўр, зарарли унсурлар эканлигини очиқ англаймиз.

Оппоқхўжа эшон, Темир ўз ҳиссиётлари, кечинмалари, яширин ниятларини ўз тилларида ўзларига хос интонация билан гапирадилар.

Эскилик сарқитлари, хусусий мулкчилик қолдиқлари, ёт унсурлар қаршилиги билан бирга жаҳолат ҳам бу даврда янги ҳаёт йўлида кучли тўсиқ бўлиб турарди. Оилада хотин-қизларга паст назар билан қараш, техникани билмаслик, янгилик олдида ожиз қолиш, эски қолоқ

тушунчаларга кўр-кўрона тақлид ҳали ҳаётда жуда кучли эди. Янги оилавий муносабатларни ривожлантириш, кишиларда янгича онг ва тушунчаларни тарбиялаш, техникани тараққий эттириш учун ижтимоий ҳаётдаги барча тўсиқларга қарши шафқатсиз кураш олиб бориш керак бўларди.

Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Насриддин Раҳимий каби ёзувчилар ўз сатираларининг тигини даврнинг ана шундай салбий факт ва ярамас ҳодисаларига қарши йўналтирдилар. Уларнинг асарларида эски ижтимоий муҳит ишдан чиқазган одамлар, улар онгидаги қолоқлик, фикрий торлик, маданиятсизлик танқид қилинади.

Бу давр сатирачилигида янги тематика билан бирга традицион тематика ҳам давом этди.

Янги ҳаёт қурилиши йўлида кучли тўсиқ бўлиб турган руҳонийларни, эскилик сарқитларини, диний урф-одатларни фош қилиш бу давр ўзбек сатирачилигининг бошқа жанрлари каби ҳикоячилигининг ҳам муҳим вазифаси бўлиб қолади. Бу темадаги ҳикояларда хотинбоз муллалар, мурид овловчи эшонлар фош қилиниб, уларнинг кирдикорлари очиб ташланади.

Шариат йўлларининг нақадар бемаъни ва пучлигини фош қилиш нуқтани назаридан Ғафур Ғуломнинг «Ҳийлаи шаръий» ҳикояси характерли бўлиб, бу жиҳатдан у маълум даражада фольклордаги «Шариатнинг ҳийласи» эртагига яқин туради.

Бироқ ҳикоя эртақдан сюжет, воқеа, иштирокчи шахслар, уларнинг ўзаро муносабатини кўрсатиш усули жиҳатидан тамомила фарқ қилади. Унда конкрет воқеа ва кишилар иштирок этади.

Ҳикояда қўшхотинли Мулла Дилкаш янгидан уйланиш учун катта хотини билан жанжаллашиб, Мулла Абдулбоқи Марғилоний олдида боради, ундан йўл топиб беришни сўрайди. Мулла Абдулбоқи Марғилоний «шариатда шарм йўқ»лигини жуда яхши билганлиги учун, энг ифлос йўл билан бўлса ҳам Дилкашнинг уйланишига кенг йўл очиб беради.

Асарда ортиқча деталь, тасвир ёки персонаж йўқ. Уларнинг ҳаммаси, бир-бири билан боғлиқ. Бири иккинчисини изоҳлайди.

Масалан, ҳикоянинг биринчи кўринишида «эринчоқлик билан кавш қайтараётган сигир», «отхонанинг тарновига қўниб, парт-пурт уришаётган иккита мусича», Мулла Дилкаш ва унинг хотинлари шуғулланаётган машғулот деталлари берилган. Бу деталлар худди шу ўринда фақат Мулла Дилкаш оилавий ҳаётининг ички сирларини кўрсатувчи бир ишорагина бўлиб қолмасдан, қаҳрамонлар диалогига кўчирилади ва воқеага актив таъсир этади. Мулла Дилкаш кичик хотинини четлаб ўтиб, катта хотинини шу «кавш қайтараётган сигирга ўхшатиб пастга уради, ундан сигирни афзалроқ санайди. Бунга чидолмаган катта хотин Мулла Дилкашга қарши кичик хотинни «паррихда мусича» билан тенглаштириб, ундан ўч олади ва бу ўлик, зерикарли ҳаёт ҳақида сўз очади. Мулла Дилкаш «ношукурчилик қилма, аблаҳ», деб катта хотинига қарши жавоб беради. Катта хотин яна кичик хотин ҳақида сўз очади. Кичик хотин бу жанжалларга чидолмай, ўз дардини айтиб солади ва ҳ.к.

Ҳикояда берилган Мулла Абдулбоқи Марғилоний ҳам асарда фақат Мулла Дилкашнинг янги уйланиши учун катта хотинидан қутулиш йўлини кўрсатувчи шариат пешвоси сифатидагина эмас, тўрт хотин олиб, ҳаммасини қўйган, маиший бузуқ бир руҳоний сифатида ҳам асарнинг асосий қаҳрамони Мулла Дилкашга яқин туради, уни тўлдирди.

Шу билан бирга, бу давр сатирик ҳикояларининг шаклланишида бошқа жанрдаги асарлар ҳам катта роль ўйнади.

Ғафур Ғулом «Ҳажи қабул бўлди» (1932) ҳикоясида жаҳолат, эскилик қурбони бўлган Бадалмат Ҳожининг фожиали тақдирини кўрсатган. Бу орқали эскилик сарқитлари, шарият йўлларида қаттиқ кулган. Уларнинг зарарли оқибатларини кўрсатиб берган.

Бу ғоя эса маълум даражада унинг «Рамазони шариф Ҳазир бува нима берди?» (1928) фелъетонидаёқ ёш батрак Ҳожи Қирғизбой ўғли образида берилган эди.

Ёзувчининг «Қизалоқ» (1929) ҳикоясида тасвирланган янги оилавий муносабатларнинг эскилик сарқитлари устидан ғалабаси унинг «Баланд дор, улуғ даргоҳ» фелъетонида берилади.

Ғафур Ғуломнинг бу даврда яратган айрим фелъетон-новелла ва ҳикоялари ғоявий тематик жиҳатдангина эмас, балки композицион жиҳатдан ҳам кейинчалик баъзи ҳикояларида қайта ишланади, ўзгаришларга учрайди.

Масалан, конкрет воқеалар, публицистик ва сатирик мулоҳаза, қаҳрамонлар диалоги формасида ёзилган «Ибой билан Холматнинг серчақчақ кулгиси», «Шудгорда қуйруқ», «Эшонабод», «Айб ҳайвонда» каби фелъетон-новеллалари кейинчалик фақат конкрет жой, адреслар, айрим публицистик мулоҳазалари тушириб қолдирилган ҳолда «Арвоҳлар», «Ғувоҳликка ўтган ҳўкиз», «Эшонабод» ҳикоялари номи билан қайта ишланди.

Бу давр сатирик ҳикояларининг айримларида жиддий ғоявий-бадий камчиликлар учрайди.

Жумладан, эскилик сарқитларини танқид қилувчи баъзи ҳикояларда жиддий, муҳим воқеалар етишмайди, уларнинг ўрнини тасодифий воқеалар эгаллайди.

Масалан, Аъзам Аюбнинг «Қиёматлик уч талоқ» ҳикоясида шундай бир воқеа ҳикоя қилинади. Пайғамбар ёшидан ошган Латиф ака қурбақаларнинг сайрашини яхши кўради. Лекин қурбақаларнинг вақиллашидан безор бўлган унинг ўғли Аҳмад ҳовузга учак ташлаб, уларни сайрамайдиган қилиб қўяди. Қурбақаларнинг сайрамай қўйгани гуноҳнинг кўпайиб кетгани, деб юрган Латиф ака бир кун сирни билиб қолади. Шундан сўнг у ўғлини оқ, хотинини талоқ қилмоқчи бўлади. Кейинчалик хотинини талоқ қилиш билан чекланади. Бунга чидаёлмай, сўфини чақириб хотинини қайта «ҳалала» қилиб олмоқчи бўлади. Жаҳли чиққан Холжон хола сўфини ҳайдаб, Латиф акани уйдан чиқмайдиган қилиб қўяди. Бу аҳволдан болалари кулиб, Латиф акани масхаралайдилар.

Бу билан ёзувчи эскилик сарқитлари ва унинг бемаънилигидан кулмоқчи бўлади. Бироқ ҳикояда Латиф аканинг хотинини талоқ қилишни қурбақаларнинг сайрамай қолганлиги билан боғлашидан бошқа жиддий бир воқеа йўқ.

Бунга Ғафур Ғуломнинг худди шу темада ёзилган «Ҳийлан шаръий» ҳикоясига солиштирганда янада очиқ кўриш мумкин. Унда асосий қаҳрамон Мулла Дилкаш Латиф акага ўхшаб ўз хотинини қурбақаларнинг ўчини олиш учун талоқ қилмайди. Мулла Дилкашнинг катта хотинини талоқ қилиши унинг учинчи бир ёш хотинга уйланмоқчи бўлиши билан боғлиқ.

Шундай қилиб, 20-йилларнинг охири ва 30-йилларнинг бошида сатирик ҳикоя адабиётининг бошқа жанрлари каби ғоявий тематик жиҳатдангина эмас, шакл жиҳатдан ҳам жиддий ўзгаришларга учрай бошлади. Традицион тематикада ҳам масаланинг социал томонига аҳамият кучайди. Бунда ҳаётдаги ўзгаришлар билан бирга, ёзувчиларнинг ўқиш-ўрганиши, уларнинг дастлабки ижодий машқлари катта роль ўйнади, Бу ҳол сатирик ҳикоянинг бундан кейинги ривожига жиддий таъсир этди.

А. ХАЛИЛБЕКОВ

МУҚИМИЙ ВА НОДИМ

Қатор манбалар ва фактлар ўзбек демократик адабиётининг етакчи намоёндалари — Муқимий, Фурқат ва Завқийлар билан наманганлик прогрессив шоир Сулаймонхўжа Улуғхўжа ўғли Нодим ўртасида дўстлик алоқалари мавжуд бўлганлигидан далолат беради.

Айниқса, Муқимий билан Нодим бир-бирлари билан қалин дўст, қадрдон эдилар¹.

Нодим забардаст шоир Муқимийга алоҳида ҳурмат ва ихлос билан қараган. Қўқонга, унинг ҳузурига кўп борган, Муқимий бошлиқ демократик ёзувчиларнинг адабий ўтиришларида қатнашган. Муқимий ҳам Наманганга бот-бот бориб, Нодим уйида меҳмон бўлиб турган.

Фурқат айтганидек, «ҳамиша мажлис бунёд айлаб, зодаи таъблар»дан мушоара қилиш, «бир ғазалда татаббуъ кўрсатиб, бир мазмун ҳар тарзда» ифодалаш, «ғазал машқ» этиш, мухаммас боғлаш каби адабий машғулотлар² Наманганда ҳам давом этган. Намангандаги кўзга кўринган адабиёт ва санъат аҳллари — Мулла Йўлдош Тўрабой ўғли Хилватий (1838—1916), Исҳоқхон Жунайдулла ўғли Иброт (1862—1937) каби қаламкашлар ва Низомхон каби созанда ҳам хонандалар кўпинча Нодим уйига жам бўлиб туришарди. Бу суҳбатларда самарқандлик Хўжа Абдул Азиз, тошкентлик Мулла Тўйчи, Шобарот, Шожалил, хўжандлик Содирхон ва бошқа машҳур ҳофиз ва бастакорлар ҳам қатнашишган. Муқимий Наманганга келган пайтларида унинг иштироки билан ўтказиладиган адабий-бадий мажлисларга янгича файз кирар, суҳбатлар мазмуни бойир эди. Албатта, дўстлар суҳбати, шеър баҳси, соз навоси, ашула-қўшиқ садоси ижтимоий-сиёсий масалаларга оид фикр олишувлар билан алмашилиб борарди. Социал мазмундаги шеърларнинг бунёдга келишида бундай суҳбатларнинг аҳамияти катта эди.

Муқимий ўз мактуб ва шеърларида Наманганда қадрдон ёр-дўстларга эга эканлигини, улар олдига ҳар йили бориб турганлигини ва ойлаб шу дўстлари билан бирга бўлганлигини қайд қилганида, аввало, Нодимни назарда тутди. «Фақир Наманган деган вилоятда ёр-дўстларимиз бўлур эди,— деб ёзади Москвада яшаётган жияни Рўзи-муҳаммад Дўстматовга,— алар ҳар йил бу бандани хат билан олдуруб борурлар эрдилар, ушбу йил ҳам хат билан «Келсунлар, сайру томо-

¹ Бу тўғрида филология фанлари доктори Гулом Каримов биринчи марта «Нодим Намангоний ҳақида» деган мақоласида («В. И. Ленин номидаги ТошДУ илмий асарлари», Адабиёт серияси, Тошкент, 1960) «Нодим ва Муқимий муносабатлари масаласи махсус ўрганишни талаб қиладиган алоҳида темадир»,— деб уқтирган эди. Биз бу ўринда ана шу масалани бир қадар кенгроқ ёритишга ҳаракат қиламиз.

² Фурқат бу сўзларни «Туркистон вилоятининг газети»нинг 1891 йил 16-сонига Қўқондаги адабий ўтиришлар хусусида ёзган эди.

шани ҳамроҳ қилайлук» деб, илтимослари бўйича борган эрдим. Ул вилоятда вақтли келурга қўюшмай, икки ой сақладилар»³.

Нодимнинг ўғли марҳум Мусалламхон ота (1881—1964) ҳам отаси билан Муқимий қалин дўст бўлганликларини, Нодим деярли ҳар йили қовун пишиғи пайтларида Муқимийга мактуб юбориб, уни Наманганга олдириб келиб турганлигини таъкидлайди. Мусалламхон отанинг бу маълумотлари Муқимийнинг 1889 йил 23 октябрь (4 ноябрь)да ёзган юқоридаги мактуби мазмунига мос келади.

Муқимий асарлари орасида Наманганда ёзилган, Наманган билан боғлиқ бўлган бир қатор шеърлар учрайди. Буларда у Нодим номини кўп тилга олади ва бу билан дўстига бўлган ҳурматини ифода қилади.

Масалан, Муқимий «ўхшайдур» радифли ғазалининг мақтаи (сўнги байти)да ёзади:

Кетар азм айлабон Хўқанд сори, хуш қолинг, аҳбоб,
Муқимий фориғи сайри Намангон ўлди ўхшайдур⁴.

Бу ғазал Наманганга қилинган саёҳатлардан бирида, дўсти билан хайрлашиш олдида ёзилганлиги кўриниб турибди.

«Қийғирчилар» сарлавҳали юмористик асарини Муқимий Наманган теварак-атрофига Нодим билан қилган саёҳати вақтида ёзган:

Сайри сангистон Муқимий Нодим ила айлагач,
Ўзларидан қилди бизни норизо қийғирчилар⁵.

Бу мисралар икки шоир ўртасидаги дўстлик алоқаларининг далили сифатида қимматлидир. «Қийғирчилар» шеърининг ягона нусхаси ЎзФА Шарқшунослик институтидаги 4179-инвентарь номерли «Баёзи Нодим»да сақланиб қолганки, бу ҳам юқоридаги фикрни тасдиқлайди.

Нодим ўз баёзининг сўз бошисида шеърларининг тартибга келтирилиши ҳақида гапириб ёзади: «...пора-пора қоғозга тасвид қилур эдим, аммо эҳтимом қилмаган учун авроқ барги гулдек ҳар асрида паришон ўлуб, ҳар гўшада қолур эди. Оқибат бир неча аҳбоби содиқ ва ёрони мувофиқ илтимос қилдиларки: «Эй Нодим, ҳар асрда зухурга келган ғазалиёт ва мухаммас ва мурсолот ва маснавиёт ва таворих ва ҳикоятларининг бир баёзга савт ва манқуш айласанг, боиси дуо ва ёдовари бўлиб баъдалаяви сандин бир нишона қолгай...» Бу «аҳбоби содиқ ва ёрони мувофиқ»ларнинг энг мўътабари, шубҳасиз, Муқимий эди. Муссалламхон отанинг айтишича, Нодим баёзининг тузилишида Муқимийнинг маслаҳатлари ва иштироки катта бўлган. Баёз тузилгач, Муқимий уни кўздан кечириб, ўз эсдаликларини ҳам ёзиб қўйган.

Муқимий ва Нодим ўртасидаги мустаҳкам дўстликни ҳамда ўзаро ҳурмат ва эътиқодни исботловчи яна бир муҳим ҳужжат Муқимийнинг «Жавоб руқъаи Нодим Намангоний» деб номланган шеърини мактубидир.

1887—1888 йилларда бу икки шоирнинг Тошкент саёҳатида бирга бўлганликлари маълум. Улар Тошкентда бир қанча вақт бирга туришгандан кейин, Нодим Наманганга қайтади ва Тошкентга — дўсти Муқимийга хат ёзиб, соғ-саломат этиб келганлигини маълум қилади. Бунга жавобан Муқимий каттагина шеърини мактуб — «Жавоб руқъаи Нодим Намангоний»ни ёзади. Мактубда қуйидаги меҳр тўла мисраларни ўқиймиз:

³ Ҳ. Заарифов, Муқимий ҳаёти ва ижодига оид материаллар, Тошкент, 1955, 54—56-бетлар.

⁴ Муқимий, Танланган асарлар, нашрга тайёрловчи Фулом Каримов, Тошкент, 1958, 178-бет.

⁵ Муқимий, ўша асар, 88-бет.

Рўзани тўртида хат тегди келиб,
 Бизга, эй зоти камолат иктисоб,
 Фаҳм этиб соғу саломатликларин,
 Етди дилларга фараҳлик беҳисоб...
 Қолган эрконмиз ёмон ўрганишиб,
 Сиздин ажраб бизда камдур хўрду хоб.
 Етса гар ўз қўлларига бу хатим,
 Қолмасун, албатта, тақсир, бежавоб⁶.

Нодим дўстининг илтимосини ерда қолдирмаган ва жавоб мактуби юборган бўлиши керак. Лекин Нодимнинг аввалги хати ҳам, кейинги жавоб мактуби ҳам ҳозирча топилганича йўқ.

Муқимий Наманганга охириги марта келганда Нодим у билан су-
ратга тушган (афсуски, бу сурат йўқотилган).

Мусалламхон отанинг айтишича, Муқимий Фурқатнинг чет эллар-
дан юборган мактубларидан нусха кўчириб, Нодимга жўнатиб турар,
наманганлик шоирлар йиғилишида бу мактублар ўқиб боришар экан.

Нодим Завқийни ҳам ҳурмат қилар, у билан хат ёзишиб, мушои-
ралашиб борарди. Мусалламхон отанинг қайнотаси — наманганлик
Маҳмудхон Аюбхўжа ўғли (1925 йилда вафот этган) мударрислик қи-
ладиган Қўқон мадрасаларининг бирига Муқимий, Завқийлар келиб,
бот-бот бедилхонлик қилиб туришар, Нодим Қўқонга борганда бун-
дай ўтиришларда иштирок этарди. Завқий ҳам Наманганга — Нодим
уйига келган, бу ердаги адабий-бадий мажлисларда қатнашган.

Шоирлар ўртасидаги бундай шахсий алоқалар уларнинг маслак
ва интилишларидаги умумийликни туғдирарди.

Маслак ва дунёқарашдаги зиддий орқасида демократик адабиёт
намояндалари билан реакцияон адабий оқим вакиллари ўртасидаги қар-
рама-қаршилиқ қанчалик кучайган бўлса, бирлик туфайли демократ
ёзувчилар ўртасидаги алоқалар шунчалик мустаҳкамланиб борди. Шу
маслак ва дунёқараш масаласи, гарчи ҳамшаҳар бўлсалар ҳам, Му-
қимий билан Муҳйини бир-бирларидан тамомила йироқлаштирган,
аммо гарчи бир-бирларидан узоқда яшаган бўлсалар ҳам, Муқимий
билан Нодимни дўстлик иплари билан мустаҳкам боғлаган, қадрдон
қилиб қўйган эди. Нодимнинг ўзи ҳам бу дўстликни юксак қадрлар ва:
«Бу дунё гулшани аҳбобсиз гўёки зиндондур»⁷,— деб билар эди.

* * *

Ижодкорлар ўртасидаги шахсий алоқалар улар ўртасида адабий
алоқа ва ҳамкорликнинг вужудга келишида муҳим роль ўйнайди. Бу
муносабатлар ғоявий-ижодий принципларнинг бирлиги заминида
пайдо бўлди ва мустаҳкамланди. Шу билан бирга, шахсий ва адабий
алоқалар ижодда тематик ва ғоявий яқинликка олиб келди. Муқимий
ва Нодим муносабатларида бунини яққол кўрамиз.

Бу икки шоир ўзаро ҳамкорлик қилиб, кўп ҳолларда бир хил
мавзуда қалам тебратишган, бир-бирларининг ғазалларига мухаммас-
лар боғлашган, мушоиралар ёзишган. Ғоявий яқинлик улар ижодида
муштарак фикрларни, ҳамоҳанг сатрларни туғдирган.

Маълумки, Муқимий ўз лирик шеърларида, бир томондан, ҳаётга,
инсонга муҳаббатни, табиат гўзалликларининг завқ-шавқини, иккинчи
томондан эса, ўша даврдаги сиқик муҳитдан шикоят мотивларини ифо-
далайди. Нодим лирикасида ҳам шу ғоя, шу мотив, шу мазмунни
кўрамиз. Нодимнинг:

⁶ Муқимий, ўша асар, 112—113-бетлар.

⁷ Нодим, Танланган шеърлар, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1964, 42-бет.

Баҳор айёми келди, дашту саҳро лозазор ўлди,
Замину сабза, гулшан тоза, ер ойинавар ўлди —

байти билан бошланувчи ғазали Муқимийнинг «Навбаҳор» ғазали билан ҳамоҳангдир. Нодим ғазалида ҳам баҳор тасвири, шу ажойиб фасл туфайли кўнгилларга тўлган қувонч туйғуси куйланади. Бироқ ғазал мақтанга бориб, шодлик таронаси ўзи яшаётган муҳит туғдирган ҳасрат-алам навоси билан алмашади:

Фигонким, ғунчай бахтим очилмай ушбу гулшанда,
Самуми ҳажридан пажмурдаю бебарку бор ўлди⁸.

Муқимий билан Нодим ўртасидаги адабий ҳамкорлик шу даражага бориб етганки, улар ижодида бир-бирларига мазмунан ўхшатиб ёзилган шеърлар, ҳатто айнан бир хилда бўлган мисралар учрайди. Муқимийнинг «Толем» ғазалидаги «Рўзгорим тийра, иқболим забун, бахтим қаро» мисраи Нодимнинг «Денг» радифли ғазалида⁹ такрорланади. «Безгак» радифли шеърида Муқимий:

Табу тобидин ўртаб жисм куйди, сабру тоқат ҳам,
Бу қандоқ дард, ёраб: ман турай Қўқонда ё безгак¹⁰,—

деса, Нодим:

Жаҳон танг ўлди олам бу жафожў ҳамнишинимдин,
Тўғандим жондин эмди, ман турай бу ерда ё безгак¹¹,—

деб ёзади.

Татаббуъ йўли билан шеърлар яратиш, шеърий мисралардан айнан фойдаланиш, афтидан, ўша давр адабий ҳаёти учун табиий ҳол саналган. Бу, худди бошқа бир шоир ғазалига тахмис қилиш сингари, ўша шоир фикрларига қўшилганликни, у шоирга бўлган ҳурмат ва эътиқодни ифодаловчи восита ҳисобланган бўлса керак.

Муқимий ва Нодим бир-бирларининг ғазалларига тахмислар боғлаганлар.

Нодим Муқимийнинг ғазал шаклида ёзган «Кўсамен» асаридаги:

Найчилик бўлди фалак бедодидин охир ишим,
Пўқса бир вақтида сурган даври даврон кўсамен —

байтига мана шундай мисраларни қўшади:

Оҳ, фарёду фиғону хола бўлди дард ишим,
Синди фақру фоқа тошидин тамомила тишим,
Роздони ваҳм дамидур ҳар саҳарги нолишим¹².

Бу мисралар фақр найчининг аянчли аҳволини янада ойдинлаштириб беради.

Нодим Муқимийнинг «Доғман» ғазалига ҳам тахмис боғлаган. Бу мухаммас мана шундай якунланади:

Фитнаю шўру шарарлар бўлди Нодим, ошқор,
Азми батҳо қил, қўй энди коми айши бу диёр,
Хонумон таркин қилиб, йўлларда йиғлаб зор-зор,
Неча дерманки, Муқимий, ғурбат айлай ихтиёр,
Яхшилардан дил узуб ғайрат қиллолмай доғман¹³.

Зотан, Муқимийнинг ғурбатни ихтиёр қилмоқчи бўлганлигининг бонси ҳам унга қарши қилинган фитналар эди. Бу ғурбат оғир «хону-

⁸ «Баёзи Нодим», 294-варақ (Наманган нусхаси, 176-бет).

⁹ «Баёзи Нодим», 424-варақ.

¹⁰ Муқимий, Танланган асарлар, 85-бет.

¹¹ Нодим, Танланган шеърлар, 36-бет.

¹² Нодим, Танланган шеърлар, 39-бет.

¹³ Нодим, Танланган шеърлар, 70—71-бетлар.

мон таркин қилиб, йўлларда зор-зор йиғлаб» кетиладиган зўр жудолик. Бунини яхши ҳис қилган, дўсти Муқимийнинг аҳволи руҳиясини тушунган Нодим ҳар икковлари кайфиятига мос бўлган юқоридаги мисраларни қўшади. Шеърдан англашилишича, ёмонлар фитнаси ватандан бездирса, яхшилар меҳр-муҳаббати ватанга мустаҳкамроқ боғлайди. Бу муҳаббат, албатта, устунлик қилади.

Муҳаммаснинг бошланишидаёқ Нодим:

Давр жабру зулмидин ҳасрат қилолмай доғман,
Забт этиб дарду ғамим, тоқат қилолмай доғман,—

деб ёзган эди. Шунинг учун ҳам бу ҳасрат-надомат ифодасининг муҳаммас охирига бориб юқоридагидай сатрлар билан якунланиши табиий бўлиб чиқади.

Нодим дафтарига унинг «Де» радифли ғазалига Муқимий боғлаган муҳаммас ҳам киритилган.

Нодим билан Муқимий бевосита ижодий ҳамкорликда ҳам асарлар ёзишган. «Сотиболди» радифли мушоира бунга мисол бўла олади. Бу шеърнинг яратилиш тарихини Нодимнинг ўғли Мусалламхон ота қуйидагича ҳикоя қилади:

Нодим билан Муқимий Бешариққа саёҳатга боришади. У ердан Жанжал қишлоғига ўтишади. Бешариқлик Сотиболди деган йигит ҳам улар билан бирга Жанжал қишлоғига бориб, шоирларга яхши хизмат қилади. Сўнг Сотиболди «қишлоғимга бориб келай» деб кетади-ю, қайтиб келмайди. Икки шоир ғазали шу вақтда туғилади. Мушоирани Нодим эҳом — сўз ўйини билан бошлайди:

Нодим:

— Жанжалда бўлиб биз била меҳмон Сотиболди,
Бир марҳамат айлаб бизи арзон сотиб олди.

Муқимий:

— Қозини ҳузурида этиб бизлара хизмат,
Гўёки бир ўзига дуохон сотиб олди.

Нодим:

— Қайтиб келаман деб, дараги бўлмалди ҳаргиз,
Қилма бу иш ўзгага ҳам, жон Сотиболди.

Муқимий:

— Очдинг бу кўнгул гунчаларин бир нафасингда,
Эй орази гул, сочлари райҳон Сотиболди.

Нодим:

— Бир сайри саёҳат тариқида тасаддуқ,
Домлам билан борсанг-чи Намангон, Сотиболди.

Мушоира охирида Муқимий у йигитдан миннатдорлигини ифода-
лаб ёзади:

— Ногаҳ кўрубон ул кечаси бўлдум асиринг,
Нон урсун агар бўлса бу ёлғон, Сотиболди.

Нодим эса:

— Гар ул қасами нони Муқимийга инонмас,
Нодим урадур кўксига қуръон Сотиболди¹⁴—

байти билан якунлайди.

¹⁴ Мусалламхон Бобохоновда сақланган қўлёзма нусхадан.

Маълумки, Махмур яратган «Хафалак» шеърида хонлар ҳукмронлиги даврида қишлоқ аҳолиси бошига солинган кулфатлар манзараси жуда яққол тасвир этилган. Бу шеър темаси ва ғоявий мазмуни жиҳатидан колониал тузум даврида ҳам ўз актуаллигини йўқотмади. Шунинг учун Муқимий ва Нодимларнинг бу шеърга мухаммаслар боғлашлари тасодиф эмас. Нодим таҳмисиди: «Қамбағал жумла бу қишлоқ элининг бандалари» «Барининг эғнида йиртиғ тўну кўйлаклари тор», «Томга таппи ёпа-дур (кўкси) очуғ, очу наҳор», «Емағайлар зоғора, арпани нонига тўюб»¹⁵ каби сатрларни ўқиймизки, булар эксплуататорлар томонидан тўхтовсиз таланаётган меҳнаткаш қишлоқ халқи бошидаги қийинчиликларни кўз олдимизда равшан гавдалантириб берувчи реалистик лавҳалардир.

Ўзбек демократ шоирлари Россия билан доимо бирга бўлиш, рус халқи билан дўстлик ва биродарлик тарафдори эдилар. Улар Ўрта Осиёга рус техникаси ва маданиятининг кириб келишидан хурсанд бўладилар, буларни тарғиб қиладилар.

Нодим рус халқи маданияти, фани ва техникасининг аҳамиятини баҳолашда, маърифатпарварлик ва тарғиботчиликда ҳам Муқимий, Фурқат ва Завқийлар йўлидан борди. Самарқанд — Бухоро — Тошкент саёҳати давомида (1889 йил) биринчи марта поездга тушган Нодим рус техникасини — «сув билан ўт ихтилотидан қувват» топадиган «тезу хушрафтор» паровозни, «турфа санъат» вагонларни завқ-шавқ билан мақтайди. Унинг таърифича, вагонларнинг:

Ҳар бири бир манзари олийбино, ойинабанд,
Гашт ҳангомида савти нағмаи сатордур¹⁶.

Тошкент гимназияси ва ундаги таълим усули шоирга айниқса манзур бўлади:

Неча минг таълим аҳлидин кириб ҳар хонада,
Ишлари дарсу сабақ, илму адаб тақордур...
Бўйла ҳикматхона гимназияни кўргач дедим:
—Офарин, минг офарин, бу илм бир асрордур¹⁷.

Бу мисралар шоир Фурқатнинг машҳур «Гимназия» шеърини эслатади.

Биз бу мақолада Нодимнинг Муқимий ва демократик адабиётнинг бошқа йирик вакиллари билан ижодий ва дўстлик алоқалари тўғрисида, ғоя ва мазмун, мақсад ва интилиш жиҳатдан улар ўртасидаги умумийлик ва яқинлик ҳақида батафсил тўхташ имкониятига эга эмасмиз. Аммо келтирилган айрим фактларнинг ўзиёқ маълум хулосаларга келишга асос бўла олади.

Демак, Муқимий ва Фурқатлар маслакдоши бўлган Нодим улар сингари ҳаётга, теварак муҳитга халқчиллик кўзи билан қаради, зулм ва эксплуатация ҳаддан зиёд кучайган бир даврда меҳнаткаш халқ бошидаги қийинчиликларни кўриб ачинди, омманинг бундай турмушга қарши норозилигини ифодалади, Нодим ўз социал шеърларида яшаган даври учун характерли бўлган хусусиятларни очиб ташлашга интилди, турмушдаги иллатларни танқид остига олди, номаъқул ҳодисаларни қоралади, инкор қилди, воқеликни ҳаққоният, ростгўйлик билан тасвирлади. Бу хусусиятлар унинг улуг демократ шоир Муқимий позициясида турганлигини кўрсатади. Нодимнинг социал шеърлари, Муқимий сатиралари каби, ўтмишнинг жафоли ҳаётини киши кўз олдида

¹⁵ Ўша қўлёзма, 113—114-варақлар.

¹⁶ «Баёни Нодим», 261—265-варақлар.

¹⁷ Мусалламхон Бобохоновда сақланган қўлёзма нусха, 381-варақ (Наманган нусхаси, 285-бет).

яққол гавдалантиради, ўша эксплуататорлик тузумга, шафқатсиз чор амалдорлари, золим бойлар ва мунофиқ руҳонийларга қарши нафрат ҳиссини кучайтиради.

Шу билан бирга, шоир Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилиши туфайли ҳаётда юз берган ижобий янгиликларни тасдиқлайди ва тарғиб қилади. Бу жиҳатдан у, атоқли маърифатпарвар шоир Фурқат ижодига яқинлашиб боради.

Кўриниб турибдики, Нодим асарларида демократик адабиётимизнинг етакчи намояндалари, айниқса, Муқимийда бўлган умумий жиҳатлар, муштарак мотивлар кўп. Булар демократик ёзувчилар ғоявий-ижодий принципларининг бирлигини, улар ижодининг тематик ва ғоявий яқинлигини кўрсатади.

НАЗИРА ГАНИХЎЖАЕВА

НАВОИЙ ҲИКОЯТЛАРИДА ИЛМ-МАЪРИФАТ МАСАЛАСИ

Буюк гуманист ва ватанпарвар шоир Навоий илм-маърифатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги ролига жуда юқори баҳо берди. У зулмат ҳукмронлик қилган даврда ҳақиқат нуруни излади, одам бахтга илм-маърифат орқали эришиши мумкин деб тушунди, ижтимоий ҳаётдаги мавжуд иллатларни илм ва ақл кучи билан тузатиш мумкин деб билди, илм ва ақл халқни зулмат ва нодонликдан қутқарувчи омилдир деб ўйлади.

Шоир фикрича, давлатни ҳам илм ва ақл кучи билан идора қилиш керак, мамлакат шоҳи ўз атрофига илм аҳллариини тўплаши, уларнинг маслаҳати билан давлатни идора қилиши шарт, шундай қилгандагина мамлакат обод, халқ шоду хуррам яшайди.

Шунинг учун Навоий ўзининг кўпгина асарларида илм-маърифат масаласи устида алоҳида тўхталади. Унинг «Ҳайратул-аброр» достонининг II-мақолоти, «Маҳбул-қулуб» асарининг бир неча фасллари илм, санъат ва адабиёт аҳлларига бағишланган. Бунда ҳақиқий илм эгалари, олим ва донишмандларга юқори баҳо берилган. Шоир олим ва донишманд қандай бўлиши кераклиги ҳақида қуйидагиларни баён этади:

Олим агар қатъи амал айласа,
Илмига шойиста амал айласа,
Солмаса кўз жиғаи дунйи сари,
Боқмаса туз дунйи фони сари.
Они шараф гавҳарининг кони бил,
Гавҳару кон, ҳарне десанг они бил¹.

Ҳар бир инсоннинг энг муҳим бурчи илм олиш эканлигини қайта-қайта таъкидлаган шоир «Маҳбул-қулуб» асарида бу ҳақда алоҳида тўхталади:

Билмагани сўруб ўрганган олим ва орланиб сўрмаган ўзига зolim. Оз-оз ўрганиб доно бўлур, қатра-қатра йиғилиб дарё бўлур. Ўрганурдин қочган лаванд ва юзига ҳийла ва баҳона эшигин очган тананд, эмгак тортиб илм ўрганган хирадманд:

Илмдин орий улуснинг жоҳили худ комаси
Ўрганурга жидду жаҳд этган жаҳон алломаси².

Навоий халқни илм-маърифатга даъват этиш билан кифояланиб қолмай, бу йўлда амалий ишга ҳам киришди. У ўз атрофига олимлар, ёзувчилар ва санъатнинг турли соҳаларидаги кишиларни жалб этди, уларнинг ижодий ишларига раҳбар бўлди, уларга моддий ва маънавий кўмак берди.

¹ «Ўзбек адабиёти», II том, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1959, 166-бет.

² Ўша китоб, 543-бет.

XV асрнинг атоқли тарихчиси Мирхонд, машҳур рассом Камолиддин Беҳзод, хаттот Султон Али каби жуда кўп маданият арбоблари бевосита Навоийнинг ҳомийлигида камолга етган эдилар.

Навоий ўзи яшаган даврда доно, ақлли, олижаноб кишиларнинг ҳукмдорлар, феодаллар, руҳонийлар томонидан ҳўрланганлигини, инсофсиз, разил, шухратпараст, жоҳил шахсларнинг ҳузур-ҳаловатда яшаганлиги, иззат-икромда бўлганлигини кўрди. Бу ҳақда «Ҳайратул-аброр» достонининг II-мақолатида мана бундай дейди:

Даҳр иши то халқ ила бўлмиш ситез,
Хор дурур олиму, жоҳил азиз...
Разлға рифъат, билик аҳлиға ранж,
Тоғ уза хорову ер остида ганж³.

Навоий, айни замонда, илмдан шахсий манфаат ва мартаба учун фойдаланувчи фирибгар олимларни қаттиқ қоралади. У «Маҳбубул-қулуб»да бундай олимларнинг ҳақиқий башарасини очиб ташлайди:

Фосиқ олим донишваредур ўз нафсиға золим, ғанийи бахил нодонедур ўз зиёниға муҳил. Бу икки киши умр зойиғ ўткардилар ва гўрға ҳасрат ва армон олиб бордилар. Бири улким, илм ўрганурға ранж тортти ва амал қилмади, бири улким, мол йиғарға эмгак чекти ва сарф қилурин билмади⁴.

Навоий олимлар ва санъаткорлардан унумли ишлашни, ўз қобилият ва истеъдодларидан халқ ва мамлакат учун фойдаланишни талаб қилар эди. Бу соҳада у ўз ижоди ва фаолияти билан бошқаларга намуна бўлди. Навоий ўз асарларида ўлмас ижобий қаҳрамонлар образини яратдики, уларнинг ҳар бири олим, донишманд, энг яхши фазилатларга эга бўлган инсонлардир.

Мисол учун «Фарҳод ва Ширин» достонидаги Фарҳод образини олайлик. У илми, ҳунарли, ижодкор шахс. Фарҳод илм-ҳунарни ҳаёт билан боғлайди. У, киши ўз ҳунарини омманинг манфаатига хизмат этдириши лозим деб ҳисоблайди. Бу, ҳусусан, унинг Арманистондаги фаолиятида равшан кўринади. У тоғда канал қазийтган мингларча кишиларнинг машаққатли меҳнатини кўрар экан:

Ҳунарни асрабон неткумдур охир,
Олиб туфроққа му кеткумдур охир⁵,—

деб уларга ёрдам беради, ажойиб меҳнат мўъжизаларини кўрсатади.

Ёки «Садди Искандарий» достонидаги Искандар образини олайлик.

Искандар адолатли, халқпарвар, идеал шоҳ образидир. У истеъдодли олим, илм-маърифатнинг жарчиси ва ҳомийси. Искандар ёшлигидан бошлаб замонасининг атоқли олимларидан илм олади, улар билан бирга бўлади, подшоҳлик даврида уларнинг маслаҳати билан иш тутаети, илмий фаолиятларига раҳбарлик қилади. Искандар илм ва ақл кучи билан давлатни бошқарганлиги, бунда олимлар маслаҳати билан ҳисоблашганлиги туфайли мамлакат обод, халқи фаровон ҳаёт кечиради.

Шундай қилиб, Навоий достонларидаги деярлик ҳамма ижобий образлар илм-ҳунарли, олим, донишманд, санъаткор шахслардир.

Шоир ҳикоятларида ҳам илм ва маърифат масаласи устида тўхталади. У достонларида кўпинча илм-ҳунар эгаларининг юқоридаги каби идеал ижобий образларини яратган бўлса, ҳикоятларида эса ўша даврдаги мавжуд илм-ҳунар эгаларининг умумлашган образларини беради.

³ Навоий, Ҳамса, Тошкент, ЎзФА нашриёти, 1960, 94-бет.

⁴ «Ўзбек адабиёти», II том, 537-бет.

⁵ «Ҳамса», 239-бет.

Маълумки, Навоий яшаган даврда дин ҳукмронлик қилар эди. Айниқса, мустабид Абу Санд ҳукмронлик қилган даврда диний реакция янада кучайиб кетди. Илм, фан ва санъат аҳллари кучли таъқиб остига олинди. Улуғбек ҳалок этилди. Унинг шогирдлари қувғин остига олинди.

Бу даврларда музика санъати намояндалари тақдири ҳам ғоят аянчли эди. Уларнинг бир қисми дарбадарликка маҳкум этилган бўлса, қолганлари моддий муҳтожликда яшар эдилар. Худбин ва жоҳил давлат бошлиқлари уларнинг бошига муҳдиш кунларни солар эдилар. Лекин шунга қарамасдан, илм-иҷод аҳллари ўз ҳунарларини давом эттирдилар.

Мана шу аҳволни ифодалаб Навоий «Садди Искандарий» достонида «Ул булбул...» ҳикоятини келтиради.

Бу ҳикоят санъат ва санъат аҳлини улуғлашга бағишланган. Унда ҳақиқий санъаткорнинг таҳқирланиши, камситилиши ҳаққоний тасвирланиб, уларга нисбатан муҳаббат ғояси илгари сурилган.

Шоир ҳикоятда бир-бирига тамоман қарама-қарши бўлган булбул ва қарға мунозарасини (**мунозара** диалог шаклида берилади) ифодалаш билан ўша даврдаги санъат аҳллари^{нинг} худбин шахслар томонидан таҳқир қилинганлигини символик йўл билан қушлар ҳаракати орқали акс эттирди. Бу мунозара булбулнинг ғалабаси билан тугайди. Шоир бу билан санъатнинг афзаллигини, унинг аҳамиятини, устунликларини қайд қилади, ўқувчида ҳақиқий санъаткорларга нисбатан муҳаббат ҳиссини уйғотади.

Ҳикоят бадий томондан ғоят пишиқ ишланган. Ундаги символик образлар моҳирлик билан тўғри танланган. Булбул халқ оғзаки ижодида ва ёзма адабиётда вафодор ошиқ, садоқатли дўст, хушовоз санъаткор сифатида машҳур бўлса, қарға ношуд, вайсақи, совуқ хабар тарқатувчи сифатида талқин қилинар эди. Навоий ҳам шунга амал қилди, образларни яратишда шунга риоя қилиб, тасвирланаётган воқеани образли қилиб ифодалашга эришди.

Навоий ҳикоятни халқ оғзаки материаллари асосида яратди. Буни биз унинг оптимистик характерида, ундаги образларнинг мажозий характерга эга эканлигида ҳам кўрамиз.

«Сабъан сайёр» достонидаги иккинчи мусофир тилидан келтирилган «Зайд Заҳҳоб» ҳикоятида эса Навоий ўша даврда подшо саройида хизмат қилувчи мансабпараст, ўз манфаати йўлида ҳар қандай разилликлардан қайтмовчи илм-ҳунар аҳллари^{нинг} хатти-ҳаракатини, қилмишларини ҳаққоний тасвирлайди. Уларнинг жонли, тўлақонли образларини яратиш билан феодализм шароитидаги олтин ва олтинга ўчликни кўрсатади.

Ҳикоятда мавжуд ҳаётдаги, подшо саройидаги қаллоблик, хиёнаткорлик, иғво, бир-бирини кўра олмаслик фош этилган.

Подшолардан илм ва ҳунар аҳллари^{дан} фойдаланишни, мамлакатни уларнинг ёрдами билан бошқаришни талаб қилган Навоий айни чоқда бундай кишиларнинг ҳам айрим иллатлари бўлиши мумкин, деб давлат бошлиқларини эҳтиёткорликка чақиради.

Ҳикоятдаги асосий ғоялардан бири илм-ҳунарнинг қандай мақсадларга хизмат қилишидан қатъи назар, катта куч эканлигини, ундан ёмон ниятли одам фойдаланса, катта зарар келтириши мумкинлигини уқдиришдир. Бу, айниқса, Зайд Заҳҳоб образи ва фаолияти орқали очилган. Зайд Заҳҳоб подшонинг саройидаги энг яхши маслаҳатчиси ва хазинадори. У илм-ҳунардан хабардор уста ҳунарманд, тажрибали табиблардан бири. Подшо унга ишонади. Ҳатто, шохнинг хазинаси ҳам Зайднинг қўлида. Бироқ Зайд хиёнатчи, қаллоб, ҳийлакор шахс. У аввал шох эътиборини қозониб олиб, сўнг унга хиёнат қилади. У

подшоҳнинг олтинларини олиб, кумушдан тахт ясаб беради. Буни билган унинг касбдошлари бу сирни шоҳга етказадилар. Воқеадан хабар топган шоҳ Зайдни зиндонга ташлайди.

Лекин Зайд турли қийинчиликларни осонлик билан енгувчи тadbирли шахс. У шоҳ ғазабига учраб, зиндонга ташланишни «тақдир жазоси» деб билмайди, тушқунликка тушмайди. Балки олдиндан ҳар эҳтимолга қарши эҳтиёткорлик чораларини кўради. У ўз илм-ҳунари ёрдамида зиндондан қочади.

Маълумки, дин ҳукмронлик қилган феодал ўрта аср шароитида, масжид ва ибодатхоналар энг муқаддас жой ҳисобланар эди. Шоир Зайднинг муқаддас ҳисобланган ибодатхона бойликларини ўғирлашини кўрсатиш билан, бир томондан, ўғирликнинг оғир жиноят эканлигини қайд қилса, иккинчи томондан, риёкор дин аҳллари фoш этади. Навоий Зайд образини яратар экан, бу билан у ўз давридаги, подшо саройидаги мансабпараст олимларнинг, хиёнатчи илм-хунар эгаларининг ҳақиқий башарасини ҳам ҳаққоний кўрсатмоқчи бўлади.

Навоий подшо саройини бутун тўлалиги билан кўрсатиш учун подшо ва Зайд касбдошлари образини яратди.

Саройда фақатгина Зайд хиёнатчи эмас, балки бутун сарой аҳли хиёнатчи эканлиги унинг касбдошлари хатти-ҳаракатларини тасвирлаш орқали очилади. Зайднинг касбдошлари унинг қалбаки ишларини фoш этадилар, унинг зиндонга ташланишига сабабчи бўладилар. Лекин уларнинг ўзлари ҳам хиёнат қиладилар. Шоир Зайд Заҳҳоб касбдошларининг хиёнаткорлигини кўрсатибгина қолмай, улар орасидаги ғийбат, бир-бирини кўра олмаслик каби хусусиятларни ҳам фoш этади.

Ҳикоятда асосий образлардан ташқари эпизодик образлар ҳам бор. Зайднинг икки дўсти образи мана шундай образлардандир. Зайднинг дўстлари диндор шахслар бўлиб, ўз динига маҳкам одамлар. Улар Истамбулга борганда Зайднинг бутпараст бўлганлигини кўриб ундан юз ўгирадилар. Бироқ унинг асл мақсадини англагач, яна унга хизмат қилишни давом эттирадилар. Шоир бу билан мунофиқ молпараст диндорларнинг ҳақиқий башарасини усталик билан очиб ташлайди.

Ҳикоятда яна шоҳ тахтини қўриқловчи киши образи ҳам бор. Шоир бу образ ҳақида батафсил тўхталмаса-да, лекин бир-икки байтда унинг мунофиқлигини яхши очади. У Зайд касбдошлари берган олтинлар ҳисобига тахтдаги икки тўттини бошқа икки тўтига яширинча алмаштириб беради. Бу билан шоир шоҳнинг ишончини қозонган, унинг олтин тахтини қўриқловчиси ҳам мунофиқ шахс эканлигини кўрсатади.

Хуллас, ҳикоятдаги асосий мақсадни ойдинлаштиришда унда келтирилган ҳар бир образнинг ўз ўрни бор. Шоир ҳикоятга эпизодик образларни киритиш билан шоҳ саройини атрофлича тасвирлашга муваффақ бўлган.

Навоийнинг бошқа ҳикоятлари каби бу ҳикоят ҳам ажойиб бадий маҳорат билан яратилгандир.

Навоий Зайднинг характери эволюциясини кўрсатмаса ҳам, унинг ҳаётидан 1—2 воқеани тасвирлаш билан тўлақонли образ ярата олган. Шоир Зайд характеристикасида унинг мунофиқлиги ҳақида хабар берса, воқеалар давомида унинг хатти-ҳаракатини, маънавий қиёфасини бирма-бир оча боради. У Зайднинг подшо олтинларига хиёнат қилишини кўрсатиш орқали саройдаги илм-хунар эгаларининг подшога бўлган «садоқатини» кўрсатса, унинг Истамбулдаги бутхона бойликларини эгаллаш йўлида ишлатган ҳийла-найранглари кўрсатиш билан унинг маънавий қиёфасини бутунлай очиб ташлайди. Ҳикоятдаги воқеалар шоир тилидан баён этилмай, персонажларнинг хатти-

ҳаракатини кўрсатиш асосига қурилган. Зайд Заҳҳоб хатти-ҳаракати билан боғлиқ бўлган воқеалар ҳикоятнинг асосий сюжет линиясини ташкил қилади. Шоир сюжетни қизиқарли ва ҳаяжонли қилиб тузган. Ҳикоятнинг сюжет линиясидаги ҳар бир воқеа Зайд характерини очишга қаратилган.

Хуллас, ҳикоятда олға сурилган асосий ғоя Зайд Заҳҳоб образи орқали яхши очилган.

Шундай қилиб, Навоий илм ва маърифат ҳақидаги ўз орзу-интилишларини икки йўл билан амалга оширмоқчи бўлди. Бир томондан, у ўз асарларида ижобий олим ва фозил киши образларини яратиб, улардан ўрнак олишга ундаса, иккинчи томондан, мавжуд ҳаётдаги ярамас аҳволларни ҳаққоний тасвирлаб, кескин фош қилиш орқали уларни тузатишга интилди.

Ҳар қандай ижобий идеалдан маҳрум, зебу зийнат ва дабдабага берилган кишилар ҳукмрон бўлган муҳитда Навоий орзу қилган илм ва маърифатнинг тараққий этиши қийин эди. Шундай бўлса ҳам шоирнинг санъат ва санъат аҳллари улуғлаши, илмни тарғиб қилиши, илм ва ақл кучига юқори баҳо бериши, ҳақиқий илм аҳллари ҳимоя қилиши, илмни ривожлантирувчи муҳим омил деб билиши жуда катта ижобий қимматга эга эди.

МУҲОКАМА ВА МУНОЗАРА

САИД АЛИЕВ

филология фанлари кандидати, доцент

ВИЖДОНЛИЛАР КУЛГИСИ

Матбуотда Абдулла Қаҳҳорнинг «Тобутдан товуш» комедиясининг Ҳамза номидаги Ленин орденли ўзбек давлат академик драма театри сахнасида қўйилиши муносабати билан мазмуни бир-бирига қарама-қарши тақриз ва мақолалар босилиб чиқди.

Озод Шарафиддиновнинг «Ғазабли қаҳқаҳа»¹ деган тақризи ҳамда Ғафур Ғулом, Воҳид Зоҳидов ва Ҳамид Ғуломларнинг «Тобутдан товуш» ҳақида² сарлавҳали мақолалари ана шулар жумласидандир.

Ниҳоят, «Ўзбек тили ва адабиёти» журналі саҳифаларида Ҳ. Ҳакимованинг «Комедияда замон талаби»³ деган мақоласи эълон қилинди.

Талантли комедиограф Абдулла Қаҳҳор «Сўнгги нусхалар» («Тобутдан товуш»)га В. И. Лениннинг қўйидаги сўзларини эпиграф қилиб келтирган: «Менимча, ҳозир... учта асосий душман бор: биринчи душман — коммунистик манманлик, иккинчи душман — саводсизлик ва учинчи душман — порахўрликдир»⁴.

Порахўрлик каби оғир касалликка йўлиққан шахслар ва уларнинг ҳамтовоқлари типларини яратишда Абдулла Қаҳҳор В. И. Лениннинг ана шу таълимотига асосланади ва бу шахсларга нисбатан муросасиз йўлни тутати. «Сўнгги нусхалар» комедиясидаги Сухсуров, Нетайхон, Қори ва Юсуф образлари бизни шундай хулосага олиб келди.

Сухсуров бир идоранинг бошлиғи. Порахўрлик қилиб 9 хоналик участка қуриб олган. У бундай участкалардан учтасининг эгаси. Хотини Нетайхон эса ҳеч ерда ишламайди. Уй ишини ҳам болалар уйдан олинган асранда қиз Ҳожар бажаради. Қолган ишларга идора хизматчиси Юсуф қарашади. Овқат пишириш ишлари шу ҳовлига қўшми мачит имоми Қори ихтиёрида. Сухсуров пияниста, прогулчи, интизомсиз Юсуф ва Ўлуғ Ватан уруши йиллари сафарбарликдан қочган, урушдан кейин ҳалол меҳнат қилмай, ўзини текин томоқ манбаи бўлган мачит имомлигига урган Қори қабиларни ўз пинжиги олган. Шундай муносабатлар доирасида маиший бузуқ, муттаҳам, порахўр «идора ходими» образи яққол гавдаланади. Сухсуров ва унинг ҳамтовоқлари ўзларининг ифлос кирдикорларини узоқ вақт давом эттира олмайдилар — совет воқелиғи, совет жамоатчилиғи, социалистик қонунчилик бунга йўл қўймайди!

Ортиқча ҳовли-жойлар ҳақида қонун чиққанлигини эшитган Сухсуров ва унинг хотини Нетайхон ўзларини қаерга қўйишни билмайди.

¹ «Ўзбекистон маданияти», 5 декабрь 1963 йил.

² «Кизил Ўзбекистон», 11 август 1963 йил.

³ «Ўзбек тили ва адабиёти», 2-сон, 1964 йил.

⁴ Абдулла Қаҳҳор, Тобутдан товуш, 3 парда, 7 кўринишли комедия, Тошкент, Ўзлабийнашр, 1962, 5-бет.

лар. Хусусий мулкни жони ва виждонидан ҳам ортиқ кўрадиган бу эр-хотин «ҳийлаи шаръий» ишлатиб, ўз жиноятларини хаспўшлаб кетмоқчи бўладилар.

Абдулла Қаҳҳор порахўр типини яратишда, характерга мос сўзлар топиб беришда зўр маҳорат кўрсатган.

Сухсуров нутқидаги «Тухум босиб жўжа сотдим дейсанми?» «То-моққа қилтириқ тиқилса мушукнинг тирноғи дори», «Ҳожарни ювиб-тараб қўйнига соламизу қўямиз. Тамом—эшик тамба!» қабилдаги ибораларда Сухсуровнинг иккиюзламачилик, алдоқчилик, муғомбирлик, айёрлик ва беномусликда «тажрибаси катта ходим» эканлиги билинади.

Комедия композициясидаги характерли ситуациялар бош образ (Сухсуров) такомиллини ва воқеа ривожини реал кўрсатади. Сухсуровнинг Шобарат билан муносабати, айниқса, пора миқдорини белгилаш пайтидаги сўзлари, руҳий вазияти юқоридаги фикрга ишонтирарли далил бўла олади. Драматург порахўрни — мана бу порахўр! деб қўя қолмайди, балки драматик асар яратиш қонуниятларини пухта билгани ҳолда, айёр порахўрни фош қиладиган типик интригалар (Юсуф воқеаси) ва деталлар (сирли печка каби) киритиб, томошабинни ишонтiriш принципига амал қилади.

Пьесада бош қаҳрамоннинг ҳаракатлари унинг дунёқарашига мос тушган: «Мен сизга айтсам, ука, дунё шунақа ўзи, ҳалол одам қиттак шайтон бўлмаса кун кўролмайдими...» — дейди Сухсуров Обиджонга. Бу — порахўрлар ва пора берувчиларнинг «фалсафаси», синфий антагонистик жамиятлар идеологиясининг бизнинг давримизда ва шаронтизмизда қолоқ кишилар онгидаги сарқити. Бу мисолда авторнинг характер ички дунёсини очишдаги моҳирлигини кўрамыз. Сухсуров тажрибасиз кишиларнигина эмас, ҳатто порахўрни қўлга тушириш учун келган милиция капитани Наврўзовни ҳам бир йўла алдайди.

Юқорида номлари зикр этилган уч автор мақоласида «Тобутдан товуш»нинг энг йирик камчилиги сифатида «...асарда жуда бепарда ва беандоза ҳолда кўрсатилаётган беҳаёлик» танқид қилинган. Пьесадаги Нетайхоннинг Қори билан хилват уйдан кийимларини алмаштириб чиқишлари каби ўринлар ҳақиқатан ҳам ҳаёли томошабинларни ранжитадиган беҳаёлик бўлиб, бундай қилиқларни сахнада кўрсатиш ўринсиздир. Пьесани қайта ишлаганда автор бундай жойларини чиқариб ташлаган ва «Сўнгги нусхалар»да бундай меъёрдан чиқишлар йўқ.

Бироқ ҳаётда шундай беҳаёликлар ҳам борки, сатирик ёзувчилар уларни четлаб ўтмасдан, ғазабли кулги остига олишлари керак: масалан, порахўрликнинг ўзи ҳам беҳаёликка киради. А. Қаҳҳор салбий персонажларнинг хатти-ҳаракатлари орқали шундай беҳаёларнинг пардаларини очиб кўрсатиб тўғри иш қилган.

Уч автор мақоласининг каттагина қисмида асарнинг жанр хусусиятлари ҳисобга олинмай мулоҳаза юритилган. Мақоланинг бир ўрнида авторлар «Сатира ҳаётимизда учраётган нуқсонларни ёндирувчи ўт билан куйдириш ёки ярани ўткир тиг билан хирург сифатида олиб ташлаш демакдир», — деган тўғри умумий-назарий фикрни келтирадилар-у, «Тобутдан товуш» ҳақида конкрет фикр юритаётганда шу комедиядаги «ҳаётимизда учрайдиган нуқсонларни ёндирувчи ўт»га, яъни сатирани сатира қилган нарсаларга қарши чиқадиладар. Бу пьеса — комедия, комедия бўлганда ҳам юмористик комедия эмас, сатирик комедия. Партия ва халқ тарафида турган, коммунистик идеалдан илҳомланган сатирик ёзувчининг порахўрларга нисбатан ғазаб кучи ҳамда сатирик комедия жанри порахўрлар каби беҳаёларни шундай яққол кўрсатишни тақозо қилади.

«Жамиятимиз ҳаётининг асл моҳиятини, унинг коммунизмга интилганлигини белгиловчи ижодкорлик, бунёдкорликини эътиқод, ҳаяжон билан ёрқин очиб кўрсатаётган, олға ҳаракатимизга ғов бўлаётган ҳамма тўғоноқларни мурасасизлик билан фош қилиб ташлаётган асарларгина совет санъатини ривожлантиришга чинакам ҳисса қўшиши мумкин»⁵,— дейилган «Правда» газетасининг редакцион мақоласида. А. Қаҳҳорнинг бу комедияси ҳам коммунистик ғоялар позициясида туриб ёзилган, олға қилаётган ҳаракатимиз йўлидаги тўғоноқларни мурасасизлик билан фош қилиб ташловчи асарлардан биридир.

Порахўрларни фош қилиш шунинг учун ҳам енгил эмаски, айрим қолоқ кишилар пора бериш ёки пора берувчи ва оловчи орасида воситачи бўлишни яқин вақтгача жиноят эмас, деб келар эдилар. СССР Олий Шовети Президиумининг 1962 йилда «Порахўрлик учун жиноий жавобгарликни кучайтириш тўғрисида» деган Фармони бундай бирёқламаликка кескин зарба берди.

Нега Юсуф ва Шобарат Сухсуровга пора берадилар?

Юсуф ҳалол меҳнат қилмайди, дангаса, прогулчи, пияниста, муттаҳам, жанжалчи; у ишда ҳам, уйда ҳам, меҳмондорчиликда ҳам, ҳатто ҳаммомда ҳам жанжал кўтаради. Шунинг учун ҳам у порахўр идора бошлиғига хушомадгўйлик қилади, уни ўзининг ҳомийси деб билади, пора бериб ишда қолмоқчи бўлади.

Бадмаст ва хушомадгўй одамнинг (Юсуфнинг) психикаси «Ишдан бўшатадиган бўлсанг менга бунақа кичкина бошнинг кераги йўқ!» каби характерли ибораларда ўз ифодасини топган.

Шобарат — бошига зўр кулфат тушган одам. Унинг акаси жиноят қилиб қамалган. Шунинг учун Шобарат акасининг ўртоғи Сухсуровдан мадад сўрайди. Сухсуров воситачилик қилиб, катта пора эвазига унинг акасини қутқармоқчи, яъни қонунга чап бермоқчи. Юсуф ва Шобарат қонунга чап бериб яшашни истаганлари учун пора берадилар.

Нега Сухсуров шунча айёрлиги билан Қориға ўз уйининг бутун инон-ихтиёрини бериб қўйган? У ўз хотини Нетайхон билан Қори орасидаги оила номусини оёқ ости қиладиган муносабатдан хабарсизми? Йўқ, у билади. Нега бўлмаса Қорини ҳайдаб юбормайди? Худога ишонадими? Сухсуров Қорини имони пок одам деб ҳисоблайдими? Йўқ, асло! Сухсуровда ҳам, Қорида ҳам, Нетайхонда ҳам заррача имон йўқ. Улар эски диний ақидаларга ҳам, янги идеологияга ҳам ишонмайдилар. Улар қўрқоқ, худбин, маишатпараст, ялқов ва истиқболни кўра билишдан ожиз типлар. Порахўр, агар у якка бўлса, порахўрлик қилолмайди. Шунинг учун ҳам Сухсуров Қори ва Нетайхон билан мурасасозлик қилади.

Қори динга ишонувчи айрим қолоқ кишиларнинг нонини туя қилиб бериб юрган мунофиқ. Сухсуров номи унинг учун парда.

Абдулла Қаҳҳор асосан порахўрликни фош қилишга бағишланган бу комедияга бизнинг кунларимизда диний ниқобга ўралиб, ўсишимизга зарар етказаётган «дин арбоблари»нинг образини киритиб жуда яхши иш қилган.

Уч автор мақоласида эса, комедиядаги бу параллел (атеистик) тема ҳақида ҳеч нарсa дейилмайди. Бир комедияда икки тема — порахўрликни фош қилиш ва атеизм — ўзарo узвий боғланиб асарнинг ғоявий-бадий қимматини оширган, кулгили моментларни бўрттирган. Бу иш билан автор воқеликни унинг мураккаблигида, ички қарама-қаршиликларида кўрсатишига, конфликтни кучайтиришга муваффақ

⁵ «Совет халқининг улугвор ишларини муносиб акс эттирайлик», «Совет Ўзбекистони», 10 январь 1965 йил.

бўлган. Драматургининг ижодий нияти комедия жанрида ўзига муносиб либос топган.

Комедияда руҳонийларнинг бутун хусусиятлари Қори образида умумлашган. Қорининг пишмаган қовундек ярим ширин гаплари, дўстига ҳам, душманига ҳам «тасаддуқ» дейиши мунофиқ руҳонийларнинг характерларига жуда мос бўлиб тушган. Абдулла Қаҳҳор яратган Қори образи ўзбек классик шоири Муқимийнинг ҳажвиясидаги авлиё образини эслатади. Қори ўша авлиёнинг меросхўри ва сўнгги нусхаларидан бири.

Нетайхон — хусусий мулкка ёпишиб олган, меҳнатни севмайдиган, худбин, текинхўр. Унинг бу аҳволга тушишига эри Сухсуров қанчалик сабабчи бўлган бўлса, Сухсуровнинг порахўрлик ботқоғига ботишига Нетайхон ҳам шунчалик сабабчидир.

Мунофиқ кишиларнинг ўртоқлиги ясама бўлади, улар орасида самимият бўлмайди, қулай пайт келиши билан уларнинг ҳар бири ўзини ҳимоя қилиш учун бир-бирига хиёнат қилишга ва «дўстини» фош қилишга тайёр туради. Шундай кишилар психикасига хос бу ҳаётини қонуниятни яхши билган А. Қаҳҳор Сухсуровнинг ҳамтовоқлари тилидан бош қаҳрамонга характеристика бериш приёмини ўринли қўллайди. Қори Обиджон билан суҳбатда Нусратулло Сухсуров ҳақида шундай дейди: «Нусратулло фосиқ эканлиги устига порани қилдек суғриб, иликдек ютмоғи махфий эмас».

Юсуф милиция капитани Наврўзовга Сухсуров ҳақида куйиниб гапирди: «Вой-вуй... Жонини олгани келган Азроилдан ҳам пора сўрайди! Порахўр деган найча қўйиб сўрар эди, бу муттаҳам ўттиз икки тишини барабар ботиради! *(Йиғламсираб)*. Топганимни шунга туғиб қўйиб, ўзим бола-чақа билан пўстакнинг жунини ейман!»

Пьеса охирида олинган пора билан қўлга тушган Сухсуров ва Қорининг бир-бирини фош қиладиган диалоглари ҳам мунофиқлар табиати учун типик чизиқлардир:

«Қори *(бирдан)*. Бундан бир неча дақиқа муқаддам Сухсуров каминани чорлаб «печкага бир миқдор пул ташладим, сизга омонат» деди.

Сухсуров *(қўзлари олайиб)*. Мен печкага пул ташлаганим йўқ! *(Бирдан фош қилиб)*. Ўзи маҳкамаи шаръиядан юлган пулларини яшириб юради».

Комедияда илғор совет кишиларининг коммунизм қуришдек олижаноб ишларига ҳалал бераётган қолоқ кишилар образи ҳаққоний тасвир этилган. Салбий образларни ҳаққоний чизиш, улар ҳаётидаги трагикомик ҳолатларни кўрсата билиш, «ҳар қайсиси йигирматадан шайтонни яйдоқ мина оладиган» авлиёларни қўлоғидан тортиб саҳнага олиб чиқиш ва шафқатсиз фош қилиш маҳоратининг кучлилиги жиҳатидан Абдулла Қаҳҳорнинг бу комедияси Н. В. Гоголь комедиялари руҳида ёзилган дейиш мумкин. Аммо Н. В. Гоголь ва А. Қаҳҳор сатиралари орасида ғоявий йўналиш жиҳатидан принципиал фарқлар борлигини унутмаслигимиз керак. Гоголь комедиялари XIX аср шароитида прогрессив дунёқараш позицияларида туриб ёзилган ва ўз объектив ғоявий йўналиши билан подшо ҳукумати сиёсатини қоралаш учун хизмат қилган. Совет сатираси, шу жумладан А. Қаҳҳорнинг «Сўнгги нусхалар» («Тобутдан товуш») комедияси коммунистик жамият қурилаётган шароитда марксча-ленинча дунёқараш позициясида туриб ёзилган бўлиб, ўз объектив ғоявий йўналиши билан Коммунистик партия ва Совет ҳукумати сиёсатини ҳимоя қилиш ҳамда мустаҳкамлаш учун хизмат қилади.

Фикримизча, комедиограф порахўр Сухсуров ва руҳоний Қори ха-

рактерларини тараққий эттириб, айрим имкониятлардан янада кенгроқ фойдаланса бўлар эди. Комедияда Сухсуров фақат ўз ҳовлиси доирасидагина кўрсатилади. Одатда порахўр «ходимлар» идорада ўта кетган бюрократ бўладилар. Сухсуровнинг уйдагина эмас, балки идорада ҳам ўзини тутишини кўрсатилганда комедия шубҳасиз ютган бўлар эди. Худди шундай, Қорининг маҷитдаги «фаолияти»ни ҳам кўрсатиш комедиянинг фош қилувчилик кучига куч қўшарди.

«Тобутдан товуш» комедияси ҳақида ёзилган мақола ва тақризлардаги қарама-қарши фикрларнинг кўпчилиги шу асардаги салбий ва ижобий образларнинг ўзаро нисбати масаласига боғлиқдир.

Озод Шарафиддиновнинг «Ғазабли қаҳқаҳа» сарлавҳали тақризида шундай сўзлар бор: «Тобутдан товуш» адабиётимизда сатирик жанрни ривожлантиришда яна бир томондан принципиал аҳамиятга эга. Гап ижобий қаҳрамон масаласида кетяпти. Маълумки, совет сатирасида ижобий қаҳрамон муҳим роль ўйнайди. Аммо уни сатирик асарда тасвирлаш ғоят қийин иш. Кўпгина асарларда ижобий қаҳрамонлар бўлади-ю, бироқ улар комедия планида эмас, жуда жиддий, басавлат қилиб тасвирланади, натижада сатиранинг жанр хусусиятлари бузилади, унинг яхлитлигига путур етади»⁶.

О. Шарафиддиновнинг асар жанрини кўзда тутган ҳолда ёзган бу фикрларига ҳамфикрмиз. Аммо унинг «Пьесада ҳамма қаҳрамонлар ёрқин тип даражасига кўтарилган... тўлақонли чиққан»,—деган фикрига қўшилолмаймиз. Бу фикр шу комедиядаги ижобий қаҳрамонларга нисбатан ошириб берилган, объектив фактлар ҳолатини тўғри акс эттирмайдиган баҳодир.

Уч автор фикрича, бу комедиядаги ижобий қаҳрамонларнинг ҳаммаси ҳам муваффақиятсиз чиққан. Улар пьеса ижобий қаҳрамонлари ҳақида фикр юритганларида «Милиция капитани: деярли ҳеч иш қилмайди. Бекорчи»⁷,—деб пьесадаги фактларга тўғри келмайдиган гапларни ёзадилар.

Бизнингча, комедиядаги ижобий образларнинг ҳаммаси ҳам бир даражада тўлақонли тип бўлмаганидек, ҳаммаси ҳам муваффақиятсиз чиққан эмас.

Комедиядаги салбий ва ижобий қаҳрамонлар нисбатини ёзувчининг ғоявий позицияси ва ижодий ниятига ҳамда жанрга боғлиқ ҳолда кўриш матлабга мувофиқдир.

Жамиятимиздаги айрим кишилар онгидаги чиркин сарқитларга қарши қаратилган, коммунизм қураётган илғор кишиларимизнинг юксак идеали ва манфаатларини ифода этувчи кулгини ҳам бош ижобий қаҳрамон ҳисоблаш керак. Шундагина бу комедия авторининг ижодий хизматиға адолатли баҳо берган бўламиз. Уч автор комедиядаги шу ижобий қаҳрамон ҳақида ҳеч нарса демайдилар.

«Сўнгги нусхалар» («Тобутдан товуш») комедиясининг ғоявий бақувватлиги шундаки, унда порахўрлик каби ифлослик фақат кўрсатиб қолинмайди, балки бизнинг шароитда «бу курашни фақат халқ оммасининг ўзи ёрдам берган вақтдагина тугаллаш мумкин»⁸, деган революцион идея ҳаётий образлар фаолиятида, ишонтирарли конфликтда кўрсатилади. Комедиядаги оригиналлик ва комедиограф новаторлиги ҳам худди шу идеяни, социалистик жамият учун типик бўлган мазмунни бадиий ифода қила билганидадир. Комедияда ҳалол меҳнат билан коммунизм қураётганлар образи — Обиджон, Наврўзов, Ҳожар, чол ва бошқалар худди шундай идеяни англаб етишга ёрдам беради.

⁶ «Ўзбекистон маданияти», 5 декабрь 1962 йил.

⁷ «Қизил Ўзбекистон», 11 август 1963 йил.

⁸ «Ленин маданият ва санъат тўғрисида». Тўплам, Тошкент, Ўздавнашр, 1962, 369-бет.

Виждонли совет кишиларининг порахўрликка қарши олиб борган кураши комедия конфликтини ташкил этади. Бу конфликт уйдирма эмас, ҳаққоний. Камтар ва меҳнатсевар совет кишилари образини яратишда ҳам Абдулла Қаҳҳор анчагина маҳорат кўрсатган.

Обиджон — Улуғ Ватан урушининг инвалиди, бизнинг кунларимизда янги ерларда ҳалол меҳнат қилаётган оддий совет кишиси. Сухсуров ва Нетайхон Обиджондан ўз жиноятларини ёпадиган парда сифатида фойдаланмоқчи бўлишади. Нетайхон юборган хатни олиб келган Обиджон ўгай опаси оиласидаги фисқу фужурни, Ҳожарга нисбатан адолатсизликни кўриб чидаб туrolмайди. Драматург кўнглида ифосликка қарши нафрат туйғулари ўсиб бораётган киши нутқини ҳаққоний бериш учун характерли киноялар ва кесатиқлар яратиш приёмидан фойдаланган. Обиджон нутқидаги бу хусусият онгли, илғор китобхон ё томошабин туйғулари билан уйғун келади ва foш қилувчи кулгини туғдиради. Обиджон ва Нетайхон диалогларида икки хил хулқ-атвор, қарама-қарши маънавий қиёфадаги одамларнинг фикрий тўқнашуви, маънавий ҳалол ва ҳақ одамнинг қолоқ киши устидан ғалабаси драматизмни кучайтиради, томошабин ёки китобхондаги руҳий қониқишни ифода этадиган кулгини қўзғотади.

Социалистик қонуларни ва ҳалол совет кишиларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилишда жонбозлик кўрсатаётган милиция органлари ходимлари образини саҳнада кўриш мароқли ҳодисадир. Шу жиҳатдан пьесадаги милиция капитани образи диққатга сазовордир.

Бу ўринда шуни қайд қилиш керакки, ҳалигача республикамиз драматурглари урушдан кейинги даврда яратган саҳна асарларида прокуратура, суд ва милиция органларида ҳалол хизмат қилаётган совет кишилари образини яратишда камдан-кам ижодий журъат кўрсатиб қелдилар. Бунинг асосий сабабларидан бири — драматургларимизнинг бу соҳа ходимларининг ҳаётини яхши билмасликлари бўлса, яна бири ўрганиш ҳамда қаламга олишдан тортинишидир. Шахсга сиғиниш йиллари учун характерли бўлган бу тортинчоқликка, аниқроғи, ўринсиз мулоҳазакорликка ҳозирги вақтда чек қўйилмоқда.

Абдулла Қаҳҳор яратган милиция капитани образи шу соҳада қўйилган ижодий қадамлардан биридир. Милиция капитани виждонли гражданин Обиджон, дружиначи чол ва оддий қиз Ҳожар ёрдамида иш кўради. У порахўр тузоғига илинганлардан ҳам фойдаланиб, Сухсуров ва унинг шериги Қорини foш қилади, Юсуф ва Шобаратнинг бунда каттароқ жиноят ботқоғига ботиб кетишларига йўл қўймайди. Драматург совет милиция органлари фақат жазолаш воситасигина бўлиб қолмай, кишиларни қайта тарбиялаш ўчоғи эканлигини ҳам тўғри акс эттирган.

Бизнингча, комедияда Ҳожар образи бирмунча хира бўлиб чиққан. Биз бу образнинг замонга ва Обиджон мақтовига мос, типик бўлишини истар эдик.

Айрим камчиликларига қарамасдан, умуман олганда, «Сўнги нусхалар» («Тобутдан товуш») комедияси кучли ғоявий-бадиий асардир. Бу комедия таъсирида киши беихтиёр кулади. Бу кулги юракнинг чуқур жойидан чиқади. Бу кулги адолат ва ҳаққоният, ҳалоллик ва санимият тарафдорлари бўлганларнинг, виждонлиларнинг кулгиси, голиблар кулгиси, одамга маънавий қониқиш ва эстетик завқ бағишлайдиган кулги. Бу кулги коммунизм қураётган биз — совет кишиларига орамиздаги айрим қолоқ кишилар онгидаги ўтмиш сарқитларига қарши кураш ва уларни қайта тарбиялаш ишига кўмаклашади. Сатирик асарнинг, шу жумладан Абдулла Қаҳҳор комедиясининг ғоявий-эстетик аҳамияти ҳам ана шунда.

МУҲОКАМА ВА МУНОЗАРА

НАСИМ МАМАТОВ

филология фанлари кандидати

ТЕРМИННИНГ ТАЪРИФИ ҲАҚИДА БАЪЗИ МУЛОҲАЗАЛАР

Филология фанлари доктори Ф. Абдуллаевнинг «Ҳозирги замон ўзбек тили ва унинг ривожланиш йўллари ҳақида»¹ деган мақоласида ўзбек тилшунослари олдида турган муҳим проблематик масалалар юзасидан, айниқса, ўзбек адабий тилининг фонетикаси, морфологик структураси ва синтактик қурилишида юз берган ўзгаришлар ҳақида бир қанча қимматли фикрлар майдонга ташланган. Бироқ ўзбек тили лугат составида юз бераётган жуда катта ўзгаришлар ва уларга боғли ҳолда терминология масалалари етакчи тилшуносларимизнинг эътиборларидан четда қолиб келмоқда. Тилимиз янги тушунчаларни ифодаловчи минглаб сўз ва терминлар билан тобора кўпроқ (интенсивроқ) бойиб бораётган ва шунинг учун ҳам фан, техника ва касб-ҳунарнинг айрим соҳалари (тармоқлари) бўйича терминологик лугатлар тузиш авж олаётган ҳамда бу иш билан тилшунослар билан бир қаторда тилшунос бўлмаган жуда кўп мутахассислар шуғулланиб турган ҳозирги бир шароитда терминологиянинг назарий масалалари юзасидан майдонга ташланган фикрлар алоҳида қиммат касб этади.

Биз бу мақолада фикр олишув мақсадида терминологиянинг бош масаласи ҳисобланмиш терминнинг таърифи ҳақида ўз мулоҳазаларимизни баён этмоқчимиз. Дарҳақиқат, айрим дарсликларда терминга берилган қисқагина таърифлар ва тушунтиришни ҳисобга олмаганда, ўзбек лингвистик адабиётида бу ҳақда бирор махсус илмий иш мавжуд эмас. Шунинг учун термин табиатини тушунишда Ҳафизат бошқа мутахассислар эмас, балки тилшунослар ўртасида ҳам тўла бир бирлик бор деб бўлмайди.

Термин ҳақида энг кўп тарқалган тушунча — уни математика, физика, химия каби муайян фанлардагина қўлланадиган ва жуда кам ишлатиладиган, кўпинча чет ё интернационал сўз деб билишдир. Дарҳақиқат, *косинус*, *тангенс*, *диссимилиция*,

электрон, *конъюнктура*, *нитрагин* каби сўзларнинг термин эканига ҳеч ким шубҳа қилмайди, аммо *тоға*, *жиян*, *эшик*, *дераза*, *патир*, *палов*, *кўрпа*, *тўшак*, *дўппи*, *супурги* каби сўзларга келганда кўпинча иккиланиш юз беради.

Бу ҳолни фақат ўзбек тилшунослигида эмас, балки терминология юзасидан бой илмий асарларга эга бўлган рус тилшунослигида ҳам кўриш мумкин. Масалан, москвалик олим Т. А. Бертагаев *варенец* (қатиқнинг бир тури), *кочерга* (темир косов), *кастрюля*, *шкаф*, *чернильница* (сиёҳдон), *сахарница* (қанддон), *абажур* каби сўзларни, улар яқка маъноли бўлишига қарамасдан, термин бўла олмайди, дейди².

Бундай янглиш мулоҳазаларнинг майдонга келишига, аввало, терминнинг мавжуд таърифларида унинг қўлланиш доирасини фан ва техника соҳалари билан чегаралаб қўйилиши ҳамда терминни тушунтирганда, кўпинча фан ва техника соҳаларидан мисол келтирилиши сабаб бўлиши мумкин. Масалан, «Кичик Совет Энциклопедияси»да (Москва, 1940 йил) термин қуйидагича тушунтирилади: «Термин — сўзда ифодаланган, у ёки бу фан тармоғига хос бўлган маълум бир тушунча». (Масалан, геометрияда — *диаметр*, *перпендикуляр*; механикада — *масса*, *тезланиш* ва бошқалар.) 1954 йилда Москвада босилган «Чет сўзлар лугати»да термин «Фан, техника, санъат соҳасида қўлланиладиган маълум бир тушунчани аниқ ифодаловчи сўз», деб таърифланади. 1962 йил охирида нашр этилган «Ўзбек тили» дарслигида эса бу таъриф сал бошқачароқ ифода этилган: «Термин фан, техника, санъат соҳасидаги

¹ «Ўзбек тили ва адабиёти», 1965, 3-сон, 46-бет.

² Сб. «Вопросы терминологии», М., 1961, стр. 103: «Но нельзя сказать, что однозначность является главной, характерной чертой терминов, потому что во многих случаях слова не являющиеся терминами, тоже бывают однозначными. Например, возьмем самые простые слова из любого словаря: «пол», «варенец», «кочерга», «кастрюля», «шкаф», «чернильница», «сахарница», «абажур» и т. д.»

маълум бир аниқ тушунчани ифодалайдиган сўз ё тургун иборалардир»³.

1964 йилда нашр этилган С. И. Ожеговнинг «Рус тили луғати»да термин — «фан, техника санъатининг бирор махсус соҳасидаги аниқ тушунчанинг номи бўлиши сўз ё сўз бирикмаси», деб тушунтирилган.

А. А. Реформатский «Термин учун майдон (Feld) — бу муайян терминологиядир, ана шу майдондан ташқаридаги сўз терминлик характерини йўқотадиган»⁴, деб таъкидлайди.

Терминнинг қўлланиш доирасини фан, техника ё санъатнинг муайян бир соҳаси ё терминологияси билан чеклаш терминни у мансуб бўлган соҳадан ташқарида ишлатиш мумкин эмас, деган нотўғри фикрнинг туғилишига сабаб бўлди. Масалан, айтиб ўтилган «Ўзбек тили» дарслигининг 22-бетиде шундай гапларни ўқиш мумкин: «Илмий-техник термин нутқда жуда оз ишлатилади. У одатда илмий-техник асарларда, шу соҳа билан шугулланувчи кишилар нутқда кўп учрайди. Уни ўз соҳасига тааллуқли бўлган контекст ичида ишлатиш ўринсиз бўлади». Қўриниб турибдики, бу сатрларнинг автори (доцент М. М. Мирзаев) фосфор, калий, азот, селитра, суперфосфат, пилг, культиватор, трактор, троллейбус, электр, телевизор, радио каби терминларнинг ҳар қандай иш билан, масалан, деҳқончилик билан шугулланувчи кишилар нутқда ишлатилиши мумкинлигини инкор этади ёки уларнинг илмий-техник термин бўла олишини рад этади.

Терминология юзасидан олиб борилган кузатишлар шуни кўрсатадики, тилда фан, техника ё санъат соҳасида қўлланилган терминлар билан бирга, бирор махсус билим тармоғига хослиги яққол кўриниб турмайдиган терминлар ҳам мавжуддир. Масалан, академик В. В. Виноградов, Е. Т. Черкасова, В. Ф. Шишмаров, П. Я. Черних, А. Н. Кононов, К. К. Юдахин, В. В. Решетов, А. К. Боровков каби тилшунос олимлар класс, диффузный, писать, петь, чорт, поэт, слепец, строка, строчить, село, соха, чекан, укрась, десятина, город, верста⁵, ота, она, ака-ука, ўғил, қиз, амма, тоға, эркак, урғочи⁶, оқин⁷ қурама⁸, ахи⁹ сингари сўзларни, уларнинг бирор фан ё санъат тармоғига хос бўлиш-бўлмаслигидан қатъий назар, термин деб юритадилар.

³ М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулев, Ўзбек тили, педагогика институтининг бошланғич мактаб ўқитувчилари тайёрлайдиган факультетлари учун, Тошкент, 1962, 42-бет.

⁴ А. А. Реформатский, Что такое термин и терминология, сб. «Вопросы терминологии», М., 1961, стр. 51.

⁵ Сб. «Против вулгаризации и извращения марксизма в языкознании», М., 1951, стр. 15, 49, 174, 337, 338, 344, 353, 368.

⁶ А. Н. Кононов, Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960, стр. 71.

1961 йилда нашр этилган «Терминология масалалари» тўпламида **борьба, условие, костюм, пальто, валенки, боты, стол, лампа, едноточник** (яккаҳўжалик), **год, изменник, предатель, заказ, дневник, объявление, авторитет** каби сўзлар, уларнинг биргина асосий маънолари кўзда тутилган ҳолда, термин деб ҳисобланади¹⁰. Лингвистик адабиётларда «тикувчилик терминлари», «овчилик, балиқчилик терминлари», «қишлоқ хўжалик терминлари», «моддий маданият терминлари»¹¹, «мавжуд терминлар», «халқ терминлари»¹² каби ибораларни тез-тез учратиш мумкин. Бу фактлар фақат фан, техника ва санъат соҳаларидагина эмас, балки касб-хўна соҳаларида ҳам ва, умуман, инсон фаолиятининг ҳар қандай соҳаларида ҳам терминлар мавжуд эканини тасдиқлайди. Демак, бирор сўзнинг термин бўлиши учун унинг муайян бир билим тармоғида қўлланиши шарт эмас.

Термин латинча «чек, чегара» маъносига терминус (terminus) сўзидан келиб чиққан. Шунга кўра, оқоридаги таърифларда унинг қўлланиш доирасини «фан, техника, санъат» ёки «бирор махсус билим тармоғи»¹³ каби иборалар билан чеклашга уринадилар.

Бизнингча, термин таърифида унинг қўлланиш доирасини эмас, балки маъно доирасини чеклаш лозим бўлади¹⁴. Зотан, тер-

⁷ К. К. Юдахин, О киргизском термине **окин**, сб. «Академику В. А. Гордлевскому», М., 1953, стр. 324.

⁸ В. В. Решетов, К вопросу о термине «курама» и «кураминцах», «Бюллетень Академии Наук Узбекской ССР», 1945, № 5.

⁹ А. К. Боровков, К истории братства «ахи» в Средней Азии, сб. «Академику В. А. Гордлевскому», М., 1953, стр. 87.

¹⁰ Сб. «Вопросы терминологии», М., стр. 20, 22, 27, 30, 66, 69.

¹¹ «Против вулгаризации и извращения марксизма в языкознании», М., 1951, стр. 337, 339, 344.

¹² И. Расулев, Ўзбек илмий-техник терминологияси тараққиётининг баъзи масалалари, Тошкент, 1952, 4-бет.

¹³ А. М. Финкель и Н. Н. Баженов, Современный литературный язык, М., 1952, стр. 111.

¹⁴ Бу нуқтан назардан О. Азизовнинг «Тилшуносликка кириш» (Тошкент, 1963) китобида терминга берилган таъриф диққатга сазовордир: «Фикри, мақсадни яққол, аниқ қилиб беришда маъноси конкретлашган, ишлатилиш рамкаси ниҳоятда чекланган, муайян бир тушунчангига ифода-лаб келган сўз термин деб аталади» (69-бет). Бу таърифнинг афзаллиги шундан иборатки, унда терминнинг қўлланиш доираси фан, техника, санъат каби бирор махсус билим тармоғи билан чекланмайди. Аммо «ишлатилиш рамкаси ниҳоятда чекланган» иборасидан фақат қатранги, туранган, геза, газан ёки флоэма, ксилема, пиренхима, нуцеллюс каби жуда тор доирада ишлатиладиган пассив сўзларнигина тушу-

мин бошқа сўзлардан биринчи навбатда «ўз лексик мундарижасининг аниқ белгиланган бўлиши билан фарқ қилади»¹⁵.

Термин таърифида унинг қўлланиш доирасини фан, техника, санъат соҳалари билан чеклаб қўйиш бу соҳалардан ташқарида термин йўқ деб тушунишга ва, пировардида, овчилик, балиқчилик, паррандачилик, чорвачилик, каштачилик каби жуда кўп касб-ҳунар соҳаларига хос терминларни, айниқса, бирор соҳага хослиги яққол кўриниб турмаган **ака, қайнога, эвара** каби қариндошлик терминларини, **қандон, пиёла, супурги, оташкурак, кўрпа, тўшак** каби рўзгор буюмларини билдирувчи терминларни ўрганишдан воз кечишга олиб келиши мумкин.

Терминнинг маъно доирасини чеклаш учун (таърифда), аввало, унинг маълум бир тушунчани ифодалаши, яъни яқка маъноли бўлиши лозимлиги кўрсатилади.

Иккинчидан, терминнинг маъноси мумкин қадар аниқ бўлиши керак. Кейинги ўн йил ичида терминга берилган кўпгина таърифларда маънавий аниқлик терминнинг бош белгиси сифатида талқин қилиб келинди¹⁶.

Бу ерда шуни таъкидлаш лозимки, бирор сўз ё бирикманинг термин бўлиши учун унинг маълум бир тушунчанинг аниқ ифодаси бўлиши етарли эмас. Масалан, **самолёт** сўзига нисбатан «ўзи учар машина», **либ** сўзига нисбатан «геометрик бурчакларни ўлчашда ишлатиладиган асбобнинг (буссолининг) 360 градуска бўлинган ҳалқасимон қисми» деган ибора кўзда тутилган тушунчани аниқроқ ифодалайди. Лекин бу маъноларда термин сифатида **самолёт, либ** сўзлари қабул қилинган. Буларнинг, шунингдек, **ворохоочиститель, гўзакорчеватель, трактор, радик, сурат, маҳараж, феъл, равишдош** каби сўзларнинг

яшиш мумкинлиги, бу нарсаси жиддий англаш-илмовчиликка олиб келиши мумкин. Бундай таърифга амал қилинса, **илдиз, томир, поя, шох, барг, гул, куртак, шона, гунча** каби кенг доирада ишлатиладиган сўзларни ботаника терминлари лугатидан чиқариб ташлашга тўғри келади, ҳатто **радио, телефон, телевизор, социализм, коммунизм, космос, космонавт, ракета, электр** каби кўпчилик тушунадиган ва ишлатадиган сўзларнинг ҳам термин дейиш мумкин бўлмай қолади.

Иккинчидан, таъриф анча кенг бўлишига қарамадан, унда фақат сўзлар (шаклий бутунликка эга бўлган нутқ бирликлари) гина кўзда тутилади, ammo **қўшма феъл, ҳосил шох, пахта тарадиган машина, ичдан ёнар двигател** каби сўз бирикмаларининг ҳам термин бўла олиши кўрсатилмайди.

¹⁵ У. Турсунов, Ж. Мухторов, Ш. Раҳматуллаев, Ҳозирги ўзбек адабий тили, Тошкент, 1965, 124-бет.

¹⁶ Юқорида келтирилган таърифларга, шунингдек, «Катта Совет Энциклопедияси» (1956 йил, 42-том)да берилган таърифга қаралсин.

термин бўлишига бош сабаб уларнинг тушунчани аниқ ифодалаши эмас, балки шартли равишда бўлса ҳам, кўзда тутилган тушунчанинг доимий ифодаси бўлиб хизмат қилишидир. Шунинг учун ҳам бундай терминларнинг қандай маънода ишлатилиши оdatда ўша соҳа мутахассислари томонидан махсус қонда ёки таърифлар билан белгилаб қўйилади.

Ана шундай мулоҳазаларга кўра, терминга таъриф берганда унинг маълум бир тушунчанинг аниқ ифодаси бўлиши кераклигини айтиш билан бирга, тушунчанинг доимий ифодаси¹⁷ бўлиши лозимлигини алоҳида таъкидлаш лозим бўлади. Бунга яна бир сабаб шуки, баъзан сўз ё бирикма маъноси контекстга кўра аниқ бўлиниб турса ҳам, у термин бўла олмаслиги мумкин. Масалан, «Миллионларча қўллар чексиз-қирғоқсиз пахта чаманларида «оқ олтин» тарадилар» (Ойбек) гапидаги «оқ олтин» сўзининг пахта маъносига қўлланаётганини аниқ кўриниб туради. Шунга қарамадан «оқ олтин» бу ўринда термин бўла олмайди. (У маълум бир рангли металл маъносига терминдир.) Чунки у бу гапда илгаридан ўз барқарор номига эга бўлган тушунчани (пахтани) ифодалаш учун хизмат қилади. Иккинчидан, уни ишлатишдан мақсад мазкур тушунчани доимо шу сўзга ном («оқ олтин») билан айтиш бўлмай, балки унинг бирор хусусиятини ёки унга берилган субъектив баҳони максимал бўрттириб ифодалашдан иборатдир. Худди шу мақсадда «оқ олтин» сўзи қўлланавермасдан, пахта маъносига «инжу», «зар», «кумуш» каби сўзлар ишлатилиши мумкин. Масалан, «ўн бир грамм инжу сигди бу йил ҳар чановига» (Ғафур Ғулом). Англашиладики, мисолимиздаги «оқ олтин» ибораси пахта термини билан аталган тушунчанинг муваққат ифодасидан иборатдир.

Юқорида айтилганлардан кўчма маънодаги сўзлар термин бўла олмас экан, деган хулоса келиб чиқмайди. Масалан, дехқончиликда ишлатиладиган **қўлоқ** (катта ариқ ё каналдан кичик ариқларга сув ўтадиган жой — дарвоза), **тахта, карта** (бир бўлак ер — экин майдони), **ўлик** (пахтада ривожланмаган чигит ва толалардан иборат тугунча) кабилар кўчма маънодаги сўзлар бўлишига қарамадан, термин ҳисобланади, чунки бу терминлардан англа-

¹⁷ «Тушунчанинг доимий ифодаси» деган ибора бу ерда нисбий характерга эгадир, яъни бунда фақат маълум бир термин ё сўз ишлатилиб турган замон (давр) гина кўзда тутилади. Замон ўтиши билан терминлар ўзгариши мумкин. Масалан, ўттинчи йилларгача ишлатилган **шўро, жумҳурият, фирқа, кашшоф** каби терминлар ўрнига ҳозир ўзбек тилида **совет, республика, партия, пионер** каби терминлар ишлатилади. Ammo янги терминлар каби эски терминлар ҳам ўз даврида тушунчанинг муваққат ифодаси сифатида эмас, балки доимий ифодаси сифатида ишлатилгандир.

шилган тушунчалар ўзларининг бошқа бир аниқ ва барқарор ифодасига (номига) эга бўлмагани сабабли доимо шу ном билан юритилади.

Шундай қилиб, кўча маънодаги сўзлардан тушунчанинг доимий ифодаси сифатида ишлатиладиганларигина термин бўлади. Янги терминларнинг кўпчилиги эса мавжуд тушунчалар номини янги тушунчаларга кўчириш йўли билан пайдо бўлади. Масалан, ботаникада: **чанг**, **чангдон**, **чангланиш**, **оталик ипи**, **оталик колонкаси**, **гулкоса**, **тумшукча** (гулда), **огизча** (баргда), **танга барг**, **қайчи барг** каби.

Юқорида баён қилинган мулоҳазаларни якунласак, терминнинг умумий таърифи қуйидагича бўлади: **Маълум бир тушунчанинг аниқ ва доимий ифодаси сифатида қўлланиладиган сўз ё сўз бирикмаси термин деб аталади.** (Тушунчани деганда предмет, ҳодиса ёки процесс ҳамда уларнинг бирор хоссаси кўзда тутилади.)

Қиши фаолиятининг маълум бир соҳасига, яъни фан, техника, санъат ёки касб-ҳунар тармоқларидан бирига хос тушунчаларни ифодаловчи терминлар ўша соҳанинг терминологиясини ташкил этади. Масалан, ўсимликлар, уларнинг тузилиш ва ривож-

ланиш процесслари ботаника фанининг текшириш объектидир. Шунга кўра, бундай тушунчаларни ифодаловчи бугдой, арпа, гўза, какра, бақатерак, мирзатерак, поя, илдиз, томир, шох, барг, кўсак, гул, гуллаш, чангланиш, уругланиш, чангчи, уруғчи, чангдон, уруғ палла, уруғ куртак каби терминлар ботаника терминологияси системасига киради.

Баъзи терминлар бир неча соҳа учун муштарак бўлиши мумкин. Масалан, **трактор**, **культиватор**, **плут**, **борона**, **сеялка**, **ворохоочиститель**, **ғўзакорчеватель** терминлари уларни ишлаб чиқарувчи машинасозлар терминологияси учун ҳам, шунингдек, бу машиналардан фойдаланувчи пахтакор деҳқонлар терминологияси учун ҳам хосдир. Баъзи терминларнинг муайян бир фан, техника, санъат соҳасига хослиги яққол кўриниб турмайди. Масалан, **пайраҳа**, **қиров**, **қатқалоқ**, **супурги**, **ҳасса**, **чевара**, **холавачча**, **кастрюлька**, **сиёҳдон** каби. Бироқ бундай терминлар ҳам фан ва касб тармоқларининг ривожланиши, меҳнат тақсимотининг такомиллашуви натижасида маълум бир соҳага хос бўлиб қолиши ва муайян бир терминология системасидан ўрин олиши мумкин.

ИЛМИЙ АХБОРОТ

НАВОЙШУНОСЛИКНИНГ МУҲИМ ЮТУҒИ

Ватанимиздаги бошқа халқлар каби ўзбек халқи ҳам ўз ибтидосини узоқ мездан оладиган кўп асрли ва бой адабий меросга эга. Утмиш адабиётимиз тарихини илмий ўрганишда, уни янги вазифалар хизматида қўйишда партияимизнинг меросга ленинча муносабати ва ғамхўрлиги туфайли мислсиз катта ишлар қилинди. Бунинг далили сифатида адабиётшунос олимларимиз томонидан турли мавзуларда ёзилган қатор-қатор монографик асарларни кўрсатиш мумкин. Бу тадқиқотларнинг кўлами шу қадар кенги, бугунги кунда биз адабиётшунослигимиз таркибида унинг ажралмас қисми — **навоийшунослик** фани бир мактаб сифатида мавжуд эканлигини зўр қониқши билан қайд этамиз.

Навоийшунослик фани қаршида турган кардинал назарий проблемалардан бири **ижодий метод масаласидир**.

Маълумки, ижодий метод масаласини ҳал қилиш ёлғиз навоийшунослик учун эмас, балки бутун ўзбек адабиёти учун, қолаверса, умуман, шарқ маданияти тарихи учун катта аҳамиятга моликдир.

1957—59 йилларда А. М. Горький номидаги Жаҳон адабиёти институти томонидан ва 1958—62 йилларда «Народы Азии и Африки» журнали саҳифаларида ижодий метод масалалари юзасидан ўтказилган дискуссиялар мазкур мавзунинг нақадар ҳаётийлигидан далолат беради.

Навоийшунос олимларимиздан Абдуқодир Ҳожиметович Ҳайитметов кўп йиллар давомида Алишер Навоийнинг ижодий методи масаласи билан махсус шуғулланди.

Олим 1959 йилда «Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари», 1961 йилда «Навоий лирикаси», 1963 йилда «Навоий ижодий методи масалалари» деб аталган монографик тадқиқотлари ва қатор илмий мақолаларида улўғ адибнинг адабиёт ва санъат ҳақидаги фикрларини, эстетик қарашларини, лирик меросининг ғоявий ва бадиий таҳлилини ва унинг ижодий методи масалалари юзасидан ўзининг илмий кузатишларини баён этади.

Яқинда олим ўзининг кўп йиллик меҳнатининг маҳсули сифатида «Алишер Навоийнинг ижодий методи» деган темада докторлик диссертациясини тақдим этди. Бу катта ҳажмли асар «Ўрта аср Шарқ

адабиётларининг ижодий методи масаласи», «Навоий лирикаси» ва «Навоий дostonлари» деб аталган уч қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисм олти бобга бўлинади: 1. Давр ва адабий оқимлар; 2. Икки ижодий концепция; 3. Шарқ Ренессанси масаласи; 4. Реалистик тенденциялар; 5. Тасаввуф ва мажоз; 6. Шарқ халқлари поэзиясида романтик тасвир масаласи. Иккинчи қисмда Навоий лирикасининг қатор муҳим масалалари, учинчи қисмда «Хамса»га кирган Навоий дostonларининг ғоявий-бадиий хусусиятлари текширилган. Ижодий метод масаласи диссертациянинг ҳар уч қисмида ҳам асосий масала сифатида қўйилган.

Мазкур диссертация 1965 йил октябрида Ўзбекистон ССР Фанлар академияси ижтимоий фанлар бўлимининг бирлашган Илмий советида катта муваффақият билан ҳимоя этилди.

Диссертацияни расмий оппонентлар Тожикистон Фанлар академияси муҳбир аъзоси, филология фанлари доктори, профессор И. С. Брагинский, Озарбайжон Фанлар академияси муҳбир аъзоси, филология фанлари доктори, профессор Ҳ. Орасли, филология фанлари доктори Ҳ. Сулаймонов ва музокарада қатнашган филология фанлари доктори И. Султонов ўртоқлар ижобий баҳоладилар.

Дарҳақиқат, А. Ҳайитметов жуда катта ва қийин ишга киришган эди ва уни муваффақият билан қиёмига етказди.

Аввало гап шундаки, ўрта асрлар Шарқ классик адабиётининг, шу жумладан, унинг энг йирик намояндаларидан бири бўлган Алишер Навоийнинг ижодий методи ниҳоят даражада мураккаб ва улкан проблемалардандир. Чунки, у, биринчидан, ёзувчининг даври савияси ва талабалари билан, умуман, аҳволи ва актуал масалалари билан ёзувчининг ғоят мураккаб, кўп қиррали ва зиддиятли бутун ижодий фаолияти, ғоявий позицияси ва бадиий воситалари ҳамда приёмлари билан узвий боғланган бўлиб, шуларнинг кўпини **бевосита** ўз ичига олади. Иккинчидан, ўзининг шундай катта ва мураккаблиги устига у, жуда кўп бошқа чигал, назарий характерга эга бўлган масалалар билан, чунончи, қадимий Юнон ва Рим, қадимдан то XV асрга қадар бўлган Ўрта Осиё ва Эрон, Араб ва

Озарбайжон маданияти, айниқса, адабиёти, санъати, фалсафаси, эстетик таълимотлари билан чамбарчас боғлиқдир. Учинчидан, ҳам бу ижодий методнинг ўзи, ҳам у билан алоқадор бўлган аксар бошқа проблемалар шу вақтга қадар махсус ва етарли ўрганилмаган, таҳлил этилмаган. Масаланинг (теманинг) мураккаблиги яна шундан иборатки, турли даврларда ва территорияларда яшаб, миллий жиҳатдан ҳар хил халқларга мансуб бўлиб, туркий ва форс-тожик тилларида ижод этган аксар классикларнинг ўртасида, умуман, ижод соҳасида бўлганидек, метод масалаларида ҳам узоқ вақтлар давомида ирсийлик, бир-бирининг традицияларини мустақил тарзда, ўз даври ва ғоявий-бадийи позицияси талабларига монанд ҳолда давом этдириши ва ривожлантириш характерлидир. Бинобарин, улар ўртасида жуда катта марбутлик ва маълум даражада муштараклик мавжуддирки, бу ҳам темани жуда кенг кўламли олишни тақозо қилади. Зотан, масалан, Навоийнинг ижоди ва методини, унинг тарихдаги ўрни ва хизматини тўғри таҳлил этиш ва тушуниш учун Низомий ва Хисрав Деҳлавийни, Ҳофиз ва Лутфийни четлаб ўтиш мутлақо мумкин эмасдир.

Бунинг устига, диссертация автори биринчи навбатда адабиётлар ривожланишининг баъзи умумий қонуниятларини очиб бериш мақсадида қатор Европа мамлакатларидаги сўз санъати тарихига ҳам назар ташлайди, шу ҳақда ҳам чуқур баҳс юритади.

Маълумки, кўп вақтлардан бери Шарқ классикларининг, шу жумладан, Алишер Навоийнинг ижодий методи характери ҳақида анчагина олимлар мулоҳаза юритиб келадилар, уларнинг аксарияти бу методни асосан романтик, деб атадилар. Лекин бу тезис илмий адабиётда, юқорида қайд қилганимиздек, шу вақтга қадар асосланмасдан, атрофлича исбот этилмасдан, баъзан эса мунозарарага сабаб бўлиб келарди. А. Ҳайитметов ўз асарига жуда кўп ва ҳар хил материалларга, назарий ва адабий манбаларга асосланиб, уларни чуқур ҳамда атрофлича таҳлил ва тадқиқ этиб, ниҳоят даражада катта, мураккаб ва чигал масалани ҳал этади. Бунда у, оппонент профессор И. С. Брагинскийнинг тўғри кўрсатишича, профессор В. Зоҳидовнинг мавжуд фикрлар орасидаги энг маъқул қуйидаги фикрдан келиб чиқади ва шунга асосланади:

«Навоий шеъриятининг қудрати айниқса шундан иборатки, у воқеликни **бевосита** акс эттиришга интилади ва ижтимоий реал ҳаёт ҳамда табиатнинг чуқур реалистик лавҳаларини тасвирлаб беради, кўпинча эса, **бавосита** ҳаракат қилиб, реал ҳаёт воқеаларини, реал мақсад ва фикрларни, олжаноб орзу-истакларни (булар орасида утопия характеридегилар ҳам оз эмас) романтик усул ва воситалар орқали ифодалайди. Шундай қилиб, романтикада реал мазмунини, воқеликдан олинган ва ҳаёт билан, давр талаблари билан узвий боғланган реал мазмунни акс эттириб, икки қудратли

усул ҳамда воситанинг—реализм ва, айниқса, романтизмнинг имкониятларидан фойдаланиш, буларнинг иккисининг синтезини яратиш ва шу синтез асосида иш кўриш даради»¹.

Ўртоқ Ҳайитметов Навоий ижодий методини асосан традицион романтик эканлигини, унинг прогрессив характери ва ролини, Навоий ижодида «воқелик прозасигина эмас, балки аксар ҳолларда орзу поэзияси акс эттирилганлигини» исбот этиш ва кўрсатиш билан бир қаторда унинг ўзига хос хусусият ва белгиларини, уни тақозо қилган тарихий, ижтимоий, сиёсий, моддий ва маънавий, идеологик омилларни ҳам очиб беради.

Авторнинг тўғри кўрсатишича, Навоий ҳеч қачон ўз даври заминидан ажралмаган. Аксинча у ҳамisha ғоят зиддиятли ва мураккаб давр билан бирга бўлиб, шу давр воқеалари гирдобидида яшаб, шу давр талаблари билан нафас олиб, уни рад этиш билан машғул бўлган. У, бир томондан, шу даврда ҳоким бўлган разолат ва қабохатга қарши ўт очган, халқ ва мамлакат манфаатларига қарши ҳаракатда бўлган социал табақаларни, уларнинг чиркин иш ва қиёфаларини фош этган. Иккинчи томондан, юксак инсоний ғоя ва фазилатларни куйлаган, ардоқлаган, шундай ғоя ва фазилат соҳибларини кўкларга кўтарган, ҳаммани яхшиликка чақирган. Шу билан бирга, у ақл ҳамда адолат барқарор бўлган жамият ҳақида орзу қилган, ёрқин келажак умидида бўлган.

Мана шу нарсаларнинг барчасини Навоий кўпгина ўринларда тўғридан-тўғри, бевосита, яъни реалистик тарзда акс эттирган ва ифодалаган, шу йўл билан ижтимоий воқеликнинг ва табиатнинг ҳақиқий реалистик картиналарини берган.

А. Ҳайитметов Навоий ижодий методини ҳамана шу томонини, мана шу хусусиятини атрофлича очди ва жуда кўп мисолларда яққол кўрсатади.

Бу, масаланинг бир томонигина. Масаланинг бошқа муҳим томони эса, Навоий ижодий методининг иккинчи хусусиятидир, яъни унинг асосан ва моҳият-этибори билан романтикчилигида, бу романтикчилининг даражаси, характери, мазмуни, вазифаси ва аҳамияти қандай ҳамда нимадан иборат эканлигида, шуларни очиб ва исбот этишдир. Бунда ҳам иш автори катта маҳорат кўрсатади ва тўғри хулосалар чиқаради.

Дарҳақиқат, авторнинг тўғри кўрсатишича, Навоий ижодий методидида романтиклик шоир давридаги мавжуд воқеликдан юз ўгириб ундан «алоқани узиб», шу воқелик талаблари ва воқеаларини бир тарафга суриб қўйиб ҳамда шу воқеликни ўз ҳолича қолдириб, қандайдир бўш ҳаёллар, ҳаёт ила алоқаси бўлмаган мавҳумий фикрлар билан машғул бўлиш демек эмас,

¹ Алишер Навоий, Асарлар, Ҷан беш томлик. Сўз боши, I том, 21-бет, Тошкент, Ўз адабий нашр, 1963.

асло. Тамомила аксинча. Навоийдаги романтиклик воқеликни бавосита — романтик приём ва воситалар орқали акс эттириш, ифодалашга, давр иллатларини фож этиш ва йўқотишга, ҳақиқий инсонийликни улуглаш ва тараннум этишга, шундай қилиб жамиятни соғломлаштиришга, мамлакатини обод ва халқни фаровон қилишга қаратилгандир. Бинобарин, Навоий ижодий методидagi прогрессив романтиклик ўз моҳияти эътибори ила замон талабларига, илғор кишилар талабларига жавоб бериш мақсадига эга бўлиб, реал мазмунлидир. Зотан, масалан, Навоий яратган образлар — ғайри оддий ва фавқулоддий куч, қудрат ва қобилиятга эга бўлган Фарҳод ёки Искандар ўша вақтлардаги реал ҳаётда йўқ эди ва бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Лекин Навоий бу романтик образларда ўзининг юксак, аммо замон томонидан топталган, рад этилган, таҳқирланган орзуларини мужассамлаштирган, бу қаҳрамонлар ва уларнинг фаолиятлари, курашларида ўзининг илғор гуманистик ва халқпарварлик, маърифатпарварлик ва адолатпарварлик гоё ҳамда интилишларини, ўз замонида ҳоким бўлган разилларга ва ярамасликларга ўз дилида сақлаган нафрат ва ғазабини ифодалаган, у образларини, улардаги фазилатларини ўз даврига қарши қўйган.

Ўртоқ Ҳайитметов диссертациясининг қимматли томони яна шундан иборатки, у Навоий ижодий методидида прогрессив традицион романтикликнинг устунигини, мазмуни ва аҳамиятини кенг ва чуқур таҳлил қилиши билан бирга, бу романтикликни тугдирган ва тақозо қилган омилларни ҳам очинишга катта эътибор беради, тўғри хулосалар чиқаради.

Дарҳақиқат, даврдан қаттиқ норозилик ва уни рад этиш; ундаги кенг қанот ёйган ярамас ҳолат ва фожияга, тартиб-қонда ва иллатларга қарши курашувчиларнинг замон зўравонлари томонидан шиддатли таъқиб этилиши, қаттиқ таъйиқ остига олинishi, шу билан ҳам тақозо қилинган тактик мулоҳаза ва бошқа мамлакатларга, бошқа халқлар тарихига, ҳар хил афсоналарга мурожаат этиш; ҳоким ижтимоий воқеликнинг, баъзан бўлса-да, енгилмас бўлиб қўриниши, унга қарши курашаётганларга далда ва куч-қувват бериш ҳамда инсоннинг қадр-қимматини баланд кўтариш мақсадида уларга ғайри оддий ва фавқулоддий қобилият ва сифатлар бериш, ёмонни яна ҳам ёмон, яхшини яна ҳам яхши қилиб кўрсатишга интилиш приёми, идеал жамият ва ҳолатлар ҳақида орзу қилиш; қатор адабиётларда узоқ вақтлар мобайнида гоё кенг ўрин олган бой романтик традициялар ва ҳоказо — мана шуларнинг барчаси XV аср Навоийсини аксаран романтизмга олиб келади.

Абдуқодир Ҳайитметов ўз диссертацияси темасининг, умуман Навоий ижодининг, адабий фаолиятининг гоёвий томонларининггина чуқур таҳлил этиш билан чекланмайди. Аксинча, бунини у жуда кўп бадий маҳорат (тил, стиль, образлилик, образ яра-

тиш приёми ҳамда воситалари ва ҳоказо) масалаларини ҳам атрофли тадқиқ этиш билан бирга олиб боради. Шу орқали у Шарқ адабиёти назариясига онд бир қанча масалалар ҳақида ўз мулоҳазаларини баён этади, улар юзасидан муҳим фикрларини ўртага ташлайди.

Маълумки, сўфизм, айнӣқса, Ўрта аср Шарқ адабиёти ҳамда фалсафасида энг чигал ва мураккаб проблемалардандир. Бу проблемани чуқур тушуниб тўғри ҳал қилмасдан туриб кўп ёзувчи ва мутафаккирларнинг, шу жумладан Алишер Навоийнинг ижодини, ижодий методини аниқ белгилаб бўлмайди.

Шуни тушунган ва ҳисобга олган ўртоқ Ҳайитметов ўз асарида Навоий ижодий методи масалалари билан алоқадор ҳолда сўфизмга ҳам катта ўрин беради, умуман сўфизм, унинг кўпгина оқимлари ҳақида, унинг тарихда тутган ўрни ва ўйнаган роли ҳақида, Навоийнинг ва бошқаларнинг унга бўлган мураккаб муносабати ҳақида бир қанча муҳим фикрларни ўртага ташлайди.

Асарда булардан ташқари яна кўпгина бошқа масалалар таҳлил этилади ва ёритилади.

Энди таклифларга келганимизда, қуйидагиларни айтиш мумкин.

Юқорида қисман айтганимиздек, Ҳайитметов Навоийнинг ижодий методини конкрет ва атрофлича таҳлил этиш ва характерлаш мақсадида Шарқ адабиётини Фарб ва Грециядаги назарий ва амалий адабий воқеалар билан муқояса қилган, Европа ва рус адабиётига мурожаат этган, шундай қилиб, умумий ва хусусий томонларни аниқлаган. Агар бу ўринда олим ўрганилаётган Шарқ адабиётини араб адабиёти билан ҳам етарли даражада муқояса қилганида эди, ютган бўларди.

Навоий ижодидида улуг шоир ва мутафаккирнинг чуқур руҳий драмаси яққол кўзга ташланиб туради. Бу руҳий драмани ҳисобга олиш Навоий ижодини, унинг ижодий методини, дунёқарашини, гоёвий-бадний эволюциясини атрофли ҳамда теран тушуниш ва баҳолаш учун жуда катта ёрдам беради. Муаллиф шу нарсасига яна ҳам кўпроқ ва жиддийроқ эътибор берса, яхши бўларди.

Низомий, Ҳофиз, Хисрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомий ва Навоийлар ижодий методининг асосан романтиклиги ҳақида сўз кетганда, улардаги умумийлик билан бир қаторда фарқлар ҳақида батафсилроқ фикр юритиш лозим эди.

Асар айрим қайтариқлардан, пишиқ ишланмаган баъзи жумлалардан ва муноқашли тезислардан ҳам озод эмас.

Асарини нашрга беришда оппонентларнинг маъқул мулоҳазалари билан бирликда, мана шу юқорида айтилганлар ҳам ҳисобга олинса, фойдадан холи бўлмасди.

Умуман олганда, А. Ҳайитметов узоқ йиллар мобайнида оғир, лекин гоёт шарафли меҳнат қилиб жуда муҳим асар яратган. Унинг бу диссертацияси совет шарқшунослигига қўшилган қимматли ҳис-

садир. Бу асар ёлғиз ўзбек классик адабиётининг кўп асрлик тарихини тўғри ёритиш учунгина эмас, умуман, Шарқ адабиёт тарихини илмий ўрганиш учун ҳам катта аҳамиятга эгадир.

Бу асар ёлғиз тарихий-маърифий аҳамиятгагина эга эмас, у айни замонда ҳозирги адабиётимиз учун ҳам назарий ва амалий аҳамиятга моликдир. Тадқиқотчининг ҳам қуйидаги ҳулоса сўзлари тасодифий эмас, албатта:

«Совет адабиёти — социалистик реализм адабиёти — ўтмиш адабиётнинг барча прогрессив, илғор томонларини қонуний равишда ўзига қабул қилмоқда ва муваффақият билан ривожлантирмоқда. Социалистик реализм методи ҳар бир санъаткорга ҳамма замонлардаги барча улуг ижодкорларнинг бой тажрибасидан фойдаланиш имконини беради. Шунинг учун ҳам бизнинг ёзувчиларимизга Шарқ классикларининг, шу жумладан ижоди асос эътибори билан

романтик принциплари қурилган Навоийнинг руҳи ёт эмас, чунки социалистик реализм «шахсий бадиий ташаббусни, юксак маҳоратни, ранг-баранг ижодий формаларни, стилларни ва жанрларни», шу қатори революцион романтизмни ҳам намоён қилиш учун имкон беради. Коммунизм йўлида илҳом билан яшаб меҳнат қилаётган совет кишиларига революцион романтика хос. Бу эса совет ёзувчиларига қаҳрамонларни яна ҳам ёрқинроқ, йирикроқ, қаҳрамонона, юксак лафос билан тасвирлашга ҳуқуқ беради. Бунда уларга Навоий каби улуг сўз усталари доим ёрдамга келади»².

Суйима Ғаниева,
филология фанлари кандидати.

² А. Хантметов, Творческий метод Алишера Навои, Автореферат, стр. 115.

ЭНГ КЎҲНА РУСЧА-ЎЗБЕКЧА ЛУҒАТ

Маълумки, XVIII асрнинг иккинчи ярмида рус ҳукумати Россия империяси составидаги турли халқлар ҳамда бошқа жаҳон халқлари тилларини ўрганиш, шунингдек ер юзидаги барча халқлар тилларининг қиёсий лугатини тузишга алоҳида эътибор бера бошлади. Шубҳасиз, бу ҳаракат рус ҳукуматининг Россия саноатини ривожлантириш ҳамда мамлакатнинг ички ва ташқи савдосини янада кенгайтиришга бўлган нияти билан боғлиқ бўлиб, унинг бу соҳада кўра бошлаган тadbирларининг таркибий қисми эди. Албатта, қиёсий лугат тузиш учун, даставвал, Россия, шунингдек, чет эл халқлари тилларини ўрганиш ва улар ҳақида зарур маълумотларни тўплаш керак эди. Шу сабабли ҳам бу даврда Россияда бир қанча илмий экспедициялар уюштирилиб, Россия ўлкалари, хусусан Сибирь ва Закавказьеининг табиати ҳамда у ерларда яшовчи халқларнинг ҳўжалиги, урф-одати ва тили ҳақида турли маълумотлар тўплана бошланди¹.

Бундан ташқари, рус ҳукумати қиёсий лугатга киритиш учун танлаб олинган рус

сўзларидан махсус рўйхат — реестр тузати ва уни, мазкур лугатга зарур бўлган материалларни тўплаш ишини тезлаштириш ниятида бўлса керак², чет давлатлардаги рус ҳукумати элчиларига ҳамда Россия четки ўлкалари маъмуриятига юбориб, реестрдаги сўзларни турли халқлар тилларига таржима қилиб юборишни талаб қилди. Масалан, 1784 йилда рус ҳукумати 381 та рус сўзларининг³ ўз ичига олган рўйхатни Сибирь ва Оренбург ўлкалари маъмуриятига жўнатиб, ундаги рус сўзларини бв ерга савдо-сотиқ қилиш учун келиб турган осиеликлар ёрдамида Тибет, Тангут ва Ўрта Осиё халқлари, тўғрироғи, бухоро (тожик) ҳамда хива (ўзбек) тилларига таржима қилиб юборишни буюради. Мазкур рус сўзлари, Оренбург Давлат архиви ҳужжатларининг кўрсатишича, 1785 йилнинг бошида Оренбург маъмурияти томонидан тожик ва ўзбек тилларга таржима қилиниб, Петербургга жўнатишга эди⁴.

Шу тариха тўпланган материаллар асосида қиёсий лугат тузиш ишини чор ҳукумати П. С. Палласга топширади. П. С. Паллас тарафидан тайёрланган қиёсий лугат-

¹ Масалан, 1767 йилда Петербург академиясининг илтимосига биноан Россияга келган Петр Семон Паллас (1741—1811) Сибирь ва Закавказье бўйлаб саёҳат қилиб, бу ўлкалар ҳақида кўп қимматли маълумотлар тўплаган эди. (Бу ҳақда қаранг: И. А. Окрокверцова, Путешествие Палласа по России, Саратов, 1962). Шунингдек, Россия халқлари тилларини ўрганиш ҳамда маълумотлар тўплашда Г. Л. Бакмейстер, Гмелин, Лепехин ва бошқа олимлар актив иштирок этадилар. (Қаранг: В. Томсен, История языковедения до конца XIX века, М., 1938, стр. 45.)

² В. Томсен қиёсий лугатнинг нихоятда тез ва шопилинч суратда тузилганлигини қайд этади (В. Томсен, ўша асар, 46-бет).

³ Томсеннинг ёзишича, бу сўзлар Екатерина II томонидан танланган бўлиб, унинг ўзи шахсан қиёсий лугат тузиш ишига раҳбарлик қилади (В. Томсен, ўша асар, 46-бет).

⁴ Оренбург область Давлат архиви, фонд 5, оп. I, дело. 16, 183—185-варақлар. Биз рус сўзларининг тожик ва ўзбек тилларига Оренбургда қилинган таржимасининг фотокопиясига эгамиз.

нинг икки қисмдан иборат биринчи бўлими 1787 ва 1789 йилларда нашр этилди⁶. Луғатга киритилган рус сўзларидан 273 таси, шунингдек бирдан ўнгача бўлган ҳисоб рақамлари Европа ва Осиёнинг икки юзта халқ тилларига таржима қилинган эди⁶.

Демак, дастлабки реестрдаги (маълумки, бу реестр 381 сўздан иборат эди) русча 98 та сўз, шунингдек тожик ва ўзбек сўзлари бу луғатга киритилмаган.

П. С. Паллас луғатида рус сўзларининг бухоро (тожик) ва хива (ўзбек) тилларига қилинган таржимаси 102 ва 103 номерларда берилган. Бундан ташқари, луғатдаги 104 ва 105 номерлар қозоқ (луғатда қирғиз) ҳамда туркман сўзларидир⁷.

С. П. Паллас луғатига Осиёнинг 149 та ва Европанинг 51 та халқ тиллари киритилган эди. Луғатдаги тилларнинг учдан икки қисмига яқинини Осиё халқлари тиллари ташкил этиши, биринчидан, бу даврда Россия ва Шарқ мамлакатлари ўртасидаги иқтисодий ва сиёсий алоқалар анча ўсганлигидан, иккинчидан эса, рус ҳукуматининг бу алоқаларни бундан кейин яна-

да ривожлантиришга уринаётганлигидан далолат беради.

Табийки, мазкур луғатга материал тўплаган шахслар бу тилларни билмаганлар, луғат тузишнинг дастлабки даврларида мутахассис бўлмаганликлари учун тўплаган хом материал таҳрир ҳам қилинмаган. Шунга кўра сўз танлашда ҳам, транскрипция қилишда ҳам жуда кўп хато ва камчиликлар содир бўлган. Масаланинг бу томони ҳақида фикр баён этишни тилшунос ўртоқларга ҳавола қиламиз.

Биз фотокопиясига эга бўлган луғатда рўйхати берилган рус сўзлари қаршисига ўзбек ва тожик сўзлари араб шрифтида ёзиб қўйилган. Сўнгра, бу ўзбек ва тожик сўзларининг транскрипцияси рус алфавитида берилган. Луғатдаги ўзбек ва тожик сўзларининг русча транскрипцияси бир неча жойда тузатилганлиги, ҳатто, ўчирилиб қайта тўғрилаб ёзилишига қараганда мазкур луғат Оренбургда, Петербургга жўнатишдан олдин, рус ва Ўрта Осиё халқлари тилларини билувчи киши томонидан кўриб чиқилган бўлса керак.

Шубҳасиз, бу луғат Ўрта Осиё ва Россия халқлари ўртасидаги тарихий-маданий алоқаларни кўрсатувчи муҳим ҳужжат бўлибгина қолмай, балки ўзбек, тожик халқлари тиллари тарихини ўрганиш соҳасида ҳам фойдали материалдир.

Қуйида луғатдаги ўзбек ва тожик сўзларидан айрим намуналар келтирамиз:

Пашша ёки чибин — қарасиғак (зубоб), аскар (воин) — савашчи (гази), уруш (война) — ғазо (сафар), пол (уй ичидаги) — қолдирим (душама), кит — қадирға балиғи (моҳи ада), толқун — долға (мавж), ашула айтмоқ — ирламак (суруд қардан), шамол — ел (бод), хом — чи (хом), вино — хамир (шароб), узум так — бог (карам), меҳнат — имак (захмат).

Э. Ҳожиев,

тарих фанлари кандидати.

⁶ Сравнительные словари всех языков и наречий, отделение первое, содержащее в себе Европейские и Азиатские языки, часть I—II, СПб., 1787—1789. В. Томсеннинг юқорида зикр қилинган асарида мазкур луғат 1786—1787 йилларда нашр этилган, деб нотўғри кўрсатилган. Шунингдек, бу луғат 1791 йилда анча кенгайтирилган ҳолда қайта нашр этилган деб ёзади. Лекин биз луғатнинг бу нашрини Тошкент кутубхоналаридан топа олмадик (В. Томсен, ўша асар, 46-бет).

⁶ П. С. Паллас томонидан луғатга ёзилган сўз бошида қайд этилишича, мазкур луғатнинг иккинчи бўлимига Африка ва Америка тилларини киритиш мўлжалланган эди.

⁷ Биз рус сўзларининг қозоқ ва туркман тилларига қай тарзда таржима қилинганлигини кўрсатувчи маълумотларга эга эмасмиз.

ТАНҚИД ВА БИБЛИОГРАФИЯ

ИЛМИЙ ТЎПЛАМЛАРНИНГ САВИЯСИНИ КЎТАРАЙЛИК

Самарқанд Давлат университети жамоатчиликка иккита илмий асарлар тўпламини тақдим этди. Булардан бири ўзбек тилшунослиги масалаларига қисман¹, иккинчиси эса тўла бағишланган².

Проф. У. Т. Турсунов ва доцентлар Х. Донёров, Н. Ражабовларнинг тўғри қайд қилганларидек, ўзбек тилшунослиги фанининг тараққиётига Самарқанд университети қошидаги ўзбек тилшунослиги кафедрасининг аъзолари ҳам ўзларининг белгилли улушларини қўшмоқдалар. Бу, айниқса, илмий кадрлар тайёёрлашда, ўзбек тилшунослигига доир илмий-назарий ва практик проблемаларни ҳал қилишда, шунингдек «Илмий асарлар» серияларининг системали равишда чиқарилиб туришида кўзга яққол ташланади.

Кўлимиздаги тўпламлар ҳам Самарқанд тилшуно олимларининг навбатдаги улушларидандир.

Биринчи тўпلامда ўзбек тилшунослигига доир еттита мақола бўлиб, улар асосан ёш ва бошловчи олимларимизнинг қаламларига мансуб.

Бу тўпلامдан ўрин олган Т. Хўжаевнинг иккита мақоласи «Ўзбек тилида феъл ва майл, замон ва майл масалалари» (98—108-бетлар), «Буйруқ майлининг тусланиш усуллари» (109—118-бетлар) масалаларига бағишланади. Автор айтмоқчи бўлган фикрини исботлашга уриниб, акад. И. И. Мешчиннов, акад. В. В. Гордлевский, проф. А. Н. Кононов, проф. А. К. Боровков, проф. В. В. Решетов, фан кандидатлари А. А. Йўлдошев, З. Маъруфов, Й. Абдуллаев, Р. Сайфуллаев, Ф. С. Ўбаева, Х. А. Атаева, А. Г. Азизова каби олимларимизни, рус тили академик грамматикаси (авторлар коллективи) ни ўз нуқтаи назаридан танқид қилади ва ўз фикрларини далиллашда негадир О. Ес-

персеннинг «Философия грамматики»³ деган асарига суянади.

Мақола автори туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилида олимлар майлини уч-тўрттагача бўлади, деб таъкидлайди. Ҳолбуки, туркий тилларга доир адабиётларда феъл майллари ҳатто етти-саккизтагача бўлишлиги кўрсатилган. Мақола автори аниқлик, буйруқ, истак, шарт майлларидан ташқари, яна иккита (ҳаммаси 6 та) майл турини кўрсатади: «Шундай қилиб, бизнингча, «айтса ҳам», «айтса-да», «айтиши керак, лозим (зарур), шарт» типидagi феъл-иборалар (?) англатган ҳаракат ёки ҳолатнинг реал воқеликка бўлган муносабатларини майлнинг алоҳида турлари ҳисоблаб, уларнинг биринчисини «тўсиқсиз майли», иккинчисини эса «вазифа майли» деб аташ мақсадга мувофиқ бўлар эди» (101-бет). Автор бу фикрини тўла исботлаш учун асосли далиллар келтирмайди. Модомики, грамматика, биринчи навбатда, морфология, асосан, формани ўрганар экан, у ҳолда юқоридagi фикрнинг тўғрилигини яна бир бор ўйлаб кўриш керак бўлади. Т. Хўжаев биринчи мақоласини якунлар экан, адабиётларда замон категорияси фақат аниқлик майли доирасида чеклаб қўйиладими, бу нотўғри, бошқа майлларнинг ҳам ўзларига хос замонлари бор (108-бет), деган хулосага келади. Бизнингча, бу фикр туркология фанида мавжуд ва сўнгги йилларда ёзилган баъзи адабиётларда худди шу тарзда иш тутиляпти; кўпчилик адабиётларда эса қайтариқ бўлмаслиги учун аниқлик майлининг замонлари берилиб, бошқа майлларнинг эса формалари — ясаллих усуллари санаб кўрсатилмоқдаки, бу автор мулоҳазаларига зид бўлиб тушмайди.

Навбатдаги мақола «Найман шевасининг баъзи бир лексик хусусиятлари» (119—126-бетлар) ҳақида бўлиб, филология фанлари кандидати Мухторжон Валиев томонидан ёзилгандир.

Шуниси диққатга сазоворки, ўзбек диалектологиясига оид асарлар материалнинг оригиналлиги билан ҳам аҳамиятлидир. Би-

¹ «Труды Самаркандского Государственного университета им. А. Навои», Новая серия, вып. 124, Самарканд, 1963 (ушбу тўпламнинг 98—157-бетлари).

² «А. Навоий номидаги Самарқанд Давлат университетининг асарлари», «Ўзбек тилшунослиги масалалари», Янги серия, 129-нашр, Самарқанд, 1963, 196-бет.

³ О. Есперсен, Философия грамматики, М., 1958.

роқ ўзбек диалектологияси фанининг ҳозирги тараққиёт этапи тадқиқотчидан лексика соҳасида ҳам бошқачароқ планда иш тутишни тақозо қилади: маълум бир территорияда жойлашган конкрет бир шева ёки диалектнинг лексикаси ўрганилар экан, у ҳолда тасодифийликка, системасизликка, қайтариқларга йўл қўйилмаслиги керак. Бирор шеванинг лексикасига бағишланган мақола ёзилганда, ҳеч бўлмаса, шу шева лексикасининг маълум бир қатлами (масалан, турмуш-маиший лексика, традицион ёки умумтуркий лексика, ўзлашган лексика ва ҳ. к.) муфассалроқ ёритилмоғи ёхуд ана шундай лексик қатламларга доир хараakterли намуналар келтириш йўллари билан (албатта, қиёсий-тарихий планда) текширилатган шева лексикасининг муҳим хусусиятлари очиб берилмоғи лозим бўлади. Масалала ана шу нуқтан назардан қаралса, мазкур мақола ҳам баъзи камчиликлардан холи эмас. Унда келтирилган лексик фактлар бир-биридан узоқ соҳаларга мансуб ва жуда оз миқдорда, шунингдек, буларнинг баъзилари бу кунгача эълон қилинган диалектологик асарларда (ҳатто шу тўпламлардаги бошқа мақоалаларда ҳам қайта-қайта қайд этилган) қаламга олинган материаллардандир. Шунинг учун мақолада бир оз системасизлик ҳам сезилиб туради. Авторнинг «чыттыгана» (озгина, бир оз) сўзининг фонетик эволюцияси ҳақидаги фикри ҳам бизда тўлиқ ишонч ҳосил қилмайди: «Бу сўз асли «жин» сўзига -ча аффикси кўшилиб, жин-ча>жич-ча> чичча|чычча>чытты (?) шаклини олган» (124-бет).

И. Усмоновнинг «Ўзбек тилида гумон юктамаси ҳақида баъзи мулоҳазалар» (136—142-бетлар) номли мақоласида, асосан, бир масала -«дир» морфемаси кесимлик аффикси бўлмай, балки юкламадир, деган фикр баён қилинади ва филология фанлари доктори Ф. Абдуллаевнинг шу ҳақдаги тезиси ривожлантирилади. Лекин автор жуда кўп ва ўринсиз қайтариқ (138—139-бетлар) қилади. Мақолада ортиқча жумлалар (140—141-бетлар) учрайди.

Навбатдаги мақола Т. Ҳунов томонидан ёзилган бўлиб, «Қўйчиликнинг бошқа соҳалар билан боғлиқлиги ва унинг қўйчилик лексикасида акс этиши ҳақида баъзи бир мулоҳазалар» (?) деб номланади. Мақолада текшириш объекти конкрет (қишлоқлар) кўрсатилмаган, келтирилган мисоллар транскрипцияси турлича.

Автор *тулуб*, *қуби*, *саноч*, *жумир* каби терминларни туб терминлар (146-бет) деб ҳисоблайдики, биз бу фикрга қўшила олмаймиз. Ҳар қандай сўз — терминнинг туб ёки ясамаллигини кўрсатиш учун ё синхроник ёки диахроник планда иш тутиш керак эди.

Мақолада чалкаш (этимологик характердаги) изоҳлар анчагина. Бир мисол: Т. Ҳунов *қуртоба* терминини изоҳлар экан, унинг ўзбекча *қурит* ва тожикча *об* сўзларидан ташкил топганлигини қайд қилади ва мазкур сўзнинг охиридаги -а аффиксини эса

қўйидагича нотўғри талқин қилади: «... четдан кириб келган сўзларнинг (агар у ундош билан тулаган бўлса) охирига бир «а» қўшиш қонуният (баъзи ҳолатлардагина, масалан, *ботинок* — *ботинка* сингари)га кўра, иккинчи компонент — «б» (?) га бир «а» товуши орттирилган бўлиши мумкин. Мантижада *қуртоб* эмас, *қуртоба* бўлиб қолгандир» (149-бет). Маълумки, бу ерда ҳеч қандай [а] товуши орттирилмаган, балки мазкур сўзнинг охиридаги -а тожик тилидаги сўз ясовчи аффиксининг ўзидир, холос. Мисолларни қиёс қилинг: *даст* — *даста*, *чашм* — *чашма*, *панч* — *панча* каби⁴.

Иккинчи тўплам «Ўзбек тилшунослиги масалалари» деб номланади. У доцент Ж. Мухторовнинг «Эргаштирувчи боғловчиларнинг содда гап составида қўлланиси» (3—8-бетлар) темасида ёзилган жуда муҳим бир мақоласи билан бошланади. Ундан сўнг филология фанлари кандидати Р. Қўнғуровнинг «Тасвирий сўзлардан ясалган феъллар», «Тасвирий сўзларнинг ундовларга муносабати ва «Тасвирий сўзлар термини тўғрисида бир неча сўз» номли учта мақоласи (9—25-бетлар) берилган. Мазкур мақоалар илмий жиҳатдан анча пишқ бўлиб, содда ва равош тилда ёзилган. Шунинг айтмоқ мумкинки, Р. Қўнғуровнинг ҳар учала мақоласи умумий бир сарлавҳа остида берилса бўлар эди, зотан мақоалар характери ҳам шунини тақозо қилади.

Бу тўпламда Т. Хўжаевнинг яна иккита мақоласи — «Ўзбек тилида буйруқ майлининг ўз формалари билан ифодаланishi ва хусусий оттенкалари», «Буйруқ майли ва буйруқ формаларининг истисно хусусиятлари» (26—44-бетлар) босилган. Автор бу мақоаларини ўзининг таъкидлий мулоҳазаларини етарли асослаши зарурлиги сезилиб туради.

Шунингдек, авторнинг «*чиқилсин*», «*учрашилсин*», «*йигланмасин*» каби «шахсиз буйруқ формалари... ҳозирги замон ўзбек тилида анча кенг тарқалган» (33—34-бетлар), деган даъвоси ҳам эътирозга сабаб бўлади. Т. Хўжаевнинг ёзишича, гўё ўзбек тилида бирлик ва кўplik сондан ташқари, ўрталик сон (?) ҳам мавжуд (37-бет), шунингдек «*дегин*» сўзи «*дейман*» ва «*дедим*» сўзларининг ўзати (?) саналади (32-бет), «*кийгизаман*», «*елкамнинг чуқури кўрсин*» сўз (гап) ларида ҳам буйруқ майли бор (42-бет) ва ҳоказо.

Булардан ташқари, авторнинг мазкур мақоаларида терминологик хатоликлар, ғализ жумлалар ва изоҳлар мавжуд. Бир мисол: «Тўғри, биринчи мисолда буйруқ ижтимоий тузумнинг символи қилиб олинган табиатга (?) қаратилган ва шунга кўра у реал кунга эга эмас». Бу изоҳ қаратилган мисолни таққосланг: «*Жавоб бериб кўр-чи, номарод табиат*. Бунчалик гўзалли нечун яратдинг» (Ҳамид Олимжон).

⁴ «Таджикско-русский словарь», М., 1954, стр. 543. Бу дугатнинг 492-бетида *қуртоба*, *қурит* сўзларига ҳам изоҳ берилган.

Н. Абдурахмонов ўз мақоласини «Ҳозирги замон ўзбек тилида жуфт сўзлар состави масаласи» (45—53-бетлар)га бағишлайди. Авторнинг «колхоз», «совхоз» сўзларини қўшма сўз (48-бет), *боёв* сўзи *бой-ўт* (?) тарзида бўлган, деб талқин қилиши ҳам мунозаралидир.

Доцент Х. Донийровнинг «Бадий асар тилини ўрганишнинг баъзи масалалари» (54—72-бетлар) номли мақоласи бугунги кунда энг актуал проблемалардан бирига бағишланган. Мақолада мазкур проблемага доир умумий мулоҳазалар баён қилинган бўлса ҳам, бу соҳада қилинган ҳар бир иш катта назарий ва амалий аҳамиятга молик бўлиб, мақтовга лойиқдир.

Тақриз қилинаётган бу тўпلامда, маълумлардан ташқари, Ойша Амированинг «Абдулла Қаҳҳорнинг «Қўшқинор чироғлари» романида ундоларнинг ишлатилиши» (87—94-бетлар), Р. Қўнғуров, Х. Абдурахмоновларнинг «Сўз кўрки — мақол» (95—100-бет) номли ишлари ҳам босилган.

Тўпلامдаги мақолалар орасида филология фанлари кандидати Ж. Ҳамдамовнинг «Завқий асарларида русча сўзларнинг ишлатилиш хусусиятлари» (101—110-бетлар) ва, шунингдек, Д. М. Насилов томонидан ёзилган «Аналитические формы глагола с эрури и эрмиши в древнетюркских языках» (111—116-бетлар) деб аталган мақола айниқса диққатга сазовордир.

Тўпلامдан жой олган ўзбек диалектологиясига оид умумлаштирувчи характердаги мақолалардан бири У. Турсунов, Х. Донийров, Н. Ражабовларга тегишли бўлиб, қуйидагича номланади: «Самарқанд областидаги ўзбек халқ шеваляри (2-ни) классификация қилишга доир материаллар» (117—132-бетлар).

Мақолада Самарқанд областида жойлашган ўзбек шеваларини тасниф қилишга доир фикрлар айтилиб, мазкур территорияда жойлашган ўзбек шевалари тил хусусиятларига кўра группаланади (1. *Пеланувчи* группа. 2. *Желанувчи* группа). Мақола юзасидан баъзи мулоҳазаларимиз қуйидагича:

1. «Самарқанд областидаги ўзбек шевалари тил хусусиятларига кўра группаланар экан, таснифда ана шу лингвистик белгига охиригача амал қилинмайди (яъни этник белги ҳам аралаштирилади).

2. «Самарқанд типли шеваларда сўзлашувчи аҳоли ўзининг икки тиллигига билан... ажралиб туради» (121-бет) деган фикр тўғри. Бироқ қуйидаги фикр бошқачароқ бир изоҳни талаб этади:

«Самарқанд ва Нурота марказларида яшовчи марказий шевалар (?)нинг яна бир характерли хусусияти шундан иборатки, улар ташкилотларда иш процессида ва далада (кўчада, чойхонада каби) ўзбекча сўзлашганлари ҳолда, оила миқёсида, ўзара ва қариндошлар орасида тожик тилида сўзлашадилар» (122-бет). Модомики шундай экан, бу ўринда «шева» терминини қўллашда қайси тилга нисбатан эканини

(ўзбек тилининг шевасими ёки тожик тилининг шевасими) ҳисобга олмоқ керак.

Ўзаро, оилада тожик тилида сўзлашар эканлар, демак, булар «ўзбек тилининг шеваси» бўла олмайди, аксинча, буларга нисбатан «ўзбек тилини қанчалик даражада билади» деган ўлчовни қўймоқ лозим бўладики, бу ҳақда ўз вақтида ва ҳақли бир фикр айтилган эди.⁵

3. Самарқанд областида яшовчи арабларнинг тили хусусида айтилган фикрларга ҳам бир оз аниқлик киритиш лозим бўлади. Авторлар «...ҳозирги Ўзбекистон территориясидаги арабларни ўзбек миллатининг ажралмас қисми, тили — шеваси эса ўзбек миллий тилининг энг кичик қуйи формаларидан деб ҳисоблаш тўғрироқ бўлса керак», — деган фикрни олға сурадилар ва уларни «ўзбек тилининг энг кичик қуйи формаларидан бири (?) бўлган араб шевалари» (?) деб атайдилар (124-бет).

Маълумки, этнографик адабиётларда Ўзбекистон территориясидаги араблар тил хусусиятларига кўра учта бўлинади: 1) араб тилида (араб тилининг бирор шевасида) сўзлашувчи араблар; 2) тожик тилида сўзлашувчи араблар; 3) ўзбек тилида сўзлашувчи араблар.⁶ Ҳозирги вақтда ҳақиқатан ҳам аҳвол ана шундай. Кўрсатилган 3-группага нисбатан «ўзбек шеваси» терминини тўла қўлласа бўлади. Чунки фақат бу хил араблар, проф. У. Турсунов, Х. Донийров, Н. Ражабовлар ҳам кўрсатганларидек, ўзбек тилида (ўзлари жойлашган территориядаги ўзбек шевасида) тўлиқ сўзлашадилар, араб тилини мутлақо унутганлар ва бошқа бир тил (масалан, тожик ёки бошқа бир тил)ни ҳам қабул қилмаганлар.

Уларда фақат «араб» деган ном (бу ҳам этноним ёки топоним тарзда) сақланган.

4. Мақола авторлари туркманлар хусусида ҳам юқоридаги фикрларини такрорлайдилар. «Буларда (туркманларда — Д. А. Ш. Н.) араблар, эронийлар ва мўғулларга нисбатан тил хусусиятлари бирмунча сезиларли даражада кучли сақланган. Бу шу каби айрим хусусиятлари борлигига қарамасдан, уларнинг шевасини ўзбек шевалари сифатида ўрганиш маъқулроқ деб ҳисоблаймиз» (127-бет).

Бу ўринда шуни қайд қилиш зарурки, ўзбек халқининг этник составида ва унинг шаклланишида иштирок этган туркман уруғи бор. Булар ўзбеклар бўлиб, республикамизнинг турли жойларида: Сурхондарё, Қашқадарё ва, айниқса, Самарқанд областида (Нурота, Жўш атрофларида), шунингдек Зомин районида яшайдилар, тил

⁵ Қаранг: И. А. Батманов, Вопросы классификации узбекских говоров, «Проблемы языка», Ташкент, 1934, стр. 30—31.

⁶ Қаранг: И. Магедович, Население Бухары, «Материалы по районированию Средней Азии», кн. 1, территория и население Бухары и Хорезма, ч. 1, Бухара—Ташкент, 1926, стр. 248—249.

хусусиятларига кўра эса, асосан, ўзбек тилининг қипчоқ диалектига мансубдирлар.

Булардан фарқли ўлароқ туркманлар (ўзбеклар эмас), яъни туркман миллатининг ўзбекистондаги вакиллари бор. Булар эса ҳозир ҳам туркман тилида (унинг бирор шеvasида) сўзлашадилар, ўзларига хос (ўзбеклардан фарқли равишда) урф-одатлари, расм-русмлари бор. (Булар Қашқадарё, Сурхондарё, Хоразм областларида нисбатан кўпроқ). Бу иккаласини тил жиҳатдан аралаштириш — уларни умумий бир термин билан — *ўзбек шевалари* деб *ўрганишга даъват этиш*, фикримизча, мақсадга мувофиқ эмас.

5. Модомики, бордон шевасидаги чўзиқлик (авторлар бирламчи чўзиқлик де атайдилар) ҳеч қандай маъно фарқламас экан, демак, у тўлиқ маънода бирламчи чўзиқлик эмас. Шунингдек, мазкур шеванинг лексик хусусиятлари сифатида кўрсатилган «тушмоқ», «юрмоқ» сўзлари ҳам изоҳ талаб этади (тўпламнинг 126-бетига қаранг!).

Проф. У Турсунов ва доцент Х. Дониёровларнинг «Халқ шоирлари асарларини ўрганишнинг ўзбек диалектологияси фани учун аҳамияти» (133—144-бетлар) ҳақидаги фикрларини мутлақо табриклаймиз.

Филология фанлари кандидати Б. Эгамовнинг «Пойариқ район қипчоқ шеvasининг баъзи бир фонетик хусусиятлари» (145—160-бетлар) деган мақоласида мазкур шева буйича келтирилган маълумотлар, шубҳасиз, қимматли.

Мақолада баъзи камчиликлар ҳам у-
райдики, фикримизча, буларнинг бир қисми
матбаа хатоси ҳисоблана, баъзиларига
эса озгина эътиборсизлик туфайли йўл
қўйилган. Бир ўринда шевадаги тил орқа
унилар учта [ы, у, а] деб кўрсатилган-у,
жадвалда эса буларнинг тўртталиги жуда
тўғри қайд этилган (148-бет). Шунингдек,
тилнинг горизонтал ҳолатига кўра унилар
иккига бўлинади, деб кўрсатилгани ҳолда,
бир группаси (тил олди унилари) тушиб
қолган, яъни кўрсатилмаган (148-бет).

Булардан ташқари, мақолада [e] ва [e] унлилари шевада сўзларнинг турли бўғинларида келади (150—151-бетлар) деган но-тўғри фикр баён қилинган. Маълумки, мазкур унлиларнинг сўзларда тарқалиши, асосан, биринчи бўғиндадир (мақолада келтирилган мисолларга қаранг). Автор унли ва ундошлар редукциясини ҳам жуда кенг тушунади (152, 159-бетлар), шунингдек [ф] товушининг шевада йўқлиги жуда тўғри қайд қилингани ҳолда, мазкур товуш ундошлар сирасидан ўрин олган (153-бет) ва ҳоказо.

Филология фанлари кандидати, доцент Н. Ражабовнинг «Каттақўрғон шевасининг баъзи бир морфологик хусусиятлари» (161—169-бетлар) деган мақоласи шеванинг морфологияси ҳақида умумий тасаввур беради. Бироқ эътиборсизлик туфайли йўл қўйилган баъзи бир камчиликлар бу мақолада ҳам учрайди. Аввало, айтиш керакки, ортиқча жумлалар, адабиётларда (хусусан, шу тўпламдаги бошқа мақолаларда

ҳам) кўп мартабалаб қайд қилинган маълум гаплар бу ерда ҳам тақдорланган (161—164-бетлар), шунингдек, «*Бу хусусият тиб сўзларга ҳам ва унинг қўшимчалари (?) ҳам қав баравар тааллуқдир*» (164-бет) каби ғализ жумлалар ҳам кўзга ташланади. 167-бетда берилган парадигма (мен уйғё бўрэйлэмён) ҳам кишини тўла ишонтир олмайди. Чунки товушлар бирикмаси нутқда кўпинча ё [pp], ёки [mm] тарзида ўзгаради [авторнинг иккинчи мисолини қиёс қилинг: мен уйғё кетэйлпён (?)].

Булардан ташқари, мақолада орфографик хатолар ҳам учрайди (165—169-бетлар).

А. Аҳмедов тўпلامда ўзининг «Жўш шевасининг баъзи морфологик ва лексик хусусиятлари» (170—178-бетлар) деган мақоласи билан қатнашган. Шеванинг қайд қилинган хусусиятлари ва бу хусусиятларни кўрсатадиган фактлар (айниқса, лексик материал) жуда мароқли бўлишига қарамай, унда анчагина хатолар ҳам учрайди. Масалан, автор «адабий тил ва унинг шевалари» деган янглиш иборани қўлайди (171 ва 177-бетларда).

Авторга ҳам маълумки, «ўзбек адабий тилининг шеваси» бўлмайди.

Негадир, А. Аҳмедов мазкур шева «...бошқа же-ланувчи» шеваларга нисбатан адабий тилга жуда яқин туради» (171-бет) деган фикрни қаттиқ ҳимоя қилади ва мақолада бунӣ олға суради. Натижада, мақола автори «...мазкур шевада лаблашиш у ёқда турсин, ҳатто, танглай гармонийси ҳам сақланмаган. Чунки бу шевада сингармонизм ҳодисасининг лаб гармонийси тамомила, танглай гармонийси қисман тугатилгандир» (172-бет) деган нотўғри хулосага келади. Ахир, келтирилган мисоллар ҳам бу фикрнинг нотўғрилгини кўрсатиб турибди-ку? Автор «...тектирилаётган шевада ҳам икки мустақил сўзнинг бирикуви натижасида янги маъноли сўзлар ҳосил қилиниши мумкин», деган тезисига мисоллар берар экан: «*шэппөш*» [эркакларнинг кечаси кийиб ётадиган кўйлаг (*?*)] сўзини ҳам кўрсатади.

Хўлбоки, биринчидан, тожикча *шабнўш* (II *шабнўшак*) сўзи⁷, ўзбек тилида ёки унинг бирор шеваси (жумладан, жўш шеваси) да ҳам икки мустақил сўзнинг бирикуви натижасида пайдо бўлмаган. У шу ҳолича тожик тилидан ўзлашган бўлиб, ўзбек тили нуқтаназаридан бир сўздир. Иккинчидан, ҳеч бир ўзбек ёки тожик шевасининг эркак вакили «*шәлләш*»ни кечаси қўйлақ қилиб кийиб ётмайди. У ҳамма ерда бош кийимидир.

Ниҳоят, шуни айтишни лозим кўрардикки, жузъий нуқсонлардан ҳам холи бўлган, тилшунослигимиз ривожига ҳисса бўладиган асарлар, шунингдек, илмий савияси юқори тўпламлар яратайлик.

Дўстмурод Абдурахмонов,
Шўқур Носиров.

⁷ Қаранг: «Краткий таджикско-русский словарь», М., 1955, стр. 440.

ОЛИМЛАР

ЎЗБЕК ФОЛЬКЛОРИСТИКАСИНING АСОСЧИСИ

Совет фольклористларининг самарали фаолиятлари натижасида ўзбек халқининг эпик ижоди ўзининг фавқуллодда бойлиги ва ранг-баранглиги билан бутун дунёга маълум бўлди; Ўзбекистонда фаннинг янги тармоғи — ўзбек фольклористикаси вужудга келди ва гуркираб ривожланди. Фанимиз тараққиётидаги бу воқеалар атоқли олим, филология фанлари доктори, ўзбек совет фольклористикасининг асосчиси Х. Т. Зарифов номи билан маҳкам боғлангандир.

Х. Т. Зарифов 1905 йил 20 мартда Тошкент шаҳрида туғилди. Дастлаб эски мактабда, сўнг совет мактабларида таълим олган бўлажак олим 1920 йилдан бошлаб Тошкентдаги интернатда ўқитувчи, район комсомол комитетида бўлим мудир бўлиб ишлади. 1919 йилда отасидан ажралган Х. Т. Зарифов тоғаси, машҳур тилшунос Ғози Олим Юнусов уйда тарбияланди. Туркий халқлар этнографияси ва фольклорининг зўр бўлимдони, марҳум профессор Абубакир Диваев Ғози Олим Юнусов уйига тез-тез келиб турар эди. Бу нараса ёш педагог ва комсомол ходимининг келгуси ҳаёт йўлини белгилашида муҳим омил бўлди. У шу даврлардан бошлаб А. А. Диваев ва Ғ. О. Юнусов раҳбарлигида ўзбекларнинг фольклори ва этнографиясини тўплашга киришди.

Х. Т. Зарифов 1923—1926 йилларда Боку ўқитувчилар семинариясида таҳсил кўрди. Бу ерда озарбайжон тилини ўрганиди, озарбайжон фольклоридан материаллар тўпланди. Каникул пайтларида эса Ўзбекистон ССР Маориф Комиссариати Давлат илмий кенгашининг штатсиз ходими сифатида ўзбек фольклоридан намуналар йиғди.

Боқудан қайтгач, у Ўзбекистон ССР Маориф Комиссариати Давлат илмий кенгашида илмий ходим бўлиб ишлайди. 1928 йилда ўзбек фольклори ва этнографияси бўйича илмий текшириш кабинети ташкил этиб, унга раҳбарлик қила бошлайди. У 1929 йилнинг декабридан Ўзбекистон ССР республика музейига ишга ўтказилди ва 1931 йилнинг сентябригача музейнинг тарих ва революция тарихи бўлимига раҳбарлик қилди.

Х. Т. Зарифов 1930 йилнинг охиридан бошлаб тажриба алмашиш мақсадида Москвада СССР халқлари Марказий музейида ишлади. Музейнинг йирик олим С. П. Толстов раҳбарлик қилаётган Ўрта Осиё бўлимини қайта қуришда актив иштирок этди. У Москвада йирик совет олимлари — академик С. Ф. Ольденбург, атоқли фольклористлар — Ю. М. Соколов, М. К. Азадовскийлар билан шахсан танишди. Улар ёш ўзбек олимнинг ғоявий ва назарий ўси-

шига катта ёрдам бердилар.

Ёш олим 1931 йил охирида Маданий қурилиш илмий текшириш институтига ишга ўтказилди ва этнография секциясига раҳбарлик қилди. 1934 йилда Тил ва адабиёт институти ташкил этилиши билан Х. Т. Зарифов фольклор секциясини ташкил қилди ва шу даврдан бошлаб институтда узлуксиз ишлаб келмоқда.

Х. Т. Зарифов 1927 йилдан бери ўзбек фольклори ва фольклористикаси, адабиёт тарихи, тил ва этнографияга оид асарларини системали равишда эълон қилиб келмоқда. У ўзининг қарийб қирқ йиллик илмий фаолияти давомида 100 га яқин илмий тадқиқот ишлари яратди; жуда катта таш-

килотчилик ва тўпловчилик ишларини олиб борди; ўнлаб мутахассислар — фан кандидатлари етиштирди. Олим ўзининг Пўлкан, Фозил Йўлдош ўғли, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Исом шоир, Абдулла Нурали ўғли, Нурман Абдувой ўғли каби ўзбек дostonчилари ҳақидаги асарларида бахшилиқ санъатининг ўзига хос йўлларини, халқ санъаткорларининг ижодчи ва ижрочилиқ фаолиятини атрофлича ёритди. У ўзбек эпосининг тарихи ва жонли оғзаки традициясини чуқур ўрганиш натижасида ўзбек фольклористикасида биринчи бўлиб халқ поэтик ижодида турлича ижодий стиллар (йўллар) мавжудлигини кашф этди; уни шартли равишда Қўрғон, Булунгур, Шахрисабз дostonчилик мактаблари деб атади. Шунингдек, тадқиқотчи гоёвий-эстетик принциплари жиҳатидан юқоридаги мактабларга қарама-қарши бўлган, XX аср бошларидаёқ инқирозга юз тута бошлаган Жума дostonчилик мактаби мавжудлигини ҳам аниқлади.

Ҳ. Т. Зарифовнинг «Ажойиб дoston» (1941), «Равшанхон» дostonи ҳақида» (1941), «Кунтуғмиш» дostonи ҳақида» (1949), «Алломиш» эпосининг асосий мотивлари» (1959), «Фольклор ва археология материалларини қиёсий ўрганиш масаласига доир» (1958), «Ўзбек халқ эпосини ўрганишга доир» (1958) каби бақувват илмий асарларида ва профессор В. М. Жирмунский билан ҳамкорликда ёзган «Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси» (1947) деган йirik монографиясида ўзбек дostonлари ва дostonчилиги, унинг асосий хусусиятлари, эпик репертуарнинг тарқалиш доиралари ва яшаш шароитлари атрофлича текширилади.

Бу ўринда шунини қайд қилиш керакки, Ғарбий Германиядаги баъзи бир буржуа маддоҳлари: «Халқ бахшилари совет даврида ўзларининг традицион санъатларини давом эттириш олмадилар», — деган фанга хилоф даъво билан чиқмоқдалар. Худди шу немис тупроғининг иккинчи бўлагиди — Германия Демократик Республикасида ўзбек олимнинг профессор В. М. Жирмунский билан ҳамкорликда яратган халқ эпосига бағишланган китобининг айрим бобларининг (1958) немис тилида босилиб чиқиши бундай тўхматчиларга муносиб жавобдир.

Ҳ. Т. Зарифов СССР халқлари поэтик ижоди тараққиётидаги олий босқич — совет фольклори ва унинг хусусиятларини ўрганишга ҳам алоҳида эътибор берди («Ўзбекларда Октябрдан кейинги оғзаки адабиёт» — 1934, «Ўзбек фольклорида Ленин» — 1935, «Ўзбекистонда совет фольклори» — 1935 ва бошқалар).

Ҳ. Т. Зарифов олий ўқув юртларида ўзбек фольклорини ўқитиш масаласига ҳам катта куч сарф қилди. У 1934 йилда филология факультетлари учун биринчи мартаба ўзбек фольклоридан программа тўзди ва узоқ йиллар давомида Тошкент пединсти-

тутида ҳамда Ўрта Осиё Давлат университетида бу курсдан лекция ўқиди. Унинг «Ўзбек фольклори» (1-китоб 1939, 2-китоб 1941) хрестоматия-қўлланмалари олий ўқув юртларининг филология факультетлари учун ҳозиргача асосий ўқув қўлланмаси бўлиб келмоқда.

Ҳ. Т. Зарифов жуда кўп фольклор асарларини ёзиб олган ва тўпловчилик ишларига бошчилик қилиб келаятган олимдир. Ҳ. Т. Зарифов ва унинг сафдошлари ҳамда ўқувчилари — Б. Каримов, М. Афзалов, М. Алавия кабиларнинг катта меҳнати натижасида Ўзбекистонда ўзининг бойлиги жиҳатидан фохрли ўринларда турувчи фольклор архиви вужудга келди. Ана шу архив материаллари асосида ўзбек фольклористлари ўзларининг устозлари раҳбарлигида «Ўзбек халқ ижоди» кўп томлигини нашр этмоқдалар.

Ҳ. Т. Зарифов филологиянинг бир неча соҳаларини чуқур эгаллаган йirik олимдир. У адабиётимиз тарихининг ўлмас ёдгорликларини, машҳур классикларнинг ҳаёти ва ижодини ўрганишда самарали меҳнат қилиб келмоқда («Рубоий» — 1940, «Навойи ва унинг мухити» — 1948, «Путфий ва Навоий» — 1948, «Мухаммад Амин Муқимий» — 1955 ва бошқалар).

Ҳ. Т. Зарифов Ўзбекистонда фан ва музей ишларини йўлга қўйишнинг ташкилотчиларидан биридир. У 1939 йилнинг февралда Навоий виставкасининг директори қилиб тасдиқланди. Виставка замининда Адабиёт музейи ташкил этилгач, унга 1956 йилгача директорлик қилди. 1943—1944 йилларда ЎзССР ФА Шарқ қўлэмалари институтининг директор ўринбосари сифатида институтни ташкил қилишда актив иштирок этди. 1944—1948 йилларда директор, 1955—1962 йилларда директор ўринбосари сифатида Тил ва адабиёт институтига раҳбарлик қилди. Ҳозир олим Ўзбек совет энциклопедияси бўлимига бошчилик қилмоқда.

Ҳ. Т. Зарифов ўзининг филология соҳасидаги фаолияти билан Ўзбекистонда марксистик фаннинг ривожига зўр ҳисса қўшди. Хусусан, ўзининг етук асарлари билан ўзбек совет фольклористикасига асос солиди ва унинг етакчи раҳбарларидан бири бўлиб қолди. Унга 1965 йилнинг мартада босилиб чиққан асарлари мажмуига филология фанлари доктори илмий даражасининг берилиши бунинг жонли далилидир. (1941 йилда сўз боши ва изоҳлар билан нашр этилган «Маликан Айёр» ва «Равшан» дostonлари учун олим 1945 йилда филология фанлари кандидати деган илмий даражага сазовор бўлган эди.)

Илмий ва назарий жиҳатдан ҳар қачонгидан ҳам бақувват бўлган ҳозирги пайтида олимга янги-янги ижодий муваффақиятлар тилаймиз.

Тўра Мирзаев.

ИЛМИЙ ҲАЁТ ВА ХРОНИКА

ТУРКОЛОГ-ДИАЛЕКТОЛОГЛАР КЕНГАШИ

1965 йил октябрь ойида қардош Озарбайжон ССРнинг пойтахти Боку шаҳрида туркий тиллар диалектологияси масалаларига бағишланган навбатдаги бешинчи кенгаш бўлиб ўтди. Кенгашни СССР Фанлар академиясининг Тилшунослик институти ҳамда Озарбайжон ССР Фанлар академиясининг Низомий номидаги Адабиёт ва тил институти чақирди.

Кенгаш мажлисларида умумтуркий тиллар ҳамда айрим туркий тиллар ва диалектлар лингвистик атласини яратиш, диалектологик лугатлар тузиш, туркий тиллар тарихий диалектологиясини ўрганиш сингари масалалар бўйича докладлар тингланиб, муҳокама қилинди.

Маълумки, Иттифоқимизда ўзбек, озарбайжон, туркман, қирғиз, қozoқ, уйғур, бошқирд, татар, чуваш, гагауз, қорақалпоқ, ёқут, хакас, тува сингари ўз адабий тилига эга бўлган ўн тўққиз туркий халқ бўлиб, уларнинг юздан ортиқ диалекти бор (булардан ташқари, ўз алфавитига эга бўлмаган йигирмата туркий лаҳжалар ҳам мавжуд). Мазкур туркий тилларни (хусусан уларнинг шева, диалектларини) тарихий ва назарий жиҳатдан ўрганиш, тараққиёт ва бойиш йўлларини тадқиқ қилиш, айниқса, бу соҳада лингвистик география методини қўллаш туркий тиллар диалектологиясининг ҳозиргача ечилмаган қатор илмий ва амалий масалаларини ҳал этишга ёрдам беради. Шу сабабли ҳам туркий тиллар ва диалектларнинг атласини тайёрлаш масаласи кенгаш иштирокчиларининг диққат марказида бўлди.

Филология фанлари доктори, профессор Н. А. Баскаков (Москва) СССР даги туркий тиллар лингвистик атласини тузиш принциплари ҳақида, филология фанлари доктори, профессор Э. В. Севортян эса мазкур атлас учун диалектологик анкеталар тузиш тўғрисида доклад қилдилар. СССР Фанлар академиясининг корреспондент аъзоси, профессор В. М. Жирмунский (Ленинград) туркий тиллар атласини тузиш методикаси ҳақида муфассал гапириб берди.

Докладчилар қайд этганларидек, умумтуркий лингвистик атласнинг асосий вазифаси туркий тиллар ва диалектларини бир-

бирдан ўзаро фарқлайдиган муҳим фонетик, морфологик, синтаксистик ҳамда лексик хусусиятларнинг территориял тарқалишини аниқлашдан иборат бўлиб, бу эса ўз навбатида туркий тиллар тарихи ва типологиясининг мунозарали масалаларини объектив ҳал этишга имкон беради, туркий тилларни тарихий-қийёсий текшириш ва бу тилларни аниқ тасниф қилиш учун янги, қимматли материал сифатида хизмат қилади, туркий халқлар тарихини ўрганиш учун кенг имконият яратади. Шу сабабли ҳам СССР фанлар академияси Тилшунослик институтининг турколог-диалектолог олимлари Иттифоқимиздаги туркий тилда сўзлашувчи республика ва областларининг диалектологлари билан ҳамкорликда туркий тиллар атласини тузишга киришганлар. Иттифоқимиздаги айрим туркий тилларнинг диалект, шевалари бўйича ҳам (масалан, озарбайжон, татар, чуваш, қирғиз, ўзбек каби тилларнинг шева ва диалектлари бўйича) диалектологик атласлар тузиш иши бошлаб юборилган.

Кенгашда ўзбекистонлик тилшунос-диалектологлардан филология фанлари доктори Ш. Шоабдурахмонов ва филология фанлари кандидати Б. Жўраевлар «Ўзбек тили диалектологик атласини тузиш ҳақида» доклад қилдилар.

Маълумки, ўзбек тили турли хил шева ва диалектларга бойлиги жиҳатдан туркий тиллар орасида алоҳида ўрин эгаллайди. Шу сабабли ҳам ўзбек тили шева ва диалектларининг атласини тузиш бошқа туркий тиллар диалектларининг атласини тузишга нисбатан қийинроқ бўлиб, бу иш барча ўзбек диалектологларининг бир неча йиллар ғайрат билан ишлашини — ўрганилмаган ўзбек шеваларини тадқиқ этишни, шева ва диалектларга хос муҳим хусусиятларни — изоглоссларни аниқ қайд қилишни талаб этади.

А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти диалектология секторининг илмий ходимлари томонидан 1966 йилда ўзбек шева, диалектлари атласига оид программа нашр қилинади, 1966—1970 йилларда эса ўзбек шева, диалектларининг 150—200 диалектологик харитаси тузилади.

Туркий тилларнинг шева, диалектларини

монографик ўрганиш, уларнинг диалектологик атласини тузиш билан бир қаторда турадиган актуал вазифалардан бири диалектологик лугатлар яратишдир.

Филология фанлари доктори Ф. Абдуллаевнинг (Тошкент) «Ўзбек шеваларининг диалектологик лугатини тузиш принциплари» деган темадаги доклади кенгаш иштирокчиларида зўр қизиқиш туғдирди (Ф. А. Абдуллаев кенгашга қатнаша олмаганиги сабабли унинг доклади ўқиб берилди).

Филология фанлари кандидатлари К. М. Гасанов, Б. М. Тагиев (Боку) ва Н. К. Максимова (Уфа) лар озарбайжон, бошқирд тиллари диалектларининг лугати ҳақида доклад қилдилар.

Туркманистон ССР Фанлар академиясининг корреспондент аъзоси З. Б. Муҳамедова (Ашхабод), филология фанлари кандидати М. Ш. Раҳимов (Боку) ва москвалик А. А. Дарбееваларнинг докладларида туркий тиллар диалектологиясига оид муҳим масалалар ёритилди.

Москвалик олима Г. Ф. Благова ҳамда самарқандлик доцент Х. Д. Дониёровлар «Ўзбекистондаги «турк» шеваларининг ҳозирги ва тарихий ҳолати» темасида доклад қилдилар.

Наманган пединститутининг доценти, филология фанлари кандидати А. Ю. Алиев ўзбек тилининг Наманган шевалари бўйича олиб бораётган тадқиқотлари билан кенгаш иштирокчиларини таништирди.

Кенгашда айрим туркий тиллар бўйича жойларда олиб борилаётган диалектологик ишлар ҳақида доклад-ахборотлар тингланди. А. Ишаев Кенгаш иштирокчиларига ЎзССР Фанлар академияси Тил ва адабиёт институти диалектология сектори ходимларининг бажарган ишлари ҳақида гапириб берди.

Шу факт қувонарлики, республикамызда ўзбек диалектологияси бўйича бешта фан доктори, йигирмадан ортиқ фан кандидатлари бор. Ўзбекистон диалектолог кадрлар миқдори жиҳатидан Иттифоқимиздаги туркий республикалар орасида биринчи ўринда туради. Ўзбек диалектологлари томонидан бажарилаётган илмий ишлар республикамыздагина эмас, балки Иттифоқимизда ҳам маълум.

Кейинги йилларда «Ўзбек диалектологиясидан материаллар» тўпламининг икки то-

ми, профессор В. В. Решетов ва Ш. Шоабдурахмоновларнинг «Ўзбек диалектологияси», Ф. Абдуллаевнинг «Хоразм шевалари», Ш. Шоабдурахмоновнинг «Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари», С. Иброҳимовнинг «Фарғона шеваларининг касб-хунар лексикаси», Б. Жўраевнинг «Ўзбек тилининг Шаҳрисабз шеваси» сингари йирик монографик асарлар яратилди.

1965 йилда диалектология сектори ходимлари тайёрлаган «Вопросы тюрккологии» («Туркология масалалари») тўплами нашр этилди, «Ўзбек шевалари лексикаси» номли тўплам нашрга топширилди. Ф. А. Абдуллаев «Хоразм шеваларининг фонетикаси», С. Иброҳимов эса «Ўзбек тилининг Андижон шеваси» номли асарларини нашрга топширдилар.

Музокара ва докладлар муҳокамасида академик А. Зайончковский (Польша), профессор Г. А. Хазан (Венгрия), Ш. Сарибоев, Ж. Болотов (Олмаота), Д. Тумашева (Қозон), Е. В. Гудишвили (Тбилиси), Ж. Омонсариев (Ашхабод), Б. П. Туқан (Кишинёв), М. С. Воронкин (Якутск), Акрам Жафар ўғли, Юсуф Ширвоний (Боку) ва бошқа ўртоқлар қатнашдилар.

Кенгаш охирида кенгайтирилган резолюция қабул қилинди. Резолюцияда туркий тиллар диалектологияси бўйича иш олиб бораётган илмий муассасалар ва илмий ходимлар учун аниқ ва муфассал вазифалар белгилаб берилди. Навбатдаги VI турколог-диалектологлар кенгашини 1968 йилда Ўзбекистонда (Самарқанд шаҳрида) қақаришга қарор қилинди.

Турколог-диалектологларининг Самарқанд шаҳрида бўладиган навбатдаги кенгашида ўзбек диалектларининг атласи ва лугати, ўзбек тили тарихий диалектологиясининг айрим масалалари муҳокама қилинади. Ўзбек шева, диалектларининг атласини ва кўп томлик лугатини яратиш учун Ўзбекистоннинг юзлаб шаҳар ва қишлоқларидан қўшимча материаллар йиғишга тўғри келади. Бу ишга республикамыз интеллигенцияси, хусусан, барча ўзбек тилшунослари, мактабларимиздаги тил ва адабиёт ўқитувчилари ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшадилар, деб умид қиламиз.

Болта Жўраев, Аҳмад Ишаев,
филология фанлари кандидатлари.

МҮНДАРИЖА

В. В. Решетов. Ўзбек шеваларининг классификацияси	3
К. Юсупов. Айрим топонимлар масаласи	15
А. Ишаев. Ўзбек адабий тилида товуш бирикмалари	21
А. Матғозиев. Эргаштирувчи боғловчиларнинг тараққиёт тарихи	26
З. Нурмуҳамедова. Тарихий қаҳрамон характерини яратишда факт ва бадий тўқима	33
А. Расулов. Қаҳрамон характерининг очилишига доир	38
Ш. Турдиев. Ўзбек адабиётида сатирик ҳикоя тарихидан	43
А. Халилбеков. Муқимий ва Нодим	47
Н. Ғанихўжаева. Навоий ҳикояларида илм-маърифат масаласи	54

Муҳокама ва мунозара

С. Алиев. Виждонлилар кулгиси	59
Н. Маматов. Терминнинг таърифи ҳақида баъзи мулоҳазалар	65

Илмий ахборот

С. Ғаниева. Навоийшуносликнинг муҳим ютуғи	69
Э. Ҳожиев. Энг кўҳна русча-ўзбекча луғат	72

Танқид ва библиография

Д. Абдурахмонов, Ш. Носиров. Илмий тўпламларнинг савиясини кўтарайлик	74
---	----

Олимлар

Т. Мирзаев. Ўзбек фольклористикасининг асосчиси	78
---	----

Илмий ҳаёт ва хроника

Б. Жўраев, А. Ишаев. Турколог-диалектологлар кенгаши	80
--	----

На узбекском языке

УЗБЕКСКИЙ ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

№ 1

1966 г.

Наширёт муҳаррири *С. Абдукаримов*
Техмуҳаррир *Р. Рузиева*

Р 03511. Теришга берилди 16/ХП-65 й. Босишга рухсат этилди 21/І-66 й. Формати $70 \times 108^{1/16}$ —2,62 қоғоз
листи. 7,19 босма листи. Ҳисоб—наширёт листи 6,2 Наширёт № 1679 Тиражи 9719 Баҳоси. 30 т.

ЎзССР „Фан“ нашриётининг босмахонаси. 2-Високовольт кучаси, 21. Заказ 1509
Наширёт адреси: Гоголь кучаси, 70.

**ЎЗБЕКИСТОН ССР „ФАН“ НАШРИЁТИ
ЯҚИНДА ҚУЙИДАГИ КИТОБЛАРНИ
НАШР ЭТДИ:**

ОЙПАРЧА

Тиражи 60 000. Баҳоси 35 тийин.

Достонда халқпарварлик, ватанпарварлик, меҳнаткашларга ҳурмат билан қараш каби илғор ғоялар қўйланади.
Достон кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Олим Усмон, Ренат Дониёров

РУСЧА-ИНТЕРНАЦИОНАЛ СЎЗЛАР ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИ

Тиражи 10 000. Баҳоси 1 с. 64 тийин.

Луғатда рус тилидан ва рус тили орқали бошқа тиллардан ўзлаштирилган сўзлар, шунингдек, ўзбекча газета ва журналларда, илмий-оммабон ва ижтимоий-сиёсий асарларда, илмий-техникавий адабиётларда учрайдиган русча-интернационал ва илмий-публицистик терминлар шарҳланади, уларнинг келиб чиқиши ҳақида қисқача маълумот берилади. Бу жиҳатдан у энциклопедик характердаги янгича бир луғат ҳисобланади.

Луғат кенг ўқувчилар оммасига, газетхон ва китобхонларга, хусусан, ўрта мактаб талабалари ва муаллимларига ҳамда студентлар ва зиёиларга мўлжалланган.

Баҳоси 30 т.

Индекс
75396

362,9

СТУДИО-9

ГОЧТЕ

3

ТИЛИ

1,12

8

Ўзбек тили ва дабиёти

2
1966

Бу сонда:

Коммунизмнинг янги ғалабалари сари! ● Ҳамиша илҳомбахш сиймо. ● Навоий даҳоси. ● Қардош адабиётлар ҳамкорлиги. ● Фарҳод ўтмишдошлари кимлар? ● Хоразмлик шоир Ниёзий ижодида Навоий традициялари. ● Диалектал лугатни қандай тузиш мумкин? ● Яна синонимлар ҳақида. ● Биринчи ўзбек тилшунос профессори. ●

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЕТ ИНСТИТУТИ

АКАДЕМИЯ НАУК УЗБЕКСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ ИМ. А. С. ПУШКИНА

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ

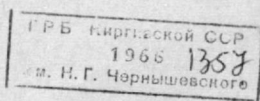
Тўққизинчи йил чиқиши

МАРТ—АПРЕЛЬ

2
1966

УЗБЕКСКИЙ ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

Девятый год издания

Таҳрир ҳаиъати:

Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиклари: М. Т. ОҒИ-
БЕК (*бош муҳаррир*), В. И. ЗОҲИДОВ, ЎзССР Фанлар ака-
демиясининг корреспондент аъзолари: И. О. СУЛТОНОВ,
Ю. СУЛТОНОВ, фалсафа фанлари доктори Қ. Х. ХОНАЗА-
РОВ (*бош муҳаррир ўринбосари*), филология фанлари доктор-
лари: Ғ. А. АБДУРАҲМОНОВ, Ф. АБДУЛЛАЕВ, Ҳ. Т. ЗАРИ-
ФОВ, В. В. РЕШЕТОВ, А. П. ҚАЮМОВ, Ҳ. Т. СУЛАЙМО-
НОВ, филология фанлари кандидатлари: Д. АШУРОВА,
Б. Ж. ЖУРАЕВ, О. У. УСМОНОВ, С. ҚОСИМОВ (*масъул
секретарь*).

КОММУНИЗМНИНГ ЯНГИ ҒАЛАБАЛАРИ САРИ!

Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг XXIII съезди ўз ишини тамомлади. Съезд — партиямиз ва мамлакатимиз тарихида, халқаро коммунистик ҳаракатда муҳим босқични бошлаб берган жуда катта аҳамиятга эга воқеадир. Съездда совет коммунистларининг ўн икки миллионлик армияси вакиллари билан бирга 86 та коммунистик ва ишчи партияларнинг, шунингдек жаҳондаги миллий демократик ва социалистик партияларнинг делегациялари қатнашди.

Съезд КПСС Марказий Комитетининг ўртоқ Л. И. Брежнев қилган Ҳисобот докладыни тинглаб ва муҳокама қилиб Марказий Комитетнинг сиёсий йўлини ва амалий фаолиятини, шунингдек Ҳисобот докладыда айтиб ўтилган таклифлар ва ҳулосаларни бутунча ва батамом маъқулади. Съездда СССР халқ хўжалигини ривожлантиришнинг 1966—1970 йилларга мўлжалланган беш йиллик плани юзасидан Директивалар кўриб чиқилди ва тасдиқланди, бу Директивалар тўғрисида ўртоқ А. Н. Косигин доклад қилди. КПСС Уставига қисман ўзгартишлар киритилди. АҚШнинг Вьетнамдаги агрессияси хусусида Баёнот қабул қилинди. Партиянинг марказий органлари яқдиллик билан сайланди.

XXIII съезд партия сиёсий, иқтисодий, идеологик ва ташкилотчилик фаолиятининг энг муҳим масалаларини кўриб чиқди, совет халқининг қаҳрамонона меҳнатини яқунлади, партиянинг яқин йилларга мўлжалланган сиёсий йўлини коллектив бўлиб ишлаб чиқди.

Съезд ички сиёсатимиз ва хўжалик фаолиятимизнинг навбатдаги беш йилга мўлжалланган асосий йўналишларини белгилаб берди. Партия мамлакатимизда коммунизм қуришда янги марраларга эришиш, бутун

ижтимоий ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини кескин равишда ошириш, меҳнаткашларнинг моддий фаровонлигини тўхтовсиз ўстиришни, Ватанимизнинг мудофаа қобилиятини янада мустаҳкамлашни таъминлаш мақсадини олдимизга қўйди.

Съезд партиямиз ва давлатимизнинг ташқи сиёсат йўлини белгилаб берди. Совет ташқи сиёсати коммунизм қуриш учун энг қулай шарт-шароитни яратиб беришга, жаҳон социалистик системасининг қудратини мустаҳкамлашга ҳамда халқларнинг миллий ва социал озодлик учун курашини ҳар томонлама қўллаб-қувватлашга, тинчликни мустаҳкамлашга ва янги жаҳон урушининг олдини олишга, турли ижтимоий тузумдаги давлатларнинг тинч-тотув яшашини таъминловчи ленинча принциплари барқарор қилишга қаратилган сиёсатдир.

Съезд қабул қилган қарорлар партиямизни ташкилий ва ғоявий-сиёсий жиҳатдан тагин ҳам кўпроқ мустаҳкамлаши, коммунистларнинг авангардлик ролини ва топширилган иш учун масъулиятини ошириши, партия ташкилотларининг омма билан алоқасини кенгайтириши ва мустаҳкамлаши, бутун коммунистик қурилиш жараёнига раҳбарликни яхшилаши лозим.

Партиянинг олий органи коммунизм учун кураш ишига катта ҳисса қўшди. У партиянинг монолит жипслигини, қарашларнинг тўла бирлигини, КПССнинг марксизм-ленинизмнинг улуғ байроғига ҳамиша содиқлигини намоён қилди.

Партия съездининг делегатлари партия ва давлатнинг бутун ҳаётига жуда катта ижобий таъсир ўтказган КПСС Марказий Комитетининг 1964 йилги октябрь, ноябрь Пленумлари, 1965 йилги март ва сентябрь Пленумлари қарорларини яқдиллик билан маъқулладилар, ишнинг ленинча чинакам

реалистик ва ишчанлик услубини барқарор қилишда бу қарорларнинг катта принципиал аҳамиятини қайд қилдилар. Ленинча услуб съезднинг ўзи учун ҳам характери бўлди. Съезднинг бутун иши большевикча принципиаллик, юксак талабчанлик, ютуқлар ва камчиликларга сергаклик билан баҳо бериш, вазифаларни ҳал этишда жодий йўл тутиш вазиятида ўтди. Съездда партиямизнинг революцион руҳи ва сиёсий етуқлиги янги куч билан намоён бўлди.

XX—XXII съездлар белгилаб берган йўлга, КПСС Программасига асосланиб, партия совет халқини коммунизм қуриш йўлидан оғишмай бошлаб борди. Докладларда ва делегатларнинг нутқларида жамиятимиз тараққиётининг ёрқин манзараси намоён бўлди. Экономика, фан ва маданият соҳасида, халқ турмуши даражасини кўтаришда улкан ютуқлар қўлга киритилди. Асосий капиталистик мамлакатлар билан иқтисодий мусобақада Ватанимизнинг позицияси кучайди. Совет жамиятининг асоси — ишчилар синфи билан колхозчи деҳқонлар иттифоқи, СССР халқлари дўстлиги, барча меҳнаткашларнинг партия теварагидаги жипслиги мустаҳкамланди.

Мана шуларнинг ҳаммаси партия сиёсатини бутун совет халқи тўла равишда қўллаб-қувватлаётганлигини, партия мамлакатимизни бошлаб бораётган йўл — бирдан-бир тўғри ленинча йўл эканлигини кўрсатиб турибди.

XXIII съезд партия ва халққа коммунистик қурилиш йўлида янада олға боришнинг кенг истиқболларини очиб берди. Янги беш йиллик план коммунизмнинг моддий-техника базасини вужудга келтириш, мамлакатнинг иқтисодий ва мудофаа қудратини тағин ҳам кўпроқ мустаҳкамлаш учун курашда муҳим босқич бўлади.

Беш йилликнинг асосий иқтисодий вазифаси шундан иборатки, фан ва техниканинг муваффақиятларидан ҳар томонлама фойдаланиш бутун ижтимоий ишлаб чиқаришнинг индустриал ривожлантириш, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини ва меҳнат унумдорлигини ошириш асосида саноатни янада анча ўстириш, қишлоқ хўжалигини муттасил, тез суръатлар билан ривожлантириш ва шу туфайли халқ турмушининг даражасини анча юксалтиришга, барча совет кишиларининг моддий ва маданий эҳтиёжларини тағин ҳам тўлиқ қондиришга эришиш таъминланишини лозим.

Беш йиллик планлари буюк ва жозиба-

дор планлардир. Барча моддий ишлаб чиқариш тармоқларининг жами маҳсулоти ҳар йил ўрта ҳисобда етти процентдан зиёдроқ кўпая беради. Саноат маҳсулоти-нинг ҳажмини бир ярим барабар чамаси кўпайтириш мўлжаллаб қўйилди. Қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга биринчи даражада аҳамият берилади. Реал даромадлар аҳоли жон бошига ҳисоблаганда 1,3 барабар чамаси кўпаяди.

XXIII съезднинг янги беш йилликка доир Директиваларини партия чинакам чуқур илмий асосда ва аниқ ҳисоблаб ишлаб чиқди. Хўжаликни юритишнинг янги системасига ўтиш беш йиллик планни бажаришнинг энг муҳим шартларидан бири бўлади.

«Съезд партия, совет ва хўжалик ташиқлотлари зиммасига,— дейилади КПСС Марказий Комитетининг Ҳисобот доклади юзасидан қабул қилинган резолюцияда,— партия ишлаб чиққан ва тармоқларни марказлаштирилган тартибда бошқаришни иттифоқдош республикаларнинг ҳуқуқларини кенгайтириш билан қўшиб олиб боришни, хўжаликка раҳбарлик қилишда иқтисодий методларнинг ролини кучайтиришни, планлаштиришни тубдан яхшилашни, корхоналар коллективларининг хўжалик мустақиллигини ва ташаббускорлигини кенгайтиришни, уларнинг ўз фаолиятлари натижаларидан моддий манфаатдорлигини оширишни кўзда тутувчи иқтисодий сиёсат принципларини устунлик билан ўтказиш вазифасини юклайди. Планлаштиришнинг ва иқтисодий рағбатлантиришнинг янги системасини амалга ошириш — яқин йилларга мўлжалланган энг муҳим вазифаларнинг биридир».

Хўжалик ва маданий қурилишнинг мўлжалланган программасини амалга ошириш одамларимизнинг турмушини тағин ҳам яхшироқ, бадавлат, маданий қилиб қўяди, Совет Иттифоқининг халқаро обрўйини ва нуфузини тағин ҳам баланд кўтаради. Беш йиллик жаҳон социалистик системасини мустаҳкамлаш ишига хизмат қилади, империализмга урилган янги зарба бўлади.

Съезд совет жамияти ҳаётида КПССнинг раҳбарлик роли ошиб бораётганлигини, унинг сафлари янада мустаҳкамланаётганлигини ёрқин ва ишончли тарзда кўрсатди. Партиямиз тағин ҳам кучли ва монолит бўлиб қолди, унинг омма билан алоқалари мустаҳкамланди. Партия совет халқини янги жамият қуриш йўлидан дадил олиб бормоқда, совет жамияти эришаётган ҳамма

ғалабаларнинг жанговар илҳомчиси ва ташкилотчиси бўлмоқда.

Партия турмушининг ленинча нормалари, коллектив раҳбарлик принциплари съезд қарорларида ўз ифодасини топди ва янада ривожлантирилди. Съезд партиянинг ташкилий ва ғоявий-сиёсий фаолиятини янада такомиллаштириш борасида Марказий Комитет ишлаб чиққан чораларни, КПСС Уставига баъзи ўзгаришлар киритиш тўғрисидаги таклифларни маъқуллади.

Мамлакатимиздаги коммунистик қурилишнинг буюк ғалабалари олга борадиган йўлни ёрқин машъал бўлиб ёритиб турган марксизм-ленинизм таълимоти асосида қўлга киритилди. Марксизм-ленинизм назарияси ижодий ривожлантирилганлиги, бу назария ишчилар синфининг ва бутун меҳнаткашлар оммасининг революцион практикаси билан узвий равишда қўшилаётганлиги партияимизнинг бутун фаолияти учун характерлидир. Назарий иш, коммунистларни ва барча меҳнаткашларни ғоявий-сиёсий тарбиялаш партия фаолиятининг энг муҳим таркибий қисми эканлигини съезд яна бир марта уқтириб ўтди. XXIII съезднинг бутун иши революцион назарияни ижодий татбиқ қилиш ва ривожлантиришнинг, жаҳон миқёсида социализм ва коммунизм позицияларини мустаҳкамлаш учун курашнинг намунасиридир.

Бизнинг партиямиз халқаро коммунистик ва ишчилар ҳаракатининг таркибий қисми, шу ҳаракат отрядларидан биридир. КПСС ўзининг интернационал бурчини муқаддас билиб бажараётганлигини, қардош коммунистик ва ишчи партиялари билан, ҳозирги замоннинг барча революцион кучлари билан пролетар бирдамлиги алоқаларини ҳормайтолмай ва изчиллик билан мустаҳкамланаётганлигини съезд яққол кўрсатди.

Коммунистик партия ва Совет давлати социалистик мамлакатларнинг қудратини ва жипслигини мустаҳкамлашга алоҳида аҳамият бермоқдалар. Кейинги йилларда Совет Иттифоқининг социалистик мамлакатлар билан муносабатлари кенгайди, тағин ҳам мустаҳкам ва самимий муносабатлар бўлиб қолди. Бундан буён ҳам КПСС барча социалистик мамлакатлардаги коммунистик ва ишчи партиялар билан ғоявий-сиёсий алоқаларни марксизм-ленинизм принциплари асосида ривожлантира бериш ва мустаҳкамлаш, социалистик ҳамдўстликнинг жипсланишига, унинг қудрати ва таъсири мустаҳкамланишига ҳар томонлама кўмак-

лашиш учун ҳамма чораларни кўра беради.

Жаҳон коммунистик ҳаракати ўз позицияларини тобора кўпроқ мустаҳкамламоқда. 88 та коммунистик партия ўз сафларида 50 миллионга яқин кишини бирлаштириб турибди. КПСС ҳаракатимизни жипслаштиришга кўмаклашишни барча коммунистларнинг бурчи деб ҳисоблайди. Съезд КПСС Марказий Комитетининг халқаро коммунистик ҳаракатдаги келишмовчиликларни марксизм-ленинизм принциплари асосида, 1957 йилги Декларация ва 1960 йилги Баёнот асосида бартараф қилишга қаратилган йўлини ва амалий тадбирларини маъқуллади.

Революцион кучларнинг жипсланишини халқаро вазият қатъи талаб қилмоқда. Империалистлар социалистик давлатларга қарши, социал тараққиёт йўлига тушиб олган барча мамлакатларга қарши қўпоровчилик ҳаракатларини кучайтирмоқда. Жаҳонда жандармлик ролини бажараётган Америка империализми ҳозирги замоннинг асосий реакцион кучидир. Унинг агрессив характери Вьетнам халқига қарши олиб борилаётган жинояткорона урушда айниқса яққол кўринмоқда.

Партия ва ҳукумат, бутун совет халқи қаҳрамон Вьетнам халқининг адолатли, озодлик курашини қизғин қувватламоқдалар, унга сиёсий, моддий ва маънавий мадад бермоқдалар. АҚШнинг Вьетнамдаги агрессияси тугатилсин, Америка қўшинлари Жанубий Вьетнамдан олиб чиқиб кетилсин, Вьетнам халқига ўзининг ички ишларини ўзи ҳал қилиш имконияти берилсин — КПССнинг, бутун совет халқининг қатъи ва изчил позицияси ана шу.

Бизнинг партиямиз мустамлакачилик зулмига ва янги мустамлакачиликка қарши курашаётган халқларни қувватламоқда, миллий мустақилликка эришган мамлакатлар билан ҳар томонлама ҳамкорликни ривожлантирмоқда, империализмга қарши фронтни мустаҳкамлашга бутун чоралар билан кўмаклашмоқда.

Съезд КПСС Марказий Комитети ва Совет ҳукуматининг ташқи сиёсий фаолиятини тўла равишда маъқуллади. Империализмнинг агрессив кучлари халқаро кескинликни авж олдирётган, уруш манбаларини вужудга келтираётган шароитда бизнинг партиямиз совет халқининг хушёрлигини тинмай ошира беради, мамлакатнинг муҳофаа қувватини мустаҳкамлай беради. Съезд ялпи тинчликни ва халқаро ҳавфсизликни

мустаҳкамлашга қаратилган чоралар программасини белгилаб берди. Бу программа фақат совет халқинигина эмас, шу билан барча антиимпериалистик, тинчликсевар кучларнинг ҳам манфаатларига жавоб беради.

Съезд сиёсий активлик ва меҳнат ғайрати низоҳат даражада юксалган, унинг қарорларини партия ва халқ қизгин қўллаб-қувватлаётган тўлқинлантирувчи вазиятда ўтди. Съезд номига 90 мингдан кўпроқ табрикнома, мактуб ва меҳнат мактублари келди. Ойнинг совет йўлдоши кўсмодан эшиттирган партия гимни «Интернационал» съезд кунларида ғалабаларимизнинг даракчиси бўлиб янгради.

Коммунистлар, барча совет кишилари XXIII съезд қарорларини яқдиллик билан маъқуллаб кутиб олдилар. Улар жонажон ленинчи партияни халқни коммунизм йўлидан дадил олға олиб бораётган жанговар ташкилотчи ва сиёсий йўлбошчи деб билмоқдалар.

Энди яна бир талай ва катта ишларни бажаришимиз керак. Съезд қўйган тарихий вазифаларни амалга оширмақ учун бутун партия, бутун халқ жуда катта куч, ғайрат сарфлаши ва ижодий меҳнат қилиши зарур. Партия ташкилотларининг бурчи шуки, улар XXIII съезд қарорларини мамлакат меҳнаткашларига тушунтириб бериш-

лари, бу қарорларнинг чуқур маъноси ва мазмунини ҳар бир совет кишининг онига синдиришлари, совет халқнинг бутун кучини шу қарорларни муваффақиятли бажаришга сафарбар қилишлари лозим.

Съезд барча коммунистлар, ишчилар, колхозчиларни, совет интеллигенциясини буюқ саналарни — Улуғ Октябрь социалистик революциясининг 50 йиллигини ва Владимир Ильич Ленин туғилган куннинг 100 йиллигини — социалистик мусобақани, коммунистик меҳнат ҳаракатини кенг авж олдириш билан, коммунистик қурилишда янги муваффақиятлар билан, жаҳон социализмининг қудратини мустаҳкамлашга, халқаро революцион ҳаракатнинг зафарли ривожлантириш ишига мамлакатимизнинг муносиб ҳисса қўшиши билан нишонлашга чақирди.

Партия келажакка ишонч ва зўр умид билан қарайди. XXIII съезд партия ишлаб чиққан вазифалар ва планлар албатта амалга оширилишига, бизнинг мамлакатимиз коммунизм йўлида янги катта қадам қўйишига бўлган қатъи ишончни ифодалаб берди.

Марксизм-ленинизмнинг енгилмас байроғи остида, қаҳрамон Ленин партияси етакчилигида коммунизмнинг янги ғалабалари сари, олға!

(«Правда», 10 апрелдаги бош мақола).

БЕРДИАЛИ ИМОМОВ

филология фанлари кандидати

ҲАМИША БАРҲАЁТ ВА ИЛҲОМБАХШ ОБРАЗ

Прогрессив инсониятнинг гениал доҳийси В. И. Ленин сиймоси, унинг образи ҳамиша ҳар бир халқчил санъаткор қалбини чуқур илҳом билан тўлдиради, ижодий юксакликларга чорлайди. Тараққийпарвар инсониятнинг орзу ва истакларини қаламга олаётган биронта сўз санъаткори йўқки, у мана шу буюк шахс образини яратишга бел боғламасин.

В. И. Ленинни куйлашдек шарафли традицияга негиз тошини қўйган М. Горький, В. Маяковский ва Д. Бедныйларнинг ишини барча совет санъаткорлари, жаҳондаги прогрессив ёзувчилар ижодий давом эттирмоқдалар, янги-янги асарлар ижод этмоқдалар. Ўзбек совет адабиётининг илк даврларидан тортиб токи шу кунгача босиб ўтган йўлига назар ташласак В. И. Ленинга бўлган халқимиз муҳаббатини ифодаловчи, уни шарафловчи бадий асарлар салмоқли ўрин эгаллаганлигига қаноат ҳосил қиламиз.

Улуғ доҳий барҳаётлиги чоғидаёқ ўзбек совет шоирлари бу мавзунини қаламга олдилар, халқимиз меҳр-муҳаббати билан юғирилган поэтик асарлар яратдилар. Йигирманчи, ўттизинчи ва ундан кейинги йилларда Ҳ. Ҳ. Ниёзий, Олтой, Яшин, Ойбек, Ғайратий, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Шайхзода, Амин Умарий, Зафар Дийр каби қатор санъаткорларимиз ижодида улуғ инсон образини акс эттиришга бағишланган талай поэтик асарлар пайдо бўлди. Бу шонли традиция поэзиямизнинг кейинги йиллар тараққиётида Ғафур Ғулом, Ойбек, Ғайратий, Шайхзода, Уйғун каби кекса авлодга мансуб шоирларимиз бошчилигида давом эттирилиб, ҳамон бойитилмоқда. Шу сабабли биз ўз эътиборимизни, кўпроқ, кейинги ўн йил давомида бу соҳада яратилган асарларга қаратмоқчимиз. Зеро, партиямизнинг тарихий XX съезидан кейин бу соҳада ҳам жиддий жонланиш сезилди.

Шеърятимиз оқсоқоли Ғафур Ғулом В. И. Ленин образини лирик бўёқларда чизишни бутун ижоди давомида канда қилмай келаётган сўз санъаткоридир. Унинг яқин йилларда ижод этган «Ленин чашмаси», «Партияга минг раҳмат», «Коммунизм машъали», «Шарқда улуғ бинор» каби шеърлари, шоирнинг «Ленин ва Шарқ» (1961) шеърини китобидан жой олган талай асарлари бунга жонли шохиддир. Ўзбекистон халқ шоири Ғафур Ғулом доҳиймиз образини чизишда умумийликдан қочиб, халқимиз ҳаётининг реал заминидан келиб чиқади, жонли деталлар топади, улар орқали В. И. Ленин даҳосига хос томонларни оригинал поэтик ифодалар ёрдамида ёрқин тасвирлайди. Шоир айрим шеърларида В. И. Ленин фаолиятининг конкрет томонларини, Ўрта Осиё халқлари билан боғли воқеаларни реал картиналарда поэтиклаштирсан, баъзиларида улуғ доҳийнинг ўлмас инсоният тарихидаги умрибоқий хизматларини қалб ҳарорати билан тўлган, эътиросли мисраларда, чўнг

меҳр-муҳаббат билан мадҳ этади. Умуман, улкан санъаткоримизнинг услубига хос, таҳсинга сазовор хусусият шуки, у ҳар бир шеърда ленинча халқимиз муҳаббатини изҳор этмасдан ўтолмайди. Буни шоирнинг ўзи ҳам «Ленин ва Шарқ» шеърда самимият ва мамнуният билан таъкидлайди:

Ақлим киргандан бўён зеҳнимга ота бўлиб,
Не демоқчи бўлолсам — сизни қилолдим тақро.
Шарқ уфқида ўзингиз — Владимир Ильичсиз,
Байроқда суратингиз — шунинг ўзи эътибор.

Шу муқаддас темани акс эттириш бобида эришаётган ютуқларимиз минбаридан назар ташласак Миртемир, Шухрат ва Темир Фаттоҳ поэзияси, ўзига хос овози билан китобхонлар ҳурматини қозониб келаётган Эркин Воҳидов ижоди дарҳол кўз олдимизга келади.

Шухрат В. И. Ленин ҳаётини ифодалашда лиро-эпик формага, хусусан баллада жанрига мурожаат қилмоқда. Унинг бу соҳадаги ижодий муваффақиятлари «Мангулик», «Менинг бобом», «Ленин ҳақида баллада» каби поэтик асарларида ёрқин кўринади. Биринчи баллададаги воқеа республикамиздан ташқарида — Кавказнинг Маъшуқ тоғида кечади. Тошга рассом Н. К. Шчукин томонидан 1925 йилда ўйилган В. И. Ленин сурати Улуғ Ватан уруши йилларида у ерга бостириб келган немис-фашист босқинчиларини даҳшатга солади. Улар қанчалик ваҳшийлик қилмасиналар, бари бир, бу буюк инсон қиёфасини ўчиролмайдилар, Ленин «Тик қараб» туришда, ёвузларга даҳшат ёғдиришда давом этади. Автор доҳийнинг ўлмаслигини, у садоқат, адолат ва ҳақиқат рамзи бўлиб қолганлигини зўр эҳтирос билан пафос даражасига кўтаради.

Шоирнинг иккинчи балладасида эса В. И. Ленинга хос инсоний фазилатлар реал тарихий шароит фониди, социалистик революциянинг «Аврора»дан отилган ўқлари жаранги янграб турган онлардаги ҳаётӣй ҳақиқатлар воситасида гавдалантирилади. Постда узоқ қолган солдатга, унинг оиласига В. И. Ленин кўрсатган ғамхўрлик ва меҳрибонлик мисолида доҳӣйга хос камтарлик, инсонийлик поэтиклаштирилган.

Темир Фаттоҳ «Ҳайкал», «Ленин туғилган кун» балладалари билан бу темани ёритиш ишига муносиб ҳисса қўшди. Айниқса, унинг иккинчи балладаси доҳӣйга бўлган халқлар муҳаббатини ўзига хос шароитда ифодалаш жиҳатидан характерлидир. Автор Африканинг Нил дарёси бўйида меҳнат қилувчи судан халқининг В. И. Ленинга бўлган ҳурмат ва эътиқодини ҳаётӣй картиналарда жонли ифодалайди. Балладанинг сюжет чизиги содда ва ишонарли: бир куни йўл қурилишида куни билан тер тўкиб қишлоққа қайтган эл Денг томонидан муҳайё этилган ноз-неъматларни кўриб ажабланади. Булар доҳӣй туғилган кун шарафига эканлигини билгач, шод-хуррамлик суронини янгратади. Бундан асабийлашган хўжайин бу ерга келади, Ленин портретини қўлга туширолмагач, Денгнинг олиб кетади. Лекин элатлар бир ёқадан бош чиқариб, портретни ҳам, Денгни ҳам қутқариб қолишади. Шундай қилиб, доҳӣйга бўлган муҳаббат халқ кўзини очади, куч бирликда эканини англатишга хизмат қилади.

Ўзбек совет шоирларининг доҳӣй образини эстетик завқ берадиган даражада акс эттиришга интилишлари, умумийлик ва қуруқ мадҳия-бозликдан қочиб, реалистик ҳаётӣй деталларга мурожаат этаётганликлари эндиликда очик кўринаётган ижобӣй ҳодисадир. Ўз ижодининг илк даврларидаёқ бу илҳомбахш темага қўл урган таниқли шоиримиз Миртемир поэзиясида ҳам ана шу фазилат тобора ҳукмрон бўлиб бормоқда. Чунончи, «Шамдон» номли кичик шеърда бир ҳаётӣй деталь — шамдон воситасида доҳӣй фаолиятининг олмос қирраларидан тортиб,

ўлкамиз билан боғли томонларгача моҳирлик билан чизилади, китоб-хон хотирасида ўчмас лавҳа яратилади:

Эзгу лойиҳалар, қутлуг декретлар...
Паҳлавон бир меҳнат гувоҳи шамдон.
Бирин-кетин тўлмиш варақлар, бетлар...
Сулҳ, кўмир, қорамай...
Сут тансиқ, кам дон;
Балки Мирзачўл ҳам, дорилфунун ҳам,
Чексиз Шарқ ва эркин Ўрта Осиё...
Милт-милт пилпиллаган шу кўримсиз шам
Яратмиш жаҳонга еткулик зиё...¹

Миртемирнинг лирик дostonча қудратига ва характерига эга бўлган «Ленин жилмайиши», «Амаким» каби шеърларини доҳий образини реалистик картиналарда, жонли бўёқларда гавдалантириши жиҳатидан поэзиямизнинг муваффақиятини кўрсатувчи намуналар қаторига қўйсак арзийди.

Эркин Воҳидовнинг бу шарафли ва масъулиятли темага қўл уришини, «Буюк ҳаёт тонги» поэмасида эришган муваффақиятларини назарда тутиб, уни ёш санъаткорнинг поэтик жасорати дея оламиз.

Автор поэмда В. И. Лениннинг ёшлик чоғларини, унда революцион онининг ҳаётий ҳақиқатлар таъсирида шаклланиш ва қатъийлашиш онларини ўз стилига хос тиниқ ва сокин овозда, баҳор либосига ўранган реалистик ҳаётий картиналарда, лиризм чуқур томир отган, ҳис-туйғу тўла эмоционал сатрларда инкишоф эта олган. Поэмани ўқир эканмиз: Ульяновлар оиласининг инсонийлигини, меҳнатсеварлигини, меҳрибонлигини, халқ манфаати, бахти йўлида қурбон бўлган Алексейни, унинг хатосидан сабоқ чиқариб, чин озодлиқни миллионлар курашида деб чуқур тушунган Володяни жонли ҳис этамиз, меҳр-муҳаббат туйғуларини билан ўзимизни уларга юракдан яқин туямиз. Поэма қаҳрамон қалбини, мақсадини очувчи самимий ва ҳаётбахш мисралар билан тугайди:

Акам излаган бахт
Миллионлар қўлида.
Курашаман мен ҳам албат
Шу саодат йўлида.
Қайтмасман бу мудлаодан
Бу энг юксак орзумдир.
Лекин она, мен бутунлай
Бошқа йўлдан боргумдир².

В. И. Лениннинг ўлмас образини чизишда ўзбек совет шоирлари классик поэзиямизнинг турли форма-воситаларидан ижодий фойдаланаётганликлари алоҳида таъкидлашни тақозо этади. Зотан, бу ҳол поэзияда традиция ва новаторлик каби эстетик категорияларни талқин этишда бир манба сифатида ҳам хизмат қилиши мумкин.

Бу соҳада Шайхзода пешқадамлик қилмоқда. У ўз рубойларида доҳийни қуруқ тавсифлашдан қочиб, жонли поэтик воситалар танлайди, теша тегмаган образли ифодаalar топади, реал ҳаётий заминда, оддий ҳақиқатларда В. И. Ленинни поэтиклаштиради. Шоир рубойларида доҳийга бўлган қайноқ меҳр ажиб бир назокат билан товланади, ўзининг юксак ва салобати ила Ленин образи қад кўтаради.

Улуғ инсон шоирнинг бутун борлиги эканлигини қуйидагича самимий тасвирлайди:

Нималар мақтади у даҳри Хайём?
Бошқа бир замона, бошқа бир айём,

¹ Миртемир. Шеърлар, Тошкент, Ўз адабий нашр, 1964, 83-бет.

² «Шарқ юлдузи», 1961 йил, 1-сон, 10-бет.

Биринчи рубоим Ильичга онд,
У менинг қофиям, илҳомим, дунём³.

Шоир бошқа бир рубойида шу гоёни ёр қиёфасидаги ўзгариш орқали беради:

Ўзалим, негадир кўзингда нам бор?
Бу кун лабларингда нозик бир ғам бор?
Дедик: шодликка губор чўктирган
Тарихий бир мотам, мунгли бир дам бор⁴.

Бу тарихий мотам куни, албатта, В. И. Ленин вафот этган кундир. Нақадар ҳаққоний, оригинал тасвир! Гоётада нафис, гўзал, мазмундор, ҳаётини ва самимий тўртликлар!

Шоир Рамз Бобожоннинг «22 апрель», «Ленинни кўраман» каби шеърлари ҳам поэзиямизнинг доҳий образини яратиш соҳасидаги ютуқлари қаторида санаишга ҳақли асарлардир. Рамз Бобожон кейинги вақтларда рубойининг теран фалсафий фикрларни ихчам шаклда ифода этувчанлик хусусиятидан моҳирона фойдаланмоқда. Хусусан, у, буюк доҳий қиёфасига, улуғлигига хос томонларни конкрет поэтик бўёқларда эъозловчи, қалб чўғи билан юғирилган мисраларда чизувчи миқти мазмунли, нафис рубойлар яратаётир:

Ильични кўраман — барҳаёт мангу,
Халқларга бахт йўлини кўрсатди у.
Кремльдан чиқиб келади гўё
Қуёш кўтарилиб, сочганда ёғду⁵.

Гарчи, шоир буюк доҳийга хос муаззамликни чизишда аксар санъаткорларимиз қўллайдиган қуёш образига мурожаат этса-да, бу мажозий ифоданинг янги қирраларини кашф қилишга муяссар бўлади: кўз ўнгимизда, шууримизда В. И. Ленин ётган муқаддас жой — шонли Кремль билан оламга ҳаёт бахш этувчи қуёшнинг азалий чиқиш макони бўлган Шарқ тонги эгизак ҳолда гавдаланади.

Рамз Бобожон рубойиларидан бошқа бирида тагин қуёш образидан фойдаланади. Аммо у энди мазкур образга янада кенг, чуқур ўзгача — вазминли мазмун юклайди. Оқибатда рубойида Ленин сиймоси бутун инсониятга жонли андоза, илҳомбахш тақлид намунаси сифатида ифодаланади. Шеърини мисралар мазмундор поэтик диалоглар руҳини олади, миллий хусусиятга тўла либосга бурканади, рубойий ритми вазминдор, салмоқли кечади, интонацияси салобатли янграйди, китобхонда беихтиёр ўйлаш, фикрлаш, мушоҳида қилиш, асар маъзини чақиш, уни чуқур идрок этиш туйғуси пайдо бўлади:

Қуёшга интилмай ким яшар? Ҳеч ким!
Ленинга сизинмай ким яшар? Ҳеч ким!
Тақлид андозани ёқтирмаса ҳам,
Унга тақлид қилмай ким яшар? Ҳеч ким!⁶

Чин маънода ҳаққоний, бадий содда, таҳсинга арзирли поэтик мисралар бу.

Шоирларимизнинг қадимий шеърини формаларни мазмун билан янгилашлари ҳақиқий новаторлик традицияларни чуқур ўзлаштириш, ҳаётини ҳақиқатини пухта билиш, шоирона ҳис этиш ва изланиш туфайли юзага чиқшини тасдиқлайди. Буни кўпчилик пешқадам шоирларимиз шеърларида кўраимиз.

Асқад Мухторнинг «Райком», «Қозон университети», «Олтин дарвоза», «Ленин ҳақида», «Ленин декрети» шеърлари кўпдан маълум. Улар

³ Шайхзода, Чорак аср девони, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1958, 301-бет.

⁴ Уша девон, ўша бет.

⁵ Рамз Бобожон, Шеърлар, Тошкент, «Тошкент» бадий адабиёт нашриёти, 1965, 21-бет.

⁶ Уша китоб, ўша бет.

доҳийга бўлган битмас-туганмас халқ меҳрини ифодалаш ҳислари билан лим тўладир. Шоир мангу ўлмас доҳий образини гавдалантиришда, уни улуғлашда классик адабиётимиздаги ажойиб традициялардан ижодий фойдаланган. Адабиётимизнинг асосчиси гениал санъаткор А. Навоийнинг қуйидаги мисраларини эслайлик:

Оразин ёпқач, кўзумдин сочилаур ҳар лаҳза ёш,
Буйлаким, пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлгач қуёш.

Бу мисралар ўз даврида ҳиротлик машҳур ўзбек шоири Лутфийнинг таҳсинига сазовор бўлган эди. Асқад Мухтор эса ана шу образга янгича маъно бериб, доҳийнинг гениал қиёфасини чизишда ундан муваффақиятли фойдаланади:

Ленин десам ёдимдан кўчарлар
Тарихнинг улуғвор донишмандлари.
Мисоли: офтоб чиққач ўчарлар
Осмон юзидаги юлдузлар бари.

Ўзбек совет поэзиясида В. И. Ленин образини яратиш йўлида барпо қилинган асарлардан шундай хулосага келиш мумкин: поэзиямизнинг бутун имконияти энг кучли ифодалар, энг гўзал образлар, энг чуқур мазмун билан чатишиб кетган поэтик бўёқлар В. И. Ленин сиймосига, уни таърифлашга, поэтик гавдалантиришга қаратилган.

В. И. Ленинга нисбатан қуёш, нур образини қўллаш традиция бўлиб қолганлигига ажабланмаса ҳам бўлади, чунки доҳийнинг мисли кўрилмаган олижаноб фазилатлари мазкур образларни қўллашни тақозо қилган.

Агар поэзиямизда В. И. Ленин образини яратиш йўлида қилинаётган катта ижодий ишларни, доҳийнинг ғоялари куйланган тароналарни зўр симфония деб олсак, бу симфонияга Зулфия, Ҳамид Ғулом, Собир Абдулла, М. Бобоев, Қуддус Муҳаммадий, Мирмуҳсин, Илёс Муслим, Шукур Саъдулла, Туроб Тўла, Жуманиёз Жабборов, Пўлат Мўмин, шунингдек бир қатор ёш шоирлар ўз овозларини қўшиб, жўр бўлмоқдалар, унинг таъсирини, жарангини ошираётирлар.

Буюк инсон образини йирик полотноларда, эпик жанрларда акс эттиришни маълум маънода социалистик реализм методига асосланган санъаткорлар маҳоратини, уларга мансуб халқлар адабиётининг тараққиёт даражасини кўрсатувчи мезон дейиш мумкин. Шу андозага амал қиладиган бўлсак, бизнинг проза, кинодраматургия ва драматургиямизда кейинги ўн йил давомида олға қараб жиддий силжиш содир бўлганлиги қувонтиради. Тўғри, прозамиз ҳали бу соҳада катта қарздор: бугун биз Асқад Мухторнинг «Опа-сингиллар» романида, Сами Абдуқаҳҳорнинг «Ҳаётнинг бошланиши» повестида доҳий образига йўл-йўлакай, айрим қаҳрамонларнинг учрашувларини эслашлари шаклида қўл уриш ҳолларини, улуғ зот билан учрашиш шарафига эришган кишиларимиз тўғрисидаги очерк ва хотираномаларни мамнуният билан қайд этсак-да, қаноатлана олмаймиз. Бироқ бизни бошқа йирик адабий жанрлар соҳасидаги ютуқлар — Уйғун, Шевердин, С. Муҳамедовларнинг «Ленин йўлланмаси билан» фильмига асос бўлган шу номдаги адабий сценарийлари, драматург Яшиннинг «Йўлчи юлдуз» драмаси аиникса хушнуд этади.

Яшиннинг «Йўлчи юлдуз» асари адабиётимизга муносиб ҳисса бўлиб кирди, драматургиямиз камолоти ошганлигини, балоғатга етганлигини яна бир бор кўрсатиб берди. Автор мамлакатимиз ҳаётидаги мураккаб ва оғир давр — граждандар уруши йилларини, ўша замон кишиларига хос тақдир ва характерларни реалистик асосда гавдалантирди. Энг муҳими, Яшин драматургиямизда гениал В. И. Ленин образини биринчи бўлиб бевосита чизишга муваффақ бўлди. Драма Совет ҳоки-

миятини, социалистик революция ғалабаларини мустаҳкамлаш ишига ўз ҳаётини тиккан Полтарацкий, Темур, Аваз, Жақиплар билан кўҳна дунёни, эксплуататорлар ҳокимиятини сақлаш ва тиклаш учун курашаётган Маллисон, Бейли, Тредуэль, Тўраҳонбой, Саидий, Эшмат, Осипов, Башкин каби чет эл интервентлари, эсэрлар, маҳаллий бой, миллатчи, қўрбоши ва хонлар ўртасидаги кучли, мурасасиз социал курашга асосланган ўткир конфликтга эга. Мақсад ва маслак жиҳатидан бир-бирига зид персонажлар кураши ва тўқнашувларида характерлар очилади, уларнинг индивидуал қиёфалари равшан чизиб берилади.

Драматург асар сюжети ва конфликтини мураккаблаштиришга, драматик амал-ҳаракатни кучайтиришга алоҳида эътибор беради ва пьесага Ғани, Гуласал каби янги ҳаёт билан эски дунё ўртасида иккиланувчи, вақтинча тўғри йўлдан адашган мураккаб психологияли персонажларни олиб киради. Улар бора-бора ҳаётий фактлар, воқеалар таъсирида ўзгаради, коммунист Темур ва унинг сафдошлари курашаётган ишнинг ҳақиқатлигига ва меҳнат аҳлига бахт келтиражасига ишонадилар. Мазкур образлар ўша даврдаги мураккаб ҳаётнинг характерли томонларини, социалистик революция моҳиятига тез тушунмаган деҳқон тоифаларини ёритишда, етакчи образлардан бири Темур характерини очишда авторга катта имконият берган, пьесанинг яхлитлигини таъминлаган, халқчиллигини, таъсирчанлигини оширган. Ижобий образлар фаолиятида, хатти-ҳаракатида, курашларида, самимий сўзларида В. И. Лениннинг Ўрта Осиёга ҳам алоҳида меҳрибонлик ва эътибор билан қарashi, оғир кунларда оталарча ғамхўрлик қилиши ифодаланади. Автор бу усул билан В. И. Ленин характерига хос сифатларни билвосита беради. Бундан ташқари, пьесада В. И. Ленинни бевосита ҳам кўрамиз. Шу тариқа доҳий образи икки усулда гавдалантирилади.

В. И. Ленин образини яратишдек шарафли ва масъулиятли соҳага қадам қўювчи ҳар бир санъаткор улуғ рус халқи адабиётининг бу соҳадаги традиция ва ютуқларига табиий равишда мурожаат қилади. Яшин ҳам ана шу шарафли ва илҳомбахш темага қўл урар экан, М. Горький, В. Маяковскийларнинг ўлмас традицияларига суянди, Н. Погодин, К. Тренев, А. Каплер, А. Штейн, М. Попов сингари замонамиз санъаткорларининг В. И. Ленин образини гавдалантириш соҳасида эришган ютуқларидан ижодий фойдаланди. Яшин асарининг ўзига хослиги шундаки, автор тарихий ҳақиқатларга суяниб, улуғ доҳий фаолиятининг Ўрта Осиё халқлари ҳаёти билан боғли фактларга асосланади. В. И. Лениннинг Шарқ халқлари тақдирида тутган ўрни ва аҳамиятини акс эттиради.

Пьесада Ўрта Осиё халқлари делегациясининг В. И. Ленин билан бўлган учрашувига бағишланган ўринлар айниқса ҳаётий, жонли, реал ва таъсирлидир. Бу ерда В. И. Ленинга хос гуманизм, одамийлик, самимият, меҳрибонлик каби индивидуал фазилатлар очилади. Бундай сифатлар Темур, Аваз, Жақип қалбида чуқур таъсир қолдиради. Уларни революция ғалабаларини мустаҳкамлаш учун янада ғайрат билан курашга отлантиради. «Йўлчи юлдуз» В. И. Ленин образини гавдалантириши жиҳатидан адабиётимиз ва драматургиямиз тарихида ўзига хос ўрин тутди.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Ойбек ўзининг шеърларидан бирида В. И. Ленин мавзуи «бир абадий илҳом, бу—оламнинг шон, ифтихори» деб таърифлаган эди. Дарҳақиқат шундайдир. Шунинг учун унга сўз санъатининг барча соҳиблари, халқчил намояндалари «бир абадий илҳом» манбаи деб қарайдилар ва улуғ инсон тўғрисида ажойиб асарлар яратишда давом этадилар.

АЛИШЕР НАВОЙ ТУҒИЛГАН КУНИНИНГ 525 ЙИЛЛИГИ

СУЙИМА ҒАНИЕВА

филология фанлари кандидати

НАВОЙ ВА ЗАМОНАМИЗ

Инсоният тарихининг шахслар ихтиёри ва иродасига боғли бўлмаган темир қонуни бор: ижтимоий ҳаёт тақдирини ҳал қиладиган, унинг тарихини белгилайдиган омил — халқдир. Халқнинг даҳо ва орзу-истаклари бор. Бу даҳо, орзу-истаклар халқнинг ўзи каби абадийдир. Бинобарин, шу халқ билан бирга бўлган, унинг шу даҳо, орзу-истакларини ўз ижодида ифодалаган, куйлаган ва ардоқлаган шахслар абадий барҳаётдир. Улар ҳар қандай даҳшатли тўфонлар тазйиқига бардош бериб, ҳамиша қад кўтариб турадиган денгиз қояларидек ижтимоий ҳаётдаги барча ва ҳар қандай зўр ҳужум ва таъқиблардан омон қолиб асрлардан асрларга, авлодлардан авлодларга замондош ҳолда ўтадилар ва халқнинг улуғвор ҳамда олижаноб курашларида иштирок этиб, ҳақиқат ва адолат тантанасини таъмин этишига ўз ҳиссаларини қўшиб борадилар. Ана шу ҳақиқат ва адолат кенг кўламда ғалаба қилган вақтда эса, улар навқирон тонг қуёшидек башар осмонида балқиб чиқиб ўзларининг улуғвор ва нуроний сиймоларини рўйи рост кўрғазадилар.

Алишер Навоий ана шундай сиймолардандир.

Дарҳақиқат, бу улуғ шахс 525 ёшга кирди — 500 йилчадан бери у ўз асарлари билан барҳаёт, ўз халқи билан ҳамнафас. Шу халқнинг ҳаёти, дили, кураши ва интилишларида, орзу ва истакларида у доим яшаб келмоқда. Бинобарин, унинг ижодининг тарихи ва тақдири ўз халқининг ҳаёти, кураши ва тақдири билан узвий боғлиқ бўлди. Навоий ғоялари, орзу-истаклари дилида жо бўлган халқ асрлар мобайнида адолат ва озодлик учун курашиб олов кечди, даҳшатли азобу уқубатлар йўлини ўтди. Шунда Навоий бошқа улуғлар билан бирга шу халққа раҳнамо ва мададкор, ҳамдард ва ҳамсоя бўлди. Бу аср ва йиллар ичида халқ ва унинг фарзанди муртад ижтимоий гуруҳлар — феодал-клерикал зодагонлар ва буржуа маддоҳлари томонидан беҳад таҳқиру таъқибларга дучор этилди. Лекин кураш давом этди. Ва ниҳоят... 1917 йил Октябрнинг оловли кунларида туғилган янги тарих ва янги ҳаёт бошланди. Бу айни замонда Навоий ва унинг халқининг ҳам янги тарихи ва янги ҳаёти — асрлар мобайнида орзу қилинган озодлик ва адолат тантанасининг бошланиш даври бўлди. Ушандан бери, мана, ярим асрча вақт ўтди. Бу ярим асрча вақт ўз мазмуни жиҳатидан улуғ зотнинг кўп асрли тарихидан ошиб ўтиб кетди.

Бу ярим аср Навоийнинг ва у каби улуғлар ижоди ҳамда интилишларининг асосий мазмуни, моҳиятини ташкил этган ғоя ва умидларнинг том маънодаги тантанаси даври бўлди.

XV аср. Вайронлик келтирувчи урушлар ва мустабид ҳокимлар. Беҳад феодал-клерикал зулм, зўравонлик ва ўзбошимчиликлар. Хароба кулбалар ва қашшоқлик, ҳуқуқсизлик ва жаҳолат исканжасида ингра-

ган миллионлар. Олчоқлар иззат-икромдаю, улуғлар забун. Ана шундай даҳшат ва қабоҳат қўнжидаги даврда Навоий ҳаётбахш, халқпарварлик, инсонларварлик ва тараққийпарварлик байроғини баланд кўтарди. Ҳоким феодал-клерикал гуруҳлар томонидан хоку сор этилган халқни шоҳ тожига қадалган лаъл мавқеида бўлиши керак, деб улуғлади. Хору зор этилган инсонни илоҳийлаштириб, хилқатдаги энг мўъжизакор ва муқаддас зот деб ардоқлади. Вайрона ватанини обод диёрга, қақраган чўлларни сув ва ҳаёт масканига айлантиришни, топталган ақл ва тафаккурни беҳад қадрлаб, ўз халқини юксак маданиятли ва маърифатли бўлишлигини орзу қилди. Халқнинг шу ақл ва тафаккур ҳамда маданият, фан, адабиёт орқали ҳар томонлама фаровонликка эришишини умид қилди. Ақл ва адолат қонун-қоидалари билангина иш кўрадиган, халқ ва мамлакат манфаатинигина кўзлайдиган давлат ва давлат арбобларини кўришни истади. Мустабид шоҳ ва сарой аҳллари, талончи зотлар ва разил шайх-зоҳидларни, босқинчи Хисрав ва падаркуш Шеруяларни ёндирувчи танқид остига олди. Ўзбўларчилик ва шухратпарастликка, хасислик ва худбинликка қарши умумхалқ ғамини чекиш ва саҳоватни қўйди. Мунофиқлик, сотқинлик ва бевафоликни қаттиқ қоралаб, олижаноб инсонийлик, тўғрилик ва соф севги ҳамда самимиятни кўкларга кўтарди. Фитна-фужур, нифоқ ва низоларни, феодал уруш ва ихтилофларни нафратлаб халқлар ва мамлакатлар орасида дўстлик, осойишталик ва ҳамкорлик бўлишлигини улуғлади. У ўзининг юксак гўзаллик ва мўъжизакор нафосат принциплари мужассамлашган, тараннум ва тарғиб этилган беҳисоб шеърый сатрлари билан инсонларни энг яхши фазилатлар руҳида тарбияланишини истади.

Асрлар ўтди. Ғаму андуҳ билан тўла бу асрларда улуғ Навоий ва унинг халқи тақдири фожиали бўлди...

Улуғ Октябрь қуёши — 1917 йил бу фожиага хотима бериш даврини бошлаб берди — халқнинг, унинг интилиш ва умидларини ифодалаган буюк зотнинг яхши орзу-истаклари амалга оша бошлади. Шундай қилиб, Навоий ўз асарлари билан бизнинг замонамизга айланди. Шунинг учун халқларимиз тарихида, умуман илғор инсоният тарихида, бошқа муаззам шахслар қатори Навоий ҳам чексиз эъзозланади.

Совет халқи ва партиямизнинг ўтмиш маданий меросга ленинча муносабатда бўлиши натижасида Навоий ижодининг доимий ўрганилиши, унинг асарларининг кенг қўламда нашр этилиши ва авлодларга қолдирган ўлмас меросининг ҳар томонлама тарғиб қилиниши ҳам улуғ шоирга бўлган чексиз ҳурмат ифодасидир.

Х. ҲОМИДИЙ

филология фанлари кандидати

АЛИШЕР НАВОИЙ — АРУЗ НАЗАРИЁТЧИСИ СИФАТИДА

Аруз Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари шеърлятида қўлланилган вазн турларидан биридир.

Аруз араб, форс-тожик ва туркий халқлар (ўзбек, озарбайжон, туркман, уйгур ва бошқалар) классик поэзиясининг асосий вазни сифатида шаклланди ва ривожланди. Чунончи, XI асрда яшаб ижод этган Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» номли дидактик достони ва ундан кейин шеър билан ёзилган туркий, жумладан ўзбек адабиёти намуналарида аруз вазни қўлланилган «Ўзбек поэзиясидаги арузнинг 4—5 асрлик тажрибасини ўрганиш адабиёт тарихини ёритишга хизмат қилиши билан бирга, бу адабиётнинг тараққиёти ва истиқболи учун ҳам ниҳоятда зарур эди. Бу... шарафли вазифани биринчи бўлиб Алишер Навоий мислсиз катта муваффақият билан амалга оширди»¹.

Дарвоқе, Навоий «Мезонул-авзон» номли илмий асари билан аруз назариятчиси сифатида танилди.

«Мезонул-авзон»² асари аруз назарияси тараққиётида янги ва муҳим босқич бўлди. Чунончи, Навоий асарининг пировардида, олимларга хос камтаринлик билан: «... чун турк алфози билаким назм воқеъ бўлубтур, анга зобитае ва қонуне йўқ эркандур. Ва ул фан ривожини учун киши аруз фанида китобе ё рисолае битмайдур... Бу сабабдан бу илм зобитасига қалам сурулди»³,— деб ёзган эди.

Навоий уқтириб ўтганидек, «...неча қоида ва доира ва вазн ким, ҳеч арузда, мисли фан возеъи Халил ибн Аҳмад ва илм устоиди Шамс Қайс кутубида ва Ҳожа Насир Тусийнинг «Меъёрул-ашъор»ида балки ҳазрати Маҳдумий... (Жомий) «Аруз»ларида йўқ эрдиким, бу фақир бу фан усулидин истихроҷ қилиб эрдим, бу китобга изофа қилдим»⁴. Шу тариқа «... аруз фанида бу мухтасар сабт бўлди ва анга «Мезонул-авзон» от қўюлди»⁵, деб ёзади А. Навоий.

Демак, Навоий аруз назариясини туркий (ўзбек) шеърляти билан боғлиқ бўлган «неча қоида ва доира ва вазн»лар билан такомиллаштиришда ўз ўтмишдошлари бунёдга келтирган илмий традицияга ҳам таянган.

Навоий Халил ибни Аҳмад,— «... бу фаннинг возеидур, чун араб эрмиш» деган сўзлар билан унинг араб арузини ишлаб чиққанини, ўша

¹ Н. М. Маллаев, Ўзбек адабиёти тарихи, Тошкент, «Ўрта ва олий мактаб» нашриёти, 1963, 612-бет.

² «Мезонул-авзон»нинг танқидий тексти (матни) филология фанлари доктори И. Султонов томонидан тайёрланган ва 1949 йил Тошкентда нашр эттирилган.

³ А. Навоий, Мезонул-авзон, Тошкент, 1949, 94—95-бетлар.

⁴ А. Навоий, ўша асар, 45-бет.

⁵ А. Навоий, ўша асар, ўша бет.

асарида⁶ таъкидлаган бўлса, Насириддин Тусий ҳам шу мазмунда «... Халил ибни Аҳмад арузи тозийро ихтироъ кардааст»,— деб ёзган эди. Шу тарзда, араб тили ва адабиётига хос «арузи тозий» (араб арузи) бўлганидек, кейинчалик аруз вазнидан ижодий фойдаланиш туфайли маълум халқ тили ва адабиётининг ўзига хос хусусиятларига, шунингдек, кўпинча, халқ суруд — қўшиқларининг куй ва оҳангига рост (мос) келган «арузий форсий» ва «туркий аруз»лар шаклланди.

Аруз борасида турли фикрлар мавжуддир. «Мезонул-авзон»да бу ҳақда шундай дейилади: «Ва буким, ул илмни невчун «аруз» дедилар, мухталиф аҳвол бор. Ва ул будурким, Халил ибн Аҳмад — бу фаннинг возеъи дур, чун араб эрмиш ва анинг яқинида бир водий эрмишки, аний «Аруз» дерлар эрмиш ва ул водийда аъроб уйларин тикиб, жилва бериб, баҳога киюрурлар эрмиш, Ва уйни араб «байт» дер. Чун байтларни бу фан била мезон қилиб, мавзунини номавзундин аюрурлар, гўёки қиймат ва баҳоси маълум бўлур, бу муносабат била «аруз» деб турлар...» Демак, Навоий аруз терминининг келиб чиқиши ҳақида турлитуман фикр-мулоҳаза («мухталиф аҳвол») мавжудлигини таъкидлаб, шулардан бири сифатида аруз сўзи Халил ибн Аҳмад яшаган жой яқинидаги Аруз водийси номидан олинганини қайд қилади.

Шу билан бирга, аруз (عروض) сўзи арабча арз (عرض) сўзидан олинган бўлиб, арз қилмоқ—шеърый сатрлардаги сўзларни маълум вазн—ўлчовга солмоқ демакдир, деган мулоҳазалар ҳам бор.

Аруз вазнидаги шеърый байтнинг сутуни рукндир. Рукн ундош ҳарфлар ва алифнинг миқдорига, уларнинг мутаҳаррик (ҳаракатли), яъни „зер“, „забар“ ёки „пеш“ли бўлишига⁸ ёки сокин (ҳаракатсиз), яъни „зер“, „забар“ ёки „пеш“сиз бўлишига қараб 3 гуруҳга бўлинади: сабаб, ватад, фосила.

Рукнлар ҳижоларнинг миқдори ва чўзиқ ёки қисқалигига қараб 8 аслга бўлинади ва ҳар бири махсус ном билан аталади. Бу аслларни арузда қабул қилинган „фаала“ (ҳаракат этмоқ) масдари (феъл негизи) билан кўрсатилганда, қуйидагича бўлади: 1) фаулун (فعولن), 2) фоилун (فاعلن), 3) мафойилун (مفاعيلن), 4) мустафъилун (مستفعلن), 5) фоилотун (فاعلاتن), 6) мафоилатун (مفاعلاتن), 7) мутафоилун (متفاعلن), 8) мафъўлоту (مفعولات).

Бу 8 асл айрим ўзгаришларга учраб, турли ритмик бўлақларни вужудга келтиради, шу тарзда вазн аркони (рукнлари) кўпаяди, бу эса арузда юздан ортиқ вазн яратишга имкон беради.

Аруз аркони (рукнлари) ёки афоиллари вазннинг тош-тарозисига ўхшайди. Сўзлардаги чўзиқ (—) ва қисқа (V) ҳижоларнинг — ритмик бўлақларнинг маълум тартибда такрорланиб келиши шеърга хос оҳангдорликни, муסיқийликни вужудга келтиради.

Афоиллар ўзгаришларга дуч келмаса — солим, айрим ўзгаришларга учраса — зиҳоф (кўплиги: азоҳиф), яъни асдан узоқлашган, ўзгарган деб номланади. Зиҳоф натижасида юзага келган шакллар «фуруъ» (шоҳчалар, тармоқчалар) дейилади. Масалан, «мафойилун» афоилининг зиҳоф (асдан узоқлашган, ўзгарган) турларидан ўн бир фуруъ

⁶ А. Навоий, ўша асар, 46-бет.

⁷ Б. Сирус, Арузи тоҷикӣ, Душанбе, 1963, саҳ. 7.

⁸ Ундош ҳарфлар ёки алифнинг ости ва устига унли товушларни ифодалаш учун белги қўйилиши (фатҳа, замма, касра) ёки белги қўйилмаса ҳам уларнинг ости ёки устида шу белгилар бор, деб тасаввур этилиши.

воқеъ бўлгандир, булар: мафоилун, мафозийлу, мафзулун, мафзулу, фоилун, фаулун, мафонил, фаъл, фотъ, фаъ. Агар ўзгариш қисқартиш (яъни каср) йўли билан бўлган бўлса, бу зиҳофга мақсур (қисқартилган) номи берилади. Масалан, «фаълун» рукидан «ун»ни қисқартиш-натижасида ҳосил бўлган «фаъл» зиҳофи мақсур деб номланади. Шу «фаълун» рукидан узиб олинган «фаъл»ни аҳтам («тишни томиридан суғуриб ташламоқ» маъносидagi ҳатм сўзидан) деб атаганлар. Шу тарзда зиҳофлар қандай шаклланганига қараб, турли номлар билан аталган. Асл рукиларнинг ўзгариши туфайли тузилган янги вазнлар номи эса зиҳоф номи билан боғлиқ ҳолда аталади. Масалан, рамали мусаммани солим вазнининг тақтиби — парадигмаси қуйидагичадир:

фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун
— у — — — у — — — у — — — у — —

Кейинги руки ўзгаргани натижасида юзага келган янги вазн рамали мусаммани мақсур дейилади. Унинг парадигмаси шундай:

фоилотун фоилотун фоилотун фоилон
— у — — — у — — — у — — — у — —

Демак, бундай жузъий ўзгаришлар шу вазнга яқин бўлган янги вазн бунёдга келтиради.

«Шеър тақтиби — дейди Навоий, — иборат андиндур ким, байт ал-фозин бир-биридин айиргайлар, ул навъким, байтнинг ҳар миқдори тенг тушгай ул баҳрнинг афойилидин биригаким, ул байт ул баҳрда воқеъдур».

Демак, байтнинг парадигмасини белгилашда байтдаги сўзларни бир-биридан шундай ажратиш лозимки, улар шу шеър ёзилган баҳрнинг тош-тарозиси бўлган вазн афойилларига тенг тушсин.

Мисол:

Хастаеким бастае ул зулф эрур
Ўйла йўқ девонае фарзонае.

Бу байтнинг тақтиби:

Хастаеким бастае ул зулф эрур
фоилотун фоилотун фоилун
Ўйла йўқ де вонае фар зонае
фоилотун фоилотун фоилун

Байтларни рукиларга — ритмик бўлакларга ажратиб чиқиш («шеър тақтиби») вазн ўлчовларини ўрганишнинг муҳим шартидир. Аммо бу хийла мураккабдир. Баъзан байтнинг тақтиби унинг ёзилиш шаклидан фарқ этиши, чекиниши мумкин. Навоий шундай чекиниш ҳолатларидан бири ҳақида бундай дейди: «...Ҳарфки лафзда келгай, агарчи китобатда бўлмагай, тақтибида ҳисобга киргай... Андоқким, мисраъ:

Кетти улким, сендин ором истагаймен, эй кўнгул

Тақтиби:

Кетти улким сендин оро мистагаймен эй кўнгул
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

(«Мезонул-авзон», 60—61-бетлар).

Юқоридаги мисра «фоилотун» (— У — —) рукининг уч марта такрорланиши ва бир фоилун (— У —) рукидан тузилган. Аммо иккинчи руки тақтиби «сендан ором» эмас, балки «сендин оро»дир, «ором» сўзидаги «м»ни руки вазни кўтармайди ва бу товуш ўзидан кейинги «и» томонидан ейилиб, «мис-та-гай-ман» тарзида ўқилади. Аруз назариясида шундай ҳодиса «васли ё» деб аталган.

Аруздаги рукиларда бўлган сўзларни ҳижолаарга ажратиш ҳар доим ҳам тил қондасига мувофиқ бўлавермайди, айрим ҳолларда оҳанг-муסיқийлик талаби билан асли икки бўғинли «офтоб» сўзини тўрт ҳижога бўлиб («о-ф-то-б» тарзида) ўқиш мумкин.

Бобирнинг:

Масту беҳудлик била умрунги ўтказдинг дариг,
Эй кўнгул мундин бери бўл бир нима хушёрроқ —

байтидаги рукилар рамали мусаммани мақсур вазнига солинса, бундаги «хуш-ёр-роқ» сўзи уч бўғин бўлса-да, вазн талаби билан «хуш-ёр-роқ» тарзида ўқилади:

Эй-кўнгул-мун дин-бе-ри-бўл бир-ни-ма-хуш ё-р-роқ
фо-и-ло-тун фо-и-ло-тун фо-и-ло-тун фо-и-лун
— у — — — у — — — у — — — у —

Бундан ташқари, аруз вазни баъзан туркий тиллардаги унли товушларни бир қадар чўзиброқ ўқишни ҳам тақозо этади. Масалан, Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асаридан қуйидаги байтни олайлик:

Қилич олди бири бутун кун турур,
Билик бирла бири қатиқ йўл суқур.

Бу байтдаги «...бири» сўзидаги «б» дан сўнгги «и»ни бир қадар чўзиб ўқиш талаб этилади.

Аруз системасида маълум вазн рукиларида учраган тафовутлар туфайли юзага келган ва бир-бирига яқин бўлган вазнлардан таркиб топган 19 баҳр — вазнлар туркуми бор. «Эмди билки,— деб ёзади Навоий «Мезонул-авзон»да,— бухуре (баҳрлар)ки баъзининг такрори ва баъзининг таркиби баъзи била ҳосил бўлур, ўн тўққуздор», булар: тавил, мадид, басит, вофир, комил, ҳазаж, ражаз, рамал, мунсарех, музореъ, муқтазаб, мужтасс, сареъ, жадид, қариб, ҳафиф, мушокил, мутақориб, мутадорик баҳрларидир.

Булардан аввалги беш баҳр араб шеърига хос, қолган 14 баҳр форс-тожик ва туркий халқлар поэзиясига мос ва муштаракдир:

«...баъзи арабқа махсус ва баъзи ажамка махсус ва баъзи муштарак ва турк шуаросига қиллати истеъмолдин ҳеч қайси бу вақтга дегинча махсус эмас эрмиш ва мулоим таълиғ нозимлар ҳар баҳр ва вазнда... назм айтур эрмишлар ва аруз қоида ва зобитасидин орий эрмишлар, то бу вақт турк тили била шеър ажам шуаросига махсус бухур ва авзон била мушоракат топти ва араб шуаросига махсус бухур ва авзондаги назм силкига кирди» («Мезонул-авзон», 52-бет).

Рамал, ҳазаж ва бошқа баҳрдаги байт тўрт рукили бўлса — мураббаъ, олти рукили бўлса — мусаддас, саккиз рукили бўлса — мусамман саналиб, вазн номи қўшиб айтилади: рамали мусаддас, рамали мусамман ҳазажи мусаддас, ҳазажи мусамман каби. Масалан:

ҳазажи мусаддаси мақсур
ма-фо-и-лун ма-фо-и-лун ма-фо-ийл
ма-фо-и-лун ма-фо-и-лун ма-фо-ийл
у — — — у — — — у — — —
Жа-ҳон-да-қол ма-ди-ул-ет ма-ган-илм
Би-либ-таҳ-қи қи-ни-касб-эт ма-ган-илм

(Навоий, «Фарҳод ва Ширин»).

Айрим баҳрлар номи аруз вазнларининг моҳияти ва қандай жанрга қўл келишини ҳам акс эттиради. Чунончи, ҳазаж — ёқимли ун ва тарона, ражаз — изтироб ва шитоб каби.

Масалан, Навоий «Лайли ва Мажнун» достони учун ҳазаж баҳридаги ҳазин вазнлардан бири — ҳазажи мусаддаси ақраби макфуф вазини («мафъулу мафоилун фаулун»ни) танлаган эди:

Шаф-қат-би ла-тут-ма-дим қў-линг-ни
 Қўз-бир-ла су-пур-ма-дим йў-линг-ни
 маф-у-лу ма-фо-и-лун фа-у-лун
 у — — у — у — у — —

«Садди Искандарий» достонини эса, Навоий қаҳрамонлик достонлари (масалан, «Шоҳнома») учун традицион баҳр бўлган мутақориб (мутақороби мусаммани мақсур) да яратди.

Бу-ғў-ё жа-ҳон-ич ра-тў-фон э-рур
 Ки-он-дин жа-ҳон-аҳ ли-вай-рон э-рур
 фа-у-лун фа-у-лун фа-у-лун фа-у-л

Бир-бирига яқин ва умумий хусусиятларга эга бўлган баҳрлар тўдаси аруз доираларини ташкил этади. Бундай доиралар Навоийнинг «Мезонул-авзон»ига қадар 5 та бўлган: муъталифа, мухталифа, мунтазиа, муттафиқа, муштабиҳа.

«Доираи муъталифа» ҳазаж, ражаз, рамал, «Доираи мухталифа» мунсареҳ, музореъ, муқтазаб ва мужтасс, «Доираи мунтазиа» сареъ, жадид, қариб, хафиф, мушокил, «Доираи муттафиқа» мутақориб ва мутадорик баҳрларидан ташкил топган. «Доираи муштабиҳа» эса асосан араб шеърига хос тавил, мадид ва басит баҳрларини ўз ичига олади.

Арузнинг улкан донишманди Алишер Навоий мавжуд бўлган бу беш доирага яна икки доирани — «Доираи мужтамна» ва «Доираи мухталита»ни қўшади. «Доираи мужтамна» (яъни жамъ этилган доира) 9 баҳрдан: мунсареҳ, ҳафиф, музореъ, муқтазаб, мужтасс, сареъ, жадид, қариб, мушокил баҳрларидан ташкил топган бўлса, «Доираи мухталита» («Аралаш доира») вофир ва комил баҳрларини қамраб олади. Шу тарзда «Мезонул-авзон»дан маълум бўлишича, Навоий арузда 7 доирани мақбул деб билади⁹.

Хондамир таъкидлаб ўтганидек, Навоий «Мезонул-авзон»да «... бир қанча мақбул баҳр қўшуб аруз доирасига киритган»¹⁰ эди. Бу баҳрлар — вазнлар асосан арузда яратилган ўзбек халқ ашула ва лапарларидир. Булар: «туюқ», «чанги», «муҳаббатнома», «мустазод», «орзу-ворий», «туркий» ва бошқалардир. Навоий бу вазнлар ҳақида қуйидагиларни ёзган:

«Яна турк улуси, батахсис чигатой халқи аро шойиъ авзондурким, алар сурудларин ул вазн билан ясаб, мажолисда айтурлар.

Бириси «туюқ» турким, икки байтка муқаррардур ва саъй қилурларким, тажнис айтилғай ва ул вазн рамали мусаддаси мақсурдур, мундоқким:

Ераб ул шаҳду шакар ё лабмудур,
 Ё магар шаҳду шакар ёлабмудур.
 фоилотун фоилотун фоилон

Жонима пайваста новак отқали,
 Ғамза ўқин қошига ёлабмудур.
 фоилотун фоилотун фоилон

Яна «қўшук»дурким, орғуштак усулида шойиъдур ва баъзи адвор кутубида ул усул зикр бўлубтур ва ул суруд аъробнинг тева суар худилари вазни била мадиди мусаммани солимда воқеъ бўлур, анинг асли бу навъдурким, байт:

Ваҳки, ул ой ҳасрати дарду доғи фурқати,
 Ҳам эрур жонимға ўт, ҳам ҳаётим офати.
 фоилотун фоилун фоилотун фоилун

⁹ Б. Сирус, Арузи тоҷикӣ, саҳ. 71.

¹⁰ Хондамир, Макоримул-ахлоқ, Тошкент, 1948, 34-бет.

Бу сурудни рамали мусаммани маҳзуф вазнига элитиб, мусиқий ва адвор илмида мулойим табълиқ беназир йигитлар ғариб нағамот ва алҳон била ажаб тасарруфлар қилиб, мажлисида айтурларким, анинг мулойимлиғ ва хуш ояндалиғи васфқа сиғмас ва таъсир ва рабояндалиғи сифатқа рост келмас, андоқким, байт:

Сабзан хатнинг саводи лаъли хандон устина,
Хизр гўё соя солмиш обиҳайвон устина.
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

Яна «чанги» дурким, турк улуси зуфоф ва қиз кўчурур тўйларида ани айтурлар, ул сурудедур бағоят муассир ва икки навъдур. Бир навъи ҳеч вазн била рост келмас ва бир навъида бир байт айтилурким, мунсариҳи матвийи мавкуф баҳридура ва «ёр-ёр» лафзини радиф ўрнига мазкур қилурлар, андоқдурким (байт):

Қайси чамандин эсиб келди сабо, ёр-ёр,
Қим, дамидин тушти ўт жоним аро, ёр-ёр.
муфтаилун фоилон муфтаилун фоилон

Ва яна турк улусида бир суруддирким, ани «муҳаббатнома» дерлар ва ул ҳазажи мусаддаси мақсур баҳридадур ва ҳоло матрукдур, будур (байт):

Мани оғзинг учун шайдо қилибсен,
Манга йўқ қайғуни пайдо қилибсен.
мафойилун мафойилун мафойил.

Ва яна бу халқ орасида бир суруд бор экандурким, ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф вазнида анга байт боғлаб битиб, анинг мисрандин сўнгра ҳамул баҳрнинг икки рукни била адо қилиб, суруд нағамотиға келтурурлар эрмиш ва ани «мустазод» дерлар эрмиш, андоқким (мустазод):

Эй ҳуснунга зарроти жаҳон ичра тажалли
мафъулу мафойилу мафбйилу фаулун
Мазҳар санга ашъё
мафъулу фаулун
Сен лутф била кавну макон ичра мавли
Олам сенга мавло.

Яна Ироқ аҳли тарокимасида сурудедур шойиъким, ани «орзуворий» дерлар ва анинг байти кўпрак ҳазажи мусаммани солимдадур, андоқким (байт):

Сақоҳўм раббуҳўм ҳамри дудоғинг кавсариндандур,
Бу майни ичтукунг нуқли хадисинг шаққариндандур.
мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун

Ва яна рамали мусаммани маҳзуф вазнида ҳам айтурлар, андоқким, байт:

Давлати васл илтимоси не ҳикоятдур манго,
Буки ёдинг бирла жон берсам кофиятдур манго.
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

Яна сурудедурким, ани «туркий» дебтурлар, бу лафз анга алам булутур ва ул ғоятдин дилписанд ва руҳафзо ва ниҳоятдин мутажовиз, айш аҳлига судманд ва мажолис оро суруддур ва ул доғи рамали мусаммани мақсур вазнида воқеъдур, андоқким, байт:

Эй саодат матлағи ул орази моҳинг сенинг
Аҳли бийниш қиблагоҳи хоки даргоҳинг сенинг.
фоилотун фоилотун фоилотун фоилон¹¹.

¹¹ Алишер Навоий, Мезонул-авзон, 91—94-бетлар.

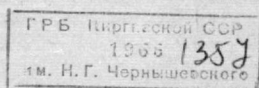
Фольклорни жуда яхши билган Навоий кузатган айрим халқ қўшиқларига хос вазн ва шеър формалари шулардир.

Аруз назариясига оид масалаларни чуқур илмий ўрганиш ва ҳал этишда Навоийнинг айниқса «Мезонул-авзон» асари алоҳида қимматга эгадир. Уни атрофлича ўрганиш ҳар жиҳатдан ғоят катта илмий ва практик аҳамиятга эга.

Бу вазифани бажаришда, умуман Навоий ижодида арузнинг илмий ишланилиши ва татбиқ қилинишига оид масалаларни ҳал этишда таниқли олим, марҳум Содиқ Мирзаевнинг «Навоий арузи» (1948 йил, Тошкент, қўлёзма) номли тадқиқоти ғоят муҳим ва ўрнатқувчиларидир. М. Шайхзоданинг «Шарқ юлдузи» журналининг 1965 йил 10-сонида босилган «Классик шеърятимизнинг поэтикаси ҳақида» деган мақоласи ҳам мароқлидир.

Хулоса тарзида шуни айтмоқ лозимки, Навоий ўзидан олдин ўтган ва ўз замонида яшаган олим ва адиблар ижодидан баҳраманд бўлибгина қолмай, балки ўзининг «Мезонул-авзон» асари билан етук аруз назариётчилари қаторидан муносиб ва шарафли ўрин эгаллади.

Гафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Собир Абдулла, Ҳабибий ва бошқа шоирларимиз қўшиқларида янграган аруз совет шеърятига хос янги мазмун касб этди.

СОДИР ЭРКИНОВ

*филология фанлари кандидати***ШАРҚ АДАБИЁТЛАРИДА ФАРҲОД ОБРАЗИНИНГ
ЭВОЛЮЦИЯСИГА ДОИР**

Фарҳод қиссаси Шарқ адабиётларида жуда кенг илдиз отган, шунингдек, жуда кўп бадиий асарларнинг, ишқий-романтик дostonларнинг майдонга келишига туртки, тема бўлган қадимги манзумадир. Шунинг учун Фарҳод образининг узоқ давом этган ғоят мураккаб эволюцияси процессини чуқур ва атрофли ўрганиш ҳам шу образ ўрин олган асарларни, уларнинг ҳар бирисининг ўзига хос ютуқларини, фазилатларини тўғри тушуниш ва баҳолашга, умуман, Шарқ адабиётларининг анчагина жуда муҳим проблемаларини илмий ҳал этишга ёрдам беради.

Фарҳод номини Шарқдаги деярли ҳамма адабиётларда: ўзбек, форс-тожик, озарбайжон, араб, ҳинд ва афғон адабиётларида учратиш мумкин. Низомий (1141—1209), Хусрав Деҳлавий (1252/53—1325), Ориф Ардабили (XIV аср) асарларида бу образга анча кенг ўрин ажратилган. Алишер Навоий Фарҳод «меҳнатнома»сига бутун бошли бир дoston бағишлади.

Фарҳод қиссасининг Шарқ адабиётларида пайдо бўлиши ва эволюцияси тарихи ҳали етарли даражада ва атрофлича ўрганилгани йўқ. Айрим тадқиқот ишларида Фарҳод образи адабиётга биринчи мартаба Низомий томонидан олиб кирилган, деган фикр учрайди¹. Проф. Е. Бертельснинг ёзишича, Фарҳод образи Низомийгача мавжуд бўлган адабиётларда, жумладан, Низомий фойдаланган манбаларда ҳам бор эди². Дарҳақиқат, «Фарҳод Низомий томонидан ўйлаб чиқарилган образ эмас. У халқ орасида қадимдан маълум эди. Шунга кўра, Фарҳод образи бизнинг кунимизгача ҳам сақланиб қолган»³. Адабиётшунос Г. Алиев «Хисрав ва Ширин» тарихига оид бир ишида «...эхтимолки, Фарҳод тўғрисида мустақил ривоятлар ҳам бўлган. Чунки тоғ кесиби йўл очиш ва канал қазнишга бағишланган афсоналар Шарқда узоқ вақтлардан буён яшаб келади»⁴, деб ёзган эди.

Фарҳод образининг тарихини ўрганиш ниҳоятда мураккаб масала. Чунки одатда адабиётларда бундай образлар тўғрисида баъзан қарама-қарши фикрлар шунчалар кўп бўладики, улардан қайси бирига таяниш ҳам мушкул бўлиб қолади. Бундай ҳолларда кўпроқ шу образ яратилган сўнгги асарларга қараб эмас, балки тарихга мурожаат қилиш билан масалани ижобий ҳал қилиш мумкин. Чунки проф.

¹ Н. Дуда, Ferhad und Schirin. Die Literarische Geschichte eines persischen Sagenstoffes, Praha, 1933, s. 11.

² Е. Бертельс, Фарҳад и Ширин, ЎзФА Тарих ва археология институти қўлёзмалар фонди, инв. № 26, 9—10-бетлар.

³ К. Тревер, Фарҳад и Ширин, ўша фонд, ўша инв., 1-бет.

⁴ Г. Алиев, Легенда о Хосрове и Ширин в литературах Востока, М., 1960, стр. 78.

А. Якубовский сўзлари билан айтганда, «Фарҳод тўғрисидаги қиссалар асос эътибори билан бир-бирига яқин бўлса-да, тафсилотлар жиҳатидан конкрет шароитга кўра ўзгариб борган»⁵. Натижада, уларнинг келиб чиқиши тўғрисидаги аксар асл манбалар унутилиб кетган. Ана шу манбаларни излаш, аниқлаш, уларнинг ўзгариб, янги-янги тафсилотлар билан бойиб боришини кўздан кечиришгина Навоий яратган катта дostonнинг янги хусусиятларини атрофлича текшириш имкониятини беради.

Фарҳод образининг тарихи бўйича текширишлар Фарҳод билан мифологик Митра ўрталарида анчагина яқинлик борлигини кўрсатади. Ўрта Осиё халқлари тарихини текширувчилардан проф. К. Тревер ҳам шундай фикрни ўртага ташлаган эди⁶.

Митра Ўрта Осиё, Кавказ ва Эронда яшовчи энг қадимги халқлар тасавурида Қуёш ва ёруғлик маъбуди. У дабдабали жанговар йигит сифатида, ер билан қўкда кезиб юради. Улат, очлик, қурғоқчиликка қарши ёвуз кучлар ҳомийси Аҳраман билан курашади. Митра синфий жамият вужудга келгандан кейин ҳам яшаб қолаверди. У кўпчилик манфаатлари йўлида курашувчи нажодкор, халоскор сифатида адабиётга ҳам кўчди. Митра «Авеста»даги Ардвисура — Ноҳид билан бирга «Меҳр ва Муштари», «Меҳр ва Моҳ» сингари дostonларда юлдузларга алоқали образлар сифатида иштирок этди⁷. Ўрта Осиё ва Кавказ адабиётларида жуда қадим замонлардан пайдо бўлган Фарҳод образида ҳам Митра образига хос кўп сифатлар акс этган.

Қадимги Шарқ адабиётларида Фарҳод номига эга бўлган қаҳрамонлар бор эди. Проф. И. Брагинский «Шоҳнома» ва унга яқин турган бир қанча эпик асарлар асосида афсонавий Систон (сак) қаҳрамонларининг рўйхатини тузганда Фарҳод номли бир образни эслайди. Муаллифнинг хабар беришича, Фарҳод Заворанинг ўғли, Золнинг набираси⁸. Афсуски, бу Фарҳод тўғрисида муфассал маълумот сақланмаган.

Шарқ адабиётларида Фарҳод қиссасининг вужудга келишига манба бўлган яна бир омил — эрамизгача VI асрда Марғиёна (Марв)да яшаган Фираат (Фарҳод) номи билан боғланган ҳикоялардир.

Фираат тўғрисида маълумот берувчи ягона манба Бисутун ёзувлари ҳисобланади. Эронда Аҳмоний шоҳларидан Доро I (эрамизгача 522—486 йиллар) жаҳонгирлик сиёсатини қўллаб Ўрта Осиё ва Кавказдаги Сугдиёна, Марғиёна, Мидия, Парфия, Саттакидия ва бошқа вилоятларни ўзига бўйсундириб олган эди. Дорога қарам бўлган мамлакатлар, жумладан, «Ўрта Осиё халқлари аҳмонийларга қарши мустақиллик учун курашни сира бўшаштирмас эдилар»⁹. Доро Бобилда уруш билан банд бўлган бир пайтда подшоликка қарам бўлган тўртбеш ўлкада бирдангина исён кўтарилади. Марғиёнада бошланган ҳаракат, айниқса, жиддий тус олади. Бу ҳаракатни Фираат бошқариб боради. Фираат қўшинлари дастлабки муваффақиятларни қўлга киритадилар. Лекин Фираат жанглардан бирида асир тушади. Шоҳ буйруғи билан унинг қулоқ-бурни кесилади, кўзлари ўйиб олинади ва, ниҳоят, у Экбатонда маҳв этилади. Доронинг Фираатга қарши бундай ваҳшиёна хатти-ҳаракатининг излари Техрон билан Қирмоншоҳ ўртасида кўкка қараб бўй чўзган Бисутун тоғининг деворларида акс этган.

⁵ А. Якубовский, Навои и легенда о Фархад, ЎзФА Тарих ва археология институти қўлёзмалар фонди, инв. № 26, 1-бет.

⁶ К. Тревер, Фархад и Ширин, ўша фонд, ўша инв., 2-бет.

⁷ «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи», I ҷилд, Бақы, 1960, саҳ. 19.

⁸ И. Брагинский, Из истории таджикской народной поэзии, М., 1956, стр. 291.

⁹ «Ўзбекистон ССР тарихи», бир томлик, Тошкент, ЎзФА нашриёти, 1958, 41-бет.

Уша ерга Доро тилидан қуйидагилар ёзиб қўйилган: «Мен Бобилда бўлган вақтимда... Парфия, Марғиёна, Саттакидия ва шақлар менинг идорам остидан чиқиб кетдилар. Парфиялилар ва гиркониёлар (журжонлилар) менга қарши кўтарилиб, Марғиёнадаги Фираатга қўшилдилар... Ахурамазданинг ёрдами билан мен Фираатни енгиб, бу мамлакатларни яна ўзимга қаратдим». Ёзувларда бошқа исёнчиларга ҳам намуна бўлсин учун Фираатни қаттиқ қийноқ билан ўлдирилганлиги воқеаси муфассал баён қилинади.

Фарҳоднинг номи Бисутунда ҳозирги шаклида ёзилмаган, албатта. У ерда Фарҳод номи эронча Фираат (Фравартиш), вавилон ва эллам ёзувларида Pargumartis, Pirgumartis тарзида ёзилган. «Фравартиш номининг Фарҳод номи билан умумийлиги йўқ, дейиш хато бўлур эди»¹⁰, деб ёзган эди проф. И. Дьяконов. Йирик тарихшунос олим Яҳе Гуломов ҳам «Ўзбекистон ССР тарихи» китобида Фираатнинг Фарҳод эканлигини қайта-қайта таъкидлайди¹¹.

Фарҳоднинг Доро томонидан қатл этилиши ва Бисутундаги бу ҳақдаги ёзувлар чет эл босқинчилигига қарши курашга бел боғлаган, шоҳ билан юзма-юз тўқнашган қаҳрамон тўғрисида ривоятлар, қиссалар яратилишига сабаб бўлди. Вақтлар ўтиши билан Фарҳод қиссаси Шарқ романтикасига хос равишда янги-янги эпизодларни ўзига сингдира борди. Бисутунда Фарҳоднинг Дорога қарши кураши акс этган, холос. Халқ ўз афсоналарида уни Бисутунни қазиб йўл очган, каналлар қазиб кўпчиликни баҳраманд қилган қаҳрамон сифатида тасвирлаш билан қадимий афсонани бойитди. Ҳаётда ҳамма эзгуликларни оёқ ости қилувчи Аҳраманга қарши курашда ғолиб чиққан, табиат офатларига қарши курашда ташаббускор Митра образига хос ҳамма сифатлар Фарҳод образига кўчади. X—XI асрларга келиб қисса тарихида яна бир ўзгариш юз берди. Фарҳод образи Шарқ адабиётларида тез танилиб келаётган «Хисрав ва Ширин» севги афсонасига қўшилиб кетди¹². Шундан бошлаб тарихдаги Фарҳод билан Доро ўрталаридаги кураш эпизоди Фарҳод билан Хисрав Парвиз ўрталаридаги зиддият билан алмашади¹³.

«Хисрав ва Ширин» сюжетида Фарҳоднинг Ширинга нисбатан кучли эҳтироси ҳам акс этди. Муҳаббат Фарҳодни мўъжизакор меҳнатга илҳомлантиради. У «Ширин учун Бисутун тоғини пора-пора қилади. Фарҳод томонидан қўпорилган ҳар бир (тош) ушоғини ўн киши, балки юз киши ўрнидан кўзғотолмас эди»¹⁴.

X—XI асрлардан бошлаб Фарҳод номи шеърларда алоҳида мисраларда тилга олинди. Ана шу жуда оз, лекин муҳим аҳамиятга эга бўлган лирик асарлар орқали ҳам қаҳрамоннинг адабиётда пайдо бўлиши ва тараққиёти тарихини кузатиш мумкин.

Фарҳод номи ёзма адабиётда биринчи мартаба форс-тожик шоири Абулҳасан Али бинни Илёс Оғочий (X аср) шеърларида тилга олинади:

Ба тунди чунон уфтод бар барам,
Ки метини Фарҳод бар Бесутун¹⁵.

(Мазмуни: Устимга шундай тезлик тушдики, худди Бисутунга урилган Фарҳоднинг метинига ўхшарди.)

¹⁰ И. Дьяконов, История Мидии, М.—Л., 1956, стр. 276.

¹¹ «Ўзбекистон ССР тарихи», бир томлик, 42—45-бетлар.

¹² Г. Алиев, Легенда о Хосрове и Ширин в литературах Востока», стр. 78.

¹³ «Азэрбайжан эдэбијјати тарихи», саҳ. 35.

¹⁴ Абу Али Муҳаммад ибн ал Балъамӣ, Тарихи Табарӣ, ЎзФА Шарқ-шунослик институти, инв. № 5277, саҳ. 360.

¹⁵ «Осори ҳамасрони Рудаки», нашриёти Давлатни Тоҷикистон, 1960, саҳ. 184.

Бу байтда қадимги қиссанинг муҳим бир элементи акс этган. XI аср шоири Муҳаммад ибн Али Сузани Самарқандийнинг бир шеърида ҳам Шириндан ажралиб фироқ ичида қолган Фарҳод тилга олинади. Муаллиф ўзини Фарҳодга ўхшатиб ёзади:

Ранчи Фарҳодаст бар ман ошиқро гоҳ-гоҳ
Комрони хезад аз ошиқ чун Ширин маро¹⁶.

(Мазмуни: Менга ошиқлик туфайли Фарҳод чеккан ранж насиб бўлмақда. Бахт-иқбол (Фарҳоддан) Ширин узоқлашгани каби мендан йироқ тушди.)

Фарҳод қиссаси билан алоқадор манбаларни кўздан кечириш шуни кўрсатадики, адабиёт тарихида жуда кўп ижобий маънодаги афсоналар билан бир қаторда Фарҳод тўғрисида салбий мазмундаги асарлар ҳам бор эди. Бундай инверсиянинг ўз сабаблари бор, албатта. Хисравга қарши чиққан, ақли, шижоати билан ундан устун турган қаҳрамонни айрим хушомадгўй шоирлар асарларида салбий тип сифатида тилга олинishi ажабланарли эмас. Фарҳод образига салбий қараш дастлаб таниқли озарбайжон шоири Қатрон Табризий (1010/13 йиллар орасида тугилган) асарларида учрайди.

Қатрон Табризий шеърларида «Фарҳод афсонасининг бирмунча ўзгача руҳда баён қилинганлигига» биринчи мартаба проф. Е. Бертельс диққат қилган эди¹⁷. Қатрон шеърларидан бирида ёзади:

Ҳосид он ҳамиша чун Фарҳод,
Носиҳ ин ҳамиша чун Ширин¹⁸.

(Мазмуни: Ҳасадчи ҳамиша Фарҳод каби (фожиага учрайди), насиҳатгўй эса Шириндек муродиға етади.)

Шарқ адабиётларида Фарҳод образини биринчи мартаба кенг планда тасвирлаган асар буюк озарбайжон шоири Низомий қаламига мансубдир. Низомий «Хисрав ва Ширин» достонида катта санъат билан Фарҳод тўғрисидаги мавжуд ҳамма материаллардан ижодий фойдаланди. Шунинг ҳам айтиш керакки, Фарҳод қиссаси «Хисрав ва Ширин» таркибидаги тасодиқий эпизод эмас. У, дoston мундарижасига талантили санъаткор қалами билан сингдириб юборилган.

Низомий достонидан кейин Шарқ адабиётида, тасвирий санъат асарларида Фарҳод образи яна кенг қулоч ёзди. Тарихчи Ҳамдуллоҳ Мустафи Казвиний (XIV аср) ўзининг «Нузхатул-қулуб» асарида «Хисрав ва Ширин» сюжети, хусусан Фарҳод образи билан боғланган моддий ёдгорликлар тўғрисида маълумот беради. Муаллифнинг ҳикоя қилишича, Бисутун тоғидан олти тош нарида иккита супа мавжуд бўлиб, уларнинг ўртасидан булоқ оқиб туради. Супалар Шабдиз номи билан машҳур. Уларга «Хисрав, Ширин, Фарҳод, Рустамнинг суратлари ишланган»¹⁹.

Низомийдан кейин кўп ўтмай форс-тожик шоири Хусрав Деҳлавийнинг «Ширин ва Хисрав» достони майдонга келди. Лирик асарларда ҳам Фарҳод номи тез-тез учрайдиган бўлиб қолди. Ҳаётда бахтсизликка, ноҳақ жазога учраган кишини Фарҳодга ўхшатиш расм бўлиб кетди. Фарҳодни жабрловчи рақиби эса Хисравга ўхшатилар эди.

Талангли тожик шоири Камол Хўжандий (XIV аср) томонидан ёзилган бир қитъага мурожаат қилайлик:

Табризда Фарҳод-оқо исмли бир киши ҳоким бўлиб турган пайтда

¹⁶ Сузани Самарқандӣ, Девон, саҳ. 114.

¹⁷ Е. Бертельс, Низами. Творческий путь, М., 1956, стр. 43.

¹⁸ Қатрон Табризий, Девон, Табриз, ҳижрий 1333, саҳ. 230.

¹⁹ Ҳамдуллоҳ Казвинӣ, Нузхатул-қулуб, саҳ. 192.

бу ерга Олтин Ўрда хонларидан Тўқтамиш ҳужум қилиб қолади. Фарҳод-оқо томонидан Мирвали деган шахс Табризда жуда катта куч ва маблағ билан барпо қилинаётган Рашидия иншоотига масъул қилиб тайинланган эди. Иш қизғин кетаётган бир вақтда Табризга бостириб келган ёв бутун маблағни талон-торож қилади. Камол Хўжандий шу муносабат билан ёзган қитъасида шаҳар ҳокими Фарҳод билан адабиётдаги Фарҳод образига ишора қилиб, сўз ўйини (ийҳом) билан Ширин васлидан (Рашидия учун тўпланган маблағдан) Хисрав (Тўқтамиш) баҳраманд бўлди. Фарҳод эса беҳуда тоғ қазииш билан овора бўлиб юрипти, деб айтади:

Гуфт Фарҳод-оқо ба Мирвали,
Ки Рашидияро кунем обод.
Зари Табризиён ба ачиру санг,
Бидиҳем аз барои ин бунёд.
Буд мискин ба шугли қуҳқани
Ки, зи мўрони қуҳу дашт зиёд.
Лашкари подшо Тўқтамиш
Омаду хотиф ин нидо дод:
«Лаъли Ширин ба коми Хисрав шуд,
Қуҳ беҳуда меканад Фарҳод»²⁰.

(Мазмуни: Фарҳод-оқо Мирвалига қараб деди: Рашидияни обод қилайлик. Табризликлардан олинган зар (маблағ)ни тош, оҳакка сарфлаб бино қилайлик. Кўпчилик тоғ қазииш ишига берилиб кетди, уларнинг саноғи тоғ ва дашт ҷумолиларидан ҳам ортиқ эди. (Лекин иш устига) Тўқтамиш қўшинлари келиб қолди, шунда хотиф хитоб билан деди: «Ширин васлига Хисрав эришди-ю, Фарҳод беҳуда тоғ қазииш билан овора бўлиб юрипти».)

Кўриниб турибдики, Фарҳод тўғрисидаги афсона муаллифнинг муҳим бир ижтимоий қарашини баён қилиш учун восита бўлган. Ана шундай ўзига хослик Фарҳод қиссаси асосида яратилган кўпчилик эпик асарлар учун ҳам хос эди. Ҳар бир янги дoston авторининг маҳорати ҳам дастлаб шу билан — маълум сюжетни қай даражада ўзгартириши, бойитиши ва янги бир ғоявий йўналишга эга бўлган асар ярата олиши билан ўлчанган.

Навойнинг «Фарҳод ва Ширин»и дастлаб ўзбек халқининг асарлар давомида шаклланган, ривожланиб келаётган оғзаки ва ёзма адабиётдаги традицияларидан озиқланган, уни давом эттирган, бойитган дostonдир. Шу билан бирга «Алишер Навойнинг адабий, фалсафий, илмий мероси унғача Шарқда кишилиқнинг зийрак ақли билан вужудга келтирилган бойлиқларнинг қонуний давоми эди»²¹. Навоий «Ҳамса»га кирган дostonларида, жумладан «Фарҳод ва Ширин»да қадимги традицияларга ижодий муносабатда бўлишнинг юксак намунасини кўрсатди. Адиб «Фарҳод ва Ширин»нинг кириш қисмида дostonнинг ёзилиш тарихига оид фикр ва мулоҳазаларини анча кенг баён қилади. Биринчи хамсанавис Низомийдан бошлаб «Хисрав ва Ширин» дostonини янги бир йўл билан яратган шоир Ашрафгача ҳурмат билан эслаб ўтади. Адиб салафларининг асарларига муносабат билдиргач, ўз дostonини улардан фарқли равишда ёзаётганлигини қайд қилади. Ана шу муҳим тезиснинг илдизини очиш, Навоий асарини салафлар дostonлари билан кенг планда қиёсий ўрганиш билан унга материал берган манбаларни, қисман бўлса-да, белгилаш мумкин бўлади.

²⁰ Камол Хўҷандӣ, Мунтахабат, нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1960, сах. 308.

²¹ В. Захидов, Мир идей и образов Алишера Навои, Ташкент, ГИХЛ, 1960, стр. 110.

Навоий Фарҳод «меҳнатнома»сини яратишда Низомийдан кўп нарсга ўрганди. Навоий асарининг дунёга келишида «Хисрав ва Ширин» қиссасидан «Фарҳод ва Ширин» қиссасига ўтишда муҳим роль ўйнаган Ориф Ардабилийнинг «Фарҳоднома» асари ҳам катта аҳамиятга эга бўлди. Навоий «Фарҳоднома» билан бевосита таниш бўлганми, йўқми, ҳозир айтиш қийин. Муаллиф «Фарҳод ва Ширин»нинг кириш қисмида Фарҳод темасини Низомий ва Хусрав Деҳлавийдан ташқари яна бир қалам соҳиби томонидан ишро қилинганлигини эслаб ўтади. Проф. Орасли Навоий томонидан тилга олинган ана шу номаълум автор «Фарҳоднома»нинг муаллифи Ориф Ардабилийдир, деган фикрни билдирган эди²². Навоийда Фарҳод бош қаҳрамон қилиб олинган асарлар катта таассурот қолдирганлиги шубҳасиз. Лекин муаллиф салафларнинг асарларидан қабул қилган мафҳумларни ўз гоёвий ниятларидан келиб чиқиб қайта ишлашдан ташқари, тарихга мурожаат қилиш билан ўз идеалларини традицион сюжет доирасида туриб ифодалашга восита бўладиган янги манбалар топган. Навоийнинг бутун дoston давомида Фарҳод тўғрисидаги энг қадимги қиссаларга диққат билан қараганлиги, уларга қайта ҳаёт беришга астойдил ҳаракат қилганлиги сезилади. Низомийда, ҳатто Фарҳод тўғрисида махсус дoston яратган Ориф Ардабилийда ҳам Фарҳод бир йўла шаклланган образ сифатида танилади. Навоий ўз дostonини Фарҳоднинг туғилишидан бошлаб, ҳаётининг ҳамма этапларини ишқий-романтик ва қаҳрамонлик эпосларига хос равишда бирма-бир ҳикоя қилиш асосига қурди. Кўпинча тадқиқотларда Фарҳод биографиясига оид Низомийдан фарқли яратилган эпизодларни Навоий халқ поэтик ижодиёти асарларидан олган, деган фикр учрайди. Проф. Е. Бертельс «Фарҳод ва Ширин»да халқ оғзаки ижодиёти ва ёзма адабиёт традицияларининг ўрни тўғрисида гапирганда қисса сюжетига қасрлар қурилиши қадимги Баҳромгўр афсоналарини, Фарҳоднинг дев ва аждаҳо билан кураши умуий тарзда Гаршасп қаҳрамонлигини эслатиб туради, деб ёзган эди²³. «Фарҳод ва Ширин»ни Е. Бертельс томонидан қайд қилинган адабиётлар билан қиёсий ўрганиш традицияларнинг роли билан боғлиқ бўлган қатор саволларни ҳал қилишга ёрдам бериши турган гап. Шунинг ҳам айтиш керакки, Навоий яратган Фарҳод биографиясидаги айрим моментлар қадимги Фарҳод қиссаларининг ўзида ҳам бор эди. Инсон ҳаётидаги энг зарурий эҳтиёжларнинг рўёбга чиқишига монелик қилувчи Аҳраманга қарши Митра томонидан олиб борилган курашлар (Фарҳоднинг Аҳраманга қарши кураши), Фираатнинг Дорога қарши кўтарилиши (Фарҳод билан Хисрав ўрталаридаги зиддият) Фарҳод тўғрисидаги қадимги афсоналарнинг элементлари саналади. Лекин шунинг ҳам айтиб ўтиш керакки, қайси бир ижодкор тўғрисида сўз бормасин, у маълум бир образ устида ишлашда қаергадир мурожаат қилган, қаердандир олган деган ҳулосани узил-кесил қилиб қўйиб бўлмайди.

X—XII асрларда Шарқ адабиётларида майдонга келган кўпгина асарлар расмий ҳужжатларга, солномаларга асосланганлиги фанга маълум. Навоий давrigа келиб вазият анча ўзгарган эди. Бу давр адабиётида романтизм кучли бўлиб, талантли қалам соҳиблари умидбахш романтик туйғулардан келиб чиқиб, янги-янги асарлар яратганлар. «Фарҳод ва Ширин»даги Фарҳод биографиясига оид бир қатор эпизодлар, Фарҳод образига аксар «яхши фазилатлар Навоийнинг

²² Х. Орасли, Низомий ва Навоий, «Гулистон» журнали, 1940, № 4, 17-бет.

²³ Е. Бертельс, Фарҳад и Ширин, стр. 26.

хоҳиши билан ижодий фантазия воситасида вужудга келган»²⁴. Шунингдек, «Навоий достонида Шарқ ренессанси таъсирида туғилган, (ёзма) адабиётга хос бўлган, ҳатто илмий асарларда учрайдиган ва халқ поэзияси руҳидан йироқ бирмунча моментлар ҳам мавжуд»²⁵.

Алишер Навоий Фарҳод қиссасини яратишга кенгайтирилган план билан киришган. У Низомий достонида мўъжазгина баён қилинган Фарҳод қиссасини қадимги афсоналардан ҳам фойдаланиб, йирик бир шеърый романга айлантирди. Фарҳодни бош қаҳрамон даражасига кўтарди. Шунга кўра ҳам достоннинг манбалари тўғрисида сўз борганда уни фақат «Хисрав ва Ширин» сюжетидаги асарлар билан қиёс қилиш кўзланган мақсадни бермайди. Навоий фойдаланган манбаларнинг доираси анча кенг эди. Шоир таъбири билан айтганда, инсон ҳаёти воқеаларга бой, унинг тафаккур хазинаси ҳам чексиз. Унда ҳали қалам соҳиблари қадами етмаган манзиллар, назм ипига чизилмаган дурлар ниҳоятда кўп. Навоий она тилидаги адабиётда, шунингдек, қардош адабиётларда мавжуд бўлган ана шу бойликлардан маҳорат билан фойдаланди. Фарҳод қиссаси орқали ўз даври учун муҳим бўлган мамлакат тақдири учун жавобгар одил шоҳ масаласини илгари сурди. Ижодий меҳнатни улуғлади. Маърифатпарварлик ғояларини тараннум этди. Давр аҳраманлари — хисравларга нафрат билдирди. Бу мотивлар достоннинг бош темаси — Фарҳод билан Ширин ўрталаридаги оташин муҳаббат саргузаштига ўринли сингдириб юборилган. Навоий «Хамса»сининг, жумладан, «Фарҳод ва Ширин» достонининг ана шундай ўзига хос томонларига қарамай, Ғарбий Европа буржуа олимлари уларни ўринсиз ҳолда таржима асарлари, деб атаган эдилар. Улар ўзаро алоқа ва таъсир ҳақида гапирганда бадий асарларнинг барча таркибий қисмларидан чиқиб келиб мулоҳаза юртиш ўрнига, айрим эпизодлардаги ташқи ўхшашликларга асосланиб Навоийнинг «тақлидчи»лиги, «таржимон»лигини исботламоқчи бўлдилар. Шарқ халқлари ҳаётидаги типологик яқинлик ва унинг адабиётдаги инъикоси масаласи буржуа олимлари текширишларида сира ҳисобга олинмади.

Навоий меросини камситишга уриниш излари ҳозирги давр хорижий адабиётшунослигида ҳам учраб туради. Араб адабиётшуноси Абд-ан Наим Муҳаммад Хусайннинг 1954 йилда Қоҳирада нашр қилинган «Низомий-ал Ганжавий» монографиясида Навоий Низомийнинг «Хисрав ва Ширин» достонига тақлид қилган шоир сифатида тилга олинади. Бу адабиётшуноснинг ожизлиги белгиси, холос. Фарҳод образининг эволюциясини кузатиш Шарқ адабиётлари ўрталаридаги мустаҳкам ижодий алоқаларни намойиш қилувчи «Фарҳод ва Ширин» достонининг адабиётимиз тарихидаги юксак ўрнини яна бир марта таъкидлашга имкон беради.

²⁴ А. Ҳайитметов, Навоийнинг ижодий методи масалалари, Тошкент, ЎзФА нашриёти, 1963, 92-бет.

²⁵ В. Жирмунский, Х. Зарифов, Узбекский народный героический эпос, М., 1947, стр. 283.

Ш. АБИЛОВ

филология фанлари кандидати

ТАТАР ПОЭЗИЯСИДА НАВОИЙ ОВОЗИ

Ўзбек классик адабиёти туркий тиллардаги адабиётларнинг вужудга келиши ва янада равнақига катта таъсир кўрсатди. Жаҳонда ривожланиш жараёни давомида бошқа халқлар адабиёти билан алоқада бўлмаган бирор-бир адабиётнинг учрамаслиги, шак-шубҳасиздир. Бу умумий қонуният Қозон татар адабиётига ҳам тааллуқли бўлиб, мазкур адабиёт қадим замонлардан — булғор-қипчоқ давридан бошлаб араб Шарқи, Эрон ва Ўрта Осиё халқлари адабиётининг нодир традицияларини ўзида мужассамлантира борди. Илғор татар ёзувчилари ва шоирлари бундай адабиётларга доимо доно маслаҳатгўй ва бадий илҳом манбаи сифатида мурожаат этганлар.

Араб ва форс адабиётлари Волга бўйи турк адабиётига XI—XV асрларда айниқса кучли таъсир кўрсатди. Кейинчалик бу жараён Ўрта Осиё адабиёти билан бўлган мустаҳкам алоқада янада кучайди. Бунда булғор-қипчоқ (татар) адабиёти ўз заминига эга эди. Бунинг боиси мутлақо равшан.

Адабиётларнинг ўзаро таъсири ва бир-бирини бойитишига, кенг маънода олганда, иқтисодий ва маданий-савдо алоқалари, жамият тараққиётининг эҳтиёжлари сабабчи бўлган. Бу жараён конкрет шарт-шароитларга боғлиқ тарзда турлича кечган.

Волга бўйи булғор-қипчоқ (татар)ларининг Ўрта Осиё халқлари билан яқиндан алоқада бўлишларида фақат иқтисодий ва савдо муносабатларигина эмас, балки ҳар икки территориядаги халқлар тилларининг маданияти, урф-одатларининг яқинлиги ва диний қарашларининг бирлиги ҳам муҳим роль ўйнади. Бироқ айрим татар адабиётшунослари (Г. Газиз, Г. Раҳим, Ж. Валидий, Г. Саъдий) Шарқ, Ўрта Осиё адабиётига мутлақо диний-мистик руҳ сингиб кетган деб, унинг татар адабиётига таъсирини кўп ҳолларда диний нуқтан назардан мулоҳаза қилар эдилар.

Шарқ, форс-тожик ва ўзбек адабиёти ҳамда поэзиясининг Фирдавсий, Низомий, Рудакий, Хайём, Ҳофиз, Саъдий, Лутфий, Навоий каби улкан қалам соҳиблари татар ёзувчилари ва адибларига жуда катта таъсир кўрсатдилар. Уларнинг ижоди татар адабиётчилари ва шоирлари учун ҳаётбахш манба, сўз гавҳарининг осмон ўпар хирмони, таъбир жоиз бўлса, фикрларнинг шеърят чўққисига парвоз қилиши учун поэтик космодром бўлиб қолди, дейиш мумкин. Бу ерда Алишер Навоий ижодининг умуман татар адабиёти, хусусан, поэзияси тараққиётига кўрсатган баракали таъсирини алоҳида таъкидлаш зарур. Навоий поэзияси татар халқига сеvimли ва тушунарли бўлиб келди ва шундай бўлиб қолади. Навоий поэзияси гулларининг хушбўй ҳиди доимо татар поэзияси гулшанидан анқиб туради.

Айрим татар ёзувчилари ва шоирлари ўз асарларига Навоий

асарларидан баъзи тўртликлари ва, ҳатто, катта-парчаларни киритганлар. Шоирнинг кўпгина асарлари қўлда кўчирилган, улар татар муаллифларининг ёзма ёдгорликлари билан бир қаторда тўпламларни ташкил этади. Татар халқи ўртасида Навоийнинг нақадар машҳурлигидан қуйидаги факт далолат беради: В. И. Ульянов — Ленин номидаги Қозон Давлат университетининг илмий кутубхонасида шоирнинг «Хамса»си ва «Шеърлар девони» (унинг санаси XVI аср, деб кўрсатиб қўйилган) сақланади. XVI асрнинг қирқинчи йилларидан бошлаб Навоий ўзининг романтик услуби, инсонпарварлик ғоялари, дунёвий характердаги ижоди, ноёб образлари билан татар адабиётига кириб келди.

Навоий ўз даврининг илғор ғоялари билан яшади, кишилар ўртасида инсонпарварлик ва одамийлик муносабатларини тарғиб қилди, мамлакатни бошқаришда одиллик ғояларини тараннум этди. Навоий оламдан ўтганидан сўнг, орадан деярли қирқ йил ўтгач, дунёга келган йирик татар шоири Муҳаммадёр Маҳмудхожи ўғли ҳам улуғ ўзбек шоири интилиши билан яшади ва ўз илғор фикрларини ўзининг «Тухфа-и мардан» (1539) ва «Нури-и судур» (1542) асарларида баён этди.

Муҳаммадёр ҳам Навоий каби ўша даврдаги ижтимоий муҳит, адолатсиз жамият тартибларидан бўғилар эди. Шоир фақирона ҳаёт кечираётган халқ оммасининг нақадар азоб чекаётганини чуқур ҳис этади. Худди мана шу ижтимоий ғоялар Муҳаммадёрни Навоий билан яқинлаштиради. Улар ижодининг ҳамоҳанглиги ҳам шундадир. Навоийнинг шоири — халққа хизмат этиш:

Эронлар хизматидин чекмағил бош,
Агар бошингга гардундин ёғар тош¹.

Навоий шундай мушоҳада қилади: меҳнаткаш киши — бу жамиятда асосий куч бўлиб, у ҳаммани — камбағалларни ҳам, бойларни ҳам тўйдиради. Кишиларнинг фароғатда яшашлари ва барча ноз-неъматлардан тенг фойдаланишлари учун эса шоҳнинг адолатли бўлишигина кифоя қилади, холос. Одил шоҳ, гарчи кофир бўлса ҳам, мамлакатни яшнатади:

Шоҳки иш адл ила бунёд этар,
Адл бузук мулкни обод этар.
Кофири одил ани обод этиб,
Муъмини золим ани барбод этиб².

Ана шу масалалар Муҳаммадёр диққатини ҳам жалб қилмай, қалбини чертмай қололмади. Бунини ҳал этиш борасида у Навоий ижодига мурожаат қилади. Бу ерда ҳам ҳар икки шоирнинг энг юксак эзгу ва тилакларининг ҳамоҳанглиги Зухра юлдузидек яққол кўринади. Муҳаммадёр ҳам кишиларни одамийликка, олийҳимматликка, эзгуликка даъват этади:

Йидер ўтмэк кешегә, и ник зат,—
Бакый калыр бу жинанда изге ат.
Кем йыгылганда кулын тот бер моңлыниц,
Ул тәкый тоткай кулың бер кон синен³.

Муҳаммадёр Навоийнинг кўпчилик асарларини билиш билан чекланмай, балки уларга асосланар, баъзи бир ўринларидан фойдаланар, уларга ижодий сайқал берарди.

Муҳаммадёр ҳам Навоий каби мушоҳада қилиб: гап ҳукмдорнинг эътиқодида эмас, балки ҳамма бало давлатни адолатсиз бошқариш-

¹ Алишер Навоий, Хамса, Тошкент, ЎзФА нашриёти, 1960, 58-бет.

² Алишер Навоий, Хамса, 137-бет.

³ Муҳаммадьяр, Тухфа-и мардан, л. 60 а.

дадир, деб ҳисоблайди. Шоир «Нур-и судур»да ўз фикрини шундай ифодалайди:

Кәфер берлә мәмләкәт булмас хараб,
Золым берлә йыкылыр улус йедәп;
Көфер вә кяфир нәфсәнә кылыр зыян,
Золым берлә булыр ил халә йаман⁴.

Навоий турк халқлари адабиётида янги фикр яратдики, бу шоирнинг интилишларидаги реалистик тенденция кучида, яратилган образларнинг ҳаётийлигидадир. Шоир, ҳатто, феодал тартиб ҳукмрон бўлган бир шароитда реал борлиқнинг гўзал қирраларини кўришни истарди ва шуларни афзал билиб, мазкур ҳаётнинг меваларидан фойдаланишга ҳаракат қилди. У рубоийларидан бирида шундай дейди:

Зоҳид, сенга ҳуру менга жонона керак,
Жаннат сенга бўлсун, менга майхона керак⁵.

Бундай реалистик мотивлар Муҳаммадёр ижодига ҳам синга боради. Унинг фикрича, инсонни қуршаб турган борлиқ, ҳаёт — бахт-саодат ва эзгулик макони бўлиши керак. Муҳаммадёр «Нур-и судур» поэмасида бу ҳақда шундай ёзади:

Инғам вә ихсан йиредер бу жиҳан
Хәер вә ихсан булгусыдыр куэт жан⁶.

Қиёслаш учун яна бир мисол келтирайлик.
Навоийда:

Ҳар кишининг таврига лойиқ керак,
Сурати ҳолига мувофиқ керак.
Қимки улугроқ анга хизмат керак,
Улки кичикроқ анга шафқат керак⁷.

Муҳаммадёрда:

Ир углынын һиммәтә гали кәрәк,
Ана курә чара вә жәлели кәрәк...
Олугны олугдыр тип гыйззәт иткел,
Кечеккә рәхим итеп хермәт иткел.

Муҳаммадёрнинг «Нур-и судур» поэмаси айнан Навоийнинг «Маҳбул-қулуб» асарини эслатади. Бу асарнинг ўхшашлиги фақат унинг таълим-тарбиявий характерлигида бўлмай, балки асарнинг тузилишида ҳам кўзга яққол ташланиб туради.

Бу ерда гап мутлақо мазкур асарларнинг ташқи ўхшашлигида эмас, балки, асосан, мазмунан алоқадорлигида, ички динамикасида ва айнан бир оҳангда куйланишидадир. Агар Муҳаммадёрнинг туркий тилларда асарлар яратган буюк салафларига, айни вақтда ўзбек поэзиясида Навоийга мурожаат қилиши ва илғор ғояларни ижодий ўзлаштириши, уларни ўз она тилида куйлаши у яратган асарларнинг қимматини зинҳор пасайтирмади, аксинча, у ўрта аср бадий адабиётида ёзувчининг ўзига хос хислати ва услуби бўлиб, муаллифнинг истеъдодининг нақадар юксаклигини намойиш этар эди.

Ўз халқига садоқат билан хизмат қилиш ва халқ тақдирини енгиллаштиришга интилиш каби ғоялар Навоий, Муҳаммадёр ва Абдулла Тўқай каби улкан сўз соҳибларини бир-бирига яқинлаштирди:

Навоий:

Одами эрсанг демагил одами
Оники йўқ халқ ғамидин ғами⁸.

⁴ Муҳаммадьяр, Нур-и судур, л. 43 а.

⁵ «Ўзбек шеърини антологияси», 203-бет.

⁶ Муҳаммадьяр, Тухфа-и мардан, л. 64 б.

⁷ Алишер Навоий, Хамса, 72—73-бетлар.

⁸ Муҳаммадьяр, Тухфа-и мардан, лл. 59 б—60 б.

⁹ Алишер Навоий, Хамса, 104-бет.

Муҳаммадёр:

Мэн тэкый ферман билэдүр һәр эшем:
Куйма гамъ ил күнде өчен гәрдешем¹⁰

Абдулла Тўқай бўлса ўз фикрини Навоий сўзлари билан ифодалайди:

Безиң гомер уен түгел, келке түгел,
Һич кайғысыз кеше булса, адәм түгел¹¹.

Мана шу олижаноб идеал татар поэзиясининг буюк намояндалари илҳом манбаини улуғ Алишер Навоийнинг илҳом манбаи билан чамбарчас боғлайди. Шарқда баъзи бир традицияга айланган ошиқ-маъшуқлар образларининг туркий халқлар адабиётида кенг расм бўлиши ва ундан мустаҳкам ўрин олишида ҳам Навоийнинг роли катта бўлди. Масалан, маъшуқанинг чеҳраси — қуёшга, кўзи — наргисга, қоши — камонга, киприги — ўққа, сочи, зулфи — тун қоронғусига, лаби — шарбатга, тиши — дурга, бўйи — сарвга қиёсланади.

Умуман ўтмишда татар адабиётининг ўзбек адабиёти билан алоқалари ва, хусусан, бунда Навоийнинг роли, шак-шубҳасиздир¹². Адабий ва маданий алоқалар ўз даврларига кўра турлича характерда бўлган. Чунончи, Бобир шундай ёзади: «... Шайбонийхон ўзининг энг яхши қўшиқчилари (улар орасида шоирлар ҳам бўлса керак — Ш.А.) ҳамда ўша давр шаронтида тенги йўқ моҳир rassomларини Қозон хони Муҳаммад Аминга инъом этди»¹³.

Татар халқи Ўрта Осиё адабиётининг хизматларини ҳар вақт юқори баҳолаб, унга зўр ҳурмат билан қаради. Ўзбек адабиётининг талайгина намуналари илгари Қозонда нашр этилар эди, шу туфайли уларнинг ноёб нусхалари ҳозиргача сақланган. Маълумки, Лутфийнинг «Гул ва Наврўз» достонининг қўлёзмаси Британия миллий музейида сақланмоқда. У бирдан-бир асл нусха ҳисобланиб келинар эди. Яқинда Татаристон республикаси қишлоқларининг биридан Лутфийнинг ана шу достони — «Гул ва Наврўз»нинг янги нусхаси топилди¹⁴. Бу топилма икки буюк адабиёт ўртасидаги узвий алоқаларнинг тимсоли сифатида қимматлидир.

Мавла Кулий (Муллагул, XVII аср), Г. Утиз-Имяни (XVIII аср), Г. Қандалий (XIX асрнинг биринчи ярми), Қ. Носиров, Г. Тўқай, Дардмэнд ва Г. Ибрагимов каби машҳур татар ёзувчилари ҳамда адиблари ҳам Навоий ижодига зўр қизиқиш билан қараганлар.

Ўтган асрнинг ўрталаридаёқ машҳур олим Ш. Маржоний Бухоро ва Самарқанд кутубхоналаридаги манбалар устида иш олиб бориши даврида яратган кўп томлик «Вафийат-ал асляф и тахият-ал ахляф» асарининг бир бўлимини махсус Навоийга бағишлаган. Бу бўлимда, жумладан, шундай дейилади: «Алишер Навоий Хуросон олимлари ичида маликул калом ва замонавий шоирлар учун олий идеалдир; у фақир-фуқаролар халоскори, муҳтарам олимлар таянчи, атоқли ёзувчилар сафдоши эди»¹⁵.

Утиз-Имяни Ўрта Осиё шаҳарларида кўп йиллар яшади. У Навоий ижодини яхши билар ва ўзининг дидактик рисоаларида унга

¹⁰ Муҳаммадьяр, Тухфа-и мардан, л. 55 а.

¹¹ Тўқай, Произведения, т. II, стр. 38.

¹² Бу ҳақда қаранг: Ш. Ш. Абилов, Навои и татарская литература, «Итоговая научная сессия Казанского института языка и литературы и истории АН СССР за 1963 год». (Краткое сообщения), Казань, 1964.

¹³ «Бабур-наме или записки Султана Бабур». Изд. Н. Ильминского, Казань, 1857, стр. 230.

¹⁴ Ш. Абилов. Ценная рукопись (газета «Социалистик Татаристан», № 43, от 21 февраля 1965 г.).

¹⁵ Х. Хисматуллин, Взгляды Ш. Марджани на язык, литературу, искусство, ж. «Совет әдәбияти», Казань, 1964, № 4.

эргашар эди. Нозик туйғу, севги ва гўзаллик куйчиси шоир Қандалий ўз ижодида Фарҳод ва Ширин образларини намуна қилиб олди. Буюк маърифатчи, жамоат арбоби ва ёзувчи Қажом Носиров инсонпарварлик, маърифатпарварлик ғояларини тарғиб этишда Навоий ижодига қайта-қайта мурожаат қилган. У ўзининг «Фэвакиһел жёләса фил әдәбият» ва «Қавағыйде катабәт» каби машҳур асарларида Навоийнинг «Маҳбул-қулуб»идан парчалар келтиради. Навоийнинг улуг даҳоси Тўқайни ҳам илҳомлантирмай қолмади. Унинг айрим мисралари Тўқай бандларига қўшилиб кетди ва янги бадий қиймат касб этди. Тўқай шундай мисраларни баён этади:

Йа жан қошы жисми хасдин,
Газме ватан айләде кафәсдин¹⁶.

Бу мисраларни диққат билан ўқиган кишигина, уни Навоийдан топа олади:

Е, жон қуши учти жисми хасдин,
Азми ватан айлади қафасдин¹⁷.

Нафис сўз соҳиби шоир Дардмэнд учун Навоий ижоди инсон табиатининг олий идеали, эстетик завқи бўлмиш чаманзор, асл поэзия бўстони бўла олди. Дардмэнд 1909 йили «Шўро» журнаliga ёзган мақолаларида Навоийни «туркий шоирларнинг йўлчи юлдузи, турк халқлари адабиётининг устози ва асосчиси», деб унга юқори баҳо берди.

Навоий асарларини туркий халқлар ўртасида тарғиб қилишда профессор Абдурахмон Саъдийнинг хизматлари катта бўлди.

1941 йилда Навоийнинг 500 йиллик юбилейини нишонлаш мўлжалланган эди, лекин Улуғ Ватан уруши бошланганлиги туфайли уни қолдиришга тўғри келди. Юбилей урушдан сўнг ўтказилди.

Республика газета ва журналлари буюк санъаткор ижодини кенг ёритиб турди, таниқли шоир Аҳмад Исҳоқ ўлмас асар — «Фарҳод ва Ширин»ни моҳирона татар тилига ағдариб, ўқувчилар оmmasига тақдим этди. Татар ўқувчиларига Навоий Тўқай ва Пушкин, Гафурий ва Шевченко каби яқин ва севимлидир.

Қўҳна ва айни вақтда навқирон Қозон шаҳрининг кўчаларидан бирининг Навоий номи билан аталиши улуг шоир хотирасини халқ қанчалик эъзозлашининг тимсолидир.

Мустаҳкам қалбли, ўт юракли инсон — Ленин мукофоти лауреати, Совет Иттифоқи Қаҳрамони шоир Муса Жалил ўзининг автобиографик эсдаликларида ижодий йўлининг тараққиёти давомида Умар Хайём, Саъдий, Ҳофиз, Навоий каби бадий сўз соҳибларининг қанчалик баракали таъсир кўрсатганликларини, улардан маънавий озиқланганини ғурур билан ёзади.

Ҳақиқатан ҳам Навоийнинг ижод булоғидан татар поэзияси баҳра олди.

Буюк ёзувчи ва машҳур танқидчи Галимжон Ибрагимов Навоий фақат Ўрта Осиё халқларигагина эмас, балки бошқа туркий халқлар, жумладан, Волга бўйи татарларига ҳам машҳурдир, татарлар уни ўзларининг шоири деб ҳисоблайдилар¹⁸, деганда мутлақо ҳақ эди.

¹⁶ Г. Тукай, Произведения, т. II, Казань, 1955, стр. 95.

¹⁷ Алишер Навоий, Хамса, 384-бет.

¹⁸ Г. Ибрагимов, Марксистский метод в изучении общественно литературных движений, ж. «Безиен юл», Казань, 1922, № 2, стр. 43 (татар тилида).

С. ВОҲИДОВ

**АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ «ХАМСАТУЛ-МУТАҲАЙЙИРИН»
АСАРИ XV АСРДАГИ ТОЖИК ВА ЎЗБЕК АДАБИЙ
АЛОҚАЛАРИНИ ЎРГАНИШДА МУҲИМ МАНБА СИФАТИДА**

Ўрта Осиё халқлари, хусусан тожик ва ўзбек халқлари, қадим замонлардан дўстона алоқада бўлиб келадилар. Бу халқларнинг тарихи бир-бирига шунчалар яқин, шунчалар чамбарчас боғлиқки, айрим ҳолларда тарихда рўй берган у ёки бу воқеани — халқ исёнлари, озодлик ҳаракатларини булардан қайси бирига тааллуқли эканлигини белгилаш ҳам мушкулдир. Ўзбек ва тожик халқларининг қадимдан тақдир бирлиги, дўстлиги ва қавму қариндошлиги улуғ мутафаккир Абдураҳмон Жомийнинг қуйидаги байтларида анча самимий ифодаланган:

К-ин писар мешавад туро фарзанд?
Е на шогирди тусту хешованд?
Гуфт-у турк ҳасту ман тоҷик,
Лек дорем хешин наздик.

(Мазмуни:

Бу ўғил сенга фарзанд бўладими?
Е шогирдингми, ёки қариндошингми?
Айтди: у турк, мен эса тожикман,
Лекин яқин қариндошлигимиз бор.)

Бу халқларнинг иқтисодий-сиёсий уйғун ҳаёти, самимий дўстлиги улар ўрталаридаги адабий ва маданий алоқаларнинг майдонга келишига сабаб бўлди.

Бу алоқа XV асрда, хусусан унинг иккинчи ярмида, тожик ва ўзбек мутафаккирлари Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоий ижодларида илгариги даврларга қараганда ҳам бақувват ва бой бўлиб, мустақкам алоқалар кўринишини олади. Бу икки шахс ўрталаридаги ҳамфикрлилик адабий алоқаларни янада ривожлантиришга хизмат қилди. Натижада, улар ўзларининг кўп қиррали ижодлари билан бир хил мазмундаги адабий традицияларни вужудга келтирдилар. Навоийнинг «Хамсатул-мутаҳаййирин»и ҳар икки халқ адабиёти ва маданиятининг услуб, гоё ва баён қилиш йўллари жиҳатидан яқинлашувини очиқ-ойдин намоён қилувчи асар сифатида майдонга келди.

Навоийнинг ўзбек тилида ёзилган «Хамсатул-мутаҳаййирин» асари 1492—1494 йиллар давомида вужудга келди. Навоий Жомий вафотидан кейин ёзилган бу асарини ўз устози ва буюк дўсти хотирасини абадийлаштиришга бағишлаган.

«Хамсатул-мутаҳаййирин» асарининг қўлёзмалари Совет Иттифоқида, шунингдек, чет эл кутубхоналарида кўп учрайди. Бу асар икки мартаба — дастлаб 1319 ҳижрийда Эронда Муҳаммад-оқо Наҳчуваний томонидан форс тилига, иккинчи мартаба эса 1961 йилда тожик адабиётшуноси Абдуқодир Маниёзов томонидан тожикчага таржима қилинган.

Навоий бу асарида ўзининг Жомий билан бўлган илк учрашувлари тўғрисида бундай деб ёзади: «Даврнинг азиз ва юқори мартабали кишилари ул ҳазрати олийнинг оstonаларига борардилар... бу фақри ҳақир энг кейинда бораётган жамоа гуруҳида хиёбонга кира-вериш олдида ул киши билан учрашишга муваффақ бўлдим, ўша фурсатдан бошлаб «Рисола» қофиядан сабоқ олишга муяссар бўлдим»¹.

«Хамсатул-мутаҳаййирин»да XV асрнинг иккинчи ярмида бу икки буюк сўз усталари теварагида майдонга келган адабий мактабнинг, дўстлик ва адабий алоқаларнинг юксалиши, мустаҳкамланиб бориши ва яхши самаралар бера бошлаганлигига онд қайдлар ҳамда бошқа фикрлар яхши акс этган.

Навоийнинг ёзишича, Жомий Ҳиротда илм ва адабиёт аҳллари ўртасида катта обрўга эга эди. Шунга кўра, давраларда бирор масала бўйича мунозара пайдо бўлиб қолса уни ҳал этиш учун Жомийга мурожаат қилар эдилар. Жомий билан Навоий бевосита иштирок этган ёки бевосита қатнашмаган мажлисларда, мунозара кечаларида ҳам уларнинг ҳамфикрлиги сезилиб турар эди. Навоий асарда шу фикрни исботловчи қуйидаги ҳикояни келтиради:

Бир кун Навоий илм ва адабиёт аҳллари мажлисида иштирок этарди. Бунда Ҳофиз Муттаҳари Удий Хожа Ҳасан Деҳлавийнинг «Зиҳи дарунаи дилро замон-замон ба ту майле» шеърини ўқирди. «Мисоли қатраи борон сиришки ман ҳама дурр шуд» (ёмғир томчиси каби кўз ёшимнинг ҳаммаси дурр бўлди) мисрасига етганда мажлис аҳли «сиришки ман ҳама дурр шуд» (кўз ёшимнинг ҳаммаси дурр бўлди) ибораси устида баҳс бошлайдилар. Бир гуруҳ «Сиришки ман ҳама дурр шуд» (кўз ёшимнинг ҳаммаси дурр бўлди) иборасини маъқул деб ҳисоблайди. Лекин иккинчи гуруҳ «Сиришки ман ҳама хун шуд» (кўз ёшимнинг ҳаммаси қон бўлди) ибораси маъқулроқ бўлса керак, дейдилар. Бу борада Навоийнинг фикрини билмоқчи бўладилар. Навоий Ҳофизнинг тўғри ўқиётганлигини айтади. Мажлис аҳли бу фикрни қабул қилмайди. Шунда Навоий, майли шартлашамиз, бирор ажрим қилиб берувчи киши топингиз, деб айтади. Ҳамма бирдек «Ҳазрат Маҳдум (Жомий — С. В.) энг яхши ҳакамдирлар, у кишига таслим бўлмайдиган одам йўқ»², деб жавоб беради. Шундан кейин мажлис аҳли баҳснинг сабабини Жомийга ёзиб юборади. Жомий ўз жавобида «Сухан дурр аст, тааллуқ ба ғўши шаҳ дорад»³ (сўз дурр бўлиши керак, у шоҳ қулоғига тааллуқлидир) дейди. Мажлис аҳли шунда Навоий фикрларининг маъқуллигига тан беради. Шунингдек, шоир Соғарий шеърларини муҳокама қилиш вақтида Жомий билан Навоий томонидан айтилган танқидий фикрлар, илм ва адабиёт аҳллари ўртасида яхши ёзилган асарларни тақдирлаш, унга жавоб ёзиш каби ҳоллар ўша давр адабий ҳаётининг ижобий ҳодисалари эди. «Хамсатул-мутаҳаййирин»да таърифланишича, Жомий билан Навоий бир-бирларининг планларини рағбатлантириб борганлар. Ўқувчига ёқимли бақувват асарлар яратиш борасида бир-бирларидан маслаҳатларини ҳам, ёрдамларини ҳам аямаганлар. Бў икки адибнинг ўз шеърларини даврларга бўлиб девон тузишларида ҳам улар ўртасидаги самимий муносабатлар ижобий роль ўйнади.

Бир вақт Жомий янги тартиб берилган учинчи девонини Навоийга тақдим этар экан, Навоий девонларга муносиб номлар бериш тўғрисида истак билдиради. Жомий дўстининг маслаҳатини қабул қилади

¹ Алишер Навоий, Хамсатул-мутаҳаййирин, ЎзФА Шарқшунослик институти, қўлёзма, инв. № 2242, саҳ. 2.

² Уша асар, саҳ. 13.

³ Уша асар, саҳ. 14.

ва биринчи девонини «Фотиҳатуш-шабоб», иккинчи девонини «Воситатул-икд», ниҳоят, охирги девонини «Хотиматул-ҳаёт» номлари билан атайди. Жомий девонининг муқаддимасида бу тўғрида сўз очиб, қуйидагиларни ёзади:

«Низомалмиллат вад дин Алишер олийҳимматлилик билан айтди. Қасидалар ва ғазаллар девони учтага етди. Улар уч тоза писта мағзи бир пўст ичига жойлашганлиги каби бир жилдга олинди. Энди уларнинг ҳар бирига ном берилса, бу сўздан илҳомланиб (девонларнинг — С. В.) ҳар бирига маълум ном беришга қарор қилинди»⁴. Ўз навбатида Жомий ҳам арз қилиб, сенинг туркий тилидаги назминг ҳам анча бўлиб қолди, сен ҳам уларга ном бериб, бир-биридан ажрат ва уларнинг ҳар бирига бир жилвасоз ном бер⁵, деб айтади.

Жомий билан Навоий томонидан бамаслаҳат амалга оширилган бу тадбир, бир томондан, улар яратган шеърларнинг ҳар қаерда сочилиб ётишининг олдини олган бўлса, иккинчи томондан, кейинги давр ўқувчиларига бу шоирлар ижодини изчил ўрганиш учун йиғилган муҳим материал бўлиб қолди. Бинобарин бу тадбир катта илмий аҳамиятга эга эди.

«Хамсатул-мутаҳаййирин»да баён қилинган яна бир фикрга диққат қилайлик. Жомий билан Навоий ижодий планларини ҳамма вақт ўзаро келишиб олар эдилар. Бир-бирларининг маслаҳат ва тавсиялари билан асар ёзар эдилар. Жомий ўз дўстининг турли-туман ишлар, ташвишлар билан банд бўлиб қолганлигини кўзда тутиб, унинг айрим асарларига сайқал бериш ва уларни юзага чиқариш вазифасини ўз зиммасига олар эди. Бундай ижодий муносабат янги мавзу, янги шаклларнинг юзага келишига сабаб бўлиб қоларди. Жомий ўзининг бир қатор илмий ва адабий асарларини, жумладан, «Нафоҳатул-унс», «Рисолаи муаммо», «Рисолаи мусиқи», «Шавоҳид ан нубувват», «Луҷчатул-асрор»ларни бевосита Навоийнинг таклифи ва ишоралари билан яратган. «Нафоҳатул-унс»нинг муқаддимасида Жомий томонидан «агар қитобхонлар ушбу китобни ўқиш билан хушвақт бўлсалар, бу тўпламнинг мутасаддис ва унинг юзага чиқишига боис бўлган кишини (Навоийни — С. В.) хотирдан чиқармасинлар ва уни дуо билан эсласинлар»⁶, деб айтилиши юқоридаги фикрларнинг яққол исботи бўла олади. Хarakterлиси шундаки, Навоий Жомийнинг «Нафоҳатул-унс» асарини янги маълумотлар ва иловалар билан ўзбек тилига таржима қилди ва уни «Насонмул-муҳаббат» деб атади. Навоий Жомий томонидан ёзилган «Шавоҳид ан нубувват» асарини ҳам таржима қилган эди. Ўз навбатида Жомий ҳам Навоий яратган «Тухфатул-афкор», «Муфрадот», «Арбаин ҳадис»нинг юзага чиқишига сабабчи бўлиб қолди.

«Хамсатул-мутаҳаййирин»да Жомий билан Навоийнинг ўзаро йигирма тўққизта ёзишмалари келтирилган бўлиб, улардан ўн бештаси Жомийнинг, ўн тўрттаси Навоийнинг мактубидир. Жомий билан Навоий ўрталаридаги бу ёзишмалар «Руқъаоти Жоми» асарига ҳам киритилган.

Мактубларда икки мутафаккирнинг илму фанинг тараққиёти, эл-юртнинг осойишталиги ва ободонлиги тўғрисидаги фикрлари ўз ифодасини топган.

Жомий билан Навоий маълум бир сабаблар билан узоқлашиб қолган чоғларида бир-бирларини ўзларининг янги асарларидан хабардор қилиб туришга ҳаракат қилишар, ҳатто қўлёзмаларини юбориб

⁴ Ўша асар, саҳ. 70.

⁵ Ўша асар, ўша саҳифа.

⁶ Ўша асар, саҳ. 50.

туришар эди. Масалан, Навоий ўзининг Жомий номига ёзилган бир мактубида қуйидагиларни арз қилади: «Ҳузурингизга юборилаётган бу мактубни таҳрирдан кейин, агар маслаҳат бўлса ҳумоюн (султон Ҳусайн — С. В.) га етказсангиз ва илло, байт:

Ҳарчи на мақбули дили поки туст,
Боядаш аз саҳфаи авроқ шуст»⁷.

(Мазмуни:

Ҳарнимаки сенинг пок кўнглингга
номақбул экан,
Варақ юзидан ювиб (сидириб)
ташлаш керак.).

Навоий ҳокимиятнинг маъмурий ишларида қатнашиб юрган вақтларида мамлакат ободонлиги, халқ аҳволининг яхшиланиши, илм ва маданиятнинг равнақи йўлида тинмай курашди. Лекин унинг бундай хайрли ишларини мутаассиб руҳонийлар, жоҳил феодаллар кўролмас эдилар. Султон Ҳусайнга бўҳтондан иборат сўз ташиш билан шоирнинг номини ёмонга чиқармоқчи бўлардилар. Ана шу сабабларга кўра, Навоий саройдан узоқда туриб фақат ижодий иш билан шуғулланишни афзал деб биларди. Бундай вақтларда Навоийнинг беғараз маслаҳатчиси ва ғамгузори Жомий бўлар эди. Навоий ҳаммадан олдин юрак дардларини, қайғу-ҳасратларини Жомийга изҳор этарди. «Хамсатул-мутаҳаййирин»даги бир қатор мактублардан ана шундай кайфиятни осон тушуниб олиш мумкин.

Масалан, Навоий ўзининг Мурғобдан ёзган мактубида қуйидагиларни ҳикоя қилади: ««Фақир ўша вақтлар (сарой — С. В.) хизмати билан банд эдим. Ҳар маҳал ул ҳазрат (Жомий — С. В.) дан бу ишлардан қутулиш борасида илтимослар қилардим. Ул киши ҳар хил сўзлар билан менга таскин берар эдилар»⁸. Жомийнинг бундай насихатларидан мақсад Навоийнинг ҳокимият ишларидаги ўрнини сақлаб қолиш эди. Чунки у, Навоий халқни ҳар қандай бадбахтлик ва муҳтожлик балоларидан ҳимоя қилишга қодир, деб билар эди. Жомийнинг Навоийга Марвдан туриб ёзган мактубидаги икки байт шу фикрнинг далили бўла олади:

Қуз ин коре мабодат гоҳу бегоҳ,
Ки дар зилли залили давлати шоҳ,
Хати ҳаззи худ аз дил бартароши,
Барои ҳаққ паноҳи халқ боши»⁹.

(Мазмуни:

Шоҳ давлатининг тубан кўланкасида
Эрта-кеч шундан ўзга ишинг бўлмаслиги керакки,
Ҳаловат изини юракдан ўчириб ташласанг,
Ҳақ йўлида, халқпарварлик қилсанг.)

Навоий жавоб мактубида маслаҳатлари учун Жомийга ташаккур билдириб, хизматга тайёр эканлигини қуйидагича баён қилади:

Умедам он, ки аз иршоди Маҳдум,
Ба рӯи нома гардад ҳар чи марқум.
Зи амраш чун қалам сар бар натобам,
Ба тавқеи вуқуаш баҳра ёбам»¹⁰.

(Мазмуни:

Умидим шуки, Маҳдумнинг қўлланмалари билан,
Номага нимаки битилган бўлса

⁷ Уша асар, саҳ. 41.

⁸ Уша асар, саҳ. 35.

⁹ Уша асар, саҳ. 44.

¹⁰ Уша асар, ўша саҳифа.

Ҳар бир буйруғидан қалам каби тош тобламайман,
У киши нимаки деган бўлса баҳра оламан.)

Жомий вафоти ўзбек халқи учун ҳам катта жудолик бўлди. Алишер Навоий Жомийга бағишланган марсияси билан азиз ва мўътабар устодга абадий ҳайкал қўйди. Етмиш байтдан иборат бу қасида, устод Айний сўзлари билан айтганда, адабиётимиз тарихидаги энг жонсўз марсиядир.

Тожиқ ва ўзбек халқлари ўртасидаги узоқ асрлик тарихга эга бўлган дўстлик ва ҳамкорлик алоқалари порлоқ коммунистик жамият қурилиши даврида янада мустаҳкамланмоқда. Бу алоқалар бугунги кунда ҳамма соҳаларда: иқтисод, мактаб ва маориф, адабиёт ва санъат, илғор анъаналарни тарғиб қилиш кабиларда ўзининг аксини топмоқда. Бундан 500 йил илгари Жомий ва Навоий каби мутафаккирларимиз томонидан эозланган бир-бирларининг адабиётларига ҳурмат билан қараш, бир-бирини бойитиб боришдан иборат анъана бизнинг давримизда алоҳида қиммат касб этади. Бугунги адабиётимиздаги ғоя ва мақсад бирлиги умумий темаларда ҳар бир халқнинг кенг маънодаги миллий хусусиятларини ўзига сингдирган асарларнинг яратилишига олиб келмоқда.

Ўтмиш адабиётимиздаги, шунингдек, ҳозирги замон адабиётимиздаги ана шундай хусусиятларни ўрганиш адабиётшунослигимизнинг галдаги муҳим вазифаларидандир.

Ф. А. АБДУЛЛАЕВ

филология фанлари доктори

ДИАЛЕКТАЛ ЛУҒАТ ТУЗИШ ПРИНЦИПЛАРИ ҲАҚИДА

Сўнгги йилларда ўзбек диалектологлари муҳим назарий масалалар билан ҳам шуғуллана бошладилар. Ўзбек халқ шеваларининг ташкил топиши, ўзбек адабий тилининг шаклланишида айрим группа шеваларнинг тутган ўрни каби масалалар текширувчиларимизнинг диққат марказида турибди. Шу муносабат билан ўзбек тилининг диалект лексикаси бўйича илмий текшириш ишларини ривожлантириб юбориш жуда катта назарий ва практик аҳамият кашф этаётир. Эндиликда диалектал луғат тузиш тўғрисида жиддий ўйлаб кўриш вақти етиб келди. Диалектал луғат, аввало ва, биринчи навбатда, яқин йилларга планлаштирилган ўзбек тили диалектологик атласини тузиш ишимизни анча тезлаштиришга ёрдам кўрсатган бўлур эди. Бундай луғатнинг тил тарихи учун бир қатор назарий ва практик масалаларни ҳал этишда фоят зўр аҳамияти борлиги ҳеч кимда шубҳа туғдирмайди.

Диалектология секторининг илмий ходимлари диалектал луғат тузишнинг ана шу томонларини ҳисобга олиб, 1965—1967 йиллар мобайнида ўзбек тилининг диалектал луғатини тузиш ишини планлаштирдилар. Бир неча йиллар давомида тўпланган бой лексик материал кенг миқёсда иш бошлаб юбориш имкониятини туғдиради. Бу луғат тахминан 25 табақ ҳажмида бўлиб, ўн мингга яқин сўзни ўз ичига олиши керак.

Фикримизча, лексик жиҳатдан яхши текширилмаган территорияларда экспедиция ва бошқа йўллар билан материал тўплаш давом этаверади, айрим областлар бўйича диалектологик атлас тузиш (масалан, Тошкент области, шимолий ўзбек шевалари, Хоразм ўзбек шевалари) иши бошлаб юборилар экан, бу ерларда ҳам лексика бўйича қилинадиган ишлар яна ҳам чуқурлаштирилади. Картографиялаш ишлари бошлангундек бўлса, мазкур территорияларни махсус яна бир айланиб чиқиш зарурияти туғилади.

Диалектал луғат тузиш биз учун янги бир соҳа бўлганлиги сабабли, унинг асосий принциплари ҳақида яхшилаб ўйлаб кўришимиз ва қатъий бир қарорга келиб олмоғимиз керак. Бу ишда ҳар хилликка мутлақо йўл қўйиб бўлмайди.

Дастлаб диалектал луғатга материал тўплаш ҳақида фикр олишув керак.

Материал тўплашда баъзан бир қатор қийинчиликларга дуч келинади. Биринчидан, ўзбек шевалари состави фоят мураккаб бўлиши ва территориял тарқалиши эътибори билан қоришиб кетганлиги, бошқача қилиб айтганда, белгили бир кичик территорияда турли шева ва шевачаларнинг мавжудлиги ишни анча оғирлаштиради. Бундай ҳолларда лексик материални баъзан икки ва ҳатто уч шева бўйича тўп-

лашга тўғри келади, бу нарса ўз-ўзидан қиёсий методни қўллашни тақозо қилади (масалан, Хоразм ва шимолий ўзбек шеваларини текширганда шундай фактларга дуч келинди). Иккинчидан, худди мана шу факт билан боғлиқ бўлган ёки шундан келиб чиқадиган ҳодиса — территориал яқинликда бўлган (бир-бирига қўшни бўлган) турли типдаги шевалар (ўткинчи шевалар)нинг ғоят кўп бўлишидир (масалан, ўғуз-қипчоқ, қипчоқ-ўғуз, қарлуқ-қипчоқ, қарлуқ-ўғуз-қипчоқ типдаги аралаш шевалар). Айниқса, атласга материал тўплаганда бу муҳим факт ҳам текширувчининг эътиборидан четда қолмаслиги керак. Чунки бундай типдаги шеваларда лексик-грамматик синонимлар ва фонетик дублетлар кўп учраши табиий, бундай қизиқ лингвистик фактларни қайд қилмасдан иложимиз йўқ. Генетик жиҳатдан турли уруғдош этник группаларга, ҳатто уруғдош бўлмаган группаларга алоқадор бўлган лексик ва грамматик ўхшашлик ҳамда айирмаларни аниқлашнинг фан учун жуда муҳим аҳамияти бордир.

Қўринадики, лексик материал тўплаш текширувчининг олдида ғоят мураккаб ва оғир вазифаларни қўяди, ундан ҳар қандай майда фактни ҳам синчиклаб ўрганиш, қайта-қайта текшириб қўришни талаб қилади. Бу вазифа эса, ўз қаторида лексик материал тўплаш методи қандай бўлишини ҳам маълум даражада белгилаб беради.

Айниқса, лексик материал тўплашда энг муҳим ва бош метод — шахсий кузатиш ва шахсан ёзиб олиш усули бўлмоғи керак. Бу методнинг икки томони бор: текст билан боғлиқ бўлган лексик материал тўплаш (эртақ, мақол, матал, топишмоқ, ихчам фразеологик иборалар, ҳикоя, турли жанрларга оид қўшиқлар ва ҳоказо). Луғатга кириштиладиган сўзлар албатта ана шу текстлар билан боғланган бўлмоғи керак. Сўнъий равишда жумла тузиш, мисол ўйлаб топиш усули қораланиши лозим. Шахсий кузатиш ва ёзиб олиш методининг энг мўътабар ва ишончли йўл деб биламиз. Кузатиш методининг иккинчи тури — сўраш йўли билан сўз тўплашдир. Бу йўл кўпроқ айрим соҳалар бўйича сўз-терминлар тўплаганда ишга солинмоғи керак (деҳқончилик, ирригация ва мелиорация, боғдорчилик, ипакчилик, уй жиҳозлари, қурол-асбоблар ва ҳоказо). Анкета йўли билан тўпланган лексик материал ҳам, билвосита олинган ахборот ҳам ишончли бўлиши эътибори билан биринчи усулга тенглашолмайди. Сўнгги икки усул айрим ҳолатларда — ориентир учун ёки бирор фактни аниқлашда қўлланиши мақсадга мувофиқдир.

Умуман, диалектологик материал тўплашга оид яна бир масала: кўп вақт биз материалнинг кимдан ва қаердан олинганлигини одатда қайд қилмаймиз ёки катта бир тил массивига (масалан, Тошкент, Бухоро, Фарғона каби) ҳавола қиламиз. Ўзбек тили шеваларининг ғоят мураккаб ва хилма-хил эканлиги ҳақидаги айтилган фикрни эсга олсак, бу йўлнинг унча яхши натижа бермаслигини уқиб олиш унча қийин эмас. Айниқса, бу усул шеваларимиздаги мавжуд лексик ранг-барангликни очиб беришга ожизлик қилади. Луғатга сўз танлаганда (умуман диалектологик ишларимизда ҳам) ҳар бир олинган сўзнинг адреси — шаҳар ва унинг маҳаллалари, район, қишлоқ, посёлкалар аниқ кўрсатилиши зарур, чунки бу тадбирнинг картографиялашда қанчалик ишимизни енгиллаштириши ёки, аксинча, оғирлаштириши ўз-ўзидан маълум. Ахборотчининг аниқ адреси, паспорти ҳеч эсимиздан чиқмаслиги керак (ёши, жинси, касб-ҳунари).

Энди луғат тузиш принциплари ҳақида фикр олишайлик.

Диалектал луғат диалектал луғатдир. У касб-ҳунарга оид луғат ҳам, фонетик жиҳатдан турлича бўлган сўзлар луғати ҳам, турли-туман аффиксларнинг вариантларини кўрсатиб берадиган, грамматик

формаларни ёритувчи қўлланма ҳам эмас. Шундай экан, дастлаб диалектал лугатга сўз танлаш масаласини чуқур ва атрофлича ўйлаб бир қарорга келиб олмоғимиз зарур. Хўш, диалектал лугатга қандай сўзларни киритиш керак?

І. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида ишлатилмайдиган сўзлар диалектал лугатга киритилмоғи керак.

Бундай сўзлар Тошкент-Фарғона типидagi марказий ўзбек шеваларида, маълум сабабларга кўра, нисбатан анча кам учрайди. Жуда катта территорияга тарқалган айрим ўзбек шеваларида диалектал деб аталиши мумкин бўлган сўзларнинг миқдори анчагина. Масалан, Хоразмнинг ўғуз ва қипчоқ группа шеваларидан тўпланган лексик материал икки мингдан ортиқ диалектал сўзни ўз ичига олади. Шимолий ўзбек шеваларидан (Қозоғистон ССР Чимкент области) тўпланган лексик материалнинг анчагина қисми диалектал лугатга киритилиши зарур бўлган сўзлардир (ҳозирча саккиз юздан ортиқроқ). Қашқадарё ўзбек шеваларида ҳам диалектал сўзлар анча борлиги аниқланди.

Айрим шевалар бўйича мисоллар келтираимиз.

Хоразм ўғуз шеваларида: *өжәк*—бузоқ, *сарънжақ*—ҳаюнчак, *бадйа*—товоқ, *ти:р*—кепчик, *сечә*—чумчуқ, *әл*—қўл, *қа:пә*—эшик, *су:сақ*—чўмич, *со:қы*—ўғир, *сыъыр*—пай, *томазан*—қўнғиз, *тошшә*—обрез, *қарънжа*—чумоли, *бағдаш*—чордона, *зыңмақ*—улоқтирмоқ, *култә*—боғ.

Шимолий ўзбек шеваларидан: (Қорамурт қишлоғи): *чыңламақ*—чархламоқ, *мәрдәк*—липа, *чучаңламақ*—сакрамоқ, *тоңқмақ*—сапчимоқ, *жужуңламақ*—жирилламоқ, *йалъқмақ*—кўнгилга тегмоқ, *е:шә*—дугона, *навқаш*—касал, *чың*—жарлик, *жарқә*—тўпалончи, *гүжүр*—зўравон, *бәдйк*—дудуқ, *алашламақ*—довруқ солмоқ, *чаңғушламақ*—чангал урмоқ, *кән*—карнай, *тоқтқә*—ўчоқ оғзи ва ш. к.

Қарноқ шевасидан: *тоғачә*—мироб, *ашқалдақ*—зинапоё, *даръмақ*—йўлиқмоқ, *саба*—катта меш, *ачамай*—туя эгари, *бьйдә*—ҳайвон бурнидан ўтказилган ип, *бөгәмәк*—бўғмоқ, тўсмоқ.

Шаҳрисабз шевасидан (Б. Жўраев): *кәвәрә*—гавда, *лал-луғ*—анқов, *әнәбый*—қайнона, *лолә*—ёстиқ, *йугурмоқ*—хамир қормоқ, *мәгәл*—шовқин, *инәк*—сигир, *кәлгәв*—тўқол сигир, *кампал*—адёл, *күй*—бекор, *мәнәк*—ияк, *нәт*—новда ва ш. к.

Қарши шевасидан (А. Шерматов): *йә:ләғ*—дастали това, *алвәнч*—беланчак, *бәләр*—тўсин, *кәччә*—пакки, *күррә*—ҳўтиқ, *ҳәш-вәк*—ғийбатчи, *ләң*—эпидемия, *нәзвәй*—райҳон, *тотә*—буви, *чаккә*—сузма.

Буҳоро шевасидан (М. Мирзаев): *бақәр*—челак, *ғулуңаб*—компот, *панир*—пишлоқ, сир, *бәрәк*—чучвара, *зәрдәлу*—ўрик, *чәғел*—ғалвир.

Ўш шевасидан (И. Фармонов): *асқатмәк*—фойда келтирмоқ, *торқа*—янги, тоза, *умунмәк*—умидвор бўлмоқ, *ужъқмәк*—ҳовлиқмоқ, *шәрдәмал*—гулли кигиз, *учқашмәк*—мингашмоқ.

Ўйчи шевасидан (А. Алиев): *ава*—амаки, *әбә*—ойи, *ерчмәк*—эргашмоқ, *или:чә*—жимжилоқ, *нарғул*—ўқлоқ, *оймәк*—ангишвона, *кушәт*—мутлақо, *пәтәнжән*—помидор ва ш. к.

ІІ. Адабий тилда бор, лекин бошқача маъно ташиган сўзлар.

Хоразм ўғуз шеваларидан: *алчақ/алжақ*—чаққон, уддабурро, *қумрә*—мусича, *сәтәңчә*—ишәқмас, дангаса, *вәқърт*—хасис, *қурәк*—от тутадиган арқон, лассо, *қуйә*—қудуқ, *қотәр*—чечак, *қәргәч*—қирмоч, *қыпық*—шилпиқ, *қыйма*—майда тўғралган гўшт, *күндә*—омоч, *йәгәнә*—якансимон ўсимлик, *йағыш*—ёмғир, *кечик*, *арығ*—тоза, пок,

араламақ— яраштирмақ, орага тушмоқ, *дувақ/тувақ*— қопқоқ, *өрә*— устун, *чә:рәк*— нон, уй нони, *тәкә*— ёстиқ, *тапар*— бачадон, *чәгә*— қум, қумлоқ, *чар*— ифлос, *чи:вин*— пашша, *пешичә*— чивин ва ш. к.

Шимолий ўзбек шеваларидан: *белчә*— тўқим, *бақърақ*— хурма, *дәм*— нураш, тукилиш, *арътәш*— овутиш, *йатър*— бачадон, *артмақ*— дор, кийим осадиган дор, *чәпчәк*— майда чўп, *парваз*— тўсин, *харсаң*— лой билан тезак аралашмаси (илгари пойдеворга ишлатилар эди), *пәрраш*— безак, *чартақ*— қовунқоқи ёядиган ёғоч, *қәрпәк*— юқа (фақат қорга нисбатан), *ура*, *ора*— ертўла, *қусур*— ўч, қасос, *мәләк*— сув кўза, *мағара/махара*— эски бино, харобалик, *тәк-мә*— гап, зиёфат, *танав*— бурун тешиги, *өрмәк*— алача, мота, *равақ*— болохона, *тәңбз*— ўрта кўзли галвир ва ш. к.

III. Адабий тилдаги маъноси билан бирга қўшимча маънога эга бўлган сўзлар ҳам лугатдан жой олмоғи керак. Учинчи типга кирган сўзларнинг миқдори шевалараро, табиий, жуда кўп. Уларни ғоят синчиклаб ўрганиш ва имконияти борича барча маъноларини аниқлаш зарур. Айрим мисолларни келтирамиз:

ақлык: ўғ. 1. яхшилик, эзгу иш; 2. қизникида совчиларга бериладиган тортиқ; 3. бирор шахснинг ўлганига йил тўлгач, кийиладиган кийим; 4. томизғи, оқлик; 5. овқатга солинадиган оқлик (қатик).

Қиёс қилиш мақсадида адабий тилдаги оқлик сўзининг маъноларини келтирамиз („Ўзбекча-русча лугат“, Тошкент, 1959):

оқлик: 1. молоко, молочные продукты из яйца; 2. белый платок, надеваемый свахе родителями невесты в знак согласия на свадьбу; 3. правота, невиновность; 4. куски белой материи, раздаваемые присутствующим на похоронах (313 бет).

Кўринадики, *ақлык* сўзининг иккинчи маъносигина адабий тилда бор, қолган маънолари озми-кўпми адабий тилдагидан фарқлидир. Табиийки, бундай сўзлар ва улар ифода этган маъноларнинг барча тармоқлари диалектал лугатда ўз аксини топмоғи албатта зарур.

Шимолий ўзбек шеваларида парвоз икки маънода қўлланади: 1. парвоз, учиш; 2. тўсин, балка (Қорамурт қишлоғи);

ғарат: 1. пайхон, тепкилаш (масалан, экинни); 2. сўкиш, ҳақорат қилиш (адабий тилда *ғорат*—талон-торож);

ғалча: 1. гапга тушунмайдиган, анқов (Қорамурт); 2. тиланчи, гадой (Қарноқ қишлоғи); адабий тилда ғалча—пакана.

тувақ: ўғ. 1. қопқоқ; ҚМ (Қорамурт) лой қапқоқ (тандир оғзини беркитиб қўядиган лой қопқоқ).

Ўш шевасида толдър сўзи икки маънода қўлланилади: 1. тўлдирмоқ феълидан буйруқ; 2. тўла, тўлдирилган;

йеңмәк сўзи ўз маъносидан ташқари ҳайдамоқ маъносида ҳам ишлатилади (масалан, машинани йеңмәк).

Фарғона группа шеваларига хос бўлган *шәть*, *чәммәт*, *сәндәл* каби лексик элементлар, айрим адабий асарларда ишлатилганлигига қарамай, диалектал лугатга киритилмоғи ва ифода этган маънолари тўлалигича очилмоғи керак: *шәть*: 1. нарвон; 2. арава шоти-си каби.

Айрим мутахассислар фонетик жиҳатдан ўзгача бўлган сўзларни ҳам диалектал лугатга киритиш керак, деган мулоҳазани баён этмоқдалар (масалан, проф. А. Г. Фуломов). Албатта, фонетик ўзгачалик турли даражада бўлади: айрим сўзларнинг фонетик тузилишида адабий тил билан шеванинг орасида жуда кам фарқ бор, баъзи сўзларда эса бу фарқ жуда ҳам каттадир. Диалектал лугат тузишга биз энди киришдик, шу сабабли диалектал лугатга маъно айирмаликларга эга бўлган сўзларнигина (фонетик жиҳатдан ўзгарган ва ўзгармаган-

лигидан қатъи назар) киритсак, ҳозирча мақсадга мувофиқ бўларди.

Шу муносабат билан бир нарсани алоҳида қайд қилиб ўтмоқ зарур. Маълумки, марказий ўзбек шеваларида унлилар уйғунлиги—сингармонизм аллақачонлар ўз кучини йўқотган. Мазкур шевадар асос бўлган адабий тилимизда ҳам, табиий, сингармонизм қонунига риоя қилинмайди. Ўзбекистон ва унинг ташқарисидаги жуда кенг территорияга тарқалган ўзбек шеваларининг кўпчилигида унлиларнинг қарама-қарши қўйилиши қонуни ҳали анча яхши сақланиб келмоқда. Бинобарин, мазкур сабабга кўра, адабий тилимизда *у—у*, *ө—о*, *и—э* каби унлиларнинг ўзаро талаффузида (демак, ёзувда ҳам) фарқ йўқ. Масалан, *турмэк* ва *турмак* сўзларида катта фарқ бўлишига қарамай бир хилда—*турмэк* тарзида талаффуз этилади. Бундай ҳолларда шева материали маънодаги фарқни қайд қилгандагина, диалектал лугатга киритилади. Фараз қилайлик, *турмэк* ва *турмак* сўзлари ифода этган икки маъно ҳам адабий тилда мавжуд, демак, бу томондан шева адабий тилдан фарқ қилмайди. Лекин шундай фактлар борки, шевадаги лексик материал ҳам фонетик жиҳатдан, ҳам сўзининг лексик маъноси жиҳатидан адабий тилдан фарқли бўлади. Бу типдаги сўзлар диалектал лугатга киритилиши керак. Масалан, шимолий ўзбек шеваларида *уйъмэк* сўзи „ивимоқ, ҳўл бўлмоқ“ маънолари билан бирга „нурамоқ“, „тўкилмоқ“ маъносига ҳам эгадир. Шу билан бирга шевада *уймак* сўзи борки, у ҳам худди *уйъмэк* сўзи сингари адабий тилимизда *ивимоқ* тарзида талаффуз этилади: *уймак*—қотмоқ, ивимоқ (қатиқ, қон) маъноси билан бирга, „совқотмоқ“ маъноси ҳам бор (сўнгги маъно умуман *қотмоқ* сўзининг маъноси билан боғлиқ).

Адабий тилимизда *тебратмоқ* ва *терватмоқ* сўзларида содир бўлган фонетик ўзгариш (метатезис) маъно ўзгариши тақозоси билан боғлиқ бўлса керак: 1. бирор предметни ҳаракатга келтирмоқ; 2. беланчак, бешикни терватмоқ. Шубҳасизки, мазкур икки сўзнинг ўзаги аслида бир бўлган. Хоразм-ўғуз шеваларида бу сўз *дәрпәтмәк* шаклига эга бўлиб, икки маънода ҳам қўлланилади. Фикримизча, диалектал лугатда бундай сўзлар ҳам ўз аксини топтоғи керак. Қисқаси, фонетик ўзгалик маънодаги ўзгалик билан боғлиқ бўлса, бундай сўзлар лугатга киритилиши керак.

Диалектал лугатда сўзларнинг берилиш тартиби, шундай қараганда, изоҳли лугатлардаги принципга ўхшайди, лекин бу масалада диалектал лугатнинг ўзига хос хусусиятлари ҳам бор.

1. Лугатга киритилган сўзлар қатъий алфавит тартибда жойлаштирилади (адабий тилдаги алфавит тартибига қараганда диалектологик текширишлар мақсадида ишлатиладиган шартли белгилар тартиби бошқачароқ, албатта).

2. Ҳар бир сўздан кейин шу сўз қайд қилинган жой (адрес) ёки жойлар шартли қисқартма орқали кўрсатилади:

ө ж ә к: Ург., Хив. бузоқ (сигирнинг эмизик давридаги боласи), Қрш. (Қарши) ҳө ж ә к, қипчоқ. Үө ж ә к каби.

Қарши шеvasида шу сўз фонетик жиҳатдан фарқли экан (бир [х] орттирилган), у яна ўз жойида мустақил сўз сифатида келтирилади ва шартли белги қўйилиб (Қрш.) ө ж ә к сўзига ҳавола қилинади: қ. ө ж ә к.

Бордию, мазкур сўзнинг маъносида озми-кўпми фарқ бўлса ёки қўшимча маъноси қайд қилингудек бўлса, у вақт шартли қисқартмадан сўнг (Қрш.) унинг маъноси (ёки маънолари) очилади ва мисол берилади, ундан кейин ө ж ә к сўзига ҳавола қилинади.

Сўз маносини очиш мақсадида келтирилган мисол мумкин қадар ихчам ва ёрқин бўлмоғи керак. Мисол келтираимиз:

андъмақ: Ург., Хив., Х-асп., ҚМ. ҚБ, Қрнқ. (Урганч, Хива, Қорамурт, Қорабулоқ, Қарноқ) пойламоқ, яширин қулоқ солмоқ ёки кузатмоқ: *кэл а:ға йанташма ҳаза:рәс йа:на, йолыңда мың чивън аңдәб йатәнтә* (Х-асп.); *шоҳ хатәлладан беш-алтәсә гәли:м бълән гыйвән аңдәмақа қаған әдәлә* (Ург.); *андәб йүргән досыңдән аш-кар кәгән йав йахшә* (Қрнқ.).

Йарлғ: Иқн. камбағал, қашшоқ: *совдасәдән йа:рлғ олдә беақәл*. Бошқача қилиб айтганда, келтирилган мисол (ёки мисоллар) сўзнинг маъносини атрофлича очиб бера олсин.

Агар бирор сўз бир нечта аҳоли пунктида қайд қилинган бўлсаю, маънода фарқ бўлмаса, ҳар бир пункт учун мисол бериш шарт эмас, биргина мисол келтириб, мисол олинган жойга ишора қилинса, бас; сўз маъносида фарқ бўлган тақдирда барча маънолари учун мисол келтирилса, яхши бўларди.

арна: Ург., Хив. анҳор, катта ариқ, канал: *арнамәдәм ейва: ныңнан ақмақа, айнамәдәм а:й йүзәңә бақмақа...* (Ург.1); тегирмон нови, тегирмонга сув келадиган ариқ: *ҳа:зәр тәгьрмән иштәмәй йатәр, сувнә арнадән авзәрп ташта* (Қрнқ.).

йә: ләғә йәвләғә Тошк. 1. тандирдан нон, сомса узадиган чўмичсимон асбоб; 2. сув оладиган дастали кружка; Қрш. дастали това:

ғалвәндәнә бағлагон,

йәвләғәда дағлаган

қолларыңнан айнанай (Ксн. А. Шерматов материалларидан).

үзәңгь: 1. узанги; 2. нарвон, шоти (қ. зәңгь): *үзәңгьның башә-ғә бый-быйдән чәқадә* (Иқн).

Агар бирор сўз фақат бир жойда қайд қилинган бўлса, адреси мисолдан кейин берилади.

Омоним сўзлар изоҳли лугатларда ишга солинган принцип асосида мустақил сўз сифатида жойлаштирилади ва рим рақами орқали берилади:

а:ғ: I Ург., Хив. 1. тўр (балиқ тутадиган тўр): *дейраға а:ғ салғвәдәк, бърәм балғқ чүшмәдә* (Ург.1); 2. балиқ ови.

а:ғ: II оғ, иштоннинг тиззадан юқориги кенг қисми; икки почанинг туташган жойи.

қовуз; I Хив., Хнқ. I. қипиқ: *ша:льнә қовузә көпәкән* (Хив. 1); 2. Х-асп. болалар тушаги, қовузоқ.

қовуз: II қўбуз (музика олати): *мән нә дьймән, қовузум нә дьидь* (Ург. 1).

Кўп маъноли сўзлар араб рақами билан кўрсатилади (1, 2, 3 каби). Бунда асосий маънони ифода этувчи сўз биринчи ўринда берилиб, қолганлари маълум изчиллик билан жойлаштирилади, адрес ва мисоллар келтирилади. Табiiйки, бу принцип бирор сўз бир (ёки группа) шеванинг ўзида бир неча маънога эга бўлган тақдирдагина қўлланади:

а:ға: Ург., Хив. 1. оға, ака; 2. ўзидан катта ёшли кишига муружаат қилганда ишлатиладиган сўз; 3. ёр, жонон:

*қастъмыңнә кәм бычпть да:р әтъп,
мән а:ғам сәлләшмьидь қа:р әтъп,
сәлләшмәсә, сәлләшмәсән қа:р әтъп,
мән гетәмән қадамъма за:р әтъп* (Ург. 1).

Агар шевалараро сўзнинг маъноси турлича бўлса (бир шевада бир сўз бир маъно ташийди, иккинчисида эса бошқа бир маъ-

нога эга бўлади) араб рақами қўйилмайди, адрес берилиб, сўзнинг маъноси очилаверади:

қ ʼ р ғ ʼ ч: Ург., Хив., Хнқ., Ҳ-асп. қирмоч; қозон қириндиси; Шс. кабгир; Қрнқ. қозон ювғич; Тошк., Фрғн. қирғич.

Қўшма сўзларни лугатда бериш масаласини чуқурроқ ўйлаб кўриш керак. Фикримизча, қўйидаги принципга суянмоқ лозим: компонентлар қўшилган ҳолда бутун лексик бирлик сифатида жойлаштирилади ва қўшма сўзни ташкил қилган элементлар, лозим кўрилса, қавс ичида ажратиб кўрсатилади:

қ у м е т ʼ р: Қрнқ. майда кўзли ғалвир (қум÷өтәр).
қ а р е л ʼ ь: Ург., Хив. олхўри (қара÷алу).
й е р қ а н а т: Ург., Хив. кўршапалак (йар÷қанат).
қ а й ʼ т м б ʼ к ʼ э: Ург., Хив., Қрш. қайин сингил (қайтн÷бькэ).
м а ʼ н в а ш: Қм. анқов, тентак (маң÷баш).

Қўшма сўзларда биринчи компонент мустақил ишлатилмаса, сўзнинг биринчи қисми жойлаштирилиб, сўнг икки нуқта қўйилади ва иккаласи бирга келтирилиб, маъноси очилади. Бундай ҳолда адрес мисолдан кейин берилса ҳам бўлади:

т а с: тас өлмэк ўлишга оз қолмоқ; тас йъқылмақ—йиқилишга оз қолмоқ (Ург., Хив.).
м а ʼ н: маң волмақ—хангу-манг бўлмоқ, ҳайратда қолмоқ (Қм.).
п ʼ н ʼ к: пунк урмақ—ҳидланмоқ, кучли ҳид тарқатмоқ (Ург., Хив.).
п ʼ ш ʼ ы ʼ н: пэшың бермэк—гиггигламоқ, уриштирмоқ (ҳайвонни, одамни) (Гурл., Мнғт.).

Жуфт сўзларни диалектал лугатда жойлаштирилишида икки йул тутмоқ тавсия қилинади:

а) агар жуфт сўзни ташкил қилган компонентлар фонетик ўзгаришга учраган бўлса, иккаласи қўшилган ҳолда худди қўшма сўзлардаги сингари бир бутун сўз сифатида жойлаштирилади ва маъноси очилади:

1. а : ғ а й а: Ург., Хив., Хнқ. ака-ука, оға-ини (а:ға÷ийә).
а п а й а: Ург., Хив., Хнқ. опа-сингил (апа÷ийә) каби.

2. Жуфт сўз компонентлари дефис орқали ажратилиб, бир сўз сифатида жойлаштирилади:

к ʼ у м с ʼ ь-й а м с ʼ ь: Ург., Хив. пала-партиш; апил-тапил.
а д а қ-б у д а қ: Ург., Хив. тай-тай.

Бу типдаги сўзлардан феъл яшаш зарурияти туғилса, мазкур жуфт сўздан сўнг икки нуқта қўйилиб, кейин кўмакчи феъл билан бирликда келтирилади ва маъноси очилади:

а д а қ-б у д а қ: адақ-будақ этмэк—тай-тай қилмоқ.

Нихоят, сўзнинг этимологиясини диалектал лугатда бериш-бермаслик масаласи ҳақида икки оғиз сўз. Фикримизча, сўзнинг этимологиясини тушунтиришимиз ишонтирарли бўлса, бериш керак. Бунда зинҳор субъектив мулоҳазалар, тахминларга йўл қўйилмаслиги лозим:

а с қ а т м ʼ э қ: Анд., Ўш. фойда келтирмоқ; ёрдам кўрсатмоқ (асығ÷етмэк).

а ғ ʼ с а қ: Қрнқ. бўш, омонат; зўрға турган (ағ÷ы-сақ—оғучан. Оқсоқ сўзи ҳам шундан) тарзида берилса, ёмон бўлмасди.

Қ. МАҲМУДОВ

филология фанлари кандидати

„ҲИБАТУЛ ҲАҚОЙИҚ“ ТИЛИДА ИШЛАТИЛГАН ЖАРАНГСИЗ УНДОШЛАР ХАРАКТЕРИСТИКАСИ

XI—XIV аср ёдгорликларидаги ундошларнинг фонетик хусусиятлари тўлиқ ўрганилган эмас. Бу даврда ёзилган асарларнинг фонетик хусусиятлари юзасидан қилинган илмий ишлар умумий характерга эга¹.

Шунингдек, айрим асарларда ундошларнинг фонетик хусусиятларига доир илмий ишлар ҳам мавжуд². Аҳмад Юғнакийнинг „Ҳибатул ҳақойиқ“ асари ҳам XII—XIII аср ёдгорлиги бўлиб, унинг фонетик хусусияти ҳақида қисман бўлсада маълумотлар учрайди³. „Ҳибатул ҳақойиқ“ асарида жарангсиз ундошлар ўзига хос хусусиятларга ва, иккинчидан, ўша даврларда ёзилган ёдномалар тили билан умумийликка эга.

Жарангсиз ундошлар. Асарда тил олди, лаблашган, портловчи, жарангсиз *n* ундоши сўз боши, ўртаси ва охирида мавжуддир. Шунингдек, *n* ундоши интервокал ҳолатда ва сонорлар билан ёндош келади: *پوسوقلى* *посуқлы* (Ҳ. ҳ., I, 62)—писиб ётган, яширинган; *قوپمىش* *қопмыш* (Ҳ. ҳ., I, 46)⁴—турган, қўпган; *قوپوب* *қопуп* (Ҳ. ҳ., I, 46)—туриб; *تېپ* *тэп* (Ҳ. ҳ., I, 46)—деб; *كوروب* *көрүп* (Ҳ. ҳ. (I, 51)—қуриб.

Нажиб Асим факсимилида (Ҳ. ҳ., II)⁵ (туркий сўзларда) *n* товуши сўз боши, ўртаси ва охирида *б* (ب) билан ифода этилади: *قوبمىش* *қобмыш* (Ҳ. ҳ., II, 21)—турган; *قوبوب* *қобуб* (Ҳ. ҳ., II, 21)—туриб.

Рашид Раҳмат Аратнинг 1951 йил Истамбул нашрида (Ар., I, II, III, IV)⁶ *n* ундоши сўз ўртаси ва охирида учрайди: *قوپمىش* *қопмыш*

¹ А. М. Щербак, Грамматический очерк языка тюркских текстов X—XIII вв. из Восточного Туркестана, М.—Л., 1961, стр. 43—59; Н. А. Баскаков, Тюркские языки, М., 1960, стр. 170—172; С. Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951, стр. 300—321; А. К. Боровков, Ценный источник для истории узбекского языка, Изд-во АН СССР, Отд. лит. и яз., VIII, вып. I, 1949, стр. 70.

² П. М. Мелиоранский, Араб-филолог о турецком языке, СПб., 1900, стр. 34—40.

³ Edib Ahmed Jügneki, Atebetül Hakayik, Istanbul, 1951, 108—137-betlar (Рашид Раҳмат Арат нашри).

⁴ Асарнинг XV асрда Абдураззоқ Бахши кўчирган нусхаси (Нажиб Асимнинг 1915—1916 йиллардаги нашри, I қисми) асосга олинди.

⁵ Нажиб Асимнинг 1915—1916 йилги нашрида берилган арабча ва уйғурча текст (II, қисм, факсимили).

⁶ I қисий текст. II уйғур хати билан ёзилган нусха, III араб ва уйғур хати билан ёзилган нусха, IV араб хати билан ёзилган нусха (Рашид Раҳмат Аратнинг 1951 йил Истамбул нашри).

(Ар., IV, 85)—турган; قوپوب қопуб (Ар., IV, 85)—туриб. Асарнинг уйғурча нусхасида б, п га бир белги қўлланган: қопуб//қобуб (Ар., II, 22)—туриб; тэп//тэб (Ар., II, 8)—деб.

Бу далиллар *п* ундошининг „Ҳибатул ҳақойиқ“да б товуши билан аралаш қўлланганини, иккинчидан, барча позицияларда б ундошининг *п* товушига (б>п) ўтаётганлигини ёки *п* ундоши б товушининг варианты сифатида пайдо бўлганлигини кўрсатади. *п* ундошининг сўз ўртасида ф билан алмашиши, фақат биргина اوپتانور оптанур (Х. х., I, 9), اوفتانور офтанур (Х. х., II, 9)—уялур, уятади сўзларида учрайди, холос.

Бу ундош товуш барча юмшоқ, қаттиқ унлилар билан ёнма-ён келади. Шунингдек, юмшоқ ва қаттиқ унлилар билан келган *п* ундоши юмшоқ, қаттиқликка нисбатан вариант сифатида кўринади: كوروپ көрүп (Х. х., I, 51); تېپ тэп (Х. х., I, 46); قوپوب қопуп (Х. х., I, 46).

Асардаги форсча сўзларда *п* ундоши биринчи бўғинда ҳам учрайди: پند панд (Н. А., I, 37)—насиҳат.

Асарда тил олди, портловчи жарангсиз *т* ундоши жарангли *д* ундошидан артикуляцияон усули билан ажралиб туради. Бу ундош қаттиқ, юмшоқ унлилар ва жарангли, жарангсиз ундошлар билан ёндош учрайди. Бундан ташқари, жарангсиз *т* ундоши барча позицияларда келади.

Т товуши унлилар билан ёндош ва интервокал ҳолатда учрайди: تېلىم тилим (Х. х., I, 19)—тилим; تانوغلوق тануғлуқ (Х. х., I, 19)—гувоҳлик; اوتوب өтүб (Х. х., I, 20)—ўтиб; ياروتور йарутур (Х. х., I, 21)—ёритади; بايات байат (Х. х., I, 22)—худо. Жарангли ундошлардан кейин *т* товуши учрайди: ايازتين айазтын (Х. х., I, 27)—оёздан; تېنكىزتين тэңизтин (Х. х., I, 29)—денгиздан; ميزاجتين мизажтын (Х. х., I, 70)—мижоздан; سېبتين сабабтын (Х. х., I, 86)—сабабдан; عربتين арабтын (Х. х., I, 92)—арабдан.

Асарда сонор (м, н, ң, р, л) ундошларидан сўнг жарангсиз *т* ёки жарангли *д* ундошлари билан келган 92 сўз бор. Бундан 31 ёки 33 таси жарангсиз *т* ундоши орқали ёзилган: ارئين эртин (Х. х., I, 66)—эр кишидан; كونكولتين көңултин (Х. х., I, 46)—кўнғилдан; ايمتى әмти (Х. х., I, 34)—эмди, энди; اولتى өлти (Х. х., I, 34)—ўлди; مەنتين мәнтин (Х. х., I, 24)—мендан.

Асарнинг бошқа нусхаларида жарангсиз *т* ундоши сонор товушларидан сўнг кўпчилик сўзларда жарангли *д* билан ёзилган: اولدى өлди (Х. х., III, 13)—ўлди; اردين эрдин (Х. х., II, 35)—эр кишидан; كونكولدين көңулдин (Ар., IV, 135)—кўнғилдан.

„Ҳибатул ҳақойиқ“нинг уйғур хати билан ёзилган текстида жарангсиз *т* ундошининг белгиси биргина жарангсиз *т* ундошининггина эмас, жарангли *д* қадимги тиш-тиш танглай ундоши з товушини ҳам ёзувда ифода этади. Шунга кўра, уйғурча ҳарфни жарангсиз *т* ёки жарангли *д* деб ўқиш мумкин: кэнтү//кэндү (Х. х., II, 9)—одоб, ахлоқ, хулқ; әмти//эмди (Х. х., II, 13)—эмди, энди; билти//билди (Х. х., II, 13)—билди; эртин//эрдин (Х. х., II, 30)—эр кишидан.

Ҳозирги замон ўзбек тилида сонор ундошларидан сўнг жарангсиз *т* келиши *олти*, *болта*, *олтин*, *қантар* каби сўзларда қисман сақланиб келмоқда.

Асарда сонорлардан сўнг жарангсиз *т* келиши ёки XI аср асарларига нисбатан кўп учраши XII—XIII асрларда унинг диалектал шаклда бўлганлигидан далолат беради.

Асарда сонорлардан кейин жарангсиз *т* ундошининг жарангли *д* товушига (т//д) мослигини кўрсатувчи 61 та мисол учрайди: *آمدی* Эмди (Ҳ. ҳ., I, 22)—эмди, энди; *کیندۇ* кэндүв (Ҳ. ҳ., I, 27)—ўз; *قوتولدى* қутулди (Ҳ. ҳ., I, 25)—қутилди; *سوزونكىدىن* сўзунгдин (Ҳ. ҳ., I, 44)—сўзингдан.

Жарангсиз ундошлар билан ёндош келган қадимги жаранглилар⁷ жарангсиз ҳолатга ўтади ёки жарангсиз ундошлар билан ёнма-ён келганда *д* товуши ассимиляцияга учраб, жарангсиз *т* ундошига (д>т) айланади: *اوتتىن* оттын (Ҳ. ҳ., I, 20)—ўтдан; *ياراتتىنك* йараттын (Ҳ. ҳ., I, 20)—яратдинг; *تيرىكتىن* тириктин (Ҳ. ҳ., I, 21)—тирикдан; *اولوكتىن* олуқтин (Ҳ. ҳ., I, 21) ўликдан; *سىماكتىن* Симактин (Ҳ. ҳ., I, 26)—Симак юлдузидан; *باشتىن* баштын (Ҳ. ҳ., I, 58)—бошдан; *تاشتى* ташты (Ҳ. ҳ., I, 76)—тошди.

„Ҳибатул ҳақойиқ“да айрим ундошлар юмшоқ ёки қаттиқ талаффуз этилган. *т* ундошининг юмшоқ ёки қаттиқлиги график жиҳатдан ифодаланмаган. Бу жарангсиз *т* ундоши қаттиқ сўзлар таркибида қаттиқ артикуляцияга эга бўлган, шунингдек, юмшоқ сўзлар таркибида юмшоқ талаффуз этилади⁸: *يارۇتۇر* йарутур (Ҳ. ҳ., I, 21)—ёритади; *توناتۇر* түнәтүр (Ҳ. ҳ., I, 21)—тунга айлантиради.

Тил олди, сирғалувчи, жарангсиз *с* ундоши сўз бошида, ўртасида ва охирида жарангли, жарангсиз ундошлар, қаттиқ, юмшоқ унлилар билан ёндош келади: *سەنىك* сәниқ (Ҳ. ҳ., I, 19)—сенинг; *سونكا* соңка (Ҳ. ҳ., I, 20)—сўнга; *ەرسەم* эрсәм (Ҳ. ҳ., I, 25)—эрсам, эсам; *بولسا* болса (Ҳ. ҳ., I, 25)—булса; *بىلمەس* билмәс (Ҳ. ҳ., I, 26)—билмас; *بىلىكسىز* биликсіз (Ҳ. ҳ., I, 32)—билимсиз, илмсиз.

Нажиб Асим факсимилининг арабча текстида бўлишсиз сифатдошлар охирида келувчи з ундоши жарангсиз *с* товуши билан берилган. Жарангли з ундоши асарнинг Рашид Раҳмат Арат келтирган арабча нусхасида қисман сақланиб қолганлиги кўринади. Арат Раҳматийнинг қиёсий транскрипциясида сўз охирида (бўлишсиз сифатдошларда) келувчи *с* ундоши жарангли з товуши билан алмаштирилган⁹: *bilmez* (Ар., I, 45)—билмас; *тоймас* тоймас (Ҳ. ҳ., II, 28), *тоймаз* (Ар., IV, 142)—тўймас; *arimaz* (Ар., I, 67)—аримас.

„Ҳибатул ҳақойиқ“нинг уйғурча текстида *с* ундоши билан жарангли з товушига бир хил белги қўлланган: *сөз* (Ҳ. ҳ., II, 51)—сўз;

⁷ С. Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности, стр. 46.

⁸ В. В. Решетов, Узбекский язык. Ташкент, 1959, стр. 295.

⁹ „Atebetül Hakayik“, Istanbul, 1951, 41—81-better.

тэҗилмас||*тэҗилмаз* (Ҳ. Ҳ., II, 26)—эришмас; *оқалмас*||*оқалмаз* (Ҳ. Ҳ., II, 28)—ўнгалмас.

Бу сифатдошлар охирида з ундоши жарангсиз с товушига ўтганлигини кўрсатади.

Асарда тил олди, сирғалувчи, жарангсиз ш товушининг с ундошига нисбатан сирғалувчанлик хусусияти кучлироқдир. Туркий ўзакка мансуб сўзларнинг бошида ш ундоши учрамайди. ш товуши араб-форс терминларига оид сўзларнинг бошида мавжуддир. Асарда ш ундоши сўз ўртаси ва охирида келиб, қаттиқ, юмшоқ ва жарангли, жарангсиз товушлар билан ёндош келади: *اوکوش* *өкүш* (Ҳ. Ҳ., I, 18)—кўп; *اشيت* *эшит* (Ҳ. Ҳ., I, 22)—эшит; *اوقوش* *уқуш* (Ҳ. Ҳ., I, 22)—ўқиш, тушуниш; *بوشلۇغ* *бушлуғ* (Ҳ. Ҳ., I, 39)—ғазабли; *يشيرو* *йашру* (Ҳ. Ҳ., I, 44)—яширин; *تاشتى* *ташты* (Ҳ. Ҳ., I, 76)—тошди. Араб терминларига оид сўзларда: *شك* *шэк* (Ҳ. Ҳ., I, 20)—шак, шубҳа; *شكر شهيد* *шәкәр шаҳд* (Ҳ. Ҳ., I, 23)—қанду асал; *شاهيم* *шаҳым* (Ҳ. Ҳ., I, 25)—шоҳим.

Асарда уйғурча белгилар ш ва с ундош товушлари учун сўз ўртасида ва охирида фарқсиз қўлланиши ш ундоши с товушига мойилроқ таллаффуз этилишини кўрсатади: *йэмиш*||*йэмис* (Ҳ. Ҳ., II, 51)—мева; *аймыш*||*аймыс* (Ҳ. Ҳ., II, 53)—айтмиш, айтган.

ш ундоши икки унли ўртасида жарангсизлик хусусиятини сақлайди:¹⁰ *نيسينك* *тишин* (Ҳ. Ҳ., I, 88)—тишинг; *بوشى* *бушы* (Ҳ. Ҳ., I, 39)—ғазаблан.

Асарда тил ўрта, аффрикат, жарангсиз ч ундоши жарангли ж товушидан артикуляцион усули ёки жарангсизлик хусусияти билан фарқланиб туради. ч ундоши қаттиқ, юмшоқ ва жарангли, жарангсиз товушлар билан ёндош келади ҳамда сўз бошида, ўртасида, охирида учрайди: *چىقارور* *чықарур* (Ҳ. Ҳ., I, 21)—чиқаради; *اچقان* *учқан* (Ҳ. Ҳ., I, 19)—учган; *ايچرا* *ичра* (Ҳ. Ҳ., I, 19)—ичра; *قاج* *қач* (Ҳ. Ҳ., I, 22)—кўп, неча, марта. *اچونچ* *учунч* (Ҳ. Ҳ., I, 24)—учинчи; *كچور* *кәчүр* (Ҳ. Ҳ., I, 25)—кечир; *نچه* *нчә* (Ҳ. Ҳ., I, 25)—неча.

Асарда (Ҳ. Ҳ., I) ч товуши бир ерда *ج*, иккинчи ерда *چ* ундошлари билан ёзилган. *اوكونچ* *өкүнч* (Ҳ. Ҳ., I, 36), *اوكونچ* *өкүнч* (Ҳ. Ҳ., I, 44)—ўкинч, қайғу, пушаймон; *اچون* *ачун* (Ҳ. Ҳ., I, 47), *اچون* *ачун* (Ҳ. Ҳ., I, 49)—дунё, олам.

Нажиб Асим факсимилининг арабча текстида ч ундоши *ج* билан ифода этилади: *جين* *чин* (Ҳ. Ҳ., II, 9)—чин, тўғри, ҳақиқат; *چىقاردىم* *чықардим* (Ҳ. Ҳ., II, 11)—чықардим; *اچون* *ачун* (Ҳ. Ҳ., II, 11)—дунё, жаҳон; *ايچرا* *ичрә* (Ҳ. Ҳ., II, 53)—ичра.

Уйғур ёзувида жарангли *жс* (ج) ва жарангсиз *ч* (چ) ундошлари бир хил орфографик белги орқали ёзилгандир: *экинч*||*экинж* (Ҳ. Ҳ., II, 5)—иккинчи; *төртләнч*||*төртләнж* (Ҳ. Ҳ., II, 7)—тўртинчи.

¹⁰ А. М. Щербак, Грамматический очерк языка тюркских текстов X—XIII вв. из восточного Туркестана, стр. 44.

Бундай орфографик хусусият жарангли *жс* (ج) ва жарангсиз *чс* (چ) ундошлари асар ёзилган даврда аралаш ёки *жс* ундоши жарангсиз *ч* товушининг варианты сифатида қўлланганини кўрсатади.

Асарда тил орқа, портловчи, қаттиқ ва жарангсиз *қ* ундоши тил орқа, портловчи, қаттиқ жарангли *ғ* товушидан жарангсиз артикуляция билан фарқланади. *қ* ундоши жарангли, жарангсиз ундошлар ва қаттиқ унлилар билан ёндош келади ва барча позицияларда учрайди: *қач* (خ. х., I, 22)—кўп, марта, қур, *уқуш* (خ. х., I, 22)—ўқиш, тушуниш; *ушақ* (خ. х., I, 29)—майда, ушоқ;

Қисман сўзларда тил орқа, қаттиқ *қ* ундоши унлилар орасида (интервокал ҳолатда) келганда жарангсизлик хусусиятини сақлайди¹¹: *чықартым* (خ. х., I, 30)—чиқардим; *уқуш* (خ. х., I, 26)—ўқиш, англаш; *сақин* (خ. х., I, 45)—сақлан.

Ҳозирги замон ўзбек тилида *қ* ундошининг барча позицияда сақланиш хусусияти мавжуддир: *боқиш*, *ўқиш*, *ўқув*, *оқиш*, *тўқиш*, *тўқув*, *тўқол*, *йўқол*, *қўл*, *йўқ* каби.

Сўз охирида унли товушлардан сўнг келган *қ* ундошига унлилар билан бошланувчи аффикслар қўшилса, ўзининг артикуляцион хусусиятини баъзан ўзгартиради ва жарангли *ғ* ундошига айланади: *қилиқ* (خ. х., I, 59) > *қилиғи* > *қилғи* (خ. х., I, 67)—қилиғи, характери; *йўқлуқ* (خ. х., I, 47) > *йўқлуғи* (خ. х., I, 47)—йўқлиғи.

Баъзи сўзларда бу фонетик ҳодиса юз бермайди¹²: *суқлуқин* (خ. х., I, 46)—суқлигини; *тоқлуқин* (خ. х., I, 46)—тўқлигини.

Бу фонетик ҳодиса ҳозирги замон ўзбек тилида, кўпинча бир бўғинли сўзларда учраб туради: *оқи*, *ўқи*, *суқил*, *юқи*.

қ ундоши сўз охирида (ёпиқ бўғинда) жарангли *ғ* товушига (*қ* > *ғ*) ўтади: *қилиқ* (خ. х., I, 66) > *қилиғ* (خ. х., I, 59)—қилиқ, одат.

Жарангсиз *қ* ундоши сўз бошида, интервокал ҳолатда тил орқа портловчи *х* ундошига (*қ* > *х*) ўтиб, спирализация юз беради. „Қутадғу билиг“да¹³ учрайдиган *ақи* *ақ* сўзи асарда: *ахи* (خ. х., I, 52)—сахий, қўли очиқ; *қали* (خ. х., I, 71) > *хали* (خ. х., I, 52)—агар шаклида учрайди.

Асарда айрим сўзлар ўзаги таркибида *қ* ундоши интервокал ҳолатда такрор келиши (геминат ҳодисаси) ёки келмаслиги мумкин. Унлилар орасида *қ* ундошининг такрор талаффузи, биринчидан, маъно айириш заруряти билан юз берса, иккинчидан, ўзак вокализмини мустаҳкамлаш учун вужудга келади¹⁴. Шу билан бирга, вазн талабини ҳам ҳисобга олиш керак.

¹¹ Н. А. Баскаков, Тюркские языки, М., 1960, стр. 171; И. А. Батманов, язык енисейских памятников древнетюркской письменности, Фрунзе, 1959, стр. 41; П. М. Мелиоранский, Араб-филолог о турецком языке, СПб., 1900, стр. 38.

¹² А. К. Боровков, Ценный источник для истории узбекского языка, стр. 70.

¹³ قوتادغۇ بىلىك يوسفى خاس حاجب № 1809, ЎзФА ШИ, 436-бет.

¹⁴ Ф. Абдуллаев, Фонетика хорезмских говоров узбекского языка, автореферат докт. дисс., Ташкент, 1961, стр. 14.

қ ундоши билан тугаган сўзлардан сўнг қўшилган жўналиш келишиги аффикси таркибида ҳам шу товушнинг ўзи учрайди ёки геминатлар юз беради: *يوماققا йомаққа* (X. х., I, 50)—йўймоққа; *يىقىقلىققا ййқықлыққа* (X. х., I, 70)—тартиблиликка, интизомлиликка.

Жарангли *ғ* билан тугаган сўзларда жўналиш келишиги аффикси -қа қўлланади¹⁵: *اولوغقا улуғқа* (X. х., I, 71)—улуққа.

Асарнинг уйғурча текстида жарангсиз қаттиқ *қ* ундоши махсус белги билан ифодаланиб, бу уйғурча ҳарф жарангли қаттиқ *ғ* товуши учун ҳам қўлланган¹⁶. Бундаги *қ* товушининг белгиси сўз ўртаси ёки охирида жарангли *ғ* ундошини ҳам ифода этиши мумкин: *тануғлуғ*//*тануқлуқ* (X. х., II, 4)—гувоҳлик, таниқлик; *қатығлығ*//*қатықлық* (X. х., II, 7)—қаттиқлик.

Бу фактлар кўпчилик сўзларнинг охирида жарангсиз *қ* ундоши мавжуд эканлигини кўрсатади.

Асарда тил орқа, портловчи, юмшоқ, жарангсиз *к* ундоши ўзининг жарангсизлик хусусияти билан тил орқа, портловчи, юмшоқ, жарангли *г* товушидан ажралиб туради. Бу жарангсиз юмшоқ *к* ундоши жарангсиз, баъзан жарангли товушлар ва юмшоқ унлилар билан ёнма-ён учрайди. Шунингдек, *к* ундошини сўз боши, ўртаси ва охирида учратиш мумкин: *كچورگان кёчурган* (X. х., I, 25)—кечирган; *او كوش* *өкүш* (X. х., I, 29)—кўп, мўл; *بلك* *бэлэк* (X. х., I, 31)—совға, тортиқ; *بىلىكلىك* *биликлик* (X. х., I, 33)—билимли, илмли; *بىلىكسىز* *биликсиз* (X. х., I, 33)—билимсиз, илмсиз; *سونكاكا* *сөңккә* (X. х., I, 33)—сўнғакка; *اركان* *эркан* (X. х., I, 34)—экан.

Баъзи сўзларда *к* ундоши интервокал ҳолатда (унлилар орасида) жарангсизлик хусусиятини сақлайди¹⁷: *چوکاردى* *чөкарди* (X. х., I, 36)—чўкарди, ҳайдади, ағдарди; *اوكونماس* *өкүнмәс* (X. х., I, 36)—ўкинмас, пушаймон қилмас.

к ундошининг унлилар орасида (интервокал ҳолатда) сақланиш хусусияти ҳозирги замон ўзбек тилида ҳам учрайди: *кўкат*, *кўкиш*, *кўкарт* каби.

Сўз охирида унли товушлардан сўнг келган *к* ундошига унлилар билан бошланувчи аффикс қўшилса, бу товуш бир бўғинли сўзларда жарангсизлигини йўқотмайди¹⁸: *كوكىنى* *көкини* (X. х., 69)—ўзагини, аслини. Бу ҳолат ҳозирги замон ўзбек тилида кўп учрайди: *кўки*, *кўкини*, *юки*, *юкини*, *кеки*, *кекини*, *чоки*, *чокини*, *чеки* (участка), *чеккини* каби.

Икки ва ундан ортиқ бўғинларда бу фонетик хусусият ўзгариб, *к* товуши *г* ундошига ўтади (*к>г*) *بزاكى* *бзәк* (X. х., I, 43)—безаги.

¹⁵ С. Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности, стр. 45, 300, 321.

¹⁶ С. Е. Малов, ўша асар. 141-бет.

¹⁷ Н. А. Баскаков, Тюркские языки, стр. 171; И. А. Батманов, Язык енисейских памятников древнетюркской письменности, стр. 41; П. М. Мелноранский, Араб-филолог о турецком языке, стр. 38.

¹⁸ Н. А. Баскаков, Тюркские языки, стр. 171; П. М. Мелноранский, Араб-филолог о турецком языке, стр. 36—37.

Жарангсиз ундошлар, жумладан, *к* товуши билан тугаган сўзларга қўшилувчи жўналиш келишиги аффикси *ка* формасида ифода этилади: *بىلىكلىككە* биликликкә (Ҳ. ҳ., I, 31)—билимликка, илмликка; *كاسوللوككە* касуллуккә (Ҳ. ҳ., I, 70)—одобликка, интизомликка.

Сўз ўзагининг таркибидаги *к* ундоши унлилар орасида (интервокал ҳолатда) такрор талаффуз этилиши ёки геминатлар юз бериши мумкин: *ايكى* Эки//Экки (Ҳ. ҳ., I, 42)—икки.

Бундай геминат ҳодисаси ҳозирги замон ўзбек тилида ҳам мавжуд: *саккиз*, *текиз* ёки *теккиз* (феъл), *теккиз* ёки *текиз* (сифат), *кеккаймоқ*, *тиккаланмоқ* ва бошқалар.

Асарнинг (Рашид Раҳмат Арат нашри) араб хатида ёзилган нусхасида *к* ундоши жарангли бўлса, арабча коф устига уч нуқта (ك) қўйилган. Бу орфографик белги сонорлардан сўнг, сўз ўртасида учрайди: *بىلگۈلۈك* бэлгүлүк (Ар., IV, 127)—белгилик, машҳур; *كۈرگۈلۈك* көргүлүк (Ар., IV, 127)—кўргулик, ҳасрат, тақдир.

„Ҳибатул ҳақойиқ“нинг уйғурча текстида жарангсиз, юмшоқ *к* ундоши билан жарангли *г* товушига бир хил белги қўлланиб, жарангли ёки жарангсиз эканлигини аниқлаш учун ҳеч қандай ишора учрамайди: *эриксик*//*эригсик* (Ҳ. ҳ., II, 7)—баҳодир, жасур; *сөнәг*//*сөнәк* (Ҳ. ҳ., II, 13)—сўнгак.

Келтирилган далиллар асарда жарангсиз *к* ундоши кўпчилик сўзлар охирида ўзининг артикуляциясини ўзгартмаганлигини кўрсатади. Иккинчидан, жарангсиз юмшоқ *к* ундоши қаттиқ *қ* товушига нисбатан сўз охирида аналогия сифатида сақланиши мумкин.

Асарда чуқур тил орқа жарангсиз, қаттиқ *х* товуши (араб, форс сўзларидан ташқари) сўз боши ва унлилар орасида учрайди: *اخى* *ахы* (Ҳ. ҳ., I, 52)—сахий, қўли очиқ; *خالى* *халы* (Ҳ. ҳ., I, 52)—агар.

Асарда *х* ундоши уйғур ёзувида тил орқа қаттиқ *қ* учун қўлланган белги орқали ифодаланган: *ақы*//*ахы* (Ҳ. ҳ., II, 26)—сахий.

КАРИМЖОН ҲАЙИТМЕТОВ

ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИКЛАРДА СЎЗЛАР ТАРТИБИ МАСАЛАСИГА ДОИР

Фразеологик бирликлар семантик ва грамматик белгиларга кўра синтактик бирикмалардан фарқланади¹. Бу фарқ эркин синтактик бирикмаларни ва эркин синтактик бирикмалардан тузилган гапларни составидаги алоҳида сўзларнинг (компонентларнинг) жойлашиш тартиби жиҳатдан солиштирганда кўзга яққол ташланади. Қуйида шу масала юзасидан — фразеологик бирикмаларда компонентларнинг жойлашиш тартиби, фразеологик бирлик составидаги сўзларнинг инверсияга учраш ҳолатлари юзасидан фикр юритамиз.

Фразеологик бирликлар составидаги компонентларнинг одатдаги жойлашиш тартиби масаласи ўзбек тилшунослигида ва туркологияда ҳали деярли ўрганилмаган. Ушбу масалага доир ишлар рус тилшунослигида ҳам кўп эмас. Бунга мисол қилиб О. А. Лаптеванинг мақола-сини кўрсатиш мумкин².

Фразеологик бирлик составидаги компонентларнинг инверсияси ҳақида ҳеч қандай иш йўқ, деса бўлади. З. Д. Полова рус тили фактларига асосланиб, фразеологик бирликларда инверсияга йўл қўйилмайди деган фикрни айтади³. Н. Х. Демесинова ҳам фразеологик бирликларда тартиб доимо бир хил бўлишини таъкидлайди⁴. Ўзбек тилида гапда сўзлар тартибига доир манбаларда фразеологик бирлик составидаги сўзлар тартиби ҳақида ҳеч нарса дейилмаган.

Эркин синтактик бирикмалар ва улардан тузилган гаплар составидаги сўзларнинг жойлашиш ўрнини ўзгартириш бирмунча осондир. Уларда тартиб жиҳатдан ҳам маълум эркинлик бўлади (инверсияга мойиллик кучли). Лекин бу эркинликни нисбий тушунмоқ керак⁵, ҳар қандай эркин бирикмада ҳам сўзлар тартибини ўзгартиришнинг мунайян чегараси бор.

Фразеологик бирликларда бу имконият доираси янада қисқаради, бундай бирликлар составидаги компонентларнинг жойлашиш тартиби асосан қатъий белгиланган бўлади. Масалан, *Капалаги учиб кетган Сайфуддинов югурганича коридорга чиқиб, ёрдамга чақира бошлади*

¹ Ш. Раҳматуллаев, Фразеологик бирликларнинг асосий маъно турлари Тошкент, 1955.

² О. А. Лаптева, Расположение компонентов устойчивого словосочетания, как элемент его структуры, ж. „Вопросы языкознания“, № 3. 1959.

³ З. Д. Попова, Порядок слов в синтаксических единствах, оборотах находящихся в составе предложения, ж. „Русский язык в школе“, № 1, 1958, стр. 41.

⁴ Н. Х. Демесинова, Порядок слов в простом предложении русского и казахского языков, автореферат канд. дисс., Алма-Ата, 1959, стр. 11.

⁵ Б. И. Ваксман, О порядке слов в современном молдавском языке, сб. „Вопросы составления описательных грамматик“, М., 1961, стр. 180; „Грамматика русского языка“, т. II, синтаксис, часть первая, М., 1960, стр. 658. (Китобнинг гапда сўзлар тартибига оид боби Е. А. Земская томонидан ёзилган).

(Мирмуҳсин, „Жибилажибон“). Аммо шуни айтиб қўяй, менга **тишингиз ўтмайди, мен пихини ёрганларданман!** (Уйғун, „Сўнгги пушаймон“). Муроталининг отаси Қатортол қишлоғида энг қашшоқ бўлиб, йил ўн икки ой пешона тери тўкарди-ю, асло бири **икки бўлмасди** (Ш. Рашидов, „Бўрондан кучли“). Навоий **қош қўяман деб кўз чиқармоқчи** (Ойбек, „Навоий“).

Тартибнинг эркинлиги нисбий бўлганлиги каби, тартибнинг қатъийлиги ҳам нисбийдир. Гарчи фразеологик бирликлар составидаги компонентларнинг жойлашиш тартиби эркин синтактик бирикмалар составидаги компонентларнинг жойлашиш тартибига нисбатан бир неча марта турғун бўлса-да, бу абсолют ҳолат эмас. Демак, фразеологик бирликларнинг „барқарорлиги“ни ҳам нисбий баҳолаш керак. Буни фразеологик бирикмаларга хос тубандаги хусусиятларда кўрамир:

1. Фразеологик бирлик составидаги сўзлар орасига бошқа сўзлар кириши мумкин. Масалан, *Карвон Амин омборига солар из, Биз чиқамиз бу гал ҳам сувдан силлиқ* (Ғ. Ғулом, „Икки васиқа“). *Мол-мулка, шон-шавкатга, ҳокимиятга ништаҳалари ҳамиша карнай* (Ойбек, „Навоий“). *Юлдуз тўла кўкка бир қара, Ҳавога сол бир нафас қулоқ* (Ҳ. Олимжон, „Сен туғилган кун“).

2. Фразеологик бирлик составидаги айрим сўзларни бошқа сўзлар билан алмаштириш мумкин. Масалан, *Почталбон хинчадан келган, юлдузи иссиққина* ўспирин эди (Ш. Рашидов, „Бўрондан кучли“). *Қош қорайганда ва кун қорайганда, боши кўкка етди ва боши осмонга етди* ва ҳоказо.

3. Фразеологик бирлик составидаги сўзлар жойлашишидаги турғунликнинг ва фразеологик бирликлар барқарорлигининг нисбий ҳолат эканлигини яна шу нарса кўрсатадики, баъзан фразеологик бирлик составидаги сўзлар ҳам инверсияга учраши мумкин.

Фразеологик бирлик составидаги сўзлар одатдаги тартибнинг бузилиш ҳолатлари умуман жуда кам учрайди. Фразеологик бирликлар инверсияси тилнинг ҳамма қатламларида бир хил эмас, у ёзма тилда жонли сўзлашув тилига нисбатан кўпроқ учрайди. Фразеологик бирлик составидаги сўзлар одатдаги тартибнинг бузилиш ўринлари ёзма нутқнинг, жумладан бадиний нутқнинг жанрларида ҳам ҳар хилдир. Прозаик ва драматик асарларда фразеологик бирлик составидаги компонентлар инверсияси деярлик учрамайди. Бошқа жанрларга қараганда поэзияда фразеологик бирлик тартибига кирган сўзлар кўпроқ инверсияга учрайди. Бу—поэтик жанрнинг ўзига хос қонуниятларидан келиб чиқади.

Фразеологик бирлик шоир томонидан шеърнинг ритм, банд, вазн, қофия каби воситалари талабларига бўйсундирилган ҳолда ишлатилади. Шеъринг нутқнинг бу талаблари фразеологик бирлик составидаги сўзларнинг жойлашиш тартибига ҳам таъсир этади. Шеъринг нутқ синтаксисининг ўзига хос хусусиятларидан бири сўзларни жойлаштиришдаги кенг эркинликдир⁶.

Фразеологик бирликларда одатдаги сўзлар тартиби ва инверсия ҳамда уларнинг маъно, грамматик хусусиятларини аниқлаш учун, аввало, инверсияга учраган фразеологик бирлиكنинг синтактик қурилишини тайинлаш зарур.

Фразеологик бирлиكنинг синтактик қурилишини тайинлашда, яъни мазкур бирлиكنи у ё бу гап бўлаги, ёки гап дейишда унинг морфологик туркумига асосланилади. Морфологик жиҳатдан эса фразеоло-

⁶ Н. С. Поспелов, Синтаксический строй стихотворных произведений Пушкина, М., 1960, стр. 8.

гик бирликнинг қайси сўз туркумига тенглиги, киритилиши тўғрисида эмас, балки бирор туркумга тўғри келиши ҳақида гапириш ўринлидир⁷. Синтактик қурилишга кўра фразеологик бирликлар бирикмага ва гапга тенг қурилишга эга бўлиб келади⁸.

Фразеологик бирликларда инверсия деганда икки нарсани бир-биридан фарқлаш керак:

1. Фразеологик бирлик составига кирган компонентларнинг фразеологик бирлик составига кирмаган компонентлар билан инверсияси.

2. Фразеологик бирлик составига кирган компонентларнинг ўзаро инверсияси.

Фразеологик бирлик составига кирган компонентлар фразеологик бирлик составига кирмаган эркин бўлақлар билан ўрин алмаштирганда фразеологик бирлик гапдаги синтактик функцияси жиҳатдан тубандаги ҳолатларда келиши мумкин:

а) содда гапнинг эгаси функциясини бажариб, эркин синтактик бўлақ-кесим билан ўрин алмаштиради. Масалан, *Келиб қолди юртингга Омон, Келиб қолди ранглари сомон* (Ҳ. Олимжон, „Зайнаб ва Омон“);

б) содда гапнинг кесими функциясини бажариб, уюшиқ ҳолда қўлланилган воситали тўлдирувчи-эркин бўлақ билан ўрин алмаштиради. Масалан, *Аллақачон фотиҳа ўқиб қўйганман бу шаҳарга ҳам, тожу тахтига ҳам...* (Ойбек, „Навоий“);

в) содда гапда сабаб ҳоли вазифасини бажариб, эркин бўлақ-компонентлар инверсияга учраган составли кесим билан ўрин алмаштиради. Масалан, *Булган эдик интизор кўз-кўзга тушмоқ учун...* (Ғ. Ғулом, „Чин арафа“);

г) содда гап формасида келиб, бу гапнинг кесими эркин синтактик бўлақ-ўрин ҳоли билан ўрин алмаштиради. Масалан, *Собир кўзи тушди эшикка, Қизлар томон қўзғалди тикка* (Ҳ. Олимжон, „Зайнаб ва Омон“);

д) шарт эргаш гапли қўшма гапнинг бош гапи вазифасида келиб, эргаш гап билан ўрин алмаштиради. Масалан, *Қовоғидан қор ёғади уйнаса* (Ҳ. Олимжон, „Муқанна“).

Фразеологик бирлик составига кирган компонентларнинг ўзаро инверсияси фразеологик бирликнинг эркин синтактик бўлақлар билан бўлган инверсияга нисбатан мураккабдир. Компонентлари ўзаро инверсияга учраган фразеологик бирлик грамматик қурилиши жиҳатидан турли хил бўлиши—гап бўлагига (составли сўзга), сўз бирикмасига ё оборотга, ёки гапга тўғри келиши мумкин. Шунга кўра, фразеологик бирлик составига кирган компонентларнинг ўзаро инверсиясини қуйидаги турларга ажратиб ўрганиш керак:

1. Гап бўлагига-составли сўзга тенг қурилишга эга бўлган фразеологик бирлик компонентлари бир-бирига нисбатан жойлашиш ўрнини алмаштиради. Масалан, *Энг яхши фарзандинг этилмишдир оқ...* (Ҳ. Олимжон, „Пушкин“). *Йўқ десам, кулгу буламан, Алдашни ҳам кўрмайман-да эл...* (Эркин Воҳид, „Изланиш“).

2. Сўз бирикмасига тенг қурилишга эга бўлган фразеологик бирлик компонентлари бир-бирига нисбатан ўрнини алмаштиради. Бунинг кўринишлари: а) воситасиз тўлдирувчи кесим билан ўрин алмаштиради. Масалан, *Шуни билким, тўқамиз қон учун қон* (Ҳ. Олимжон, „Москвани мен биламан“). *Қизга бир ташлагач кўзнинг қирини,*

⁷ Ш. Раҳматуллаев, Феъл туркумига тўғри келувчи фразеологик бирликлар грамматик қурилишининг асосий кўринишлари. В. И. Ленин номи Ўрта Осиё Давлат университетининг илмий асарлари, „Ўзбек тили масалалари“, Тошкент, 1957, 121-бет.

⁸ Ш. Раҳматуллаев, ўша асар, 122-бет.

Бизнинг даламиздан кетолмай қолди (Ҳусниддин Шарипов, „Даламизга келинг“), б) воситали тўлдирувчи кесим билан ўрин алмашади. Масалан, *Ҳасад-ла сиз тинмай санайсиз, лекин Ҳисобига етмай куюсиз доғда* (Зулфия, „Саодатнинг америкалик хонимга жавоби“). *Бағри ёниб, боши айланиб, йигит кетган экан ўзидан* (Ҳ. Олимжон, „Икки қизнинг ҳикояси“), в) ўрин ҳоли кесим билан ўрин алмаштиради. Масалан, *Илонни ҳам чиқараман инидан* (Ҳ. Олимжон, „Жиноят“). *Кетамиз кўз кўрган, бош оққан ёққа!* (Ҳ. Олимжон, „Шарққа кетганда“).

3. Оборотга (равншодш оборот ва қиёсий оборотга) тенг қурилишга эга бўлган фразеологик бирлик компонентлари бир-бирига нисбатан жойлашиш ўрини алмаштиради. Масалан, *Навқирон паҳлавонлар Жон оларди бериб жон* (Ҳ. Олимжон, „Ойгул билан Бахтиёр“). *Қорли тоғлар бошини Эғиб солгандек қулоқ, Чуввос солиб оқмоқда Қушилишиб сой, булоқ* (Ғайратий, „Ўлмас қўшиқлар“).

4. Содда гапга тенг қурилишга эга бўлган фразеологик бирлик компонентлари инверсияга учрайди. Бунинг турлари тубандагича:

1) Ёйиқ содда гапга тенг қурилишга эга бўлган фразеологик бирлик компонентлари ўзаро инверсияга учрайди. Масалан, *Буёққа тушинг, ўргилсин жон, гаплашамиз, гап кўп* (Яшин, „Гулсара“). *Кўп йигитга тушади кўзи...* (Ҳ. Олимжон, „Зайнаб ва Омон“).

2) Ёйиқ содда гапга тенг қурилишга эга бўлган фразеологик бирлик составидаги компонентлар инверсияга учрайди. Бунинг кўришилари:

а) ёйиқ содда гапнинг бош бўлаклари инверсияга учрайди. Масалан, *Тотув бўлсак куймас кабоб ва на сихлар* (Ғ. Ғулом, „Кўкан“). *Дўстлари-ла кўтарди ёғоч, шунда кўкка етди бошимиз* (Ғайратий, „Ленин шанбаликда“);

б) ёйиқ содда гапда тўлдирувчи кесим билан ўрин алмаштиради. Масалан, *Ўлим нима билмайди, Кўринмас кўзига жон* (Ҳ. Олимжон, „Жангчи Турсун“). *Қушлар ҳам жуфт уйнар, у эса ёлғиз, Мушук таталайди ичини* (Ҳусниддин Шарипов, „Висол“);

в) ёйиқ содда гапда ҳол кесим билан ўрин алмашади. Масалан, *Кўр асони йўқотади бир марта, Ўлдирмасам чиқмайман ҳеч аламдан* (Ҳ. Олимжон, „Муқанна“).

5. Инверсия фақат составли сўзга ё бирикмага, ёки содда гапга тўғри келувчи фразеологик бирликлардагина учрамайди. Қўшма гапга тенг кўринишга эга бўлган фразеологик бирлик составидаги алоҳида содда гаплар ҳам бир-бирига нисбатан жойлаштириш ўринларини алмаштирадилар мумкин. Масалан, *Ер қаттиқ, осмон йироқ тўзғиб кетган ошиён* (Ғ. Ғулом, „Совет Армиясига“).

Фразеологиянинг ҳажми масаласи ҳали тўла ҳал қилинган эмас. Айрим олимлар фразеология доирасига фақат идиоматик ибораларнигина киритсалар, баъзилари мақол, топишмоқ, афоризм, илмий-терминологик ва штамп ибораларни ҳам киритадилар⁹. Бу масаланинг қандай ҳал қилинишидан қатъи назар, фразеологик бирликларда инверсия масаласини ўрганиш муносабати билан шуни айтиш мумкинки, семантик-стилистик ва грамматик хусусиятларига кўра фразеологик бирликларга жуда яқин турган мақолларда инверсия бирмунча ўзига хос характерга эгадир.

Агар мақолнинг мазмуни составидаги сўзларнинг тўғри маъносига асосланилса, мақоладаги инверсия эркин синтактик бирикмадаги ин-

⁹ А. И. Ефимов, *Стилистика художественной речи*, М., Изд-во МГУ, 1957, стр. 273—274.

версия каби осон аниқланади. Тубандаги мақолда воситали тўлдирувчи билан кесим инверсияси кўзга яққол ташланиб туради: *Бироқ вақт эртaroқ, сабр қил, ўғлон, „Шошган қиз ёлчимас эрга“, деганлар...* (Ғ. Ғулом, „Аввал ўқи“). Агар мақолнинг умумий мазмуни таркибидаги сўзлар алоҳида олинганда англатадиган лексик маънолардан келиб чиқмаса, мақол составидаги компонентлар инверсияси фразеологик бирлик составидаги компонентлар инверсияси каби мураккаб характерга эга бўлади. Масалан, *Айтинг, қачон чиқар якка қўлдан қарсак, Биз колхозчи кадрларни кўпайтирсак* (Ғ. Ғулом, „Кўкан“) мисолига „қарс икки қўлдан чиқади“ деган мақол сингдирилган. Шоир бу мақолни шеърга тўппа тўғри эмас, ижодий ишлаган ҳолда сингдирган: а) мақол составидаги айрим формалар туширилган; б) айрим сўзлар бошқа сўз билан алмаштирилган: икки—якка; в) компонентлар одатдаги тартибда эмас, инверсион тартибда жойлаштирилган: чиқар... қарсак.

Баъзан инверсия мақолни белгиловчи фактор сифатида кўринади. Масалан, *Ишонмагин дўстингга, сомон тикар пўстингга!* (Уйғун, „Дўстлар“). Биринчи содда гапда ҳам, иккинчи содда гапда ҳам воситали тўлдирувчининг кесим билан инверсияси ва шундан сўнг ҳар иккала содда гапдаги инверсияга учраган иккинчи даражали бўлақларнинг қофиядош (дўстингга—пўстингга тарзида) бўлиб келиши мазкур қўшма гапни мақолга айлантирган. Агар бу қўшма гап составидаги сўзларни одатдаги сўз тартиби нормалари асосида жойлаштирсак (инверсия бўлмаса), бу гапнинг мақоллик хусусияти деярлик қолмайди: *Дўстингга ишонмагин, пўстингга сомон тикар* каби. Ҳеч бўлмаганда, гапдаги мақоллик хусусияти кучсизланади. Яна тубандаги икки мисолни олайлик: *Уйнашмагин арбоб билан—сени урар ҳар боб билан* (А. Қаҳҳор, „Ўғри“). *Кичкина деманг бизни, кўтариб урамиз сизни* (Уйғун, „Хуррият“). Бу иккита боғловчисиз қўшма гап: а) оҳангдошлик (арбоб билан—ҳар боб билан; бизни—сизни), б) инверсия (биринчисида воситали тўлдирувчи билан кесим, иккинчисида воситасиз тўлдирувчи билан кесим инверсияси) каби факторлар туфайли образли халқ иборасига, мақолга айланган.

Демак, баъзан инверсия мақолни белгилашда ҳал қилувчи факторлардан бири бўлиб келади. Инверсия туфайли оддий гап барқарорликка—мақолга айланади, образлилик, ҳаётийлик, касб этади.

Лекин бундан гапнинг мақол бўлиши учун составидаги компонентлар инверсияга учраган бўлиши шарт, деган хулоса келиб чиқмайди. Юқоридаги мисоллар асосида чиқарилган ҳукм хусусий ҳоллар учун хосдир. Составидаги сўзлар одатдаги тартиб қоидалари асосида жойлашган мақоллар ўзбек тилида кўпчилиликни ташкил этади. Бундан ташқари, яна шундай фактлар мавжудки, аслида составидаги компонентлари инверсияга учраган мақоллар ёзувчи томонидан қайта ишланади: компонентлари одатдаги тартиб нормалари асосида (инверсиясиз) жойлаштирилади. Масалан, —*Сичқон унига сизмайди, думига ғалвир боғлайди* (Ш. Рашидов, „Бўрондан кучли“). Аслида бу мақол составидаги сўзлар *Сичқон сизмас унига, ғалвир боғлар думига* тартибида жойлашган.

Биз мазкур мақолада фразеологик бирликларда сўзлар тартиби, фразеологик бирлик таркибидаги сўзларнинг бир-бири билан ва эркин синтактик бўлақлар билан инверсияси, компонентлари инверсияга учраган фразеологик бирликлар грамматик қурилишининг баъзи томонлари ҳақидагина тўхталдик, холос. Ўзбек тили фразеологиясида тартибнинг ўзига хос қонуниятлари, инверсияга йўл қўйилиш ҳолатлари каби масалалар янада чуқурроқ ўрганилиши керак.

МУҲОКАМА ВА МУНОЗАРА

Б. Ж. ЖУРАЕВ

филология фанлари кандидати

Э. А. БЕГМАТОВ

АТОҚЛИ ОТЛАРНИ ЎРГАНИШГА ДОИР
БАЪЗИ МУЛОҲАЗАЛАР

Тилнинг лексик системасидаги алоҳида катта бир группа сўзларни атоқли отлар ташкил этади. Атоқли отлардан топоним ва антропонимлар, астропоним ва зоонимлар бўйича бой фактик материаллар тўплаш ва улар устида илмий текшириш ишлари олиб бориш фақат тилшунослик учунгина эмас, балки бир қатор бошқа фанлар — тарих, этнография, география, астрономия, геология учун ҳам муҳим назарий ҳамда амалий аҳамиятга эгадир.

Атоқли отларни тўплаш ва ўрганишга ҳаракат жуда қадимий тарихга эга бўлса ҳам, топонимика ва антропонимиканинг кўпгина принципал масалалари шу кунга қадар мунозарали бўлиб қолмоқда. Бу, ўз навбатида, тилшуносликнинг ономотология* деб аталувчи бўлимининг энди-гина оёққа тураётган бир соҳа эканлигини далолат беради.

В. Н. Топоров ва Б. А. Серебренниковлар ҳақли равишда қайд қилганларидек, топонимастика ўзининг назарий асосларини: атоқли отларни текширишнинг метод ва принципларини ҳалигача тўлиқ ва аниқ белгилай олганича йўқ¹. Тилдаги географик номлар, шунингдек киши атоқли отларини ўрганиш қайси бир фаннинг объектига киради, деган масала деярли бир асрдан буён кўпгина мунозараларга сабаб бўлиб келмоқда².

* Ономотология — грекча: *ονομα* — ном, *logos* — фан, соҳа, яъни тилшуносликнинг умуман номларни аташ санъатини ўрганувчи соҳаси. К. А. Левковская қўллаган ономаснология термини ҳам шунга яқин, ammo торроқ маъноладир. (Қаранг: К. А. Левковская, Теория слова, принципы её построения и аспекты изучения лексического материала, М., Госиздат «Высшая школа», 1962, стр. 47.)

¹ Қаранг: В. Н. Топоров, Из области теоретической топонимистики, «Вопросы языкознания», № 6, 1962; Б. А. Серебренников, О методах изучения топонимических названий, «Вопросы языкознания», № 6, 1959.

Жаҳондаги кўпгина тадқиқотчилар ономастика тилшуносликнинг асосий текшириш объектларидан биридир, бунда лингвистик усул асосий ва етакчи ўрин тутмоғи керак деб тан олаётган бир пайтда³, айрим тадқиқотчилар топонимикани география фанининг ёрдамчи бўлими, унга тобе соҳа, деган фикрни олдинга сурмоқдалар⁴. Тарихчи ва географларнинг ўзлари эътироф қилишларича, топонимларни ўрганишда лингвистик усулсиз иш кўриш мақсадга мувофиқ эмасдир. Бу жиҳатдан совет олимларидан В. А. Никонов, Э. М. Мурзаев, А. И. Поповлар томонидан баён қилинган фикрлар диққатга сазовордир⁵. Масалан, Э. М. Мурзаев шундай ёзади: «Географик атамалар даставвал лексик элементлардир. Улар актив ё пассив ҳолда тилнинг лугат составига киритилади, шунинг учун ҳам уни тилшунослар ўрганиши зарур». «... Маълум даражада тил тарихига асосланган географик атамаларни ўрганишда тилшунослик энг муҳим қуролдир»⁶.

² А. Соболевский, Названия населенных мест и их значение для русской исторической этнографии, «Живая старина», вып. IV, 1893, стр. 437; С. Б. Веселовский, Топонимика на службе у истории, «Исторические записки» Ин-та истории АН СССР, 17, 1945, стр. 24—52.

³ Қаранг: В. Тащитский, Место ономастики среди других гуманитарных наук, «Вопросы языкознания», № 2, 1962; С. Роспонт, Перспективы развития славянской ономастики, «Вопросы языкознания», № 4, 1962 ва бошқалар.

⁴ Қаранг: А. В. Маракучев, Краткий очерк топонимики как географической дисциплины, «Ученые записки КазГУ», т. XVIII, вып. 2, геология и география, Алма-Ата, 1954.

⁵ Қаранг: Сб. «Топонимастика и транскрипция», М., Изд-во «Наука», 1964, стр. 9; Сб. «Принципы топонимики», М., Изд-во «Наука», 1964.

⁶ Сб. «Принципы топонимики», М., Изд-во «Наука», 1964, стр. 23—27.

Топонимларни тўплаш ва ўрганиш бобида юз бераётган барча принципиал назарий мулоҳазалар киши атоқли отларини текширишга ҳам тўла тегишли дейиш мумкин. Чунончи, туркологияда ҳам яқин вақтларгача киши номларини ўрганиш асосан тарих ва этнографиянинг вазифасига киради деб келинади⁷. Шу сабабли ҳам туркий тиллардан қумқ, қозоқ, усмонли турк, қирғиз ҳамда ўзбек тилларидаги киши номлари юзасидан баён этилган дастлабки фикрлар ҳам, асосан, этнографик тадқиқотларда ёки этнографик характердаги ишларда учрайди⁸.

Рус тадқиқотчиларидан М. Я. Морозкин киши номларининг актуал проблемаларини «ярим тарихий ҳамда ярим археологик» масала («полунсторический и полуархеологический вопрос») деб атаганлиги ҳам бежиз эмас⁹. Эндилликда эса, топонимика ва антропонимиканинг ҳаётий, актуал масалалари ижтимоий фанлар соҳасидаги олимлар, айниқса тилшуносларнинг диққатини ўзига кўпроқ жалб этмоқда. Тилдаги атоқли отларни тўплаш ва ўрганиш иши тилшунослик, география, тарих ва этнография фанларининг кечиктириб бўлмайдиган вазифаларидандир. СССРда, шунингдек жаҳондаги бошқа мамлакатларда деярли ҳар йили қақчирилиб турган махсус съезд ва конференцияларда ономастика бўйича тадқиқот ишларини олиб боришнинг назарий асослари, методлари билан боғлиқ бўлган кўпгина проблемалар муҳокама қилинмоқда. Бундай ҳаракат ва интилишларнинг юзага келиши атоқли отлар категориясининг ўзига хос моҳияти, яъни фан учун муҳим ва қимматли томонлари мавжудлиги билан изоҳланади.

Тилдаги топоним ва антропонимлар ўзи-

нинг пайдо бўлиши ҳамда баъзн ички хусусиятлари жиҳатидан жамиятнинг кундалик моддий ва маънавий ҳолати, иқтисодий ва сиёсий турмуши, идеал ва интилишларига жуда яқин алоқадор бўлиб, тилдаги бошқа хил сўзлардан фарқ қилади. Шу билан бирга, топоним ва антропонимлар тилининг лугат составидаги шундай сўзларки, уларда миллий тилга хос бўлган қадимий лексик, фонетик ва морфологик элементлар кўпроқ сақланган бўлади. Исмларнинг таланиши халқнинг традицион урф-одатлари, расм-русмлари, қадимий диний тасаввурлари билан ёки янги идеал ва интилишлари билан алоқадордир. Дунёдаги бир қатор ўлик тилларга хос элементларнинг ёки эндиликда унутилган, ўтмишга хос лексик бирликларнинг топонимика материалларидан ахтарилиши, одамларнинг қадимий тотемик тасаввурлари, урф-одатларини ўрганишда киши номларига ҳам мурожаат этилиши бежиз эмас, албатта. Масалан, туркман тилидаги этнонимларнинг бой фактлари ҳамда Али-Ширим, Шир Мамадали, Ўғуз (ҳоқон) сингари исмлар туркманларнинг ўтмишда амал қилган тотемизм қоядиқларини белгилашда¹⁰, Низомий, Арризон номлари ҳамда Рустам ва унинг вариантлари, Аракс топоними қадимий руслар тарихининг баъзи бир чигал масалаларини ечишда¹¹, турк, хун, скиф, ўғиз этнонимлари, тангри, тўра сўзлари, шулар билан бир қаторда Тумин, Умай исмлари қадимий туркларнинг шаклланиш тарихи, хунлар субстрати ва турк ҳамда мўғуллар этногенезига доир айрим ҳолатларни аниқлашда¹², Букахон (Бугахон, Букахон), Ой-ҳоқон каби атоқли отлар эса туркий халқлардаги буқа тотеми билан алоқадор тасаввурлари ҳамда ўша давр ҳўжалигида чорвачиликнинг кенг ўрни тута бошлаганини ва ўз навбатида бу процесс патриархат муносабатларининг туғилиш аломатлари эканлигини¹³ белгилашда бошқа тарихий ҳамда археологик фактлар билан биргаликда маълум роль ўйнайди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ономастик тадқиқотларнинг бундан кейин муваффақиятли бўлишлиги учун олимлар олдида бир қатор лингвистик проблемаларни ҳал этиш кўндаланг бўлиб турибди.

¹⁰ С. П. Толстов, Пережитки тотемизма и дуальной организации у туркмен, ж. «Проблемы истории докапиталистических обществ», вып. 9—10, 1935, стр. 5—41.

¹¹ С. П. Толстов, Из претеритории Руси, ж. «Советская этнография», VI—VII, 1947, стр. 39—56.

¹² А. Н. Бернштам, Происхождение тюрков, ж. «Проблемы истории докапиталистических обществ», вып. 5—6, 1935, стр. 44—54.

¹³ А. Н. Бернштам, Изображение быка в находках из Ноиньинских курганов, ж. «Проблемы истории докапиталистических обществ», вып. 5—6, 1935, стр. 128—129.

⁷ Бу ҳақда қаранг: А. А. Сатибапов, К вопросу о личной ономастике у кумыков, «Советское языкознание», т. II, Л., 1936, 95; Г. Н. Жаркешева, Кичиге ат көю тарыхынан, сб. «Вопросы казахского языкознания», Алма-Ата, 1959, стр. 33.

⁸ Масалан: Н. С. Лыкошин, Полжизни в Туркестане, Петроград, 1916, отдел «Имена туземцев»; А. Самойлович, К вопросу о наречении имени у тюркских племен, «Живая старина», вып. II, 1911; А. Диваев, К вопросу о наречении имени у киргизов, «Туркестанские ведомости», 1916, № 206 (5550); В. Я. Гордлевский, К личной ономастике у османцев, «Древности восточные», т. V, М., 1913; Н. Г. Маллицкий, Система наименования у коренного населения гор. Ташкента, «Известия Средне-Азиатского комитета по делам музеев и охране памятников старины, искусства и природы», вып. 3, Ташкент, 1928 ва бошқалар.

⁹ М. Я. Морозкин, О личных именах у русских славян, «Известия Императорского археологического общества», С.-Петербург, 1963, стр. 557—558.

Бундай проблемалар фақат тилшунослар билан тарихчилар ва тилшунослар билан географлар орасидагина эмас, шу билан бирга лингвистика фанининг ўзида ҳам анчагина мунозарали фикрларни юзага келтирмоқда.

Мана шундай мунозарали томонлардан бири атоқли отларнинг тил лугат составида тугган ўринни белгилаш масаласидир. Мазкур проблема ономастиканинг адабий тилга бўлган муносабати билан зич боғлангандир.

Тилшунос К. А. Левковская атоқли отларнинг лексик хусусиятлари ҳақида шундай ёзади: «Атоқли отлар тилга тааллуқли, лекин улар тилнинг лексик составига алоҳида группа сўзлар тарзида киради»¹⁴.

Атоқли отларнинг тил лугат составидаги «алоҳида группа сўзлар» сифатида талқин этилиши бундай сўзларнинг ўзига хос баъзи бир лексик-семантик ҳамда грамматик белгилари мавжудлиги билан изоҳланади. Атоқли от хиллари бир-биридан, масалан, топонимлар антропонимлардан, гидронимлар этнонимлардан, шунингдек тилдаги бошқа группа сўзлардан ўзларининг пайдо бўлишига кўра семантик, лексик ҳамда функционал белгилари жиҳатдан фарқланади. Атоқли отлар билан бошқа группа сўзлар ўртасидаги семантик фарқлар тадқиқотчилардан В. И. Визгалов, В. М. Павлов, О. К. Жданов, Л. М. Щетинин каби-ларнинг ишларида рус тили материаллари асосида маълум даражада ёритилган¹⁵. Киши номлари турдош от ва бошқа хил сўзлардан фақат семантик ва лексик томондангина¹⁶ эмас, шу билан бирга А. А. Реформатский¹⁷ ва Е. Курилович¹⁸ исботлаганларидек, грамматик хусусиятларига кўра ҳам ўзига хосликка эгадир.

¹⁴ К. А. Левковская, Теория слова, принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала, М., Госиздат «Высшая школа», 1962, стр. 183.

¹⁵ В. И. Визгалов, О соотношении имен собственных и единичных понятий», «Ученые записки Елабужского Госпедин-та», т. 4, Елабуга, 1959; В. М. Павлов, Семантика имен собственных и их роль в словосложении в современном немецком языке, «Ученые записки Ленинградского педин-та А. И. Герцена», т. 217, Л., 1960; О. К. Жданов, Метонимическое словообразование на основе имен собственных, Казань, 1963; Л. М. Щетинин, Переход собственных имен в нарицательные как способ расширения словарного состава языка, автореферат, М., 1962.

¹⁶ Э. Бегматов, Антрополексикалар ҳақида, «Ўзбек тили ва адабиёти», № 2, 1965, 63—65-бетлар.

¹⁷ А. А. Реформатский, Топонимастика как лингвистический факт, сб. «Топонимастика и транскрипция», М., Изд-во «Наука», 1964, стр. 16—30.

¹⁸ Е. Курилович, Положение имени собственного в языке. Сб. «Е. Курилович. Очерки по лингвистике», М., 1962, стр. 251—266.

Топоним ва антропонимларнинг тил факти сифатида ўзига хос белгиларга¹⁹ эга дейилиши уларни умуман тил бирлиги («единица языка») бўлган сўзга қарама-қарши қўйиш деган гап эмас, шунингдек атоқли отларни сўз эмас, балки шартли символлардир деб, лексикологиянинг текшириш объектидан чиқариб ташлаш имконини ҳам бермайди. Атоқли отларнинг ўзига хос хусусиятларидан бири умуман ономастиканинг адабий тилдан ҳам кўра кўпроқ маҳаллий шевалар билан алоқадорлигида ва уларни диалект ва шевалар материаллари асосида ўрганилишидадир.

Агар биз ономастик тадқиқотлар тарихига бир назар солсак, унда киши атоқли отларини ўрганишининг уч хил йўналишга эга бўлганини кўрамыз:

а) бадий адабиёт ономастикасини ўрганиш;²⁰ б) фольклор ономастикасини ўрганиш;²¹ в) халқ шевалари ва озгачи тилдаги ономастик материалларни ўрганиш.

¹⁹ Масалан, киши номларининг таржима қилинамаслиги, функционал алмашиб тура олинлиги, бу жиҳатдан атоқли отларнинг шартли белгиларга нисбатан яқинлиги, шунингдек исмларнинг фақат якка тушунча ифодаланиши ва умумий хусусиятга эга эмаслиги, лугатларда оддий сўзлар сингари изоҳланмаслиги, шаклий ўзгаришларга мойиллиги; исмлар ясалишидаги моделлик хусусиятлар, схематизм ва бошқалар.

²⁰ Қаранг: В. Н. Михайлов, Собственные имена персонажей художественной литературы XVIII и первой половины XIX вв., их функция. Автореферат канд. диссертации, М., 1956; М. И. Привалова, Функция личных имен и фамилий в произведениях М. Е. Салтыкова-Щедрина. «Ученые записки ЛГУ», серия филологических наук, вып. 18, Л., 1952; С. Е. Шаталов, Комические имена как элемент юмористического стиля А. П. Чехова, ж. «Русский язык в школе», № 1, 1960; Е. М. Бруева, Собственные имена персонажей в сказках П. П. Бажова «Малаяхитовая шкатулка», «Ученые записки Горьковского Гос. ун-та», серия филология, i, вып. 59, Горький, 1960; Т. Н. Кондратьева, Собственные имена в поэзии Н. А. Некрасова как средство художественного изображения России 40—70 гг. XIX века, «Ученые записки Елабужского Госпедин-та», т. 4, Елабуга, 1959.

²¹ Қаранг: В. О. Миллер, О некоторых восточных именах в русских былинах, «Древности восточные», т. IV, М., 1913; Вс. О. Миллер, О некоторых былинах именах, «Сборник в честь семидесятилетия Григория Николаевича Потанина», 1909; М. Фрейденберг, К семантике фольклорных собственных имен, сб. «Советское языкознание», т. 2, Л., 1936; В. И. Абаев, Иранские элементы в нартовских собственных именах, «Язык и мышление», III—IV, М.—Л., 1935; Он же, О собственных именах нартовского эпоса, «Язык и мышление», V, М.—Л., 1935.

Лекин шуни таъкидлаш ўринлики, бадий асар ва фольклорда учровчи атоқли отлар қанчалик қимматли фактлар бўлмасин маълум миллат тилидаги топоним ва антропонимлар бўйича бой материални ўзида тўлиқ ва етарли даражада гавдалантира олмайди, унинг бутун моҳиятини акс эттира олмайди. Чунки бадий асарлардаги киши номлари кўпроқ стилистик мақсадларга йўналтирилган, ўшанга мос ҳолда танланган символик характердаги тўқима исмлардан иборатдир. Топонимларга келсак, улар асарларда камроқ учрайди. Шу сабабли миллий тил ономастикаси ва топонимикаси фондининг асосий ядро қисmini халқ шеваларидаги ономастик материаллар ташкил этади ва бу соҳада илмий текшириш ишлари олиб бориш учун тўлақонли объект бўла олади. Бу жиҳатдан лингвистикада янги соҳа бўлиб шаклланаётган топонимиканинг диалектология билан алоқаси кучли. Чунончи, «Диалектология билан топонимика бири иккинчисини ёритиш учун хизмат қилади. Ҳар иккала соҳа тилини маълум территориал жиҳатдан, географик аспектда ўрганади. Топонимика диалектология сингари тил тарихини ва шу билан бирга халқ тарихини изоҳлайди»²².

Бу диалектология билан топонимика ўртасида фарқ йўқ экан деган гап эмас, албатта. Аксинча «уларнинг методологиясида бўлгани сингари методикасида ҳам кўпгина умумийлик билан бир қаторда анчагина фарқ ҳам бор»²³. Топонимика диалектологияга нисбатан тилшуносликнинг алоҳида соҳаси сифатида анча кейин шаклланипти. Маълум территориянинг топонимикасини ўрганаётган тадқиқотчининг умуман тарих, география ва тилшунослик, жумладан диалектология бўйича етарли даражада маълумоти бўлишдан ташқари, ўша ер ҳақида тарихий-географик материалларга эга бўлиши ва у ернинг шева хусусиятларининг ҳам яхши билиши зарур. Шундагина у ўз олдига қўйган мақсад ва вазифага эришалади. Шунингдек, ономастика соҳасидаги тадқиқот ҳам халқнинг ўтмиш тарихи билан чуқур қуролланган ҳолда диалектологик материалларни лингвистик таҳлил қилиш асосида олиб борилиши лозим.

Шевачилик нуқтаи назаридан ономастикдаги ўзига хос хусусиятларини иккига бўлиб қараш мумкин: 1) лексик-грамматик хусусиятлар, яъни мазкур шева ё диалектагина хос сўзлардан ясалган элементлар, 2) фонетик хусусиятлар, яъни мазкур шева ё диалектнинг қонуниятлари билан изоҳланадиган элементлар. Биринчи тилдаги исмларга мисол қилиб Микли, Шаптақ, Далли, Дагар, Тувли, Мели||Мелик, Бўлис, Тайпат, Қаржов, Қўшша қабиларни кўрсатиш мумкин. Бу исмлар умуммиллий ўзбек тили материаллари асосида вужудга

келган бўлса ҳам, уларни ўзлари мансуб бўлган шева фактлари аналiziдагина тўғри ўрганилса, моҳияти объектив очиб берилари.

Иккинчи типдаги исмларга кўпинча арабча ва форсча ҳамда туркий номлардан иборат традицион ва бутун ўзбек халқи учун муштарак бўлган, лекин фонетик жиҳатдан муайян ўзгаришларга учраган атоқли отлар киритилади. Бу хил исмларнинг доираси анча кенг тарқалган бўлиб, улар ҳар бир шева ва диалектнинг фонетик хусусиятларини ўзида акс эттиради. Бу жиҳатдан улар айрим шева ва диалектнинг, мазкур фонетик хусусиятнинг тарқалишига кўра, чегарасини аниқлаш имкониятини ҳам беради. Масалан, Мухаммад исмининг шевалараро Мат (Матқобил), Мама (Мамаяусуф), Мамат, Ма : мади; Мухиддин исмининг Муйдин, Мўйдин, Мўйиддин каби фонетик вариантлари мавжуд ва шунингдек кўпгина исмларнинг Савыр, Сəвур, Сабыр, Собир; Ырыстам, Урустам, Рустам; Ыргаш, Эргəш; Мə : бəт, Мухаббат; Тусун, Тыссын, Турсун сингари талаффуз этилиши учрайди.

Шундай қилиб, адабий тилдаги ономастик ҳодисалар икки хил баҳолалиши мумкин: 1) халқ шеваларининг ўзбек ономастикасига бўлган лексик ҳамда фонетик таъсири; 2) умумўзбек ономастикаси фондини бойитган диалектал номлар.

Шуни ҳам айтиш керакки, ономастикадаги диалектал таъсирлар доираси анча кенг бўлиб, у ўз ичига хилма-хил лингвистик қонуниятларни қамраб олади. Аммо бундай ҳодисаларни текшириш ва баҳолашда ўзбек тилшунослигида турлича қараш, масалага икки хил ёндашиш ҳолатлари мавжудлигини истисно қилиб бўлмайди. Масалан, Мухаммад исмининг Мама, Мамат, Матюнус; Ўғил ва Биби элементларининг Ўлби (Ўғилбиби), Бучеҳра (Бибиچهҳра) шаклида қисқарганлиги диалектологик тадқиқотларда шева хусусияти сифатида, грамматикаларда эса адабий тил ҳодисаси тарзида²⁴ талқин этилиганини кўраимиз. Шу каби бадий тил фактлари заминига қўрилган айрим ишларда шева ҳамда озғак тилга оид материаллардан ҳам аралаш ҳолда фойдаланиш сингари моментларга дуч келаимиз. Чунончи, метатеза (Сарви — Саври, Марйам — Майрам), диссимилияция (Аброр — Аброл), синкопа (Фотима — Фотма, Ҳадича — Хадча), апокопа (Муборак — Мубор, Мукаррама — Мукар, Каромат — Каром, Маҳбуба — Маҳбу), синерезис (Саодат — Солат) ҳодисалари учун келтирилган мисоллардаги²⁵ фо-

²² В. А. Никонов, Диалектология и топонимика, сб. «Вопросы русской диалектологии», Куйбышев, 1965, стр. 42—48.

²³ В. А. Никонов, ўша асар.

²⁴ Қаранг: «Ҳозирги замон ўзбек тили», Тошкент, ЎзФА нашриёти, 1957, 342-бет; А. Н. Кононов, Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., Изд-во АН СССР, 1960, стр. 138.

²⁵ ОзоД Қосимхўжаева, Сўзнинг морфологик таркиби, Тошкент, «Урта ва олий мактаб» нашриёти, 1963, 23—36-бетлар.

нетик ўзгаришлар оғзаки тилга хос белгиларми ёки адабий тил орфоэпик нормалари доирасидаги талаффуз хусусиятларими эканлиги аниқлик талаб этади.

Худди шунингдек киши номларининг қисқариши билан алоқадор мураккаб фонетик ва морфологик ҳодисаларни баҳолашда ҳам икки хил қарашларнинг мавжудлигини қайд этиш мумкин. Айрим ўзбек тилшунослари киши номларининг қисқарган шакллари «...ёзувга киритиш сира ҳам мумкин эмас»лигини²⁶ айтадилар. Демак, киши номларининг қисқаришидан ҳосил бўлган исм шакллари адабий тил ва ёзув учун анормал ҳолат деб қаралади.

Ўзбек тили ономастикасининг келтирилган фактларга ўхшаш мунозарали ва «ора-лиқ» масалалари тилшуносликда анчагина-дир. Бундай масалалар устида илмий текшириш ишлари олиб борилиши фақат атоқли отлар билан алоқадор томонлар учунгина эмас, шу билан бирга, умуман, адабий тил лексикаси, фонетикаси ҳамда орфографиясининг, ўз навбатида адабий тил билан халқ шевалари ўртасидаги мунсабатнинг баъзи муаммоларини ижодий ёритишда маълум даражада ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Ўзбек ономастикаси ва топонимикаси бўйича халқ шеваларида мавжуд бўлган

²⁶ С. Иброҳимов, Исм ва фамилиялар имлоси ҳақида, «Совет мактаби», № 7, 1961, 15-бет.

бой материаллар шу кунгача, асосан, ўрганилаётган шевага хос баъзи фонетик ҳамда морфологик хусусиятларни исботлаш бобидагина қайд этиб келинди. Проф. В. В. Решетов ҳақли равишда қайд қилганидек, ўзбек халқи ўз бошидан турли хил мураккаб этно-лингвистик жараёни кечирган бўлиб, бу ўзбек миллий тилининг кўп сонли диалект ва шеваларида ўз изини қолдиргандир²⁷. Бундай из, айниқса, халқнинг иқтисодий-сиёсий ва маънавий ҳаёти билан, турли-туман одат ва расм-русмлари билан зичроқ алоқага эга бўлган ўзбек топонимикасида ва антропонимикасида кўпроқ сезилади. Шунга кўра, айрим ўзбек тилшуносларининг асарларида халқ шеваларидаги киши номлари ҳамда топоним материалларини тўплаш ва ўрганишга даъват этилиши²⁸ табиий ва қонунийдир.

²⁷ В. В. Решетов, Карлуко-чигиле-уйгурская языковая общность узбекского языка. «Ученые записки Ташкентского Госпедин-та иностранных языков», вып. VII, Ташкент, 1963, стр. 27.

²⁸ А. Ишаев, Ўзбекистон топонимикасидан материал йиғишга доир, «Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари», 5-китоб, Тошкент, ЎзФА нашриёти, 1963, 571—576-бетлар; Х. Донёров, Желашган диалектнинг характерли морфологик хусусиятлари, «САМДУ асарлари», янги серия, 102, Самарқанд, 1960, 34—35-бетлар.

ТАНҚИД ВА БИБЛИОГРАФИЯ

ЯНА СИНОНИМЛАР ЛУҒАТИ ҲАҚИДА

Кейинги йилларда ўзбек тилшунослигининг бошқа соҳаларидаги каби луғатчилик соҳасида ҳам анчагина ютуқларга эришилди: лексикографияга оид илмий-назарий ва амалий аҳамиятга эга бўлган бир қанча мақола ва асарлар босилиб чиқдики, бунда Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Тил ва адабиёт институти, хусусан, луғат сектори илмий ходимларининг салмоқли ҳиссаси бордир.

«Қўшма сўзларнинг имло қоидалари ва луғати» (1961), «Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар» (1963), «Ўзбек тили синонимларининг қисқача луғати» (1963) китоблари тилшунослигимизнинг энг актуал масалаларига бағишланган бўлиши билан бирга, истисноддир олим А. Ҳожиевнинг самарали меҳнати ва маҳорати натижаси ҳамдир.

А. Ҳожиевнинг «Ўзбек тили синонимларининг қисқача луғати»¹ айни вақтида яратилган муҳим ишлардан бири ҳисобланади. Китоб: а) синонимлар ва синонимлар луғати ҳақида (5—19-бетлар); б) синонимларнинг қўлланиши (20—226-бетлар); в) синонимик қаторлар (226—244-бетлар); г) синонимларнинг алфавит тартиби (245—262-бетлар) каби тўрт қисмдан иборат бўлиб, унда 1700 дан ортиқ синонимик сўз берилган.

Уртоқ А. Ҳожиев луғатни тузишда, аввало, унинг назарий асослари ва тузилиши принципларини конкрет белгилаб олган. Асарнинг муназарияси, структураси ва услуби муаллиф белгиланган принципларга тўла мос келади. Автор ижодий ишнинг самараси бўлган мазкур китоб, ўзбек тилида яратилган дастлабки, йirik синонимлар луғати бўлиши билан бирга, умумтуркологий учун ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Тўғри, туркий тилларнинг баъзиларида, шунингдек ўзбек тилида ҳам, синонимик луғат тузиш ишлари бошланган эди². А. Ҳо-

жиевнинг бу иши ўз салмоғи ва стили билан ўзбек тили синонимлари ва совет тилшунослигининг сўнгги илмий-назарий ютуқлари асосида таҳлил қилинганлиги ва ҳар бир синонимик қаторга киритилган сўзларга аниқ изоҳлар берилганлиги билан ажралиб туради. Автор синонимлар ҳақидаги фикрларга тўхталади ва бу фикрларни атрофлича таҳлил қилиб, фактик материаллар асосида оригинал фикрлар баён этади. Олим синонимларнинг таърифи ҳақида гапирар экан, синонимлар учун асосий белги сифатида «маъноларнинг яқинлиги» ёки логик нуқтани назардан қараб «синонимлар тушунчаларнинг оттенкаларини ифодалаш»ни кўрсатиш тўғри бўлмаслигини ўзбек тили материаллари асосида мукаммал исботлаган. Синонимларни таърифлашда уларни бирлаштирувчи маъно синонимик аторга киритилган сўзларнинг барчасида бир хил бўлишини, бу сўзларнинг ёзилиши ва талаффузида ҳар хиллик мавжудлигини, маъно оттенкалари билан бир-бирларидан фарқланишини ҳисобга олган ҳолда «бирлаштирувчи маъноси бир хил, талаффуз ва ёзилиши, шунингдек, қўшимча маъно оттенкалари ҳар хил бўлган сўзлар синоним ҳисобланади» (8-бет) деган ҳулосага келади. Бу билан синоним сўзлар ўртасида маъно бирлигининг мавжуд бўлиши асосий шарт эканлиги, синонимик қаторга кирган сўзларнинг бир-биридан фарқланувчи хусусиятлари, синонимик қаторнинг чегараси каби масалаларга алоҳида диққат қилинганки, бу синонимлар таърифининг назарий жиҳатдан мукаммал бўлишини таъминлаган, китобнинг илмий қимматини оширган.

Ҳар бир синонимик қаторнинг чегараси ундаги сўзлар асосий сўз (доминанта)га қиёслаш орқали белгиланади. Бу эса, луғат тузувчи олдида ҳар бир қатордаги асосий сўзни тўғри белгилай олиш вазифасини қўяди. А. Ҳожиев бунинг уддасидан чиқа олган. Луғатда синонимларнинг бир-биридан фарқланувчи белги-хусусиятлари далиллар заминида кенг ва чуқур кўрсатилиб, бу принципларнинг илмий-назарий ва амалий жиҳатига алоҳида эътибор берилган (14—17-бетлар). Муаллиф синонимик қатордаги асосий сўзни ва синонимик қа-

¹ А. Ҳожиев, Ўзбек тили синонимларининг қисқача луғати, Тошкент, ЎзФА нашриёти. 1963.

² Қаранг: Э. Болғанбоев, Қазақ тилиндегі зат есімдік синонимдер, Алма-Ата, 1957.

торнинг чегарасини белгилаш, синонимик қатордаги сўзларни бирлаштирувчи маънони кўрсатиш, синонимик қатордаги сўзларнинг ўзига хос белги-хусусиятларини аниқлаш, кўрсатилган маъно ва белги-хусусиятларини мисоллар билан тасдиқлаш каби масалаларни ўз олдига асосий мақсад қилиб қўйган ва бу вазифалар муваффақиятли бажарилган. Синоним сўзларнинг нозик маъно оттенкаларини фарқлаш ва уларнинг қўлланиш чегарасини аниқ белгилашда тўғри йўл тўтилган. Масалан, «кам», «оз» сўзлари юзак қараганда бир-бирини маъно жиҳатдан тўла қоплай оладигандай кўринади. Ҳақиқатда эса, тилда маъно жиҳатдан ҳеч фарқ қилмасдан қўлланиладиган ва ҳар қандай контекстда ҳеч ўзгаришсиз бир-бири билан алмаштириладиган синонимлар учрамайди. Кўрсатилган икки сўзларни маъно фарқлари китобда шундай кўрсатилади: «Кам» сўзи, кўпинча, миқдор бирор даражага қисс қилинганда шу даражага етмаслик, шу даражадан — пастлик маъносини билдиради, ... «оз» сўзи қисс қилинмаган ҳолатда, умуман, кўп бўлмаган миқдор маъносини ҳам билдиради» (77-бет). Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Лекин асар, бизнингча, баъзи камчиликлардан ҳам холи эмас: сўнгги вақтларга қадар бир синонимик қаторга киритилиб келинган кулмоқ, илжаймоқ, тиржаймоқ, иржаймоқ, иршаймоқ, ишшаймоқ, хахоламоқ, қаҳ-қаҳламоқ, ҳихиламоқ, пиқирламоқ, ҳеҳеламоқ, қиқирламоқ каби сўзларнинг бир синонимик қаторни ташкил қила олмаслиги тўғри кўрсатилгани ҳолда, улар ичида кенг қўлланидиган кулмоқнинг қайси қаторга киритилиши ҳақида ҳеч нарса дейилмаган.

Автор синонимларни белгилашда бир ўринда улар орасидаги «маъно бирлигини» асосий критерия қилиб кўрсатса (8-бет), иккинчи ўринда «бир тушунчани ифодалаш ҳисобга олинади» (11 ва 14-бетлар), — деб таъкидлайди. Бизнингча, бу тезисларнинг биринчиси ҳар жиҳатдан асосли ва мақсадга мувофиқдир. Чунки муаллиф жуда ҳаққоний эътироф этганидек, «тушунча ифодаламайдиган сўзлар ҳам синоним бўлиши мумкин» (7-бет). Шунингдек, синонимларни белгилашда маъно бирлиги бўлиши шарт эканлиги таъкидланган-у, бироқ уларнинг кенг ёки тор тушунчага эгаллиги, тушунчадаги белги даражасининг кучли ё кучсизлиги каби хусусиятлар ҳам бир қатордаги сўзларни фарқловчи белгилар сифатида кўрсатилади (14-бет). Аммо юқорида кўрсатилганидек, бир қанча тушунча ифодаламайдиган синоним сўзлар ҳам борки, уларни бир-биридан фарқлашда кейинги тезисни қўллаб бўлмайди. Автор кўп, анча, талай, мўл, сероб сўзларининг кенг ёки тор тушунчани ифодалашига кўра ўзаро фарқлигини кўрсатиб, шундай ёзади: «Кўп, анча сўзлари бошқаларга нисбатан кенг тушунчага эга. Бу сўзлар миқдорнинг катталиги, соннинг катталиги, шунингдек, ҳаракатнинг сон-миқдор жиҳатдан катталигини ифодалаш учун ҳам қўллана-

веради». «...Ҳаракатга нисбатан мўл, сероб сўзлари қўлланмайди» (15-бет). Лекин «йигит йўл юрди, йўл юрса ҳам мўл юрди» («Тадбирли бола» эртагидан) каби мисолларда мўл сўзи ҳаракатга нисбатан ҳам қўлланадики, бу юқоридаги тезисга аниқлик киритишни, уни такомиллаштиришни талаб қилади.

Баъзи ўринларда келтирилган иллюстратив материаллар изоҳга мос келмайди. Масалан, ўртоқ (200—201-бетлар) сўзига синоним сифатида кўрсатилган томир сўзи «қариндош» маъносини англатади.

Ўрни билан шуни ҳам таъкидлаш лозимки, амалий ва назарий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга бўлган мазкур луғат кенг жамоатчилик томонидан қизгин кутиб олинди ва улар диққатини ўзига жалб қилди. Бу ҳақда филолог олимлар, мутахассислар ўз мулоҳазаларини баён қилдилар³.

Тақриришда масаланинг фақат бир томонига эътибор қилиш ижобий натижа бермайди: ўринсиз мақтов авторнинг ютуқлардан эсанқирашига олиб боргани каби, ноҳақ танқид унинг асабини бузади, ижодий ишга салбий таъсир кўрсатади. Шунинг учун ҳар қандай ишга баҳо берганда унинг ютуқ ва камчиликларини ҳақиқат тарозисига солиб, салмоғини таққослаб кўриш, бу салмоқларни ҳозирги кун (давр) талаби, мезони билан ўлчаб лозим.

Ҳар бир нарсанинг қиммати — объектив баҳоси, унинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни жамоатчилик талабини қондиришга кўра белгиланади. Тўғри, мазкур луғат ўзбек тилшунослиги тарихида биринчи марта китоб тарзида нашр этилганлиги учун ҳам унда айрим нуқсонларнинг, назардан четда қолган баъзи масалаларнинг бўлиши табиийдир. Бундай камчиликлар китобнинг умумий қимматини пасайтирмайди. Лекин кўрсатилган нуқсонлар китобнинг кейинги наشريда ҳисобга олинса, луғат янада такомиллашса, унинг аҳамияти ортади.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, «Ўзбек тили синонимларининг қисқача луғати» ўзбек тилшунослиги фанига қўшилган катта ҳиссадир. Ўзбек тилининг изоҳли луғатини тузишда лексикографларимизнинг ундан унумли фойдалана олишлари шак-шубҳасиздир. Шунингдек, луғат кенг жамоатчиликка мўлжалланганки, тилшунослар, шоир ва адиблар, матбуот ходимлари, ўқитувчи ва студентлар учун муҳим аҳамият касб эта олади.

К. Н. Назаров,
филология фанлари кандидати.

И. Тошалиев.

³ Қаранг: М. Миртожиев, Ҳ. Узоқов, Туркологияда янгилик («Ўқитувчилар газетаси», 29 март 1964 йил); М. Ғофуров, Ўзбек тили синонимларининг қисқача луғати («Ўқитувчилар газетаси», 2 июль 1964 йил); Ҳ. Турсунов, Н. Ражабов, Синонимлар луғатини мукамаллаштирайлик, «Ўзбек тили ва адабиёти», № 6, 1965.

ИЛМИЙ АХБОРОТ

НАВОИЙ ТРАДИЦИЯСИНИНГ XIX АСР ХОРАЗМ ШОИРЛАРИ ИЖОДИДАГИ АЙРИМ КЎРИНИШЛАРИ

Ўзбек адабиётининг улкан шоири Алишер Навоийнинг кўп қиррали ижоди ўзидан кейинги адабиёт аҳллари учун буюк мактаб бўлди. Навоийдан сўнгги жуда кўп ижодкорлар, ўз тарихий реал шароити ва муҳити билан боғлиқ ҳолда, унинг традицияларини давом эттирдилар. Жумладан, XIX аср Хоразм адабий ҳаракатчилигида бу ҳол янада аниқроқ сезилади. Биз бу кичик мақолада таниқли Хоразм шоири Ниёзий ижодида Навоий традицияларини кўрсатишга ҳаракат қиламиз.

Ниёзийнинг ўз даври адабиётидаги салмоқдор ижодида, асосан дардли, паришон ва мунгли, аммо ўткир тасвири ва кучли таъсири асарларида Навоий мотивлари сезилади. Ниёзий жуда кўп масалаларда Навоий асарларига мурожаат этади, улардаги чуқур мазмун ва ғоя шоирни ўзига жалб этади ва маълум даражада уни ўзига эргаштиради.

Навоёнга ёзилган Ниёзий асарлари мақсадсиз тақлидчилик, шаблонлашган шаклбозлик, бемаъни формализм юзга келтирган ғазаллардан иборат бўлмай, балки Навоий асарларидаги чуқур мазмунли таъсирчан кучнинг ижобий таъсири ва реал ҳаёт, воқеликнинг ҳақли талаби билан бунёд этилган бадиий асарлардир.

Фикримизни конкрет асослаш мақсадида Навоий ижоди учун характерли бўлган унинг «маълум даврдаги реал ички кечинмаларини акс эттирган», лирикасида «оригинал»лик касб этган бир ғазали билан Ниёзийнинг худди шу темада, шу вазн ўлчовида, шу қофия ва радиф билан ёзилган бир ғазалини қиёслайлик:

Навоийда:

Жунун водисига мойил кўрарман жони зоримни,

Тилармен бир йўла бузмоқ бузулган рўзғоримни.

Ниёзийда:

Муҳаббат дил уйидин олғали сабру қароримни,

Жунун дашти сари роғиб кўрарман жони зоримни.

Қўйиб тан мулкини ҳардам кетарга айлаган оҳанг,

Қўнгул бирла мувофиқ бузмоқ истар рўзғоримни.

Ҳар икки шоир мисраларидаги руҳ, сўз ва иборалар мазмуни бирдек кўринади. Аммо Ниёзий мисраларидаги ҳис-туйғу, фикр-ҳаяжон кенгроқ ва мазмун анча конкретлашган.

Унинг лирик қаҳрамони ўз аянчли ҳолатининг асли сабабини очиқ айтмоқда. У «Муҳаббат дил уйидин» сабру тоқатни олгач «жунун дашти» сари йўл олмоқчи. Унингча, жоннинг тан уйдан кетиши реал ҳаётдаги рўзгорнинг бузилишига ўхшайди. Ижодкор ўхшатиш усули ва образли жонлантириш воситасини ўринли қўлланиши орқали шу мисраларни яратишдаги ўз маҳоратини ҳам кўрсатмоқда.

Навоий:

Фалак бедодидин гарчи менн хоки губор ўлдум,
Тилармен топмағайлар тўтиёлиққа губоримни.

Ниёзий:

Фалак зулми таним хок этгач олди сарсари бедод,
Қачон топғусидур эл тўтиёлиққа губоримни.

Ниёзийнинг биринчи мисраи Навоийдаги шу мисра каби кучли пафосга эга бўлмасада, иккинчи мисрадаги қатъий ишонч маъносини билдирувчи «қачон топғусидур» бирикмаси шу байтнинг мазмунига, кичик бўлсада, бир деталь киритганини кўрсатади. Сўнгги байтларда эса тамоман мустақил мазмун ҳукмронлигини кўраимиз:

Навоий:

Шақ эрмас партави тушигач уйи ҳам, рахти ҳам куймак,
Чу ғўристон гадойи сезмағай шамъи мазоримни.

Шаҳиди ишқ эрурман, дўстлар, маҳбуб куйида,
Кўрингудек муҳаббат аҳлига айланг мазоримни.

Бу байтга муҳаббат туйғусини киритиш билан унинг мислсиз қудратини романтик руҳда тасвирлашда шоир шу мазмунга жойиз келадиган муболага воситасини ишлатган.

залидаги ғояни янада тўлдиришга хизмат этганини кўрамиз.

Айниқса, дин пешволари характериға хос таъмағирлик хусусиятиға очикдан-очик ишора қилиш, уни конкрет мисраларда баён этиш шоир томонидан Навоий ғазали мазмуниға киритилган ҳисса, десак бўлади.

Ниёзийнинг бу ғазал мазмуниға эргашувдан мақсади ҳам шу масалани, яъни соддадил улус кўзига тақводор кўриниш учун ўзини ҳар ҳолатға солувчи шайх ва зоҳидлар типининг «Улусдин мол-дунёни таманно» этишини кези келганда очикроқ айтиш бўлган бўлса ҳам ажаб эмас.

Ниёзийнинг Навоий ғазаллариға ёзган

мухаммасларининг руҳи ҳам, юқорида айтганимиздек, шоирнинг улуғ устоздан чуқур таълим олгани ва унинг традицияларини давом эттиргани ҳолда ўз асарларини замонасидаги реал ҳаёт воқеалари билан бойитиб борганини кўрсатади.

Умуман, XIX аср Хоразм адабиётида Алишер Навоийнинг кучли таъсири кўзга яққол ташланиб туради. Келгусида бу масалани илмий асосларда текшириб бориш ва муҳтарам ўқувчилар муҳокамасига тақдим этиш умидидамиз.

Э. Иброҳимова,

филология фаилари кандидати.

АЛИШЕР НАВОИЙ «МУНШАОТ»НИНГ НОМАЪЛУМ БИР НУСХАСИ ҲАҚИДА

Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида «Муншаот»нинг шу вақтгача номаълум бўлган яна бир нусхаси топилди. Бу қўлёзма 9353-инвентар рақами билан сақланмоқда.

Мазкур қўлёзманинг бош қисмида «Муқаттиоти чор девон», кейин «Дебочан чор девон», сўнгра «Йишоот», яъни «Муншаот» бўлиб, ҳаммаси 71 варақдан иборат. Улчови 14,5×23 см. «Муншаот» қўлёзманинг 256 варағидан бошланиб 71а варағида тугайди. Яъни 46 варақдан иборат. Ҳар саҳифада 13 йўл, настаълиқ хатида ёзилган. Ўрта Осиё муқовасига хос нақшланган жиҳарранг муқовада. Асар Қўқон қоғозига ёзилган бўлиб, унинг охирида: Роқим бебизоат қалил-ал-иститоат Рожий Муҳаммад Маъсум, дейилган.

Қўлёзманинг 196 варағида етти байтдан иборат тарих ёзилган. Тарихнинг 3-байти:

Наёфтам ки зи тарих бар дилам ноғох,
Хуруфҳост ки рушан кўнад бинури
ғайб —

даги «бинури ғайб» сўзини абжад ҳисоби билан аниқлаганимизда, 1270 бўлиб чиқди. Бу санани милодийга айлантирсак, 1853—1854 йиллар бўлади.

Тарихнинг 6-байти:

МУҲИМ БИР ДАЛИЛ

XI асрнинг нодир обидаси «Қутадғу билиг» Ўрта Осиё туркий халқларининг биринчи адабий ёдгорлиғидир. Унинг ҳозирга қадар уч қўлёзма нусхаси маълум (Вена, Қоҳира ва Наманган). Мазкур нусхаларнинг топилиши ва ўрганилиши соҳасида талай ишлар қилинган бўлиб, бу ҳақда тўхталиб ўтирмаймиз¹.

¹ Бу ҳақда қаранг: «Қутадғу билиг»нинг топилиши ва ўрганилиши тарихидан», «Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари», 2, Тошкент, 1961, 109—116-бетлар.

Оти Маъсум эди ликан ўзи исён аро осим,
Ики мим жармиға нақл айлагач бўлди асу мужрим.

Юқорида айтилганларга кўра, қўлёзма 1853—1854 йилларда Рожи Муҳаммад Маъсум томонидан кўчирилган.

Қўлёзмани мазкур институтда сақланаётган 7732-инвентар рақамли мукаммал нусхага солиштирганимизда, унга нисбатан қуйидаги фарқлар учрайди: 1) 286 варақнинг охириға бориб (49а) бир варақ (50а текст) тушиб қолган, 2) 51а варақда (75а) икки қатор шеър ортиқча ёзилган, 3) 61а варақнинг юқориги тўрт қаторидан кейин (86а варақнинг ўртаси) икки қатор текст, 4) 64б варақнинг қуйидан уч қаторидан олдин (90а варақнинг охиридаги байт) икки қатор шеър, 5) 66б варақнинг бошида «қуллук» сўзидан олдин (92а варақнинг охиридаги байт) икки қатор шеър, 6) 67б варақнинг охиридан кейин (94а варақнинг юқоридан олтинчи қаторидан бошлаб, то 99б варақнинг охиригача) 6 варақ текст тушиб қолган. 7) 71а варақда (103а варақдаги рубоий олдида) текст тугайди. Яъни охиридан 4 варақ текст тушиб қолган.

Мазкур нусхада ҳаммаси бўлиб 11 варақ текст тушиб қолган бўлса ҳам, лекин бу асарнинг асосий мазмуниға у қадар ҳалал бермайди.

Ҳадида Алиҳўжаева.

Бу асарни ўрганиш соҳасида ҳанузгача баҳс боиси бўлиб келаётган муҳим масалалардан бири унинг асл нусхаси қайси ёзув билан ёзилганлиги ҳақидаги масаладир. Асарнинг бизгача етиб келган Вена нусхаси уйғур ёзуви, Қоҳира ва Наманган нусхалари эса араб ёзуви билан кўчирилган.

Юсуф хос Ҳожиб эса ўз асарини қайси ёзувда ёзганлиги ҳақида хабар бермайди.

Қатор олимлар, жумладан С. Е. Малов, дастлаб муаллиф ўз асарини араб ёзувида ёзганлигини уқтириб, бунга қатор сабаблар кўрсатадилар.

Асарнинг уйғур ёзуви билан кўчирилган Вена нусхаси XV асрга мансублиги, «Қутадғу билиг» ёзилган даврда араб ёзувининг таъсир доираси кенг бўлганлиги, араб ёзуви билан кўчирилган Қоҳира ва Наманган нусхаларининг тилидаги фонетик, морфологик ва график хусусиятларнинг шу даврга мансуп бўлган ва араб алифбосида ёзилган «Девону луғотит турк»нинг шундай хусусиятларига ҳамоҳанглиги, кўпгина асарларнинг араб ёзувида эканлиги, Қоҳира ва Наманган нусхаларида фикрхаст (мундарижа) ва матн (текст)даги боб номларининг хатти сулс билан ёзилганлиги ва сулснинг қадимийроқ эканлиги каби қатор сабаблар ҳам «Қутадғу билиг»нинг араб ёзуви билан кўчирилган нусхалари қадимийроқ эканлигидан дарак беради. Бу ҳол эса, Юсуф хос Ҳожиб ўз асарини дастлаб араб алифбосида ёзган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмаслигини кўрсатади².

«Қутадғу билиг»нинг Қоҳира ва Наманган нусхалари билан яқиндан танишиш натижасида асарнинг асл нусхаси араб ёзуви билан ёзилган, деган фикрни қувватловчи муҳим бир фактга дуч келдик ва қуйида шу ҳақда фикр юритамиз.

Асарнинг «Беглигга сазо бўлғутег бег некутег керакини аюр» номли бобида бегнинг қандай бўлиши кераклиги, бег бўлиш учун қандай хусусиятларга молик бўлиш лозимлиги ва нималарни яхши билиш шартлиги ҳақида чуқур фикр юритилади. Бегнинг асосий сифатлари қаторида унинг донишмандлиги, деярли барча илмдан хабардор бўлиши ҳамда унинг чуқур билим эгаси бўлиши биринчи ўринга қўйилади. Юсуф хос Ҳожиб бег номи билим билан узвий боғлиқ эканлигини таъкидлар экан, ёзади:

² Бу маълумотлар ҳақида қаранг: С. Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951, стр. 224, 229; «Маориф ва ўқитғувчи», № 2, 1925, Тошкент, 73-бет (араб ёзувидаги журнал); «Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари», 2, 114—115-бетлар.

Бег оти билиг бирла боғлиқ турур,
Билиг ломн кетса бег оты қолур³.

Мазмуни:

Бег оти билим билан боғлиқдир,
Билимдан лом тушса, бег оти қолади.

Ушбу байтнинг асосий мазмуни бегнинг билимли бўлиши билан боғлиқ. Лекин муаллиф ушбу байтда шарқий назм услубига хос ранг-баранг усуллардан бири — муаммодан фойдаланиб, бу байтга иккинчи бир мазмун яширган. Бу яширинган мазмуннинг арабча ёзилишини келтириб, таҳлил қилиб кўрамиз:

بك اتى بلك بيرلا باغليق ترور
بلك لامى كيتسا بك اتى قالور

Ушбу байтнинг яширинган мазмуни қуйидагича: бег **بك** сўзи билиг **بك** сўзи билан боғлиқдир (яъни махражи бирдир), билиг **بك** сўзи таркибидан лом (**ل**) туширилса, бег **بك** сўзи қолади, яъни **بك** дан **ل** тушса **بك** қолади.

Бу қуйидагича:

بلك < بلك > بك

Ушбу байтда муаммонинг араб алифбоси белгилари асосига қурилганлиги ва лнинг арабча номи — лом сўзининг ишлатилиши, бу байтнинг эса «Қутадғу билиг» текстининг таркибида учраши асар муаллифи ўз китобини дастлаб араб ёзувида ёзганлигига ишора қилувчи муҳим бир далил бўла олади, деган фикрдамыз.

Қ. Каримов,
филология фанлари кандидати.

³ Юсуф хос Ҳожиб, Қутадғу билиг, Наманган нусхаси (қўлёзма), инв. № 1809, 760-бет.

ХІХ АСР ТАЗКИРАЛАР ТАРИХИДАН

Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар ва литография китоблари фондида қадим замонлардан то яқин вақтларга қадар бўлган шоир ва адибларнинг таржима ҳоллари ва ижодларидан намуналарни ўз ичига олган кўпгина тазкиралар (анталогиялар) сақланади.

Биз қуйида ана шу тазкиралар жумласига кирувчи ва ХІХ асрда Ҳиндистонда нашр этилган уч тазкира тўғрисида тўхтаб ўтмоқчимиз.

Бу даврда Ҳиндистонда шоирлар ва олимлар ўз асарларини ҳинд, ўрду, араб, форс ва бошқа тилларда ижод этганлар.

Биз фикр юритмоқчи бўлган уч тазкира авторлари ўз асарларини форс тилида ёзган эдилар.

Улардан биринчиси: «Шамъи анжуман»¹

شمع انجمان бўлиб, унинг автори Муҳаммад Сиддиқ Ҳасанхондир. Бу асар Абдулмажидхон томонидан 1876 йилда Деҳлида босилган. Ҳажми 584 саҳифадан иборат.

¹ ЎзССР ФА Шарқшунослик институти литография китоблари фондида сақланади, инв. № 3119.

Иккинчиси: «Субх-е гулшан»² صباح бўлиб, автори Саид Али Ҳасанхондир. Бу асар ҳам Абдулмажидхон томонидан 1878 йилда Деҳлида чоп этилган. Ҳажми 646 саҳифа.

Учинчиси: «Нигористон-е сухан»³ نىگارستان سۆن бўлиб, автори Нурил Ҳасан ибн Сиддиқ Ҳасанхондир. Бу таъкира ҳам Абдулмажидхон томонидан 1876 йилда Деҳлида нашр этилган. Ҳажми 211 саҳифадан иборат.

Бу таъкиралар Муҳаммад Сиддиқ Ҳасанхон ва унинг ўғиллари тарафидан тасниф этилган.

Муҳаммад Сиддиқ Ҳасанхоннинг ота-боблари Бухородан Ҳиндистонга кўчиб борганлар ва у Ҳиндистоннинг Қануж⁴ деган қишлоғида дунёга келган. Муҳаммад Сиддиқ Ҳасанхон кўп фозил ва шоир киши бўлган. Унинг рафиқаси Нуржаҳонбегим Бехпол вилоятнинг маликаси бўлиб, у ҳам шоира бўлган.

Мазкур уч таъкиранависларнинг таржimai ҳоллариға оид материалларин авторларнинг ўз таъкираларидан ҳамда «Руз-е равшан»⁵ номли таъкирадан топиш мумкин.

Бу уч таъкирада Ҳиндистон, Эрон, Афғонистон, Мовароуннаҳр, Хуросон ва бошқа Шарқ мамлакатларида IX—XIX асрлар давомида яшаган, форс тилида шеър ва асарлар ижод этган шоирларнинг ҳаёти ҳақида баъзи маълумотлар ва уларнинг шеърларидан намуналар келтирилади.

Таъкираларни ўқир эканмиз, Шарқнинг кўзга кўринган ажойиб шоирлари ва маданият арбоблари: Умар Хайём, Бедил, Фирдавсий, Рудакий, Шарафиддин Али Яздий, Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз Шерозий, Алишер Навоий, Бобир, Фузулий, Убайд Зоконий, Шавкат Бухорий, Зебуннисобегим, Гулбаданбегим, Мушфиқий ва бошқалар ҳақида қимматли маълумотлар оламиз.

«Шамъи анжуман» таъкирасида автор мингга яқин шоирлар тўғрисида маълумот келтиради. Унда ўрта осийлик шоирлардан: Оҳи Чигатойи, Азракий Марвий, Пурдил Андижоний, Жоний Бухорий, Завқий Самарқандий, Рашидий Самарқандий, Розий Самарқандий, Абдуллахон Ўзбек, Гурбатий Хисорий, Фаҳмий Самарқандий, Камол Хўжандий, Мулкий Андижоний, Номий Тирмизий, Хошимий Бухорий, Ҳалвои Самарқандий, Зебуннисо, Биби Бедийи, Меҳрибегим ва Нуржаҳонбегим каби шоир ва шоиралардан 75 тасининг ижодидан намуналар келтирилган.

«Субх-е гулшан» таъкирасида ҳам Саид Али Ҳасанхон Ҳиндистон, Хуросон, Эрон, Афғонистон ва ўрта осийлик шоирларнинг ҳаёти ҳақида маълумотлар келтирган ва шеърларидан намуналар берган.

Шунингдек, ўрта осийлик 90 га яқин шоир ва шоиралар ҳам мазкур таъкирадан ўрин олган. Шоиралардан Орзуи, Оқобегим, Жамила Исфahоний, Хотун, Зебуннисобегим, Гунобегим, Султон Ҳадичабегим, Исмати Самарқандий, Гулбаданбегим, Гулчеҳрабегим, Гулруҳбегим, Моҳий, Лолаҳотун, Мафий Салимабегим, Махдума Йездий, Нисойи, Ниҳоний кабиларнинг шеърларидан ажойиб парчалар келтирилган.

Сиддиқ Ҳасанхоннинг иккинчи ўғли Нурил Ҳасанхон отасининг «Шамъи анжуман» таъкирасининг давоми сифатида «Нигористон-е сухан» номли таъкирасини ёзган. Бу таъкира орқали IX—XIX асрларда яшаган ўрта осийлик 25 га яқин шоир ва шоираларнинг ижоди билан танишишимиз мумкин.

Муҳаммад Сиддиқ Ҳасанхоннинг «Шамъи анжуман» таъкирасидан бошқа бизга унинг қуйидаги асарлари ҳам маълум:

1. «Равзатул надия шарҳи дураул баҳмия»⁶. Бу араб тилида ёзилган бўлиб, ҳажми 417 саҳифа, 1878 йилда Мисрда босилган.

2. «Ал-балогат фи усул-ил-луғи»⁷. Араб тилида ёзилган ва 1878 йилда Истанбулда нашр этилган. Ҳажми 188 саҳифа.

Бу китобда Муҳаммад Сиддиқ Ҳасанхон араб, форс, турк, ҳинд тилларида ёзилган луғат китобларига оид шарҳлар ҳақида маълумот беради ва Замаҳшарийнинг «Муқаддиматул-адаб» исмли асари ҳақида ҳам фикр юритади.

3. «Ҳалли савалоти мушкила»⁸ форс тилида ёзилган бўлиб, Конпр шаҳрида 1872 йилда чоп этилган. Ҳажми 32 саҳифа.

Бу китобда ўз замонидаги машҳур олимлар томонидан сўралган турли диний ва ижтимоий темадаги саволларга Сиддиқ Ҳасанхоннинг берган жавоблари тўпланган.

4. «Нузул-ул аброр»⁹. Араб тилида ёзилиб, 1883 йилда Истанбулда босилган. Ҳажми 404 саҳифа.

Муҳаммад Сиддиқ Ҳасанхоннинг бу асарларидан ташқари: «Абжадул улум», «Фатҳул баён», «Авнул боний» номли асарлари ҳам мавжуд бўлиб, афсуски, ҳозирча Институт қўлёзма ва литография китоблари фондида учратишга муваффақ бўлолмадик.

Умуман, Институт фондида сақланаётган кўпгина таъкираларни, уларнинг авторларининг ҳаёти ва ижодини атрофлича ўрганиш адабиётчиларимиз ва шарқшуносларимиз олдида турган вазифалардандир.

Нури Йўлдошева,

Шарқшунослик институтининг кичик илмий ходими.

² Шу фондда, инв. № 3120.

³ Шу фондда, инв. № 3152.

⁴ Қануж — Ҳиндистоннинг Акра музофотида, Фараҳобддан 50 км жануби шарқдаги бир қишлоқ.

⁵ «Руз-е равшан», ЎзССР ФА Шарқшунослик институти литография китоблари фонди, инв. № 3700.

5—59

⁶ ЎзССР ФА Шарқшунослик институти литография китоблари фонди, инв. № 6764.

⁷ Шу фондда, инв. № 6250.

⁸ Шу фондда, инв. № 4698.

⁹ Шу фондда, инв. № 12937.

ОЛИМЛАР

ҒОЗИ ОЛИМ ЮНУСОВ

(1893—1939)

Ўзбек тилшуносларининг кекса авлодини тилга олганда аввало, профессор Ғози Олим Юнусов эсга келади. Чиндан ҳам у биринчи ўзбек тилшунос олими эди.

Ҳали Совет давлатининг дастлабки йилларида, қизғин синфий кураш йиллари, би-

тиясининг доно сиёсати тарафида бўлди. Унинг жиддий илмий фаолияти ўзбек тили қурилиши, тил ва имло масалаларида, айниқса, араб ёзувидан латинлаштирилган ёзувга қўчиш жараёнида (1929 йил), сўнг 1934 йилги II Тил, имло ва терминология-

ринчи беш йилликлар даврида, идеология ҳамда социалистик маданий қурилиш соҳасида профессор Ғози Олим ҳамisha янгилик ва халқ тарафида, Коммунистлар пар-

га бағишланган илмий конференцияда ва шу каби бир қатор муҳим маданий тил қурилиш тadbирларини амалга оширишда яққол кўринди.

Ғози Олим Юнусовнинг кўп қиррали илмий фаолияти фақат тилшунослик билангина эмас, балки этнография, тарих, археология, адабиёт, фольклористика билан ҳам чамбарчас боғлиқдир.

Ғ. О. Юнусов 1893 йили Тошкентда хизматчи оиласида дунёга келди. Бошланғич ва тўлиқсиз ўрта маълумотни шу ерда олиб, 1908 йили Қоҳирага бориб ўқиди.

1914 йили эса, ўқишни Истанбулда — Туркия Давлат дорилфунунида давом эттирди.

Еш Ғози Олим Юнусовнинг кенг ва атрофлича маълумотли бўлишида рус тилини мукамал билган, шунингдек, инглиз тилида эркин сўзлаша оладиган отаси ҳамда поччалари — машҳур фольклорист, этнограф олим Абубакр Аҳмаджонович Диваев ва Бахти Ғани Илкинларнинг самарали таъсири катта бўлди. Ўз даврининг етук оиласида тарбияланган, ажойиб қобилият эгаси бўлган Ғози Олим ёшлиғидаёқ она тили ва унинг хусусиятларини ўрганиш билан бирга рус, араб ва форс тилларини мукамал билиб олди.

Ғ. О. Юнусовнинг Ўзбекистондаги дастлабки иш фаолияти 1923—1925 йиллар давомида, рус тилини яхши билгани учун савдо жамиятида, Юстиция халқ комиссарлигида ишлашдан бошланади. Кейинчалик, у ўз қизиққан соҳаси — илмий ташкилотларда ишлашга кўчди.

Ғ. О. Юнусов Самарқанд — Ўзбекистоннинг маркази бўлиб турганида (1925—1931 йиллар) Халқ маорифи комиссарлигида илмий котиб, сўнг Ўзбекистон Халқ маорифи комиссарлиги қошидаги илмий советда илмий ходим вазифасида, шунингдек, Самарқанд Давлат педагогикасининг филология факультетида ўқитувчи бўлиб ишлайди.

Ғози Олим Юнусов 1930—31 йиллар мобайнида, Ўзбекистонда биринчи дафъа ташкил этилган, Самарқанддаги УЗГНИИ (Ўзбекистон Давлат илмий текшириш институти)да катта илмий ходим вазифасида ишлаб, аспирантларга тилшуносликдан лекциялар ўқийди.

1931 йилнинг охирида УЗГНИИ қайта ташкил этилиб, унинг тил ва адабиёт секторлари базасида, УЗССР Халқ маорифи комиссарлиги ҳузурида УЗНИИКС (Ўзбекистон илмий текшириш, маданий қурилиш институти) ташкил топади ва Тошкентга кўчиб келади. Ғози Олим то 1933 йил охиригача УЗССР ФАН комитети қошида, УЗНИИКС асосида УЗТАИТИ тузилгунча, ва бундан сўнг 1937 йилгача ҳам шу институтда профессор Е. Д. Поливанов, И. А. Батманов, Қаюм Рамазон, Элбек, В. В. Решетов, С. Иброҳимов, Т. Иброҳимов сингари олимлар билан бирга ишлади, илмий тадқиқот ишлари олиб борди.

Ғ. О. Юнусовнинг ўзбек тилшунослигига оид ишлари, лекциялари, ўзбек фольклористикасига доир тадқиқотлари ва тўплаган материаллари, илмий ташкилотчилик фаолияти унингпишиқ-пухта, етук олим, моҳир педагог ва жамоат арбоби эканидан далолат беради. У ҳамма ишларида марксистик

тилшуносликнинг принципат назарий хулосаларига суянар эди.

Ғози Олим Юнусовнинг Ольденбург, Бартольд, Марр, Самойлович, Бертельс, Мешчининини каби бир қатор тарихчи-шарқшунос ва тилшунослар билан системали муносабатда бўлгани, у яратган ишларнинг янада салмоқли бўлишини таъминлади.

Ғози Олим илмий ишларни ташкил қилишда, илмий экспедициялар уюштиришда катта ташкилотчилик фаолиятига ҳам эга эди. Жуда кўп илмий экспедициялар унинг номи билан боғлиқдир.

Олим ўзбек тили диалектологияси ва бошқа соҳаларга оид кўплаб асарлар ёзиш билан бир қаторда, ўзбек халқ оғзаки ижодини пропаганда қилишда, оммалаштиришда ҳам катта ишлар қилди. У 1922 йилдаёқ биринчи мартаба ўзбек қаҳрамонлик дostonи «Алпомиш»ни ёзиб олди. Шунингдек, Ғозил Йўлдош ўғли, Эргаш Жуманбулбул ўғли каби забардаст ўзбек халқ шоирларининг «кашф» этилиши ҳам Ғози Олим ва унинг шогирдлари номи билан боғлиқдир.

Ғ. О. Юнусов қисқа ва мазмундор ҳаёти давомида жуда катта лингвистик, фольклористик ва этнографик мерос қолдирди.

Олимнинг газетда, журналда саҳифаларида (айниқса, 1931 йилларгача) эълон қилинган мақола ва илмий тақризларидан ташқари, «Алла» тўғрисида бир-икки оғиз сўз («Маориф ва ўқитғувчи», 1926, № 6), «Урта Осиё туркларининг янги алифбеси» («Маориф ва ўқитғувчи», 1927, № 6), «Қизил йўл» (Отажон Ҳошим, Серовлар билан ҳамкорликда), «Янги ўзбек латин алифбесини ўрганиш учун» (1927), «Юридик терминлар лугати», «Ўзбек лаҳжаларининг таснифида бир тажриба» (1936), «Ўзбек уруғларидан қатагонлар ва уларнинг тили» (1930), «Ўзбек тили» (1930), «Ўзбек тили грамматикаси» (1936, қўлёзма) каби асарлари диққатга сазовордир.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, олимнинг «Ўзбек лаҳжаларининг таснифида бир тажриба» асари ўзбек шеваларини биринчилар қаторида этно-лингвистик тасниф қилган асар сифатида диққатга сазовордир. Унда автор проф. Е. Д. Поливановнинг ўзбек шевалари классификациясида йўл қўйган айрим нуқсонларини кўрсатиш билан бирга, ўзининг янги таснифини берди. Шу билан бирга, бу асарда ўзбек лаҳжаларининг бир-биридан фарқлайдиган асосий фонетик, морфологик-лексик хусусиятлари ҳам изчиллик билан баён этилган.

Шуни ҳам айтиш керакки, олимнинг лекция текстлари, айрим асарларининг қўлёзмалари дўстлари, шогирдлари ва архивларда сақланган бўлиши мумкин. Уларни тўплаш ва нашр қилиш — тилшунос, диалектолог, этнограф ва фольклористларимизнинг диққат марказида бўлиши керак.

Ғози Олим Юнусов 1939 йили вафот этди.

У ўзининг сафдошлари, шогирдлари қалбида зўр олим, олижаноб инсон сифатида ҳамisha барҳаётдир.

С. Зуфаров.

РЕЖАЛАР

ДИАЛЕКТОЛОГИЯ СЕКТОРИДА

Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтининг Ўзбек тили диалектологияси сектори ходимлари бу йил ҳам аввалги йиллардаги сингари ўзбек тилининг ҳали ўрганилмаган шевалари устида илмий текшириш ишлари олиб борадилар. Шунга кўра, сектор 1966 йил учун шимолӣ ўзбек шевалари (Қозоғистон ССР территориясидаги ўзбек шевалари), ўзбек тили қипчоқ шевалари лексикаси (Қорақалпоғистон АССР территориясидаги ўзбек шевалари), Қашқадарё территориясидаги шеваларни ўрганишни планлаштирган. Шунингдек, сектор аспирантлари Тошкент область лексикаси ва Тожикистондаги ўзбеклақай шеваларини ўрганадилар.

Бу ишлар шубҳасиз ўзбек адабий тилининг орфографик ва орфоэпик нормаларини мукамаллаштириш, шунингдек, айрим грамматик формаларни стабиллаштириш каби бир қатор практик масалаларни ҳал қилишда, ўзбек тилининг академик ҳамда тарихий грамматикаларини яратишда фойдаланилиши мумкин.

Ўзбек адабий тилига фонетик жиҳатдан Тошкент ва морфологик жиҳатдан Фарғона шевалари таянч бўлганига қарамай, лексик жиҳатдан у барча ўзбек шевалари сўз бойлигидан баҳраманд бўлиши керак. Бу жиҳатдан шевалар лексикасига бағишланган илмий ишлар адабий тил лексик саставини бойитиш учун зарурий бўлган сўзларни ҳам белгилаб беради. Шунинг учун ҳам Диалектология секторининг ходимлари ўз ишларининг илмий савиясини юқори кўтариш билан бирга, практик салмоғини оширишни ҳам назарда тутадилар.

Шу муносабат билан Диалектология сектори Республика олий ўқув юр்தларидаги диалектологлар билан ҳамкорликда дастлабки қадам сифатида «Ўзбек халқ шевалари луғати»нинг бир томлигини яратишни мўлжаллаяпти. Бу луғат шевалардаги ўзбек адабий тилида бўлмаган, шунингдек, адабий тилда бўлса ҳам маъносиди фарқ бўлган сўзларни ўз ичига олади.

Шу йилларда сектор олдида турган асосий проблемалардан бири ва энг муҳими ўзбек шевалари атласини яратишдир. Шу муносабат билан секторда Тошкент область шеваларининг диалектал хусусиятларини кўрсатувчи территориал лингвистик атласни 1970 йилга карталаштиришни тугаллаш мўлжалланилади. Бу атлас 150 дан ортиқ фонетик, морфологик ва лексик хусусиятларнинг тарқалиш чегарасини кўрсатиб беради. Лингвистик атлас ишларини илмий жиҳатдан тўғри ва муваффақиятли якунлаш мақсадида сектор ходимлари бу йил лингвистик атлас учун шевалардан материаллар йиғиш программаси ва сўроқликларини тузиб чиқадилад. Шу сўроқлик асосида диалектологик экспедициялар уюштирилади.

1966 йил малакали кадрлар тайёрлашда ҳам самарали йил бўлади. Секторнинг кичик илмий ходимларидан С. Зуфаров, Ҳ. Узоқов ва Д. Абдурахмоновлар кандидатлик диссертацияларини ҳимоя қиладилар.

Ш. Шоабдурахмонов,
Ўзбек тили диалектологияси
секторининг мудир.

ИЛМИЙ ҲАЁТ ВА ХРОНИКА

МУҲИМ ИЛМИЙ КОНФЕРЕНЦИЯ

Коммунизм қуриш кенг авж олдирилган ҳозирги даврда СССР халқлари тиллари ривожланишининг конкрет йўллари масаласи катта аҳамиятга эга эканлиги шубҳасиздир. Ҳаётий практика илмий муассасалар олдида кўпдан-кўп ва мураккаб проблемалар қўймоқдаки уларни коллектив равишда муҳокама этиб, тегишли тавсиялар қабул қилиш, улар асосида жойларда СССР халқлари тиллари бўйича илмий текшириш ишларини янада жонлантириш ниҳоятда муҳимдир.

Ана шу нуқтаи назардан олганда, тилшуносларнинг Татаристон пойтахти Қозонда яқин ўтмишда бўлиб ўтган илмий конференцияси юқоридаги масалаларни кўриш ва ҳал қилиш йўлида мутахассисларга анча ёрдам берди, деб айта оламиз. Бу конференция «СССР халқлари тилларининг бир-бирига таъсири ва бир-бирини бойитиши масалалари» деган улкан ва муҳим темага бағишланди. Конференция СССР Фанлар академияси Адабиёт ва тил бўлими қошидаги «Социалистик миллатларнинг тараққиёти муносабати билан миллий тилларнинг ривожланиш қонуниятлари» деган комплекс проблема бўйича Илмий Совет, СССР Фанлар академияси Тилшунослик институти ҳамда СССР Фанлар академияси Қозон Тил, адабиёт ва тарих институти томонидан тайёрланди ва ўтказилди. Иттифоқимизнинг турли республикаларидан келган юздан ошиқ тилшунос олимлар, шу жумладан Ф. П. Филин, Ю. Д. Дешериев, М. Ш. Ширалиев, Г. Г. Мусабаев, Н. А. Баскаков, Н. Т. Пенгитов, Н. Г. Корлетяну, Т. А. Бертагаев, Г. П. Ижакевич ва бошқалар конференциянинг иштирокчилари бўлдилар.

Ю. Д. Дешериев, Н. Г. Корлетяну ва И. Ф. Протченко томонидан «Совет даврида СССР халқлари тилларининг ўзаро таъсири ва ўзаро бир-бирини бойитишнинг асосий назарий ва практик масалалари» деган темада тайёрланган докладда СССР халқлари тилларининг бир-бирига таъсири ва бир-бирини бойитиши социалистик миллатларнинг бир-бирига таъсири ва бир-бирини бойитиш қонуниятларидан табиий равишда келиб чиқадиган тарихий бир заҳриятдир, деб кўрсатиб ўтилди. Лекин,

дейилади докладда, тилларнинг бир-бири билан қўшилиб кетиши ва шу асосда ягона фонетика, ягона морфология ва ягона синтаксисга эга бўлган қандайдир янги бир суррогат тил пайдо бўлади дейиш асоссиздир, чунки бу нарсаси назарий томондан мумкин эмас, практик жиҳатдан эса бундай номаълум бир тил пайдо бўлиши учун жамиятда ҳеч қандай эҳтиёж йўқдир. Совет социалистик миллатларининг умумий тилга бўлган эҳтиёжи рус тилининг миллатлараро тил сифатида таъсири ўсиши ва янада кенгроқ ёйилиши йўли билан ҳал қилинмоқда.

Н. А. Баскаков, Т. А. Бертагаев, Е. А. Бокарев, В. И. Литкин, С. И. Ожегов ва Г. П. Ижакевичлар томонидан ёзилган «Рус тилининг СССР халқлари тилларидан кирган сўзлар ҳисобига бойиши» деган докладни ҳам конференция қатнашчилари зўр қизиқиш билан тингладилар. Докладда СССР халқларининг барча тиллари тенгдир ва социализм шароитида бир-бирига таъсир кўрсатади, бир-бирини бойитади деган фикр қайд қилиб ўтилди.

Доклад авторлари рус тили СССР халқлари тилларидан сўзлар олиш жараёнини тарихан қараб, даврларга бўладилар (I—VIII асрлар, IX—XII асрлар, XIII—XV асрлар, XVI—XIX асрлар ва совет даври). Фақат турк тилларидан рус тили 400 дан ортиқ сўз олган (масалан: ярлык, курган, камыш, очаг, деньги, аркан, сарай, буран, халат, сурьма, караул, таможня, слон ва бошқалар). Лекин, дейилади докладда, диққатга сазовор бўлган бу масала—СССР халқлари тилларининг рус тилига таъсири ҳали етарли ўрганилмаётир.

Э. Н. Ахунзянов, П. Н. Перевозчиков, П. Я. Скорик, М. А. Кумахов, А. П. Феоктистовлар «Рус тили—СССР халқлари тилларининг ривожланиши ва бойишининг асосий манбаларидан бири» деган докладда улуғ рус тилининг СССР халқлари тилларига самарали таъсирини ҳар томонлама кўрсатишга ҳаракат қилдилар.

Совет миллатларининг социалистик жамият шароитида ихтиёрий равишда яқинлашиши, уларнинг ҳар томонлама ҳамкорлиги мамлакатимизда икки тилликнинг кенг тарқалишига олиб келди. Тилшунос

олимлардан О. П. Суник, Ю. Д. Дешериев, Қ. М. Мусаев ва Э. Г. Туманян томонидан тайёрланган «СССР халқларининг икки тиллилик проблемаси» темасидаги доклад конференция қатнашчиларида катта қизиқни тугдирди. Доклад авторлари конкрет лингвистик материалга суяниб, СССРда амалда бўлган икки тиллилиكنинг турли-туман конкрет формалари ва тилларини анализ қилиб бердилар. Ҳозирги вақтда СССРда икки тиллилиكنинг кўп формалари ва тиллари тарқалганки, уларни ўрганиш катта назарий ва практик аҳамиятга эгадир, чунки икки тиллилиكنинг янада кенг тарқалиши СССР халқлари ҳамкорлигини янада ривожлантириш ва мустақамлашнинг зарурий шарт-шароитларидан биридир.

Аммо, деб таъкидлаб ўтадилар докладчилар, икки тиллилиكنинг ана шу кўп турлари ичиде ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлгани — бу СССР халқлари вакиллари-нинг ўз она тиллари ва бутун мамлакат миқёсидаги миллатлараро тил — рус тилини билишдир. Чунки бу тип икки тиллилик бир томондан Коммунистик партия миллий сиёсати қондаларига мос келади, шу билан бир қаторда, ҳар бир совет гражданининг миллий ҳисларини ҳурмат қилишга асосланади. Айни вақтда бу тип икки тиллилик кишиларимизни кўп миллатли совет социалистик жамиятимизда энг етуқ фикр алмашин воситаси билан қуроллантиради.

Тилшунос олимлардан В. П. Григорьев, М. И. Исаев ва Г. А. Махароблидзе-лар СССРдаги рус бўлмаган аҳолининг русча нутқи, маданияти масалалари ҳақида, И. А. Абдуллин, Г. Х. Ахунзянов, Ф. А. Ғаниев, Х. Р. Курбатовлар ҳозирги замон

татар тили луғатининг бойиши ва татар тил маданияти масалалари устида доклад қилдилар.

Докладлар юзасидан бўлган дискуссия ва фикр алмашувда конференция қатнашчиларидан 40 дан ортқ киши, шу жумладан Озарбайжон ССР Фанлар академиясининг академиги, профессор М. Ш. Ширалиев, Қозоғистон ССР Фанлар академиясининг корреспондент аъзоси Г. Г. Мусабаев, ушбу сатрлар автори ва бошқалар қатнашдилар. Дискуссия қатнашчилари жуда кўп қимматли фикрлар айтиб ўтдилар ва бой конкрет материал келтирдилар. Дискуссия жараёнида СССРдаги рус бўлмаган халқларнинг ўз она тилисида нутқ маданиятининг ривожланиши масалалари айниқса ҳозирги даврда катта аҳамиятга эга эканлиги маълум бўлди.

Конференция охирида унинг қатнашчилари яқдклил билан тавсиялар қабул қилдилар. Бу тавсияларда конференция муҳокама қилган масалалар ғоят катта аҳамиятга эга эканлиги, уларни ёритишга янада кўпроқ диққат ва куч жалб қилиниши кераклиги таъкидланган ҳамда бу масалаларни тўғри ҳал этиш ва ишлашнинг конкрет йўллари санаб ўтилган. Конференция материалларини алоҳида тўплам сифатида нашр этиш лозим, деб топилди*.

Қ. Хоназаров.

* Конференцияга тайёрланиш вақтида унда эшитишга мўлжалланган докладларнинг тезиси босилиб чиққан: «Вопросы взаимодействия и взаимообогащения языков народов СССР», Казань, 1964.

НАВОИЙШУНОСЛАР АНЖУМАНИ

10—12 февраль кунлари Ўзбекистон Фанлар академиясининг катта мажлислар залида улуг шоир ва мутафаккир, ўзбек шеърятининг даҳоси, ўзбек адабиётининг асосчиси Алишер Навоийнинг туғилганига 525 йил тўлиши муносабати билан традицион Х илмий сессия бўлиб ўтди. Сессия Ўзбекистон Фанлар академияси Президиуми ва Навоий комитети томонидан қақрилган эди.

Бу илмий анжуманин шоир Ғафур Ғулум қисқача кириш сўзи билан очди. У ўз сўзида навоийшунослик фани соҳасида эришилган ютуқлар ва келажакда қилиниши зарур бўлган ишлар ҳақида тўхталиб ўтди.

Сессия иштирокчилари академик М. Т. Ойбекнинг «Ҳозирги даврда Навоий бадиий ва илмий меросининг ўрганилиши» деган темадаги докладини зўр мароқ билан тингладилар. Муаллиф ўз докладда улуг Навоий меросининг ўрганилиш тарихи, унинг нақадар қийматга эга эканлиги ҳақида муфассал тўхталиб ўтди. Бу нутқни Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси Юсуф Султонов ўқиб берди.

«Навоий ва Ҳусайн Бойқаро» темасида доклад қилган Озарбайжон Фанлар ака-

миясининг мухбир аъзоси, филология фанлари доктори, профессор Ҳамид Ораслининг нутқи навоийшуносликда ҳозиргача кам ўрганилган, лекин жуда муҳим бўлган соҳага бағишланди. Маълумки, Навоий Ҳусайн Бойқаронинг энг яқин дўсти ва мутасаддис эди. Шунинг учун ҳам Ҳусайн Бойқаронинг султон бўлиши билан бирга, ҳассос шоир бўлиб етишишида Навоийнинг хизматлари бебаҳодир. Ҳусайн Бойқаронинг Султон Али Машҳадий томонидан кўчирилган бир неча девонлари ҳозирги кунимизгача етиб келган. Булардан олтитаси Истанбул, Лондон, Париж кутубхоналарида, яна бир неча нусхаси эса мамлакатимиз турли кутубхоналарининг қўлёзмалар фондида эҳтиёткорлик билан сақланмоқда. Докладчи ўз нутқида шу девонларнинг айримлари ҳақида мулоҳаза юритиб, унда Бойқаро билан Навоий ўртасидаги муносабатларни ўрганишга оид бўлган бир қанча фактларни келтиради.

Тожикистон Фанлар академиясининг академиги, филология фанлари доктори, профессор А. М. Мирзоевнинг доклади «Фоний ва Ҳофиз» темасига бағишланди. Алишер Навоийнинг форс тилида битган «Девони

Фоний» асарида форс-тожик адабиётининг даҳоси бўлиши Ҳофиз ғазалларига жавоб шаклида унинг услубида ёзилган 220 та ғазали бор. Навоийнинг бундан мақсади форс-тожик адабиётининг энг кўзга кўринган машҳур шоирлари билан шеърятда беллашими эди, чунки туркий тилда Навоийга тенглаша оладиган шоирни топиш қийин эди. Ҳақиқатан ҳам Навоий ўз форсий девони билан Жомийдан сўнг форс-тожик адабиётини янги бир босқичга кўтарди. Муаллиф ўз нутқида бу масалаларни фактик мисоллар билан тўла ечиб беришга ҳаракат қилади. Лекин, дейди докладчи, бу ўрганилиши керак бўлган муҳим соҳанинг дебачасидир, холос.

Филология фанлари доктори Иззат Султоновнинг доклади жуда муҳим бўлган соҳага «Навоий ва замонамиз» темасига бағишланди. Бунда у сиёсат ва адабиёт масаласи устида тўхталиб, бунини улуг зот асарларининг гоёвий мазмуни ва бадний йўналиши мисолида анализ қилиб берди. Маълумки, Алишер Навоий ўз асарларида халқнинг орзу-истакларини, келажагини, талабларини акс эттирган ва шулар нуктаи назаридан иш тутган. Шунинг учун ҳам унинг адабий мероси асрлар оша халқ қўлида байроқ бўлиб келмоқда. Бу эса совет даврида ўзининг энг юксак чўққисига кўтарилди. Докладчи масалаларга чуқур ёндашиб, уларни тўла таҳлил қилиб беради.

«Навоий ғазалларидаги реалистик элементлар ҳақида» докладида филология фанлари доктори А. П. Қаюмов бу соҳаданги ўз кузатишлари билан ўртоқлашди. Бунда муаллиф «Ҳазоинул маоний»нинг биринчи китоби «Ғаробус синар»даги ғазаллар тўғрисида баҳс юритиб, бу ғазаллардаги лирик ҷаҳрамон — ошиқнинг севги-муҳаббатини, ёр ишқида ёниб изтироб чекишларини ҳаётий воқеа-ҳодисалар, ҳаётий тасвир воқиталари орқали кўрсатганлигини мисоллар билан анализ қилиб, Навоийнинг нақадар халқ ҳаёти билан яқинлигини, халқ билан доимо биргаллигини кўрсатади. Шоир лирикasinи янада чуқурроқ ўрганиш орқали бу масаланинг ойдинлаша бориши ва Навоий бадий маҳоратининг кўп қиррали томонлари аниқланишини докладчи қайд қилиб ўтади.

Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, филология фанлари доктори, профессор Воҳид Абдуллаев «Муҳаммасоти мутафариқа» асаридаги шоирлар — Навоий издошлари» темасида жуда қизиқарли доклад қилди. Навоийнинг бой адабий меросини ижодий равишда давом эттириб, XVII—XIX асрларда яшаган ўзбек, форс-тожик, туркман ва бошқа туркий халқлар шоирларининг ғазалларидан тузилган юқоридаги асар кейинги асрларда улуг шоир традициялари, унинг ўзига хос мактаби давом этганлигини яққол исботлайди. Тўпламдаги Нишотий, Равнақ, Роқим каби шоирларнинг муҳаммасларидан кўпчилиги Навоий ғазалларига, муҳаммасларига боғланган, лекин бу қуруқ эргашиб такрорлашгина бўлмай балки ижодий ёндашиб, ўз даврнинг муҳим воқеа-ҳодисалари, тўб

масалалари ўз аксини топган мустақил бадний асарлардир. Шунинг учун ҳам улуг мутафаккир ижодининг ҳали бизга номаълум кўп томонларини ўрганишимизда бу асарлар таърифга моликдир, дейди.

Филология фанлари доктори А. Ҳ. Ҳайитметов «Навоий ижодида илмий-фантастик башорат амаллари» деган докладида Навоий ўз даври илм-фанининг барчасидан ва у эришган ютуқлардан хабардор эканлигини, шунинг учун ҳам умр бўйи уни илмий-фантастика, кўкка учиб ғоялари банд этиб келганлигини, шоир бу ғояни ўзининг «Фарҳод ва Ширин», «Сабъан сайёр» каби машҳур асарларида ва ғазалларида қуйлаб, уни орзу қилганлигини, бу ўлмас ғоялар эса бизнинг замонамизда амалга оширилаётганлигини мисоллар билан таҳлил қилиб беради.

Филология фанлари кандидати С. Ғ. Ғаниева ўз докладыни Навоийнинг «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад» асарида бағишлади. Маълумки, Паҳлавон Муҳаммад ўз даврнинг кўзга кўринган йирик олими, билимдон эди. Алишер Навоий у билан доимо яқин алоқада ва фикрдош эди. Шунинг учун ҳам Навоий ўз дўстининг хотирасини абадийлаштириш мақсадида унга бағишлаб шу асарни ёзади. Бунда у дўстининг барча инсоний фазилатларини тасвирлаб, унинг ўз замонасидаги энг машҳур илм-фан мутаассадиси эканлигини кўрсатади. Муаллиф бу асарнинг бадий қиймати устида тўла тўхталиб, Навоий ижодини ўрганишда унинг катта аҳамият касб этиши тўғрисида сўзлади.

Ленинградлик навоийшунос олим С. И. Иванов «Навоий асарларида қитъа ва бу жанрнинг хусусиятлари» деган мавзуда доклад қилиб, бунда у Навоий қитъаларининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида тўхталади. Шунингдек, шоирнинг асарларидан ўз таржимасида ўқиб беради.

«Навоий ва татар адабиёти» мавзусида доклад қилган Қозондан келган олим, филология фанлари кандидати Ш. Аблов улуг Навоийнинг татар классик ва ҳозирги замон шоирларига баракали таъсири, Навоий асарларининг татар тилида кўплаб нашр этилаётганлиги хусусида қизиқарли фактлар келтиради.

Ленинбодлик олим, филология фанлари кандидати Э. Шодиев «Навоий ва Фирдавсий» деб аталган ўз докладида улуг мутафаккир шоир Навоийнинг форс-тожик адабиётига муносабати, унинг Фирдавсий «Шоҳнома»сидан ижодий баҳраманд бўлиб, ундан илҳомланганлигини мисоллар билан таҳлил қилиб беради.

Санъатшунослик фанлари кандидати М. Раҳмонов эса, ўзининг «Навоий асарлари ўзбек саҳнаси»да номли докладида шоир асарлари ўзбек театри саҳнасида муносиб ўрин эгаллаб келаётганлиги ва бу зафарли ишнинг тарихи ҳақида муфассал тўхталиб ўтади.

Филология фанлари кандидатларидан Э. Иброҳимова «XIX аср Хоразм адабий ҳаракатчилигида Навоий традициялари» номли докладыни Навоий ижодининг XIX

аср Хоразм адабий ҳаракатчилигидаги ижобий таъсири ва мазкур аср Хоразм шоирларининг улуғ шоир асарларига ижодий эргашиб ёзган муҳаммас, ғазал каби асарларининг таҳлилига, Ҳ. Ҳомидий «Навоний аруз назарияси» докладини шоир ўз асарларини ёзган аруз вазнининг баъзи моментларига, Б. Валихўжаев «XIX аср ўзбек эпик поэзиясида Алишер Навоний традициялари» мавзuidaги докладини XIX асрдаги шоирлар ижодида поэмачилик жанри ва унга Навоний ижодининг таъсири масаласига, С. Эркинов «Шарқ адабиётида Фарҳод образининг эволюцияси» докладини Фарҳод образининг шаклланиши ва тараққиёти, унинг тақдир масаласига, Е. Исоқов «XIX асрда Навоний традицияси масаласига доир» докладини традиция масаласи, унинг ички компонентлари ва маълум шоир ижодида уни қандай тушуниш кераклиги масаласига, И. Ражабов эса «Ўрта Осиё классик музикасининг ривожланишида Навоний роли» темасидаги докладини улуғ шоирнинг музика соҳасидаги санъаткорлиги ва бунинг кейинги давр музикасининг ривожидagi таъсири ҳақидаги масалага, шунингдек илмий ходим Рўзи Қодирий «Навоний Шарқий Туркистонда» мавзuidaги докладини Шарқий Туркистондаги уйғур шоирлари ижодида Навоний асарларининг таъсири масаласига бағишладилар.

Шунингдек, бу илмий сессияда тилшунос олимлар ҳам шоир асарлари тилининг у ё бу масаласига доир муҳим ва қизиқарли докладлари билан иштирок этдилар. Филология фанлари доктори Ф. А. Абдуллаев «Унлилар уйғунлигининг бўзилиши тарихига доир» (Навоний асарлари мисолида), филология фанлари кандидатлари, доцентлар Х. Дониёров «Навоний асарларининг диалектал асослари», Матннёв «Навоний асарларида ҳарф санъати», илмий ходим Қ. Саммадов «Алишер Навоний бадиий тил ҳақида» темаларида доклад қилиб, шоирнинг тил соҳасидаги санъаткорлигини кўрсатдилар.

Илмий сессияни Ўзбекистон халқ шоири, академик Гафур Ғулом якунлар экан, бу йилги юбилей сессия навоийшунослик соҳасида жуда катта ютуқларга эришганини, айниқса, ёш олимлар сафининг ўсиб бориши бу соҳадаги энг катта муваффақиятлардан бири эканлигини кўрсатади, деб алоҳида қайд қилиб ўтди.

Илмий сессия охирида Ўзбекистон халқ артисти Юнус Ражабий бошчилигидаги Ўзбек радио ва телевидение халқ чолғу асбоблари оркестри ва созандалари ижросида улуғ шоир ғазалларидан катта концерт қўйиб берилди.

Тиловоқул Ашуров.

ФАҲРИ КАМОЛОВИЧ КАМОЛОВ

(1907—1966)

Ўзбекистон фанининг кекса тилшунос олимларидан бири, Ўзбекистон ССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти Ҳозирги замон ўзбек тили секторининг мудир, филология фанлари кандидати Фаҳри Камолович Камолов узоқ давом этган оғир касаликдан сўнг шу йил 20 февралда вафот этди.

Ф. К. Камолов 1907 йилда Қозоғистон ССР Жанубий Қозоғистон областининг Сўзоқ районида қарашли Сўзоқ қишлоғида камбағал деҳқон oilасида туғилди. Отасининг ўлимидан сўнг, у 1918—1920 йилларда Сўзоқдаги болалар уйида, кейинчалик 1920—1922 йилларда Туркистон шаҳридаги интернатда тарбияланди ва биринчи босқич инбаткам маҳ шу ерда тугатди.

Ф. К. Камолов 1922 йилда ВЛКСМ сафига кирди. У ўрта ва олий маълумотни Тошкент

шаҳрида олди. Фаҳри Камолович 1928 йили ўзбек эрлар Маорифи институти, 1934 йили Маданий қурилиш институти, 1937 йилда эса, ЎзССР ХКС Фан комитети қошидаги А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг аспирантурасини муваффақият билан тамомлади.

Шу вақтдан бошлаб унинг ижодий фаолияти ЎзССР Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институти билан чамбарчас боғлиқ бўлиб келди.

Фаҳри Камоловичнинг педагогик фаолияти 1927 йилдан — техникумлар, ўқитувчилар тайёрлов курслари ва институтларда

ўзбек тилшунослигидан дарс беришдан бошланади. У аспирантлик пайтларидаёқ

она тилидан бошланғич ўзбек мактаблариغا дарслик тайёрлаш, ўқувчилар учун эса, ўқини-методиқ қўлланмалар яратиш ишига актив иштирок этади.

Фахри Камоловичнинг илмий-лингвистик ижоди 1936 йилдан бошланган. У 1928—1929 йиллар давомида латинлашган янги ўзбек алфавити бўйича бир қатор мақола ва брошюралар ёзди.

Таниқли педагог Фахри Камолов институт илмий ишларидан узилмаган ҳолда 1941 йилда Тошкентдаги турли олий ўқув юртларида доцент бўлиб ишлайди.

Улуғ Ватан урушининг оловли йилларида Ф. Камолов КПСС сафига кириб (1942), коммунист деган юксак номни оқлаш учун олдинги сафларда жанг қилди. У Ватан учун бўлган қаҳрамонона жангларда оддий солдатликдан майорлик даражасигача кўтарилди. Фахри Камолович 1942—1946 йилларда Совет Армияси сафида сиёсий раҳбар, ҳарбий комиссар, офицер-журналист бўлиб хизмат қилди. Ф. Камоловнинг журналистик фаолияти III Украина фронтининг ўзбек тилида қиқадиган «Совет жангчиси» газетасида редактор бўлиб ишлаган кезларида айниқса ёрқин кўринди. Унинг бу соҳадаги хизматлари муносиб тақдирланиб, у «Қизил Юлдуз» ордени ва учта медал билан мукофотланди.

Уруш тугагач, Фахри Камолович янада янги ғайрат ва куч билан илмий ҳамда педагогик ишга киришди. У 1946 йилда САГУ филология факультетининг Илмий Советида муваффақият билан кандидатлик диссертациясини ёқлайди ва институт илмий ишлари бўйича директор муовини қилиб тайинланади.

Фахри Камолов ўзбек тилшунослигининг шаклланиши ва ривожини учун катта ҳисса қўшган олим. Унинг ўзбек тили бўйича олиб борган илмий текширишлари гоятда сербаракалидир. 40 йилга яқин илмий ва педагогик фаолияти давомида Фахри Камолович ўзбек тилшунослигининг назарий ҳамда амалий масалалари бўйича 80 дан ортиқ монографик иш ва мақолалар ёзди. Уларда ўзбек тили лексикаси, орфографияси ва орфоэпияси, морфологияси ва синтаксиси, графика ҳамда алфавитининг турлитуман масалалари ўртага ташланган ва қатор масалалар муваффақиятли ҳал қилинган. Фахри Камоловичнинг «Янги ўзбек алфавити ҳақида баъзи мулоҳазалар» (1952), «Ҳозирги замон ўзбек тили» (1953), «Ўзбек тили лексикаси» (1953), «Ўзбек орфографиясининг асосий қоидалари» (1953) «Қўшма гапларга доир масалалар» (1955), «Ўзбек орфографиясининг муҳим масалалари» (1955), «Қўшма сўзлар ва сўз бирикмаларининг имлосига доир масалалар» (1956), «Ўзбек орфографиясининг янги қоидаларига доир» (1956), «Ўзбек орфографияси ҳақида» (1957), «Ўзбек алфавитининг тарақ-

қиёт йўли» (1957) номли ишлари ўзбек совет тилшунослигига қўшилган муҳим ҳиссадир.

Кейинги вақтларда Ф. К. Камолов ўзбек тили лексикасининг совет давридаги ривожини, ўзбек тили фонетикаси ва орфографияси, туркий халқлар алфавитининг унификацияси юзасидан ҳам илмий ишлар олиб борди. Унинг «Миллий алфавитларнинг унификациясига доир» (1963), «Лексикология» (1965), «Фонетика» (1965) сингари асарлари кенг ўқувчилар оммасига манзур бўлди.

Ф. К. Камолов таланти ташкилотчи, моҳир раҳбар эди. У 1952 йилнинг март ойидан то умрининг охиригача Тил ва адабиёт институтининг Ҳозирги замон ўзбек тили секторини бошқарди ва ҳозирги замон ўзбек тили грамматикасини яратиш, малакали лингвистларни етиштириш ишига катта ҳисса қўшди. Ф. К. Камоловнинг раҳбарлиги ва иштирокида секторда «Ўзбек орфографияси асослари» (1956), «Ҳозирги замон ўзбек тили» (1957), «Ҳозирги замон ўзбек адабий тили» (1966) каби фундаментал илмий ишлар тайёрланди.

Фахри Камолов кўп йиллар давомида ЎзССР Маориф министрлиги қошидаги олий ўқув методик Советининг ўзбек тили секциясида, 1950—1956 йилларда эса республика «Билим» жамияти правленияси ҳузуридаги Тил ва адабиёт секциясида раис бўлиб ишлади.

Ф. К. Камоловнинг номи фақат Ўзбекистондагина эмас, ундан ташқарида ҳам маълумдир. Унинг лексикология, ўзбек орфографияси, шунингдек, янги ўзбек графикасини ишлаб чиқиш соҳасидаги ишлари айниқса юқори баҳо олади. У, республикамиз маданий қурилишидаги актив фаолияти учун ЎзССР Олий Совети Президиумининг иккита Фахрий Ерлиги билан тақдирланди.

Фахри Камолович Камолов ғамхўр устоз, ёшларнинг меҳрибон мураббийси эди. У ўзининг бутун куч ва ғайратини ўзбек ва қорақалпоқ тилшунослигига бўйича илмий кадрлар тайёрлашга сарфлади. Олим 20 дан ортиқ илмий ходимнинг фан кандидати ва доктори бўлиб етишувда сидқидилдан кўмак берди.

Катта истеъдод эгаси, таланти олим, коммунист, серғайрат ташкилотчи, моҳир педагог, ажойиб инсон Фахри Камолович Камоловнинг ёрқин хотираси қалбимизда доимо яшайди.

*Ўзбекистон ССР Фанлар академияси
А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт
институтининг коллективи, «Ўзбек тили ва
адабиёти» журнали редакцияси.*

МУНДАРИЖА

Коммунизмнинг янги галабалари сари!	1
Б. Имомов. Ҳамиша барҳаёт ва илҳомбахш образ	3
Алишер Навоий туғилган кунининг 525 йиллиги	
С. Ғаниева. Навоий ва замонамиз	9
Ҳ. Ҳомидий. Алишер Навоий — аруз назарнётчиси сифатида	11
С. Эркинов. Шарқ адабиётларида Фарҳод образининг эволюциясига доир	18
Ш. Аббасов. Татар поэзиясида Навоий овози	25
С. Воҳидов. Алишер Навоийнинг «Ҳамсатул-мутаҳаййирин» асари XV асрдаги тожик ва ўзбек адабий алоқаларини ўрганишда муҳим манба сифатида	30
Ф. А. Абдуллаев. Диалектал лугат тузиш принциплари ҳақида	35
Қ. Маҳмудов. «Ҳибатул ҳақойиқ» тилида ишлатилган жарангсиз ундошлар характеристикаси	42
К. Ҳайитметов. Фразеологик бирликларда сўзлар тартиби масаласига доир	49

Муҳокама ва мунозара

Б. Ж. Жўраев, Э. А. Бегматов. Атоқли отларни ўрганишга доир баъзи мулоҳазалар	54
---	----

Танқид ва библиография

К. Н. Назаров, И. Тошалиев. Яна синонимлар лугати ҳақида	59
--	----

Илмий ахборот

Э. Иброҳимова. Навоий традициясининг XIX аср Хоразм шоирлари ижодидаги айрим кўринишлари	61
Ҳ. Алихўжаева. Алишер Навоий «Муншаот»нинг номаълум бир нусхаси ҳақида	63
Қ. Каримов. Муҳим бир далил	63
Н. Йўлдошева. XIX аср тазкиралар тарихидан	64

Олимлар

С. Зуфаров. Ғози Олим Юнусов	66
------------------------------	----

Режалар

Ш. Шоабдурахмонов. Диалектология секторига	68
--	----

Илмий ҳаёт ва хроника

Қ. Хоназаров. Муҳим илмий конференция	69
Т. Ашуров. Навоийшунослар анжумани	70
Фахри Қамодович Қамолов	72

На узбекском языке

УЗБЕКСКИЙ ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

2

1966 г.

Муҳаррир *С. Абдукаримов*
Техмуҳаррир *Р. Х. Рузиева*

P00219. Теришга берилди 7/II-66 й. Босишга рухсат этилди 14/IV-66 й. Формати $70 \times 108 \frac{3}{4} = 2,37$
қоғоз листи. 6,5 босма листи. Уч-нашриёт листи 6,3 (2 вкл.)
Нашриёт № 1725 Тиражи 9937. Баҳоси 30 т.

ЎзССР „Фан“ нашриётининг босмахонаси, Л. Б. Шастри кўчаси, 21. Заказ 59.

Нашриёт адреси: Гоголь кўчаси, 70.

Адресимиз: Тошкент—ГСП, Гоголь кўчаси, 70-уй.

„Ўзбек тили ва адабиёти“ редакцияси.
Телефон ВЗ-34-09.

Қўлёзмалар эгаларига қайтарилмайди.

Ўзбекистон ССР „Фан“ нашриёти С. Мамажоновнинг
„Ғафур Ғулом прозаси“ деган монографиясини нашр этди.

Маълумки, Ғафур Ғулом мазмундор шеърлари билангина эмас, балки ҳаётнинг турли-туман қирраларини ўзида реал акс эттирувчи ажойиб прозаик асарлари билан ҳам машҳурдир. Халқ шоири прозасининг ўзбек совет адабиёти тараққиётидаги роли катта. Унинг асарлари ўзбек реалистик прозасининг шаклланиш ва ривожланишида муҳим ўрин тутди.

Адабиётшунос С. Мамажоновнинг ушбу китобида ёзувчининг прозаик асарлари таҳлил этилган.

Асар адабиётшунос олимлар, ўрта мактабларнинг адабиёт ўқитувчилари ҳамда филология факультетларининг студентларига мўлжалланган.

Баҳоси 1 с. 14 тийин.
Тиражи 3000.

Индекс
75396

360,9

ФРЕНД-9

ЮНГЕ

3

ТИЛИ

1,12

8

Ўзбек тили ва дабиёти

3
066

Бу сонда:

XXIII съезд ва вазифаларимиз. ● Бадий образни қандай тушуниш керак. ● 30-йиллар ўзбек адабиётшунослигида гоявий кураш. ● Рисолаи Хусайн Бойқаро. ● Ёзувчининг баёни прозаик инверсияда. ● Келишик аффиксларининг ўрин алмашиши. ● „Саламон ва Ибсол“ қиссасининг тарихи. ● Бадр Чочий. ● Нон таърифи. ● Олимларимиз. ●

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

АКАДЕМИЯ НАУК УЗБЕКСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ ИМ. А. С. ПУШКИНА

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ

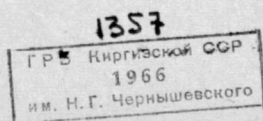
Тўққизинчи йил чиқиши

МАЙ — ИЮНЬ _____

3
1966

УЗБЕКСКИЙ ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

Девятый год издания

Таҳрир ҳайъати:

Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг академиклари: М. Т. ОИБЕК (бош муҳаррир), В. И. ЗОҲИДОВ, ЎзССР Фанлар академиясининг корреспондент аъзолари: И. О. СУЛТОНОВ, Ю. СУЛТОНОВ, фалсафа фанлари доктори Қ. Х. ХОНАЗАРОВ (бош муҳаррир ўринбосари), филология фанлари докторлари: Ғ. А. АБДУРАҲМОНОВ, Ф. АБДУЛЛАЕВ, Х. Т. ЗАРИФОВ, В. В. РЕШЕТОВ, А. П. ҚАЮМОВ, Х. Т. СУЛАЙМОНОВ, филология фанлари кандидатлари: Д. АШУРОВА, Б. Ж. ЖҲРАЕВ, О. У. УСМОНОВ, С. ҚОСИМОВ (масъул секретарь).

ҚУЧҚОР ХОНАЗАРОВ

*А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг директори,
фалсафа фанлари доктори*

КПСС XXIII СЪЕЗДИ ВА ВАЗИФАЛАРИМИЗ

Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг XXIII съезди совет социалистик давлатининг, кўпмиллатли совет халқининг коммунизм томон тараққиёт йўлини аниқлашда ва конкретлаштиришда ниҳоятда улкан аҳамиятга молик бўлган бир воқеа бўлди. КПССнинг ҳар бир съезди совет халқининг янги ғалабалар сари олға боришида янги марраларни аниқлаб, келажак истиқболларини очиб беради. Шонли Коммунистик партиямизнинг навбатдаги XXIII съезди ҳам ана шундай марраларни кўрсатди. Совет давлатининг коммунизм моддий-техника базасини яратиш каби оламшумул тарихий аҳамиятга эга фаолиятига янада кўпроқ шижоат, ғайрат қўшди, кишиларимиз орасида мисли кўрилмаган кўтаринкилик руҳини юзага келтирди.

Съезд КПСС Марказий Комитетининг партия XXII ва XXIII съездлари орасидаги даврда бўлган фаолиятини яқдиллик билан маъқуллади. Бу икки съезд орасида ўтган давр мамлакатимиз ичида ҳам, ташқарисида ҳам ниҳоятда мураккаб ва қийин проблемалар билан тўла бўлди. Ҳаёт, практика Коммунистик партия, унинг Марказий Комитети олдида янги-янги проблемалар қўйдики, буларни ечишда ва ҳал этишда Совет Иттифоқи Коммунистик партияси ўзининг нақадар етук, тажрибали, бақувват, идеологик жиҳатдан чиқиққан ва эгилмас революцион авангард отряд эканлигини тасдиқлади. КПСС партия ҳаётининг ленинча принциплари ва жаҳон коммунистик ҳаракатининг 1957 ва 1960 йилларда ишлаб чиқилган умум принципларига изчиллик билан амал қилиб, коммунизм иши, халқаро коммунистик ҳаракатнинг бирдамлик иши энг ҳаётий, ўлмас ғоялар эканлигини кўрсатиб берди.

КПСС XXIII съезди Совет Иттифоқидаги коммунистларнинггина олий форуми бўлиб қолмасдан, жаҳон коммунистик ва ишчи партияларнинг, шунингдек мустақиллик йўлига чиқаётган мамлакатлардаги революцион-демократик ташкилотларнинг ҳам дўстона учрашуви ва янада жипслашуви воситасига айланади.

КПСС XXIII съезди муҳокама этган ва ҳал қилган масалалар совет жамиятининг иқтисодий ва маданий қурилиш соҳасидаги вазифаларини ниҳоятда тўлиқ ва яққол қилиб белгилаб берди.

КПСС МКнинг Л. И. Брежнев томонидан қилинган ҳисобот докладида, А. Н. Косигиннинг СССР халқ хўжалигини 1966—1970 йилларда ривожлантириш беш йиллик планига бағишланган докладида, шунингдек кўпгина делегатларнинг нутқларида, съезднинг резолюциясида Совет Иттифоқи Коммунистик партияси ва Совет давлати мамлакатимизда фани тараққий эттиришга нақадар катта аҳамият бераётганлиги кўзга яққол ташланади.

Бу тасодифий эмасдир. Гап шундаки, социализм ва коммунизм, бу — кишиларнинг онгли фаолиятининг маҳсулидир. Коммунизм, бу —

ҳаётдан узилган ҳаёл, кишиларнинг афсонавий орзу-истакларининг мавҳум ва нореал ифодаси эмас, балки кишиларнинг фан, илм ютуқларига суяниб қилаётган ғайрати, меҳнати, интилиши натижасида юзага келадиган ва юзага келмоқда бўлган реал жамиятдир. Коммунизм ва фан узилмас, чамбарчас боғлангандир.

Коммунистик жамият қуриш мисли кўрилмаган даражада кўпқиррали ва кўптомонлама ишдир. Чунки коммунизм даврида инсоният кўп минг йиллар давомида орзу қилиб келган идеаллар, истаклар амалга ошади, уларнинг ҳаммаси коммунизм ҳашаматли биносига таркибий бир қисм бўлиб кириши лозимдир. Бу эса илмсиз, фансиз, тадқиқотсиз бўлиши мумкин эмаслиги табиийдир.

Совет социалистик фанининг муҳим соҳаларидан бири филологиядир. Совет филологлари халқимизни коммунистик руҳда тарбиялаш, унинг маданий савиясини ошириш, дунёқарашини кенгайтириш, коммунистик идеалларга бўлган беҳад ишончини янада мустаҳкамлаш соҳасида жуда муҳим иш олиб бормоқдалар. Буни улар тил ва адабиётнинг тараққиёт қонунлари, бирга иш олиб бориш ва бир-бирига таъсири қонуниятларини ўрганиш, шу қонуниятлар асосида тил ва адабиётнинг келажакдаги ривожланиш йўлларини аниқлаш билан амалга оширмоқдалар.

Ўзбекистондаги филологларнинг каттагина отряди ЎзССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтида ишлайди. Институтида республикадаги етук филологларнинг асосий қисми тўпланган, десак ҳақиқатга ҳилоф бўлмас, чунки бу — республикада филологиянинг улкан проблемаларини ишловчи асосий илмий марказдир. Шундай экан, республикада КПСС XXIII съезди ва Ўзбекистон Коммунистик партияси XVII съезди қарорлари асосида филология фанлари соҳасида қандай асосий йўналишларда иш олиб бормоқ ва қандай янги йўналишларда иш бошлаб юбормоқ керак, деган масалани ҳал қилишда Институт илмий коллективга асосий ролни ўйнаши ўз-ўзидан аёндыр.

Коммунистик партия ва Совет давлатининг оқилона ленинча миллий сиёсати туфайли республикада филология фанининг юзага келиши ва равнақи учун энг яхши шарт-шароитлар туғдирилиб берилди. Бу биринчи навбадда минг йиллик ўтмишга эга бўлган ўзбек тили ва адабиётининг тарихий тараққиёт йўллари, ривожланиш қонуниятлари ва перспективалари проблемаларини ўрганиш имкониятларининг мавжуд этилганидир. Ана шу сабабли Совет ҳокимияти йилларида ўзбек тили ва адабиёти, унинг тарихи, ҳозирги аҳволи, тармоқлари, конкрет масалалари ҳақида замонавий фан пайдо бўлди, ўзбек тили ва адабиётининг бой ва ранг-баранг тарихи жаҳон фанига ва кишилиқнинг маданият хазинасига бебаҳо ва таркибий қисм бўлиб қўшилди. Ўзбек тилшуносларининг кўп йиллик меҳнати туфайли ҳозирги ўзбек тили замонамизнинг энг тараққий қилган ва илмий жиҳатдан ишланган тиллари қаторига кўтарилди олди. Ўзбек халқининг кўп минг йиллар давомида авайлаб йиққан ва тўплаган адабий бойлигини, маданий меросини улуг сиймо Навоийсиз, революция жарчиси Ҳамзасиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Республикада филология фанлари соҳасида ҳозирги пайтда олиб борилаётган ишларнинг кўлами ҳақида шу кичик бир факт тасаввур бера оладики, фақатгина кейинги беш йилда Тил ва адабиёт институти ўзбек тили ва адабиётига оид 1300 босма листдан зиёд ҳажм асарлар босиб чиқарган. Булар орасида С. Муталлибов нашрга тайёрлаган Маҳмуд Қошғарийнинг уч томлик «Девону лугатит турк»ини, бу асарга тузилган Индексни, икки томлик «Ўзбек совет адабиёти тарихи очерки»ни, «Ўзбекча-русча лугат»ни, кўптомлик «Ўзбек халқ ижоди»ни (ҳозиргача 6 томи босмадан чиқди), икки қисмдан иборат «Ўзбекистонда рус адабиёти тарихи очерклари»ни, Ҳ. И. Еқубовнинг «Адибнинг маҳорати»ни, ўзбек диалектологиясига онд тўпламлар ва тадқиқотларни, Олим Усмон ва

Ренат Дониёровнинг «Русча-интернационал сўзлар изоҳли луғати»ни, ўзбек адабиётининг намоёндаларига ва ўзбек тилининг конкрет масалаларига бағишланган ўнлаб монографик асарлар, китобчалар ва мақолаларни кўрамиз.

Аммо булар ҳаммаси бизни хотиржамликка олиб келмаслиги керак, балки келажакдаги вазифаларни аниқлаб олиш учун асос ва замин бўлиб хизмат қилмоғи лозим. Вазифаларимиз эса равшан, бажариладиган ишимиз кўп, перспективаларимиз аниқдир.

Бу, биринчи навбатда, ўзбек филологиясининг янги поғонага кўтаришга хизмат қиладиган ва ижтимоий эҳтиёж талаб қиладиган академик, фундаментал асарларни юзага келтиришдир. Бу ерда гап аввало ўзбек тилининг академик илмий грамматикаси, Октябрь инқилобигача бўлган ўзбек адабиётининг тарихини ва ўзбек филологиясининг қатор проблематик масалаларига бағишланган монографик тадқиқотларни юзага келтиришдир. Бу соҳада илк қадамлар қўйилди десак бўлади. Иккинчидан, бошлаб қўйилган муҳим соҳалар («Ўзбек тилининг изоҳли луғати», «Ўзбек халқ ижоди тарихининг очерклари», «Ўзбек адабиёти ёдгорликларининг каталоги», терминологик луғатлар, адабиёт назарияси бўйича тўплам ва бошқалар) устида ишни юқори суръат билан давом эттириш ва муваффақиятли тугаллаш керак.

Учинчидан, Институт илмий маҳсулотининг умумий назарий савиясини кўтариш учун курашни янада изчиллик билан тинмай олиб бормоқ керак. Бу жуда муҳим вазифадир, чунки Тил ва адабиёт институти тайёрлаётган ва босиб чиқараётган илмий асарлар, афсуски, ҳамма вақт ҳам юқори савияда бўлавермайди, баъзан фактлар етарли таҳлил қилинмайди, хулосалар юзаки ёки бир томонлама бўлади, изоҳлаш ва баёнчилик гирдобидан четга чиқолмайдиган авторлар ҳам бор.

Тил ва адабиёт институтида кейинги йилларда қатор янги ва муҳим секторлар очилди. Улар ўзбек филология фанининг пишиб етилган проблемаларини чуқурроқ тадқиқ қилиш учун ташкил қилинди. Бу экспериментал фонетика ва структурал грамматика, адабиёт назарияси ва адабий танқид, адабий алоқалар, терминология ва таржима назарияси ҳамда нутқ маданияти секторларидир. Яқин ойлар ичида таржима назарияси сектори очилади. Бу секторларнинг фаолияти ҳамма вақт диққат доирасида бўлиши керак, чунки худди шу секторлар ишлайдиган проблемалар ҳозирги даврда жамиятимиз ҳаётида, маданиятимизнинг янада гуллаб-яшнашида алоҳида муҳим роль ўйнайдиган масалалар бўлиб, Совет давлати коммунизм сари олға борган сари, улар янада катта ўрин эгаллай борадилар. Аспирантура орқали илмий ходимлар тайёрлашни ана шу муҳим вазифаларни бажаришга бўйсундириш лозим. Ҳолбуки, аспирантларгагина эмас, Институт илмий ходимларига ҳам тема танлашда ана шу принципга етарли риоя қилинмаган.

КПСС XXIII съезди муносабати билан ЎзССР ФА Тил ва адабиёт институти коллективи олдида турган вазифаларни муваффақиятли бажаришнинг асосий гаровларидан бири, бу—майда темачиликка йўл қўймаслик, Институтнинг катта коллективини йирик, улкан тема ва проблемалар атрофига тўплашдир. Тил ва адабиёт институти ўзбек филологиясининг улкан проблемалари устида, айрим тадқиқотчилар, кичик коллективлар ва кафедралар бажаришга ожиз бўлган катта, муҳим масалалар устида иш олиб бориши керак ва шу йўла республикамызда филология фанининг янада ривожланишига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшиши зарур. Бу соҳада ҳам Институтда қилинадиган иш кўп.

Жонажон Коммунистик партиямызнинг XXIII съезди совет фани олдида кенг истиқболлар очди, янги-янги улғувор вазифалар қўйди. Бутун кучимиз, ғайратимиз, фикри зикримиз ана шу вазифаларни шон-шараф билан адо этишга қаратилган бўлиши керак.

ҲАМИД АРАСЛИ

*Озарбайжон ССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси,
филология фанлари доктори, профессор*

ҲУСАЙН БОЙҚАРО РИСОЛАСИ ҲАҚИДА

Улуғ Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида сўз юритганда биринчи галда унинг фаолиятида муҳим роль ўйнаган ёшлиқ дўсти, шоир, ҳукмдор Ҳусайн Бойқаро хотирга келади.

Ҳусайн Бойқаро ҳокимият тепасига келганга қадар (1469) оғир ҳаёт кечирган Алишер Бойқаронинг хоҳиши билан Ҳирот шаҳрига қайтиб, ўзининг катта сиёсий, илмий ва адабий фаолиятини бошлаб юбориш имконига эга бўлди. Навоий машҳур «Ҳилолия» қасидасидан бошлаб, бутун асарларида Ҳусайн Бойқаро ҳақида сўз юритади, унинг томонидан амалга оширилган муҳим тadbирларни олқишлайди. Бойқаро Навоийнинг таъсири билан қатор илғор сиёсий, маданий тadbирларни ҳаётга татбиқ этган, ўзбек халқининг тарихида прогрессив роль ўйнаган, айни замонда даврининг кўзга кўринган шоири бўлгандир. У девон тузган, бу девон ҳақида Навоий ўзининг «Мажолис ун-нафоис» асарида кенг маълумот берган. «Бобирнома» муаллифи, тазкирачилар, хусусан бир қанча олимлар Бойқаронинг кўзга кўринган шоир эканини қайд этганлар. Ҳусайн Бойқаронинг шеърлари 1926 йили Бокуда, бир қисми 1928 йили Ўзбекистонда шоир Фитрат тузган «Ўзбек адабиёти намуналари» хрестоматиясида, 1948 йилда адабиётшунос Ҳоди Зарифов томонидан тайёрланган «Навоий замондошлари» китобида, ниҳоят, Истанбулда бўлган қўлёзма девонларидан бирининг фото-сурати 1946 йили Туркияда нашр этилгандир.

Лекин кейинги вақтларга қадар унинг насрий асари ҳам борлиги бизга маълум эмас эди. «Мажолис ул-ушшоқ» номли машҳур форсча тазкирани Ҳусайн Бойқаро ёзганлигини бир қанча тадқиқотчилар сўзлаган бўлса-да, Бобир бу асарни Қамолiddин Ҳусайн томонидан ёзилганлигини тўғри кўрсатгандир.

Туркия олимларидан профессор Исмонил Ҳикмат томонидан Омосия кутубхонасидан топилиб, 1945 йили Истанбул университети босиб тарқатган «Ҳусайн Бойқаро рисоласи»нинг фото-сурати Бойқаронинг ўзбек тилида насрий асарлари борлигини равшанлаштирди.

Асли Омосияда сақланган бу рисола турк профессорининг берган маълумотига кўра, Навоийнинг «Ҳамсат ул-мутаҳаййирин» асари билан бир муқовада бўлганидан, кутубхонада Навоий асари номи билан қайд этилган.

Шу фото-сурат 1954 йили туркологлардан Турхан Ганжавий томонидан итальянча таржимаси билан бирга Римда нашр этилган.

Шуниси ҳам ғоят мароқлидирки, биз Алишер Навоийнинг ўзи «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида шу рисола ҳақида сўзлаганини аниқлай олдик: Навоий Бойқаронинг туркий тилда ёзишга аҳамият берганлиги ҳақида сўзлаб, шундай дейди: «Ул ҳазратнинг таълими ва тарбияти била ва раҳнамоилиги ва тақвияти била ишим ул ерга еттиким, ул ҳазрат ўз

пок табълари натижасидин зоҳир бўлгон рисолаки, ўз маориф нигор килки таҳрири эрди ва ўз латоиф осор нутқи тақрири... алқобимни юқори адо қилдимки, не унвон била сабт қилдиларки, мукаррар қилмоқ ҳожат эрмас»¹.

Бу сатрлар мазкур рисоланинг Ҳусайн Бойқаро томонидан ёзилганлиги тўғрисида ҳеч бир шубҳага йўл қолдирмайди.

Рисоланинг ёзилган тарихи эса, ҳали аниқланган эмас. Рисолада Навоийнинг «Хамса»си борасида сўзланади, Жомийнинг соғлиғи тўғрисида гап юритилади, демак, асар 1485 билан 1492 йиллар орасида ёзилгандир.

Рисолада Султон Ҳусайн Бойқаронинг ўз даврида қилинган ишлар тўғрисида сўзланади. Шунинг учун ҳам рисоланинг тарихий аҳамияти буюқдир. Аммо унинг Жомий, хусусан Навоий ҳақида айтганлари янада қимматлидир. Ҳусайн Бойқаро Жомий билан замондош бўлганлиги учун фахрланади. Навоийнинг ўз она тилида яратган шеърнинг равнақ топишидаги ролига юксак баҳо беради. «Хамса» яратмоқдаги маҳоратидан гапириб, ўзи билан бўлган ўзаро дўстликдан баҳс этади. Навоий асарларини туркий тилда яратилган шеър гулзорининг навбаҳори, деб атаган Бойқаро бу асарларнинг бадий қудратини таърифлайди. Ҳар бир байтининг чуқур мазмунга эга бўлиб, ишқ аҳлининг жонига ўт урганини, кулини кўкка совурганини ширин тил билан ёзган муаллиф Навоийнинг ўз шеърлар қўшини билан санъат ўлкаларини фатҳ этганини ифтихор ҳисси билан қайд этади:

Эрур сўз мулкнинг кишварситони,
Қаю кишварситон, хисрав нишони.
Дема хисрав нишонким, қаҳрамони,
Эрур гар чин десанг соҳибқирони.

Бойқаро Алишер Навоий билан замондош бўлгани учун худога шукр айтади. Албатта, бу асар ўзбек бадий насрининг гўзал намуналаридан биридир, шу билан бирга Султон Ҳусайн ва Навоий муносабатларини аниқлайдиган бадий бир ҳужжатдир.

Биз асарни профессор Исмоил Ҳикмат нашр этган фото-сурат асосида босмага тайёрладик. Бу ишда бизга ёрдам кўрсатган Порсо Шамсиевга ташаккур билдирамыз.

РИСОЛАИ ҲУСАИН БОЙҚАРО

Ҳамду сано ул подшоҳлар подшоҳиғаким, ҳар подшоҳким андин азимроқ мумкин бўлмағай, анинг саропардаи азамат ва жалоли теграсида камина гадодурур.

Худойки ҳар шоҳи анжум сипоҳ
Анинг дарғаҳида эрур ҳоки роҳ.

ва жаллат азаматаҳу ва жалолаҳу ва аммат макруматаҳу ва наволаҳу.

Ва дуруди беинтиҳо ул рисолат тахтгоҳининг маснаднишиниғаким, ҳар тахтгиреки маҳчаи ливоси қуёшдин ўтгай, анинг сояи аламида шафоатхоҳи бенаводурур.

Расулеким русулдур барча хайли,
Эрур кавну макон онинг туфайли,

саллаллоҳу алайҳи ва ало олиҳи ва хулафониҳи ва асҳобиҳи.

Бу рақамнинг роқими ва бу таҳрирнинг муҳаррири:

Сурган бу варақ юзига ҳома
Пур ғамзадаи сиёҳнома,

¹ Навоий, Таълиқан асарлар, III том, Тошкент, 1948, 208-бет.

ал-муҳтожу ило раҳматиллоҳи-л-малики-л-ғафури фақири ҳақир Султон Ҳусайн бин Мансур саттараллоҳу уюбаҳу ва ғаффара зунубаҳу мундоқ баён қилурким, чун тенгри таборак ва таоло коинотни адамдин вужудға келтурди ва махлуқотни йўқдин бор қилди, бари офаринишдин мақсуд инсон эрдиким: «Ва лақад каррамно бани одама ва ҳамалноҳум фил-барри вал-баҳр» андин хабар берур.

Бовужуди улким, бани одамни жамаи махлуқотға мукаррам қилдиким, мундин ортуқ мартаба бўла олмас ва мундин бийик рутбани ақл бовар қилмас. Валекин бу неъмат шукрин адо қилғонға ваъда қилдиким, иноятни тоза, неъматни беандоза қилгайким: «Ва лаин шаккартум ла азиданнакум» бу маъниға мухбирдурур. Агарчи анинг неъматларининг шукри адосида кишининг ҳар сари мўйи бир тил ва алардин ҳар тил ҳардам минг саноға қойил бўлса, андоқким, сазовордурур, шукри неъмат бажой келтурмак мумкин эрмас. Валекин ҳар киши ўз хурд ҳолиға шукри неъмат адо қилмай ҳам бўлмас.

Назм:

Анинг шукрин айтурда бўлма малул,
Ўзи билсун ар қилса рад ё қабул.
Неким тенгри амр этти маъмурсен,
Адосида ажз ўлса маъзурсен.
Вале улча мумкин дурур саъй қил-
Ки, ҳўй айлагай тенгри шукриға тил.

Аммо агарчи ҳалойиқға шукр вожиб турур, валекин чун ояи қаримаи «Халақа-л-инсона мин тафовут» собит турур. Мундин маълум бўлурким, ҳадоё ва ниям доғи мутафовит бўлғай.

Шеър:

Ҳақ нури била агарчи равшандур жамъ,
Хуршед била валеқ тенг бўлмади шамъ.

Бас қачонким, инсоннинг хилқати маротибида тафовут зоҳир ва ҳақ таолонинг неъмат ва эҳсонида доғи ҳар кишиға ўз мақдуриға қўра инъом қилғон жиҳатдин тафовут ароға кирди, албатта керакким шукр адосида тоғи тафовут бўлғай.

Шеър:

Гадоға шукр иши бўлғай гадоча,
Валекин подшоға подшоҷа.

Бас яқин бўлдиким, подшоҳларким, аларни ҳақ таоло олам мулкида тож бахш ва тахтнишин қилди, балки зиллуллоҳи фил-арзи ҳалойиқ этти, ҳукмлари олам элиға равон ва даҳр эли қуллуқларида нотава.

Байт:

Қошларида халқ иши афкандалиқ,
Амрлариға эл этиб бандалиқ.

Муқаррар турурким, бу жамоатға шукри неъмат адоси афзунроқ ва шукргузорлиқ тили узунроқ керак бўлғай. Ва бу салотин аросида тоғи баъзидин баъзиға тафовут бор. Нединким, ҳайи қадир ва подшоҳи бевазирнинг инояти барчаға яқсон бўлмади ва тенг даст бермади.

Ул жамоатдинким, аларға шукри неъмат боридин қўпрақ вожиб турур, ҳаёлға андоқ келурким — бири бу ҳақири нотава ва бу шикастаи бесомон турурки, агар юз минг йил умр топиб, юз минг тил била шукргузорлиқ қилсам, анинг инъомининг юз мингдин бириға адойи шукр қила олмағаймен. Неча тоғи бу навъ бўлса хотир тиларким, ул қарам ва иноят ва ул алтофи бениҳоятнинг қўпидин ози баёнға келгай, балки мингдин бири қалам тили била варақ юзига битилгай.

Ул жумладин бири буқим, агарчи баъзи салотинға бу шикаста бан-

дасиндин кўпрак мамлакат ва жоҳ ва хазоин ва сипоҳ берди, валекин аларнинг кўнглига бу жиҳатдин ғурур йўл топти ва шукргузорлиқ ишида футур юзланди. Бу фақирга ҳиммате насиб қилдиким, юз аларга берганча шавкат ва мулк кўнглумни мағрур қила олмас ва убудиятим асбобиға қусур солмас. Агар алардин баъзининг эътимоди анинг лутфу қарамиға бўлди, ва агар алардин баъзини даноати насаб жиҳатидин матъун қилди. Аммо бу заифнинг етти ота, ва балки етмиш отағача обо ва аждодимни салтанат ва балки валоятға мушарраф ва мақрун этти. Агар баъзидин салтанат уббаҳати ва ғуруридин фақру фано аҳлиға истиғно ва сарбаландлиқ еткурди, бу нотаваондин ул рафи-уш-шон гуруҳға хоксорлиқ била ниёзмандлиқ еткурди.

Б а й т:

Гар олам элига шоҳ қилди,
Фақр аҳлиға хокироҳ қилди.

Ва баъзи ҳам бўлғайким, аларни ҳуляи зуҳду тоат била ораста ва зевари илму балоғат била пийроста қилиб турур, валекин бу шикастанинг хотириға бу тариқни мустаҳсан ва дилпазир ва ул азизларни мақбул ва беназир кўргузди ва алар руҳиға мендин фотиҳа била истимдод ва ул руҳониятлардин менинг ишимга кўп футуҳ ва кушод еткурди.

Ва баъзининг замонида ихтиёрлиқ авлоди бориғъат ва эътиборлиқ аркони давлатдин фуқаро ва масокинг ва раоёи машаққат ойинга зулми беҳад ва тааддийи беадад бўлди, бу афтоданинг асрида фуқаро ва масокин бу ғамлардин шод ва раоёи номурод бу қайдлардин озод бўлди. Ва баъзининг замонида судури зулмеша ва наввоби хориж андеша авқофни буздилар ва анинг ҳосили била мажлиси айшу тараб ясаб, навойи фисқу фужур туздилар. Бу мискин авқофға мутаайини қилғонлар бори харобларни маъмур ва истиҳқоқ аҳлини шодмон ва масрур қилдилар. Ва алар замонида авқоф бузулган жиҳатдин талаба мағмум ва мударрис маҳрум бўлса, ҳоло шукрим, дору-с-салтанада тахминан юз ҳавзаи дарс бўлғайким, фазоили диния ва улуми яқиния ўтар ва Рум ақсосидин Чин сарҳаддига дегинча жамаи ислом билодидин қобил толиблар бу овоза ва музокараи беандозани эшитиб, ғурбат машаққатини ихтиёр қилиб, бу тахтгоҳға юзланурлар, тоғи тенгри иноятидин авқоф ҳосили борчанинг харж муқобаласиға етар ва рўзгорлари фароғат била ўтар. Ва бу мазкур бўлгон мударрисға яқин хонақоҳ бўлғайким, ҳар қайсида эҳтиёж аҳли беғоят ва истиҳқоқ хайли бениҳоят хурсанд ва баҳраманд бўлурлар.

Ва агар ул замонларда қароқчи ҳавфидин тожири муҳожир ва қутто-ут-тариқ биймидин сойир ғурабо ва мусофир маскандин бир мақсадға ва ватандин бир маъбадға етмакда кўп суубат ва беҳад уқубат кўрарлар эрди. Бу замонда сиёсат сарсари ул махзул қавмининг вужуди хасу хошокин мамолиқ даштидин итуруб турур, балки дўзах оташкадасиға еткуруб турур. Ва мусофирға ҳар манзилда бир работи чарх ниҳод, балки амният учун бир қалъаи сипеҳр бунёд — совуқларда рахнавардларға андин воя ва иссиғда жаҳонгардларға андин соя, соя ва паноҳдин бошқа тоғи ҳар дилхоҳ анда ҳосил ва тилаган нима осонлиқ била восил. Ва ҳар қайсида аҳли фасод дағъи ва қуттоу-т-тариқ манъи учун сипоҳийдин фавже ва мутаайини ясоғлиқдин гуруҳе мутамаккин.

Ва агар баъзининг вақтида масождид эшиклари мадрус ва жамоат аҳли жамоати жуҳҳол илгида маҳбус эрди. Бу фақир замонида муҳосиблар фикри масождид ҳисобиға етишмас, ва бовужуди бу жамоат аҳли анда сиғишмас. Ҳар қайсиға онча равнақ ва эҳтиромки, Каъбан муслимада масжиди ҳаром.

Ва агар баъзи айёмда шаръ аҳкомиға ва ислом аҳли бадъамал хайлға зердаст эркон бўлса, бу айёмда шариати набавий ва аҳкоми му-

стафавий бозуси андоқ қавий турурким, яқиндурким, эҳтисоб аҳли учунчи фалакда Зухрай муганниани дарра урғайлар ва барбат ва чангини ерга уруб синдурғайлар. Яна ишлар ҳам кўпдурким, тафсили сўзга мужиби татвил ва таҳрири боиси қолу қийл бўлур.

Бу навъ умурдин бошқа ва бу тавр ҳолатдин айру тоғи ҳақ субҳонаҳу ва таоло бу наҳиф бандасининг салтанати замонида бир неча кишига жилваи зуҳур бериб турур ва бу фақир мажлисида алардин ташрифи хузур арзоний тутубтурким, аларнинг вужудин бу замон жамен азнамаға рожиҳ турур ва бу даврон борча даврлардин мумтозки, булар тоғи мужиби кўп адойи шукр турурки, андин нотиқа тили лол ва қалам тили шикаста мақол дурур.

Ва ул жумланинг аълам ва афзали, фазоил дарёсининг дурри поки ва валоят афлокининг хуршеди тобноки, назм жавоҳирининг соҳиб интизоми ҳазрати шайх ул-исломий мавлоно Абдурахмон Жомий салламахуллоҳу ва абқо турурким, то фалаки қадимий ниҳод савобит ва сайёридин юз минг кўз бида олам аҳлиға нозирдурур, кўзига андоқ нодир ҳаёл келмамиш ва то меҳри жаҳоннамо балки хуршеди сипеҳрпаймо жаҳон давриға сойир дурур, партаве ҳаргиз анингдек адим ул-мисол устиға тушмамиш; жавоҳири назмидин жаҳон садафи тўла дурри самин ва лаолийи насридин афлок атласиға зебу тазйин, тасонифи жамен улумда беҳад ва ҳар таснифда хазоини маоний беадад.

Шеър:

Чу мезони таъби бўлуб ганж санж,
Анга бир тарозу келиб «Панж ганж»-
Ки, ҳайрон қолиб назм қилгон чоғи
Анга йўқки, Хисрав, Низомий тоғи.

Лутфойиз ғазаллари шурангиз ва шурангиз байтлари лутфомизким, кўп йиллар ҳақ субҳонаҳу ва таоло аларнинг сояи иршодини бардавом ва бу давлат айёмиға анингтек соҳиб давлатни мустадом тутсун.

Ва яна ҳам назм аҳлидин хушгўйлук авжининг суҳайли бўлурдек кишилар бор ва латофати назм достони ва матонати таркиб баёнида олам эли аларнинг туфайли бўлурдек мавжуд турурким, бурун алардек фалак жилва берган эрмас ва ҳоло тоғи ҳеч ерда кимса алартек нишон бермас. Ва Ҳирот сонаҳуллоҳу анил-офот ва навоҳийсида улча хотирга келур ва улча содиқул-ҳавл ва соҳиб вуқуф эл арзға еткурурлар — шояд мингга яқин кишиким, аларнинг иши маоний дурларин назм силкига тортмоқ бўлғай ва диққат гавҳарларига вазн либоси зебу зийнатин бермак бўлғайким, ҳеч даврда булардек элнинг мингидин ўни ва ҳечда юзидин бири йўқ эркан дурур.

Бу исми мазкур бўлгонлар ва авсофи мастур бўлгонлар форсий назм анжуманида базм тузган ва форсийгўйлук баҳриға шинолик кўргузганлардурур.

Валекин маоний абкориға бу кунга дегинча ҳеч киши туркона либос кийдурмаган ва ул нозанинларни бу зебо хилъат бида жилваи зуҳурға келтурмаган турур ва бу мушкбў раънолар таъби ниҳонхонасида урьёнлиқдин маҳжуб қолгон дарур ва бу хурваш зеболар ҳулласизлиқдин жилваи ноз қила олмогондурур. То бу фарҳунда замон ва бу хужаста давронким, бу нотаваоннинг бойри эл кунумдин ва у чодирий киши қорамдин қуллук силкидин қўалтошлиқ бойрисига етган ва мулозамат тариқидин мусоҳабат сармоясин этган ҳарам кабутаридек пардасарои хилватида маҳрам ва суроҳий батидек шабистон суҳбатида ҳамдам, ҳақ сўз адосинда далер, яъни Мир Алишер аслаҳаллоҳу шонаҳуким, таҳаллуси Навоийға машҳурдурур ва ашъорида бу таҳаллуси мастур — турк тилининг ўлган жасадиға Масиҳ анфоси бида руҳ кюрди ва ул руҳ топқонларға туркий ойин алфоз тору пудидин тўқулгон ҳулла ва ҳарир

кийдурди. Ва сўз гулистонинда навбаҳори табъидин равон осо ёғинлар била ранго-ранг гуллар очти ва назм дарёсига саҳоби фикратидин руҳпарвар қатралар била гуногун дурлар сочти. Ҳар синф шеър майдониға ким, таковар сурди—ул кишварни тиғи забон била ўз хиттаи тасарруфиға кивурди. Анинг назми васфида тил қосир ва баён ожиз турур. Хотирға ўзининг маснавийларидин неча байт келурким, бу айтиладурғон маънида назм қилиб турур, ва ул будур.

Маснавий:

Мен улменки, то турк бедодидур,
Бу тил бирла то назм бунёдидур,
Фалак кўрмади мен киби подире,
Низомий киби назм аро қодире.
Не назми дер эрсам мени дарднок-
Ки, ҳар лафзи бўлғай анинг дурри пок.
Худо еткурур онча суръат манга-
Ки, бўлмас битирига фурсат манга.
Бу майдонда Фирдавсий ул гурд эрур-
Ки, гар келса Рустам жавобин берур.
Рақам қилди фархунда «Шаҳнома»-
Ки синди жавобиди ҳар хомае.
Мусаллам дурур зоҳиран бу ишн-
Ки, маъразға келмай дурур ҳар киши.
Деди ўз тили бирла ул кони ганж-
«Ки, сй сол бурдам ба «Шаҳнома» ранҷ»
Ани дерга бўлса қачон рағбатим,
Эрур онча ҳақ лутфидин фурсатим-
Ки ҳар неча табъ ўлса қоҳил сарой,
Битигаймен ўттуз йилин, ўттуз ой.
Агар хосса маъни гар ийҳом эрур,
Анинг кунда юз байти ҳалвом эрур.
Не «Шаҳнома» ким «Хамса»ға урсам эл,
Анинг панжаси сори еткурсам эл,
Умидим бу ким, айлабон фатҳи боб,
Қўлум бергай ул панжаға тоғи тоб.
Ўтуз йилки они Низомий демиш,
Қошимда эрур икки-уч йиллиқ иш.
Қачон они дер базмини тузгамен,
Демакни халойиқға кўргузгамен.

Ул вақтки бу абёт анинг табъидин бош уруб эрди, эл қошида шоирона лоф ва мон хомаи газоф кўрунур эрди. Ва алҳақ чун бу ҳумоюн фурсатда ва бу рўз афзун давлатда «Хамса» панжасига илик урди ва анинг итмомига жаҳд келтурди.

Агарчи Шайх Низомий назм аҳлининг устодидур, ўз «Хамса»сини машҳур будурким, ўттуз йилда такмил бериб турур. Ва Мир Хисравким, «Хамса» абёти ададин ўттуз мингдин ўн секиз мингга ихтисор қилиб турур ва шуҳрати мундоқ турурким, олти-етти йилда тугатиб турур.

Бу фасоҳат майдонининг сафлари ва бағоят бешасининг ғазанфари бовужуди улким, кўп афсоналарда дилпазир тафсирлар берди ва табъ писанд ислоҳлар қилди, бунёдинининг ибтидосидин саводинининг интиҳосига ҳама ҳамоно икки йилдин ўтмади ва айтилғон авқот ҳисобға кирса, деса бўлғайким, олти ойға етмадиким, анинг афсоналари рангинлигин ва абёти сеҳр ойинлигин ва тарокиби матонатин ва маонийси латофатин мутолаа қилғон киши билгай ва мулоҳаза қилғон киши фаҳм қилгай. Йўқким, маснавий услубида, балким ҳар синф назмким араб фусаҳоси ва ажам булагоси тазйин беруб дурурлар ва тадвин қилиб турурлар, бу ҳам борчаға хома суруб дурур ва таарруз еткуруб турурким, шарҳи девонининг феҳристиди мазкур ва мастур турур. Не девон, оллоҳ, оллоҳ, жунгеким софий алфоздин тўла гавҳар бўлғай ва сипеҳр авроқиким, пок маонийдин мамлу ахтар бўлғай:

Дема девон ғаму дард аҳлиға офат де они,
Куймаку шуълаи ғам бирла қиёмат де они.

Қайси байтиким ишқ аҳли жониға ўт урмас ва қайси мазмуниким ҳижрон хайли жисмин куйдурмас, балки кулин кўкка совурмас. Қайси мисраиким фироқ жигар хунининг бағри қонин томизмас ва қайси лафзиким ҳижрон дармондаси ашқи сели била сабру шикоб хайлин оқизмас. Назм иқлимида қайси берк қўрғонға куч келтурдиким, эшиги анинг юзига очилмади ва қайси азим кишварға табъ черики била турктоз солдиким, фатҳ қилмади.

Бу кун назм аркониинг рубъи маскунида қаҳрамон ул турур ва бу мамолиқ фатҳиға соҳибқирон ани десалар бўлур.

Шеър:

Эрур сўз мулкининг кишварситони,
Қаю кишварситон, хисрав нишони.
Дема хисрав нишонким, қаҳрамони,
Эрур гар чин десанг соҳибқирони.

Бу янглиғ гаройиб осор ва бадоеъ шиорнинг хуружи бу давлатда зуҳури бу салтанатда бўлгонким, ҳақ субҳонаҳу ва таоло ани бу даргоҳи фалак мисол қуллуғининг озими ва бу зоти малак хисол маддоҳларининг нозими қилди ҳам мужиби кўп шукр турур.

Рубоий:

Е раб, қаю шукрингни адо қилғаймен,
Не тил била ани ибтидо қилғаймен.
Юз жоним агар бўлса фидо қилғаймен,
Десамки, адо бўлди — хато қилғаймен.

* * *

*

Е раб, мени қуллуғунгга қодир айла,
Гар етса балову дард собир айла,
Едингга тоғи ичимни зокир айла.
Инъомингга ҳам тилимни зокир айла.

САЛОҲИДДИН МАМАЖОНОВ

филология фанлари кандидати

КОМПОЗИЦИЯ ВА ЁЗУВЧИНИНГ ҒОЯВИЙ НИЯТИ

(прозаик инверсия ҳақида)

Бадий асар тақдирини ҳал қилувчи асосий воситалардан бўлган композиция мукамаллиги, ҳаётйилиги энг аввало ёзувчининг ғоявий ниятининг аниқ ва конкретлигига, унинг ижодий тажрибаси ва маҳоратининг даражасига боғлиқ. Композиция — ёзувчининг ҳаётга қараш системаси, унинг нуқтаи назари ҳамдир. Ёзувчининг ғоявий ниятининг рўёбга чиқишида композиция воқеликка ёндашиш, материал ва факт танлаш, сюжет, конфликт ва характер устида ишлашни ташкил қилиб, бошқариб, назорат этиб, уларни жой-жойига қўйиб мутаносиблик ва меъёрни сақлаб борувчи бир кучдир. Сюжет чизиқларини ўзаро муносабатга киритиш, бир-бирига қарама-қарши қўйиш, бош ва иккинчи даражали қаҳрамонлар ролини белгилаш, уларнинг динамик ёки статик тарзда кўрсатилиши масаласи ҳам, худди шунингдек, асардаги бошқа «турғун» воситаларни (пейзаж, лирик чекиниш каби) хизматга тортиш ҳам шу композиция зиммасидадир. Қисқаси, асардаги ҳар бир кичик элемент ҳам композиция масаласи билан узвий боғлиқдир. Ўз ўрнида композицион принципнинг ҳар бир талаби, ҳар бир қилган иши ёзувчининг ғоявий ниятининг рўёбга чиқишига хизмат қилиши керак.

Ғафур Ғуломнинг «Нетай» повестининг етилмай қолишига, ёзувчининг ўз ибораси билан айтганда, «романнинг конспекти»га айланиб қолишига сабаб ёзувчининг ғоявий нияти, нуқтаи назарининг тарқоқ ва у қадар равшан эмаслигидир, маълум бир конкрет марказга йиғилмаганлигидир.

Нетайнинг асарда ёзувчи концепциясини ўтказувчи асосий воситага айланмаслигининг боиси унинг композицион принципида яққол кўринади. Биринчидан, ёзувчи, юқорида айтганимиздек, публицистик моментларга кўп эътибор беради, ўша ҳаётнинг ярамаслигини кўрсатувчи лавҳаларни чизишга берилиб кетади. Бу лавҳалар асарнинг умумий руҳи, Нетай тақдири билан унча-мунча алоқадор бўлса ҳам, аммо эътиборни асосий—марказий масаладан четга тартади, ёзувчи ниятини қоронғилаштиради.

Иккинчидан, асар ишратхона тасвири билан бошланиб, шу тасвир билан тугайди. Бунинг поэтик аҳамияти бор, бу ҳақда кейинроқ тўхтаймиз. Ғ. Ғулом асарни воқеанинг ўртасидан — Нетайнинг Семёндан тортиб олингандан кейинги давридан бошлайди. Бундай композицион приём — прозаик инверсия Ғ. Ғуломда кўп учрайди ва асарни қизиқарли қилишда бунинг аҳамияти бор. Ғ. Ғулом «Нетай»нинг биринчи қисмида воқеани орқасига қараб тасвирлаб боради. Самад ўз ўлжасини аввалдан пуллайди, кейинги лавҳа Тошкентнинг қандайдир меҳмонни кутишга тайёргарлик кўришига бағишланади (лекин кимлиги айтилмайди, бу ҳам қизиқтириш учун), навбатдаги лавҳада Олимхоннинг келиши тасвирланади; иккинчи қисмда эса, ишни эндиги масаланинг тарихидан бошлай-

ди: Андижон мадрасаси тасвири, Дукчи эшон воқеаси, Нетайнинг Қўқонга келиши, Семён томонидан боқиб олиниси (бу ерда ҳам Нетайнинг аввал Семён уйидалиги, кейин Самад уни қандай топиб олганини ёзади) сўнгра қизни Самад томонидан амирга тортиқ қилиниши ва бунинг эвазига мукофотлар олиши билан тугайди.

Бундай композицион приём асар воқеасини қизиқроқ қилишга ёрдам берса-да, ёзувчининг асосий воқеага алоқаси йўқ деталларга берилиб кетиши туфайли унинг таъсир кучини маълум даражада тушириб юборган, айниқса, биринчи ўринга иккинчи ва учинчи даражали нарсаларни чиқариб, Нетай тақдирини охиrhoққа суриб қўйган.

«Тирилган мурда» асарида ҳам воқеа ўртароғидан бошланади, ammo бунда ёзувчининг композицион приёми ўзини оқлаган. Асар экспозициядан ва охирдаги ёзувчи изоҳидан ташқари олти саҳифадан иборат. Мамажоннинг ўз қўли билан ёзилган бу олти саҳифанинг учтасида Мамажоннинг тирик ўлган даври, кейинги уч саҳифаси унинг тирилишини — колхоз кучоғидаги турмушини ёритади. Повесть воқеанинг апа шу ўртасидан — учинчи саҳифасидан бошланади. Ёзувчи асар бошида Миржалол қуруқни таърифлаб, ўз қаҳрамони Мамажонга ўтади: «Олапар ўзининг хўжайинига қилаётган содиқ хизматларидан бир нафасга бўшаб дам олмоқчи бўлса, даладаги супачалардан биттасига чиқиб ёнбошлар экан. Иккинчи супада бўлса, бағрини бир умр ёнбошдан кўтармасдан, бир тўда латта-путталар орасида кулала бўлиб ҳикоямизнинг қаҳрамони Мамажон ётар экан»¹. Ёзувчининг ўз сўзи билан айтганда, «худди мана шу ерда ҳикояни қиттак кесиб, Мамажоннинг» ўз дастхати, ўз оғзи билан унинг ўтмиш тарихини баён қилишга — Миржалол қуруқни кига келмасдан аввалги ҳаётини ёритишга ўтади. Мамажон ўз дафтарида отаси ўлгандан кейинги машаққатли ҳаёти, чойхонага келтирилиши ва у ердан ҳайдалгач, сарсон-саргардонликдан кейин эски уйи ва ярим таноб ери эвазига Миржалол қуруқ қарамоғига ўтиб, ҳалиги супадада олапарга шерик бўлиб ётишини ҳикоя қилади. Бу «тарих» III саҳифанинг ўртасига келиб, ҳалиги «қиттак кесилиб» қолган ерга уланиб кетади ва Миржалол қуруқнинг Мамажонни қандай аҳволга солиши баён этилади.

Бу воқеани алмашлаб ёзиш — прозаик инверсия приёми Ғ. Ғулом томонидан асарнинг қизиқтирувчанлик кучини ошириш учунгина қўлланилган эмас. Бу приёмни шу асарни ёзиш манераси тақозо қилган: ёзувчи асар бошида — экспозициядан ҳам аввал ўтмишнинг Мамажонга ўхшаган типлари тўғрисида ўзининг ижтимоий-фалсафий қарашлари, фикр-хулосаларини беради. Ўз қаҳрамонини «Минг бир кеча»даги Абу-танбал билан солиштириб, танбалликда уни бир чўқишда қочиришини таъкидлайди. Мамажон афсонавий қаҳрамон билан қиёс қилинган экан, ёзувчи уни ҳам эл ичида Абу-танбал сингари ном чиқарганига диққат қилади. Шу мақсадда асарни «Бир бор экан, бир йўқ экан, кўк гўмбазининг тагида, ер тарвузининг устида инқилобдан илғари ҳам Андижон деган бир шаҳри азим бор экан...» деб, воқеага эртак тусини беришга, унинг юмористик пардасини белгилашга уринади. Ёзувчи Миржалол қуруқ таърифи ва Мамажоннинг уникига келишини ҳам «бўлган экан», «яшар экан», «ётар экан» деб халқ ижоди манерасида ёзади. Эртак оҳанги — стили қаҳрамонни бўрттириб кўрсатишдан ташқари, асарнинг қизиқтирувчанлик кучини ҳам оширади. Шундай қилиб, ёзувчи бу ерда ўз ниятига етади.

Энди афсонавий қаҳрамон даражасига чиқариб қўйилган қаҳрамонни реалистик заминга турғизиш ва конкрет тарихий шарт-шароит, муҳит билан боғлаш керак эди. Бунинг учун ҳикояни бошқача манерада давом

¹ Ғафур Ғулом, Танланган асарлар, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, III том, 46-бет.

эттириш лозим бўлиб қолди, яъни бунда автор қаҳрамоннинг ўзини ўзига сўзлатиб қўйди. Шундай қилиб, у ҳикояни Мамажонга топшириб ўзи «хोलис» бўлиб олади. Сўнгра ёзувчи асарни воқеанинг ўртасидан бошлаб, кейин тарихга қўчиб, яна қолган ўрнидан бошлаб кетган экан, худди ана шу «қиттак кесилган» жой — учинчи саҳифа Мамажон ҳаётида айрича аҳамиятга эга. Мамажоннинг Миржалол томонидан ит билан тенг қилиниши ва ундан ҳам хор қилиб қийналиши тўртинчи саҳифада унинг ягона йўл — колхозга кириб келишига катта туртки бўлади. Чунки Мамажон ҳамма йўлни босиб ўтди, (гадойлик ҳам қилди, қаландар ҳам бўлди, бойнинг ювиндисини ҳам ичди...), энди коллектив ҳаётга кирмасдан бошқа иложи — мадад жойин йўқ (у яна қаландарлар ёнига кетишни ўйлаб ҳам кўради шу тўртинчи саҳифада).

Демак, ёзувчи прозаик инверсия приёмидан «Тирилган мурда»да унумли, тўғри фойдаланган.

Ғ. Ғулом асарларида бундай инверсиянинг хилма-хил кўринишлари учрайди. Ҳатто, у шу даражага борадики, қаҳрамонлар портретини ҳам анча саҳифадан (воқеадан) кейин унинг хатти-ҳаракатлари, ишларини кўрсатиб бўлиб, демак, ички моҳиятини анча очиб бўлиб, сўнг ташқи портрети билан таништиради. «Нетай»нинг бош қисмида саҳнада Самад пайдо бўлади, ёзувчи унинг қилган ишларини тасвирлайди ва ифлос маънавий дунёсини очиб беради. Бироқ ташқи портретига қалам теккизмайди. Кейин асарнинг иккинчи қисмига ўтиб, воқеанинг тарихига қайтган ўринда — Семёниқига тоға бўлишини даъво қилиб келганда — унинг портретини чизади:

«Келувчи дароз, чўққи, яланғоч кўкракли, ориқ юз, қирра бурун, ботиқ кўзли, хаккари этикли, қўша-қўша беқасам тўнлар устидан икки-учта шоҳи белбоғни устма-уст боғлаган бир йигит эди»².

Бу портретнинг характерли томони шундаки, энди бу ерда келувчининг оти «сир» тутилади ва Семён уни кейин, қозининг ҳузурига судга боргандагина билади — ўша аввал келган Самад экан.

Сўнгра юқоридаги мисолдан ҳам маълум бўлиб турибдики, Ғ. Ғулом қаҳрамоннинг портрети орқали ҳам унинг қайси социал синфга алоқадорлиги, маънавий даражасини ёритиб кетади. Семённинг қуйидаги портрети унга берилган каттагина характеристикага тенг:

«Шу тобда, курсининг бир тарафида боятдан бери Нетайга мулойим-мулойим қараб, куйиниб, қўллари билан «ошай, ошай» қилиб ўтирган мошқири еоқолли киши келди-да, бояги хотин билан икковлаб, Нетайни овута бошладилар, попуқлар, қандлар бердилар.

Чойдан кейин ҳалиги киши ўрнидан турди, қўпол этигини кийди, қоп-қора ёқа бўйлаб ётган палта камзини елкасига ташлади, жудаям эски шапкасини бошига илди, чўнтагидан ва қўк халтачадан алланима олиб, қоғозга ўради-да, оғзига солиб тутун чиқазди. Шунда Нетай ўша кишининг ўнг қўлида атиги учта бармоғи борлигини ўз кўзи билан кўриб, таажжубланди. Стол тагига олиб ўз бармоқларини санаб чиқди. Нетайники бешта-ку, нега бу кишининг бармоғи атиги учта»³.

Нетай нуқтаи назаридан чизилган бу портрет аввал берилиб, кейинги саҳифада унинг Семён эканлиги маълум бўлади. «Ёдгор»да ҳам Саодатнинг портрети асарнинг охирида чизилади, бу ерда ҳам қаҳрамон тасавури — Жўра орқали берилади.

Достоевский ижодида кўп учровчи бундай приёмни «Достоевский стили ҳақида» китобининг автори Н. М. Чирков имперессия деб атайди. Автор Достоевскийнинг «Тентак» романида Настасья Филипповна тўғри-

² Ўша китоб, 37-бет.

³ Ўша китоб, 33-бет.

сидаги биринчи таъриф аввало князь Мишкин томонидан айтилганини таъкидлайди⁴.

Ғ. Ғулом ҳам портрет ёки баҳони ўз қаҳрамонлари орқали беришга интилади. Бу приём асарни ҳаётӣроқ, таъсирлироқ қилади. Эҳтимол, бу ерда Ғ. Ғуломнинг «Ёдгор» повести биринчи шахсда — Жўранинг ўз тилидан ёзилган, шундай экан, ёзувчи Саодат портретини Жўра орқали чизишга мажбур, деган даъво қилиниши мумкин. Жўра томонидан Саодат портретининг чизиш моменти бу даъвога асос бермайди. Чунки бу ерда Жўра ёзувчининг вазифасини бажараётгани йўқ (автор бевосита қатнашмагани учун воқеани баён қилиш, тасвирлаш, таърифлаш, портретни чизиш — ҳамма-ҳаммаси Жўра — ҳикоячи зиммасида). Жўра аввал ҳам Саодатни кўрган, аммо ўзи ҳам, қиз ҳам ёш бўлганлиги учун, энг муҳими ўртадаги муҳаббат ғунчаси очилмагунча, унинг гўзаллигини «кўра» олмаган. Айниқса Ёдгордай ўғли бўлатуриб, унинг севги-садоқат билан муносабатда бўлиши Жўранинг Саодат тўғрисидаги тасаввурини янада ўзгартириб юборади:

«Ажабо, шу ўзимизнинг Саодатми? Қизи тушмагур анча етилиб қопти-я! Расмининг ярим дийдор эканлигига энди ишондим. Саодатнинг қора кўзлари мени ишқ мусобақасига чақиргандай бўлар эди. Унинг ярим табассумда турган лаблари менга алланималар дегандай бўлар эди. Бўлиқ, тоза, оқ юзларига тўзғиб тушган паршон сочлари менинг юрагимни ўз занжирларига боғлаб олмоқ учун тайёр тургандай сезиларди»⁵.

Демак, Ғ. Ғуломнинг ўз қаҳрамонлари портретини кейин, орқароққа жойлаштириши ҳам асарнинг ғоявий-эстетик қимматини оширишга қаратилган композицион приёмларидан бири ҳисобланади.

Ғ. Ғулом асарларида учровчи бундай композицион приёмнинг энг мураккаби ва кучли вариацияларидан бири — комик ситуациялар яратувчи прозаик инверсиянинг сир сақлаш туридир. Ёзувчи олдин бирор жиддий воқеани тасвирлайди, кейин шу воқеанинг нотўғри асосга қурилганини, унинг натижасининг мутлақо тескарилиги, тасвирланган воқеа билан бўлиши лозим бўлган воқеага қарама-қарши эканлигини кўрсатиб, ўша ҳалиги жиддий нарсадан ажойиб кулги тугдиради. Бу приём, айниқса, «Шум бола» повестида кўп учрайди. Шум боланинг поччасининг қушларини қатиқ бериб боқишида ҳам кулгили момент бор, аммо қушларнинг бирма-бир ўла бошлаши (бунинг қатиқ туфайли эканлиги Шум болага маълум бўлгач), кулгили вазиятни янада кучайтиради ёки ўликнинг боши қимирлаб, Омонларнинг юраги ёрилгудай бўлади, кейин кафан остида мушук борлиги маълум бўлгач (қўрқувнинг асоссизлиги тасдиқлангач), ҳалиги кучли қўрқув янада кучлироқ кулгини вужудга келтиради. Шу эпизодда ўликнинг бошини ажратиб юборилиши ва кейин жойига тикиб қўйилиши билан бу бошининг тескари тикиб қўйилганлиги маълум бўлгандан кейинги вазиятни солиштирсак, қайси ҳолат кўпроқ бадий эффект берганлиги дарров маълум бўлади. Ёки Шум бола хўжайиннинг буйруғи бўйича кечаси ёмонлаб қолган «хўкиз»ни сўйиб, ухлаб ётаверади. Эрталаб хўжайиннинг калтагидан сесканиб, уйғониб билса, хўкиз ўрнига соппа-соғ эшакни сўйиб қўйибди, хўкиз эса ҳаром ўлиб қолибди. Ёзувчининг ҳар доим ишлатадиган ибораси билан айтганда, яъни ҳалиги эшак воқеаси «маълум бўлишича» қутилмаган кулги портлаши юз беради. Ёки бозорда ухлаб ётган Шум болани одамлар беаёв савалайдилар, кейин билишса бу улар айтган ўғри эмас, Шум бола экан. Айниқса, Шум бола Сарибойни алдаши ва бойнинг бу ёлғонни билгандан кейинги аҳволи ўткир юморни шафқатсиз сатирага айлантириб

⁴ Н. М. Чирков, О стиле Достоевского, М., 1963, стр. 25.

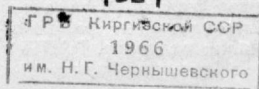
⁵ Ғафур Ғулом, ўша китоб, 87-бет.

юборади. Ғ. Ғулом повестдаги кулгили ситуацияларни — умуман шу йўл билан яратади. Тўғри, бунинг яна хилма-хил кўринишлари ҳам бор. Масалан, юқоридаги сирли инверсияда қаҳрамонлар ҳам, китобхон ҳам шу «сир»дан бараварига беҳабар бўлади, сўнг масаланинг тагига бирга етишади. Омон билан Шум боланинг бир-бирини алдовчи моментида, уларнинг «сири» бизга маълумку, аммо ўзаро маълум эмас (Шум бола билан Омоннинг бойнинг уйида бир-бирини алдашини эсга олайлик). Мана бу «сир» сақлаш ва қаҳрамонларнинг ўзаро мусобақаси юмор яратувчи муҳим композицион приёмлардан ҳисобланади.

Гарчанд «Шум бола»даги бу прозаик инверсиянинг «сир» сақлаш тури юқоридаги инверсияларга яқин турса-да, характер эътибори билан улардан фарқ қилади: «Шум бола»да бу приём кулгили ситуация яратиш учун қўлланилган ва асар деярли шу принцип асосига қурилган, ҳамда сон-саноқсиз композицион приёмлардан бири сифатида ишлатилган, холос.

Дарвоқе, композицион принципнинг характери ҳам жанрлар, турлар характери ва ёзувчининг ниятига боғлиқ. Ғ. Ғулом «Шум бола»ни юмористик асар қилиш ниятида ёзади, шундан келиб чиқиб уни саргузашт сюжет типини асосига қуради, шартлилик, тасодифийлик принципларига, ҳалигидек «сир» сақлаш, қаҳрамонларни мусобақага солиб қўйиш каби приёмларга, фольклор материалларига кенг мурожаат қилади.

1357

ХОЛИДА ЗИЕВУДДИНОВА

**ЎТТИЗИНЧИ ЙИЛЛАР ЎЗБЕК АДАБИЁТШУНОСЛИГИДАГИ
ҒОЯВИЙ КУРАШНИНГ БАЪЗИ АСОСИЙ
ПРОБЛЕМАЛАРИ**

(Отажон Ҳошим, Ҳ. Олимжон ва Уйғун мақолалари асосида)

Коммунистик партия раҳбарлигида Ўзбекистонда ҳам ўттизинчи йилларда совет адабиётига ёт бўлган оқим ва турли кўринишлардаги сохта қарашларга қарши мурасасиз кураш олиб борилди.

Ўттизинчи йиллар бошларида ҳали бутунлай тугатилмаган миллатчилик тенденциялари, адабиётга механистик ва идеалистик қарайдиган переверзевчилик, воронскийчилик, вульгар социологизм совет адабиётининг янада тараққий этиши учун тўсқинлик қилар эди.

Марказий ва республика матбуотида бир қатор адабий мунозараларда ана шу хилдаги тенденцияларга қақшатқич зарба берилди. Кенг миқёсда олиб борилган баҳсларда адабиёт ва сиёсатнинг ўзаро муносабати, бадий шакл ва ғоявий мазмун, традиция ва новаторлик каби ўзақ проблемалар атрофида кенг муҳокама юритилди. Марксча-ленинча ғоявийлик, адабиётнинг партиявийлиги бу мунозаралардаги асосий масалалар эди. Переверзевчи ва воронскийчилар ҳам буржуа-миллатчилик тенденцияси тарафдорлари каби совет адабиётининг ана шу асосий принципига қарши чиқдилар. Марксча-ленинча позицияда тура олмаган вульгар социологизм намояндалари эса, адабиётнинг ленинча партиявийлик принципи ва синфийлигини бузиб кўрсатардилар. Адабиёт ва санъатда улар томонидан тарғиб этилган марксизмни сохталаштирувчи субъектив эстетик қарашлар ва бу қарашларга кенг амал қилган пролетар ёзувчилари уюшмалари ВАПП, РАПП, МАПП (Москва), ЎзАПП ва бошқа адабий гуруҳлар совет адабиётининг тараққиётига тўсқинлик қилиб турар эди. Пролетар ёзувчиларининг уюшмалари совет ёзувчиларини тарбиялашда, буржуа-миллатчилик идеологиясини ва адабиётшуносликдаги бошқа антимарксистик оқимларни фош қилишда, албатта, маълум ижобий роль ўйнаган. Аммо шунга қарамасдан пролетар ёзувчилари уюшмаларидаги айрим кишилар, айниқса, ташкилотнинг баъзи раҳбарлари адабиётшуносликдаги янги вазиятни тушуниб етмади. Социалистик қурилишда қўлга киритилган катта ютуқлар ва партиянинг катта тарбиявий иши туфайли ёзувчиларнинг кўпчилик қисми ўзларининг адашганликларига ишонч ҳосил қилдилар ва эски позицияларидан чекина бошладилар. Партиянинг ғамхўрлиги натижасида ёзувчилар учун ижодий шароит яратилганлиги, ҳатто миллатчилик кайфиятидаги ёзувчиларнинг ҳам социализм позициясига ўтиб олишга барча имконият туғдирилганлиги марксизмга ёт оқимларга бериладиган зарбанинг тезлашувига олиб келди. Афсуски, пролетар ёзувчилари уюшмаларининг раҳбарлари «пролетар бўлмаган», «ҳамроҳ» ишончсизлик билан қарашни давом эттирдилар, уларни ўз сафларига киритмадилар, натижада жуда кўп совет ёзувчиларининг социалистик қурилишда актив иштирок этишларига тўсқинлик қилдилар. РАПП назариётчиларининг адабиётга нотўғри қарашлари ўттизинчи йиллар бошларида ҳам марксча-ленинча

адабиёт назариясининг ривожланишига озмунча тўққинлик қилмади. Дарҳақиқат, совет адабиётининг келажакдаги ўсиши ва ривожланишига пролетар адабий-бадий ташкилотларининг доираси торлик қилиб қолган эди. Шундай қилиб, пролетар ёзувчилари уюшмаларини тугатиш, улар раҳбарлигидаги йўл қўйилган хато ва камчиликларни бартараф этиш зарурияти туғилди. ВКП(б) МҚнинг 1932 йил 23 апрелда «Адабий-бадий ташкилотларни қайта қуриш ҳақида» қабул қилган қарорида Совет ҳокимияти платформасини қувватловчи ва социалистик қурилишда иштирок этишга интилаётган барча ёзувчиларни коммунистик фракцияси бўлган ягона совет ёзувчилари союзига бирлаштириш зарур, деб кўрсатилди. Партиянинг ана шу қарори амалга оширилиши туфайли, кўпгина истеъдодли ёзувчиларнинг замонавий темани акс эттирган салмоқли асарлари вужудга келди. Партия Марказий Комитетининг қарори РАПП, ЎЗАПП ва бошқа адабий ташкилотларнинг баъзи намоёндалари томонидан йўл қўйилган назарий хатоларга ҳам барҳам беришга имкон яратди.

Ўтмишда адабий-бадий меросга муносабат масаласида кўпгина хатоларга йўл қўйилган эди. Адабиётнинг жанговар партиявийлиги ва юксак ғоявийлиги учун курашамиз деган РАППчилар бутун адабий меросни идеаллаштиришни давом эттирган ва адабиётнинг сиёсат билан ҳеч қандай алоқаси йўқ, деб жар солган миллатчилик идеологияси тарафдорларига ҳам қаттиқ зарба бердилар. Аммо уларнинг ўзлари ҳам қўпол хатога йўл қўйдилар — вульгар социологизм йўлига тушиб қолдилар. Улар классик меросни танқидий ўрганиш ҳақидаги ленинча кўрсатмага амал қилмадилар: маданий меросни баҳолай олмадилар ва уни рад этдилар.

В. И. Ленин асрлар давомида инсоният томонидан яратилган маданиятни, унинг барча маънавий бойликларини ишчилар синфи манфаатини кўзлаб, танқидий ўзлаштириш натижасидагина социалистик маданиятни яратиш мумкин, деб таълим беради.

Шунга қарамасдан, маданий меросга муносабат масаласида марксизмдан чекиниш ҳоллари Ўзбекистонда ҳам юз берди. Жумладан, Ж. Бойбулатов ва Умаржон Исмоилов ўттизинчи йилларнинг бошларида эълон қилинган мақолаларида буржуазия-миллатчилик идеологиясига ва адабиётдаги идеалистик оқимларга қарши кураш олиб боришни ният қилиб қўйган бўлсалар-да, маданий мерос ҳақидаги ленинча таълимотдан чекиниш туфайли вульгар социологизмдан нарига ўта олмадилар. Ж. Бойбулатов ўзининг қатор («Ўзбек адабиёти ва чигатойизм»¹, «Ўзбекларнинг адабий мероси остида пантуркизм»², «Чигатойизм-пантуркизм»³ ва бошқалар) асарларида эски миллатчилик ташкилоти бўлган «Чигатой гурунги» чигатой адабиётини ва жадидларнинг Октябрча бўлган миллатчиликдан иборат асарларини кўкларга кўтариб мақтаганини қаттиқ танқид қилади, аммо унинг ўзи ҳам қадимги классик Шарқ адабиётининг ғоявий-бадий қимматини бутунлай рад этишга бориб қолади. Маданий меросга нигилистик муносабат санъат ва бадий адабиётга механистик, юзакиларча ёндашишдан келиб чиққан эди. Бадий ижоднинг нисбий мустақиллиги назар-эътиборга олинмасдан ўтмишдаги санъатга асосан ҳоким синфлар идеологиясининг ифодаси сифатидагина қаралган. Шунинг натижасида, санъатнинг маърифий ва ижтимоий-ўзгартирувчилик роли рад қилинган. Бутун адабий меросни примитив, бир ёқлама синфий анализ қилишга, деярли бутун адабий меросга реакция, деб тамға босишга қарши чиққан О. Ҳошим билан Ж. Бойбулатов

¹ «За партию», 1929, № 3—4.

² «СААП» ОГИЗ, Москва—Ташкент, 1931, № 1.

³ ОГИЗ, Москва—Ташкент, 1932.

Ўртасида қизгин мунозара бошланиб кетди. О. Ҳошим ўз мақолаларида ўзбек классикларининг бой меросини қаттиқ ҳимоя қилди. Унинг бу позициясини Ж. Бойбулатов асоссиз равишда миллатчиликка мансублик сифатида талқин этди. Ўзбек классик адабиётининг барча намояндалари Ж. Бойбулатов ва вульгар социологизм ҳимоячилари томонидан диний мутассиблар ва мистиклар—сарой шоирлари сифатида кўрсатилди, уларнинг ижодиётлари эса, зарарли ҳамда ўша давр амирлари ва зодагонлари манфаати учунгина хизмат қиларди, деб талқин этилди. Бироқ шуни таъкидлаш керакки, бу барча хатолар ва сохта талқинлар совет адабиётининг жанговар ғоявийлиги учун қаттиқ кураш ва янги ижодий метод излаш процессида содир бўлди. Ўтмишнинг адабий-бадий меросини рад этиш зарурияти эса, ундан танқидий фойдаланишга қарши бўлган солиқ буржуазия миллатчилиги тарафдорларининг манфаатларигагина мос эди, холос. Ўтмиш шоирларининг жаҳоншумул ижодий меросининг аҳамиятини қўпол бузиб кўрсатиш ва уларнинг ҳаммасини «сарой ёзувчилари ва шоирлари», деб квалификациялаштириш классикларга «соф санъат» намояндалари сифатида қараб, классик адабиётдаги илғор демократик элементларни ҳам инкор қилишга уринган Вадуд Маҳмуд сингари буржуазия миллатчиларининг қарашларига мос тушар эди. Шунинг учун классик ёзувчилар ижодини вульгар-социологик талқин қилишни фош этиш, адабиётда пайдо бўлган буржуазия миллатчилиги билан муросасиз кураш олиб бориш муҳим аҳамиятга эга эди.

Партиямиз ўзининг адабиёт ҳақидаги сиёсатида маданиятнинг ривожланишида тарихий ворислик принципига асосланиб, сўлликка—вульгаризаторликнинг ҳар қандай кўринишига қарши қақшатқич зарба берди.

Маданий мероснинг аҳамияти масаласидаги антиленинча қарашни фош этишда Ўзбекистон Коммунистик партиясининг атоқли арбоби Акмал Икромовнинг нутқлари катта аҳамиятга эга бўлди. А. Икромов Ўзбекистон Компартиясининг VI съезди ва 1934 йилда совет ёзувчиларининг I съездида жадид идеологиясини мақтаган адабиётчиларни, «ўзбек ҳаётининг ўзига хос хусусияти»га ёпишиб олувчиларни, миллий чегараланганликни ва босмачилар ҳақидаги тарихий ҳақиқатни бузиб кўрсатувчиларни қаттиқ танқид остига олди. У, ўзбек миллий маданиятининг ўзига хос хусусиятини, ўзбек турмушини бўрттириб кўрсатувчи ёзувчиларнинг миллатчилик тенденцияси танқидига алоҳида тўхталиб ўтди. Шу билан бирга, маданий меросдан фойдаланишни рад этувчиларни қаттиқ қоралади ва классик ўзбек адабиёти ҳамда ҳозирги замон ёзма ва оғзаки халқ ижодиёти намуналарини муқаддима ва изоҳлар билан босиб чиқариш керак, деган фикрни айрича таъкидлади⁴.

А. Икромов томонидан берилган партиявий баҳо маданий меросга вульгарларча қарашнинг моҳиятига берилган қаттиқ зарба эди. Ана шундай сўл ва бузғунчилик қарашлари ўзбек совет адабиётини бой маданий меросдан маҳрум этишдан ташқари, унинг тараққиёт йўлига ҳам тўғаноқ бўлиб турар эди. Ўзбек адабиётшунослиги ленинча таълимотга суянган ҳолда, классик адабиётимизни ўрганишда ва тадқиқ қилишда тўғри йўналишни ўзлаштирди. Бу ўринда партиямизнинг марказий органи—«Правда» газетаси ўзининг мислсиз ёрдамини кўрсатди. «Правда» ўзининг 1936 йил 8 август сонидagi бош мақоласида вульгар социологлар қарашларини кескин фош қилиб, қуйидагиларни ёзган эди: «Ўтмишнинг буюк санъаткорлари ўзидан олдинги синфларнинг барча маданий бойлигини мерос қилиб олган меҳнаткаш халқникидир... уларнинг энг яхши асарлари онг ва ақлларни уйғотди ва халқни олға

⁴ Қаранг: «Қизил Ўзбекистон», 26 март 1934 йил.

томон ҳаракат қилишига ёрдамлашди ҳамда шу билан озодликка чиқиш йўлини кўрсатди». Ўзбек совет адабиётининг ёш кадрлари марксча-ленинча назария асосларини эгаллаб ўтмишнинг бой адабий меросини четлаб ўтмай, ёт миллатчилик идеологиясини танқид қилишда тўғри йўлдан борди. Бу жиҳатдан Маданий қурилиш илмий текшириш институти (ЎЗНИИКС)нинг ўзбек адабиёти сектори ва унинг базасида ташкил топган Тил ва адабиёт институти қатор ишларни бажарди. Бу илмий ташкилотларда ўзбек адабиёти тарихини чуқур илмий ўрганиш соҳасида катта ишлар қилинди. Ўзбек адабиётшунослигининг айрим проблемаларини ҳал этишда Ҳамид Олимжон ва Уйғуннинг хизматлари айниқса катта аҳамиятга эга бўлди. Бу жиҳатдан уларнинг ўзбек ёзувчилари орасида «Октябрь ва миллий адабиёт»⁵ деган мавзуйда қилган докладлари диққатга сазовордир. Уйғун ва Ҳ. Олимжоннинг ана шу докладлари асосида уларнинг «Улуғ Октябрь социалистик революцияси ва контр-революцион ўзбек буржуазия адабиёти» деган мақолалари ҳам нашр этилди. Бундан, ташқари, Ҳамид Олимжон ўзининг «Фитратнинг адабий ижоди ҳақида»⁶ сарлавҳали мақоласида буржуа-миллатчилик адабиётининг реакцион моҳиятини бутунлай фош этди, бу адабиёт намояндаларининг контрреволюцион позициясини, айниқса, миллатчилик ташкилоти бўлган «Чигатой гурунги»нинг зарарли моҳиятини очиб ташлади. Мақолада, Фитратнинг ўтмишда буржуа миллатчилиги ва пантуркизм идеяси тарафдори сифатида чиққанлиги қаттиқ қораланди. Раҳмат Мажидий ҳам ўзининг «Танқид ҳақида»⁷ деган мақоласида Фитрат билан бир қаторда собиқ буржуа миллатчилигининг бошқа ҳимоячилари Вадуд Маҳмудов, М. Бузрук Солиҳовни фош этди. У ўз мақоласида миллатчи-буржуа ёзувчиларининг тарихий ўтмишни идеаллаштиришга ва чигатой адабиётини фавқуллодда юқори даражага кўтаришга иштилганликларини очиб ташлади. Автор, маданий меросга бундай қарашга нисбатан «Ленин маданият проблемасига ҳар томонлама кенг маънода қараган. У бизга маданий меросни танқидий ўрганиш ҳақида таълим беради»⁸, деган ленинча муносабатни қарама-қарши қўйди. «Бу проблема,— дейди автор,— эски адабий меросни марксча-ленинча таълимот асосида ўрганишни вазифа қилиб қўяди». Раҳмат Мажидий, буржуазия миллатчиларининг Шарқнинг «ўзига хослик» назарияларини танқид этишга алоҳида эътибор берди ва унинг реакцион моҳиятини фош қилди: «...улар, бу назарий баҳонаси билан ўзбек совет адабиётини умумсовет адабиётига нисбатан бўрттириб кўрсатиб, қардош республикалар адабиётидан уни ажратиб қўймоқчилар»⁹.

Ўзбек халқининг адабий меросига нисбатан йўл қўйилган нигилистик муносабат переверзевчиларнинг санъат ва адабиётдаги барча ҳодисаларни фақат иқтисод билан изоҳловчи қўпол, вульгар назарияларига асосланар эди. Переверзев иқтисодий базиснинг идеологик устқурмани белгилаши ҳақидаги марксизм қондасини рўқач қилиб, санъатни, адабиётни тўғридан-тўғри ва бевосита иқтисодий базисдан, ишлаб чиқариш жараёнидан келтириб чиқаришга уринди.

Ўзбекистонда переверзевчилик намояндалари қарашини, вульгар социологизм назарияси билан бирга фош этишда, Ҳ. Олимжоннинг «Марксизм байроғи остидаги меньшевизм» номли мақоласи, Уйғуннинг «Адабиётда меньшевизм кўринишларига қарши» китоби ва унинг «Переверзев назариясининг моҳияти нимада?» «Адабиётдаги меньшевизмга қарши» номдаги мақолалари катта аҳамиятга эга бўлди. Совет адабиёт-

⁵ Ж. «Социалистическая наука и техника», Ташкент, 1933, № 1.

⁶ Ж. «Литературный Узбекистан», 1936, № 5.

⁷ Ўша журнал, ўша сон.

⁸ Ўша журнал, ўша сон, 174-бет.

⁹ Ўша журнал, ўша сон, 172-бет.

шунослигининг ютуқларига асосланган бу асарларда переверзевчилик назариясининг хатолари кескин қораланди. Ҳар иккала автор, Переверзев иқтисодни адабиёт, санъатга таъсир этувчи бирдан-бир фактор сифатида қарагани ва сиёсат ҳамда адабиётнинг ўзаро алоқасини бутунлай рад этгани сабабли уни вульгар, механистик материалист сифатида баҳоладилар. Переверзевнинг иқтисод ва адабиётнинг ўзаро алоқасини механистик, метафизик тушунишига қарама-қарши ўлароқ Ҳамид Олимжон ва Уйғун диалектик материализмга тўла асосланган ҳолда иқтисодий базис адабиётга, санъатга кўпинча билвосита, устқурманинг сиёсий шакллари орқали таъсир этишини уқтирдилар ва адабиёт, санъатнинг нисбий мустақиллигини таъкидладилар.

Ҳ. Олимжон ва Уйғун асарларида переверзевчиликнинг ўзбек совет адабиётшуносларига таъсири алоҳида кўрсатиб ўтилган. Гарчи А. Саъдий ўзининг кейинги асарларида сиёсат билан адабиётнинг алоқасини эътироф этса-да, унинг қарашлари переверзевчилик назариясига анча яқин эди. Ҳамид Олимжон Саъдий ҳақида, жумладан, қуйидагиларни ёзган эди: «У, адабиётни дунёни ўзгартирувчи жанговар қуроликдан, пассив партиясиз регистрацияга айлантирар эди»¹⁰. Бундан ташқари, А. Саъдий, иқтисод ижтимоий психология орқали адабиётга таъсир этади, деб бошқа хатога ҳам йўл қўйди. Уйғун эса, бу фикрни рад этиб: «Реал базис — санъат, адабиёт каби устқурмаларга ижтимоий психология орқали эмас, балки ижтимоий онг орқали, сиёсий ва ҳуқуқий устқурмалар орқали таъсир ижро қилади»¹¹, — деб ёзди.

Переверзевчиларнинг механицизми, метафизиклиги яна шунда намоён бўлдики, улар санъатнинг синфий характерини санъаткорнинг «синфийлик табиати»дан келтириб чиқариб, бадий ижод билан бевосита боғланишидир, деб тушундилар. Улар ёзувчи фақат ўз синфий кишиларининг образларини тасвирлаши, ўзи ва ўз синфинигина объектив равишда кўрсатиши билан бошқа синф вакиллари бузиб, субъектив равишда кўрсатиши керак, дер эдилар.

Шундай қилиб, бу назария, пролетар адабиёти гўё бошқа синфни тасвирлашда кучсиз бўлганидан фақат пролетариат психикасинигина акс эттириш билан чекланган. У объектив воқеликни барча хилма-хилликлари билан ифодалай олмайди, деб даъво қилар эди. Уйғун бу ҳақда қуйидагиларни ёзган эди: «Шунга кўра шахс жамиятдан узилиб ёки фақат ўз синфининг ичидагина яшай олмайди. У қандайгина бўлмасин жамиятга аралашади, қандайгина бўлмасин ишлаб чиқариш процессига қатнашади, қандайгина бўлмасин ўз синфи ва бошқа синфлар, уларнинг кишилари билан алоқа қилади»¹². Авторнинг фикрича, ҳар бир санъаткор ҳаётнинг турли ранг-баранг томонларини чуқур ўрганиши лозим, у ўз даврининг илғор кишиси бўлмоғи керак. Шунинг алоҳида таъкидлаш кераки, Переверзев назарияси бўйича, санъаткор ўзининг тор синфий группаси чегарасидан чиқа олмайди. Бундай қарашлар партияимизнинг попутчикларга нисбатан юргизган сиёсатига зид эди. Партия ўз сиёсатида баъзи попутчикларни тарбиялаш натижасида, уларнинг пролетариат позициясига ўтиш эҳтимолини кўзда тутар эди. Шу сабабли, Ҳ. Олимжон переверзевчилик назариясининг яроқсизлигини кўрсатар экан: «Лекин турмуш тараққийи тамом бошқа нарсани кўрсатди... попутчикларнинг кўпчилик қисмлари пролетариат адабиётининг иттифоқдошига айланиб, иттифоқдош ёзувчилар пролетар ёзувчиларига ай-

¹⁰ Уша журнал, ўша сон, 40-бет.

¹¹ Уйғун, Адабиётда меньшевизм кўринишларига қарши, Тошкент, Ўздавнашр, 1935, 120-бет.

¹² Уша жойда, 36-бет.

ланиб, марксизм-ленинизм дунё кўруви билан қуrolланаётир»¹³,—деб ёзган эди.

Уйғун ва Ҳ. Олимжон санъат ва адабиётга метафизик, механистик, переверзевча назарий муносабатни танқид қилар эканлар, бу назариянинг бошқа томони — унинг субъектив идеалистик моҳиятини ҳам очиб ташладилар. Переверзев, санъатнинг моҳиятини идеядан мустасно бўлган образлар системасидан иборатдир, деб баҳолар эди. У, санъат, адабиёт асарларида дунёқараш, идеология, ёзувчининг сиёсий идеялари бўлмайди, деб ҳисоблаб, моҳият эътибори билан адабиётнинг ғоявийлигини рад этар эди. Марксистик адабиётшуносликнинг ютуқларига таянган Уйғун, Переверзевнинг «Санъат—санъат учун» деган эски назарияни янги шаклда тасдиқлаётганини кўрсатди: «Марксизм-ленинизм нуқтаи назаридан санъат, адабиёт қуруқ образлар системасидан иборат эмас, ўйин эмас, балки идея, фикр ва ҳисларнинг образларда ифодаланишидир. Санъатнинг мазмуни — маълум синфий мафкура, синфий ғоя, синфий психологиядир»¹⁴. У, ғоясиз, ғоядан маҳрум бўлган образлар йўқ, деб таъкидлайди. Бадий асарларда, санъатда ғоя ва образ ўзаро чамбарчас боғлиқдир, улар қарама-қаршиликларнинг бирлигидан иборатдир. Бироқ бадий асарда образ ва ғоя айнан бир хил эмас. Бадий асар образи воситасида бадий асар ғояси ифодаланади.

А. Саъдий ўттинчи йилларгача бўлган даврларда ёзган ишларида санъат ва адабиётга бўлган идеалистик ва ҳатто мистик қарашларида қаттиқ турган эди. Кейинчалик эса, ўзининг бу нуқтаи назаридан қайтади. Саъдийнинг фикрича, ғоя санъат учун бегонадир, у фақат ҳис ва кайфиятни пайдо қилади, холос¹⁵. Бу фикр билан у «илмда ақл-идрок, санъатда ҳис», деган идеалистик назариянинг тарафдори бўлиб чиқди. Уйғун, маркча-ленинча эстетика асосларини чуқур ўзлаштиргани ҳолда, Саъдийнинг идеяларга ҳисни, эмоцияни, онгни, ақл-идрокни механистик-идеалистик равишда қарама-қарши қўйганини, бу билан санъатнинг асосий ўзагини, унинг сиёсий-идеологик, синфийлик мазмунини эътироф этмаганини пичинг билан тилга олади. Шунинг учун ҳам Уйғун: «Марксизм, санъатда, унга ижтимоий-синфий бир ҳодиса сифатида қараяроқ, эмоцияларнинг, ҳисларнинг ифода этилишини ҳеч қачон инкор қилмайди. Бу тўғри. Аммо, марксизм санъат фақат шу вазифанигина бажаради, деган фикрни қатъий равишда инкор этади»¹⁶,—деб ёзган эди. Ёзувчининг тўғри кўрсатганидек, ҳар қандай эмоция ва синфнинг ҳисси маълум идеология ва синфнинг онги таъсири остида туриши мумкин ва у билан чамбарчас боғлиқ ҳолда яшайди.

Марксизмга ёт қарашларга қақшатқич зарба берилиши натижасида социалистик реализмни эгаллаш соҳасида янги ютуқлар қўлга киритилди. Ойбек, Ҳ. Олимжон, Абдулла Қодирий, Абдулла Қаҳҳор, Уйғун, Комил Яшин, Мақсуд Шайхзода, Собир Абдулла, Амин Умарий, Темир Фаттоҳ ва бошқа ўзбек ёзувчилари ўзларининг асарларида антимарксистик оқимларнинг таъсирига берилмадилар, социалистик реализм принципларига содиқ қолдилар. Совет адабиётининг бошқа тармоқларидаги каби Ўзбекистон ёзувчилари ҳам Коммунистик партия раҳбарлигида, социализм қурилишининг барча даврларида бадий ижоднинг маркча-ленинча ғоявийлиги учун қурашдилар. Адабий асарлар оммани сиёсий жиҳатдан тарбиялашда муҳим ва ўткир воситага айлана борди.

Ўзбек ёзувчиларининг ижодий ўсишида пролетар адабиётининг би-

¹³ Ҳамид Олимжон, Танланган асарлар, III том, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1960, 159-бет.

¹⁴ Уйғун, Адабиётда меньшевизмнинг кўринишларида қарши, 56-бет.

¹⁵ А. Саъдий, Адабиёт масалалари ва Октябрдан кейинги ўзбек адабиёти.

¹⁶ Уйғун, Адабиётда меньшевизмнинг кўринишларида қарши, 84-бет.

ринчи намуналари ҳисобланган М. Горький, А. Серафимович, А. Фадеев, М. Шолохов, В. Маяковский, А. Толстой, Н. Островский, Ф. Панферов каби рус совет ёзувчилари асарларининг таржима қилиниши ўзининг самарали таъсирини кўрсатди. Санъат ва адабиёт масалалари бўйича К. Маркс ва Ф. Энгельс фикрларининг ўзбекча таржимада нашр этилиши, В. И. Ленин асарларининг таржимаси — ўзбек совет ёзувчиларининг ғоявий чиниқиши учун катта аҳамиятга эга бўлди.

Ўзбек адабиётшуносларининг марксизм-ленинизмни борган сари чуқурроқ эгаллай боришлари туфайли ўзбек адабиёти тарихини ёритишда янги ютуқлар қўлга киритилди. Ҳ. Олимжон, Ойбек, О. Шарафуддинов, Ҳ. Еқубов каби республикамиздаги қатор ёзувчи ва адабиётшунослар ленинча назария ва партия ҳужжатларига суянганлари ҳолда вульгар социологизмга зарба бердилар.

Ўзбек совет адабиётшунослари классикларимиз меросини ўрганиш билан бирга, марксча-ленинча эстетика асосларини ҳам ўзлаштира бошладилар. Ўзбек халқининг адабий меросини чуқур илмий асосда ўрганишга жиришилди.

Ўзбек адабиёти классикларининг танланган асарларини нашр этиш йўлга қўйилди. Ўзбек совет адабиёти илғор миллий адабий меросимизнинг энг яхши традицияларини танқидий ўзлаштириш заминида тараққий эта бошлади.

Ўзбек адабиётшунослиги тарихи кўрсатадики, капитализмдан социализмга ўтиш даврида, санъат ва адабиётнинг ўлиб бораётган дунё идеологияси билан курашдаги роли зўр бўлибгина қолмасдан, коммунистик жамиятнинг янги кишисини шакллантириш ишида ҳам ўзининг мислсиз аҳамиятини пасайтирмади.

Коммунистик ғоя билан суғорилган совет адабиёти ва санъати бизнинг коммунизмни барпо қилиш давримизда ҳам катта ғоявий-тарбиявий аҳамиятга эга бўлиб келмоқда.

Коммунистик партиямиз эса, адабиёт ва санъат ривожланишининг тўғри йўналиши ҳақида, унинг ғоявий ва бадий савиясини юксалтириш йўлида ҳам доимий ғамхўрлик қилиб келаётир.

ТУЛҚИН РАСУЛЕВ

«БАДИЙИЙ ОБРАЗ» ИБОРАСИНИНГ МАЗМУНИ ҲАҚИДА

Ёзувчининг дунёқараши, воқеликни тушуниши, эстетик диди ва идеали каби қатор категорияларни у яратган образларсиз тасаввур этиш мумкин эмас. Ҳар қандай адабиётшунос бирор асарнинг у ёки бу томонини таҳлил қилишга киришаркан биринчи галда ўз эътиборини образларнинг ҳаётий ёки ҳаётий эмаслигини аниқлашга жалб этади.

«Объектив воқеликнинг субъектив образлари» (Ленин) ҳамма вақт турли-туман кўринишларга эга. Уларнинг ўзига хос пайдо бўлиш қонуниятлари бор. Бу қонуниятларни тушуниб олмай туриб бадий образ, умуман, адабий асар ҳақида юритилган ҳар қандай фикр хатодан холи бўлиши гумон. Демак, адабиётшуносликка қадам қўйишда биринчи галдаги вазифа бадий образ иборасининг мазмунини аниқлаб олишдир.

Совет адабиётшунослигида бу масала марксистик фан нуқтаи назаридан ҳал этилган, албатта¹. Бироқ ҳамма адабиётшуносларда ягона тушунча мавжуд, деб айтиш нотўғри бўлар эди.

Чунки ҳанузгача айрим назариётчилар образ иборасини фақат образ-характерлар (Павел Власов, Йўлчи, Гулнор, Саида ва Ҳ. к.) учунгина қўллаш лозим, деб тарғиб қиладилар. Уларнинг фикрича, лирик асарларда фақат лирик қаҳрамон образигина мавжуд бўлади.

Бундай қараш кейинги даврларда авж олаётгани учун айрим мунозараларга сабаб бўлмоқда.

Маълумки, «Вопросы литературы» журнали бундан беш-олти йил муқаддам «Сўз ва образ» рубрикаси остида ижодий мунозара очган эди. Бу мунозара асосан бадий асар тилини текширишда йўл қўйиб келинаётган хатоларни бир қадар тўғрилашга имкон яратибгина қолмай, бадий асар анализи масаласида бошқа қатор проблемаларни ўрганиш учун ҳам ижобий туртки бўлди.

Мунозарада қатнашган адабиётшунослардан В. Назаренко, Т. Палиевский, Ю. Рюриков ва бошқалар бадий асар қийматини А. Ефимов² таклиф этган:

1. Ҳамма истеъмол қиладиган сўзлар.
2. Адабий тилнинг турли стиллари лексикаси (публицистик бадий-беллитристик, илмий терминологик, техника-ишлаб чиқариш ва Ҳ. к.).
3. Эмоционал-экспрессив лексика (қўпол, назокатли, бетакаллуф ва бошқалар).
4. Содда тил, диалектлар ва жонли тилнинг бошқа элементлари.
5. Жаргон ва арготик (айрим ижтимоий группачаларнинг ясама

¹ Кейинги даврларда «бадий образ» мазмунини атрофлича ўрганишга бағишланган қатор монографиялар яратилди. Айниқса, Ан. Дрёмовнинг «Бадий образ» номли йирик тадқиқоти бу соҳани янги bosқичга кўтарди, десак хато қилмаймиз.

² А. Ефимов, «Вопросы литературы», 1959, № 8, стр. 102.

тили) лексика сингари «лексик (разряд) туркумлар» сортига ажратишни тақозо қиладиган услубда ўрганишга мутлақо қарши чиқдилар. Гарчи улар «сўз ва образ» масаласидаги мунозарада кўзда тутган мақсадни ҳал этишда айрим ноаниқликларга йўл қўйсалар-да, бадий асар образлилиги ҳақида жуда муҳим фикрларни ўртага ташладилар. В. Назаренко бадий асарда акс этган ҳаётини картиналарнинг ҳар бири ўзига хос образлиликка эга, бунда ҳар қандай предмет, воқеа, ҳодисаларнинг, шунингдек, кишиларнинг образлари системаси асосий образни — образидеяни шакллантиради, деган фикрда қатъий туради.

Унинг фикрича, «Ёзувчининг маҳорати, аввало, ҳаётнинг ўзидан олинган образлар, белгилар, сифатлар орқали тасвир чизиш маҳорати демакдир»³. «Образлар панорамасининг ва бадий картиналарнинг изчил системасини» эса, воқелик ҳодисалари (кўринишлари) тўғрисидаги изчил ва ҳаққоний фикрлар системаси, яъни кенг миқёсдаги ва тўғри бўлган дунёқарашгина ярата олади»⁴.

В. Назаренконинг бу фикри бадий асардаги образлилиқ нимадан иборат ва у қандай ташкил топади? — деган саволга ҳар ҳолда тўғри жавобдир. Мунозаранинг бошқа бир қанча иштирокчилари ҳам В. Назаренко нуқтаназарини маъқуллайдилар⁵.

Хўш, А. Ефимов образлилиқни қандай тушунади? У «образли нутқ» билан бадий образни ўз моҳияти-эътиборига кўра бир-бирига аралаштириш сира мумкин эмаслигини таъкидларкан, ўз хато назариясини ойдинлаштириб қўяди. Унинг назарида, образлилиқ турли семантик тасвирий восита (ўхшатиш, сифатлаш, метафора ва ҳ. к.) лар орқалигина пайдо бўлар эмиш. Бундай воситалар асарда «сўз мазмунини қандайдир безатади, зийнатлантиради ва образлигига биноан гап системасини уюштиради», деб ёзади А. Ефимов⁶. У адабиётдаги ўхшатиш ва метафораларни қурилишда архитекторлар бинони безатишда қўллайдиган безак ва орнаментларга тенглаштиради. «Агар бу безакларни олиб ташланса... кўз ўнгимизда ҳашаматли бино эмас, балки оддий ва рангсиз қурилиш гавдаланади»⁷, деб ёзади у. Бу фикр рус классицизмидан қолган эски традицион қарашларни эслатади.

«Нутқини безатиш ҳақида гапирганда, — деб ёзган эди А. А. Потебня, — мажознинг традицион тушунчасини назарда тутиб, биз бинони қуриш, кейин эса унинг умумий белгиларини ўзгартирмай туриб, скульптура ва рассомлик икир-чикирларини қўшиш мумкин бўлганидек, адабий асарда фикр безатилмаган ҳолда ҳам гавдаланиши мумкин, деб фараз қиламиз»⁸.

Кўриниб турибдики А. Ефимов А. А. Потебняга танқидий ёндаша олмаган. Балки у нима деса шуни такрорлаган⁹. Шундай экан, образлилиқни А. Ефимов кўрсатгандек тушуниш унчалик тўғри бўлмайди.

А. Ефимов бадий асар тўқимасини шакллантирувчи, унинг тарки-

³ В. Назаренко, Язык искусства, «Вопросы литературы», 1958, № 6, стр. 88.

⁴ Шу ерда, 88-бет.

⁵ Бу ҳақда қаранг: В. Турбин, Что такое художественное произведение, «Вопросы литературы», 1959, № 10; Т. Палиевский, Образ или словесная ткань, «Вопросы литературы», 1959, № 11; Ю. Рюриков, Тропинка тропов и дорога образов, «Вопросы литературы», 1960, № 4; А. Чичерин, Идеи и стиль, «Вопросы литературы», 1960, № 2.

⁶ «Вопросы литературы», 1959, № 8.

⁷ Шу журнал, шу сон.

⁸ А. А. Потебня, Из записок по теории словесности, Харьков, 1905, стр. 207.

⁹ Биз А. А. Потебняни бу фикри учунгина қораламоқчи эмасмиз. Унинг тилшунослик ва адабиётшуносликка оид жуда кўп қимматли фикрлари ҳозирги кунга қадар ўз аҳамиятини йўқотмаган. Жумладан, мажоз ва унинг пайдо бўлиши, ундаги образлилиқ ҳақида ҳам кўпинча тўғри фикр юритганки, булар умумфилологиянинг тараққиётида муҳим аҳамият касб этиб келмоқда.

бида зарур аъзо сифатини ўтовчи «объектив воқеликнинг субъектив образлари» системаси ҳақида бир оғиз ҳам гапирмайди. Аксинча, ана шу системада ўзига хос ўрин эгалловчи мажозий образлар функциясини текширишга ҳам нотўғри ёндашади.

Тилшунос олимнинг бадий образ ҳақидаги тушунчаси ниҳоятда тор ва бир томонламадир. Гарчанд у образ-характерга тўғри таъриф беролса-да, уни бошқа образлар системасидан ажратиб қўяди.

Ваҳоланки, образ-характер бир бутун организмнинг (асарнинг) энг йирик ва мураккаб бўлакларидирки, қолган жузвий бўлакларсиз улар ўз фаолиятини йўқотади. Биз образлилик деганда ана шу бўлакларнинг барчаси ташкил этган бир бутун, яхлит системани тушунамиз. Бу бўлаклар бир-бири билан узвий боғлиқ ҳолдагина, бири иккинчисига хизмат қилолган тақдирдагина яшай олиш ҳуқуқига эга бўлади.

Образ деганда фақат инсон образининг (образ-характерни) англаш маълум даражада санъатнинг специфик хусусиятини, яъни ҳаётни ўз формасида — образли акс эттириш хусусиятини тушуниб олишни чеклаб қўяди. Биз юқорида бундай тор тушунчанинг авж олаётганини эслатиб ўтган эдик. Бунинг сабаби нимада? Афтидан, бу тушунча тарафдорлари А. М. Горькийнинг «адабиётшунослик — инсоншуносликдир», деган фикрига таянсалар керак¹⁰. Бироқ А. М. Горький бу тезисни илгари сурганида инсонни тарихий тараққиётдаги объектив оламнинг энг олий формаси эканлигини яхши тушунганини, худди шунинг учун ҳам бу олий предмет ҳақида (унинг образи ҳақида) кўпроқ фикр юритганини унутмаслик лозим.

Кўпинча образ, Максим Горький айтганидек, «худди қўл билан ушлаб қўриш мумкин бўлган даражада аниқ ва жонли бўлади», — деб таърифлайдилар ва бу билан «образ — бирор ижтимоий табақанинг бадий асардаги типик вакили, жонли одам»¹¹, деган хулоса чиқарадилар. Ахир А. М. Горький юқоридаги таъбирни фақат инсон образи учунгина ишлатмаган-ку!

М. Горький болаларнинг сеvimли ёзувчиси, ажойиб санъаткор М. М. Пришвин асарлари ҳақида шундай деган эди:

«Менинг учун Пришвин ижодининг энг қимматли моҳияти унинг ўз ери қиёфасини, мамлакатимизнинг жонли образини сўз орқали ҳайратда қолдирадиган даражада ярата олишдир...»¹²

М. Горький ёш ёзувчиларга: «Протокол ёзиш эмас, тасвирлаш даркор, ўқувчи тасаввурига образ билан таъсир қилиш лозим. Баён қилиш ҳали бу тасвир эмас. Фикр, таассурот образга айланиши керак»¹³, эканлигини доим уқтириб турган. «Табиат — санъатнинг доимий тимсоли, табиатдаги энг олий предмет эса инсондир»¹⁴. Шундай экан, Л. И. Тимофеевнинг жуда кенг тарқалган: «образ — бу конкрет, шунинг билан бир вақтда умумлашган, бадий тўқима ёрдамида яратилган, эстетик аҳамиятга молик бўлган инсон ҳаётининг картинаси»¹⁵, деб берган таърифи

¹⁰ Қаранг: «Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари». 5-китоб, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1963, 446-бет; «А. Ефимов назарда тутган образ эса, Горький тушунган образ — адабий маҳсулотдир...». Бу фикрни танқидчи Фатхиддин Насриддинов ёзади. Наҳотки, А. М. Горькийнинг фикри А. Ефимовнинг фикрига мос келса. Унда буюк ёзувчининг қуйидаги сўзини қандай тушуниш лозим бўлади: «Қ чегу сводится работа литература? Она воображает — укладывает, замыкает в образы, картины, характер — свои наблюдения, впечатления, мысли, свой житейский опыт...» А. М. Горький, Соч., т. 25, стр. 116.

¹¹ Уша китоб, 449-бетлар.

¹² «Русские писатели о писательском труде», Л., «Советский писатель», 1956, стр. 136.

¹³ А. М. Горький, Соч., т. 30, стр. 39.

¹⁴ Белинский, Пол. собр. соч., т. 10, стр. 300.

¹⁵ Л. И. Тимофеев, Основы теории литературы, М., Учпедгиз, 1963, стр. 55.

фақатгина Белинский айтган «олий предмет» образи учунгина мос тушади. Тўғри, Л. И. Тимофеев бадий асарда инсон образининг асосий хусусиятига объектив баҳо беради. Лекин унинг бу баҳоси санъаткор тасвирлайдиган бошқа образларни инкор этиш билан баъзи чалкашликларни келтириб чиқаради.

Л. И. Тимофеев санъатнинг «билиш предмети» билан «тасвирлаш предмети» алоҳида нарсалардир, деб кўрсатади. Унинг тушунтиришича, санъатнинг «Билиш предмети — воқелик, тасвирлаш предмети — инсон»дир.

Бироқ ҳар қандай бадий асарда инсоннинг бевосита тасвирини кўриш мумкин эмас-ку!

Ҳамид Олимжоннинг «Қиш» шеърдан олинган қуйидаги парчага разм солайлик:

Оқшом... Борлиқ оқ денгиз
Тўқинсиз... ўхлар...
Юлдуз гўё олтин қиз
Жимликни тинглар...

Паст-паст уйлар, деворлар
Оқ кўйлак кийган,
«Муз тоғидек» у томлар,
Тинчликка чўмган.

Масжидларда кўринар
Тасбиҳли чоллар.
Ел эсганда уринар,
Маржонли толлар...

Бу шеърый парча бундан 35—40 йиллар муқаддам тараққий этмаган, қолоқ, ярим хароба шаклидаги ўзбек ўлкасининг табиат кўринишидан жонли бир лавҳани гавдалантиради. Шоир бу манзарани чизишда ўз тасвирий предмети қилиб бирор инсонни танлаган эмас.

Ҳамид Олимжон гидрокида болалигидан бошлаб тўпланган объектив олам кўринишларининг (қиш фаслидаги) муҳим белгилари умумлашмаси конкрет момент тасаввур ҳаёли туфайли конкрет шаклда гавдаланган. Бу гавдаланган нарса — шоир ҳис қилган, тасаввур ҳаёли воситасида фикран кўрган манзара бўлиб, объектив манзараларнинг автор ҳиссиётидан кечган (ижодий ҳаёлида қайта ишланган) субъектив образидир.

Л. И. Тимофеев биз мисол келтирган каби асарларда фақат лирик қаҳрамон образигина мавжуд, у ҳам бўлса авторнинг муайян «ҳаётий ситуацияда» пайдо бўлган кечинмалари образидир, деган нуқтани назарда туради.

«Агар расмда стол ёнида креслода ўтирган одам тасвирланган бўлса, у қаршимизда учта мустақил тенг ҳуқуқли образ: стол, одам ва кресло образлари намоён эканлигини англатмайди... Тасвирланган стол ва кресло одамни мукамал тасвирлаш учун воситагина холос»¹⁶, — деб ёзади Л. И. Тимофеев. (Демак, расмда фақат одам образи мавжуд. — Т. Р.). Бироқ у давом этиб: «Агар кўз олдимизда фақат нарсалар (на-тюрморт) ёки табиат кўриниши (пейзаж) намоён экан улар ҳам ўз-ўзича эмас (ўз-ўзича пейзаж образи эмас. — Т. Р.), балки, аввало, нарсалар ва табиатлар дунёсига муайян, индивидуал инсоний қарашнинг очилиш формаси («образ-переживание», деб атайди уни Л. И. Тимофеев — Т. Р.) сифатида қийматга эга¹⁷, деб уқтириш билан ўзининг юқоридаги фикрига қарши чиқади.

¹⁶ Л. И. Тимофеев, Основы теории литературы, стр. 58.

¹⁷ Уша асар, ўша бет.

Л. И. Тимофеев назариясича, И. Репиннинг «Иван Грозний ва унинг ўғли Иван» картинасида Иван Грозний ва унинг ўглининг образи намоён бўлган-у, Шишкиннинг «Қарағайзор ўрмонда тонг» асарида (ана шу такрорланмас тонг манзара образи эмас) фақатгина рассомнинг кечинмаси (Шишкин қалбининг муайян моментдаги руҳий ҳолати) образи очиб берилган экан-да, деган хулосага келиш мумкин.

Аммо биз бундай қарашга қўшилолмаймиз. Чунки Репин асарида ҳам авторнинг руҳий кечинмаси образи йўқ эмас. Шунга қарамасдан, Иван Грозний ва унинг ўғли Иваннинг объектив ҳақиқатга тўғри келадиган мустақил образи ҳам мавжуд. Шишкиннинг «Қарағайзор ўрмонда тонг» асарига ҳам худди шу нуқтаи назардан ёндашиш лозим.

Дастлабки мисолимизга қайтайлик. Дарҳақиқат, нима учун агар бирор рассом Ҳамид Олимжон портретини чизса, биз уни шоир образи деб тан оламиз-у, худди шу рассом Ҳамид Олимжон тасвирлаган «Қиш» манзарасини ярата олса, унга авторнинг руҳий ҳолати — образи, деб қарашимиз керак?

Ахир ижодий процесс бир хилда-ку. Ҳеч ким портрет чизишда руҳий ҳолатнинг муайян шакли (руҳий кечинма) бўлмайди, деб айта олмайди.

Бизнингча, ҳар икки тип асар ҳам руҳий кечинмасиз ташкил топмайди. Шу билан бирга, бу асарлар муайян тасвирий объектлар (тасвир предмети)нинг ҳаёлда қайта ишланган бадий образи сифатидагина аҳамият касб этади.

* * *

Образ ҳақидаги умумий тушунча билан бадий образ тушунчасини аралаштирмаслик лозим. Умуман «образ» ҳақида фикр юритганда тасаввурда гавдаланиб, ҳали тасвирланмаган (қоғозга тушмаган...) конкрет бир қиёфани тушунамиз. Бироқ бу қиёфа ҳали унча индивидуаллашмаган, умумий томони устун турган ҳолатда гавдаланган бўлади.

Масалан, йўлбарс ҳақида фикр юритайлик. Бу ҳақда илгари эшитганимиз, китобда ўқиганимиз, расмини қоғозда, ҳаракати ва ваҳшийлигини экранда кўрган бўлишимиз мумкин. Илгари ана шу кўрган ва эшитганларимиздан қайси бирини яхши идрок қилган бўлсак, ўшаниси кўз ўнгимизда пайдо бўлади. Бироқ биз тафаккур жараёнида илгари тўплаган идрокий материалларимизни кўз олдимизда гавдаланган йўлбарс қиёфасида ҳаёлда мужассамлантирамыз.

Демак, йўлбарс қиёфасини (балки экранда кўрганимизни) тасаввур этамыз. «Тасаввур — бир нарсанинг образидир»¹⁸. Унда конкретлилик ҳам бор, умумлашма ҳам мавжуд. Бироқ бу умумлашма бадий эмас. У аниқ мақсад (типиклаштириш) учун танлаб олинган характерли деталлардан ташкил топмаган.

Бадий образ эса, олдий образдан унинг алоҳида хусусият ёки аломатларини ажратиб олиб, уларни қайта бирлаштириш асосида пайдо бўладиган янги (образ) тасаввурдир.

Бадий образ айрим объектнинг барча хусусий аломатларини ўзида сақлаган ҳолда, бу аломатлардан шу группа объектлар учун типик бўлганларини (уларни характерлайдиганларини) танлаб бўрттириш, кўпроқ таъкидлаш орқали намоён бўлувчи умумлашма асосига қурилади.

Яъни у умумийлик билан конкрет-яккаликнинг автор дунёқарашига хос бўлган эстетик бирлигидир. Ҳар қандай етук бадий образ анализи

¹⁸ Б. М. Теплов, Психология, М., 1952, стр. 121.

орқали автор дунёқарашининг маълум даражадаги белгисини аниқлаш мумкин. Чунки ёзувчи ўз дунёқараши воситасила ҳаётнинг энг оддий, энг жузъий қисмларидан тортиб, энг мураккаб, энг қоронғи томонларигача тўғри эстетик баҳо бера олади. Дунёқараш санъаткорнинг тасвирий предметидаги иккинчи даражали — тасодиф аломатлардан асосий ва қонуний аломатларни ажратиш, асар учун энг керакли бўлган хусусиятларни аниқлаш имконини берадиган асосий «қуролдир». «Ҳаётний воқеликни кузатишдаги эмоционал муносабат, нафислик ёки беўхшовликларни эстетик баҳолаш ҳам дунёқарашдан ажралган ҳолда мавжуд бўлмайди»¹⁹.

Реал воқеликни ғоявий эстетик баҳолашда тасвир учун лозим бўлган хусусият, индивидуал деталлар ва штрихлар ажралиб чиқади. Жуда кўп санъаткорларнинг қайта-қайта такрорлашларича, ана шу хусусиятнинг ўзида тўла акс эттирадиган «образларни қогозга тушириш ҳаммадан қийин»²⁰ процессдир. Агар ёзувчининг дунёқараши қанча етук, кўпқиррали ва қанча мазмундор бўлса, у яратадиган образлар ҳам шунча чуқур, сермазмун, ҳақиқий, эмоционал таъсирга бой бўлиши турган гап.

Бадий асар образлилиги форма ва мазмун жиҳатидан ёзувчи ижод қиладиган адабий методга, жанрга, қолаверса адабий турларга қараб ҳар хил тусда бўлиши мумкин.

Одатда Ф. Энгельснинг «Реализм деталларнинг ҳаққоний бўлишидан ташқари типик характерларни типик шароитларда ҳаққоний гавдалантиришни ҳам тақоза қилади», деб берган таърифи асосида типик характерлар яратиш масаласида кўпроқ гапирилади. Ҳақиқатан ҳам характерлар яратиш бадийликнинг бош масаласи бўлиб бу тўғрида фикр юритиш ҳам табиий, ҳам қонунийдир.

Чунки «характерлар яратиш ҳаёт воқеликларини умумий қилиб тасвирлашдан сақлайди, борлиқни тўлароқ қамраб олишга асос беради»²¹.

Бироқ бадий асар образлилигини ўрганиш масаласида фақатгина типик характерлар образини назарда тутиш, бизнингча, қўйилган проблемани бир томонлама ҳал этишга интилиш демакдир.

Умуман образлилиқ хусусидаги текшириш иши жуда кенг маънога эга бўлиб, фақат типик характерлар образи ва уларнинг яратилиш манбалари ҳақидагина эмас, балки типик шароитлар образлари проблемасини ҳам, аниқроқ қилиб айтганда, ёзувчининг бутун асар давомидаги образли фикрлаш қобилиятини ҳам таҳлил этишни ўз ичига олиши керак.

Образли тасвир деганда фақат ўхшатиш, сифатлаш ва истиораларнигина назарда тутиш сингари жуда эски ва мутлақо бир ёқлама тенденциялардан воз кечмай туриб, бу масалага қўл уриш мумкин эмас.

¹⁹ А. К. Дрёмов, *Художественный образ*, М., «Советский писатель», 1961, стр. 288.

²⁰ Ф. Гладков, *О литературе*, М., «Советский писатель», 1955, стр. 12.

²¹ М. Қўшжонов, *Ҳаёт ва маҳорат*, Тошкент, *Узадабийнашр*, 1962, 12-бет.

ШАВКАТ ХОЛМАТОВ

МАСАЛ ЖАНРИ ҲАҚИДА

Масал, баъзи манбаларда таъкидланишича, мустақил жанр сифатида эрамиздан аввал VI—V асрларда пайдо бўлган¹. У, қадимги Греция, Ҳиндистон ва бошқа Шарқ мамлакатларида кенг тарқалган. «Панчатантра», «Калила ва Димна» каби қадимий ҳинд масаллар тўплами донишманд Пилъпай томонидан ёзилгандир. Эзоп ва Федрларнинг масаллари ана шу давр масалларининг бизгача етиб келган намуналари-дир. Масал жанрининг пайдо бўлиши масаласини кўпчилик олимлар фригиялик қул — Эзопнинг номи билан боғлайдилар. Эзоп эрамиздан аввалги VI асрнинг ўрталарида яшаган ва прозаик йўл билан масаллар ёзган. Айрим афсоналарда ҳикоя қилинишича, Эзопни ҳукмдор Адмон ниҳоят даражада азоблаган². Бундай зулмга чидай олмаган Эзоп ўз ҳукмдорида бўлган ғазаб ва нафратини масалда, символик образлар ёрдамида пичинг ва кинояли тарзда ифодалаган. Адабиётшуносликда учрайдиган «эзопча тил» (эзоповский язык) тушунчаси ана шу шахс номи билан боғлангандир.

Шуни айтиш керакки, масал халқ поэтик ижодига энг яқин жанрлардан биридир. У ўз халқ оғзаки ижоди, унинг ҳайвонлар ҳақидаги эртаклари заминида пайдо бўлди. Ёзувчилар уни ўз ижодларида қайта ишлаб, такомиллаштира борганлар. Демак, масал жанрини халқ яратган, десак хато қилмаган бўламиз.

Эзоп яратган масаллар туб маънодаги масал эмас эди, албатта. Унинг масаллари, асосан, оддий ҳикоя қилиш, панд-насиҳатдан иборат бўлган. Масалан, унинг «Қалдирғоч ва Одам»³ масалида ҳикоя қилинишича, отасидан қолган меросни сотиб тамом қилган ва фақат биргина кўйлак билан қолган бадахлоқ бир йигит бемаҳал келган қалдирғочни кўриб баҳор келди, ёз бўлди деб ўйлайди. Охирги кўйлагини ҳам сотиб юборади. Бироқ изғиринли совуқ бошланиб, қалдирғоч совуқда қотиб қолади. Уни кўрган йигит:— Шўрлик,— дейди унга қараб,— сен мени ҳам ҳалок қилдинг.

Эзопнинг бу масали ўз вақтида қилинмаган иш ҳамма вақт хавфлидир, деган ғояни олға суради.

Умуман ўсиш ва ўзгариш процесси бошқа жанрлар қатори масалга ҳам хосдир. Дарҳақиқат, масал ҳам ўсиб, мустақил жанр сифатида Ҳиндистонга, Мисрга, Ўрта Осиё ва кейинчалик Европа мамлакатларига тарқала бошлаган. Эзопдан сўнг масал жанри Федр (I аср), француз масалчиси Лафонтен (XVIII аср) ижодида, рус адабиётида Сумароков,

¹ Н. Л. Степанов, Мастерство Крылова баснописца, М., «Советский писатель», 1956.

² «Энциклопедический словарь», т. 40, СПб., 1904, стр. 187.

³ «Басни русских писателей в сравнительном изучении», СПб., 1891, издание И. Глазунова.

Хемницер, И. Крилов, Гльберг (XVIII аср) ва Лессинг (XIX аср) ижодларида юксак чўққига кўтарилди. Улар қадимги антик масал традициясини давом эттириб, уни ижодий ривожлантирдилар, масалларга ҳаётий ва миллий характер бахш этдилар.

Ўзбек адабиёти тарихида ҳам масал жанри қадимий традицияга эга. Классик санъаткорлар ўз ижодларида масал ёзишга ҳам эътибор берганлар. Шунинг учун ҳам адабиётимизнинг бошқа бир қанча жанрлари каби масал жанрида ҳам маълум традицияга эгамиз.

Шуни ҳам айтиш керакки, баъзи адабиётшунослар ўзбек адабиётида масал жанрининг тараққиёти ҳақида фикр юритганларида ўзбек адабиётида масал XIX асрнинг бошларида юзага келди, деган ҳақиқатдан йироқ фикрни олға сурадилар⁴.

Улар Гулханийгача ўзбек классик поэзиясида масал яратган санъаткорларни, жумладан М. Кошғарийнинг «Девону луғатит турк» асарига киритилган «Қиш ва Ёз», Юсуф Амирийнинг «Чоғир ва Банг», Яқинийнинг «Ўқ ва Ёй мунозараси», Аҳмадийнинг «Созлар мунозараси», Пошоҳожанинг «Мифтоҳ ул-адл» ва «Гулзор» масаллар тўпламини, Саидо Насафийнинг «Ҳайвонотинома» («Баҳориёт»), Нишотий ҳамда Алишер Навоийнинг масалларини эътибордан четда қолдирадилар. Ҳолбуки, халқ оғзаки ижоди намуналаридан моҳирона фойдаланиб, ўзбек классик адабиётида масалчилик традициясини яратган бу улкан санъаткорларнинг хизматлари катта. Улар ўзбек адабиётида масал жанрини такомиллаштирдилар, унинг тасвир доирасини кенгайттирдилар, янги-янги имкониятларини очдилар. Қисқаси, ўзбек адабиётида масал жанри узоқ тарихга ва қадимий традицияга эга. Гулханий эса, ана шу сермаҳсул традицияни новаторлик билан ривожлантирган, масалга ўз даврининг актуал проблемаларини сингдирган ва унинг сатирик қувватини янада оширган.

Масал — ҳажми унча катта бўлмаган, насрий ҳамда шеърӣ йўл билан ёзиладиган, воқеликни аллегорик ҳамда символик образлар ёрдамида ифодаловчи, мустақил сюжетга эга бўлган эпик асардир. Масалга хос бўлган лаконизм — яъни образ ва характер, ҳаётий картиналар яратишдаги ихчамлилик, фикрни кам сўз билан ифодалаш, сўз ва бадий воситаларни тежаб ишлатиш—катта-катта мазмунни ўқувчига тез етказишга имкон беради. Шунинг учун ҳам И. А. Крилов таъбири билан айтганда, масални «ёш бола ҳам бемалол ўқийди ва тушунади».

«Масал сатира сифатида поэзиянинг ҳақиқий туридир»⁵,— деган эди В. Г. Белинский. Дарҳақиқат, масал мустақил жанр сифатида поэтик асарлар эга бўлган хусусиятлар—ҳажм, ритм, қофия, сюжет, композиция ва бошқаларга эга бўлади. Лекин масални бошқа жанрлардан ажратиб турувчи ўзига хос хусусиятлари ҳам бор.

Масални бошқа жанрлардан фарқлайдиган биринчи элементи унда кишилар қатори ҳайвонлар, қўшлар, нарсалар, ўсимликлар ва бошқа символик ҳамда аллегорик образларнинг иштирок этишидир. Лекин аллегория ҳали масал деган сўз эмас. В. Г. Белинский Крилов масалларидан чиқиб, масал жанри учун аллегория образ яратишда, унинг характерини очишда муҳим бадий восита ролини ўйнайди⁶,—деган эди.

Масалда ҳайвонлар, нарса-предметлар иштирок этса-да, аслида бу аллегорик ва символик образлар — типлар заминида доимо реал воқелик ва ҳақиқий кишилар образи ётади.

⁴ Қаранг: «Ученые записки Ташкентского Государственного педагогического института», т. 32, выпуск 3, Ташкент, 1962.

⁵ «Октябрь», 1953, № 11, стр. 186.

⁶ В. Г. Белинский, т. 14, М., Изд-во АН СССР, 1954, стр. 149.

Масалан, И. А. Қриловнинг «Ниначи ва Чумоли»⁷ масалида ёзми соя-салқин жойда тараллабедод билан ўтказган, «қиш ғамини ёз емаган» Ниначи қишда оч-яланғоч қолиб, Чумолининг олдида нажот излаб боргани ҳикоя қилинади. Шу тариқа автор ишқмас, вақтни беҳудага ўтказувчи, эртасини ўйламайдиган шахслар устидан Ниначи образи орқали ачиқ киноя билан кулади. Ҳ. Ҳ. Ниёзий эса, ўзининг 1914 йилда ёзган «Тошбақа билан Чиён»⁸ масалида душман асло дўст бўлмаслигини, унга яхшилик қилиш беҳудага кетишини Тошбақа ва Чиён муносабатида усталик билан очиб беради.

Масал жанрининг аллегория — киноя, мажоз, кесатиш каби хуссиятлари ёзувчининг ўз фикрини образли қилиб айтишга, шу билан китобхонда кулги уйғотиш ва, ниҳоят, унга эстетик завқ беришга интилиш натижасида пайдо бўлган. Масалда сатирик ва юмористик элементлар муҳим ўрин тутди. Шунинг учун ҳам масал сатиранинг поэзиясидир, деб бекорга айтмайдилар. Масал сатирасининг кучи ҳам ана шунда.

Масал лирикадан ўзининг воқебандлиги билан фарқ қилади. Лирик асарлар сюжетсиз бўлиши ҳам мумкин. Лекин масал учун қатъи сюжет линияси зарур. Шунинг учун ҳам ҳикоя қила билиш санъати, сюжет тузишдаги маҳорат масалчи маҳоратининг муҳим томонларидан бирidir. Масалнинг ғоявий ва ахлоқий мазмуни унинг сюжет тараққиётидан келиб чиқади. Масалчининг сюжет яратишдаги маҳорати унинг масал қурилишини аниқ, қисқа қилиб ва мантиқан уйғунлаштира олганлигида кўринади.

Масалчи асар яратар экан, сюжет йўналишига ниҳоятда эътибор бериши, масал сюжетининг марказий (асосий) йўналиши учун кераксиз бўлган бирорта ҳам ортиқча деталь ёки тафсилотни киритмасликка эришиши керак. Ана шундай тўлақонлилик билан ёзилган масаллардан «Тошбақа билан Чиён» (Ҳамза), «Қурбақа билан Чумоли» (П. Мўмин), «Тўриқ ва Жийрон» (Ю. Шомансур), «Гулзор билан Ғумай», «Ўргимчак билан Чивин», «Раҳбар хўроз», «Олим Ғоз», «Икки гул», «Жин, Шайтон ва Инсон», «Ток ва Куртак» (М. Худойқулов), «Оқтомоқ билан юмшоқ» (М. Бобоев), «Санъаткор курка» (Ш. Саъдулла), «Ошқовоқ ҳақида масал» (Э. Воҳидов) ва бошқа асарларни таъкидлаш ўринlidir. Буларнинг баъзиларини бадий томондан етук ва мукамал асар деб бўлмаса-да, бироқ уларда сюжет тараққиёти анчагина табиий қилиб берилган. Композицияси пишиқ ишланган. Ортиқчалик сезилмайди.

Масал композициясининг мукамаллиги ундаги ҳаракатнинг қонуний ривожланиши асосида юзага келади. Сюжет тараққиёти воқеанинг қутилмаган ҳодисалар билан тугалланишига олиб келади. Қолбуки, ўқувчи асар ечими шундай бўлади, деб асло ўйламайди. Шунинг учун ҳам масал сюжетини икки сюжет йўналишига ажратиш мумкин: булардан биринчиси, дастлабки ситуация, яъни асар воқеасининг бир меъёрга ривожланиб келиши, характерлар тўқнашувининг мантиқий давоми бўлса, иккинчиси, ана шу тўқнашувининг қутилмаган натижа, тўғриси, аввалги воқеа йўналишига қарама-қарши бўлган иккинчи воқеанинг юзага келишидир. Сюжет тараққиётининг ана шу иккинчи қисмида автор ғояси, фикр ва мақсади очилади.

Масалан, С. Михалковнинг «Бадмаст қуён» масалини олайлик. Бунда автор икки юзламачи, лаганбардор қуённинг мастлик орқасида ўзини шердан ҳам кучлироқ, деб ҳис этиши орқасида ноқулай аҳволга тушиши воқеасини ҳикоя қилади. Типратиканнинг туғилган кунини ни-

⁷ И. А. Қрилов, Масаллар, Тошкент, Ўздавнашр, 1952, 24-бет.

⁸ Ҳ. Ҳ. Ниёзий, Танланган асарлар, 1 том, Тошкент, Ўздабиянашр, 1960, 100-бет.

шонлаш учун келган Қуён кўп ичиб маст бўлади. У уйига кетмоқчи бўлганида ўрмонда Шер пайдо бўлганлигини унга эслатадилар. Бадмаст Қуён эса:

«Шердан зўрроғи ҳам бўлса ўрмонда,
Парчалаб ташлайман уни шу онда!»—

деб кетаверади. Аммо шу пайт унинг қаршисидан Шер чиқиб, ёқасидан шартта бўғади. Воқеанинг мана шу ерига келганда масалнинг сюжет йўналиши ўзгаради. Қуён ҳаракати ҳам бирдан ўзгаради. Бу авторнинг ютуғидир. У сюжетни шундай тузганки, гўё бу масал эмас, балки кичкина комедия! Бунда воқеа эмас, балки образ ҳукмронлик қилади. Образ психологиясига қараб воқеа ҳам ўзгаради:

Қуённинг бошидан учиб бор кайфи,
Чангалдан қутулмоқ йўлини излайди:
— Ҳалиги... Мен... биз... кечиринг, фақат
Бир жойда бўлувди андак зиёфат,
Шу ерда оғизга олувдим қиттак.
Аммо у ердаги меҳмонлар бутун,
Қадаҳ кўтардилар фақат Сиз учун,
Шербаччалар учун, Шер хоним учун,
Ичмай бўлармиди, шундай бир вақтда...
Шер кулиб ёқадан чангални олди,
Шу зайл Ғилайвой соғ-омон қолди.
Шер мастни ёқтирмас, ичмасди ҳечам
Аммо... хушомадни севарди пича.⁹

Демак, бу масалда ҳам сюжет асосан икки қисмдан иборат. Биринчи қисм Қуённинг то шер чангалига тушган давргача бўлган сюжет тараққиёти, иккинчиси эса, шундан сўнгги воқелик. Автор ғояси ҳам мана шу иккинчи қисмда очилади. Автор бу масали орқали хушомадгўй ва хушомадгўйликни ёқтирувчи баъзи шахслар устидан аччиқ кулади ва ҳоказо.

Масалнинг ўзига хос хусусиятларидан яна бири унинг хулосали бўлишидир. Масалнинг хулосаси уч хил бўлиши мумкин. Биринчидан, қисм-қисса қисм-қиссадан олдин берилади. Бу кўпроқ И. А. Крылов масалларида («Қарға ва Тулки», «Оққуш, Чўртан балиқ ва Қисқичбақа» ва бошқалар) учрайди. Иккинчидан, қисм-қисса масалнинг охирида берилади: «Тошбақа билан Чиёв» (Ҳамза), «Маймун ва Нажжор» (Гулханий), «Олим Ғоз», «Ўроқ», «Чалғи ва Комбайн» (С. Абдуқаҳҳор) ва бошқалар. Бу усулни ҳозирги кундаги масалчиларимиз ижодида кўпроқ кўриш мумкин. Учинчидан, «қисса» масалнинг бошида ҳам, охирида ҳам берилмаслиги мумкин. Бу вақтда «қиссадан қисса» чиқариш асарнинг умумий руҳига сингдириб юборилади. Қисса чиқариш ўқувчининг ўзига ҳавола қилинади. Бундай масалларга ўзбек совет адабиётидан «Чумоли ва увоқ», «Бўрсиқ домком», «Ола кўппак ҳақида» (Ямин Қурбонов), «Бурун билан қулоқ» (П. Мўмин), «Ғоз муҳокамада», «Карнай ва Сурнай» (Олим Қўчқорбеков) ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Масал жанрининг тематик имкониятлари кенг ва каттадир. Унда панд-насихат, ахлоқ нормаларини тарғиб этишдан ташқари сиёсий темаларни ҳам, капитализм иллатларига қарши курашни ҳам, хотин-қизларга бой-феодалларча муносабатни ҳам, шунингдек, эндигина куртак отаётган янгилликни ёки ижобий ҳодисаларни ҳам акс эттириш мумкин.

Масалан, сиёсий темада ёзилган «Кўршапалакнинг дарди» (Н. Турмухамедов), «Бўғма илон билан Айиқча» (Я. Қурбонов), хотин-қизларга бой-феодалларча муносабатни қораловчи «Қалдирғоч қаноти», «Орзу-ҳавас» (М. Худойқулов), текинхўрликни, мақтанчоқликни, ғийбатчиликни танқид қилувчи «Миққий вакил» (Я. Қурбонов), «Гулзор билан Ғу-

⁹ «Муштум», 1964, М. Худойқулов таржимаси.

май (С. Абдуқаҳҳор), «Баднафс бўри» (О. Қўчқорбеков), «Тош ва Гишт» (С. Хўжаев), ижобий ҳодисаларни тасдиқловчи «Чўмоли билан Увоқ», «Карнай ва Сурнай» (О. Қўчқорбеков), «Ола буқа билан Тарғилой тўйи» (Ғайратий), «Икки Арра» (Н. Турмуҳамедов), «Тутун ва Булут», «Чархпалак ва Сув насоси» (Ч. Долимов) ва бошқалар ана шундай масаллардир.

Масал ўзининг тузилиши ва тараққиётига кўра бир неча турларга бўлинади: масал-ҳикоя, масал-эртақ, масал-фельетон, масал-монолог, масал-памфлет, қисқа масал (кичик масал, баъзан, масал-эпиграмма ҳам деб юритилади).

Масал ёки масал-ҳикоя — шеърӣ ҳамда прозаик йўл билан ёзилиб, ҳаётни аллегорик образларда реал тасвирловчи бўлгани учун кенг тарқалган, кўпчилик шу усулда ижод қилган. Масалнинг бу тури остида доим дидактика, панд-насихат туради. Юқорида тилга олинган «Тошбақа билан Чиён», «Тўғри сўз бола» (Ҳамза), «Олим Ғоз», «Така билан Эчки» (С. Абдуқаҳҳор) ва бошқа шу каби масаллар фикримизнинг далили бўла олади. Масалнинг бу тури баъзан проза йўли билан ҳам ёзилиши мумкин. Бунга мисол қилиб «Бўғма илон билан Айиқча» (Я. Қурбонов), «Ола буқа билан Тарғилой тўйи», «Тарғилойнинг ҳасрати» (Ғайратий), «Қайчи», «Сировсин ва Бўрсиқ» (М. Худойқулов), «Икки ўртоқ», «Ота ва ўғиллар», «Олмаҳон ва Бўри» (Л. Н. Толстой) ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Масал-эртақ — энг қадим даврлардан мавжуд бўлиб, бу асосан эртақ шаклида ёзилади. Бунда ёзувчининг фантастикаси устун туради. Гулханийнинг «Зарбулмасал», Қ. Муҳаммадийнинг «Қўнғиз бикач билан Сичқонбой» каби асарлари масал-эртаққа яққол мисол бўла олади.

Қисқа масал (ёки масал-эпиграмма) — масал жанрининг энг қисқа тури бўлиб, икки мисрадан олти ва саккиз мисрагача бўлиши мумкин. Масалнинг бу формаси ҳам асосан кейинги даврнинг маҳсулидир. О. Қўчқорбековнинг «Ғоз муҳокамада», «Тулкининг жавоби», «Ойна ва Маймун», «Карнай ва Сурнай», Ч. Долимовнинг «Тутун ва Булут» каби масаллари қисқа масалга мисол бўла олади.

Масалчиларимиз совет масалчилигини янада ривожлантиришга, унинг янги-янги формаларини очишга ҳаракат қилмоқдалар. Ҳозирги замон масалчилигига назар ташласак, унда фақат совет воқелигига оид темаларгина акс эттирилиб қолмай, балки халқаро темалар (яъни империализмнинг кирдикорларини фош қилувчи мавзулар) ҳам акс эттириляётганини кўрамиз.

Масалчилик умумсовет адабиётида бўлганидек, ўзбек совет адабиётида ҳам сўнгги ўн йил ичида анча ривожланди. Масалчиларимиз қаторига янги-янги ёш талантлар келиб қўшилмоқда. Ҳозирги вақтда С. Михалков, Б. Тимофеев, П. Шадур, Н. Мизин (рус адабиётида), С. Абдуқаҳҳор, Я. Қурбонов, М. Худойқулов (ўзбек адабиётида), В. Карбан, И. Э. Волосевич (белорус адабиётида), Миртич Карюн (арман адабиётида), Х. Эфендиев (озарбайжон адабиётида), Р. Шукурбеков, М. Борбогулов (қирғиз адабиётида) ва бошқалар ўзларининг сермазмун масаллари билан кўпмиллатли адабиётимиз тараққиётига муҳим ҳисса қўшмоқдалар.

И. ЗИЕВА

**КЕЛИШИК АФФИКСЛАРИНИНГ ФУНКЦИОНАЛ
АЛМАШИНУВИГА ДОИР**

Ўзбек адабий тилида ҳар бир келишик ўзига хос формага эга бўлиб, гапда маълум синтактик вазифани бажаради. Аммо келишик формалари ўз вазифаларини бажариш билан бирга, баъзан бошқа келишикларга хос бўлган вазифаларни ва маъно муносабатларини ҳам ифодалаши мумкин. Бу эса ўзбек тилида келишик формалари орасида **функционал алмашинув** ҳодисаси мавжуд эканлигини кўрсатади.

Бунда бир келишик вазифа жиҳатидан ўз доирасидан чиқиб, бошқа келишикка хос бўлган функцияни бажариб келади. Функционал алмашинув ҳодисаси рўй берган пайтда маълум бир келишикнинг қайси келишик ўрнида қўлланганлиги ёки қайси келишикка хос маъно муносабатларини ифодаляётгани контекст ва интонация ёрдами билан аниқланади. Функционал алмашиш ёки маъно муносабатларидаги параллелизм, айниқса, айрим хусусиятларга кўра ўзаро бирлашувчи келишиклар орасида кўпроқ учрайди ва шу сабабдан бир келишик орқали ифодаланган маънони бошқа бир келишик бузмасдан ифодалай олиши мумкин. Бироқ бундан ҳар қандай келишик маъноси ҳам истаган бир форма билан ифодаланаверади, деган хулоса келиб чиқмайди, албатта.

Кейинги вақтларда ўзбек тилшунослигида, умуман туркологияда ҳам, келишик формаларининг функционал алмашинуви ҳодисасига оид бир қанча мақолалар, ишлар эълон қилинди¹. Бу мақолаларнинг кўпчилиги ўзбек тилидаги қаратқич ва тушум келишиклари орасидаги функционал алмашинув масаласига бағишланган. Фақат филология фанлари доктори Ф. Абдуллаевгина жўналиш келишигининг бошқа келишиклар билан функционал алмашинув масаласига тўхталиб ўтади².

Биз бу ўринда макон ва замон муносабатларини кўрсатувчи локал келишиклар аффиксларининг бири ўрнида иккинчисининг қўлланиши ҳамда улар орасидаги функционал алмашинув масаласига тўхталиб ўтмоқчимиз.

Жўналиш келишиги локал келишиклардан бири бўлиб, одатда, ўрин-пайт, чиқиш ва баъзан тушум келишиклари ўрнида алмашилиб келади. Бу ҳолни аниқроқ тасаввур қилиш учун уни қуйидаги келишиклар билан қоғиштириб кўрамиз.

¹ В. В. Решетов, Об одном узбекском падеже, «Тюркологический сборник», I. М. — Л., 1951; Э. В. Севортян, К истории падежной системы в тюркских языках, «Ученые записки ВИИЯ», 1958, № 6; А. Маъруфов, Ўзбек адабий тилидаги икки келишик формаси ҳақида, «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1958, 1-сон; Е. Ф. Ғуломов, Ўзбек тилида қаратқич ва тушум келишиклари ҳақида, «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1958, 1-сон.

² Ф. Абдуллаев, Келишик аффиксларининг генезисига доир (учинчи мақола), «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари» 1961, 5-сон. 1962, 2-ва 4-сонлар (биринчи, иккинчи ва учинчи мақола), «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1962, 4-сон.

а) Жўналиш ва ўрин-пайт келишиги (-га || да).

Ҳозирги ўзбек тилида бу икки форма бошқа келишиклар сингари мустақил келишиклар саналади. Чунки мазкур келишиклар ҳам ўзининг семантик-грамматик функциялари жиҳатидан бир-биридан фарқланади. Бироқ юқорида қайд этиб ўтганимиздек, функционал алмашинув, яъни вазифадошлик ҳодисаси бу келишиклар орасида ҳам учрайди. Бунда жўналиш маъноси учун баъзан ўрин-пайт келишигининг кўрсаткичи ёки, аксинча, ўрин-пайт маъноси учун жўналиш келишигининг кўрсаткичи ишлатилиши мумкин.

Сўзлар лексик-семантик жиҳатдан ўринга тегишли бўлганда, жўналиш келишигида келган сўз билан ўрин-пайт келишигида келган сўз ўртасидаги фарқни ажратиб олиш, уларнинг қайси бирини қўллаш тўғри эканлигини фарқлаш қийинлашади:

Ишларингизга муваффақият||Ишларингизда муваффақият
тилайман. тилайман.

Кеча биз боққа тўпландик.||Кеча биз боғда тўпландик.

Бу гаплардаги «ишларингизга, боққа» сўзларини ўрин-пайт келишигида «ишларингизда, боғда» деб ишлатса ҳам, умумий маънога дейarli таъсир қилмайди. Шунинг учун ҳам юқоридагидек ҳолатда жўналиш келишиги семантик-синтактик жиҳатдан ўрин-пайт келишигига хос бўлган маънони ҳам қисман ифодалаб келиши мумкин.

Келишиклар ўртасидаги функционал алмашиниш ҳодисаси ҳам узоқ тарихга эга. Жумладан, жўналиш ва ўрин-пайт келишиги аффиксларининг функция жиҳатидан баъзан тенг келиши қадимги ёзма ёдгорликлар тилида, эски ўзбек тилида ҳамда ҳозирги ўзбек шевалари ва фольклорга оид материалларда -га ва -да қўшимчалари аралаш ёки параллел қўлланилиш фактларига тез-тез дуч келиш мумкин. Масалан, қадимий ёзма манбаларда: *Бир йылқа торт йоли соқуштым* (Бир йилда тўрт марта уруш қилдим). *Ики отыз йашыма тапғач таба сулзидим* (Йигирма икки ёшимда Хитой томон юруш қилдим). *Уч йэтмиш йашымқа адырылтым* (Олтмиш уч ёшимда айрилдим-вафот қилдим). *Отуз ёшимка оғз ҳўзmatчи болтым* (Ўттиз ёшимда унга хизматчи бўлдим)³.

Эски ўзбек тили манбаларида: *Борисин олдиға арз айладим* (Барисининг олдида арз айладим). *Хорасандан Қабулда келдилар* (Хорасандан Қабулга келдилар). *Ёзга* шаҳр ўлди улусдин холи (*Ёзда* шаҳар улусдан холи бўлди). *Ақл агар бор санга, иш қилакўр* (Агар сенда ақл бўлса, иш қил).

XI асрнинг қимматли ёдгорликларидан бири Юсуф хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» китобида бу икки келишик аралаш ҳолда қўлланилган: *қайда барыр (қаерга борар), йақин турма анда* (унга яқин турма)⁴.

Жўналиш ва ўрин-пайт келишикларининг қадимги ёзма ёдгорликлар тилида, эски ўзбек тили материалларида параллел равишда қўлланилиши ўзбек тили тараққиётининг қадимги даврларида мазкур икки келишикнинг функциясини ўз ичига олган битта умумий келишик бўлганмикин, деган мулоҳазага олиб келади⁵.

Худди шу ҳолатни ҳозирги туркий тилларда⁶ ҳам учратиш мумкин.

³ «Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси», 1 том, Тошкент, 1941, 9—10-бетлар.

⁴ К. Қаримов, Категория падежа в языке «Қутадғу билиг», автореферат канд. дисс., Ташкент, 1962, стр. 13.

⁵ В. В. Решетов, Т. Иброҳимов, Ўзбек тилшунослигидаги баъзи бир актуал проблемалар, «САГУ илмий асарлари», Тошкент, 1953, 13-бет.

⁶ Н. К. Дмитриев, Грамматика башкирского языка, М.—Л., 1948, стр. 61—63; Л. Н. Харитонов, Современный якутский язык, ч. 1, Якутск, 1947, стр. 109.

Масалан, С. В. Ястремский «Грамматика якутского языка»⁷ асарида ҳозирги ёқут тилида учрамайдиган ўрин-пайт келишигининг қадимги вақтларда бўлганлигини ва унинг кейинги вақтларда йўқолиб кетганлигини, ўрин-пайт келишигининг вазифасини ҳам жўналиш келишиги ўтай бошлаганлигини исботлашга уринади.

XV ва ундан кейинги асрларда яшаб ижод этган шоирларнинг асарлари тилида ўрин-пайт келишиги (-да) ўрнида -қо, -ғон қўшимчалари ҳам учрайди: *манкофурсат бўлмади* («Бобирнома»), *моғон нима ишинг бор деб чапанлаб сўкаберди* («Кунтуғмуш»).

Шеваларимизро жўналиш қўшимчасининг ўрин келишиги вазифасида ёки, аксинча, ўрин-пайт қўшимчасининг жўналиш келишиги вазифасида, шаклан фарқланмаган ҳолда келиш ҳоллари ҳам учрайди. Бу ҳодиса, айниқса, Самарқанд-Бухоро группасига кирувчи шевалар учун типик ҳол саналади⁸: *Бу эдамлар санъ элдыңга нъма қъладъ? Беччелә мәктәбгә оқуййъ. Мәктәб шу қъшләққа. Бухарәгә элдәли гулләди. Озънгге йоқ эләмгә йоқ. Самарқанга бәр қуш бәр. Қанәтгә комуш бәр.*

Мазкур шеваларда жўналиш келишиги қўшимчасининг вазифасини асосан ўрин-пайт қўшимчаси бажаради. Аммо -га қўшимчасининг -да қўшимчасига алмашиниши йўналиш маъносини билдиргандагина содир бўлади: *Мәғзиндә бәрил чәй эл. Сәмәрқандә кеттә. Мәктәбдә бәрәмән. Мундә кә.* Бу шеваларда (Самарқанд-Бухоро) ўрин-пайт келишигига нисбатан жўналиш келишигини қўллаш устунроқ бўлган.

Қашқадарё водийси шеваларида ўрин-пайт келишиги вазифасини жўналиш келишиги бажаради. Масалан, Қарши шевасида ўрин-пайт келишиги қўшимчаси умуман йўқ, унинг вазифасини жўналиш келишиги қўшимчаси ўтайди. Мазкур шевада жўналиш келишиги қўшимчаси унлидан сўнг -йа, ундошлардан сўнг -га, -ка, -қа тарзида қўлланилади: *У катта аксёйа хурмайа қатъх элп бәрған чәққа йолга йәғмър йәққан. Бу къшъ Бухарёйа йашайдъ*⁹.

Бу ҳодисани баъзи текширувчилар тожик тилининг таъсири натижасида вужудга келган, деб изоҳламоқчи ҳам бўладилар, бироқ тарихий жиҳатдан тожик тили билан алоқада бўлган бошқа ўзбек шеваларида бу икки келишик (-га ва -да) бир-бирдан қатъи равишда фарқланади¹⁰.

Бу икки келишикнинг ўзаро тенг келиши ҳозирги ҳодиса эмас. Масалан, жўналиш келишигининг -йа белгиси қадимги туркий тилда ўрин келишиги маъносини ҳам ифодалай олган: *йира-йа* (шимолда || шимолга), *қуры-йа* (ғарбда || ғарбга)¹¹.

-га ва -да аффиксларининг функция жиҳатидан баъзан тенг келиши, юқоридаги мисолларда кўрганимиздек, Самарқанд, Бухоро шеваларида умуман аралаш қўлланадиган бўлса, баъзи шеваларда (масалан, Тошкент, Андижон) эса, шунингдек қўшни шеваларда ҳам тенг келиш (аралаш) ҳодисаси бу икки аффикснинг маъно чегараси йўқол-

⁷ С. В. Ястремский, Грамматика якутского языка, М., 1938, стр. 167.

⁸ В. В. Решетов, Ш. Шоабдурахмонов, Ўзбек диалектологияси, Тошкент, 1962, 211-бет; М. Мирзаев, Ўзбек тили Бухоро шевасининг хусусиятларига доир, «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1959, 1-сон; Ҳ. Ғуломов, Ўзбек тилининг Жиззах шеваси, «Ўзбек диалектологиясидан материаллар», 1 том, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1957, 87-бет.

⁹ А. Шерматов, Қарши шевасида келишик ва эгалик қўшимчалари, «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1959, 3-сон.

¹⁰ В. В. Решетов, Ш. Шоабдурахмонов, Ўзбек диалектологияси, 211-бет.

¹¹ П. М. Мелиоранский, Памятник в честь Кюль-Тегина, СПб., 1888, стр. 60; Г. И. Рамстедт, Введение в алтайское языкознание, М., 1957, стр. 39—40.

ганлиги сезилгандагина учрайди: **Чорсида** тушаман ва **Чорсига** тушаман¹².

-да ва -га аффиксларининг функция жиҳатидан тенг келиши фольклорга оид асарларда ҳам учрайди: **Тонг отмай қайда борамиз пийда? Шукур қилиб бунда қайтиб келинглар** („Авазхон“). **Ипак чулки таранг икки оёқда, Уралган шарфи юпка оқ томоқда. Баланд тоғдан оширайин, Оқ сийнамда яширайин** („Кунтуғмиш“). **Даврон сургин, хуморим, маконингга** („Равшанхон“).

б) Жўналиш ва чиқиш келишиги (-га || -дан).

Ўзбек тилида баъзан жўналиш келишиги билан ифодаланадиган маъноларни чиқиш келишиги формаси билан бериш ё, аксинча, чиқиш келишиги билан ифодаланадиган маъноларни жўналиш келишиги формаси билан бериш мумкин: **Мен шундай дейишдан уялдим** (Ойдин). **Қўлтиғидан кириб оёғини ерга тегизмай олиб кетди. Таёқ зарби ўтиб эди шўрлидан** («Кунтуғмуш»).

Бундай ҳолатда иккала форма ҳам маънога унчалик таъсир этмайди. Балки бу икки келишик орасида ҳам ўзаро функционал алмашинув ҳодисаси рўй беради, холос.

Қадимий ёзма манбаларда ҳам чиқиш келишиги кўрсаткичи ўрнида жўналиш келишигининг кўрсаткичи (-га) келиши ҳодисаси учрайди: **Сиз йлимй, қунчуюма, оғланума, будунума, сизимй алтмуш йашумда...** (адирылтым).¹³ (Сиздан, давлатимдан, бекамдан, ўғилларимдан, халқимдан, сизлардан олтимиш ёшимда... (айрилдим, яъни ўлдим)).

Ана шу ҳолни эски ўзбек тилига оид ва ҳозирги ўзбек шева-ларига хос материалларда ҳам учратиш мумкин: **Султон ул ўғлонга сўрди** (С. Саройи). **Айағъм қабардъ чахмоқ тэшъгъ**¹⁴. **Анар сорды. Қатиғ қорқты озкэ** („Қутадғу билиг“).

в) Жўналиш ва тушум келишиги (га || ни).

Ҳозирги ўзбек тилида жўналиш ва тушум келишикларининг функционал фарқлари аниқ белгиланган, ишлатиш ўринлари нормаллаштирилган. Бироқ шунга қарамасдан, функционал алмашинув ҳодисасини бу икки келишик орасида (-га || -ни) ҳам учратамиз. Тушунмоқ, тўлдирмоқ, минмоқ каби феъллар томонидан бошқарилиб келган сўзлар ана шу тарзда икки формада қўлланиши мумкин. Бу ўринда жўналиш билан тушум келишикларининг маъно жиҳатидан унчалик фарқи йўқдай кўринади. Масалан, қиёс қилайлик:

Умарали воқеага тушунмай ўртага келиб ўтирди.
Гапингизга тушунмадим.
Отишга ўргандим.
Отга минди. Ерга босди.
Улар ана шу майда тошларга этакларини тўлдиршиб олишарди.

Умарали воқеани тушунмай ўртага келиб ўтирди.
Гапингизни тушунмадим.
Отишни ўргандим.
Отни минди. Ерни босди.
Улар ана шу майда тошларни этакларига тўлдиршиб олишарди.

¹² А. Маматов, Келишик қўшимчаларининг Андижон шевасида қўлланиши, «Ученые записки ТГПИИЯ», вып. VII, Ташкент, стр. 149; Я. Гулямов, Из наблюдений над морфологией ташкентского говора, «Ўзбек диалектологиясидан материаллар», I том, 185-бет.

¹³ С. Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951, стр. 78. (Аслида текст латин алфавитида берилган).

¹⁴ Ш. Афзалов, Ўзбек тилининг Паркент шеваси, «Ўзбек диалектологиясидан материаллар», I том, 145-бет.

Демак, от тўлдирувчи ўтимли феъл билан боғланса, жўналиш келишиги ўрнида баъзан тушум келишигини ишлатиш ҳам, шунингдек, тушум келишигидаги тўлдирувчи айнн вақтда ҳаракатни бажаришда воситани билдирганда, у жўналиш келишигида келиши мумкин экан. Бу ҳодиса эски ўзбек тили учун ҳам характерли бўлган. Баъзи ёзма манбалар тилида ҳар иккала келишик (-га ва -ни) шаклан фарқланмаган ҳолда учрайди: *Умидин кесиб султонға сўкти* (султонни сўкди). Жўналиш ва тушум келишик аффиксларининг функция жиҳатидан тенг келиши ҳозирги ўзбек шевалари ва фольклорга онд материалларда ҳам учрайди: *Пасажьргә кутъи турупсъзмъ?* (*Жиззах шеваси*). *Авазжон дейди отима. Сен кетсанг болаларга тутар ҳуморинг.*

Хуллас, келишик аффиксларининг бири ўрнида иккинчисининг қўлланиши—функционал алмашинув ўзбек тилидаги барча келишиклар орасида, шу жумладан, жўналиш келишигининг қўлланишида ҳам учраши мумкин экан. Бу эса, локал келишиклар орасида қандайдир тарихий бирлик бор, улардаги формал фарқланиш аста-секин дифференциаллаша бошлаган, деган хулосага олиб келади.

АКБАР МАТФОЗИЕВ

ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ АЙРИМ ЭРГАШТИРУВЧИ
БОҒЛОВЧИЛАРНИНГ ТАРИХИГА ДОИР

Агарчи, агарчанди, ҳарчанд— булар *агар* боғловчиси ва *ҳар* оломошига -чи, -чанд қўшимчаларининг қўшилишидан ҳосил бўлган тўсиқ-сизлик боғловчиларидир.

اگرچه (эгарчи) боғловчиси XI—XIII аср ёдгорликларидан фақат ТФда¹ уч ўринда (81^б, 87^а, 87^б) учрайди, холос. Ҳар уч ҳолатда ҳам гапнинг бошида келган бўлиб, бу эргаш гапнинг кесими шарт феъли орқали ифодаланган.

—(ТФ, 81^б) *اگرچه من اولاردين بولماسام... انلارنى دوست بيلرمەن*
эгарчи мэн улардын болмасам, ...анларны дөст билүрмән.

ҚА, ХШ, МН каби XIV асрга онд манбаларда бу боғловчиларни учратмадик. XV асрнинг биринчи ярмидан бошлаб истеъмол доираси бир оз кенгайган бу боғловчи Навоий ва Бобир асарларида жуда кўп қўлланилган. *Агарчи* боғловчиси ФШда 31 марта, БНда 137 марта қўлланилган. Бу даврда ҳатто унинг энг қисқа формаси—*арچه* (эрчи) ҳам учрайди. Масалан:

اولوسقه كوب شكنجو رنج بيرديم
(ФШ, 226^а) *مین ارچه بیرمادییم باعس من ایردیم*

улусқа көб шикәнж-у рәнж бәрдим,
мэн эрчи бәрмәдим, бәс мэн эрдим.

XV—XVI асрларда *агарчи, гарчи* боғловчилари жуда кўп қўлланилган бўлса ҳам, аммо унинг *-чанд* билан ясалган формалари деярли учрамайди. Улар XVII—XIX асрларда қўлланилган бўлиб *эгарчанд, эгарчанди, эгарчандиким, эгарчандики, гарчанд, гарчандким* каби формаларда келади. Масалан:

эгарчандики зохид, зөфунүндүр,
эрүр ышқ ичрә гөйә тифл-и әбжәд (Нодира, 51^а).
Булса кирои тушсанг пуржиналик каласка,
Гарчандким қилурлар гулдор, ароба қурсин (М. II, 71).

¹ Ишда олдинги мақола («Ўзбек тили ва адабиёти», 1966, I-сон) дагидан ташқари, яна қуйидагича шартли қисқартмалар берилди: КТб—«Култегин ёдномаси», катта ёзув. КТм—«Култегин ёдномаси», кичик ёзув; Дн—«Даҳнома». Британия музейи қўлёзмасининг фото нусхаси; ТМА—А. Навоий, Тарихий мулки Ажам. (Катермер нашри); СС—А. Навоий, Сабаи сайёр. Илмий-критик текст, нашрга тайёрловчи П. Шамснев, Тошкент, 1956; БН—«Бобирнома» (Ильминский нашри); ШТ—«Шажараи тарокима» (А. Н. Кононов нашри), М., 1958; Б. вақое—«Бадое ул-вақое» (Диловар таржимаси), ЎзССР ФАШИ, инв. № 3344; Қул. ФШ—Умар Боқий, Қуллиёти Фарҳод-у Ширин, ЎзССР ФАШИ, инв. № 15728; Б. Муҳалло—«Баёзи Муҳалло». Тошбосма нусха, 1912.

Ҳарчанд ҳарчендим боғловчиси XV аср ва ундан кейинги манбаларда ҳам кўплаб учрайди. Масалан: **ҳарчанд сағй қылды ким, Астробдди инисига бэрмәккә ризә болмады** (БН, 51).

ҳарчандки бэмэр ғам-и ышқ эди Мажнун,
дәрдиمني көрүб тишләди әнгишт-и нәдәмәт (Нодира, 31^а)

Санаб ўтилган тўсиқсизлик боғловчилари маъно ва функциясида фарқ қилмайди. Аммо улар стилистик жиҳатдан бир-биридан бир оз фарқланади: **эгәрчи** поэзияда ҳам, прозада ҳам қўлланаверади; **гарчи** эса, асосан поэзияда келади. Масалан: БНда 137 та **эгәрчи** бўлгани ҳолда, бирорта ҳам **гарчи** йўқ. Аксинча, ШНда 23 та **гарчи** бўлгани ҳолда, бирорта ҳам **эгәрчи** учрамайди. Ёки МҚда 25 ўринда **эгәрчи** учрагани ҳолда, атиги 2 та (61, 75-бетлар) **гарчи** қўлланилган, ҳолос. Шуниси характерлики, ҳозирги ўзбек тилида **гарчи, гарчанд** боғловчилари прозада ҳам анча кенг қўлланилади.

Эски ўзбек тилида қўлланилган тўсиқсизлик боғловчиларидан яна бири **бовужуди улкимдир**. Бу боғловчи **бо+вужуд+ул+ким** каби форсча, арабча ва ўзбекча элементларнинг бирикишидан ҳосил бўлган қўшма боғловчидир. У ўзбек тилида XV—XX асрлар мобайнида қўлланилган бўлиб, асосан прозаик асарларда, айниқса, тарихий-илмий асарларда кўп учрайди. Масалан, М. Нафда 30 дан ва БНда 50 дан ортиқ ўринда қўлланилган. Кейинги даврларда **бовужуди...** боғловчининг истеъмол доираси торая боради ва Муқимий, Фурқат, Ҳамза асарларида спорадик учрайди.

Ҳозирги замон ўзбек тилида бу боғловчи истеъмолдан чиққан. **Бовужуди ...**боғловчиси **бовужуд, бовужуди, бовужудким, бовужудиким, бовужуд улким, бовужуди улким, бовужуди улки, бовужуди бу (шу, бул, булар, шунча, мунча, мундоғ) ...**каби формаларда қўлланилади.

Бу боғловчи асосан тўсиқсиз эргаш гапларни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади. Масалан: **бовужудким бәкләри виләятларини тәшләб кәттиләр, булар Хисәр қорғәнины бәрмәй бәркиттиләр** (БН, 193). Баъзан эса бу боғловчи содда гап составида, ажратилган тўсиқсиз ҳолни кесимга бириктириш учун қўлланилади. Масалан: **бәвужуд шундағ хәм болса, ат, қойның харидәри кәм** (ТВГ, 1880, № 6).

Агарчи, гарчи, агарчанд, ҳарчанд, бовужуди улким каби тўсиқсизлик боғловчилари билан келган қўшма гапда тўсиқсизлик маъносидан ташқари зидлик маъноси ҳам мавжуд бўлади. Шунинг учун кўпинча бундай қўшма гап компонентлари ўртасида юқоридаги боғловчилардан ташқари **аммо, лекин, валекин, лек, вале** каби зидловчи боғловчилар ҳам келади. Масалан: **эгәрчи йашым кичиктур, вәлә төрәм улуктур** (БН, 236). **бәвужуд ул ким, усул-қәидаси билә хәрәкәти мувофьқ эрмәс эрди, аммо халәйыққа андақ әсәр қылурым, көб әл йығлар эрдиләр** (М. Наф., 38).

Ҳоким ва тобе компонентлар ўртасидаги сабаб-натижа муносабатини ифодалаш учун **анын, аны (аның, муның, уның, шуның), учун; чун, чу, чунки; зэрә, чэрә, зэрәки, чэрәки; нә учунки, нәчунким, нәчукким, нәдинки, нәгәким; улсабабдин, улжиҳатдин** каби ўндан ортиқ боғловчилар қўлланилган. Буларнинг ичида **анын, аны учун, аның учунким** кабилар энг қадимий бўлиб, кўрсатиш олмошларига келишич қўшимчалари, „учун“ кўмакчиси ва баъзан **ким, ки** боғловчиларининг қўшилишидан ҳосил бўлгандир. Бу боғловчилар дастлаб қадимги турк ва эски турк (Шарқий Туркистон текстлари) тилида **анын, аны учун, антағынын учун, анын учун** каби формаларда қўл-

ланилган. Масалан: *бэглэри йэмэ будуны йэмэ түз эрмис, Аны үчүн ил анча тутмыс эринч...* (КТб, 3).—Беклари билан халқи яхши (тўғри) бўлган экан. Шунинг учун (хоқон) элни анча бошқарган экан. *...бир тодсар, ачсық өмәзсән; антагыңын үчүн игидмиш қағаныңын сабын алматын, йир сайу бардығ, қоп анта алқынтығ, арылтығ* (КТм, 8—9).—Қачонки қорнинг түқ бўлса, сен очликни унутасан, шунинг учун сени улғайтирган хоқоннинг сўзларини қулоққа олмай бутун ер юзини кездинг ва у ерда бутунлай инқирозга юз тутдинг; улуғ тәңри ағырлады *анын қут қуту түри тугы* (ДЛТ, 1, 294).—Улуғ таңгри унга марҳамат қилди, шунинг учун унинг бахти очилди.

XIII—XIV асрлардан бошлаб *анын учунким, анын учун... ким* боғловчиси кўплаб қўлланила бошлайди. Буларнинг биринчиси иккинчи ўриндаги сабаб эргаш гапларнинг бошида келса, иккинчи форма эса, асосан, биринчи ўринда келган эргаш гап составида бўлади. Масалан:

(ТФ, 73^a) *انينك فضلې ارتوق انينك اوجون كيم اول مسلمان اول بولدى*

—*аның фэзли артуқ, аның үчүн ким аввал мусулман ул болды.*

يا محمد بيز سنكا انينك اوجون ايزماديميز كيم سن اوزونكىنى... هلاك قيلسا سن... (ТФ, 26)

—*йэ Муҳаммад, биз сэнгэ аның үчүн измәдимизким, сэн өзүңни ҳаләк қылса сән...*

XV—XVIII асрларда ҳам асосан *анын учун, анын учунким, анын учун... ким* формалари қўлланилган. XIX—XX асрлардан бошлаб эса *шу, ўша, мана шу, ана шу* олмошлари билан келган формалар ҳам ишлатила бошлайди.

چونکه, چونكى (чүн, чўнки) боғловчилари келиб чиқиш жиҳатидан форсча бўлиб, ўзбек тилида XIII—XIV асрлардан қўлланила бошланган. Бу боғловчилар асосан пайт ва сабаб маъноларини ифодалайди. Масалан:

جون ابونينك تورت بورجى ظاهر بولدى بر مونكوشيندا... بيتيلور ايردى (ҚА, 159)

—*чўн эвниң төрт бүрчи зәхыр болды, бир мўнгүшиндә... битилүр эрди.*

(ТФ, 116^a) *جون كيم نوبت محمد كا يتلوشدى فرمان كلدى*

—*чўнким нэвбәт Муҳаммадгә йәтилүшди, фәрмән кәлди.*

XV—XVI асрларда мазкур боғловчининг истеъмо доираси жуда кенгайди. Бу даврда унинг энг қисқа формаси—*чў* ҳам кўплаб қўлланила бошлайди. *Чўн* ва *чўнки* боғловчилари поэзияда ҳам, прозада ҳам ишлатилаверади, аммо *чў* формаси эса фақат поэзияда қўлланилади, холос. Буни 1-жадвал орқали очиқ кўриш мумкин.

Чўнки, чўнким боғловчиси сабаб ва пайт маъносини ифодалайди. *Чўн* ва *чў* формалари эса, сабаб ва пайт маъносидан ташқари ўхшатиш-қийёслаш маъносида ҳам келади. Масалан:

چون كيم بيزنى الاديميزكا عنيم كوب ايدى كيشى ايريب يبارا بيلمادوك (БН, 267)

—*чўнким бизни алдымызга ғаным көб әди, киши әйириб йүбрә билмәдүк.*

چونکه يوز يل اوتار نجات ييتار (СС, 117)

—*чўнки йүз йыл өтәр, нәжәт йәтәр.*

چون هنرمند ایدی نهایت‌سینز
 انکا شه لطفی ایردی غایت‌سینز (CC, 99)
 — *чун хунарманд эди ныҳайатсыз,*
анга шәх лутфи эрди ғайатсыз.

لبالب نیچه ساعردین یریوش
 چو اوز دیوانمسی دیک بولدی سرخوش (ФШ)
ләбәләб нәчә сәғардин пәриғәш
чү өз дэвәнәсидәк болды сәрхуш.

Чун, чу боғловчилари ўхшатиш маъносини ифодалаганда асосан содда гапларда келиб, равиш ҳолини кесим билан алоқага киритиш учун хизмат қилади.

1-жадвал

Боғловчилар	МҚ	ФШ	БН	ШН
<i>чу</i>	9 (шеърда)	360	—	24
<i>чун</i>	41	266	150	195
<i>чунки, чунким</i>	1	12	8	21
Жами:	51	638	154	240

XVII—XIX асрларда *чун, чу, чунки* боғловчиларининг истеъмоли доираси анча торайгани каби, уларнинг маъно ва функцияси ҳам бир оз чегаралангани сезилади. Бу даврда *чунки, чунким* асосан сабаб маъносида келиб, пайт ва бошқа маънода қўлланилмайди. *Чун, чу* формалари эса, асосан содда гапларда ўхшатиш-қиёслаш маъносида келади, холос. Ҳозирги замон ўзбек тилида юқоридаги боғловчилардан фақат *чунки* формаси қолган бўлиб, у фақат сабаб эргаш гапларда қўлланилади. Шунингдек, бу боғловчиларнинг гапдаги ўрнида ҳам маълум ўзгариш юз берди. Эски ўзбек тилида юқоридаги боғловчилар бош гапдан олдин ёки кейин келган эргаш гапларнинг бошида ва ўртасида келаверган. Ҳозирги замон ўзбек тилида эса *чунки* боғловчиси фақат иккинчи ўринда келган сабаб эргаш гапнинг бошида жойлашади.

Эски ўзбек тилида, жуда оз бўлса ҳам, форсча *چرا* (зэрэ), *چرا* (чэрэ) боғловчилари ҳам қўлланилган. Булар *з—ин—рэ, че(чэ)—рэ* каби олмош ва кўмакчилардан ташкил топган сабаб боғловчиларидир. Бундаги *рэ* формаси қадимги форс тилида сабаб ва мақсад маъноларини англатувчи кўмакчи бўлиб, ҳозир унинг бу маънолари йўқолган². Юқоридаги боғловчилар кўпинча *ки* ва *ким* боғловчилари билан бириктиб, қўшма ҳолда қўлланилади. Масалан:

کویونکنی ایتلاریغه نیچوک بولغوم برابر
 زیرا که سنکا بولکون بی اعتبار بولوم (Б. Муҳалло, 30)

² И. К. Овчинникова, Учебник персидского языка, ч. I, Изд-во Московского университета, 1956, стр. 269.

көйүңни итләрига нэчүк болғум баробар,
зэрэки сэнгә булкун бә эътибәр болдум.

عشق مجازی میسر بولمای عشق حقیقی میسر
(Кул. ФШ, 21) بولماس چراکه سبج بولمای آفتاب طلوع قیلماس

ышқ-и мәжэзий болмай, ышқ-и ҳақықый муйассар
болмас, чэрэки субх болмай, эфтоб тәләв қылмас.

Бу боғловчилар 20—30-йиллардаги ўзбек тилида қисман учраса ҳам, ҳозир улар бутунлай истеъмолдан чиққан.

Ў (тэ) боғловчиси келиб чиқиш жиҳатидан форсча бўлиб, у ўзбек тилида XIII—XIV асрлардан бошлаб қўлланила бошлаган. Ундан олдинги даврга оид ёзма ёдгорликларда мазкур боғловчи учрамайди. Аммо Н. З. Гаджиева *тэ, тэки* боғловчиларини асл туркча, деб қарайди ва уларни қадимги туркча тенг боғловчи *тақы* билан бир, деб ҳисоблайди³. Бу фикрга қўшилиб бўлмайди, албатта.

XIII—XIV асрларда *тэ* боғловчиси турли манбаларда турлича даражада қўлланилган. У ТФда 100 дан ортиқ ўринда қўлланилган ҳолда, ҚА, МН каби манбаларда жуда сийрак учрайди (2—3 ўринда); ЎН, ХШ кабиларда эса бутунлай учрамайди. ТФда кўп қўлланилишининг сабаби унинг таржима асари бўлганлиги ҳамда автор (таржимон)нинг тожик халқига мансублиги ёки унинг тожик тилини жуда яхши билганлиги бўлса керак. ТФнинг кўп ўринларини тожик тилида берилганлиги ҳам тахминимизга асос бўлади.

XIII—XIV асрларда *тэ* боғловчиси кўпроқ содда ҳолда, яъни *ким* ва *ки* боғловчиларисиз қўлланилган бўлиб, у асосан пайт ва мақсад маъноларини ифодалаган. Масалан:

يوسف ايتى بولارنى بازارغە جيقارينك قوموغين قين برلا اولتورونك
تا عبرت بولغاي كيم اوزكا كيمرسالار قرينداش ساتماسونلار
(ҚА, 325—326)

—Йусуф айтти: буларни бозорға чықарың, қамуғын қыйын бирлә өлтүрүң, *тэ* ибрат болғайким, өзгә кимәрсәләр қарындаш сатмасунлар.

سنگا تا بولدوم ای جان اشنا مين
جفانك ايلکينکدين اسرو مبتلا مين
(МН, 308^а)

сэнгә *тэ* болдум, эй жан, шинэ мэн,
жафәң элкиңдин асру мубталэ мэн.

XV асрдан бошлаб *тэ* боғловчисининг истеъмол доираси янада кенгайганлиги сезилади. Бу даврга у *тэки, тэким, тэинки* каби формаларда келиб пайт, мақсад ва баъзан сабаб эргаш гапларни бош гапларга ҳамда пайт ҳолларини кесимга боғлаш учун хизмат қилган. XV—XIX асрларда *тэ, тэки* боғловчиси кўпроқ пайт эргаш гапларда ва содда гапларда қўлланилган. Буни 2-жадвалдан кўриш мумкин:

Тэ, тэки боғловчиси қайси функцияда келишига қараб унинг гапдаги ўрни ҳам турлича бўлади: у пайт эргаш гапда қўлланилганда, одатда, эргаш гап биринчи ўринда бўлиб, боғловчи унинг бошида ёки ўртасида келади; мақсад эргаш гапларда қўлланилганда эса, кўпинча

³ Н. З. Гаджиева, Синтаксис сложноподчинённого предложения в азербайджанском языке (в историческом освещении), М., 1963, стр. 152.

эргаш гап иккинчи ўринда келиб, боғловчи асосан унинг бошида бўлади. Масалан:

تا اول قيشلاقدا ايدوك قيرغاول ايتى فراوان ايدى (БН, 87)

То ул қышлақда эдук, қыргавул эти фарован эди.

وصل ارا اولتور مینى تا داغ هجران كورماين (М. Наф., 234)

—васл ара өлтүр мәни, то дағ-и ҳыжрән көрмәйин.

Ҳозирги замон ўзбек тилида юқоридаги боғловчиларнинг истеъмол доираси жуда чегараланган бўлиб, улардан фақат **токи** формасигина мақсад эргаш гапларда қўлланилади. **То** формаси эса, асосан содда гапларда пайт ва ўриннинг чегарасини билдирувчи кўмакчи (предлог) функциясида келади. Масалан: **то** кечгача, **тэ** шаҳаргача каби.

2-жадвал

Маббаларнинг номи	Текст ҳажми (бет ёки варақ)	Боғловчининг миқдори	Функциялари			
			мақсад эргаш гапда	пайт эргаш гапда	сабаб эргаш гапда	содда гапда
МҚ	11—71-бет	8	3	4	—	1
БН	101—150-бет	12	1	2	—	9
ШТ	3—73-бет	29	5	5	—	19
Б. вақое	299б—334б - варақ	12	3	8	1	—

Қадимги турк ва эски ўзбек тилларида ҳоким ва тобе компонентлар ўртасидаги мақсад муносабатини ифодаловчи **тэб**, **дэб** боғловчиси ҳам мавжуддир. „Демоқ“ феълидан ясалган бу равишдош грамматикализацияланиши туфайли боғловчига айлангандир. У қадимги турк тилида **тэйин**, **тийин**, **тэб**, **тэйу**, **тисэр**, **типэн** каби шаклларда келиб, сабаб, мақсад эргаш гапларни бош гап билан ҳамда кўчирма гапларни автор гапи билан боғлаш учун хизмат қилган⁴. XI—XIV асрларда мазкур боғловчининг истеъмол доираси анча кенгайди. У **тэб**, **тэйу**, **тэсэ**; **дэб**, **дэсэ**, **дэбэн** каби формаларда келиб, мақсад, сабаб, шарт ва тўлдирувчи эргаш гаплар, кўчирма ва ўзлаштирма гаплар ҳамда содда гаплар доирасида қўлланилган. Масалан:

سنگا هديه قيلديم بو تنكسوق كتاب

Менга ҳадие қилсудега тиб сийни (XX, 112)

сэнгә ҳадйа қылдым бу таңсуқ китэб,
мэнгә ҳадйа қылсу дуэ тэб сэни.

ايشدين قورتولايين تيسانك بو كيچا اوت يماكيل يارين اغريغ بولميش
تيب ايلتمكاي لار (ҚАл, 108⁶)

⁴Мазкур сўзнинг қадимги турк тилидаги функциялари ҳақида қаранг: А. Н. Кононов, О синтаксической функции формы **тэйин-тийин**. (Из наблюдений над синтаксисом памятника в честь Кюль-Тегина.) В сб. „Белек“ С. Е. Малову. Фрунзе, 1946, стр. 44—46; Ahmet Cevat Emre, Türkgede Cumle. ТД АУВ, 1954, 105—108-бетлар.

—ишдин қуртулайын тэсэң, бу кэчэ от йэмэгил; йарын агрыг болмыш тэб элтмэгэйлэр.

(ТФ, 30^a) موس ايدي اناسنكا هيچ سيز قورقمانك تيب

—Мусэ эйди анасынга: ҳэч сиз қорқмаң, тэб.

(МН, 292^b) سيزا تيب كيلدى خوارزمىنى اسرانك

Сизэ тэб кэлди, Хоразмийни эсрэң.

XV—XIX аср эски ўзбек тилида асосан „д“ли (дэб) формаси қўлланилган бўлиб, айрим манбалардагина (М., ШТ) „т“ли (тэб) формаси учрайди. Бу даврда, у мақсад, сабаб, шарт, тўлдирувчи эргаш гаплар; кўчирма ва ўзлаштирма гаплар ҳамда содда гапларда қўлланилган.

Эски ўзбек тилида чун ва тэ, тэки боғловчиларидан ташқари қачонким, ҳарқачонким, вақтеким, ҳолоки, ҳамонким каби боғловчилар ҳам пайт эргаш гапларни бош гапга боғлаш учун хизмат қилган. Масалан:

(МҚ, 14) هماناكه آصفى باردى انصافنى آليب باردى

Ҳаманэки эсаф барды, инсафни алыб борды.

حالاكه كوب اولوس انقه قوشولمايدور و كوب اولغای مايدور انينك

فكرينى قيلماق واجب تور (БН, 124)

—хэлэки көб улус анқа қошулмайдуз вэ көб улгаймайдуз, аның фикрини қылмақ вэжибтур.

وقتى كيم ابو على اول جماعه نداسين ايشيتى ايرسا الار طرفيغه متوجه بولدى (Б. вақое, 306^a)

—вақтэким Абу Али ул жамэа нидэсин эшитти эрсэ, алар тэрэфиға мутаважжих болди.

Бу боғловчиларнинг кўпи ҳозирги ўзбек тилида истеъмолдан чиққан.

Ўзбек тили тарихида ҳоким ва тобе компонентлар ўртасидаги ўхшатиш-қиёслаш муносабатини ифодаловчи нэтэкким, нэчүкким, эндағким, аныңдэкким, өйлэким, бөйлэким, гөйэ, гөйэки каби эргастирувчи боғловчилар ҳам қўлланилган. Булардан нэтэкким энг қадимги туркча боғловчи бўлиб, полисемантик хусусиятга эгадир. У XI—XIV асрларда жуда кўп қўлланилган боғловчи бўлиб, пайт, ўхшатиш-қиёслаш ва аниқлов-изоҳлов маъноларини англатади. Масалан:

نتاك كيم اورونسوز توبيق يوفلينور

انينك تيك ما دولت اوزون تزكينور (ҚБ, 30^a)

нэтэкким орунсуз тобық йуфлынур,
аның тэк мә дәвләт өзүн тизкинур.

نتاك كيم كون سونكينجا كيلديسا تون

قوروب مجلس اتوردى آى بىلا كون (ХШ, 78)

нэтэкким кун сөңинчэ кэлдисэ тун,
қуруб мәжлис өтүрди ай билэ кун.

XV—XVII асрларда нэтэкким боғловчиси жуда оз қўлланилган бўлиб, кейинчалик бутунлай истеъмолдан чиққан. Бу даврда юқоридаги функцияда кўпроқ нэчүкким, аныңдэкким, эндағким боғловчилари қўлланилган. Булар асосан ўхшатиш-қиёслаш муносабатини ифодалайди. Масалан:

يوزى مهرى نقاب استيدا پنهان
(ФШ) نيچوك كيم آى سحاب استيدا پنهان

йүзи мэхри нықоб^аастыда пынхэн,
нэчүкким ай сәхәб астыда пынхэн.

وفاغه حيا بيله پيوستهليق انداق كه حياغه وفا بيله وابستهليق (МК, [114])

—вафға хайз биле [пәйвәсталық, **андақке** хайзға вәфз биле вәбәсталық.

Өйләким, бөйләким боғловчилари ҳам ўхшатиш-қиёслаш маъносидаги боғловчилар бўлиб, фақат шеърятда ишлатилади. Булар асосан XV—XIX асрлар давомиди қўлланилган бўлиб, ундан олдинги ва кейинги даврга оид манбаларда учрамайди. Өйләким, бөйләким боғловчилари (кейинги форма жуда сийрак учрайди) ўхшатиш маъносидаги эргаш гаплар ва ҳолларни ҳоким қисм (бош гап ва кесим)га боғлаш учун хизмат қилади. Масалан:

فقر اهليغه پادشا محتاج
(ЧД, 13⁶) ايله كيم شاهغه كدا محتاج

фақыр ахлыға пәдшәх мухтәж,
өйләким шәхға гәдә мухтәж

كوزيكا عالم اولدى ايلاكه كور (СС, 65)

көзигә элам олды өйләки гөр.

Бу боғловчилар XIX асрдан кейин истеъмолдан чиққан.

Ўхшатиш-қиёслаш боғловчиларининг яна бири форсча گويا (гөйз) боғловчиси бўлиб, у гөфтан (гапирмоқ) феълидан ясалган. Бу боғловчи XI—XIV аср ёдгорликларидан фақат ТФда 2—3 ўринда учрайди, холос. Масалан:

كوياكيم انلار بولورلار محكم قيلنمش بنا كبي (ТФ, 86⁶)

гөйзким анлар болурлар маҳкам қылынмыш бина кәби.

Гөйз, гөйзки, гөйзким, гөйз боғловчилари XV асрдан кейин жуда кенг қўлланила бошлайди. Улар ўхшатиш-қиёслаш маъносидаги эргаш гаплар ва гап бўлаklarини ҳоким қисмларга боғлаш учун хизмат қилади. Масалан:

يزد جرد بن بهرام چون مملكت ايكاسى بولدى كوياكه ملك ايكاسيز
بولدى (ТМА, 86)

—Йазд Журд бин Баҳрәм чун мамлакат эгәси болды, **гөйзки** мулк эгәсиз болды.

بارچه پريلار اى جان كردينكدا زارو حيران
كويا ابرور نمايان آى تيكراسيندا هاله (Б, 14)

барча пәриләр, әй жан, гирдиндә зәр-у хайрән,
гөйз эрүр намәйн ай тәгрәсиндә хәлә.

کيشى کا اوخشاماس کويا پريدور (ФШ)

кишигә охшамас, **гөйз** пәридүр.

XIX—XX асрларда бу боғловчи кўпроқ содда гапларда келиб, қўшма гапда озроқ қўлланилади.

А. МАМАТОВ

АНДИЖОН ШАҲАР ШЕВАСИНИНГ ФОНЕТИК
ХУСУСИЯТЛАРИГА ДОИР

Мазкур шева марказий шаҳар шеваларининг Фарғона группасига киради, лекин у ўзининг фонетик, морфологик ва лексик хусусиятлари билан, бир томондан, қўшни шевалар билан умумийликка эга бўлса, иккинчи томондан, улардан фарқ ҳам қилади. Бу ўхшашлик мазкур шеваларнинг шаклланишидаги умумийликни, турли қабила ва улар тилларининг ўзаро муносабатини — иштирокини кўрсатса, ўрганилаётган шева билан қўшни шевалар орасидаги фарқ эса сингармонизм ҳодисасининг бу шевада Марғилон каби шеваларга нисбатан мавжудлиги, Қорабўлоқ типигаги шеваларга нисбатан эса кучсизлиги билан боғлиқдир. Бу жиҳатдан Андижон шаҳар шеваси сингармонизмли шевалар билан сингармонизмсиз шевалар орасида туради.

Бу шевада айрим ҳолларда қаттиқ ўзак-негизларга тил олди қўшимчалари ва, аксинча, юмшоқ ўзак-негизларга тил орқа қўшимчалар қўшила олади: *келәдағәнџџ* (<келадиган эди), *бәшлә, оқъймән*. Тил гармонийсининг аста-секин йўқолиб бораётганлиги сабабли айрим сўзларда баъзи аффикслар тил олди ва тил орқа формаларида қўлланилаверади: *тойгә || тойға, богән || боған, эмән богур || эмән боғур, йолак || йолак*. Бу ҳодиса кўпроқ қаттиқ ўзаклар учун характерлидир.

Шевада лаб гармонияси ҳам барқарор эмас. Масалан, ад. орф. *бугун, узун, ўғил, буйруқ* каби сўзларнинг иккинчи бўғинидаги унлининг биринчи бўғиндаги унлига мослашуви қатъи эмас: шеванинг кўпчилик вакиллари бундай сўзларни *бүгүн, узун, оғул, буйруқ* тарзида, айримлари *бүгән, узән, оғъл, буйръқ* тарзида талаффуз қилади. *Қўл, кўл, бўл, ўл, кун, гул* каби сўзларга и унлиси билан бошланган аффикслар қўшилганда ҳам шу ҳолни кўрамиз: *қолум || қолъм, көзүм || көзъм, өлүптә || өлөптә, өткүр || өткёр*. Бироқ лаб оҳангдошлиги бошқа баъзи шаҳар шеваларига нисбатан кучлироқ бўлса-да, тил оҳангдошлигига нисбатан анча кучсиз.

Сингармонизм шева вакиллари нутқида бир хил даражада эмас. У, асосан, кексалар нутқида яққолроқ сезилади, ёшлар нутқида эса сингармонизм қонунига асосланган баъзи морфологик элементлар учраса-да, лекин уларда адабий тил таъсири билан бу ҳодиса тобора камайиб бормоқда.

Бу шевада 9 та унли фонема бор: ы[ь], у, ү, о, ө, е, э, а, э.

ь фонемаси юқори кўтарилиш лабланмаган оралиқ унли бўлиб, ёпиқ бўғинларда жуда қисқа талаффуз қилинади (*бъл, тъл, кър*), ургу-сиз очиқ бўғинларда эса, сезилар-сезилмас даражада эшитилади: *ч/џ/нәр, өзбәк т(џ)лв*. Аммо ўзлашма сўзларнинг ургули бўғинларида, изофали бирикмаларда, й товушидан олдин, қисман сўз бошида ҳам, чўзиқроқ ь товушидай эшитилади: *кџ: но, эмџ: рџ Бухәрџ, өзџнџ бџс*.

ъккъ. Гоҳо сўз ўртаси ва охирида $\text{ъ} > \text{ѣ}$: *бѣр пѣрѣй отърѣптѣ, ахъирѣ топтѣ*.

Ъ фонемасининг орқа ва олдинги қатор унлига ажралиши, гарчи талаффузда баъзи сўзларда сезилса ҳам, сингармонизм ҳодисасини тўлиқ сақлаган шевалар даражасида эмас: бу шевада тил олди ъ ва тил орқа ь унлиларининг ъ фонемасида бирикиши — конвергенцияси ($\text{ъ} + \text{ь} > \text{ъ}$) ва бу процесснинг тобора мустаҳкамланиб бораётганлиги аниқ сезилади¹. Ы унлиси, асосан, чуқур тил орқа ундошларидан кейин ва шу ундошлар билан тугаган ёпиқ бўғинларда учрайди: *тағъ || тағън, бѣғъч, қайрақъ, мѣшькъ, йонғъчққа, хѣт, ахѣр, оғульқққа, қыйғѣр*. Унинг маъно ажратиши саноқли сўзлардагина учрайди. Қ, ғ, х ундошлари билан тугаган ёпиқ бўғинлар очиқ бўғинга айланганда, агар бўғин бошида шу товушлар бўлмаса, ь товуши редукциялашиб, оралиқ ъ товушига яқинлашади: *чѣкъ > чѣқар*.

У фонемаси тил орқа, юқори кўтарилиш лабланган тор унли бўлиб, кўпроқ биринчи, қисман иккинчи бўғинларда учрайди.

Биринчи бўғинида ад. орф. у, ў унлилари бўлган сўзларнинг иккинчи бўғинидаги у, кўпинча, аффикс составидаги тор $\text{ъ}[\text{ь}]$ унлисининг лабланишидан ҳосил бўлади: *тухум, тумишукъ* (чоғиштиринг: *туғдѣ, қыйшькъ*), *бузукъ, боғун, толқун, узун, қоғурмѣч, бойунтуруқ*. Аммо бундай сўзларнинг иккинчи бўғинларида у, $\text{ъ}[\text{ь}]$ унлилари параллел қўлланиб туради: *бойѣн || бойун, қурудѣ || қурѣдѣ*, бироқ *уйқунг, оғлунг* каби турланиш шева учун у қадар характерли эмас. Умуман, бундай лабланиш, кўпинча, иккинчи бўғин билан чекланса, иккинчидан, шу бўғиндаги унли у ва $\text{ъ}[\text{ь}]$ унлилари орасидаги товушдай эшитилади.

У унлисининг сўнгги бўғинларда қўлланиши лаблаб в товушининг мавжудлигига ҳам боғлиқдир: *шѣвун, бѣрѣвур* (<бора бер), *қѣрѣвул, товуш || дѣвуш, элағѣвур*, лекин внинг унлилар орасида келиши шарт эмас: *ғалвурпуруш*. Агар олдинги бўғинда $\text{ъ}[\text{ь}]$ унлиси қўлланса, иккинчи бўғиндаги унли лабланмайди; *қѣвѣр* (<қувур), *чѣмчѣғ бѣла*.

Ҳ унлиси у фонемасининг олдинги қатор эшидир. У ҳам кўпроқ биринчи, қисман сўнгги бўғинларда учрайди: *бүвѣк, түвѣк, түтѣк, кѣккү, джүвѣрѣ, хѣлүнчѣк || хѣйүнчѣк, бѣлѣнзүк, кѣскѣлтүрүк*. Унинг сўнгги бўғинларда қўлланиши ўзлашма сўзларни ҳисобга олмганда (*ѣнѣстүт* <институт, *қүлтүвѣссѣ* <культивация), кўпроқ олдинги бўғинларда Ҳ, Ө унлилари ва лаблаб в товушининг ҳамда қўшимча составидаги ъ унлисининг лабланиши билан боғлиқдир: *дүллүр* (<дулдур) *ѣт, ѣтүк, йүгүрдѣк, сүйүнчѣ, нѣвүрзѣк, зѣвүр, дѣсѣвдүгѣр*. Бироқ у товушида кўрганимиздек, бундай сўзларнинг сўнгги бўғинларида Ҳ товушининг қўлланиши тургун эмас: *түлкү || түлкѣ, бүгүн || бүгѣн, ѣзүм || ѣзѣм, ѣспүрүн || ѣспѣрѣн, кѣрүп || кѣрѣп*. Ҳатто нутқ тезлигида ъ ва Ҳ товушларини бир-бирдан ажратишда қийинлик туғилади.

Тил гармониясининг бузилганлиги туғайли айрим сўзлар тил олди ва тил орқа формаларда қўлланади: *йүгүр || йүгүр, йүгүрѣк || йүгүрақ*.

Шевадаги баъзи сўзларда у ва Ҳ унлиларининг конвергенцияга учрагани кўринади, аммо уларни ҳозирча бир фонема деб қараш тўғри эмас. Бу унлилар ъ ва ь унлилари каби конвергенцияга учраган эмас: агар ь унлиси, одатда, чуқур тил орқа ундошлари бўлган ўзак-негизлар учун характерли бўлса, у унлиси эса лаб, тил олди, тил ўрта ундошлари билан ҳам ёндош келаверади. Бинобарин, у ва Ҳ унлиларининг маъно

¹ Айрим ишларда ь унлиси мустақил фонема деб қаралса-да, бироқ фактлар билан исботланмайди: *қѣ: мѣдѣ, чѣхтѣ, чѣқърдѣ, оқѣйѣтсѣм*. Қаранг: Н. Аҳмедов, *Ўзбек адабий тили ва шева хусусиятлари*, «Ўзбек тили ва адабиѣти», 1965, 3-сон, 37—39-бетлар.

ажратиши **ъ** ва **ь** унлиларига нисбатан кучлидир: *пүт* (<пуд)—*пүт* (оёқ), *түт* (дарахт)—*түт* (феъл, чоғиштиринг: *түтэк* ва *түткун*), *үй* (от)—*үй* (феъл, чоғиштиринг: *үйә* ва *уйум*), *үн* (овоз)—*ун*, *тур* (хил)—*тур* (феъл, чоғиштиринг: *туркүм* ва *турғун*), *түз*—*туз* (чоғиштиринг: *түзүк*, *түзүм* ва *тузақ*, *тузлук*), *үч* (сон, *үлтө үчән бер*)—*уч* (чоғиштиринг: *учқун*, *учук*), *үзүк*—*узук*. Қуйидагиларни ҳам чоғиштиринг: *бүйрэк*—*буйрук*, *пүчэк*—*пучук* *бүрчэк* *бүрмэк*—*бурун*. Бу ҳодиса, одатда, биринчи бўғинлар учун хосдир. Адабий тилнинг таъсири билан **у** ва **ү** унлиларининг аста-секин тўлиқ конвергенцияга учрашига шубҳамиз йўқ.

У ва **ү** унлиларининг яна бир хусусияти шуки, делабиализация ҳар икки унлига хос бўлгани ҳолда (*чумали*>*чэмэлэ*, *бу*>*ёққабъй-йакқа*)², ўрта-кенг **о** ва **ө** унлилари билан алмашиш эса кўпроқ **ү** фонемасига хосдир. Ад. орф. *суҳбат*, *Умар*, *умр*, *хужра*, *хукм*, *хукумат* каби сўзлар шевада *сөҳбат*, *өмәр*, *өмүр* || *өмэр*, *ҳөджрә*, *ҳөкүм*, *ҳөкмәт* || *ҳөкүмәт* тарзида талаффуз қилинади. **у**>**о**, **у**>**ө** эса кам учрайди: *Усмон*>*осмән*, *бузоқ*>*бөзэк*, аммо *бүгүн* (<бу+кун), *өкәз* (у+кез) сўзларидаги **у**>**ү** || **ө** регрессив ассимиляция натижасидир. Русча *өкөл* (<укол) сўзидаги **ө**<**у** эса шу сўзнинг юмшоқ талаффуз этилиши билан боғлиқдир: **у**>**ү**>**ө**.

Баъзан **у** товушининг қисқа, **ү** товушининг узунроқ варианты ҳам учрайди: *қуда* (чоғиштиринг: *джүдә*), лекин *қудук*, *чү:ш*.

е фонемаси, совет-интернационал сўзларни истисно қилганда, биринчи бўғинда учрайди, **қ**, **ғ**, **х** ундошлари билан ёндош келмайди.

Шевада унинг **э** ва **ә** товушлари орасидаги варианты ҳам бор. **У** нисбатан орқа қаторроқ, кенг товушдир. Унинг талаффузида **ә** (*йәш*), **ъ**<**у** (*бъйакқа*<бу ёққа) товушлари талаффузидаги ҳолат туғилади. **У** Наманган, Уйчи шеваларидаги **е** (*белэк*, *хелк*) унлисига деярли тенг келади ва бу шевада ад. орф. **а** (*сәвәт*<сават, *бәттар*<баттар), **и** (*хәсәт*<ҳисоб) ўрнида қўлланади. Баъзан **е**>**у**: *чәлдүвәр* (<чордевор), *увәнә* || *дүвәнә* (<демона).

о фонемаси тил орқа, ўрта кўтарилиш лабланган унли бўлиб, одатда, биринчи бўғинда учрайди: *йол*, *бол*, *той*, *қор-қут*. Баъзан **э** билан алмашади: *морәләп* || *мәрәләп* туру:дәм. Русча ва совет-интернационал сўзлар составидаги **о** эса ҳар хил ўринларда келавиради, аммо „соф“ ҳолда кам учрайди, яъни **э**, **ь**, **ә**, **о**, **у** унлилари билан ифодаланади: *мәй*, *нәрмә*, *гәрәмәтә* (<грамота), *тәрәхтәр* (<трактор), *кәмәндәрәнкә*, *вәгзәл*, *очәр* (<очередь), *шонәр* (<шофер), *бәшпүт* (<паспорт), *духтур* (<доктор).

ө фонемаси **о**нинг тил олди эши бўлиб, **у** ҳам, кўпинча, биринчи бўғинларда учрайди: *пөк*, *бөшәнг*, *көр*, *чөгәр*, *сөрә*. **о** ва **ө** унлиларининг мустақиллиги **у** ва **ү** унлиларига нисбатан устундир: *бъйакқа олтәрәнг*—*бунг өлтәрәнг* || *өлдәрәнг*, *бошльк*—*бөшльк* (сифат), *онг*—*өнг* (чоғиштиринг: *онггай*, *онақай* ва *өнггәп кеттә*—ўчиб кетди, бўлиб, ҳар хил ўринларда қўлланади ва, кўпинча, лаб, тил олди ва *өнггә-тес*). Булар баъзан айрим ўзлашма сўзларни фарқлаш учун ҳам хизмат қилади: *сок* (шарбат)—*сөк* (феъл), *ток* (электр токи)—*төк* (феъл).

ө фонемаси ад. орф. **э**[**е**], **и**, **у** унлилари ўрнида ҳам қўлланилади: *бөләнчәккә бөләп* (<беланчакка белаб) *қойдә*, *өтәк* (<этик), *тәл*, *хөвәштәй* (<хивичдай) *қьз*, *төҳмәт* (<туҳмат).

ә фонемаси қуйи кўтарилиш лабланмаган тил олди кенг унли

² Унлиларнинг делабиализацияси, лабланиши, чўзилиши каби масалалар алоҳида ишда ёритилади—**А. М.**

тил ўрта ундошлари билан ёндош келади. У ад. орф. *шаҳар, мактаб, ака* каби сўзлардагина эмас, балки *жой, оз, нок* сўзларида ҳам қўлланади: *джей, аз, нэк, тэк, йэш, чэй, эт* (исм). Талаффузда *одам, бола, сана, англа* каби сўзлардаги эдан бир оз фарқли эшитилади ва Қўқон шевасидаги *эпэ, бэлэ, элмэ* каби сўзларнинг биринчи бўғинидаги э га ўхшайди.

Кузатишимизча, э унлиси қ, ғ, х ундошлари билан ёндош келган э ўрнида ҳам қўлланади (бундай чоғда, кўпинча, тил олди ва тил ўрта ундошлари ёндош келади). Бунда у *чэй, йэш, джэй, нэк* каби сўзлардаги э га айнан мос келмаса-да, лекин талаффузда унга ўхшашлик сезилади: *шэх, йэг, от йэк*. Бу, айниқса, сўнгги бўғинда и товуши бўлганда яққолроқ кўринади: *эгър, эрэккына қыз, чэрэгынэ элгн*. Шу ўриндаги э товуши *пахта, қаттык, йорға* сўзларидаги а га тенг эмас.

э унлиси баъзи сўзларда ъ ўрнида қўлланса (*нэхэйэтте* < ниҳоятда), айрим сўзларда сўз ўртаси ва охирида ъ[ь] билан алмашади: *ошэ бэлэ, нечэнджэ* (< нечанчи) *уй, мубольға, музэкьрэ, тьйэнчык, дерьэ*. Кўпинча, -й равишдоши (|| товуши)дан, баъзан иккинчи шахс эгалик аффиксидан олдин е товушидай талаффуз қилинса, қатор сўзларнинг биринчи бўғинида кенг э билан алмашади: *йэшеймэн, ьшлэйсэн* (лекин *бълмэ:мэн*), *кесэк/кесей; үкенг қанэ, эмменг чьхмэдэ; шэртэга бьнээн, сэвэлэп қоппэн, джэзэварэнг қанэ*.

а фонемаси қуйи кўтарилиш лабланмаган тил орқа товуш бўлиб, ҳар хил ўринларда кела олади. У й, л, ч, ш каби товушлар билан ёндош келганда, кўпинча, юмшоқ талаффуз қилинса (лекин айнан э эмас), г, д, к, м, н, р, т каби товушлар билан ёндош келганда эса а нинг оттенкасида бир оз ўзгариш сезилади. қ, ғ, х товушлари билан ёндош келиш бу унлининг асосий белгиларидир: *тохта, тахта, халқ, қэвак, этасьнэ қарамағьдэ, көпрак, қызғанчык, дэла || тэла*.

Бу унли доирасида тил гармонияси устуңроқ бўлиб, кўпроқ шеърятга хосдир: *қэнэтэ қэрэ қалдагьч, этэ бьлэн энгэ кьм тойгэн бэр, йэр-йэр: өзэгэ-өзэ дэвэнь тэпэлмэгэн-тэ, бьзэ бэхэлэрэм түзэг боппэсэ*. Демак, а>э баъзи сўзларда ассимиляция орқали ҳам туғилади.

Бу шеванинг муҳим белгиларидан бири шуки, баъзи сўзларнинг бош бўғинларида ад. орф. а унлиси э билан алмашади: *эдэрдэ у бетэдэ, хэлта, сэлқын йер, дэла || тэла || далэ, хэммэ қьзлэр-кэнэзлэр отэргэн вэхтта, чэмэмдэ кемэйдэ*. Бу ҳодиса русча ва совет-интернационал сўзларда ҳам учрайди: *мэрт, зэл, мэй, сэмэвар || сема-вар*.

э фонемаси қуйи кўтарилиш лабланмаган тил орқа унли бўлиб, кўпинча, биринчи бўғинларда, араб, форс-тожик тилларидан ўзлашган сўзларда эса турли ўринларда келади: *хэл, тэг, тэппа-тэппа бэсьн келдэ, пэшшэзэ:дэ, ьлтэгьжэ*. У қатор сўзларда э, қисман а билан алмашади: *джэй || джэй, чэй || чэй, тэк || тэк, эйнэк; бахмэ өрдэк, арқасьдэ, вахтэнь чак қьлэп*. Лекин бу ҳодиса ҳар қандай сўзларга ҳам хос эмас. Масалан, *от* (исм) сўзи *эт || эт* формаларида қўлланиши ҳолда, *от* (ҳайвон) сўзи бу хусусиятга эга эмас: *хэммэсьгэйдэм өзэм эт қойгь бердэм, мен йэнггэ атлэрдэн гепьрэппэн*. Демак, *эт>эт* сира ҳам шу сўзнинг эгаликда турланишига боғлиқ эмас, ваҳоланки, уйғур тили ва умлаутли шеваларда э>э тор и унлисининг таъсирига боғлиқдир.

Шевада умлаут таъсири отларга нисбатан феълларда бир оз аниқроқ сезилади: *үстэвэшьнэ элэштэрдэ, қатэп-қатэп күлдэк*,

сағънъп кеттѣм. Бу ҳол от ва баъзи сифатларда ҳам бор: *шѣлѣ, чѣръкѣ, ѣджѣз, кѣкѣл || кѣкѣл, ѣръкѣ*, бироқ бундай сўзлардаги Ъ[Ъ] ўзак-никидир.

Э>Э//а ҳодисаси шевада ад. орф. *бола, олма, ота, она, бош, мол, тоғ, ош* каби сўзларда учрамайди. Аммо *олмоқ, қолмоқ, солмоқ* каби баъзи сўзлар қўшма феъл составида келганда э унлиси э, а билан алмашади, лекин ҳар қандай позицияда эмас: *ѣпке||ѣпке||ѣке, ѣбер-менггѣ унѣ, ѣджѣй сѣберънѣ, бѣ:мѣй ѣлѣқасънѣ*, лекин *ѣѣѣлѣдѣ, кѣѣѣлѣдѣ*. Агар иккинчи элемент *бормоқ* феълдан бўлса, биринчи элементдаги э ўзгармайди, иккинчи элементдаги унли эса а га ўтади (лекин а<э э га тенг эмас): *ѣрқамдѣн чѣй қайнѣтѣб ѣбаргѣн*.

Сон, от сўзларидан феъл ясалганда ҳам э унлиси, кўпинча, ўзгармайди: *нѣмѣ деб ѣталѣдѣ, ҳѣммѣсѣнѣ сѣнап чѣхтѣм*, чоғиштиринг: *қѣтѣкѣ, ѣлдахчѣ, болдѣг*.

Ад. орф. *ариқ* (от) ва *ориқ* (сифат), *қора* (сифат) ва *қара* (феъл) сўзлари юзаки қараганда э>Э//а туфайли омонимияга сабаб бўлади, аммо улар талаффузда ўзаро биринчи бўғиндаги унлилар туфайли қисман фарқланади: *ариқ>ѣръкѣ* (лекин *ориқ* эмас), *ориқ>ѣръкѣ* (лекин *ариқ* эмас), *қора>қѣра||қѣрѣ* (лекин *қара* эмас), *қара>қѣра||қѣра* (лекин *қора* эмас).

Хуллас, Андижон шаҳар шеvasида юқори кўтарилиш Ъ ва Ъ унлилари конвергенцияга учраган бўлса, у ва Ү, айниқса, ўрта-кенг о ва Ө унлилари эса ҳозирда фонемалик хусусиятини сақлаб қолмоқда. Қуйи кўтарилиш унлиларидан э, а, э фонемалари мавжуд бўлиб, улар айрим сўзларда ўзаро алмашиб туради.

Юқоридагилардан маълум бўлишича, шевада *о-лашиш* билан бирликда *а-лашиш* ҳам мавжуд, аммо *о-лашиш* устун. Чунки, бизнингча, *а-лашиш*, биринчидан, кўпроқ тарихан ўзлашма сўзларда учрайди (*сѣддѣ, кѣсѣ, чѣй, дѣжѣй*) ва доимий равишда *о-лашиш* билан алмашиб туради (*ѣѣш||ѣѣш, ѣз||ѣз*), иккинчидан, қисман умлаут таъсири-қолдиги ҳам бордир, учинчидан, ад. орф. *ош, нон, бола, ота* каби сўзлар учун хос эмас. Шунингдек, қадимги тил орқа а товуши ҳам кўпроқ э билан алмашган ва бу *март, зал, май* каби сўзларга ҳам ёйилган. Бундан *о-лашиш* қадимгироқ, деган фикр туғилади (бу масала билан алоҳида шуғулланиш лозимдир).

Проф. В. В. Решетовнинг фикрича, э унлиси турли-туман турк уруғлари группасидан, хусусан, найман, қипчоқ қабилаларидан ташкил топган ичкилик қабиласига хосдир. Жанубий қирғиз шеваларидаги э ўзбек шаҳар шеваларининг эмас, балки ўзбек-қипчоқ шеваларининг таъсирида вужудга келган³. Ҳақиқатан ҳам э Фарғона водийсидаги қипчоқ шеаларида, жумладан Наманган районидаги Тепақўрғон, Қирғизқўрғон, Оқбулоқ, Қатаған, Сарой, Қурама, Қият каби қишлоқларда кенг тарқалган. Агар қипчоқ қабилаларининг Фарғона водийсида тарқалиши нисбатан кейинги ҳодиса эканлигини ҳисобга олсак, бу масала янада ишончлироқ бўлади. Адабий тилнинг таъсири билан *а-лашиш*нинг тобора камайиб бориши табиий, чунки адабий тил орқали *дѣжѣй||дѣжѣй, ѣѣш||ѣѣш, кѣсѣ||кѣсѣ* каби сўзлар ягона ад. орф. *жой, ѣш, коса* формаларида умумлашади. Демак, *о-лашиш* шеванинг характерли белгиси бўлиб қолади.

³ В. В. Решетов, К вопросу о взаимоотношении узбекских и южных киргизских говоров, «Труды ИЯЛ Киргизской ССР», вып. IV, Фрунзе, 1956, стр. 62—64.

МУҲОКАМА ВА МУНОЗАРА

БАҲОДИР ҒУЛОМОВ

филология фанлари кандидати

БАҲСИМИЗ ДАВОМ ЭТСИН

«Ўзбек тили ва адабиёти» журнали драматургиямизнинг муҳим масалалари юзасидан мунозара бошлаб, хайрли иш қилди, адабий танқидчилигимиздаги баъзи чигалликларни, муаммоларни ечишга яна бир янги имконият яратди. Мунозарада кўпгина фойдали фикрлар билан бирга, айрим номақбул мулоҳазалар ҳам ўртага ташланмоқда. Шу сабабли, айрим мунозарали масалаларни кенг доирада ҳал этиш драматик асарларимизнинг ютуқ-камчиликларини белгилашда катта аҳамиятга моликдир, албатта.

Комедия жанрининг тўғри йўлдан боришини таъминлашда адабий танқидчилик, шубҳасиз, муҳим роль ўйнайди. Аммо бу соҳада баъзи нуқсонлар, чалкашлиklar ҳукм сурапти. Масалан, айрим танқидчиларимиз бу соҳага хос специфик хусусиятларни тор маънода тушуниб, комедия жанрини маълум темир қопиға солишга уринмоқдалар. Бундай догматик фикр юритиш филология фанлари кандидати Т. Собировнинг «Замонавийлик ва ўзбек совет драматургияси» номли мақоласида айнакча яққол кўринади.

Танқидчи мавжуд комедиялар хусусида фикр юритиб, жамоатчилик ва томошабин томонидан ўз вақтида яхши кутиб олинган «Тоға ва жиянлар»ни комедия намунаси сифатида мутлақо тан олмайди. Автор ўз мақоласида Ҳамид Ғуломнинг «Фарғона ҳикояси»ни комедия демасликда ҳақли. Лекин унинг «Тоға ва жиянлар» тўғрисидаги фикрларига мутлақо қўшила олмаймиз. Бу асарни комедия демаслик учун танқидчи икки «асос»га таянади. Биринчидан, унингча, «Тоға ва жиянлар» даги комик ҳолатлар «драмада ҳам, трагедияда ҳам бемалол учраши мумкин»¹ бўлса, иккинчидан, «Тоға ва жиянлар»даги «Соқижон билан Боқижон ўртасидаги комик муносабатлар асарга қувноқлик бағишлайди, холос»². Бу фикрга шунинг учун ҳам қўшилиш қийинки, танқидчи, аввало, трагедия «драматик поэзиянинг олий босқичи ва гул тожи» эканини, шунинг учун у «драматик поэзиянинг бутун моҳиятини ўз ичига» олишини, «унинг ичига ҳақли ўлароқ комик (кулгили) элемент ҳам»³ киришини эътиборга олмайди. Асарнинг ўзига бевосита ёндашганида эса, танқидчи, негадир, мазкур асар учун иккинчи даражадаги комик ситуацияларга ёпишиб олиб, уларга комедиянинг етакчи ва ҳал этувчи хусусияти сифатида қарайди. Уларга асосланиб ҳукм чиқаради. Натижада, худди қасддан қилгандек, нотўғри хулоса чиқа-

¹ «Шарқ юлдузи», 1963, 9-сон, 151-бет.

² Шу журнал, шу сон, ўша бет.

³ В. Г. Белинский, Мақолалар, Тошкент, Ўздавнашр, 1943, 112-бет.

ради ва асарнинг жанрий спецификасини белгиловчи бош хусусият тўғрисида мутлақо оғиз очмайди.

Драма ва трагедияда иккинчи даражали элемент сифатида келадиган, комедияда етакчи роль ўйнайдиган кулги «Тоға ва жиянлар»да ўзининг етакчилик ролини бажара олган ва ўзини бош хусусият сифатида кўрсата олган, ундаги воқеа ривожига, характерлар йўналишида кулги, комик ситуация ва комик персонажлар ҳал қилувчи аҳамият касб этган. Асардан кузатилган мақсадга комик планда эришилган. Аслхўжа, Бўрибой каби асосий салбий шахсларнинг кирдикорларини заҳарханда қамчиси билан савалаб фош этилган. Комик сюжет конфликтининг шаклланишида ана шу шахсларнинг мазмуни билан формаси орасидаги зидлик, қарама-қаршилик муҳим аҳамиятга эга бўлади. Булар ўзларини яхши сифатлар эгаси қилиб кўрсатишга уринадилар, лекин ижобий қаҳрамонлар уларни шундай кулгили шароитларга соладики, натижада, бу сирти ялтироқларнинг ичи қалтироқлиги, яъни мазмунан пучлиги аччиқ кулги ойнасида мана ман, деб кўриниб қола қолади: Фозил отанинг ҳовли тўйидаги кулгили ҳолларни эсланг. Конкрет, кўргазмали, эмоционал таъсирли ўша ҳоллар шунинг учун ҳам кулгилики, иморатни боплаб қуряпман, деб керилиб, мақтаниб юрган «бинокор», бошлиқ — Меҳмонхўжаевнинг амалда юзакилик, кўзбўямачилик билан машғуллиги ҳаётий, ишонарли деталларда очилади.

Автор ғоясининг очилишида, бош айбдор Меҳмонхўжаевни кулгили вазиятга солиб фош этишда Соқижон ва Боқижон каби комик сифатли образлар ҳам муҳим роль ўйнайди. Буларнинг ўз раҳбарларини «хўжайин» деб аташларидаги сатирик ўқнинг нишонга тегиши, хўжайиндан хизмат ҳақларини талаб қилишлари каби ситуациялар оқибатида Меҳмонхўжаев комик вазиятга тобора чуқурроқ кириб боради. Ҳар қанча уринса-да, кулгили аҳволдан қутула олмай, ўзбошимчилиги, худбинлиги, амалини сунистеъмол қилувчанлиги билан ўзига нисбатан нафратимизни кўзғайди.

«Тоға ва жиянлар»даги бир хусусият алоҳида эътибор беришга арзирли-ки, уни кўздан кечириб ўтмасак бўлмас. Бу ерда гап асарнинг эмоционал таъсир кучини, ундаги воқеаларга, характерлар фаолияти ва тақдирларига нисбатан қизиқувчанликни оширувчи сифатларига боғлиқдир.

Ижод тажрибаларидан аёнки, саҳна асарида, шу жумладан комедияда автор ўз мақсадини эстетик завқ берадиган этиб ифодалашда сир сақлаш усулидан фойдаланади. Сир сақлашнинг хиллари ҳар бир асар спецификасига кўра турлича, авторнинг индивидуал манерасига мувофиқ хилма-хил кўринишларда бўлиши мумкин. Чунончи, асарда юз берган ёки энди содир бўладиган персонажлар кечинмасини, ўй-фикрини, факт ва ҳодисаларни, уларнинг сир-асрорини, сабабини китобхон ёки томошабин билиб, сезиб туради-ю, бироқ уларга дахлдор, алоқадор кишилар, персонажлар билмайди. Рамз Бобожон сир сақлашнинг ана шу хилидан фойда усталик билан фойдаланган. Борди-ю, автор Фозил ота уйдаги зиёфатдан кузатилган мақсадни, у ерда ҳайбаракаллачи бошлиқ устидан кулмоқчи бўлганлигини китобхон ва томошабиндан яшириб тасвирлаганида ҳозиргидек таъсирчанликка, қизиқтирувчанликка эриша олмаслиги турган гап эди. Нега деганда, ижобий қаҳрамон бошқараётган курашнинг комик руҳи, характерни, моҳияти сусаярди, улар билан боғли ҳолатларни уқиб олиш оғирлашарди. Агарда автор шу воқеаларни кўрсатиб ўтгандан кейин сирни очган чоғда, китобхон ва томошабинни қисқа бир муддат давомидагина таъсирлантиришдан нарига ўтмас эди. Комедиядаги шу кўринишнинг ҳозирги ҳолатида эса,

иҷобий персонажлар ўз ниятларини қандай амалга оширад эканлар, деган сўроқ мантиқи эътиборни ўзига бутунлай тортиб туради.

Маслак жиҳатидан тоға-жиян — Меҳмонхўжаев билан Бўрибойни фош этувчи етакчи иҷобий қаҳрамонлардан архитектор Дилбар, қурилиш партбюроси секретари Жўра Содиқович, кекса бинокор Фозил оталарга хос индивидуал сифат ва фазилатларни очиш, уларни эсда қоладиган образлар даражасига кўтариш жиҳатидан ҳам комедиянинг ҳовли тўйи кўриниши ғоят муҳим ўрин тутди. Бу кўринишдаги хусусиятлар уни автор мақсадини ифодалашдаги фокус нуқталаридан бирига айлантирган.

«Тоға ва жиянлар»нинг мана шу биргина фазилатиёқ, авторнинг иккинчи саҳна асарини — «Лўлилар»⁴ комедиясини эслаб ўтишга даъват этади.

Турсун Собиров «Драматургия ва театр» номли мақоласида бу комедия ҳақида бундай дейди: «Рамз Бобожон «Зухранинг мактублари» (яъни «Лўлилар» — Б. Г.)да социалистик мусобақа масаласини кўтариб чиқиш ва шу орқали совет кишилари характерини чизиб беришни мақсад қилиб олади. Кўриниб турибдики, мақсад ёмон эмас, аммо унинг бадиий ифодаланиши қўпол ғоявий хатоларга олиб келган. Пьесада «Янги йўл» колхозида ишловчи бир гўруҳ лўлилар социалистик мусобақа натижаларини текшириш учун қўшни ўзбек колхозига яширин йўл билан келадилар. Авторнинг таъбирича, улар ишни тўғри йўл билан эмас, балки «лўлича» йўл билан бошлайдилар.

Пьесада социалистик мусобақани автор ўйлаганча тасвирлаш тўғридан-тўғри совет воқелигини бузиб кўрсатиш ва жамоатчиликни чалғитишдан бошқа нарса эмас»⁵.

Аввало, Т. Собиров айтганидек, «Лўлилар»да «социалистик мусобақа масаласини кўтариб чиқиш» мақсад қилиб олинмаган, балки кишиларга ишончсизлик билан қаровчиларни қоралаш, ундайлардан қулиш, инсоннинг инсон тақдири учун қайғуришини шарафлаш, лўли қиз Дарья билан ўзбек йигити Мансур ўртасидаги инсоний муҳаббатни — икки миллат фарзандлари муносабатидаги дўстликни ифодалаш мақсад қилиб олинган. Бинобарин, «лўлилар... ўзбек колхозига... социалистик мусобақа натижаларини текшириш учун» келмайдилар, балки ўз колхозлари билан бошқа бир колхоздаги, бир хил шароитдаги қарама-қарши ҳолларнинг сабабини аниқлаш мақсадида, кўзбўямачилик бор эмасмикин, деган шубҳада ўша колхозга (мансурлар колхозига) кўчманчи қиёфасида келадилар. Чунки кимлигимизни яширмай келсак, асли ҳақиқатни ипидан игнасиғача билиб ололмаймиз, деб ўйлайдилар. Бу билан муаллиф кўчманчи қиёфасига киришнинг ташаббускори — Ёвқоч онгидаги одамларга ишончсизлик билан қараш ҳиссини фош этмоқчи, мансурлар ва уларнинг колхози ҳислатларини ёвқочларнинг идрок призмаси орқали кўрсатмоқчи, мансурлар — илғор замондошимиз образлари психологиясини уларнинг (лўлиларнинг) эскича одатларига нисбатан муносабатлари орқали очмоқчи бўлган. Мансур ўзгалар учун ҳам қайғурадиганлардан. Лўлилар дарбадар кезиб, зарарли расму русмларни давом эттираверсалар оқибати нима бўлади? Улар ўтроқлашиб, ўзи ва омма учун фойдали меҳнат қилса бўлмайдими? Колхозга ишчи кучи жуда зарур-ку! Колхозчи йигит Мансурнинг лўлиларга шу саволлар нуқтаи назаридан ёндашиши ва уларга жавоб излаши унинг онгида кечинмалар вужудга келтиради, уни ҳаракатга ундайди. Мансур, кутмагани ҳолда, лўли қизни севиб қолади. Бу ҳол уни лўлилар тақ-

⁴ «Шарқ юлдузи», 1964, 11-сон.

⁵ «Ўзбек тили ва адабиёти», 1965, 6-сон, 33-бет.

дири учун курашга янада қаттиқ ундайди. Бу кураш эса, Мансурнинг характери ва воқеа моҳиятига мувофиқ равишда ички коллизия тарзида юз беради. Руҳий коллизия унинг журъатсизлиги, иродасизлиги, ожизлиги сабабли содир бўлмайди, балки ўзгалар тақдирига бефарқ қарай олмаслик, одамийлик хислатининг табиий тақозоси туфайли юз беради. Шу процессда, у, лўлиларни ноқулай аҳволдан қутқариш учун тадбир-чора ахтаради, уларнинг қалбига йўл топиш учун киришади. Шу йўлдан бориб, Евқоч ва Мингтош билан тўқнашади. Бу тўқнашувда энди, ундагина эмас, унинг «рақиблари»да ҳам ички кураш юз беради. Чунки «рақиблар» (Евқоч, Мингтош ва Дарья) аслида у кўриб-билиб турганидек кўчманчи эмас, балки лўлилар колхозининг пешқадам вакиллари, меҳнатда, жамоат ишида мансурлардан қолишмайдиган кишилардир.

Авторнинг нияти ғоят муҳим, замонавий ва актуал. Бироқ автор ўз мақсадини асарнинг бошидан бошлаб сир тутати-ки, бўлаётган ҳодисалар моҳиятига тушуниш ниҳоятда қийинлашади. Китобхон ва томошабинга охириги кўринишдагина билдириладиган ҳақиқат (яъни лўлиларнинг илғор колхозчи эканликлари ҳақидаги ҳақиқат) биринчи кўринишда асар тугунидаёқ маълум қилинса, воқеага қизиқиш албатта ошарди. Зотан, «Ревизор»да Хлестаковнинг аслида кимлигини, «Тоға ва жиянлар»да ҳовли тўйидан ижобий қаҳрамонлар кузатган мақсадни томошабин олдиндан билиб турганлиги учун ҳам воқеа давомига борган сари қизиқиб қарайди.

Рамз Бобожон «Лўлилар»да сир сақлашнинг «Тоға ва жиянлар»дагидан бошқача хилини қўллайди. Яъни содир бўлаётган ҳодисалар сабабини асар охиригача китобхон-томошабиндан ҳам, асар персонажларидан ҳам яширади. Бу билан автор сир очилгач, китобхон ва томошабинда қисқа фурсатдагина ҳайратланиш, қизиқиш ҳиссини уйғотиши мумкинлигини, бунга қадар томошабиннинг таажжубда қолишини ҳисобга олмаган. Бу пьесанинг саҳнадаги ҳаёти турлича тақдирга эга бўлди. Пьесанинг Москвадаги «Ромен» театрида «Лўлини алдаб бўлмайди» номи билан қўйилиши, унинг москваликларга асосан манзур бўлиши ўзбек драматургиясининг ютуғи бўлди, унинг шухратини оширди.

Авторнинг «Тоға ва жиянлар»даги яна бир катта ютуғи ундаги Боқижон билан Соқижон каби иккинчи пландаги образлардан яхши фойдаланишида кўринади. Шуниси характерлики, комедиограф Соқи билан Боқи персонажлари қатнашадиган ситуацияларда, кўпинча, етакчи ижобий қаҳрамонлар томонидан бошланган ва Меҳмонхўжаевнинг иш услубидаги иллатларни очиб ташлашга қаратилган линияни охирига етказди, комик руҳни кучайтиради. Бу ҳолни комизмнинг юқори нуқтасини таъминлаган ҳовли тўйи билан боғли ситуацияларда ҳам, газетада босилган фельетон билан боғли эпизодларда ҳам кўрамиз.

Автор комизмни таъминлашда, характерларни очишда, иллат эгаларини кулги тўқмоғи билан уришда фольклорга хос приёмлардан ғоят унумли фойдаланади, оригинал ситуациялар, эффектли эпизодлар яратади. Халқимиз характериға хос, чуқур миллий колоритни берувчи топишмоқ-жумбоқ айтиш ва уни топиш усулидан фойдаланишда айниқса маҳорат кўрсатади. Гап шундаки, муаллиф Боқижон билан Соқижон характеридаги қувноқликка, халқчил кайфиятга суяниб, ўрни келганда улардан Меҳмонхўжаевни танқид этишда қулайлик билан фойдаланади. Чунончи, Боқи билан Соқи фельетонни ўқиш пайтида устларидан чиқиб қолган Меҳмонхўжаев қаршисида ноқулай аҳволда, ҳижолатда қолишади, ҳар икки томон муносабатида кучли комик ҳолат юз беради. Бу ердаги кулги нишони эса, Меҳмонхўжаевдир.

Пьесадаги ҳаётий мазмунга монанд, ўзида яширган мақсад — об-

разлари аниқ, завқбахш, мазмундор топишмоқлар ҳам иллат эгаларини аёвсиз фош этади, образлар моҳиятини очади. Шунингдек, автор бундай топишмоқлар воситасида уларнинг эгаларига хос юмористик хусусиятларни ҳам очишга муяссар бўлган. Меҳмонхўжаевга хос иллатни очишга қаратилган топишмоқ, айниқса, унинг Боқижон томонидан такрор айтилиши устига Меҳмонхўжаевнинг кириб қолиши билан юз берган комик ситуация ҳам ана шундай ҳаётий кучга эгадир.

Шунингдек, Соқижон билан Боқижоннинг Меҳмонхўжаевдан узр сўрашга келишлари (учинчи парда, бешинчи кўриниш), хастанни (Меҳмонхўжаевни) кўриш учун келишлари (тўртинчи парда, олтинчи кўриниш) билан алоқадор ситуация ва эпизодлар ҳам асарнинг таъсирчанлигини, жанрий сифатларини таъминлашга хизмат қилади. Шу тариқа, Соқижон ва Боқижон билан Меҳмонхўжаев муносабатларидаги кулги найзаси уларнинг кейингисига қаратилганлиги билан комедиявийликка хизмат қилади.

Хуллас, Рамз Бобожон Соқижон билан Боқижон каби персонажлардан комедиявийликни таъмин этишда, хусусан, Меҳмонхўжаев ва Бўрибой характерларидаги иллатларни кулгили тарзда танқид этишда ёрдамчи восита сифатида усталик билан фойдаланади. Алалхусус, бу образларнинг аталиши ва номланишидаги тақовуллик, қофиядошликда фольклорга хос юмористик элемент, ҳаётбахш комизм мавжудлигидан яхши фойдаланилган. Уларнинг хатти-ҳаракати ҳаётийликка, чинакам комизмга эгалигидан эстетик завқ беради, мақсадни комизм руҳида ифодалашга хизмат этади. Мана шу хусусиятлар жамулжам бўлиб, иллатларни танқид этиш пафоси билан суғорилган кулгини таъминлайди. Бу кулги асар сюжетида ўқдек ўтиб, ўз навбатида унинг умумий ҳал этувчи хусусиятини, яъни «Тоға ва жиянлар» чинакам комедияга хос эканини лозим даражада исботлайди. Шунинг учун ҳам Т. Собировнинг юқоридаги даъвоси асоссиз. Танқидчининг асардаги бош хусусиятга эътибор бермай, ундаги ёрдамчи линиядан нотўғри хулоса чиқариши ажабланарлидир. Агарда у, Фозил ота уйдаги воқеадан, яъни конфликт кульминациясидан кейин ечимнинг чўзилиб кетиши, финалда комедиявийликка бир қадар зарар етказилганлиги тўғрисида, кулги, комик пафос сусайганлиги ҳақида гапирганида унинг бундай фикрига қўшилиш мумкин бўларди.

Юқорида қайд этилган томонлар «Тоға ва жиянлар» тўла маънодаги комедия асари эканлигидан далолат беради. Бунга адабий танқидчилик аллақачонлар тан олганлиги, кўп ишларда қайд этилганлиги маълум. Лекин шунга қарамай, Турсун Собировнинг бу ҳақиқатдан кўз юмишни давом эттираётганлигига, жамоатчилик фикрини четлаб ўтиб, субъектив позицияда туришни тарк этмаётганлигига ажабланмаслик мумкин эмас. «Тоға ва жиянлар» тўғрисида ўз субъектив қарашларига қарши айтилган фикрлар билан мунозарага киришиш ниятида Т. Собиров «Драматургия ва театр» деган мақоласида яна илгариги қарашларини айтишдан, яъни «Тоға ва жиянлар» пьесасидаги Соқижон билан Боқижон ўртасидаги комик муносабатлар асарга қувноқлик ва хушчақчақлик бағишлайди, холос»⁶ дейишдан нарига ўтолмади. Ваҳоланки, автор Соқижон билан Боқижон ўртасидаги муносабатлардан комик ситуациялар яратмайди. Аксинча, уларнинг Меҳмонхўжаевга бўлган муносабатидан, «хўжайин»ни кулги замирида танқид қилишларидан ана шундай ситуациялар яратади. Танқидчи ўз мақоласида «Тоға ва жиянлар», «Лўлилар» тўғрисидаги фикрлар билан мунозарага киришиш, мулоҳазаларини асардан олинган фактлар мисолида далиллаш

⁶ Шу журнал, шу сон, 35-бет.

ва исботлаш ўрнига юқоридаги каби умумий, асарга ёпишмайдиган, ҳақиқатдан узоқ гаплар билан чегараланади.

Турсун Собиров мазкур мақоласида «Авторнинг (яъни Б. Имомовнинг дейилмоқчи — Б. Ғ.) таъкидлашича, асар қаҳрамони Меҳмонхўжаев»,— деган сўзларидан кейин қўш тирноқ очиб, Б. Имомовдан шуларни келтиради «...кишиларни англашга, уларнинг сўзига эътибор беришга, ким ҳақ, ким ноҳақлиги ҳамда у ишнинг сифати тўғрисида ўйлаб кўришга мажбур бўлади. Шулар асарнинг комедиялигини таъминлайдиган бош омилдир»⁷. Бу сатрларни ўқиб, наҳотки танқидчи шундай деган бўлса, деган мулоҳазага бориб, унинг шундай деган бўлишига ишонмай, мазкур сатрлар олинган мақолани кўздан кечириб, келтирилган сатрларнинг гап ичидан узиб олинганлигини аниқладик. Ўша гапда ва ўша гапдан олдинги жумлаларда танқидчи Меҳмонхўжаевнинг «ҳаётий ва кулгили ситуацияларга» тушишини ёзади, шу каби кулгили ситуациялар «асарнинг комедиялигини» таъминлайди дейдики, бундай дейишда танқидчи ҳақли⁸.

Ёш танқидчи Муҳсин Алиев «Партия XX съезидан кейинги драматик асарлар маҳсули»⁹ деган мақоласида Сарвар Азимовнинг «Қонли сароб» пьесасида ижобий қаҳрамон йўқлигини тўғри қайд қилган эди. Турсун Собиров эса, бу асарда ижобий қаҳрамон бор, дейди ва ўз фикри «исботи»га Ақиқа ва Муяссарни мисол қилиб келтиради¹⁰. Ваҳоланки, буларни ижобий қаҳрамон деб бўлмайди. Чунончи, Ақиқа Т. Собиров айтганидай «ҳақиқат ва озодлик учун кураш»¹¹чи эмас, ҳақиқат ва озодликнинг ашаддий ёвлари — ватан хонилари муҳитида туғилган, ватанфуруш бобоси ва бувисини деб кун кўриш учун фоҳишалик кўчасига киришга мажбур бўлган, юзи қоралар не деса айтганини қилиб, ўзи ҳам юзи қоралардан бирига айланган аёл тақдирига эга. У сотқинларнинг маиший бузуқ, фаҳш ҳаётини фош этишга восита, «Момақалдироқ»даги Катеринага ўхшаш «зулмат ичидаги нур» эмас, ёмонларнинг ёмонлигига қарши ўт очувчи исёнкор ёки арзирли курашчи эмас, балки, мутдиш ҳаёт ва муҳит қурбони. У, аянчли ҳолатидан қутулиш учун мутлақо курашмайди, ўз қисматидан зорланиб оҳ-воҳ чекишдан нарига ўтолмайди. Шундай бўлгач, Т. Собиров Ақиқа «ҳақиқат ва озодлик учун кураш»чи, деган сўзни осмондан олган кўринмайдими? Ватан хониларининг қилмиши туфайли фоҳишага айланган Ақиқа наҳотки, Т. Собиров айтганидай, «покиза ва мусаффо қалб ва ифат эгаси» бўлса? Шунга кўра, танқидчининг кейинги гаплари — Ақиқа «чорночор турмуш кечириш учун қурбон этилган», дейиши, танқидчи фикридаги мантиқ қарама-қаршилигидан қатъи назар, ҳақиқатга яқин. Демак, Ақиқа фожиавий тақдирдан қутулиш йўлидаги курашчи эмас, аксинча, ўз социал муҳитининг емиши, яъни пассив қурбони. У ҳалоллик ва ҳақ йўлда курашиб қурбон бўлганида бошқа гап эди. Унинг тақдирда автор ватанга хонилик қилишининг ўзига хос кўринишидаги аянчли аҳволни индивидуаллаштиради.

Шунингдек, Муяссар ҳам коммунистик идеал курашчиси эмас, яъни социалистик реализм адабиётидаги ижобий қаҳрамон эмас, балки, ватан хонилиги йўлида юриб, ватанизмга жосус бўлиб келган ва ҳақиқий аҳволни, озод, ҳур ҳаётни кўриб, машъум ниятидан, разилликдан, хониликдан қайтган шахс, холос. Шундай кишини қандай қилиб ижобий қаҳрамон дейиш мумкин?

⁷ Шу журнал, шу сон, ўша бет.

⁸ Шу журнал, 1965, 2-сон, 10—11-бетлар.

⁹ Шу журнал, 1965, 4-сон.

^{10—11} Шу журнал, 1965, 6-сон, 34-бет.

Умуман, драматург ижобий идеални ижобий қаҳрамон орқали бермоқчи эмас, аксинча, ватан хоинлари муҳотидаги қарама-қарши характерларнинг ички дунёсини кўрсатиш орқали бермоқчи. Авторнинг ижобий идеали — социалистик ватанга меҳр-муҳаббат, садоқатда, она-Ватанига хиёнат қилганларнинг аянчли, фожиали тақдирга, қонли саробга дучор бўлишини кўрсатишда. Езувчининг маҳорати шундаки, у асаридан кузатган мақсадни бир-бирига ўхшамаган оригинал характерларда индивидуаллаштириб беради. Бунда ижобий идеални бевосита ифодаловчи ижобий қаҳрамон яратиш мақсади кўзда тутилмайди. Шунинг учун ҳам асар фош қилиш моҳиятига эга. Бу асар социалистик реализм доирасида турли шакл, турли стилларнинг мавжуд бўла олишини яна бир бор исботлайди: «Қонли сароб»даги ўзига хосликлар кўпчилик танқидий мақолаларда қайд этилди. Шу жумладан, Муҳсин Алиев ҳам ундаги ўзига хосликни (унда ижобий қаҳрамон йўқлигини) қувватлаб чиқди.

Т. Собиров юқорида эслатилган мақоласида «Ишқинг билан», «Икки билагузук», «Фарғона ҳикояси», «Ўғил уйлантириш», «Мели хобону Наби товон» каби музикали драма ва комедияларни «замон ва халқ талабига жавоб бера олмайди»¹², дейди-ю, бу асарларнинг замон талабига нима учун жавоб бермаслигини исботламайди. Бундан ташқари, бу асарлар қаторига «Тошболта ошиқ»ни ҳам қўшиб қўядики, бундай қилишда танқидчи ноҳақ. Негаки, бу комедия қатор жиддий нуқсонларидан қатъи назар, асосан ижобий баҳога сазовор, ўрта-миёна асарлар жумласига кирази. Бу ҳақда жамоатчилик, адабий танқидчилик ўз вақтида тўғри фикр билдирганлиги сабабли, такрор тўхталиб ўтирмаймиз.

Танқидчи мазкур мақоласида бизнинг М. Қўшжонов билан биргаликда ёзган «Биринчи имтиҳон» номли тақризимизга тўхталиб, «Хатарли йўл» спектаклини «асоссиз равишда мақталади», унинг «ғоявий-бадий қиммати сохталаштирилади», дейди-ю, бу фикрини мутлақо исботламайди. Биз мазкур спектаклни асосан ижобий баҳолаган эдик. Шу билан бирга, пьесадаги бир қанча жиддий нуқсонларни ҳам кўрсатганмиз¹³. Модомики, Т. Собиров бизни бу спектаклнинг «ғоявий-бадий қиммати сохталаштир» ганликда айбламоқчи экан, ўз фикрини далиллар билан исботлаши керак эди.

Мунозара адабий танқидчилигимиз равнақига кўп жиҳатдан кўмаклашади. Биобарин, журналимизда бошланган баҳс мавсумий тус олмай, самимий, дўстона, соғлом вазиятда изчил давом этишини истаймиз.

ХАТИБА ҲАКИМОВА

филология фанлари кандидати

КОМЕДИЯГА ДОИР БИР НЕЧА СЎЗ

Комедия жанри — ижтимоий ҳаётнинг хусусиятлари ва талаблари маҳсули, бадий тафаккур мевасидир.

Комедия жанри ҳаётнинг ўзида доимо бўлиб турадиган процесс — эскилик билан янгилик ўртасидаги курашнинг адабиётда акси сифатида майдонга келиб, бошқа жанрлардан шу процессни кулги орқали ифода этиши билан, танқидининг комик моҳияти билан фарқланади. Ко-

¹² Шу журнал, шу сон, ўша бет.

¹³ Қаранг: «Биринчи имтиҳон», «Ўзбекистон маданияти», 11 ноябрь 1964 йил.

диянинг бу спецификаси унинг сюжет қурилишига ва, биринчи навбатда, конфликтнинг характерига таъсир этади.

Комедияда конфликт кулги қўзғатувга қаратилган бўлади ва шунинг учун ўзига хос бир ўткирлик, таъсирчанлик касб этади. У беозор юмрдан тортиб заҳарханда истеҳзо ва гротескгача қамраб олади, шу ҳиссиётларни қўзғайдиган муболага билан ҳам сугорилган бўлади. Комедиограф стилида гоҳо юмор кучли, гоҳо сатира зўр бўлиши мумкин.

Совет комедиясида жанрнинг асосий томонлари мужассам бўлсада, у новаторлик хусусиятига эгадир. Унинг новаторлик хусусияти шундаки, у ҳаётдаги қолоқ ва чириган, тарихан умри тугаган турли сарқитларга, қолоқ тенденцияларга қарши ўт очади, уларга ҳаётдаги етакчи, енгувчи ижобий тенденцияни қарши қўяди ва шу тенденциянинг мустаҳкамланишига хизмат этади.

Мавжуд ижтимоий тузумни (социалистик тузумни) мустаҳкамлашга хизмат этиши совет комедиясининг ўзидан аввалги комедия мактабларидан принципаал фарқидир.

Ўзбек комедияси ҳам совет комедиясининг шу тарихий тажрибасига суяниб, уни ривожлантириб, катта муваффақиятларга эришди, бирмунча яхши асарлар майдонга келтирди. Бутун совет комедиясида бўлганидек, Ҳ. Ҳ. Ниёзий яратган классик ва сўнгги йиллардаги энг яхши ўзбек комедияларидаги ажойиб бир фазилат шуки, уларда ҳаётдаги илғор ва порлоқ томонларни, «жиддий элемент»ларни асосга олиш ва уларни салбий ҳодисаларга қарши қўйиш орқали кулги майдонга келтиришдир. Бунда кулгини кулгига эмас, балки ўша жиддий, ижобий тенденцияларни мустаҳкамлашга хизмат қилдиришдир¹. Кулги танланиши мумкин. Айрим асарларда характерлардаги комик сифатлар ҳал қилувчи роль ўйнаса, айримларида кулгили ситуациялар устун бўлади.

Масалан, А. Қаҳҳорнинг «Шоҳи сўзана» комедиясини эслаб кўрайлик. Бу комедияда янги ерларни ўзлаштириш ва шу процессда ернинггина эмас, айни чоқда «одамнинг шўри»ни ювиш, яъни янги одамни тарбиялаб етиштириш каби катта ва жиддий ижобий проблема ҳаётий юмористик кулги орқали ифода этилади. Ёзувчининг ижобий идеали ва ҳаётнинг ўзидаги етакчи ижобий тенденция (янгиликнинг эскилик устидан муқаррар ғалабаси) комедиядаги конфликтнинг характерига таъсир этади: бу конфликт майда, маиший конфликт эмас, балки жамиятнинг тақдирига, унинг бундан кейинги ривожига оид конфликтдир. Конфликтнинг жиддийлиги ундан кулгини мустасно этмайди. Ёзувчи конфликтни кулгили тарзда ривожланишини ва ечилишини таъминлаб, характерларни очади, асарнинг таъсирчан бўлишига эришади.

Комедия социалистик реализм адабиётининг зарур ва муҳим жанри бўлиб, у бошқа адабий жанрлардан вазибалари ва материали жиҳатидан эмас, балки фақат материалга яқинлашуви ва тасвирий воситалари жиҳатидангина фарқ этади.

«Жиддий жанрга» қандай талаблар қўйилиши лозим бўлса, «кулгили жанрга» ҳам шундай талаблар қўйилиши лозим (материалга яқинлашуви ва кулги майдонга келтириш вазибаларини кўзда тутиб, албатта).

Ҳаққонийлик, ҳалқчиллик, коммунистик ғоявийлик, партиявийлик ва юқори бадийлик принциплари комедия жанри учун ҳам мажбурий талаблардир. Фақат шу талабларга риоя қилишгина комедиографнинг ижодий муваффақиятини таъмин этади.

Адабиётнинг марказий проблемаси — типиклик проблемаси — комедия жанрининг ҳам энг муҳим проблемасидир. Ўзбек комедиясида ти-

¹ Бу ҳақда қаранг: Х. Ҳакимова, Б. Ғуломов, Комедияга оид баъзи мулоҳазалар, «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1962, 6-сон, 60—63-бетлар.

пиклик проблемаси — ҳаётдаги илғор, етакчи тенденцияни комик сюжетда тасдиқ эта билиш билан чамбарчас боғланган ҳолда ҳал этилади. Тасвир объектини танлай билиш — бу процессда жуда муҳим роль ўйнайди. Ҳаётдаги янгиликни биринчи навбатда кўз ўнгиде тутиш сўнги йилларда ҳам комедиографларимиз ижоди учун характерли ҳодисадир.

Чунончи, Р. Бобожоннинг «Тоға ва жиянлар»и, А. Қаҳҳорнинг комедиялари ва бошқа асарларда янги ерларни ўзлаштириш ва меҳнаткашларни уй-жой билан таъминлаш учун кураш тасвир объекти қилиб олинди ва шу ажойиб ишлар материалида кишиларнинг янги коммунистик руҳда тарбияланиши ва шаклланиши тасвир этилади.

Партиямизнинг XX съезди тарихий қарорлари санъаткорларимизга янги ижодий истиқболлар кўрсатди, уларнинг ўтмиш иллатларига қарши ўт очишларига ҳамма шароит ва имкониятларни вужудга келтирди, ижод арсеналидаги барча қуролларни ишга солиш имкониятини берди. Бунинг адабиётимизнинг кекса бўғинига мансуб санъаткорлар яратётган сатирик асарларнинг сони ва салмоғида ҳам, комедия жанри соҳасига дадиллик билан кириб келаётган умидли ёш драматурглар ижоди миқсолида ҳам яққол кўрамиз.

Исбот учун Рамз Бобожоннинг «Тоға ва жиянлар», Ҳамид Фуломнинг «Тошболта ошиқ» (1951), «Ўғил уйлантириш» (1964), Шукур Саъдулланнинг «Икки билагузук» (1963), Ҳамза Умаровнинг «Ишқинг билан» (1963) каби қатор комедияларини кўрсатиш kifоя. Бу асарлар турли темаларда ёзилган бўлиб, замонамизнинг муҳим масалаларини кўтариб чиқади. Улар ғоявий-бадий томондан, жанр спецификасини ўзлаштириш ҳамда ўзига мужассам этиш жиҳатидан турлича савиядир. Лекин уларнинг барчаси ҳам, нуқсон ва камчиликларига қарамай, замонага, совет кишиларини турли иллатлардан холи бўлишларига, уларни коммунистик ахлоқ руҳида тарбиялашга озми-кўпми хизмат қила олади.

«Ўзбек тили ва адабиёти» журналича драматургиямиз хусусида мунозара уюштирилганлиги, унда комедияларимизга оид фикрлар юритилаётганлиги бизни ҳам қувонтиради. Шу хусусида биз айрим мақолаларга, айниқса комедияларимизга боғли равишда ўртага ташланган фикрларга муносабат билдирмоқчимиз. Мунозарада «Драматургия ва театр» («Ўзбек тили ва адабиёти», 1965, 6-сон) номли мақоласи билан қатнашган Турсун Собиров драматургиямиз аҳволи ва адабий танқидчилик тўғрисида бир қадар муҳим масалаларни ўртага ташлайди. Аммо у, ўз мулоҳазаларида бир томонлама фикр юритиб, саёз мулоҳазаларни олға суради. У Шайхзоданинг «Мирза Улуғбек» трагедияси ҳақида фикр юритган М. Алиев ва Б. Имомовни ноҳақ қоралайди ҳамда асарнинг сахна вариантини муваффақиятсизга чиқаради. Авторнинг бу фикрлари билан келишиб бўлмайди. Мазкур асарнинг театр варианты фақат республикамиздагина шуҳрат қозониб қолмай, талабчан москвалик томошабинларни ҳам ўзига мафтун этди. Бунинг учун марказий матбуотимизда босилган қатор материаллар исбот бўла олади.

Т. Собиров танқидчиларни асоссиз, умумий сўзларда савияси паст деб айблаб, кўпгина мақолаларга скептик равишда қарайди, уларни исботлаб-нетиб ўтирмай бир варакайга йўққа чиқаради. Комедия хусусида гапирганда эса, ўзини билармон қилиб кўрсатишга уринади-ю, аммо аниқ бир фикр айта олмайди. Жумладан, «Тоға ва жиянлар» тўғрисида китобхонни чалгитувчи, бу асарнинг комик фазилатини кўрсатишдан четга олиб кетувчи умумий гапларни ўртага ташлайди.

Аслида, Т. Собировнинг танқидчи сифатидаги фаолияти, ўзини тутиши кишини таажжублантиради. Бу ўринда дастлаб унинг «Тошболта

ошиқ» комедиясига бағишланган «Аччиқ кулгилар»² тақризини эслатмоқчимиз. Т. Собиров ўша тақризида «Тошболта ошиқ»ни беҳисоб ва асарда йўқ, баландпарвоз мақтовлар билан таърифлаб, кўкларга кўтариб, юксак баҳолаган эди. Таажжубки, энди у «Драматургия ва театр» номли мақоласида «Тошболта ошиқ» комедиясини бутунлай рад этади, унга қора чизик чизиб ерга уриб юборади. Танқидчининг олдинги мақтовларига ҳам, кейинги мақоласидаги кескин раддияга ҳам қўшила олмаймиз. Чунки у бу комедияни ортиқ даражада мақташда ҳам, кескин танқид қилишда ҳам ноҳақ. Бизнингча, бу асар кўпгина жиддий нуқсонлардан қатъи назар, асосан, ижобий баҳолашга асос бўларли маълум фазилатларга эга. Бу ҳолат комедиянинг танқид этиш пафосида кўринади.

«Тоға ва жиянлар» комедияси ҳаётий, таъсирли, замонавийдир. Бу асар орқали биз қайноқ меҳнат ҳарорати билан тўлиб-тошган қурувчиларни, уларнинг фикр ва туйғуларини, орзу ва интилишларини кўрамиз, улар характери ва ишидаги иллатлардан куламиз, унда кулги қаҳрамонларнинг ташқи қиёфаси, хатти-ҳаракатлари орқали келиб чиқмасдан асар мазмуни, характерларининг моҳияти заминиде ситуацияларда пайдо бўлади ва кучая боради. Баъзи раҳбарлар биноларни тез ва арзон қуриш кетидан қувиб, асосий масала бўлган сифатга эътибор бермайдилар. Бундай раҳбарлардан айримлари «Тоға ва жиянлар» комедиясида кулги ўтига олинади. Автор кулгили ситуацияларни топа олган ва кулгили қиёфаларни бера олган. Бу эса асарнинг мазмунига, йўналишига кулги бахш этган.

Асарда Бўривой образи билими пуч, ахлоқи бузуқ, фирибгар, айёр, муттаҳам қилиб берилади. Бўривойнинг бу томонлари кулги ёрдами билан қаттиқ қораланади. Кулги драматург ва ижобий қаҳрамонлар қўлида кучли қуролга айланади ва ёмон, чирик нарсалар устидан юқори кўтарилади. Шунингдек, асар тилининг равонлиги, ширалилиги, образлилиги, тасвирлаш воситаларидан ўринли фойдаланиши, қаҳрамонлар нутқининг мағизига кулгини сингдирилиб юборилиши комедиянинг муваффақиятига асос солади.

Лекин шунинг билан ҳам керакки, спектаклда ижобий қаҳрамонлар етарли очиб берилмади. Конфликтнинг кескинлашувида муҳим аҳамиятга эга бўлган салбий шахс Бўривой ўз характери мантиқига яраша етарли шарманда қилинмаган. Асарда Дилбар, Жўра Содиқович, Соқижон, Боқижонлар Бўривойнинг камчилиги, қурилиш материалларини талон-торож қилаётгани ҳақида Меҳмонхўжаевгагина гапирадилар, лекин юзма-юз келиб унинг қилмишларини фош қилиб ташламайдилар ва унга қарши кескин чора кўрмайдилар. Айёр, юлғич Бўривой омон қолади.

Айниқса, ҳозирги вақтда — коммунизм қурилиши авж олган бир шароитда Бўривой каби шахсларга орамизда ҳеч қандай ўрин йўқ. Драматург Рамз Бобожион ўз асарида Бўривойни жамоатчилик танқидига дучор қилганда, қилган жиноятларини сатирик тарзда очиб ташлаганда, томошабин ва китобхон «саёқ юрган таёқ ейди» деган хулосага келар эди. Асарда муттаҳам, ўғри Бўривойнинг Меҳмонхўжаев томонидан уйдан чиқариб юборилишини ҳисобга олмаганда, Бўривой яна омон қолди, яна қаердадир шу ишни давом эттиради, деган мазмунни англаймиз.

Лекин Турсун Собировнинг «Драматургия ва театр» мақоласида «Тоға ва жиянлар» комедия эмас, деб даъво қилинади. Танқидчи ундаги «баъзи (?)» комик ҳолатлар драмада ҳам, трагедияда ҳам беамал учраши мумкин, «Тоға ва жиянлар» пьесасидаги Соқижон билан

² «Ўзбекистон маданияти», 14 март 1962 йил.

Боқижон ўртасидаги комик муносабатлар асарга қувноқлик ва хушчақчақлик бағишлайди, холос», деб таъкидлайди. Биз бу фикрга қўшила олмаймиз. Чунки «Тоға ва жиянлар»да комедиявийликни Соқижон билан Боқижон ўртасидаги «комик муносабатлар»гина эмас, балки, биринчи навбатда, бош қаҳрамон билан боғлиқ линияни, конфликтни ҳал қилишда кулгининг ҳал этувчи моҳиятини таъминлайди. Меҳмонхўжаев образини драматург кулгили ҳолатда тасвирлаб, характердаги кўз илғамас, ўзи англаб етмас нуқсон ва камчиликлари замиридан социал мазмунли юмор, комизм келтириб чиқаради, шу аспектда унинг характерини очади.

Б. Имомов қайд этганидек, комедиограф Меҳмонхўжаевнинг «иш услубини, характерини ечишда шундай оригинал ҳаётий комик ситуациялар яратадики, кишида ўз-ўзидан жамиятимиз тараққиётига тўғаноқ бўлувчи иллатларни танқид этувчи мазмунли ва самимий кулги»³ уйғонади. Биз Б. Имомов фикрини қувватлаган ҳолда Рамз Бобожоннинг «Тоға ва жиянлар» асари драма эмас, балки комедиядир, унда бунинг учун етарли асос мавжуд, деб айта оламиз. Комедияни жамоатчилик аллақачон тан олган, танқидчилик унга тўғри баҳосини берган.

Умуман олсак, драматургиямиз ҳам, танқидчилигимиз ҳам Т. Собиров айтганчалик ташвишли, ачинарли аҳволда эмас.

Саҳна асарларимизни одиллик, ҳалоллик ва ростгўйлик билан ҳаққоний, асосли таҳлил этиш, танқидий мулоҳазаларда принципиал, объектив ҳамда самимий бўлиш адабиётимиз равнақига кўмак берувчи воқиталардандир. Танқид, мунозара шундай заминда туриши керак, деб ўйлаймиз.

ИЛМИЙ АХБОРОТ

АБДУРАХМОН ЖОМИЙНИНГ «САЛОМОН ВА ИБСОЛ»

ПОЭМАСИНИНГ ТАРИХИГА ДОИР

Пирик мутафаккир Абдурахмон Жомий (1414—1492)нинг «Саломон ва Ибсол» поэмаси унинг ижодида муҳим ўрин эгаллайди. Поэма ўтган асрда Муҳаммад Ризо Огаҳий (1809—1874) томонидан назм билан ўзбек тилига таржима қилинган¹. Ундан ташқари, Жомийнинг бу поэмаси инглиз², француз³, рус тилларига ҳам таржима қилинган эди⁴. «Саломон ва Ибсол» поэмаси авторнинг «Хафт авранг» асари ичида (149—175-бетлар) 1914 йилда Тошкентда босилган.

Маълум бўлишича, «Саломон ва Ибсол» номи билан бирмунча кишилар асар ёзганлар. Чунончи, Ибн Аъробий (771—852), Ибн Сино (980—1037), Ибн Туфайл (1110—1185), Абдурахмон Жомий (1414—1492), Абдибей Шерозий (XVI) кабилар томонидан ёзилган қисса ва дostonлар мавжуд.

Лекин буларнинг бизгача етиб келганлари ичида, энг қадимгиси Хунайн ибн Исҳоқ (809—973) номи билан боғлиқ бўлган шу номли қиссадир. Бу қиссанинг бош қисмида ёзилишича, уни машҳур таржимон Хунайн ибн Исҳоқ юнон тилидан араб тилига таржима қилган⁵. Демак, бу қисса асли қадимги ва ўрта аср юнон адабиётида мав-

жуд бўлган. Лекин шуниси борки, юқорида номи зикр қилинган авторлар қиссаларининг сюжет чизиги бир-бирдан тамоман фарқ қилади. Бунда фақат Хунайн ибн Исҳоқ ал-Ибодий таржима қилган қисса сюжети билан Жомий поэмаси бир-бирига монанд келади, холос. Аммо шунга қарамай, Жомий поэмасига асос бўлган сюжет ҳақида бир неча хил мулоҳазалар бор.

Хўш, Жомий ўз поэмаси сюжетини қайси манбадан олган?

Бу саволга жавоб бериш мақсадида машҳур шарқшунос олим Е. Э. Бертельс ўз мулоҳазаларини билдирган эди. Унинг фикрича, Жомийнинг бу поэмасига Ибн Синонинг «Саломон ва Ибсол» қиссаси асос қилиб олинган.

Шуниси қизиқ-ки, дейди Бертельс, Жомий ўзининг «Саломон ва Ибсол» манзума-сида сюжетни Ибн Синодан олганини айтмайди, ваҳоланки, ҳеч шак-шубҳасиз Ибн Синонинг «Хутба ат-таслия» деб аталган асари Жомийнинг поэмасига асос бўлган. Лекин бу ерда таъкидлаб ўтиш керакки, деб давом этади олим, Жомий Ибн Сино ривоятини анча ўзгартириб баён қилган⁶. Бошқа жойда эса, у, Жомий ўз поэмаси сюжетини Тусий келтирган нақлдан олган,

¹ Қ. Муниров, Мунис, Огаҳий ва Баённийнинг тарихий асарлари, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1960, 31-бет. Яна қаранг: «Девони Огаҳий», ЎзФАШИ китоб фонди, инв. № 938, varaқ 8а. Огаҳий Жомийнинг «Юсуф ва Зулайҳо» дostonини ҳам ўзбек тилига таржима қилган.

² Бу поэмани инглиз тилига Forle Folconer (Лондон, 1870), Fitz Lerald (Лондон, 1879) таржима қилишган.

³ Француз тилига Bricteux (Париж, 1911) таржима қилган.

⁴ Рус тилига К. Н. Чайкин (М.—Л., 1935) таржима қилган. Чайкиннинг бу таржимаси «Восток» (иккинчи тўплам, 427—462-бетлар)да босилган.

⁵ Хунайн ибн Исҳоқ ал-Ибодий, Қиссат Саломон ва Ибсол. Қаранг: «Тисъа расол» («Тўққиз рисола»), Қоҳира, 1908, 158—168-бетлар. Бу қиссанинг араб тилидан ўзбек тилига қилган таржимамиз Тошкент Давлат университети тўпламида босилиб

чиқди. Қаранг: «Научные труды ТашГУ», выпуск 229. Востоковедение, Ташкент, 1964, стр. 56—66.

⁶ Е. Э. Бертельс, Рубоиёти Ибн Сино. Қаранг: «Жашниномаи Ибн Сино», П. Техрон, 1954, 18-бет. Бу ерда Бертельс Ибн Синонинг «Саломон ва Ибсол» асарини «Хутба ат-таслия» деб атабди. Бу ном Ибн Синонинг Тошкентда сақланаётган «Саломон ва Ибсол» билан «Юсуф қиссаси» асарларининг умумий номидир. Ўз вақтида бу асарнинг Тошкентда сақланаётганини Бертельсга А. Э. Шмидт хабар қилган эди. Бертельс бу номни Шмидтнинг хабарига кўра, асарнинг ўзини ўқимасдан ёзган бўлса керак. Бу ҳақда қаранг: Е. Э. Бертельс, Авиценна и персидская литература, Изд-во АН СССР, отд. общ. наук, 1938, № 1—2, стр. 82.

деган эди⁷. Али Асгар Ҳикмат ҳам шукуяди). Ибсолнинг ҳалок бўлганини эшитган Саломон кўп қайғуради, аҳволи заифлашади. Шундан кейин Ҳаким тадбир қўлаб, Саломонга осмон парийси — Зухро сиймосини кўрсатади. Саломон Ибсолни унутиб, Зухрони севиб қолади ва муҳаббат қудратидан пок бўлиб, подшолик тахтига ўтиради.

Лекин Жомий ўз поэмасида унинг сюжетини қаердан олганлиги ҳақида ҳеч нарса демайди.

Ибн Синонинг «Саломон ва Ибсол» қиссаси сюжетини билан Жомий поэмасининг сюжетини бир-биридан тамоман фарқ қилади. Ибн Синода Саломон билан Ибсол ака-ука бўлишади, Саломоннинг хотини қайнисини яхши қўриб қолади. Янга Ибсолга етиша олмагач, ўз синглисига уни уйлантириб, қоронғуда синглис ўрнига ўзи қиради, шунда чақмоқ қақиб, унинг юзи кўриниб қолади, бунга чидай олмаган Ибсол янгасидан нафратланиб, чиқиб кетади. Бу ўртада мамлакатга душман ҳужум қилди, Ибсол жангга отланади. Ўз мақсадига эришолмаган янга лашкарбошиларга мол-дунё бериб қўлга олади, улар Ибсолни ярадор ҳолда душман қўлига ташлаб кетадилар.

Кўп ўтмай Ибсол юртига қайтиб келади, сир очилишдан қўрққан янга ошпазни қўлга олади, Ибсолга заҳар солинган овқат беришади, Ибсол ўлади. Кейин уларнинг сирини очиб, Саломон хотини ва ошпазга заҳар бериб ўлдирди.

Ибн Сино қиссасининг қисқача мазмуни шундай: Қадим замонларда Рум, Юнон ва Миср мамлакатларининг Ҳурмукус деган подшоҳи бўлган, лекин унинг фарзанди бўлмаган. Подшоҳнинг бир донишманди бўлган ва унинг ёрдами билан уйланмасдан ўғил бўлади, унинг отини Саломон деб қўйишади. Кейин унга Ибсол деган қизни энага қилиб тайинлашади. Ибсол Саломонни тарбиялаб вояга етказди, сўнгра улар бир-бирини севиб қолишади, шоҳ эса бунга қаршилик қилади. Кейин улар иккови Мағриб деңгизининг нариги томонига (Жомийда Ҳуррам оролига) қочишади, шоҳ ўз «Ойнаи жаҳон»и билан булардан хабардор бўлади, бир қанча қийинчиликдан кейин улар шоҳ даргоҳига қайтишади. Шунда ҳам шоҳ уларнинг бир-бирига бўлган талпинишини кўриб, Саломонни Ибсолдан ажратмоқчи бўлади. Лекин улар иккови ўзларини сувга (Жомийда ўтга) ташлашади; шоҳ одамлари Саломонни қутқаради, Ибсол сувда гарқ бўлади (Жомийда ўтда

шундан иборат. Демак, Ибн Сино асарига Саломон ака, Ибсол ука, Ҳунайнда эса Саломон ўғил, Ибсол энага сифатида келади. Маълум бўлишича, Жомийнинг бу асарида Абдибей Шерозий томонидан назира тарикасида бир поэма ёзилган. Лекин биз Шерозийнинг «Саломон ва Ибсол» поэмасини кўришга мўяссар бўлолмадик¹².

Жомий йирик мутафаккир сифатида бу поэмаси орқали ўзининг маълум фикрларини баён этиш билан бирга, ўрта асрларда адабий образларни фалсафий йўсинда талқин қилиш формаларини ҳам ўртага ташлайди.

Фикрни бундай услубда талқин қилиш Ибн Сино ижодида ва унинг «Ҳайи ибн Яқзон» ва «Саломон ва Ибсол» қиссаларида кўрилган бўлса, бу ерда Жомий ижодида ҳам ўз аксини топган. Шу жиҳатдан ҳам Жомий кўзлаган мақсад тезда сезила қолмайди.

Масалан, Жомий поэмасидаги подшоҳ орқали ўрта аср Шарқ фалсафасидаги «фаол ақл»ни, донишманд орқали эса «фаол ақлга» юқоридан келадиган илоҳий файзни айтмоқчи. Саломон эса, инсон (фалсафий ибора билан айтсак «нафси нотиқа» — нутқ

7 Е. Э. Бертельс, Джамии, Таджикиздат, 1949, стр. 162. Бу ерда Бертельс Насируддин Тусийнинг Ибн Синонинг «Ишорот» асарида ёзган шарҳи ичида келтирилган Ибн Сино ва Ҳунайн қиссаларининг қисқача баёнини назарда тутаяди.

8 Али Асгар Ҳикмат, Жомий, Техрон, 1320, 190-бет.

9 К. Чайкин, Джамии, Восток, т. II, М.—Л., 1935, стр. 426. Яна қаранг: А. О. Ш а х с у в о р я н, Абу Али ибн Сина и мировая литература (авторреферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук), Ереван, 1955, стр. 11.

10 Бу асар «Жомии ул-улум» тўпламида. ЎзССР ФАШИ китоб фонд., инв. № 415/IX.

11 Бу ҳақда қаранг: «Собрание восточных рукописей АН УзССР», т. II, Ташкент, 1954, стр. 41.

12 Бу ҳақда қаранг: Абулфаз Раҳимов, Абдибей Шерозийнинг ижоди (кандидатлик диссертация, озарбайжон тилида). Боку, 1964, 54-бет. Яна қаранг: А. Раҳимов, Саломон ва Ибсолга назира, «Бақи» газетаси, 1 декабрь 1964 йил.

ли нафс), Ибсол эса, шу инсоннинг ички қувват-ҳислари сифатида келади. Саломоннинг Ибсолга бўлган муҳаббати орқали, автор инсоннинг барча лаззатларга бўлган интилишини, Ибсолнинг Саломонга бўлган ишқивозлиги билан эса баданнинг нафсини эгаллашга бўлган ҳаракатини айтмоқчи. Чунки баданнинг ўзи нафсиз ердаги ўз миссиясини, мақсадини амалга ошира олмайди.

Саломон билан Ибсолнинг подшоҳ даргоҳидан «Хуррам ороли»га қочиб кетиши орқали кишининг бекорчи нарсалар билан банд бўлишини ва истак-хоҳиш майлларига берилиши ва уларнинг икковини бир қанча вақт оролда қолиб кетиши орқали эса умр ўтишини айтмоқчи. Қиссада подшоҳ амри билан бир-бирини кўриб туришсаям, етишолмасликлари орқали қариганда юз берадиган ҳолатни — ёши қайтганда қувватдан футур кетишини айтмоқчи бўлади. Саломоннинг отаси — подшоҳ олдига қайтиши орқали бекорчи нарсалар билан шугулланишдан бўлган надомат ва кишининг эс-ҳушини йиғиб олганлигини, иккаласининг ўтга ташланиши орқали ўлим юз беришини айтмоқчи.

Жомий фикрича, киши бадани жоннинг

вақтинчалик қароргоҳидир, шунинг учун Ибсол (яъни бадан) ўлади, нафс — жон (яъни Саломон) боқий қолади. Саломоннинг Ибсолга бўлган нафрати билан жоннинг бадандан ажралишини ва Зухро суваратини кўриши билан эса нафснинг олий камолотга етиши ва шунинг оқибатида лаззатланишини, Саломоннинг тахтга ўтириши орқали эса инсоннинг чинакам камолотга етишини айтмоқчи¹³. Автор поэмадаги рамзларни қандай тушуниш кераклигини айтади ва охирида ўқувчига мурожаат қилиб:

Суврати ин қисса чун итмом ёфт,
Боядат аз маънийи он ком ёфт¹⁴,—

(Шу билан қисса тугади, энди унинг маъносини англаб, дейилмоқчи бўлган мақсадни тушуниш керак) деб уқтиради.

Поэманинг фалсафий томонлари файласуфларимиз томонидан текширилишни тақозо қилади. Бинобарин, буюк донишманд Абдурахмон Жомийнинг «Саломон ва Ибсол» поэмаси фақат адабий нуқтан назардангина эмас, балки фалсафий нуқтан назардан ҳам диққатга сазовордир.

А. Ирисов,
филология фанлари кандидати.

СЕРГЕЙ ЕСЕНИН УЗБЕКИСТОНДА

(янги материаллар)

Сергей Есениннинг 1921 йилда Ўрта Осиёга қилган сафари В. И. Вольпин хотиралари орқали маълум. Бу хотираларнинг бир қисми шоир ўлимидан бир йил кейин эълон қилинган эди. Лекин ҳанузгача В. И. Вольпиннинг бу хотиралари ҳамда А. Ширяевецнинг Москва ва Ленинградда сақланаётган архивларидаги ҳаддан зиёд камсухан материаллардан бўлак Есенин биографиясининг «Тошкент даври» ҳақида ҳеч нарса маълум эмас эди.

Мен Есенин юбилейига тайёргарлик бораётган кунларда шоир билан Тошкентда тез-тез кўришиб турган ва унинг асарларини муаллиф ижросида эшитган кишиларни учратиш, шоир дастахталарини топиш ҳамда Есенин бўлган жойларни зиёрат қилиш шарафига муяссар бўлдим.

Натижада, Есениннинг Тошкентга келиб кетган вақтини биринчи марта аниқроқ белгилаш имконияти туғилди. Вольпиннинг сўзларига қараганда, Есенин 1921 йил май ойининг бошларида Тошкентга келган. Москва йўлида Есенин билан учрашган тошкентлик шоир С. Оковнинг мактубидан эса, шоирнинг Тошкентдан жўнаб кетган вақти ҳам маълум бўлиб қолади. А. Ширяевец номига ёзилган ва унинг яқин танишларидан бири бўлган — М. П. Новикованинг архивда топилган бу мактубда С. Оков бундай деб ёзади: «Чолкордами, Актобинскдами биз Есенин билан йўл устида учрашиб қолдик ва бир соат чамаси адабий мавзуларда гаплашдик. У Москвага борганда суҳбатни давом эттириш учун мени ўз уйига таклиф этди...»

С. Оковнинг мактубида тилга олинган

саналарга асосланиб, Есениннинг Тошкентдан майнинг сўнгги кунларида жўнаб кетгани ва Москвага, айтидан, 11—12 июнь кунлари етиб келганини аниқлаш мушкул эмас (Оков Киевга 14 июнда етиб борган).

Юқорида зикр этилган архивда Есениннинг «Тошкент даври»га оид дастхталари ҳам топилди. Маргарита Петровна Новикова Есениннинг «Уч қаторли» («Трехрядница») ва «Безориннинг тавбаси» («Исповедь хулигана») тўпламларини кўз қорачиғидай сақлаб келмоқда. Есенин Туркистон Халқ кутубхонаси залида (ҳозир бу ерда Навоий номидаги кутубхонанинг Нодир китоблар бўлими жойлашган) ўзининг шеърларини ўқигандан сўнг бу китобларни унга туҳфа этган экан. Шоирнинг бу китобларга илова этган бағишлов сўзлари тагига «Тошкент» сўзи билан бирга «1921 йил 25 май» деб имзо чекилган.

Маргарита Петровна шу кечани, унда шоир ўқиган «Ит ҳақида қўшиқ», «Он ҳақида қўшиқ» (бу шеър Тошкентда биринчи марта ўқилган эди) шеърларини ва «Пугачев» достонидан олинган парчаларни ҳали ҳам яхши эслайди. Навқирон, келишган ва кун иссиқ бўлишига қарамай, костюм кийиб келган Есенин кўнғироқ товуш билан

¹³ Бу сюжетни талқин қилиш ҳақида қаранг: Насирулдин Тусий, Шарҳ ал-Ишорот, Истанбул 1873, 364—369-бетлар; яна қаранг: Е. Э. Бертельс, Джами, стр. 161—162.

¹⁴ «Китоби Ҳафт авранги Мавлавий Жомий», Тошкент, 1914, 175-бет.

завқ-шавққа тўлиб шеър ўқиган эди. Зал ва унга кира беришдаги хона халойиқ билан лиқ тўлган, залнинг пастгина деразалари ҳам одамлар билан ўраб олинган бўлиб, жуда иссиқ ва қоронғи эди.

Е. М. Ромонат Есениннинг Тошкентдаги Санъат студиясида ўтказган кечаси ҳақида ҳикоя қилиб берди. Есенинин бу ерга Ширяевец бошлаб келган бўлиб, ҳар иккала шоир студиячиларнинг узоқ қистовини кутиб ўтирмай, ўз шеърларини ўқиб беришган.

Замондошларнинг хотиралари ва Ширяевец номига ёзилган мактублар асосида Есенин бўлган ва ўз шеърларини ўқиган уйни — Ширяевецнинг квартирасини аниқласа бўлади. Бу уй Кабулова кўчасидаги (собик Новая кўчаси) 54-ҳовлининг энг ичкарисида жойлашган.

Шоир Первомайская кўчасидаги 4 уйда — у билан Тошкентга бирга келган Г. Р. Колобовнинг таниши — Г. М. Михайлов ҳузурида ҳам бот-бот меҳмон бўлган.

Тошкентлик журналист В. Г. Михайлов ва унинг синглиси Е. Г. Макеева Есениннинг бу ерда Хлопуша монологини ўқиганини, унинг Михайлов ва Колобовлар билан бирга Эски шаҳарга — оғанини Норбековларникига борганини ҳамда рус ҳофизини шарафига тўй берган каласлик Азимбой (Г. Михайловнинг таниши) ҳузурида бўлганини эслайдилар.

Е. Макеева менга Есениннинг Самарқандга қилган сафари, унинг қадимий шаҳардан, ундаги миноралар ва мачитлардан олган катта таассуротлари ҳақида ҳам сўзлаб берди. Есенинга нима учундир Самарқанднинг азим қайроғочи ҳамма нарсадан кўпроқ маъқул бўлиб, шоир уларга бағишлаб шеър ёзажagini айтган экан.

Туркистон РОСТАси биносида Есенин билан учрашган Ўзбекистоннинг кекса рус ёзувчиси А. В. Алматинскийнинг кундаликларидан ҳам мароқли ва шу билан бирга баъзи бир изоҳларга муҳтож ёзувлар сақланган. А. Алматинская у кезлари Туркистон РОСТАсининг мухбири эди. Шунинг учун ҳам Алматинскаяни Есенин ҳузурига юборишган. Кундаликда жуда мукамал ва жонли равишда ҳикоя қилинган бу учрашувнинг бўлиб ўтгани кишида шубҳа уйғотмайди. Лекин Есениннинг РОСТАда нима билан шуғуллангани ҳали ҳам маълум эмас.

Кўриниб турибдики, Есенин Ўзбекистонда кўпгина учрашувлар ўтказган, турли сафарларга чиққан ва ҳар доим янги-янги таассуротлар билан яшаган. Хўш, улар шоир жонида акс этганми?

Есенин Ўзбекистонда қарийб бир ой бўлган. Бу муҳлатга унинг қозоқ чўлларига ўтган ярим ойлик ҳаётини ҳам қўшайлик. Оз эмасми? Йўқ, катта истеъдод соҳибини учун Шарқда кечган бу қисқа муҳлат ҳам етарли бўлиши мумкин. Мухими шундаки, Есениннинг Шарққа интилиши, Шарқ ҳаётига тўйиб-тўйиб қарашини ва уни бутун вужуди билан идрок этиши учун у билан Шарқ ўртасида муайян алоқа ўрнатилган эди.

С. Есениннинг «Пугачев» поэмасиёқ (унинг ярми вагонда ёзилган). Осиё воқелигининг шоир ижодида чуқур таъсир ўтказганини кўрсатади. Поэмада Осиёнинг эркин кенгликлар, бепоён адрлар ва водийлар мамлакатини сифатидаги муҳим темасигина эмас, балки Есенин саёҳатининг сокин ритмлари ҳам, Осиё адрлари, ҳавоси, кишилари ва уларнинг турмушидан олинган янги тасвирий воситалар ҳам пайдо бўлади:

О Азия, Азия! Голубая страна
Обсыпанная солью, песком

и известкой,
Там так медленно по небу едет луна,

Поскрипывая колесами,
как киргиз с повозкой...

Мазмун: Эй Осиё, Осиё! Туз, қум ва оҳақ сепилган мовий мамлакат. У ерда ой гилдиракларини гирчиллатиб бораётган киргиз аравасидек осмон бўйлаб секин-секин юради...

Есениннинг Россия ва Осиё руҳлари билан сугорилган шеърларидаги баъзи бир бадиий воситаларини бир-бирига таққослаш учун тонг, қуёш ва ой сингари шоирнинг сеvimли миллий образларини олиб кўрайлик.

Есенин Россияда тонг тўғрисида «Заря на крыше, как котенок, мост лапкой рот» («Тонг томда бамисоли мушукчадек қўллари билан оғзини ювмоқда»), деб уни карам ариқчаларини сугораётган қизил сувга, пуштиранг қўйлака ва ҳоказоларга қиёс этган бўлса, Осиёда эса бундай деб ёзди:

Заря красношерстной верблюдницей

Рассветное роняла мне в рот молоко.

(Мазмун: Тонг қизғиш юнгли биядек оғзимга наҳорги сутни тўкар эди...)

Мана, ой образи. Есенин Россияда: «Рыжий месяц жеребенком запрягался в наши сани» («Малла ой қулундек чанамизга қўшилди») ёхуд «Ягнечок кудрявый — месяц гуляет в голубой траве» («Ой жингалак қўзичоқдек мовий майса ичда ўйнайди»), деб ёзган бўлса, у Осиёда ойни қўзичоқка эмас, балки аравага ўхшатади. «... ой гилдиракларини гирчиллатиб бораётган киргиз аравасидек осмон бўйлаб секин-секин юради».

Мана, шоирнинг «Форс тароналари». Хўш, Есенин бу шеърый туркумда қандай мамлакатни, қандай кишиларни тасвирлаган? Биз шоирнинг Эронга боришини орзу қилганини биламиз. Бироқ у ўзининг бу орзусига эришмаган эди. Шунга қарамай, «Форс тароналарини ўқир эканмиз, шоирнинг бу ўлка ва унинг кишилари сиймосига қандайдир ажойиб санъат билан сингиб кетганини кўрамиз. Осиёнинг асл ҳавоси билан нафас оламиз.

Хўш, шоир бунга қандай қилиб эришди? Шубҳасиз, Есениннинг Кавказдан олган

таассуротлари бу масалада катта аҳамиятга эга бўлди, лекин биз Ўзбекистон таассуротлари бу йўлдаги биринчи ва, демак, энг муҳим омил бўлганини унутмаслигимиз керак. Есенин Ўзбекистон хотираларини узоқ вақт сақлаб юрди. У орадан икки йил ўтгач, «Бу кўча менга таниш...» («Эта улица мне знакома...») шеърида бундай деб бежиз ёзмаган эди:

Видно, видел он дальние страны,
Сон другой и цветущей поры,
Золотые пески Афганистана,
И стекляннюю хмарь Бухары.
Ах, и я эти страны знаю —
Сам немалый прошел там путь...

(Мазмуни: У олис юртларни, уларнинг уйкудаги пайти билан гуллаб-яшнаган кезларини, Афғонистоннинг олтин саҳролари билан Бухоронинг феруза ҳавосини кўрган кўринади. Эҳ, мен ҳам бу ўлкаларни биламан, у ерларда оз йўлларни босиб ўтмаганман...)

Шоирнинг Ўрта Осиё бўйлаб босиб ўтган бу йўли ҳали етарли ўрганилган эмас. Изланиш давом этмоқда.

П. Тартаковский,

филология фанлари кандидати.

БАДР ЧОЧИЙ ДАВРИ ВА ҲАЕТИГА ОИД

Ўзбек адабиётининг ажайиб вакиллари-дан бири бўлган, аммо адабий мероси ҳозиргача фанда ўрганилмаган Бадр Чочий (Шоший)¹ XIV асрда яшаб ижод этди. Тошкентлик бу шоирнинг тутилган йили бизга ҳозиргача маълум эмас. Шоир умрининг сўнгги дамларини Деҳлида ўтказди. Бадр Чочий Ҳиндистонга келган вақтида Ҳиндистон тарихида «Деҳли султонлиги» деб номланган давлат барпо этилган эди. У Ўрта Осиё, Афғонистон ва Эрондан чиққан мусулмон ҳарбий феодаллари томонидан маҳаллий ҳинд князликларини босиб олиш йўли билан ташкил топган эди. «Деҳли султонлиги» Шимолий Ҳиндистонда XII асрда ташкил топиб, XIII аср охири ва XIV аср бошларида Гиёсиддин II (1320—1325) ва унинг ўғли Муҳаммад Туглуқлар (1325—1388) даврида кучайган ва марказлашган давлатга айланган. Унда Ўрта Осиёдан чиққан феодаллар катта имтиёзларга эга эдилар².

Муҳаммад Туглуқ 1328 йили султонликнинг марказини Девағирига кўчирган, 1337 йили эса уни яна қайта Деҳлига ўтказган. Бадр Чочий шу қайта кўчирилишдан уч йил олдин, яъни 1334 йили Деҳлига келган. Машҳур ҳинд олими Махди Ҳусайн³ ҳам Бадр Чочийнинг шу йиллари Ҳиндистонга келгани ва Тошкентдан эканлигини алоҳида қайд қилади.

Е. Э. Бертельснинг кўрсатишича, ўша давр шоирларининг меҳнати маълум дара-

жада уюштирилган эди. Шоирлар асосан подшоҳ ва йирик феодалларнинг сарой ва хонадонларида яшаганлар. Ҳар қайси гуруҳ шоирлар тепасида «Малик уш-шуаро» (шоирлар шоҳи) турган. Подшо уни даврининг энг уста шоири сифатида тан олган ва ўзининг севикли шоири ҳисоблаган. Шеър ёки шоирларга тегишли бўлган барча ишлар Малик уш-шуаронинг зиммасига юклатилган бўлиб, унинг руҳсатисиз бирор шоир султон тахти олдида яқинлаша олмас, шунингдек, катта йиғин — базмларда ўқиладиган ҳар бир янги асар ҳам унинг назаридан ўтмай қолмас эди⁴. Ҳиндистонда катта ҳурматга сазовор бўлган Бадр Чочий ҳам «Малик уш-шуаро» унвонини олган. Султон Гиёсиддин ва унинг ўғли Муҳаммад Туглуқлар даврида бундай ном икки кишига — биринчиси Амир Хусрав Деҳлавий (1253—1325), иккинчиси эса Бадр Чочийга берилган⁵. Бундан ташқари, яна манбаларнинг хабар беришича, Чочийни «Фахруззамон» (замоннинг фаҳри) деб ҳам атаганлар⁶. Бу ҳақда шоирнинг ўзи ҳам «Девони Бадр Чочий»нинг 50 а варағида шундай дейди:

مراکه فخرزمان خواند شاه اسلمد عم
لقب مکوی بجنر بلبل شکر گفتار⁷

Бадр Чочий 745 (1344—1345) йили Деҳлида вафот этган. Модомики, шоир Ҳиндистонда шундай катта ҳурматга сазовор бўлган экан, шунга қадар у ўз ватанида ҳам маълум даражада ижодий камолатга эришган бўлишига шубҳа йўқ.

⁴ Е. Э. Бертельс, История персидско-таджикской литературы, М., Изд-во «Восточной лит-ры», 1960, стр. 125.

⁵ صبع گلشن ۱۲۹۵ صحیفہ ۵۲۵۶

⁶ بغت آورخان مرآت العالم ص ۶۴۵

⁷ Шоҳ мени замоннинг ифтихори дейди, аммо менинг отимни ширин сўзли булбул, яъни шоир деб атагин, холос.

¹ Тошкент Мовароуннахрнинг энг қадимий шаҳарларидан бўлиб, араб манбаларида Шаш, форс манбаларида Чоч деб юритилган. Чоч номи билан Тошкент шаҳри биринчи мартаба Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида тилга олинади. Бадр Чочийнинг тахаллуси унинг тошкентлик эканини кўрсатади.

² К. З. Ашрафян, Делийский султанат, М., Изд-во «Восточной литературы», 1950, стр. 69.

³ Dr Mahdi Husain, The Rise and Fall of Mahammad bin Tughluq, London, 1939, p. 251.

«Қомус ул-аълам» (قاموس الاعلدم)⁸

да Бадр Чочийнинг Мовароуннахрда яшган вақтида туркий тилда шеърлар ёзгани; Ҳинд диёрига келгач, Ҳиндистоннинг ўша даврдаги адабий тили ҳисобланган форсий тилда ижод этгани ҳақида гапирилади⁹.

Шоир ҳақида маълумот берувчи манбалар кўп эмас, шу билан бирга улар ниҳоятда қисқа ва кўпича бир-бирининг қайтаригидан иборат¹⁰. Бахтоворхон «Миръот ул-олам» (مرآت العالم) асарида Чочий

яратган 35 минг байтдан иборат «Шоҳнома» асарининг мукаммал нусхалари номаълум бўлиб келаётгани ҳақида кўп афсус билан гапиради. Шунингдек, Мир Ҳусайн Дўст ўзининг «Тазкирайи Ҳусайний» (تذکیرای حسین)

сида шоирнинг 6 минг байтдан иборат девони бор эканлиги; Ҳидоят-хоннинг «Мажмаъ ул-фусаҳ» (مجموع الـ فصح) тазкирасида ва Мунириддин Бул-ғорийнинг «Мажмаъ ул-ашъор» (مجموع الـ اشعار)

ида шоирнинг шеър услубининг мураккаблиги, асарларининг ажойиб луғатларга бой эканлиги баён этилади. Садриддин Айний хабар беришича, ҳинд олими, машҳур филолог, «Ғиёс ул-луғат» (غیث)

شمس الدين سامی قاموس الاعلدم *

جلد II ص ۱۲۵

بخت اور خان، مرآت العالم ۱۰۷۸ *

ص ۶۴۵ منیر الدین ابو شرف الحبن

ابو علی البلغاری، مجموعہ اشعار

۱۲۸۰ ص ۱۲۶ صبع گلشن ۱۲۹۵

صفه ۵۶۵۹ شمس الدین سامی قاموس

الدعلدم جلد II ص ۱۲۵۶ هدايت

(رضا قلی) مجمع الفهحا طهران ۱۸۷۸

ص ۱۶۹ میر حسین دوست، تذکره

حسینی ۱۸۶۵ ص ۶۵ صدر الدین

عینی نمونه ادبیات تاجیک مسکو ۱۹۲۶

ص ۷۱-۸۲

¹⁰ Н. М. Маллаев, Узбек адабиёти тарихи, Тошкент, «Урта ва олий мактаб» нашриёти, 1963, 202-бет. И. Низомиддинов, Урта Осиёнинг чет эл шарқи билан муносабатлари, Тошкент, 1961, 51—52-бетлар; А. Носиров, И. Низомиддинов, Шоир Бадр Чочий, «Ўзбекистон маданияти», 1958, № 28.

اللغات) нинг автори Ғиёсиддин бини Жалолиддин Мустафо Ободий 1840—1841 йилларда Бадр Чочий қасидаларига шарҳ ёзган ва унга «Кашф ул-асрор» (كشف)

السرار) деб ном берган. Бу асар Ҳиндистонда икки марта босилган экан.

Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Шарқшунослик институти литографик қўлёзмалар фондида 1895 йилда нашр қилинган 8738 инвентарь рақамли «Куллиёти Саъдий» (کلیات سعدی) номли

асар сақланади. Унинг 9666 varaғида ўша йили Ҳиндистонда босилган китобларнинг рўйхати илова қилинган. Булар орасида «Қасойиди Бадр Чочий» — Муҳашший фарҳанг мусталаҳот» деган номни учратдик. Маълум бўлишича, бу ном билан босилган китоб ҳошияларига текст ичида тушунилиши қийин бўлган сўзлар ажратиб олиниб, уларга изоҳловчи луғат берилган. Демак, бу ерда гап Садриддин Айний хабар қилган Ғиёсиддин бин Жалолиддин Мустафо Ободийнинг Чочий қасидаларига ёзган шарҳи «Кашф ул-асрор» ҳақида бораётган бўлса керак. Аммо бу асарни ҳалигача бизга маълум китоб фондларида учратганимиз йўқ.

Чочий ҳаёти ва ижоди ҳақида ҳозиргача илмий адабиётда маълум бўлганлари шулар. Аммо бу қисқа фрагментлар шоир ижоди ва ҳаётини илмий асосда ўрганиш ва уни оммалаштириш учун етарли эмас. Юқоридаги маълумотлар билан бирга шоирнинг ўз асарларида ўзи ҳақида берган кичик-кичик хабарлари биз учун айниқса муҳимдир. 1964 йили Ленинград Давлат университети Шарқ факультетининг қўлёзмалар фондида профессор Ҳ. С. Сулаймонов томонидан аниқланган (инв. № 1111) «Девони Бадр Чочий» (ديوان بذر)

چاچى) деб номланган қўлёзмани кўздан кечириш бизни баъзи хулосаларга олиб келди. Шоирнинг қасида ва ғазалларидан иборат бўлган бу қўлёзманинг 3а—4б варақларида автобиографик темада 33 байтли бир қасида берилган. У шоирнинг биографиясига оз бўлса-да равшанлик киритиш жиҳатидан жуда муҳим. Шоир бу қасидада ўзининг руҳий ҳолатини, ҳаётининг ғам-ғуссада ўтганини, тақдир-қисматининг оғир бўлганлигини бундай ифодалайди:

خاکسارم بادپيما آبرويم رفته است
گوبرو تاشارمان کرد دل اغبارمن¹¹

Кўриниб турибдики, катта маҳорат билан ёзилган, ички руҳий кечинмалар ифодаси бўлган бу мисралар автор мақсадини равшан очиб беради. Мазкур қасидада замондан, тақдирдан норозиликнинг кучли

¹¹ Мен бир тупроқман, обрўйим шамолга кетган.
Ғуборим елга кетса, душманларим суюнади.

ифодаланиши, катта билим эгаси Бадр Чочийнинг сотқин, бераҳм кишилар орасида яшаганлиги ва бир умр сарсону саргардон бўлганлиги очиқ сезилиб туради.

Шоирнинг Мовароуннаҳрга нима учун қайтмаган ёки қайта олмагани ҳақида маълум қўлёзма манбаларда ҳеч қандай маълумот йўқ. Лекин, бир томондан, Мовароуннаҳрдаги сиёсий-ижтимоий ҳаёт, мўғул хонлари томонидан илм-маданият аҳллари-нинг доим таъқиб ва қувғин остига олинишлари, ижод қилиш учун шароитнинг йўқлиги, иккинчи томондан, подшо Муҳаммад Туғлуқнинг шахсияти, яъни унинг ўз даври ўқимшли кишиларидан бири бўлиши, шеърятга, аниқ фанларга, астрономия, математика, физика ва табобатга бўлган қизиқиши, яхши каллиграф ва шунга мувофиқ мамлакатдаги илм ва маърифатни тараққий эттиришга қаратилган ҳаракатлари¹² Бадр Чочийнинг қарашларига маълум да-

¹² dr Mahdi Husain, The Rise and Fall of Muhammad bin Tughluq, p. 199; K. Z. Ashrafyan, Делийский султанат, стр. 222.

НОН ВА УНИНГ БАЪЗИ ТУРЛАРИНИ ИФОДАЛОВЧИ СЎЗ-ТЕРМИНЛАР

Турмушда юз берадиган ҳар бир ўзгариш ва ҳар бир янгилик тилнинг луғат составида ўз аксини топади. Бу ҳол ўзига хос янги сўзлар (номлар)ни юзага келтиради ва шу билан бирга тилнинг луғат составини, лексикасини бойитади¹.

Лексика тилнинг ранг-баранг сўз қатламларига бой бўлими бўлиб, ана шундай лексик қатламлардан бири ўзбек тилида озиқ-овқат номларини ифодаловчи сўз-терминлардир.

Бу терминлар жамиятда кишиларнинг яшаш эҳтиёжларини қондириш жараёнида юзага келиб, моддий-маданий ҳаётнинг ўсиши орқасида доимо ривожланиб келмоқда.

Ўзбек тилшунослигида бу қатламни ўрганишга эндигина киришилмоқда. Тилимизда озиқ-овқат номларини ифодаловчи сўз-терминлар умуман ўзбек тили сўз бойлигининг бир қисмидир.

Овқатланиш киши ҳаётининг асосий шарт-шароитларидандир. Ўзбек халқи орасида ҳар қайси даврнинг ўзига хос талабларига мувофиқ овқат турлари ҳам кўпайиб, ҳам ўзгариб келмоқда. Бу эса таом номларини ифодаловчи лексик қатламга ҳам белгили таъсир кўрсатмоқда.

Ушбу мақолада ўзбек тилидаги нон ва унинг баъзи бир турларини ифодаловчи сўз-терминлар ҳақидаги мулоҳазалар баён қилинади.

Нон энг қадимги озуқалардан биридир. У бир неча хил дон унларидан (бугдой,

ражада жавоб берган ва унинг Ҳиндистонда қолишига сабаб бўлган бўлиши мумкин.

Шундай қилиб, Чочий қасидаларининг социал мазмундорлигини оширадиган фактлардан бири унда замонасидан зорланиши ифодаланишидандир. Бадр Чочийга бўлган қизиқишимиз уни ҳинд шоҳига атаб қасидалар ёзганлиги учун эмас, албатта. Балки бу қасидаларда асосан она-Ватанга муҳаббати, чет эл босқинчилари томонидан қилинган ҳужум ва таҳқирларни бошидан кечирган, бахти қаро бўлган кишиларнинг мусибат ва фалокатларини кенг акс эттира олгани учундир. Агар шундай бўлмаганда, шоир «Шоҳид ин ҳоли ман ашки тани бемори ман» демас эди.

Маълумки, ҳар бир тарихий даврнинг ўзига хос қонуниятлари бўлади. Шу жиҳатдан тошкентлик шоир Бадр Чочий меросига ёндашиб, унга баҳо бераар эканмиз, ўша тарихий даврнинг моддий-маънавий ва ижтимоий-сиёсий шароитлари ва қонуниятларини доим назарда тутишимиз ва маълум ҳулосаларга келишда объектив муносабатда бўлишимиз лозим бўлади.

М. Қодирова.

арпа, жўхори, курмак ва ш. к.) тайёрланади: *бугдой нон*, *арпа нон*, *зоғора нон*, *курмак нон* каби. Бу емиш турли халқларда, тайёрлаш усули ва хилларига кўра, номланиши турлича. Ўрта Осиё халқларида эса, талаффуздаги фарқини эътиборга олмаганда, бир хил номланади: ўзбек, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, уйғур, тожик, эрон тилларида *нән*; озарбайжон, туркман, арман тилларида *чәрек* (айрим туруни *лаваш*); татар тилида *икмак*, *каллас*, *кумач* (баъзи шева-ларида *әней*; мешарларда *әпәй*, қора бугдойнинг нонини *ини*) дейилади; ҳакас тилида *инек*; усмонли турк тилида *эмак*; чуваш тилида *машалу* ёки *күптерме*.

Нон сўзи кўпгина қадимий туркий ёзма ёдгорликларда *этмак* || *отмак* || *эмак* тарзида учрайди.

XI аср тилида *Этмак* (ол *өзінә Этмак ушунди* — у ўзигагина нон ушатди)² ва *отмакдир*. Чунончи, «Қутадғу билиг»да *отмак* тарзида учрайди³.

Маҳмуд Кошғарий XI асрдаги яғмо, тухси, ўғуз ва қипчоқ қабиалари тилларида *обмак* ايمك тарзида талаффуз этилишини ҳам ёзган⁴. «Девону луғотит турк»да кўр-

² М. Кошғарий, Девону луғотит-турк, I том, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1959, 210-бет.

³ «Қутадғу билиг», С-Петербург, 1890, 249-бет.

⁴ М. Кошғарий, ўша асар, ўша том, 444, 473-бетлар.

¹ Қаранг: Агаян, Введение в языкознание, Ереван, 1959, стр. 246.

сатилишича, XI аср тилида ноннинг бир қанча турлари бўлган (қақурган ^{قَقْر} غان — хамирга мой қўшиб, тандирда ва ўчоқда пиширилган нон (ДЛТ, I, 473-бет; ^{بُسْجَاق} *būsjāq* — юпка нон, ДЛТ, I, 422-бет каби).

XII—XIV аср манбаларида нон сўзи ўрнида *ўтмак* сўзи қўлланган: *ўтмак једі* (нон еди)⁵ каби. Бу сўзни биз XV аср ўзбек адабиётида ҳам учратамиз. Чунончи, Алишер Навоий тилида *ўтмак* (нон) ва *ўтмакчи* (новвой) маъносиди учрайди⁶.

В. В. Радлов лугатида ҳам *ўтмак* сўзи нон, *ўтмакчи* сўзи новвой маъносиди ишлатилган⁷.

XIV асрда яшаган Сайфи Саройнинг «Гулистон» номли асаридида нон сўзи ўрнига иш сўзи қўлланган: *Меҳмоннинг ҳурматини алар ипи ушатишлар*⁸.

XV асрга қадар ёзма адабиётда нон ўрнида *ўтмак*, *этмак*, *экмак* сўзлари қўлланилган. Бу сўзлар аслида туркча бўлиб, бу сўзнинг негизи бўлмиш *экмак* «ғалла, дон» маъносини беришини эътиборга олсак, у даврларда бу сўз икки маънода («дон» ва ундан пиширилган «нон» маъноларида) ишлатилгани сезилади. Демак, XV аср туркий халқлар тилида ва ёзма адабиётда *экмак* сўзи кенгроқ маънода қўлланган.

Ўзбек адабиётида нон сўзи XV асрда кўринади. Бу ном ўзбек тилига шубҳасиз форс-тоjik тилининг таъсири натижасида келиб кирган⁹. Унинг дастлаб Алишер Навоий даври адабиётида учраши фикримизнинг далилидир. Бора-бора *ўтмак* сўзи истёмолдан қолиб, нон сўзи умумлаша бошлаган:

*Кимки деҳқонлиг айлади пеша,
Доғи нон бермак ёлди анга шир*¹⁰.

XVI асрдан сўнгги ўзбек классик ёзувчи ва шoirларининг асарларида бу емакнинг номи *ўтмак* эмас, асосан нон тарзида учрайди.

XVII—XVIII аср ёдгорлиги «Келурнома»¹¹ да нон сўзи *итмак* шаклида ҳам келади. Демак, бу асрларда нон сўзи кўпроқ ишлатилиб, баъзи-баъзида *итмак* сўзи ҳам

қўлланган. *Итмак* сўзи кейинги аср адабиётларида учрамайди.

Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида эса нон сўзи ишлатилади: *Маҳдум айтмаса ҳам, Нигор ойм Анвар билан Рағнога яширишча нон ёпиб берар, фақат бу кун йиша нон дан бир-иккита қолган эди* (А. Қодирий, Меҳробдан чаён). *Бой тоға нонни ушатиб, патнуски Йўлчининг олдига суриб қўйди* (Ойбек, Қутлуг қон).

Энди ноннинг турларини ифодаловчи сўз-терминлар ҳақида фикр юритамиз. Нон нимадан, нималар қўшиб, қандай тайёрланиши, ясалиши, нимада, қандай пиширилиши ва ҳажмига кўра турлича бўлади. Шу жиҳатдан нон бир неча хилга бўлиниб, ҳар бир тури махсус сўз билан аталади. Чунончи:

Патир || *pātir* (ёки *патир нон*) — хамир-туруш сойма ва ачитмай тайёрланган хамирни кенгроқ ясаб, ҳамма жойига чекич уриб пиширилган нон тури. Ноннинг бу тури ҳамма шеваalarda ҳам бир хил — *патир* бўлиб, адабий тилда ва фольклорда кенг тарқалган: *Бир парча патир* — оламга татир (топишмоқ — Ой). *Патирдан қил қиқмас, бахилдан пул* (мақол).

Баъзан истисно ҳолларда, патири хамир-туруш солиб, ёғ аралаштириб ҳам тайёрлайдилар. Бунни Тошкентда *оширма патир*, Фарғона водийси шеваларида *кўптирма патир* деб юритилади.

Хамирга ёғ қўшилса *ёғли патир*, жизза аралаштирилса *жиззали патир*, пиез солинса *пиезли патир*; хамирига қаймоқ ёки ёғ солиб, қатламаники сингари ёпиб тайёрланса Тошкентда *қат-қат нон*, Фарғона шеваларида *малда патир*; агар хамирини ёймай, жизза ёки қаймоқнинг ўзинингина солиб тайёрланса *жиззали патир* ёки *қаймоқли патир* дейлади.

Хамирига кўк (ялпиз, отқулоқ, жағжағ, йўнғичқа ва ш. к.) қўшилса *кўк патир* деб номланади¹².

Патир сўзини эски қўлёзма ва лугатларда тилга олинishi бу термин туркий тиллар лексикасида узоқ тарихга эгаллигини кўрсади. Чунончи: «*أوقیانوس*» («*Уқёнус*»)

номли машҳур лугатда *патир* арабча *الفطر* *алфатр* бўлиб, аслида «оширмасдан, яъни хамирни ачитмасдан (кўптирмасдан—Н. И.) нон қилди» маносидан дейилган¹³. Шу лугатда яна *فطر العجين* *фатр-ал ажин* иборасига хамирни оширмасдан нон қилди

⁵ А. К. Боровков, Лексика Среднеазиатского Тейсира, XII—XIII вв., 1963, стр. 251.

⁶ Алишер Навоий, Маҳбуб ул-қуллуб, 1940, 48-бет.

⁷ В. В. Радлов, Опыт словаря тюркских наречий, т. I, 1888, стр. 847.

⁸ Сайфи Саройи, Гулистон, Анқара, 1954, 139-бет.

⁹ В. В. Радлов, Опыт словаря тюркских наречий, т. III, ч. I, 1905, стр. 645.

¹⁰ Алишер Навоий, Маҳбуб ул-қуллуб, 48-бет.

¹¹ Қаранг: С. Зуфаров, Келурнома, «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1961, 3-сон, 76-бет.

¹² Қаранг: «Ўзбекистон хотин-қизлари», 1963, 3-сон, 32-бет.

¹³ (الفطر) سطرور ننده أسمره خميرمايه لئىكسزىن انىك يايىق «*Уқёнус*» лугати, Истамбул, معناسفور 1308 (1887), 606-бет.

(унни қориб, ўша соатда нон қилиб ёпса, шунга айтилади), деб изоҳ берилган¹⁴.

„Мунтахаб-ул-луғат“да эса **فطر** *фатр* — „орди норасида (ачимаган ун), зидди — хамир“ деб изоҳланган¹⁵.

Демак, *фатр* сўзи ўзбек тилига араб тилидан фонетик ўзгариш билан *патир* тарзида ҳамда «ачимаган хамир» («янги хамир»дан ёпилган нон) маъносига олинганлиги кўринади.

Кўмоч || *кўмāч* (сингармонизмли шеваларда *кōмāч*; 6-7 унли фонемали шеваларда *комоч* тарзида талаффуз этилади) — хамирни думалоқлаб, кўрга кўмиб пиширилган ноннинг бир тури. Тошкентда *кўмоч* (*кōмоч* || *кўмоч* нон; Сайрам шевасида тандир ё ўчоққа ёпилган ноннинг кулга оқиб тушганга *кўмоч* (*кōмāч*) дейилади. Хоразм шевасида қозонда пиширилган нонга *көмөч* деб юритилади¹⁶. Наманганда *көмэс*, Сурхондарё областида *кōмā* деб қўллайдилар¹⁷. Қорақалпоқ тилида *көмеш*. (Қаракалп.-рус. сл., 1958, стр. 334). Татар, уйғур тилларида *кумач*, туркман тилида *көмеч*. (Туркм. дил. соз., 1962, 396-бет).

Қадимий туркий ёзма ёдгорликларда ва эски ўзбек адабиётида учрашадан бу сўзнинг ҳам узоқ тарихга эгаллиги кўринади. Чунончи, «Девону луготит турк»да «*кōмāч* — кўмоч. Учоқда чўққа кўмиб пиширилдиган нон» (ДЛТ, I, 341). Маҳмуд Қошғарий бу ноннинг бошқа синонимлари борлигидан ҳам дарак берган: «*كۆز مان* — кўрда пиширилган нон» (ДЛТ, I, 416), «*آسبري* — иссиқ кулда пиширилиб, ёққа тўғраб, устига шакар сепиб

ейиладиган нон» (ДЛТ, I, 159), «*улма* — кулида пиширилган нон» маъноларида ҳам қўлланиши мумкин (ДЛТ, I, 150). Бундан кўринадики, XI аср туркий тил диалектларида бу *кўмоч* термини маъно нозикликларига кўра алоҳида-алоҳида сўз билан ифодаланган.

Бу овқат номи XIV аср ўзбек адабий тилида ҳам учрайди. Чунончи, Алишер Навоийда *кўмоч* (Маҳб. қулуб, 1940, 150-бет). Л. З. Будаговда: «*кумач*» каз., каллаш алт., белый хлеб, булка», (Будагов, II, стр. 162—163).

А. К. Боровковнинг «Бадан-ал-луғат»ида «*кāmāс хлебец (лепёшка)* который жарится на огне на сале, род хлеба, который пекут пастухи и кочевники в степи» (А. К. Боровков, Б. л., 1961, 227-бет).

¹⁴ **يقال فطر الصجين اذا احتبزهن ساعة ولم يخمره** — «Ҳаёт» лугати, ўша жойда.

¹⁵ «Ғиёс ул-луғат» (ҳошиясида), 442-бет.
¹⁶ Ф. Абдуллаев, Хоразм шевалари, I том, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1961, 111-бет.

¹⁷ Т. Уринов, Қўйчилик терминологияси (кандидатлик диссертацияси), 1964, 220-бет.

Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида ва фольклорда ҳам *кўмач* || *кўмоч* тарзида учрайди.

Лочира || *лōчирā* (диалектларда *лōчир*, *лāчир*, *лīчир*, *лўчир* талаффузларида учрайди). Оширилмаган (кўптирилмаган) ва тузи кам хамир зуваласини юпка ясаб, ёг ёки бошқа нарса аралаштирмасдан ёпиб пиширилган нон тури. Шаҳрисабзда *лўчир* бу маънодан ташқари тандирдан оққан ва оқаётган хамирни қайта ёпиб, пиширилган шакли бузуқ нон маъносига ҳам қўлланилади¹⁸.

XI аср тилида *лочира* ва унинг турлари бошқа сўзлар билан аталганини кўрамыз.

Чунончи, «**بُشْكَال** — лочира, юпка нон. Ҳоқонияликларнинг сўзи» (ДЛТ, I, 445); «**سِنْجُو** — лочирадек, жуда юпка ҳам, қалин ҳам бўлмаган бир турли нон»

(ДЛТ, I, 394); «**چۇقْمين** — ло-

чирага ўхшаш бир нон. Уни қозонда сув бўғи билан пиширилади, бу осон сингийдиган нон» (ДЛТ, I, 415); «**بُسْكَاج** — юпка нон» (ДЛТ, I, 422).

Лочира сўзи ҳозирги замон ўзбек адабий тилида кенг қўлланилади: *Гулсамуби ишр-ва учун тандирда лочира ёпади*. (Ойбек. Қутлуғ қон).

Тўқоч (тоқоч) — хамирга ёғ солиб, кичкина ва қалин ясаб, ўртасини бармоқ билан ўйиб, тандир ё ўчоққа ёпиб, сингдириб пиширилган нон.

Жўхори унидан пиширилганига *зоғора тўқоч* дейилади. Сирдарё районининг айрим жойларида кулчатойнинг ёғ суркаб букланганига *тўқоч кулча* дейдилар.

Бу. ном XI аср адабиётда ва луғатларида ҳам учрайди: «*тоқуч* **تَقَّج** тўқоч кулча» (ДЛТ, I, 339), дж. «*тўқоч* **تَوْقِمَاج** — нон тури, мол гўшти солинган пирожка» (Л. З. Будагов, I, 399).

Ноннинг бу тури яқин даврларда ҳам пиширилган ва адабиётда, фольклорда го-ҳо-гоҳо учраб туради:

*Озиқли от ҳоримайди бир оз тўқоч,
Одимларин санай кетди ердан қулоч.*
(Ғ. Ғулом, Қўкан.)

Кулча || *кўлчā* — ноннинг кичкина (аксар болалар учун ясаб ёпилган) тури. Бу ҳам ҳажми, нимадан ва қандай ясалишига кўра турлича бўлади. *Кўлган* (ёки *оширма*) *кулча* — оширилган хамирдан ясаб, ёпилган тури. Хамирга ёғ солинганини *ёғли кулча* ёки *мой кулча (мойли кулча)*¹⁹ дейилади.

¹⁸ Б. Жўраев, Шаҳрисабз шеваси (Қўлёзма), 1963, 49-бет.

¹⁹ Самарқанд областининг Иштихон районида *мой кулча* деб *чўзмани* айтадилар.

Хоразм шевасида хамирига ёғ солиниб, чекич урилган катта-катта патирсимон нонга *кулча* деб айтилади²⁰.

Шаҳрисабз шевасида эса *кулча нонни* — *оби нон*²¹, деб юритадилар.

Патир кулча — оширилмаган хамир кулчаси маъносида.

Умумистеъмолий лексикада ноннинг болаларга хосланмаган *ширмонкулча*, *пайванди кулча*, *қўшоқ кулча* каби турларини ифодаловчи сўзлар ҳам ишлатилади.

Татар тилида—ёпилган ноннинг ҳамма тури учун *кулча* сўзи қўлланади (Татар. рус. сл., 1931, стр. 172). Қозоқ тилида *кулие* (Қоз. тилин тус. соз., I, 1959, 325-бет), туркман тилида *кулча* (Туркмен. дил. соз., 1962, 194-бет), қирғиз тилида *кулча* (Қирғизско-рус. сл., стр. 89) деб номланади.

Бизда кулчанинг ясалишига ва хамирига бошқа нарсга қўшилишига қараб, туртасга атайдилар. Чунончи, *тешик кулча* — ўртаси тешик қилиб ясалади: «...ишга чизилган оппоқ тешик кулчаларни, кўча четларида турган саватлардаги ширмон нонларни қирганда боланинг кўзлари олайиб, ичдан «ана овқату, мана овқат!» деб қўйди. (II. Турсун, Ўқитувчи). *Қўшалок* (ёки *қўшоқ*) *кулча* — майда зувалаларни бир-бирига ёпиштириб ясаб, ёпиб пиширилгани. Аксар ширмонлар шундай бўлганидан *ширмон кулча* деб номланади. *Сайратма кулча* — болалар учун ёғоч қошиқ шаклида ясаб ёпилган нон. *Қотирма кулча* — хамирни юпқа ясаб, қозонда қотирилгани. *Қампир бир неча қотирма кулчани* зўрлаб Бектемирга тутқазди (Ойбек, Қуёш қораймас).

Кулча сўзи *кулча* юз, *кулча совун*, *кулча бўлиб ётмоқ* кабиларда «тўғарак, гўппак» сингари маъноларни англатади. Лекин новвойлар лексикасида фақат «кичкина, тўғарак (ясси) нон» маъносида хослангандир.

Гижда || *гйждй* (ёки *гижда нон*) — оширилган хамирдан теварагини қалин қилиб ясаб, ўртасига чекич уриб, тандирга ёпиб пиширилган нон тури.

Бу сўз «Уйғурча-русча луғат»да «чети қалин тўғарак нон», деб изоҳланган. Бу шаклдаги нонни уйғур тилида яна *гирда нон* деб аталиши ҳам кўрсатилган²². Уйғур тили диалектларида титроқ р ундоси фонетик ўзгаришга учраб ж га айланади. Чунончи, ўзбекча «бир мири» сўзи «биж мири» дейилиши каби.

Гирда || *гйрдй* аслида форсча-тожикча *гирд* (тўғарак) + -а (аффикс) бўлиб, уйғурлар унинг р сини ж лаштириб, *гижда* деган бўлсалар керак. Ҳақиқатда *гижда* — ўртаси чекилган, ишима (қалин) тўғарак нондир. *Гирд* (тўғарак) ўзагидан ясалган бошқа предмет номлари ҳам учрайди: *гирдим* (гирдим патнус), *гирдов* (думалоқ патнус тури).

Республикамиз шаҳар ва районларида ноннинг турлари талайгина. Уларнинг номларини ифодалаш учун махсус терминлар қўлланилади. Чунончи, 1965 йил ёзда Бухоро шаҳрида ўтказилган лексикографик экспедицияда мазкур мақоланинг автори томонидан қўйиладиган нон турларини ифодаловчи терминлар қайд этилган эди:

Бўқиса || *бёқисй* — ўртасига бир бор чекич урилган, чети қалин, юмшоқ нон.

Жўйбори || *жёйбёри* — ҳамсухбатимиз бу терминни Жўйбор номли жой отидан олган, деб изоҳлади.

Маври (ёки *маври нон*) || *мәври* — хамирни қаттиқроқ қилиб, дастурхоннинг орасига олиб, қўл билан ёзиб, чекич уриб тайёрланган нон тури (аслида Туркменистон ССРдаги Маври шаҳри номидан).

Мурча нон || *мурчй нон* — оширилган хамирдан бозор нон катталигида ясаб, чекич уриб тандирга ёпиб пиширилган нон тури (ҳамсухбатимизнинг берган изоҳига қараганда, илгариги новвойлар шу турдаги нонни кўпичча сават, хуржунларга солиб, ўз мижозларига олиб бориб қарзга таркатганлар ва пулини кейин йиғиб олганлар. Уларнинг нонни ташиб тарқатиш, кейин пулини йиғиб олиш учун қатнашини чумолига ўхшатиб, чумоли маъносидаги тожикча «мурча» сўзи билан номлаганлар).

Пўлати нон || *полоти нон* — оширилган хамирдан катта ясаб, тандирга ёпиб пиширилган нон (самарқандлик машҳур Пўлат новвой номи билан аталган).

Сийдона нон || *сийдона нон* — оширилган хамирни катта ясаб, юзига кўкнори уруғи (ёки седана уруғи), арпабодиён сувини суркаб, тандирда ёпилган нон (бундаги *сийдона* асли *седана* номли ўсимлик уруғини англатади, шунга кўра, ўзбекча седана ўсимлиги номи асли *сийдона* — қора дондан бўлса керак).

Тафтони || *тәфтонй* (ёки *нони тафтони*) — оширилган хамирни катта ясаб, юзига каттак-каттак гул солиб, тандирга ёпиб пиширилган нон (Бухоро тожиклари *тафтони ёки нони тафтони* дейдилар).

Чалма (ёки *чалма нон*) — буғдой унини ошқовоқ сувига қориб, пиёз, қалампир, жизза солиб ясаб, тандирга ёпиб пиширилган нон тури.

Шотири (ёки *шотири нон*) — оширилган хамирни кулча катталигида ясаб, чекич уриб тандирга ёпиб пиширилган нон (*шотири* сўзи хон ходимларидан бири, хон отда юрганда отининг жловидан ушлаб, пиёда борувчи, шу касбига кўра чаққон киши бўлган. Ишга чаққон новвойлар томонидан ёпилган нон тури ўша шотирларга нисбат берилиб, *шотири* деб аталган).

Яккапа || *йәккәпә* — ясалган ноннинг юзига бир боргина чекич уриб, тандирга ёпиб пиширилган тури.

Қосимжони || *қосимжонй* (ёки *қосимжони нон*) — сутга қорилган хамирга мой, бодийн солиб 40 см қалинликда ясаб ёпилган нон (айтишларига қараганда, Бухорода бир вақтлар Қосимжон номли подшоҳ бўлиб, айрим вақтларда новвойлик касби билан ҳам шуғулланган. Ноннинг бу тури ўша

²⁰ Ф. Абдуллаев, Хоразм шевалари, I том, 111-бет.

²¹ Б. Жўраев, Шаҳрисабз шеваси, 44-бет.

²² «Уйғурско-русский словарь», 1939, стр. 53.

кишининг номига нисбат берилишни айтадилар).

Қандин нон || *қандін нэн* — хамирига ширинлик қўшиб ясаб, чекич уриб пиширилган нон тури.

Қотир || *қәтір* — юпқа ясалган хамирни чекич уриб, қиздирилган қозонда қотириб пиширилгани.

Нон баъзи овқатлар масаллигига қўшилиб, овқатнинг алоҳида турларини вужудга келтиради: *нон палов*, *нон шўрва* каби. Ухшатиш йўли билан *нонжийда* кабилар ҳам ясаладики, бу хил терминлар овқат номлари бобида алоҳида ёритилишини талаб этади.

ТЕКСТДА БЕРИЛГАН АЯРИМ ҚИСҚАРТМА СЎЗЛАР

Б. л. — Бадойи ул-луғат.

Д.ЛТ — Девону луғотит-турк.

Л. З. Будагов — Сравнительный словарь турецко-татарских наречий.

Каракалп.-рус. сл. — Каракалпакско-русский словарь.

Маҳб. қулуб — Маҳбуб ул-қулуб.

Татар.-рус. сл. — Татарско-русский словарь. Туркм. дил. соз. — Туркмен дилиниң соз-луги.

Қаз. тіл. тус. соз. — Қазақ тілінің тусінтіме сөздігі.

Н. Икромова.

ЯНГИ АКАДЕМИК ВА МУХБИР АЪЗОЛАРИМИЗ

Шу йил 25 февралда Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг йиллик мажлиси бўлди. Унда Академиянинг 1962—1965 йиллардаги фаолиятига яқун ясалди ва 1966 йилга мўлжалланган проблема-тематик плани атрофлича муҳокама қилинди.

ЎзССР Фанлар академияси составига 18 янги ҳақиқий аъзо ва 15 мухбир аъзо сайланди.

Ўзбек ва қорақалпоқ адабиётшунослиги соҳасида муваффақият билан иш олиб бораётган йирик мутахассислардан беш олимнинг шулар қаторида эканлиги Ўзбекистон ССРда тинмай ривожланаётган адабиётшунослик фани ютуқларига ва бу соҳада ишлаётган олимлар меҳнатига берилган юксак баҳоидир.

«Ўзбек тили ва адабиёти» журнаlining редколлегияси ҳамкасбларимиз Воҳид Йўлдошев ва Воҳид Абдуллаевич Абдуллаевни Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг академиклигига, Иззат Отаҳонович Султонов, Исмоил Тонготарович Сағитов ва Марат Нурмухамедовни Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг мухбир аъзолигига сайланишлари билан самимий муборакбод қилади ва уларга сиҳат-саломатлик, совет фанини янги чўққиларга кўтариш соҳасидаги фаолиятларида ижодий муваффақиятлар тилайди.

Редколлегия.

ВОҲИД ЗОҲИДОВ

Совет фани, ўзбек халқи маданияти ҳамда ўзбек совет адабиётининг тараққиётига катта ҳисса қўшган йирик олим, адиб ва жамоат арбобларимиздан бири Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, фалсафа фанлари доктори, профессор Воҳид Йўлдошев Зохидовдир.

Воҳид Зохидов 1914 йилда Тошкентда камбағал деҳқон oilасида туғилди. Отаси барвақт вафот этганлиги сабабли ёш Воҳид акасининг қўлида тарбияланди. У 1930 йили Тошкентдаги рабфакни тамомлаб, Боқудат В. И. Ленин номли Озарбайжон Олий педагогика институтида таълим олди. 1933 йилдан бошлаб В. Зохидов Самарқандда Ўзбек Давлат университетида фалсафа тарихидан дарс берди. 1935 йилда В. Зохидов Москвадаги Тарих-фалсафа-адабиёт институтининг аспирантурасига ўқишга кирди ва 1938 йилда «Мирза Фатали Охундовнинг дунёқараши» деган мавзуда кандидатлик диссертациясини муваффақият билан ҳимоя қилди. Бу эса, В. Зохидовнинг ёшлигиданоқ Шарқнинг кўп асрли бой маданияти, айниқса, фалсафаси ва адабиёти хазинасини ўрганиш ва тадқиқ этишга бўлган зўр қизиқишининг биринчи жиддий натижаси эди.

1938—1941 йилларда ва Улуғ Ватан уруши йилларида олим республиканинг олий ўқув юртларида фалсафа тарихи, эстетика,

адабиёт тарихи фанларидан дарс бериш билан бирга катта ташкилий ва жамоатчилик ишларини олиб борди. Ўзбекистон Давлат нашриётининг бош редактори, Ўзбекистон Халқ хўжалиги кенгаши қошидаги Санъат ишлари Бошқармасининг бошлиғи, Тил-адабиёт ва тарих институтининг директори вазифаларида у ўзининг қобилиятини кўрсатди.

1943—1946 йилларда В. Зохидов СССР Фанлар академияси Фалсафа институтининг докторанти бўлиб ҳисобланди. У 1946 йилда Иттифоқ Фанлар академиясининг Фалсафа институти Илмий Советида Алишер Навоий ижодининг энг мураккаб томони — «Алишер Навоийнинг фалсафий дунёқараши» мавзuida докторлик диссертациясини ёқлаб, фалсафа фанлари доктори деган илмий даражани олди.

1947 йили Москвада Партияимиз Марказий Комитети ташаббуси билан уюштирилган (Г. Ф. Александровнинг «Гарбий Европа фалсафаси тарихига оид» асари юзасидан) фалсафий дискуссияда В. Зохидов биринчи бўлиб СССР халқлари ижтимоий оғи ва фалсафаси тарихини кенг кўламли, катта фан сифатида ўрганиш зарурлиги, бунга барча асослар борлиги, бунинг катта илмий ва сиёсий аҳамиятга эга эканлиги масаласини ўртага ташлади ва асослади. Шундан кейин бу соҳада Иттифоқимизда

жуда катта ишлар қилинди ва қилинмоқда.

В. Зоҳидов 1947—48 йилларда ЎзССР Фанлар академиясининг академик секретари, 1948—49 йилларда Шарқшунослик институтининг директори, сўнг шу институтдаги фалсафа бўлимининг бошлиғи, Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтининг проректори вазифаларида хизмат қилди. 1956—1964 йилларда у А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг Октябрь давригача бўлган ўзбек адабиёти тарихи сектори бошлиғи, 1961—62 йилларда Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Ижтимоий фанлар бўлимининг академик секретари лавозимида ишлади. 1964 йилнинг охиридан бошлаб В. Зоҳидов Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий номидаги Санъатшунослик институтининг директори вазифасида ишлаб келмоқда. 1938 йилдан бошлаб Воҳид Зоҳидов ўз илмий мақолалари, тадқиқий монографиялари, публицистик асарларини мунтазам равишда нашр эттириб келмоқда.

Олимнинг ҳамма асарлари совет фани — фалсафа ва адабиёт, тарих ва санъатнинг актуал масалаларига бағишланган бўлиб, уларнинг тематикаси гоёат кенг ва ранг-барангдир.

Марксча-ленинча назариянинг оташин ва изчил пропагандисти В. Зоҳидов тарихий ва диалектик материализм, марксча-ленинча эстетика ҳамда атеизмнинг кўпгина масалаларини ёритишга бағишланган қатор ишларнинг ҳам муаллифидир.

Профессорнинг қатор илмий ишлари рус классик адабиёти ва қардош халқлар адабиётининг илгор намоёндалари — Радищев, Белинский, Пушкин, Шевченко, Толстой, Низомий, Жомий, Тўқай, Мулла Нафас ва бошқалар ижодини ёритиш билан бирга, кўпмиллатли совет халқлари адабиёти тарихини ўрганишга муҳим ҳисса ҳамдир.

В. И. Зоҳидов ўзининг Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Мирза Фатали Охундов, Заҳириддин Бобир, Подшоҳожа, XVIII—XIX асрлар адабиёти ва ижтимоий фикри намоёндаларига бағишланган кўпгина асарларида биринчи бўлиб Шарқ халқлари, хусусан, Ўрта Осиё халқлари фалсафаси ва ижтимоий-сиёсий фикри тарихига оид қатор актуал масалаларни кўтариб чиқади ва уларнинг илмий таҳлилин беради. Олимнинг бу туркумдаги қимматли ишлари ёлғиз совет шарқшунослигигагина эмас, балки жаҳон шарқшунослик фанига қўшилган муҳим ҳисса эканлигини алоҳида қайд этиш лозимдир. Бу нарсга яқин ўтмишда ўрганилмаган ёки кам ўрганилган жуда мураккаб жараёнлар ва Шарқ фалсафаси тарихи проблемалари таҳлили билан боғлиқ бўлган ниҳоят даражада катта қийинчилик ва ҷиғалликларни назарга олганда яна ҳам аққол кўринади. «Ўзбек адабиёти тарихидан» (1961) китобига киритилган «Заҳириддин Муҳаммад Бобир», «Огаҳий», «Гулханий», «Фурқат», «Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий», «XVIII аср охири ва XIX аср бошларидаги адабий муҳитимизга бир назар» (Нодира, Увайсий, Мужрим Обид,

Ҳозик, Ғозий, Махмур ва бошқалар), шунингдек, «Фурқат ва Россия», «Ҳамза ва Шарқ» каби тадқиқотларида В. И. Зоҳидов қатор янги принципиал масалаларни илгари суради ва улар юзасидан оригинал, илмий асосланган, қимматли фикрларини баён этади, бинобарин, ўзбек адабиёти тарихи фанини янги ва муҳим хулосалар билан бойитади.

В. И. Зоҳидовнинг адабиётшунос олим сифатида амалга оширган ишларидан яна бири — унинг ташаббуси ва илмий раҳбарлиги ҳамда таҳрири остида 1959 йилдан бери нашр этилаётган кўп томлик «Ўзбек адабиёти» (5 китоб нашрдан чиқди, 5—7 китоблари эса, нашрдан чиқиш олдида турибди) — дир. Бунда бир қанча янги адабий фигуралар, талайгина ўзбек ва бошқа адабиётлар намуналари биринчи мартаба илмий таомилга киритилди.

Бу китобга ёзилган сўз бошида В. И. Зоҳидов ўзбек адабиёти тарихини илмий ўрганиш ва ёритишнинг қатор янги масала ва принципларини ишлаб берди.

Профессор В. Зоҳидовнинг «Алишер Навоийнинг ғоя ва образлари» (1961) номли асари қўйилган катта-катта фалсафий ва адабиётшуносликка оид проблемалар ва унинг атрофли ҳамда чуқур ёритилиши жиҳатидан умуман совет шарқшунослигида йирик ҳодиса бўлганлиги такрор-такрор эътироф этилди. Бу асарида В. Зоҳидов Навоий ва унинг ижодини шонининг дунёқараши масалаларисиз тўғри тушуниб бўлмаслигини кўрсатиб берди; зотан, Навоийнинг дунёқараши унинг ижодининг асосини — ўзагини ташкил этади. Навоий умуман Шарқ фалсафаси тарихидаги энг улкан сиймолардан биридир. Унинг дунёқараши Шарқ фалсафий оқимларининг барчаси билан

алоқадордир. Айни замонда у Шарқ фалсафасида янги бир мактаб, янги бир йўналиш яратди ва кўп жиҳатдан Шарқ фалсафасини юксак поғонага кўтарди. В. Зоҳидов бу мавзунини биринчи бўлиб ана шундай кенг қўлама олади, Навоий дунёқарашининг барча асосий масалалари ҳамда у билан алоқадор бўлган бадий ижодининг қатор ғоят мураккаб ҳамда муҳим масалаларини чуқур ва яхлит ҳолда ёритишда у илмий асослайди.

Воҳид Зоҳидов ўзбек адабиётида бадий публицистика жанрининг асосчиларидан бири бўлиб, бу жанрда фалсафий-бадий публицистик йўналишни вужудга келтирган ижодкор ҳамдир. Унинг «Инсон ва замон садоси» (1961), «Яшасин ақл ва йўқолсин зулмат!» (1961), «Даврим довруғи» (1965) китоблари ва бошқа кўплаб публицистик мақолалари ўз муаллифининг ўткир қаламли ва ҳозиржавоб адиб эканлигидан далолат беради.

Ўзбек адабиётшунослигининг таркибий қисми бўлган адабий танқидчиликни Воҳид Зоҳидовсиз тасаввур қилиш мушкул. Бу соҳада унинг «Ўзбек совет адабиётининг баъзи бир камчиликлари ҳақида», «Ўзбек адабиётда большевистик партиявийлик принципи учун», «Еш адабий танқидчилар ҳақида», «Ҳозирги замон ўзбек прозаси ҳақида», «Ватангадолар фожиаси», «Яшининг «Йўлчи юлдуз» пьесаси ҳақида», «Китобхонлар эътирофи» ва бошқа кўп мақолалари диққатга сазовордир.

Ҳозир Воҳид Зоҳидов ўз илмий-бадий ижод иши билан бир қаторда жамоат арбоби сифатида ҳам тоғломли хизмат қилмоқда. У 1929 йилдан 1941 йилгача ВЛКСМ, 1941 йилдан буён эса КПСС аъзоси. Олим чет эллар билан дўстлик ва маданий алоқалар жамиятининг Ўзбекистон Президиуми Раисининг ўринбосари, Африка мамлакатлари билан дўстлик ассоциациясининг Ўзбек

кистон бўлими раиси, Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчилари билан алоқалар Совет комитети, «Советский писатель» Бутуниттифоқ нашриёти правлениеси ва Маданият министрлиги Коллегиясининг аъзосидир. «Ўзбекистон маданияти» газетаси, «Ўзбекистон коммунисти», «Ўзбек тили ва адабиёти» журналлари ва бошқа кўп редколлегияларнинг, Ўзбекистон Фанлар академияси Ижтимоий фанлар бўлими, Ўзбекистон Ёзувчилар Союзи Правлениеси ва Президиумининг ҳамда қатор илмий тадқиқот институтлари ва олий ўқув юртлари Илмий Советларининг аъзоси ҳамдир.

Партия ва Ҳукуматимиз Воҳид Зоҳидовнинг самарали ижоди ва фаолиятини тақдирлаб уни Меҳнат Қизил Байроқ ордени ва медаллар, Ўзбекистон ССР Олий Совети Ёрлиқлари билан мукофотлаган.

1964 йилда В. Зоҳидовга «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби» деган юксак унвон берилди.

1947 йилда В. Зоҳидов Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси қилиб сайланган эди. Яқинда ЎзССР Фанлар академиясига янги академик ва мухбир аъзолар сайлашда Воҳид Зоҳидов шу Академиянинг академиги қилиб сайланди. Бу улкан олим ва ижодкор, жамоатчи ва педагогининг фан соҳасидаги катта хизматларининг илмий жамоатчилик томонидан юксак тақдирланганининг яна бир ёрқин белгисидир.

Устоз олим ва адиб Воҳид Зоҳидов эндигина 52 ёшга қадам қўйди. Ҳозир унинг куч ва ғайрати, ташаббускорлиги тўлиб тошган. Унинг ижодий режалари катта. Биз ҳурматли олимни чин қалбдан табриклаб, унинг улкан ишларига зўр муваффақиятлар ва сўхат-саломатлик тилаймиз.

А. Ҳайитметов.

ВОҲИД АБДУЛЛАЕВ

Атоқли олим, талантили педагог Воҳид Абдуллаевич Абдуллаевнинг мўътабар номи фақат Ўзбекистондагина эмас, балки Ўрта Осиё республикалари, шунингдек, Озарбайжон ва Қозоғистонда ҳам машҳурдир. У ўзининг илмий асарлари билан Москва ва Ленинград шарқшунослари, туркологлари ўртасида ҳам истеъдодли олим, ўзбек адабиётининг ажойиб тадқиқотчиси сифатида танилган.

В. А. Абдуллаев ўрта маълумотни Самарқандда тугатиб, 1930 йил Фарғона Давлат педагогика институтига кириди. Институтнинг адабиёт факультетини тугатгач, 1933 йилда Тошкентда Ўзбекистон ССР Фанлар комитети ҳузуридаги Маданий қурилиш илмий текшириш институтининг (ЎзНИИКС) тил-адабиёт бўлимига аспирант сифатида қабул қилинади. Аспирантура йиллари Воҳид Абдуллаев ҳаётида ўчмас из қолдирган, унинг фан соҳасидаги истиқ

болини аниқловчи, илмий тадқиқот ишларига йўл очувчи йиллар бўлди.

Аспирантурада у марксистик адабиёт назариясидан Отажон Ҳошим, ўзбек тилидан профессор Ғози Олим, Поливанов, фалсафадан профессор Слуцкий лекцияларини тинглаган экан, маданий меросимизнинг улкан хазинасига янада чуқурроқ кира боради. Ўзбек халқи даҳоси яратган минг йиллик адабий-маданий меросни зўр муваббат ва иштиёқ билан ўрганишга киришади. Маркча-ленинча татлимот асосида адабий меросимизни бирма-бир текшириб, унинг ўлмас илғор ғоялар билан тўлган дурдоналарини социалистик маданиятимиз хазинасига қўйишни орзу қилади ва шу мақсад йўлида тинмай ўйлайди, ўрганади, изланади.

Аспирантуранинг сўнгги курсини Воҳид Абдуллаев 1935 йилда Москвада, СССР Фанлар академиясининг Фалсафа институтида ўтказди. Бу давр бўлажак олим ҳаётининг энг сермазмун ва ёрқин саҳифалари-

дан бирини ташкил этади. Москвада у рус-совет филология фанида жаҳонга танилган олимларнинг лекцияларини зўр мароқ билан тинглайди. Фольклордан академик Соколов, марксистик эстетикадан академик Асмус, адабиёт назариясидан академик Тимофеев, адабиёт тарихидан профессор Диник, Федосеев ва Михайловларнинг лекцияларидан баҳраманд бўлади, катта билим ва малака орттиради.

Профессор В. А. Абдуллаев ўзининг педагог фаолиятини биринчи мартаба 1930 йилда Кармана хотин-қизлар рабфакида

ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчилигидан бошлаган. Аспирантурани тугатгач, 1935—1943 йилларда В. А. Абдуллаев Ўзбекистон Маориф комиссариатининг йўлланмаси билан Тошкент, Бухоро ва Самарқанд педагогика институтларининг ўзбек адабиёти кафедраси бошлиғи бўлиб ишлайди. Шу билан бирга, у студентларга ўзбек адабиёти тарихидан лекциялар ўқийди.

Воҳид Абдуллаев 1944 йилдан ҳозиргача узлуксиз равишда Алишер Навоий номидаги Самарқанд Давлат университетидида ўзбек адабиёти кафедрасининг мудури сифатида ўзбек адабиёти бўйича ҳам педагогик, ҳам илмий тадқиқот ишларига раҳбарлик қилиб келади. В. А. Абдуллаевнинг сермазмун, ҳамавақт қалб ҳарорати билан ўқиладиган лекцияларини студентлар зўр иштиёқ ва мамнуният билан тинглайдилар. Уни маҳоратли педагог сифатида ҳар доим севадилар.

1963 йилдан бошлаб ҳозиргача профессор В. А. Абдуллаев Самарқанд Давлат университетининг ректори лавозимида ишлайди.

Воҳид Абдуллаевич Абдуллаев аспирантлик йилларидан бошлаб адабий меросимизни ўрганиш соҳасида тўхтовсиз равишда самарали илмий тадқиқот иши олиб боради. Уруш йилларида у Навоий даври ва ҳаё-

тини қўнт билан ўрганади. «Шоир ҳаётига оид ҳалигача фанда матълум бўлмаган янги факт ва материалларни биринчи манба қўлёзма ёдгорликлардан топади ва шулар асосида 1943 йилда «Навоий Самарқандда» деган мавзуда кандидатлик диссертациясини ёзиб, муваффақиятли ҳимоя қилади. Бу диссертация устод Садриддин Айний томонидан ҳам юксак баҳоланган эди.

Қирқинчи йиллардан бошлаб Воҳид Абдуллаев ўзбек адабиёти тарихини ўрганишда кенг жараёнда иш бошлайди. Нихоятда кам ўрганилган XVII—XVIII аср Хоразм адабий муҳитини текширишга киришади. Махсус экспедициялар уюштиради. Қўлёзма фондларда юзлаб қўлёзма — девон, дoston, қисса, баёз ва таъкирларни ўрганади. Хива хонлигининг иқтисодий ва сиёсий тарихига оид ҳужжатлар, турли-туман ривоятларни синчиклаб текширади. Натижада, муаллиф XVII—XVIII асрларда Хоразмда бой дунёвий адабиёт мавжуд эканини, бу даврда ҳозиргача номлари деярли матълум бўлмаган қатор шоир ва даврнинг фозил кишилари ўтганлигини, бу асрлардаги илғор адабиёт ғоятда мураккаб, оғир идеологик курашлар процессида тараққий этганини марксистик методология асосида очиб беради.

В. А. Абдуллаев тадқиқотлари натижасида ўзбек адабиёти тарихининг катта бир даври — XVII—XVIII асрлардаги Хоразм адабий ҳаёти биринчи дафъа систематик равишда ёритилади. «XVII—XVIII асрлар Хоразмда ўзбек адабиёти» номли монографияси учун 1959 йилда Воҳид Абдуллаевич Абдуллаевга Олий Аттестация Комиссияси филология фанлари доктори даражасини беради. 1960 йили эса, унга профессорлик илмий унвони берилди ва шу йили В. А. Абдуллаев Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг корреспондент аъзоси бўлиб сайланди.

Профессор В. А. Абдуллаевнинг ўзбек адабиёти тарихига оид тадқиқотлари 50 дан ортиқдир (80 дан ортиқ газетада эълон қилинган мақолалари булар ҳисобиди эмас). Ўзининг чорак аср давомида яратган илмий ишларида В. А. Абдуллаев ўзбек адабиёти тарихининг энг актуал назарий проблемаларини ёритишга муносиб ҳисса қўшган. Октябргача бўлган ўзбек адабиёти тарихини даврлаштириш, феодализм даври адабиётидаги асосий оқимларни ёритиш ва улар ўртасидаги синфий курашларни тўғри кўрсатиш, ўзбек адабиёти тарихида прогрессив ва демократик оқимларнинг шаклланиши ва такомилли, Октябргача бўлган ўзбек адабиётида ижодий метод, бадий маҳорат, тарихий поэтика масалалари, адабий жанрлар эволюцияси ва шунинг каби қатор-қатор масалаларни илмий асосда ёритишда В. А. Абдуллаевнинг ўзбек филология фани олдидаги хизмати каттадир.

В. А. Абдуллаевнинг нашр қилинган китобларидан энг йириклари сифатида унинг «Навоий Самарқандда», «XVII аср Хоразмдаги ўзбек адабиётининг прогрессив вакиллари», «XVIII аср Хоразмдаги ўзбек адабиётида мафкуравий кураш», «Муҳаммад

Хоксор ва унинг Мунтахаб ул-луғат китоби», «Хоксор ва Нишотий», «Фурқат ва унинг адабий муҳити» асарларини кўрсатиш мумкин. Аммо олимнинг сўнги йиллар ичида нашрдан чиққан, илмий жамоатчилик ва кенг китобхон оммаси томонидан юксак баҳоланган капитал иши—олий ўқув юртларининг филология факультетлари учун ёзилган, XVII асрдан XIX асрнинг биринчи ярмигача бўлган даврни ўз ичига олган «Ўзбек адабиёти тарихи» китобидир. Бу асар ўзбек филология фанининг жиддий йутқаларидан ҳисобланади. Зўр билим ва бой фактик материал асосида яратилган бу систематик курс ҳеч шубҳасиз келажакда яратилиши лозим бўлган ўзбек адабиёти тарихининг кўп томлик академик нашрига асос солувчи китоблардан бири бўлиб қолади.

1940 йилдан бошлаб ҳозиргача Алишер Навоий меросини ўрганиш ишларини узлуксиз давом эттираётган В. А. Абдуллаев 10 йилдан бери Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг Навоийга атаб ўтказадиган илмий традицион сессияларида ўзининг янгиликлар билан тўлиб-тошган сермазмун докладлари билан қатнашиб, навоийшунослик илмига ўз ҳиссасини қўшиб келмоқда.

Адабиётшунослик соҳасида юқори малакали илмий кадрлар тайёрлашда олимнинг хизматлари алоҳида диққатга сазовордир. Филология фанлари кандидатлари А. Икромов, С. Мирзаев, Н. Шукуров, Т. Маҳмудов, Б. Валихўжаев, Қ. Аҳмаджонов, Ш. Шукуров, К. Тоҳиров, И. Салоҳиддинов, Р. Орзибековлар В. А. Абдуллаевнинг шоғирдларидандир. Олимнинг кадрлар тайёрлашдаги

фидокорлиги яна шунда кўринадики, у сўнги вақтда Ўзбекистон ва қардош республикаларда 30 дан ортиқ кандидатлик ва докторлик диссертациялари ҳимоясида расмий оппонент сифатида қатнашган.

В. А. Абдуллаев талантли педагог, атоқли олим бўлиши билан бирга, Ўзбекистонда танилган актив жамоат арбоби ҳамдир. 1963 йил 3 мартда у Ўзбекистон ССР Олий Советига депутат бўлиб сайланади ва унда шу кунгача мактаб-маориф ишларига раҳбарлик қилиб келмоқда.

Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг шу йил февраль ойи охирида ўтказилган навбатдаги сайловида Воҳид Абдуллаев адабиётшунослик бўйича академикликка сайланди. Ўзбек филология фани академик Ойбек, Гафур Ғулом қаторида яна бир забардаст олим—академик билан фахрланади.

Ўзбек филология фанининг ривожини йўлда фидокорона меҳнат қилаётган, ёш авлоднинг коммунистик руҳда тарбиялашда бор кучини сарф этаётган ҳурматли олимимиз, ҳамкасбимиз ва азиз дўстимиз Воҳид Абдуллаевич Абдуллаевнинг бундан сўнги илмий-ижодий ва педагогик фаолиятида катта муваффақиятлар тилаймиз. Асрлар давомида халқимиз ижод этган бой адабий меросни коммунистик жамят учун хизмат қилдирувчи, халқимиз, давримиз ва жонажон партиямиз талабларига жавоб берувчи янги-янги улкан асарлар яратишига ишонамиз.

Ҳамид Сулаймон.

ИЗЗАТ СУЛТОНОВ

Ўзбек адабиётшунослигини сўнги қирқ-элик йил давомида тарихимизда мисли кўрилмаган янги фан соҳасига айланди. Ўзбекистонда мана шу янги фанини вояга етказган йирик олимларни ўйлаганда, Иззат Отахонович Султонов биринчилардан бўлиб эсга тушади.

«Биринчилардан» деган сўз бу ерда мажозий маънода ҳам ишлатилаёпти. Чунки бизда ҳозирги замон адабий танқидчилигига ва марксистик адабиётшунослик фанига Иззат Султоновдан илгарироқ ўз ҳиссасини қўшган Олим Шарафуддинов, Отажон Ҳошим сингари таниқли намоёндалар бор. Бироқ бу соҳада ечилмаган муаммолар, биринчи марта қўл урилиши керак бўлган ишлар шу қадар кўп эдики, адабиётшунослик фанига ўттинчи йилларда кириб келган ёш авлод ҳам ўзидан олдинги авлод қатори бу фанини ҳали яратиши, шакллантириши зарур эди.

Ўзбек адабиётининг сал кам минг йиллик тарихи бор. Аммо том маънодаги адабиёт назариясини яратиш бизнинг давримизгача ечилмаган муammo эди. И. О. Султонов шу улкан муаммони ечишга дадил киришиб, адабиётшунослик фанимиз тарихида биринчи марта «Адабиёт назарияси» дарслигини ёзди.

1939 йилда босилиб чиққан бу китоб мактаблар учун мўлжалланган эди. Бироқ уни олий ўқув юртларининг студентлари ва ўқитувчилари ҳам, адабиёт мухлислари ҳам зўр қизиқиш билан қутиб олдилар. Чунки унда рус ва жаҳон адабиётининг ижодий тажрибаси ўзбек адабиётининг ижодий тажрибаси билан бевосита боғланиб ҳам назарий, ҳам оммабоп тарзда умумлаштирилиб берилган эди. «Адабиёт назарияси»га нақадар талабнинг зўрлиги шундан кўринадики, китоб урушгача қайта нашр этилган бўлса ҳам жуда тез тарқаб кетди, кейинчалик топиш қийин бўлган нодир асарлар қаторига кирди.

Алишер Навоийнинг улуг ижоди адабиётимиз тарихини беш юз йилдан бери ҳаракатлантириб келяпти. Шунга қарамай, том маънодаги навоийшунослик фани ҳам сўнги ўттиз-қирқ йил ичида яратилди. И. О. Султонов бу соҳада ҳам талай салмоқли ишлар қилди: Навоийга бағишлаб илмий китоб ёзди, «Мезон ул-авзон»ни чуқур тадқиқ этиб, биринчи марта унинг танқидий текстини тузди ва шу асосда 1946 йилда кандидатлик диссертациясини ҳимоя қилди.

И. О. Султонов Совет давлатининг гамхўрлиги остида ўқиб улғайди. У асли Уш шаҳрида, ҳунарманд оиласида 1910 йилда

туғилган, отаси ёшлигида ўлиб кетиб, болалар уйида тарбияланган. Кейинчалик Тошкентга келиб, педтехникум, пединститут ҳамда Тил ва адабиёт институтининг аспирантурасини битирди; ўқиш билан бир вақтда «Қизил Ўзбекистон» газетасининг редакциясида ишлади, уруш йилларида «Ўзбек-фильм» киностудиясига директорлик қилди, 1956 йилда Ўзбекистон Езувчилар союзиغا секретарь қилиб сайланди. Бундан ташқари, у Ўзбекистон ССР Фанлар академиясида Тил ва адабиёт институтининг бўлим бошлиғи, директор муовини ва директори лавозимларида ҳам ишлади.

Иззат Султоновнинг бутун онгли ҳаёти Коммунистик партиянинг гояларига ишонч, социализм ва коммунизм қуриш ишига садоқат руҳи билан сугорилган. Шу сабабдан ҳам унинг илмий фаолиятида социалистик реализм методига оид тадқиқотлар алоҳида ўрин эгаллайди. Ўзбек совет адабиётида социалистик реализмнинг шаклланиши ва тараққий этиши И. О. Султоновнинг докторлик диссертациясида (1958 йилда ёқланган) чуқур ва кенг таҳлил этилиб, марксистик нуқтан назардан ёритиб берилди. Ўшангача бу катта мавзу ўзбек адабиётшунослик фанида бунчалик атрофлича ишланмаган эди.

Иззат Султон кейинги йилларда ҳам адабиётшунослик фани ва адабий танқиднинг ҳали ечилмаган энг қийин масалаларини кўтариб чиқди. Унинг Абдулла Қодирий ижодига бағишланган ва 1956—1964 йилларда вақтли матбуотда, сўнгра «Ўзбек совет адабиёти тарихи очерки»да босилган илмий ва танқидий асарлари бунинг далиллари-дандир. Ўзбек совет адабиётининг энг ёрқин ва мураккаб намоёндаларидан бири бўлган Абдулла Қодирий ижодини И. О. Султоновгача ҳеч ким коммунистик дунёқараш асосида бундай дадил ва атрофлича таҳлил қилиб бермаган эди.

«Ўзбек совет адабиёти тарихи очерки» 1961—62 йилларда икки томлик китоб бўлиб чиқди. Республикаимиз маданий ҳаётида катта воқеа бўлган бу йирик илмий асарни яратишда И. О. Султоновнинг хизмати жуда катта. У авторлар коллективига бошчилик қилди, айни вақтда, «Очерклар»нинг энг кучли қисми ҳисобланган назарий бобларини ёзди. Шу билан бирга, 1957—1962 йилларда «Ўзбек адабиёти масалалари» деган ном билан ўзбек ва рус тилларида нашр этилган учта йирик адабий-танқидий тўпламларда ҳам И. О. Султоновнинг принципл аҳаиятга эга бўлган илмий асарлари босилиб чиқти. Унинг йигирманчи йиллардаги ва XX съезддан кейинги ўзбек адабиётига бағишланган ишлари Москвада чиқаётган «Ўзбек совет адабиёти тарихи» китобида ва «Қўлмиллатли совет адабиёти тарихи» деган беш томлик китобда муҳим ўрин эгаллайди.

И. О. Султоновнинг илмий асарлари республикамиз миқёсидан чиқиб, Вутуниттифоқ аҳаиятга эга бўлиб бораётганининг сабабларидан бири шуки, у рус ва жаҳон адабиётининг тажрибасини миллий адабиёт-

лар ортирган ижодий тажриба билан бог-лик ҳолда тадқиқ қилади, адабиётимизнинг ҳам миллий, ҳам интернационал руҳини диалектик бирликда кўрсатади. Бу жиҳатдан унинг Шекспир, Пушкин, Горький ва Чехов ижодларига бағишланган мақолалари, «Ўрта Осиё Совет республикаларида тарихий-адабий процесснинг спецификаси ҳақида» деган илмий иши жуда характерли-дир.

Ҳар бир кишининг фаолиятида ўзига хос, тақдорланмас хусусиятлар бор. И. О. Султонов фаолиятидаги бу хусусият шундан иборатки, у илмий тадқиқотни бадий ижод билан қўшиб олиб боради. Ўзбек саҳнасининг ифтихорларидан бўлган «Навоий» драматини Ўйғун билан Иззат Султон ҳамкорликда яратганини ҳамма билади. Чорак асрдан бери саҳнадан тушмай келаётган бу драма яқинда Ҳамза театри саҳнасида 600-март намоиш этилди. Ўзбек совет киносининг энг йирик ютуқларидан бири бўлмиш «Навоий» фильмининг сценарийси ҳам Иззат Султон иштирокида ёзилган.

Булардан ташқари, Иззат Султон ёзган «Бургутнинг парвози» (1940), «Имон» (1960), «Номаълум киши» (1964) драмалари ҳам муваффақият қозонди.

Албатта, Иззат Султоннинг драматургиядаги ютуқларига унинг ҳаёти ва адабиёт олдидagi вазифаларни олимларча чуқур тушуниши кўп ёрдам берган. Шу билан бирга, бадий ижод билан шуғулланиш унинг адабиётшунослик фанидаги муваффақиятлари учун яхши бир замин бўлиб хизмат қилган.

«Ким табиб — бошдан кечирган табиб», дейдилар. И. О. Султонов ҳам ижод ма-

шаққатларини бошдан ўтказгани учун адабий жараёнга «ичдан» қарай олади. Олимпик кўзи билан кўрганларига драматурглик кўзи билан кўрганлари ҳам қўшилиб, адабиётнинг ғоявий моҳияти ва бадий хусусиятини чуқур англашга, ҳис қилишга имкон беради.

Хуллас, илмий-ижодий фаолиятнинг кўпқиррали бўлиши яхши. Шу билан бирга маълумки, бу соҳаларнинг ҳар бирига киши бутун борлиғи билан берилсагина, бутун фикрларини, ҳис-туйғуларини ойлаб-ййлаб бир илмий ёки адабий мавзу атрофида тўплаб иш кўрсагина чинакам катта муваффақиятга эриша олади.

И. О. Султонов сўнгги йиллар давомида «Фидои» деган фильмнинг сценарийсини ёзди, «Шоир қалби» деган операга либретто яратди. Бу ҳар икки асар ҳам яхши қабул

қилинганидан хурсандмиз. Фақат адабиётшунослик фани унинг бу ишларга кетган йилларига бир оз қизғаниши мумкин. Чунки адабиётшуносликда ва адабий танқидда ҳали қилиниши керак бўлган ишлар ниҳоятда кўп. Хусусан, адабиётшуносликнинг савиясини янги босқичга кўтариш, адабий танқидда маҳоратни тубдан яхшилаш, салмоқли назарий асарлар яратиш вазифалари И. О. Султоновдай йирик олимларнинг ҳал қилувчи иштироклари билан бажарилиши керак.

Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг яқинда бўлиб ўтган ҳисобот йиғилишида И. О. Султонов Академиянинг муҳбир аъзолигига сайланди. Биз олимни чин қалбдан табриклаб, унинг ҳам илмий, ҳам ижодий ишларига янги-янги муваффақиятлар тилаймиз.

Пиримқул Қодиоров.

ИСМОИЛ САГИТОВ

Исмоил Тоиготарович Сагитовнинг ижодий фаолияти қорақалпоқ адабиётшунослик фанининг шаклланиши ва ривожланиши билан узвий боғлиқдир. Қорақалпоқ элининг йирик адабиётшуносларидан бири бўлган И. Т. Сагитов 1908 йилда Қорақалпоғистонда туғилди. У 1925 йилдан 1929 йилгача

Исмоил Тоиготарович 1937—1939 йилларда Қорақалпоғистон Давлат ўқитувчилар институтида адабиёт муаллими, 1939—1943 йилларда эса Қорақалпоғистон Давлат нашриётида бўлим мудири, кейинчалик шу нашриётнинг директори бўлиб ишлади. У 1945 йили Қозоғистон Давлат университетининг филология факультетига ўқишга кириб, уни 1949 йилда муваффақиятли тамомлади. 1948 йилдан бошлаб И. Т. Сагитов бутун кучини илмий ишга қаратади. У аввал Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Қорақалпоғистон Экономика ва маданият институтининг катта илмий ходими, кейинчалик шу институтнинг директор ўринбосари лавозимларида ишлади. 1959 йилдан бошлаб И. Т. Сагитов Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Қорақалпоғистон филиалининг Тарих, тил ва адабиёт институтида «Революциягача бўлган қорақалпоқ адабиёти» секторининг мудири вазифасида ишлаб келмоқда.

И. Т. Сагитов 1955 йили «Бердақнинг ҳаёти ва ижоди» деган темада кандидатлик, 1963 йилда эса «Қорақалпоқ қаҳрамонлик эпоси» номли йирик монографик ишини докторлик диссертацияси сифатида ҳимоя қилди.

1959 йилда олимнинг 50 ёшга тўлиши ва кўпйиллик самарали илмий-педагогик фаолият муносабати билан унга «Қорақалпоғистонда хизмат кўрсатган фан арбоби» деган юксак унвон берилди.

Коммунист И. Т. Сагитов СССР Ёзувчилар союзининг аъзоси. У бир неча бор партия ва совет органларига сайланди. Илм-фанни ривожлантиришдаги ва ижтимоий хизматлари учун ҳукуратимиз И. Т. Сагитовни орден ва медаллар билан мукофотлаган.

И. Т. Сагитов қорақалпоқ адабиёти тарихининг толмас изланувчиси, марксист-ленинизм классиклари ва рус ёзувчилари асарларининг моҳир қорақалпоқ таржумони, шунингдек, мактаб ва олий ўқув юртлири учун нашр этилган кўпгина китоб ва қўл-

Қорақалпоғистон область комсомол комитетининг агитация-пропаганда бўлимига бошчилик қилди.

И. Т. Сагитов 1932 йили Москвадаги Бутуниттифок Журналистика институтига ўқишга кириб, 1934 йилда муваффақиятли тугатди.

1934—1937 йилларда «Қизил Қорақалпоғистон» газетасида масъул муҳаррир бўлиб ишлади.

ланмаларнинг муаллифидир. У республика-мизнинг таниқли танқидчиларидан.

Қорақалпоқ халқининг буюк шоири Бердақнинг ҳаёти ва ижодини ўрганишда И. Т. Сағитовнинг хизматлари айниқса катта бўлди. 1958 йили унинг улугъ шоир ҳақидаги монографияси — «Бердақ ижоди» номли китоби босилиб чиқди.

Олим бу асарда революциягача бўлган қорақалпоқ адабиётининг асосчиларидан бири Бердақнинг адабий фаолиятига кенг илмий асосда ёндашиб, шоирнинг гоёвий-бадний ижодига объектив баҳо беради. Бердақ яшаб ижод этган давр ҳақида батафсил маълумот келтиради.

И. Т. Сағитов ҳозиргача 150 дан ортиқ асарлар нашр қилдирганки, булар орасида қорақалпоқ адабиётшунослигига оид илмий тадқиқот ишлари салмоқли ўринни эгаллайди.

Қорақалпоқ халқ оғзаки ижодиёти ва революциядан аввалги қорақалпоқ адабиёти намуналарини кенг халқ оmmasига етказишда И. Т. Сағитовнинг хизматлари катта.

Етук олимнинг 1962, 1963 йилларда қорақалпоқ ва рус тилларида нашр этилган «Қорақалпоқ қаҳрамонлик эпоси» номли

асари фақат қорақалпоқ фольклористикасининггина эмас, умуман совет фольклористикасини бойитган қизиқарли ва оригинал тадқиқотлардан биридир. Автор бу ишида қорақалпоқ эпосининг вариант ва версияларини туркий халқлар эпосларига қиёслаган ҳолда ўрганди, эпосга доир кўпгина тарихий ва назарий фикрларни ўртага ташлади, СССР халқлари эпосларининг ўзаро бойиши ва бир-бирига таъсирини фактик материаллар асосида кўрсатиб берди.

И. Т. Сағитов ҳозирги пайтда «Революцияга қадар бўлган қорақалпоқ адабиёти тарихи очерклари» номли катта илмий ишга раҳбарлик қилмоқда. Шу билан бир қаторда, у Қорақалпоғистонда юқори савияли адабиётшунослар тайёрлашда фаол иштирок этмоқда.

Биз ЎзССР Фанлар академиясининг корреспондент аъзоси, ҚҚАССРда хизмат кўрсатган фан арбоби, филология фанлари доктори, профессор Исмоил Тонготарович Сағитовнинг илмий-педагогик ва ижодий фаолиятида яна ҳам улкан ютуқларни қўлга киритишига тўла ишонамиз.

Қобил Мақсегов.

МАРАТ НУРМУҲАМЕДОВ

Иттифоқимизнинг барча халқлари адабиёти қатори қорақалпоқ совет адабиёти ҳам гуркираб ривож топмоқда, адабиёт ва адабиётшуносликка оид талайгина асарлар яратилмоқда. Қорақалпоқ адабиётининг равнақида етук ва айни вақтда навқирон олим Марат Нурмуҳамедовнинг салмоқли ҳиссаси бор. Унинг қорақалпоқ прозасининг ривожланиш йўллари борасидаги тадқиқот самаралари совет адабиётшунослиги хазинасидан муносиб ўрин олди.

Марат Нурмуҳамедов 1930 йили Қорақалпоғистон АССРнинг Тўртқўл шаҳрида туғилди. У 1946 йилда Қорақалпоғистон Давлат педагогика институтининг рус тили ва адабиёти факультетига ўқишга кириди ва 1950 йили институтни муваффақиятли тугатади.

1950 йили бир группа қорақалпоқ ёшлари СССР Фанлар академиясининг Шарқшунослик институти аспирантурасига юборилади. Булар ичида бўлажак адабиётшунос олим Марат Нурмуҳамедов ҳам бор эди.

Марат Нурмуҳамедов аспирантурада ўқир экан атоқли олим Е. Э. Бертельс раҳбарлигида илмий иш олиб борди, таниқли адабиётшунос Л. Н. Тимофеевдан лекциялар тинглади.

М. Нурмуҳамедов 1953 йилда «Қорақалпоқ совет адабиётининг ривожланишида рус адабиётининг таъсири» деган темада ёзилган диссертация ишини ҳимоя қилиб, филология фанлари кандидати деган илмий даражани олишга муваффақ бўлди.

Партия ва Ҳукуматимиз Қорақалпоғистонда илм-фани тараққий эттиришда зўр ғамхўрлик кўрсатмоқда.

1959 йилда Нукусда Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Қорақалпоғистон филиалининг ташкил этилиши бу ғамхўрликнинг ёрқин тимсоли бўлди. Ёш олим, филология

фанлари кандидати Марат Нурмуҳамедов ана шу филиалнинг раиси лавозимида (1959—1961 йиллар) ишлади. 1961 йилдан эса Ўзбекистон Коммунистик партияси Қорақалпоғистон область партия комитетининг

секретари вазифасида ҳормай-толмай ишлаб келмоқда.

Жамоат арбоби, олим М. Нурмуҳамедов талайгина илмий асарлар яратди. Булар ичида «Қорақалпоқ совет адабиётининг ривожланишида рус адабиётининг таъсири» (1956), «Қорақалпоқ совет прозаси» (1957), «Қорақалпоқ совет адабиёти тарихи қисқача очерки» (1959), «Урушгача бўлган қорақалпоқ прозаси» (1959), «Қорақалпоқ совет адабиёти тарихи» (1962), «Улуғ Ватан урушидан сўнгги қорақалпоқ прозаси» (1964) каби асарлари муҳим ўрин тутади. Бундан ташқари, М. Нурмуҳамедов ўрта мактабларнинг 10-синф ўқувчилари учун ёзилган «Қорақалпоқ совет адабиёти» дарслигининг ҳаммуаллифларидан ҳисобланади.

Ўтган йили Марат Нурмуҳамедов Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Ижтимоий фанлар бўлими Илмий Советида «Қорақалпоқ совет прозасининг ривожланиш йўллари» деган мавзуда докторлик диссертация-

сини ёқлади. Синчковлик билан олиб борилган тадқиқотларнинг самараси бўлмиш бу илмий ишни таниқли олимлар муносиб равишда юқори баҳолашди.

Марат Нурмуҳамедов қорақалпоқ совет адабиётининг кўпгина проблематик масалалари устида ишлабгина қолмай, балки шоғирдлар — қорақалпоқ адабиётшунослари етиштиришга ҳам катта эътибор бермоқда.

Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг шу йил февраль ойида бўлиб ўтган йиллик ҳисобот йиғилишида филология фанлари доктори Марат Нурмуҳамедов Академиянинг мухбир аъзоси қилиб сайланди. Ўзбекистон ССР ФА мухбир аъзоси Марат Нурмуҳамедовга қорақалпоқ совет адабиётини янада ривожлантиришда, қорақалпоқ адабиётшунослигини тобора юксалтиришда муваффақият тилаймиз.

Н. Жапақов, С. Аҳмедов.

МАРОҚЛИ ФАКТЛАР

«ДЕҲҚОН» СЎЗИ ҚАЕРДАН КЕЛИБ ЧИҚҚАН?

Деҳқон сўзи ўзбек ва тожик тилларида бир хил маънода қўлланилади. Лекин тожик адабий тилида ва тожик шеваларида бу сўзнинг биринчи қисми (деҳ) қишлоқ маъносида мустақил ишлатилади. У Юқори Қашқадарё территориясида яшовчи тожиклар тилида ҳам кенг ишлатилиб, қишланадиган жой, қишлоқ маъносини беради.

Деҳқон сўзи форс-тожик тили асосида юзага келган бўлиб, аслда *деҳйгон* (*деҳй*— қишлоқли ва *-гон* кўплик қўшимчаси, яъни қишлоқдилар) шаклида ишлатилган бўлиши керак (чоғиштиринг: *бачагон* — болалар). Маълумки, жуда қадимдан ўзбеклар билан тожиклар ёнма-ён яшаб келишган. Бу сўз ўзбекча талаффуз натижасида бир қатор ўзгаришларга учраган бўлиши мумкин. Чунончи, ҳозирги ўзбек шеваларида ва умуман жонли талаффузда у *деҳқон*, *де: қон*, *дэйқон*, *ди: қан*, *ды: қан* каби бир неча вариантда ишлатилади. Деҳйгон сўзидаги (г) ундошининг қаттиқ о (з) унлиси олди-дан, айниқса сингармонизмни ўзбек шеваларида (қ) га ўтиши қонунийдир (чоғиштиринг: қипчоқ шеваларида *тэпқан* || *тапқан*, ад. орф. *топган*). Сўз ўртасидаги, айниқса (х) билан ёндош (и) унлисининг редукцияга учраши ва бу ўринда тушиб қолиши ҳам

албатта ўзбек шеваларида табиий бир ҳол. Шундай қилиб, узоқ йиллар давомида бу сўз тожиклар ўртасида *деҳйгон* ва ўзбеклар ичиде *деҳқон* ё *дейқон* (ва бошқа фонетик вариантларда, лекин *-қон* ё *-қан* морфемасининг иштироки билан) тарзида ҳар икки формада ишлатилгандир. Кейинчалик эса, бу сўзнинг маъносида ҳам унинг дастлабки маъносига нисбатан анчагина силжиш рўй бериб мустақил сўз сифатида шаклланганлиги натижасида тожиклар ҳам дастлабки ва кейинги маънони дифференциациялаш мақсадида боғдорчилик, полизчилик, ғаллачилик билан шуғулланувчи шахсни ифода-лаш учун деҳқон сўзини ишлатган бўлиши эҳтимол.

Демак, бу сўз дастлаб ҳар икки тилда ҳам маълум жойга мансуб шахслар (яъни қишлоқдилар) маъносини ифодалаган ва бора-бора унда шахсларнинг касб-ҳунар белгиси устунлашиб, унинг касби, машғулотини аниқлаш учун сўзга айланиб қолган. Ҳозирги тилимизда эса бу сўзнинг маъноси яна ҳам кенгайиб, *-чилик* қўшимчаси билан келганда, жонли тилда *сероблик*, *мўла-қўлачилик* маъно оттенкаларини ҳам беради.

Б. Жўраев.

МУНДАРИЖА

Қ. Хоназаров. КПСС XXIII съезди ва вазифаларимиз	3
Х. Арасли. Ҳусайн Бойқаро рисоласи ҳақида	6
С. Мамажонов. Композиция ва ёзувчининг ғоявий нияти	13
Х. Зиёвуддинова. Ўттинчи йиллар ўзбек адабиётшунослигидаги ғоявий курашнинг баъзи асосий проблемалари	18
Т. Расулев. «Бадий образ» иборасининг мазмуни ҳақида	25
Ш. Холматов. Масал жанри ҳақида	31
И. Зиёева. Келишиқ аффиксларининг функционал алмашинувида доир	36
А. Матғозиев. Ўзбек тилидаги айрим эргаштирувчи боғловчиларнинг тарихига доир	41
А. Маматов. Андижон шаҳар шеvasининг фонетик хусусиятларига доир	49

Муҳокама ва мунозара

Б. Ғуломов. Баҳсимиз давом этсин	54
Х. Ҳакимова. Комедияга доир бир неча сўз	60

Илмий ахборот

А. Ирисов. Абдураҳмон Жомийнинг «Саломон ва Ибсол» поэмасининг тарихига доир	65
П. Тартаковский. Сергей Есенин Ўзбекистонда	67
М. Қодирова. Бадр Чочий даври ва ҳаётига оид	69
Н. Икромов. Нон ва унинг баъзи турларини ифодаловчи сўз-терминлар	71

Олимлар

Янги академик ва мухбир аъзоларимиз	76
А. Ҳайитметов. Воҳид Зоҳидов :	76
Х. Сулаймон. Воҳид Абдуллаев	78
П. Қодиров. Иззат Султонов	80
Қ. Мақсетов. Исмоил Сағитов.	82
Н. Жапақов, С. Аҳмедов. Марат Нурмуҳамедов	83

Мароқли фактлар

Б. Жўраев, «Деҳқон» сўзи қаердан келиб чиққан	85
---	----

На узбекском языке

ЎЗБЕКСКИЙ ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

3

1966 г.

Нашиёт муҳаррири *С. Абдукаримов*
Техмуҳаррир *Р. Рузиева*

Р00327. Теришга берилди 6/IV-66 й. Босишга рухсат этилди 31/V-66 й. Формати $70 \times 108 \frac{1}{16} = 2,75$ қоғоз
листи. 7,5 босма листи. Ҳисоб—нашиёт листи 7,85. Нашиёт № 1745. Тиражи 9925. Баҳоси 30 т.

ЎзССР „Фан“ нашриётининг босмахонаси. Л. Б. Шастри кўчаси, 21. Заказ. 142.
Нашиёт адреси: Гоголь кўчаси, 70

Адресимиз: Тошкент—ГСП, Гоголь кўчаси, 70-уй. „Ўзбек тили ва адабиёти“
редакцияси. Телефон В-33-4-09.
Қўлёзмалар ағаларига қайтарилмайди.

**„ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ“ ЖУРНАЛИГА
1966 ЙИЛНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ УЧУН ОБУНА
ҚАБУЛ ҚИЛИШ ДАВОМ ЭТМОҚДА**

Журнал саҳифаларида ҳозирги замон ўзбек тили, ўзбек тили тарихи, диалектологияси, фонетикаси, лексикаси, ўзбек адабиёти тарихи, фольклори соҳасида олиб борилаётган тадқиқотлар ҳақидаги мақола ва ахборотлар ёритилади. Шунингдек, унда ўзбек тили ва адабиётининг муҳим назарий ва мунозарали масалаларига ҳам кенг ўрин берилади.

Журнал ўрта ва олий мактабларнинг ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчилари, филология факультетларининг студент ва аспирантлари, илмий ходимлар ҳамда ўзбек тили ва адабиёти билан қизиқувчи кенг ўқувчилар оммасига мўлжалланган.

ЖУРНАЛ БИР ЙИЛДА 6 МАРТА ЧИҚАДИ.

Обуна баҳоси 1 сўм 80 тийин.

Обуна «Союзпечать»нинг шаҳар бўлимларида, район контораларида, почтахоналарда, шунингдек, илмий текшириш институтлари, ўқув юртлари ва муассасалардаги жамоат обуна вакиллари томонидан қабул қилинади.

ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЁТИ

Баҳоси 30 т.

Индекс
75396

Ўзбек тили ва дабиёти

4
1966

БУ СОҒДА:

КПСС XXIII съезди ва ўзбек тил-
шунослиги.● Фоний ва Ҳофиз.● „Эв-
рика“ нима?● Лирикада севги ва
ҳижрон.● Ўзбекистонда таржима-
шунослик.● Ўзбек тилида таркибли
сўзлар.● Тилда статистик метод.●
Бухорода хаттотлик.● „Сувуты“нинг
маъноси.● -т аффиксининг ишлати-
лиши.● Олимларимиз.● Ёш олимлар
анжумани.●

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ

А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

АКАДЕМИЯ НАУК УЗБЕКСКОЙ ССР

ИНСТИТУТ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ им. А. С. ПУШКИНА

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ

Тўққизинчи йил чиқиши

ИЮЛЬ—АВГУСТ

4

1966

УЗБЕКСКИЙ ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

Девятый год издания

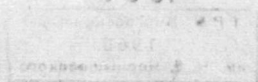
1357

ГРБ Киргизской ССР
1966
им. Н. С. Чернышевского

Таҳрир ҳайъати:

Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг академиклари:
М. Т. ОИБЕК (*бош муҳаррир*), В. И. ЗОҲИДОВ, Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг корреспондент аъзолари:
И. О. СУЛТОНОВ, Ю. С. СУЛТОНОВ, фалсафа фанлари доктори Қ. Х. ХОНАЗАРОВ (*бош муҳаррир ўринбосари*), филология фанлари докторлари: Ғ. А. АБДУРАҲМОНОВ, Ф. А. АБДУЛЛАЕВ, Ҳ. Т. ЗАРИФОВ, В. В. РЕШЕТОВ, А. П. ҚАЮМОВ, Ҳ. С. СУЛАЙМОНОВ, филология фанлари кандидатлари: Д. АШУРОВА, Б. Ж. ЖУРАЕВ, О. У. УСМОНОВ, С. С. ҚОСИМОВ (*масъул секретарь*).

4281

ГАНИ АБДУРАҲМОНОВ

филология фанлари доктори

КПСС XXIII СЪЕЗДИ ВА ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИ ОЛДИДА ТУРГАН ВАЗИФАЛАР

КПСС XXIII съезди юксак руҳ ва юксак савияда ўтди. Съезд шонли Коммунистлар партияси босиб ўтган ғолибона йўлга якун ясади ва бундан кейинги буюк ишларимизнинг аниқ режасини чизиб берди. Бу режаларда илм-фан тараққиётига алоҳида аҳамият берилади. Бошқа фанлар билан бир қаторда тилшунослик фани олдида ҳам катта вазифалар туради. Кейинги йилларда тилшунослик фанида янги метод ва илмий текшириш усуллари юзага келди, бу фanning бошқа аниқ фанлар билан яқин муносабати ва янги тармоқлари ҳамда йўналишлари пайдо бўлди, ҳар бир миллий тилнинг ҳозирги замон аҳволи ва тарихи бўйича кўпгина ишлар қилинди.

КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари Л. И. Брежнев ўзининг XXIII съезддаги ҳисобот докладида миллатларни ва миллий маданиятларни яқинлаштириш масаласига алоҳида тўхталиб ўтди. Ўзбекистон Коммунистлар партияси Марказий Комитетининг биринчи секретари Ш. Р. Рашидов ҳам ўзининг Ўзбекистон Компартиясининг XVII съездидаги ҳисобот докладида ва КПСС XXIII съездидаги нутқида миллатларнинг бир-бирига яқинлашиши ва миллий тилларни қиёсий ўрганиш бўйича тилшунослар олдида катта вазифалар турганини таъкидлаб ўтди.

Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг асосий қарор-ҳужжатлари халқларнинг қардошларча дўстлиги ва ўзаро ишончи шароитида миллий тиллар тенг ҳуқуқлилиқ ва бир-бирини бойитиш асосида ривожланиб боришига, тилларнинг бундан буён ҳам эркин тараққий этишига қаратилган.

Ҳозирги пайтда миллий тилларнинг ўзаро муносабати, ўзаро таъсири икки хил характерга эга эканлиги кўринади: бир томондан, рус тили билан миллий тиллар ўзаро муносабатга киришса, иккинчи томондан, маълум территорияда жойлашган турли системадаги тиллар ўзаро муносабатга киришмоқда (масалан, Ўрта Осиёда туркий тилларнинг ўзаро таъсири, рус тилининг миллий тилларга ва миллий тилларнинг рус тилига таъсири, шунингдек, тожик тилининг туркий тиллар билан ўзаро таъсири рўй бермоқда).

Миллий тилларнинг ўзаро таъсирини ўрганиш ва бу таъсирнинг қонуниятларини очиш тилшунослар олдида турган муҳим вазифалардан биридир. Бу ўринда, айниқса, рус тилининг миллий тилларга таъсир қонуниятларини аниқлаш, рус тилини ўзлаштириш процессини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Шунга қарамай, бу соҳада ҳозиргача олиб борилган баъзи ишларимиз умумий характерга эга бўлса, баъзи ишларимиз рус тилининг лексика соҳасида ўзбек тилига таъсиригагина бағишлангандир.

Ўзбек тилининг бошқа туркий тиллар билан ўзаро муносабати ма-

саласи бўйича ҳам кенг қўламда иш олиб боришга тўғри келади. Бу соҳадаги илмий текшириш ишлари асосан ўзбек, қорақалпоқ ва уйғур тиллари устидагина бўлса, иккинчи томондан, бу текширишлар ёлғиз қиёслашдан нарига ўтмаяпти. Бу соҳада илмий текшириш учун объект бўлган туркий тилларнинг доирасини кенгайтириш ва асосий диққатни бу тилларнинг ўзаро таъсир қонуниятларини очишга қаратиш зарур бўлади.

Миллий тилларни қиёсий ўрганиш ва ўзаро таъсир қонуниятларини очиш миллий республика тилшуносларининг ҳамкорликда иш кўришларини талаб этади.

Миллатларнинг яқинлашиши билан миллий тилларнинг ҳам яқинлашиши ва ўзаро таъсирининг кучайиши қонуниятларини ўрганиш аввало ҳар бир миллий тилнинг ҳозирги аҳволи ва ўтмишини чуқур билишни талаб қилади. Ўзбек тили туркий тиллар ичида кўп сонли халқнинг тили сифатида маълум катта территорияни эгаллаган, бой адабий-маданий меросларга ва традицияга эга бўлган, ўзининг составига кўра мураккаб, шунинг учун ҳам турколог олимларни жуда қизиқтирган бир тил ҳисобланади. Бу тил билан Ўзбекистоннинг ўзида юздан ортиқ олимлар махсус шуғулланади, бошқа республикаларда, айниқса, Москва ҳам Ленинградда дунёга машҳур олимлар (А. К. Боровков, А. Н. Кононов, А. М. Шчербак, А. Нажиб, Э. В. Севортян в. б.) бу тил устида махсус илмий текшириш иши олиб бордилар ва олиб бормоқдалар. Ўзбек тили бўйича чет элларда ҳам катта ишлар қилинмоқда ва бу тил университетларнинг филология факультетларида (АҚШ, Англия, Бирлашган Араб Республикаси в. б.) махсус ўрганилмоқда.

Ўзбекистон ССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтида ўзбек тили бўйича юзга яқин илмий ходим иш олиб боради. Ҳозир ўзбек адабий тили, шевадар ва тил тарихи бўйича қатор илмий асарлар, турли луғатлар эълон қилинди ва кўплари эълон қилиниш олдида турибди. Лекин ҳали ўзбек тили бўйича қилинмаган, аммо қилиниши жуда зарур бўлган қатор проблемалар бор, илмий ишларни олиб боришда параллеллик, ўринсиз қайтариқлар, иккинчи ва учинчи даражали масалалар билан шуғулланиш ҳоллари мавжуддир.

1. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилининг тавсифи ва анализи анча ишланган ва ишланаётган проблема ҳисобланади. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилининг турли соҳаларини ёритувчи қатор асарлар майдонга келди. Аммо шуни ҳисобга олиш керакки, ҳозирги замон ўзбек адабий тилининг турли томонларини ёритувчи асарлар, мақолалар, диссертацияларда масаланинг умумий ва асосий томонлари ёритилади холос (буни авторларнинг ўзлари ҳам таъкидлаб ўтадилар). Шунинг учун ҳам у ёки бу тема устида иш олиб борилган бўлса ҳам, аммо шу масалаларни янада чуқурлаштириш зарур бўлади. Бунга биринчи навбатда қуйидаги масалалар киради: 1) лексикология ва семасиология масалалари бўйича: омонимия, синонимия, полисемия, архаизм, неологизм масалалари; лексиканинг бойиш йўллари; идиомалар; топонимика ва этнонимлар в. б., 2) сўз яшаш масаласи; 3) фонетика ва фонология бўйича: фонема ва унинг вариантлари (назарий планда), унлилар ва ундошлар, урғу, фонетик трансрипция в. б., 4) морфология бўйича: сўз таркиби ва агглюцинация, отнинг семантик хусусиятлари, аббревиатуралар, келишиклар, сифатларнинг маъно хусусиятлари, сифат даражалари, олмош, феълда ўтимлилик ва ўтимсизлик, тарз категорияси, даража (нисбат) категорияси, сифатдош, майл ва замон, равиш ва сифат, модал сўзлар, сўз туркумларининг бир-бирига ўтиши в. б., 5) синтаксис бўйича: сўз бирикмалари, синтактик алоқаларни ифодалаш йўллари ва турлари, гап ва сўз бирикмаси, айрим гап бўлаклари, гап бўлакларининг структураси,

гапнинг ажратилган бўлаклари, тўлиқсиз гаплар, боғланган қўшма гаплар, эргаш гаплар ва предикатив конструкциялар, боғловчисиз қўшма гаплар, мураккаб гап турлари, кўчирма ва ўзлаштира «гап», период в. б., 6) маълум асар тили ва услуби.

Ҳозирги замон ўзбек тили луғатчилиги бўйича кўп ишлар қилинган бўлса ҳам, ҳали изоҳли луғатни яратиш, тўлиқ орфографик луғат тузиш, диалектологик, профессионал ва тарихий луғатлар тузиш бўйича чинакам иш олиб бориш ҳамда мавжуд луғатларни янада мукамаллаштириш ишига астойдил киришиш зарур. Лексикографик ишлар билан баробар лексикологик ишларни олиб бориш муҳим масаладир.

2. Ўзбек миллий маданиятининг даражаси кўп жиҳатдан кишиларнинг нутқ маданиятига боғлиқдир. Масаланинг муҳимлигини ҳисобга олиб, Тил ва адабиёт институтида махсус сектор — Нутқ маданияти сектори очилди. Аммо нутқ маданияти масалалари шунчалик кенг, мураккаб ва хилма-хилки, бу масалаларни ишлаш учун кўпчилик тилшуносларнинг коллектив меҳнати талаб этилади. Нутқ маданиятининг ҳозирги кундаги муҳим масалаларига қуйидагилар киради: орфоэпик нормалар (унли ва ундошлар ҳамда грамматик формалар орфоэпиясиз, унилар редукцияси, товушларнинг нутқ процессидаги талаффузи — фонетик ўзгариш ва фонетик қонуниятлар, логик ва сўз урғуси в. б.), орфографик қоидалар ва принциплар (айрим товушлар ва морфемалар орфографияси, қўшма сўзларнинг ёзилиши в. б.), стилистика масалалари (сўзнинг стилистик қиймати ва роли, стилистик қатламлар в. б.), синтактик синомимика, пунктуация ва интонация, графика масалалари в. б.

3. Ҳозирги замон ўзбек тили шеваларини ўрганиш бўйича сезиларли ишлар қилинди. Аммо ҳали ўрганилмаган шева ва лаҳжалар кўп, ўзбек диалектологиясининг назарий масалалари билан ҳам шуғулланиш вақти келди. Диалектологик ишлардан асосий мақсад адабий тил илмий асосларини белгилаш ва уни бойитиш ҳамда такомиллаштириш, ўзбек диалектларининг қартасини тузиш, адабий тилнинг шеваларга бўлган таъсирини аниқлаб, бу таъсирнинг қонуниятларини очиш, ўзбек тили тарихини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга бўлган сўз форма ва конструкцияларни аниқлашдир. Диалектологик ишлар ҳам ана шу мақсадлардан келиб чиқиши ва шу мақсадларга бўйсунини шартдир.

4. Октябрь социалистик революциясининг эллик йиллик байрами яқинлашиб қолди. Бу давр ичида ўзбек тилшунослиги ва ўзбек тилининг тараққиёти масаласини ўрганиш шу куннинг муҳим ишларидан бири ҳисобланади. Эллик йил давомида ўзбек маданияти, илму фани ва халқ хўжалигида мисли кўрилмаган ўзгаришлар рўй берди. Бу ҳолат албатта тилга ҳам таъсир этмай қолмади, натижада маълум даражада сунъийлашган классик традицион адабий тил ўрнида халқ сўзлашув тилига яқин бўлган янги адабий тил шаклланди. Ана шу адабий тилнинг шаклланиш процессини анализ қилиб бериш тилшунослар олдида турган актуал масалалардан биридир. Бундан ташқари, 5 йил ичида ўзбек тилшунослигининг ютуқларини намоён қилувчи қатор брошюра, тўплам ва монографиялар тайёрлаш керак.

5. Ўзбек тили бой ёзма ёдгорликларга эга бўлгани учун ҳам тил тарихини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Бу соҳадаги ишларни яна шунинг учун ҳам тезлаштириш ва сифатини кўтариш керакки, ҳозирги кунда чет эл шарқшунос олимлари бу соҳада анча иш қилмоқдалар, ёзма ёдгорликларни ўрганишда тил фактларини бузиб, ўзларига мослаб талқин қилмоқдалар, юзакичиликка йўл қўймоқдалар.

Тил тарихи бўйича С. Е. Малов, А. К. Боровков, А. Н. Кононов, А. М. Шчербак, А. Нажиб, С. Муталлибовларнинг ишлари ҳаммага маълум. Ўзбек тилшунослигининг муҳим бу соҳаси бўйича ҳали қўл те-

гизилмаган масалалар жуда кўп. Айрим муҳим ёзма ёдгорликларнинг танқидий текстларини нашр этиш («Қутадғу билиг», «Ҳибат ул-ҳақо-йиқ», XIII—XIV аср ёдгорликлари, Навоий асарлари ва сўнгги давр ёд-номалари), айрим асар ва маълум давр адабий тилини ўрганиш ва лу-ғатларини тузиш ҳамда тарихий грамматика, адабий тил тарихи маса-лалари — ишланиши зарур бўлган муҳим проблемалардир.

Ўзбек тилшунослиги бўйича юқорида кўрсатиб ўтилганидек, бу ма-салаларни ҳал қилишга киришиш учун бир қатор ташкилий-тадбириий чо-раларни кўриш зарур бўлади:

I. А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтида ўзбек тил-шунослиги бўйича олиб борилаётган ишларни актуаллиги ва мақсадга мувофиқлиги жиҳатидан қайта кўриб чиқиш керак бўлади. Бундан таш-қари: 1) «Ўзбек социалистик миллатининг тараққиёти билан ўзбек мил-лий тилининг ривожланиши ва тараққиёти перспективаси» проблемасини ўрганишни давом эттириш ва бу проблема бўйича бир группа ташкил этиш; 2) рус тилининг ўзбек тилига турли соҳалар бўйича таъсири ва рус тилини ўзбеклар томонидан ўзлаштирилиши масаласини ўрганиб бориш учун махсус группа тузиш; 3) Нутқ маданияти секторига зарур мутахассисларни бириктириб, бу соҳадаги кечиктириб бўлмайдиган иш-ларни бошлаб юбориш; 4) «Ҳозирги замон ўзбек тили академик грамма-тикаси» бўйича тузилган группанинг ишини қаттиқ назорат остига олиш ва авторлар билан систематик иш олиб бориш; 5) ўзбек тили изоҳли луғатини сифатли ва ўз вақтида нашр этилишини таъминлаш билан бирга, русча-ўзбекча ва ўзбекча-русча луғатларининг мукамал наشرини тайёрлашга киришиш ва ўзбек тилининг тўлиқ орфографик луғатини ҳо-зирлаш; 6) ўзбек тили диалектларининг диалектологик картасини тузиш-ни асосий иш программаси қилиб олиб, бу муҳим ишга область инсти-тутларидаги ўқитувчиларни жалб этиш; 7) ўзбек тилини туркий тил-лар билан қиёсий ўрганишни кенг қўламада олиб бориш зарурдир.

II. Республика олий ўқув юртлари билан алоқани мустаҳкамлаш ва олий мактаб ўқитувчиларини ягона план асосида илмий ишга жалб қилиш асосий ишлардан бири бўлиши керак. Бунинг учун: 1) Олий ва ўрта махсус таълим министрлиги билан келишиб, шунга эришиш ке-ракки, олий мактаб ўқитувчиларининг илмий темалар билан таъминлаш ва уларнинг ҳисоботини эшитиш, ўқитувчиларнинг илмий савиясини кўтариш ҳамда уларнинг илмий даражаларга эришишлари масаласи бўйича бутун ҳуқуқ ва жавобгарлик Академия зиммасига юкланиши зарур. Ҳозир олий мактаб ўқитувчиларининг кўпи илмий ишлари бўйи-ча Академияга мурожаат қиладилар, зарур консултация олиб, ҳимоя қилмоқдалар. Аҳвол шундай экан, бундай ҳолатни юридик жиҳатдан расмийлаштириш керак. Ана шунда Академия бемалол ўз ишига олий мактаб ўқитувчиларини жалб қила олади ва зарур вақтда уларнинг ҳи-соботини эшита олади, 2) кафедраларнинг илмий ишларини бевосита ўр-ганиб чиқиб, 1966 йил охирида республика бўйича координацион йиғи-лиш ўтказиш зарур. Йиғилишда республикада кейинги 5 йилга мўлжал-ланган умумий илмий текшириш плани ва унинг ижрочилари муҳокама этилади, 3) илмий текшириш плани ва тематикаси бўйича «Ўзбек тили ва адабиёти» журналида мунозара очиш зарур. Бу мунозара республика координацион йиғилиши олдида, 1966 йил охирларида яқунланади, 4) Тил ва адабиёт институтида ишловчи мутахассисларни олий мактаб-ларда спецкурс ўқишлари, спецсеминар олиб боришлари, программанинг айрим қисмлари ва темалари бўйича лекциялар ўтказишлари, студент-ларнинг илмий экспедицияларига раҳбарлик қилишлари, кафедра аъзо-ларига консултация беришларини кенг жорий қилиш лозим. Бу билан кафедра аъзоларининг йиллик нагрузкалари камайд, демак, уларнинг

илмий иш олиб боришларига кўпроқ имконият туғилади. Бу соҳада Олий таълим министрлиги билан келишилган аниқ бир план бўлиши зарур.

III. Бошқа республика ва автоном республика туркологлари билан ҳамкорлик. Ҳозирги замон туркология фанининг, шу жумладан ўзбекшунослик фанининг тараққиёти туркологларнинг ҳамкорлиги ва умуммасалалар бўйича биргаликда ишларига боғлиқ. Социалистик миллатларнинг тараққиёти билан миллий тилларнинг тараққиёти масаласи, миллий тилларнинг ўзаро алоқаси ва тараққиёти перспективаси, туркий тилларни қиёсий ўрганиш ва қиёсий луғатлар тузиш, терминология ва графикани унификациялаш, ягона фонетик транскрипция, ёзма ёдгорликларни (айниқса, XIV асргача бўлган ёдгорликлар) биргаликда ўрганиш ва эълон қилиш, рус тилининг миллий тилларга таъсири ва рус тилини ўзлаштириш, туркология фанининг умумий назарий масалалари ва шунга ўхшаш масалаларнинг ишланиши Ўрта Осиё, Қозоғистон, Озарбайжон, Қорақалпоғистон республикалари ва бир қатор автоном областларда ишлаётган олимларнинг биргаликда иш кўришларини талаб қилади. Бу ҳолат Ўзбекистонда иш кўрувчи туркологларнинг бошқа жойлардаги туркологлар билан яқин алоқада бўлишини (илмий командировкалар, умумий йиғилишлар ўтказиш в. б.) заруриятини келтириб чиқаради. Ҳозирги пайтда туркология бўйича умумий илмий координацион марказ тузиш пайти келди.

АБДУЛГАНИ МИРЗОЕВ

Тоҷикистон ССР Фанлар академиясининг академиги,
филология фанлари доктори, профессор

ФОНИЙ ВА ҲОФИЗ

Фоний ва Ҳофиз мавзуи, яъни Алишер Навоий ўзи айтганидек, ғазалнинг буюк устози Хўжа Шамсиддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозий (вафоти 793/1390) меросига муносабат—бу кичик масалалардан эмас. Бу мавзуни кенг тарихий ва адабий тадқиқотларсиз, бир доклад ё мақола доирасида ҳар томонлама ҳал этиб бўлмайди. Чунки Ҳофизнинг ҳам, Фонийнинг ҳам адабий фаолияти, маълумки, ўзига хос бўлган икки аср ижтимоий ва адабий муҳитида—XIV—XV асрларда давом этди. Шунинг учун Алишер Навоийнинг Хўжа Ҳофиз меросига нисбатан муносабати асосларини ёритиш учун, бу икки сўз устасининг бир-бирига алоқадор бўлган асарларини муқоиса қилишдан ташқари, Ўрта Осиё ва Эрон халқларининг мазкур икки асрдаги ижтимоий, маънавий қарашлари, маданий ҳамда адабий ҳаёти ва, шунингдек, шунга боғлиқ бўлган бошқа социал омилларни мукаммал кўриб чиқишимиз лозим.

Шу жиҳатдан бизнинг ушбу ахборотимиз, яқин келажакда кенг тадқиқотлар объекти бўлиб қолиши мумкин бўлган «Фоний ва Ҳофиз» мавзусига нисбатан муқаддима характерида бўлиши керак.

Биз тўхталмоқчи бўлган Алишер Навоийнинг ўзи томонидан кўрсатилган Хўжа Ҳофиз асарларига муносабат—бу Алишер Навоий «Фоний» таҳаллуси билан форс-тожик тилида Хўжа Ҳофиз ғазалларига жавобан яратган шеърлардан иборатдир.

«Фоний»¹ девонининг Техронда нашр этилган нусхасида асосий қисми Хўжа Ҳофиз ғазалларига жавобан назира сифатида яратилган ғазаллар ташкил қилади. Девондаги жами 485 ғазалдан 232 тасини Алишер Навоий Хўжа Ҳофиз ғазалларига жавобан ва қисман унинг услубида яратган. Бу икки қисм шеърлар девонда бир-биридан униқ қилиб ажратилган. Алишер Навоий ўзининг жавоб тариқасидаги ғазалларининг биринчи қисмига «дар татаббўи Хоҷа Ҳофиз» ёки «дар татаббўи Хоҷа» деб сарлавҳа қўйган, иккинчи қисмининг сарлавҳасини эса «дар таври Хоҷа» деб номлаган.

Шуни айтиш керакки, девоннинг Техронда нашр этилган нусхаси мукаммал эмас. «Фоний» девонининг тўлиқ нусхаларида жавоб тариқасидаги ғазаллар сони кўпроқ ҳисобланади. Масалан, «Фоний» девонининг ҳозирга қадар қўлга киритилган нусхалари орасида мукамалроғи бўлган ва филология фанлари доктори, профессор Ҳамид Сулаймон томонидан девоннинг танқидий матни учун асос қилиб олинган Париж Миллий кутубхонасидаги 285-рақамли нусхада жами ғазаллар сони 554 та

ديوان امير نظام الدين علي شير نوائى «فانى» يعنى و اهتمام¹
رکن الدين همايون فرخ، تهران، 1342 شمسی

бўлиб, шулардан 237 тасини Хўжа Ҳофиз ғазалларига жавобан яратилган назиралар ташкил қилади². Нима учун Алишер Навоий ҳаммадан кўпроқ Хўжа Ҳофиз ғазалларига жавоб айтган? Ва нима сабабдан Шерознинг бу атоқли сўз устаси ғазаллари шу даражада ўзбек адабиётининг асосчиси диққат марказида турди? Бу адабий-тарихий ҳодисанинг асосий сабабини яхшироқ тушунишимиз учун, қисқа равишда бўлса ҳам, Ҳофиздан олдинги ва ундан кейинги ғазалчилик вазиятига назар ташлаганимиз маъқул.

Ғазал, мустақил шеърӣ форма сифатида, XI асрнинг яримларидан бошлаб форс-тожик адабиёти заминида ўзининг кейинги тараққиётини икки йўл билан давом эттирди. Ана шу йўللardan бири тасаввуф руҳидаги ғазалчилик оқими бўлиб, иккинчиси тасаввуфдан ташқари бўлган ғазалчилик йўналишидир. Лекин бу оқим ҳам ўз навбатида озми-кўпми тасаввуф қарашлари таъсиридан холи эмас.

Биринчи хилдаги ғазалчилик шу соҳанинг номдор ижодкорлари, хусусан Бобо Кўҳӣй (вафоти 441/1050), Абдуллоҳи Ансорӣй (вафоти 473/1080), Санойӣ (ишончли ривоятларга кўра, вафоти 535/1141) ва Фаридуддини Аттори Нишопурий (вафоти 617/1221) адабий фаолиятида ўз тақомилини давом эттириб, Жалолиддин Румӣй (вафоти 671/1273) ижодиётида тараққиётининг юқори нуқтасига етади.

Ғазалчиликнинг иккинчи кўриниши эса, у XII—XIII асрлардаги сўз санъаткорлари, жумладан Али Авҳаддуддини Анварӣй (вафоти 587/1191), Хоқонӣй (вафоти 595/1198) ва Камолиддин Исмоили Исфаҳонӣй (вафоти 636/1238) лар адабий фаолиятида ўз тақомилини давом эттириб, Саъдий Шерозӣй (вафоти 690/1291) ижодиётида юксак камолатга эришди.

Ғазалчиликнинг бу икки йўли, ўзаро бир қатор умумиятларга эга бўлган ҳолда, асосий мазмун ва услубда ўзига хос хусусиятларга ҳам моликдир. Масалан, тасаввуф руҳидаги ғазалларда сўз ва маъно муносабатига кўп ҳолда етарли аҳамият берилмайди. Шу сабабли кўпгина тасаввуф руҳидаги ғазалларни учратамизки, уларда юксак маърифат, фалсафӣй ёки ахлоқӣй маънолар ғализ тил иборалари формасида ифода этилган. Шунингдек, ғазалга хос раван вазнлар танлаш масаласига ҳам етарли аҳамият берилмаган. Шу билан бирга, ғазаллар ҳажмида, кўп ҳолларда, қатъи бирлик кўринмайди. Масалан, Жалолиддин Румӣйда бир ғазални 6 ёки 7 байт ҳажмида учратсак, бунга қарама-қарши ўлароқ шундай ғазалларни кўрамызки, улар 20—24 байтгача чўзилган. Ана шу ҳолатлардан кўринадики, бу соҳанинг ғазалнавис шоирлари учун масаланинг бундай томонларига риоя қилиш қатъи талаблардан ҳисобланмай, асосий мақсад, қай йўсинда бўлмасин, маърифӣй ақидаларни баён қилиш экан.

Тасаввуф руҳидаги ғазалларда, бу шеър формасининг одатдаги умумий масалалари билан бирга, фалсафа, ахлоқ, панду ҳикмат қабила, албатта, мавжуд, аммо шу хилдаги ҳамма масалалар асосий мавзу — тасаввуф ақидалари тасвири ҳамда бу таълимотнинг турли соҳаларини шарҳ ва баён этишга бўйсундирилган.

Ғайритасаввуфӣй ғазалларда эса масаланинг қўйилиши бир оз бошқачароқ. Жумладан, тасаввуф руҳидаги ғазалларга қарама-қарши, буларда ғазалнинг ифодалилиги ва равлонлигига алоҳида эътибор этилган. Бу хил ғазалларда сўз ва маънонинг мувофиқлиги, енгил ва мос вазнларни танлаш, ошиқона нозик маънолар ва умуман бадий ҳиссиёт-

² Ҳамид Сулаймон, Алишер Навоийнинг форс тилидаги мероси тадқиқотидан, „Ўзбек тили ва адабиёти“, 1965, 5-сон, 36-бет.

ни гўзал сўз ва ибораларда ифодалаш кабиларга кўпроқ аҳамият берилган. Масалан, Камолиддин Исмоили Исфаҳоний ғазаллари бу борада жуда яхши намуна бўла олади. Бу қисм ғазалларда, юқорида ишора қилганимиздек, тасаввуф таъсири, албатта, оз эмас, аммо у асосий мавзу ҳисобланмайдиган. Бундай шеърларда сўз кўпроқ ҳаёт фалсафаси устида боради. Ахлоқ, насиҳат кабилар асосан ҳаёт масалаларига бўйсундирилган. Бу ерда ишқ кўпроқ инсонлар орасидаги меҳру муҳаббат тароналари бўлиб, умуман сўз ердаги мавжуд гўзаллар устида боради. Энди мисол учун, тасаввуфнинг нуфузи нуқтаи назаридан, шу асосда яратилган икки ғазални кўздан кечирайлик. Биринчи ғазал:

Дўш рафтам субҳи дам бар гўшан гулзор маст,
 Булбулонро зор дидам дар ғамаш як бор маст.
 Ғунча аз мастӣ дарида пираҳанро дар бадан,
 Гулситонро шоҳу баргу аслу беҳу бор маст.
 Бар дарахтон чун назар кардам бидидам дар чаман,
 Сарв масту бед масту тўби аз рафтор маст.
 Уфтода дар миёни бешаҳо шеру паланг,
 Бабуру гургу оҳуви гўру ғавазн аз ёр маст.
 Олиму шайху хатибу сўфиву хилватнишин,
 Муфтиву қозиву ҳофиз, зоҳиду аброр маст.
 Шоҳу миру бандаву озодаву пирӯ чавон,
 Ошиқу маъшуқу мачнун, оқилу ҳушёр маст.
 Марҳабо, эй бодаи ишқи чалоли лоязол,
 Ғашта аз бўят ба маънӣ ҳафту панҷу чор маст³.
 Шаҳнаву миру малик, марди сипоҳиву вазир,
 Сўфиву ринду ҳарифу зоҳиду хуммор маст,
 Соқие, чоме бинўшу аз тачалли дархиром,
 То бубинӣ ошиқон дар арсаи бозор маст.
 Чоми моро боз бин, эй хоҷаи мо Шамсидин,
 З-он ки мо мастему олам ҷумлагӣ дар кор маст⁴.

Бу ғазал тасаввуф руҳида бўлиб, Жалолиддин Румий қаламига мансуб. Унинг мавзуи ваҳдат майи — илоҳий май таъсирининг тасвири бўлиб, шоир оламдаги мавжудот ва инсоннинг барча ҳаракатини беҳудликдан, яъни ваҳдат майи мастлигидан иборат деб билади. Бошқача қилиб айтганда, бу ғазалда асосий масала ўша тасаввуф мавзусидир.

Иккинчи ғазал:

Вақти тараб хуш ёфтам, он дилбари таннозро,
 Соқӣ биёр он чоми май, мутриб навоз ин созро.
 Имшаб, ки базми ошиқон аз шамъи рўят равшан аст,
 Оҳиста, то набвад хабар риндони шоҳидбозро.
 Розӣ ғами ишқе чунин ҳайф аст пинҳон доштан,
 Дар гўши най рамзе бигў то баркашад овозро.
 Дўш, эй санам, май хўрдай чашмат гувоҳи медиҳад
 Боре ҳарифе чў, ки ў мастур дорад розро.
 Рӯи хушу овози хуш, доранд ҳар як лаззате,
 Бингар, ки лаззат чун бувад, маҳбуби хушовозро.
 Чашмони турку абрўвон чонро ба новак мезананд,
 Ераб, ки додаст ин камон он турки тирандозро.
 Ман мурғаке парбастаам з-он дар қафас биништаам,
 Гар з-он ки бишкастӣ қафас бинмудаме парвозро.
 Шероз пурғавғо шудааст аз фитнаи чашми хушат,
 Тарсам ки ошўбе аҷаб барҳам занад Шерозро.

³ „Ҳафту (еттию) панҷу (бешу) чаҳор (тўрт)“ дан мақсад — етти юлдуз, беш сезги ва тўрт унсурдир.

⁴ غزليات شمسی تبریزی باالهتمام منصور مشفق. ص. 73، تهران،

Саъдий ту мурғи зиракӣ хубат ба дом овардаам,
Мушқил ба даст орад касе монанди ту шахбозро¹⁵.

Саъдийнинг ушбу ғазалида тасаввуф таъсири бор, албатта, лекин бу нарса ғазалнинг ҳақиқий мазмунини ташкил этмайди. Шунингдек, ғазалнинг учинчи ва еттинчи байтларида дурустгина сезиш мумкин бўлган тасаввуф руҳидаги ишора ва таъбирлар, шоирнинг ҳаётга нисбатан бўлган кечинмаларини ифодалаш учун, маълум бадий воситалар сифатида келтирилган. Бошқача қилиб айтганда, тасаввуфона таъбирлар ғазалнинг бир лаҳзали ҳаёт шодлигини тасвириладан иборат бўлган асосий мавзуга маълум даражада бўйсундирилган.

Ҳофиз нима иш қилди? У ўз адабий фаолиятида ғазалчиликдаги мана шу икки йўналишни бирлаштирди. Ўз ижодининг фавқуллодда буюк кучини маҳорат билан ишга солиши натижасида ғазалчиликда ўзига хос услуб яратди. Ҳофизнинг бу жасорати — бу шеърӣ шаклнинг такомил тарихида оддий иш эмас эди. Шу жасорат воситасида ғазал, юксак ҳаётӣ мазмун нуқтан назаридан ҳам, услуби — сўз ва мазмун мувофиқлиги, ғазалга мос вазнлар танлаш, бадий санъатларни маҳорат билан қўлланиш ва айни ҳолда сўзнинг жозибали — равлонлигига риоя қилиш кабилар жиҳатидан ҳам ўз тараққиётининг олий нуқтасига етди. Қуйидаги ғазал ана шу фикрнинг муносиб далилидир:

Хуштар зи айшу сўҳбати боғу баҳор чист?
Соқӣ кучост, гў сабаби интизор чист!
Ҳар вақти хуш, ки даст диҳад муғтанам шумор,
Қасро вуқуф нест ки анҷоми кор чист?
Пайванди умр баста ба мўест ҳуш дор!
Ғамхори ҳеш бош, ғами рўзгор чист?
Маънини оби зиндагию равзаи ирам,
Чўз ҳарфи чўйбору ман хушгвор чист?
Мастуру маст ҳарду чу аз як қабиланд,
Мо дил ба ишван кӣ диҳем, ихтиёр чист?
Рози даруни парда чӣ донад фалак ҳамўш!
Эй муддаӣ, низоъи ту бо пардадор чист?
Саҳву хатои банда гараҳ эътибор нест,
Маънини авфу раҳмати омўзгор чист?
Зоҳид шароби кавсару Ҳофиз пиёла хост,
То дар миёна хостаи кирдигор чист⁶.

Агар биз Ҳофизнинг бу ғазалини, узоққа бормай, юқорида келтирилган икки ғазал билан муқоиса қилсак, ғазалчиликдаги мазкур икки услуб хусусиятлари низоъатда аралашиб кетгани ҳолда, бу шеърӣ шакл, юксак маънолар масаласида ҳам ва баён услуби ҳамда тил мукамаллиги жиҳатидан ҳам, Ҳофиз ижодида қай даражада тараққӣ этганлиги кўзга яққол ташланади.

Мазмун жиҳатидан Ҳофиз ғазалларида фақат, бир томондан, маърифат завқи (завқи ирфонӣ) ва Румӣ ғазаллари фалсафаси ва, иккинчи томондан. Саъдий шеърларидаги чексиз ошиқона ҳиссиёт — муҳаббат, панду насиҳатлар—янги либосда жилвагар бўлибгина қолмади, борлиқ сўри, яхши кун кечириш учун зарур бўлган тароналар, ишқ ва ошиқликнинг нозик тасвирлари, одоб ва ахлоқ, ҳикмат, фалсафанинг рангбаранг соҳалари, ваҳдати вуҷуд масалалари, расмӣ мазҳабнинг турли-туман кўринишларига нисбатан қаттиқ эътироз, риёкорлар — муҳта-

⁵ کلیات سعدی از روی تصحیح محمد فروغی، ص. 514، تهران، 1321 شمسی

⁶ دیوان خواجه شمس الدین محمد حافظ شیرازی، بالاهتمام محمد قزوینی و قاسم غنی، ص. 45—46، تهران، بلون تارغ

сиб, зуҳду тақво аҳлини танқид ва шоир яшаган муҳитнинг бошқа кўпгина масалалари ҳам ўз аксини топган. Бошқа сўз билан айтганда, Ҳофиз ғазалиёти, ўз шакли билан, шундай бир мажмуаки, унда мазкур масалалар шеър либосида гўзал бадийий йўсинда, юксак ҳиссиёт ва жўшқин шоирона завқ билан ифода этилган.

Шунинг учун ҳам, Ҳофиз шеърлари барча табақа вакиллариининг бадийий дидига мос бўлиб тушди ва кўп ўтмай, унинг ғазаллари, бир томондан, ўтган давр ғазалларининг шухратини маълум даражада туширган бўлса, иккинчи томондан, кейинги даврлар ғазалчилигини ўзининг қудратли таъсири остига олди.

XV асрнинг биринчи ярмида, яъни Ҳофиз ва Алишер Навоий орасидаги тарихий масофада, бу буюк ғазал устаси шеърларининг қудратли таъсирига қарамай, XIV аср ўрталарига қадар бўлган даврдаги ғазалчиликнинг икки йўли давом этади. Лекин XV асрнинг биринчи ярмидаги ғазаллар билан XIV асрнинг иккинчи ярмига қадар бўлган даврлардаги ғазаллар ўртасидаги фарқ анчагина катта. Биз Санойӣ, Аттор ва Румий асарларида кетма-кет учратадиган тасаввуфона маъноларни ифода этишдаги нозик шоирона завқни XV асрнинг биринчи ярмидаги тасаввуф оқимида мансуб шоирлар, жумладан Шоҳ Неъматуллоҳ вафоти (834/1431), Қосимуланвор (вафоти 837/1434) ва бошқалар ижодиётида кўролмаймиз.

Бундай ҳолатнинг юз бериши ҳам сабабсиз эмас: ўтган даврлардаги шоирлар тасаввуфона ақидаларни баён қилиш масаласида барқарор ҳолга келган тасаввуф терминлари билан у қадар боғланмаган эдилар, улар маърифий маъноларни (маоний ирфонӣ) юксак шоирона завқ билан кўшиб юборар эди.

XV асрнинг биринчи ярмида вазият анча бошқачароқ тус олади. Ибн ал-арабий (560/1165—634/1236) таълимотининг янада кучайиши натижасида «нафси кул, руҳи аъзам, ҳаюло» ва шу каби тасаввуф терминлари шеърга тобора кўпроқ кириб келди. Шу билан бирга, бир томондан ишқ тушунчасининг фавқулодда буюк маърифий (ирфоний) аҳамиятни қамраб олиши ва унинг тасаввуфона мақсадларга етишишда бир нарвон каби тасаввур қилиниши ва, иккинчи томондан, тасаввуфнинг маънавий асосларидан бири — ваҳдати вужуд ақидаси [холиқ (яратувчи) ва махлуқ (яратилган)нинг бирлиги, ошиқ билан маъшукнинг ягоналиги ва бошқа кабилар]нинг аввалгидан кўпроқ нуфузга эга бўлиши бу давр ғазалларини маълум даражада пуч шеърларга айлантирди. Қосимуланворнинг қуйидаги ғазали ана шу хилдаги шеърларнинг намуна-сидир:

Ишқу маъшукӯ ошиқӣ ҳайрон,
Ҳар се яккест дар тариқи инон.
Ҳар се яккест дар тариқати ишқ,
Ишқу маъшукӯ ошиқӣ ҳама дон.
Чашми бино кучост то бинад
Айни он ёр дар ҳама аён.
Як суҳакро қабул кун аз ман
Хушгёре марав бари мастон.
Фитна қоим шудааст дар олам,
Бинишин дӯст фитнаро бинишон.
Тавсани Қосимӣ ачаб тунд аст,
Лочарам даркашидаем инон⁷.

Агар биз, бошқа шеър талабларини бир томонга қўйиб, бу ғазални Жалолиддин Румийнинг юқорида келтирилган ғазали билан фақат

کلیات قاسم الانوار، باتصحيح سعيد نغیى، ص. 248، تهران،
1337 شمسی

юксак шоирона завқнинг акс этиши нуқтаи назаридан муқоиса қилсак ҳам, бу икки ғазал орасида ер билан осмонча фарқ борлиги жуда яхши аён бўлади.

XV асрнинг биринчи ярмидаги ғайритасаввуфий ғазаллар билан Ҳофиз яшаган асрдан олдинги даврларнинг ғайритасаввуфий шеърлари ўртасидаги муносабат шу даврларнинг тасаввуф руҳидаги шеърлари ўртасида биз юқорида кўздан кечирганимиз каби кўринишга эга.

Тасаввуфона фикрларнинг ҳаддан ортиқ нуфузи, ҳақиқатда, XV асрнинг биринчи ярмидаги шу қисмдаги ғазаллар жозибасини қиёс қилиб бўлмайдиган даражада йўқотиб юборган эди. Анварий, Қамолиддин Исмоил ва Саъдий ғазалларида мунтазам равишда учрайдиган тароват ва юксак ҳаётий маънолар бу даврда, агар Котибий, Амир Шоҳий кабиларнинг айрим ғазалларини истисно қилсак, деярли учрамайди.

Хуллас, Ҳофиздан олдинги ва ундан кейинги даврлардаги форс-тожик адабиётида ғазалчилик вазияти ана шундай.

Демак, ғазалчилик вазияти шундай бўлган бир пайтда, бир қатор замондошларига нисбатан ўз ижодиётини кўпроқ муҳим ҳаётӣ ва адабий масалаларга қаратган, даврнинг буюк шоирларидан бири бўлмиш Алишер Навоий форс-тожик ғазалчилиги соҳасида қайси сўз устасининг ғазалларига эътибор бериб, эргашиши мумкин эди?

Албатта, Хўжа Ҳофиз ғазалларига. Бу ҳодисанинг юзага келишида бошқа сир ҳам бор эди. Алишер Навоий, маълум бўлишича, ўз она тилида мавжуд шеърӣ шаклларнинг энг гўзал намуналарини ижод этиш билан бирга, ўзбек ва бошқа туркий халқлар адабиётига бошчилик қилиш ролини ҳам ўз қўлига олган эди. У жавобия — назира шеърлар ёзиш билан, албатта, ўзининг адабий мавқеини форс-тожик ғазалчилигида ҳам белгилашни истар эди.

Шу нуқтаи назардан у, назирачилик талабларига мувофиқ, энг буюк ғазал устасининг энг яхши ва машҳур ғазалларини олиб, унинг вазни, қофия ва мавзудида жавоб ёзиши лозим эди. Шундай буюк ғазал устаси, юқорида кўриб ўтганимиздек, ўша Шероз Хўжаси эди.

Алишер Навоий ўзининг жавоб сифатидаги ғазалларида Ҳофиз ғазалларининг маъноларини қандай ўринларда такомиллаштиради, қайси масалалар тасвирида Навоий жавоблари Ҳофиз ғазаллари билан бир даражада туради, у қайси ижтимоӣ-ахлоқӣ ва адабий соҳаларни изоҳлаш ва баён этишда Ҳофиздан ўзиб кетган каби муаммолар, мақолада аввал ишора қилганимиздек, яқин келажақда атрофлича тадқиқотлар доираси бўлиб қолиши керак. Шу жиҳатдан ҳозир биз Навоийнинг жавоб сифатидаги иккита ғазали билан Ҳофизнинг жавобга объект бўлган икки ғазалини кўздан кечирамиз. Зеро, шу икки мисолнинг ўзи ҳам Алишер Навоийнинг форс-тожик шеърнати тарихидаги тарихий-адабий ўрнини белгилаши мумкин.

Биринчи мисол, Ҳофиз:

Воззон к-ин чилва дар меҳробу минбар мекунанд,
Чун ба хилват мераванд он кори дигар мекунанд.
Мушките дорам зи донишманди маҷлис боз пурс,
Тавбафармоён чаро худ тавба камтар мекунанд?!
Гўё бовар намедоранд рӯзи доварӣ,
К-ин ҳама қалбу дағал дар кори довар мекунанд.
Е раб, ин навдавлатонро бо хари худшон нишон,
К-ин ҳама ноз аз ғуломи турку астар мекунанд.
Эй гадои хонақаҳ, барчаҳ, ки дар дайри муғон,
Медиҳанд обе ки дилҳоро тавонгар мекунанд.
Ҳусни бепоёнӣ ў чандон ки ошиқ мекушад,
Зумраи дигар ба ишқ аз ғайб сар бар мекунанд.
Бар дари майхонаи ишқ, эй малак, тасбеҳ гӯй,
К-андар он чо тинати одам мухаммар мекунанд.

Субҳдам аз арш меомад хурӯше, ақл гуфт:
Қудсиён гуи ки шеъри Ҳофиз аз бар мекунанд⁸.

Навоий:

Воизон то чанд манъи чому соғар мекунанд,
Чун димоғи хешро ҳам гаҳ-гаҳе тар мекунанд.
Аз қадаҳи онои ки гоҳи нашта меёбанд файз,
З-ин шараф чун манъи маҳрумони дигар мекунанд.
Чун сафо аз тавба аҳли зӯҳдро зоҳир нашуд.
Чун бад-и таклиф риндонро муқаддар мекунанд.
Майфурӯшон бодаро рӯзе ки месозанд соф
Маҷмари руҳониён з-он бӯ муаттар мекунанд.
Аз пан наззори булбул хуш аст авроқи гул
Боду борон он саҳиф аз чӣ абтар мекунанд?
Чуръан пири муғонам деҳ ба даст, эй мугбача!
Рағми ононе ки васфи хуру кавсар мекунанд.
Сададил воиз ки гуяд ҳарчи ояд бар забонш,
Содатар онои ки ин афсона бовар мекунанд.
Он чи чашмонанд к-аз миғсон ду саф ораста,
Оламе дар турфатул-айне мусаххар мекунанд.
Хозинони равза аз ашъори Фони лаълу дур
Бурда бар рухсору гуши ҳур зевар мекунанд⁹.

Алишер Навоийнинг бу жавобия ғазалида янги маънолар оз эмас. Шоир, назирчиликнинг барча талабларига риоя қилгани ҳолда, ўз ғазалига янгидан киритган маънилари Ҳофиз ғазалининг мазмунига нисбатан ўзига хос изоҳ ва илова каби бўлишига интилан. Мисол учун агар Ҳофиз ғазалининг фақат биринчи байтини жавобия ғазалининг аввалги байти билан муқоиса қилсак, бу ҳолни жуда яхши кузатишимиз мумкин. Ҳофиз биринчи байтда воизларни танқид қилиб, уларнинг меҳробу минбарда нима дейишлари ва хилватда, ўз сўзларининг аксича, нима иш билан машғул бўлишларини, давр талабига биноан бўлса керак, очиқ айтмайди. Шоир байтининг мутолиасидан биз бу байтда Ҳофизнинг танқиди воизлар хатти-ҳаракатининг улар сўзига бутунлай зид бўлишига қарши йўналтирилганлигини аниқ сезамиз. Алишер Навоий воизларнинг «Меҳробу ба минбарда жилва» қилиши ишорасини бир оз изоҳлайди, яъни воизлар гарчи одамларни май билан соғардан ман этса-да, аммо ўзлари бунга амал қилмайди.

Иккинчи мисол, Ҳофиз:

Биё то гул барафшонему май дар соғар андозем,
Фалакро сақф бишқофему тарҳи нав дарандозем.
Агар ғам лашкар ангезад ки хуни ошиқон резад,
Ману соқй ба ҳам созему бунъёдаш дарандозем.
Шароби арғувониро гулоб андар қадаҳ резем,
Насими атрғардонро шакар дар маҷмар андозем.
Чу дар даст аст руде хуш, бизан мутриб суруде хуш,
Ки дастафшон ғазал хонему покӯбон сар андозем.
Сабо, хоки вучуди мо бад-он олиҷаноб андоз,
Бувад к-он шоҳи хубонро назар бар манзар андозем.
Яке аз ақл мелофад, яке томот мебофад,
Биё к-ин доварихоро ба пеши довар андозем.
Биҳишти адн агар хоҳй биё бо мо ба майхона,
Ки аз пой хумат рӯзе ба ҳавзи кавсар андозем.
Сухандониву хушдонӣ наметарзанд дар Шероз,
Биё Ҳофиз, ки то худро ба мулки дигар андозем¹⁰.

Навоий:

Баҳорон гар ба гулшан тарҳи чому соғар андозем,
Биё ин сақф бишқофему тарҳи нав дарандозем.

⁸ „Девони Ҳофиз“, кўрсатилган нашр, 135-бет.

⁹ „Девони Фоний“, кўрсатилган нашр, 97-бет.

¹⁰ „Девони Ҳофиз“, кўрсатилган нашр, 258-бет.

Сийёҳе гар намояд ғам ки созад вақти мо тира,
 Ба як барқи шуоъи чом бунъёдаш дарандозем.
 Зи раъноён дурангӣ то ба кай диданд дар ин бӯстон,
 Яке мо ҳам шароби лаъл дар чоми зар андозем.
 Биороем бар тарфи гулистон базми шоҳона
 Зи мастӣ шӯру ғавғо дар равоқи аҳзар андозем.
 Ба рақс орем ҳар сӯ шоҳидони шӯхро, в-он гаҳ,
 Ба дастон мурибонро низ дар яқдигар андозем.
 Гаҳе мастӣ шаҳон гар по ниҳанд аз ҳадди худ берун,
 Фаридуно сар андозему Чамро афсар андозем.
 Бинеҳ зону ки май нӯшем аз туркони яғмой,
 Тамошои аҷаб дар аҳли ин нӯҳ манзар андозем.
 Бад-ин он қадар нӯшону поқубону сармастон,
 Ба риндон хешро сӯи харобот андар андозем.
 Шабе ҳар кас ки чун Фонӣ бад-ин сон масти хоб афтад,
 Сазад чоми сабӯҳаш гар ба субҳи маҳшар андозем¹¹.

Бу икки ғазал орасидаги муносабатда ҳам биз биринчи мисолдаги каби ҳолатни кўрамиз. Масалан, Ҳофиз ўз ғазалининг биринчи байтида гуллар сочиш (гулафшонӣ) ва косаларга май қуйиш (май дар соғар андохтан) жойи ва вақтини фақат маълум ишора йўли билан ифода этган. Аммо Навоӣ ўз жавобия ғазалининг биринчи байтида энг биринчи амалга оширган иш — Ҳофизнинг мазкур ифодасини изоҳлаш, яъни ўша хурсандчилик саҳнасининг фасли ва ўрнини белгилашдан иборат. Бошқача қилиб айтганда, у Ҳофизнинг «Гуллар сочиб, косаларни май билан тўлдириши»ни («Гулафшонӣ ва май дар соғар андозӣ») баҳор фаслида ва гулшан қўйнида, деб билади.

Умуман, Алишер Навоӣнинг мана шу иккита жавобия ғазалида янги маъно ва нозик бадний тасвир маълум даражада кўп ва маҳорат билан ишлатилган бўлиб, буларни XV асрнинг иккинчи ярмидаги бутунлай мустақил ва биринчи даражали форс-тожик шеърларига айлантирган. Бу ҳолат «Фонӣ» девонида тасодифий бир ҳодиса эмас. Алишер Навоӣнинг форс-тожик шеърлятида ҳам устозлиги ва юксак маҳорат кўрсатганлигини унинг жавобия ёки мустақил (ғайрижавобия) ғазалларининг ҳар бирида, озми-кўпми, аниқ кўриш мумкин.

Алишер Навоӣ асарларининг шу қисми мутолаасидан шундай тасаввур туғиладики, ўзбек адабиётининг асосчиси ўзининг форс-тожик шеърляти тарихидаги ўрнини, ҳақиқатан ҳам, жуда яхши белгиланган.

Шу тариқа, Алишер Навоӣ фақат адабиётнинг буюк бир намоёндаси — адабиёт ва санъат аҳлининг ҳомийси ҳамда XV асрнинг иккинчи ярмидаги Мовароуннаҳр, Хуросон ва Эрон халқларининг илм-адабиёт ва санъати тараққиёти учун қудратли асосчи бўлибгина қолмай, балки Абдураҳмон Жомийдан кейин, XV аср форс-тожик ғазалчилигининг энг буюк вакилларида бири сифатида, бизнинг адабиётимиз тарихидан ҳам муносиб ўрин олади.

¹¹ „Девони Фонӣ“, кўрсатилган нашр, 145-бет.

МАТЕҚУБ ҚУШЖОНОВ

филология фанлари кандидати

«ЭВРИКА»

Турмушда содир бўладиган ҳар бир воқеа бадний асарга кириши мумкин. Бироқ у фақат воқеа сифатида, бадний сюжетга асос бўла олмайди.

Реалистик адабиётда ҳар бир воқеа, у қайси тусда, қайси йўналишда бўлишидан қатъи назар, маълум бир концепциядаги маънони акс эттириши, комик пландами, трагик ҳолатдами, драматик йўналишдами ҳаёт гўзаллигининг бирор томонини улуглашга бағишланган бўлиши керак. Акс ҳолда ҳар бир асардаги воқеа воқеа учун хизмат қилиб, у маъносиз воқеанавистликдан, қўпол натурализмдан иборат бўлиб қолади.

Воқеаларга маъно бағишлаш учун санъаткор нима қилади? Бунинг учун санъаткор ёзувчи ўша воқеаларнинг туғилиш сабаби билан қизиқади. Медицинада шундай бир қонуният бор: касалнинг пайдо бўлиш сабабини топиш—унинг даволанишини топиш деган гап. Ёзувчи ҳам шу қоидага амал қилади. Воқеанинг рўй бериш қонунини топиш, унинг маъносини топиш билан тенг. Жамият тарихидаги ҳамма воқеаларнинг яратувчиси инсондир. Инсон бирор воқеанинг рўй беришига сабабчи ё иштирокчи бўлар экан, уни маълум бир мақсадда қилган бўлади. Ёзувчи ўша мақсадни, воқеага сабабчи бўлган шахслар мақсадининг умумий ўналишини, рўй берган воқеа ва ҳодисалардан келиб чиқадиган ҳулосаларни таҳлил қилади. Ҳаммасини йиғиб улардан умум бир эстетик маъно чиқаради.

Бу ерда шундай саволлар туғилади: бадний сюжетнинг яратилишида воқеалар характерларни танлайдими ёки характерлар воқеаними? Асарда ёзувчи бевосита ҳаётда қўзатган воқеанинг роли қандай, асарнинг ёзилиши жараёнида воқеа негиз қай даражада сақланади, ёзувчи уни қай даражада ўзгартиради? Бу саволларга жавоб бериш учун баъзи бир асарларнинг ёзилиш тарихига бир назар ташлайлик.

Асарнинг воқеа негизи баъзан шундай пайдо бўлади. Ёзувчи ҳаётни қўзатиб юриб асар яратиш учун туртки бўладиган бирор воқеага дуч келиб қолади. Бу воқеа ёзувчининг ижодий хаёлидан ўтади. Шу жараёнда ҳаёт талаб қиладиган эстетик маъно ишга тушади ва уни ифода қилиши мумкин бўлган характерлар қиёфаси пайдо бўлади. Асарнинг ёзилиш жараёнида воқеа ўзининг танловчилик кучини йўқотади, бу табиий равишда характерга ўтади.

Одил Ёқубовнинг «Ларза» номли повести бор. Ёзувчи қишлоқларимиздан бирида саводсиз, консерватив бир раиснинг ишдан олиниб ўрнига ёш, саводли, қобилиятли бир йигитнинг раис қилиб сайланганини; ёш раисга ишни бирданига йўлга солиб юбориш қийин бўлганини ва у қўпгина қарама-қаршиликларга учраганини, унга қарши ҳар хил фитна ва ифволар уюштирилганлигини қўзатиб юрган. Шу ҳақда бирор асар ёзишни кўнглига туйган. Лекин нимадан бошлаб, нима билан тугатишга

хайрон бўлиб юрган. Аммо ёзувчи бу гапларнинг ҳаммасини бир марказий мазмун атрофига йиғиб ифода қиладиган, тўғрироғи, бу гапларни айтиш учун туртки бўладиган бирор воқеа негизнинг етишмаслигини сезарди. Кунлардан бир кун ўша колхозда машина фалокати рўй берганини, бундан фитначиларнинг ўз мақсадларида яхши фойдаланганини эшитиб қолади. Бу воқеа ёзувчига илнинг учини топиб беради. Балки бу хабар ёзувчига Архимеднинг «эврика»сини эслатгандир! Шу асосда Одил Ёқубовнинг «Ларза» повести яратилди.

Бундан машина фалокати асарга асос бўлди, деган гап келиб чиқмаслиги керак. Машина фалокати асар сюжетининг воқеа негизи, воқеа турткиси бўлди, холос. Бошқача қилиб айтганда, ёзувчи айтмоқчи бўлиб юрган гапларининг шаклий сабабчиси бўлди. Асарга асос бўлган нарса бошқа: эллигинчи йилнинг охириларида партия колхозга раҳбарлик қилиш масалаларини кескин қўйди. Янги ва қудратли техника билан қуролланган катта хўжаликка эскича раҳбарлик қилиш ҳаёт талабларига жавоб бера олмай қолди. Шу сабабдан кўпгина саводсиз, консерватив, хўжаликка эскичасига раҳбарлик қилишга қўнқиб қолган раислар ё Абдулла Қаҳҳорнинг «Синчалаги» дагидек қийинчилик билан бўлса-да ўзларининг иш услубларини ўзгартириб, янги шароитга ўз қобилиятларини мослаштиришлари керак эди, ёки Уйғуннинг «Хуррият» пьесасидагидек ўз ўрнини илмий ёшларга бўшатиб беришга мажбур эди. Мана шу масала, яъни «эски»ларнинг осонлик билан жон бермаслиги, ёшларнинг раҳбарлик ишларини дарров дўндира олмасликлари, ёзувчининг ҳаёлини кўп вақтдан бери банд этиб келаятган масалалардан эди. Машина фалокати шу гапларни бадий шаклга солиб айтиб беришга имкон берди.

Машина фалокати кўпроқ тасодифга яқин. Бу воқеа рўй бермаслиги ҳам мумкин эди. Бундай ҳолда ёзувчининг шунга ўхшаган бошқа бир воқеани танлаши эҳтимолдан узоқ эмас. Характерларда мужассамланиши керак бўлган бадий мақсад эса тасодиф эмас, балки зарурат бўлиб кўпдак бери ёзувчининг дилини тирнаб юрарди. Демак, характерларда ифода қилиниши зарур бўлган бадий мақсад воқеани танлайди. Воқеа эса характерларга бадий мақсадни ифода қилишга йўл очиб беради. Шу маънода характерлар ўз ривож йўли билан воқеалар оқими устидан ҳокимлик қилади.

Одил Ёқубовнинг «Ларза» сида ўрин бирлиги мавжуд. Воқеа бир колхозда содир бўлади. Колхознинг эски раҳбарлари тасодиф воқеадан фойдаланиб янги рансга ҳужум бошлайдилар. Баъзан шундай бўладики, воқеа бошқа бир қутбда рўй берган, унда иштирок этиши керак бўлган шахслар бошқа бир қутбда. Ёзувчи кузатган бир қутбдаги воқеа иккинчи қутбдаги кишилар муносабатини тасвирлаш учун туртки бўлади ва ёзувчи воқеалар билан бир-биридан узоқ бўлган қутбларни ўзаро боғлайди.

Газли районинда рўй берган катта бир ёнғин ва унинг ўчирилиши Пиримқул Қодировнинг «Қадрим» повестини яратилишига воқеа асос бўлган. Лекин фақат воқеа асос, холос.

Ёзувчи илгариги замонларга хос бўлган шарият қондаларидан мерос бўлиб қолган «мўмин, қобил», деган қондаларни бузиб ҳаётда ўзига йўл топиб кетган йилит ва қизлар ҳаётини ҳам, аммо ўз тақдирини бошқалар қўлига топшириб қўйиб, ҳаётдан ўзига йўл топа олмай ярим умрини сарф қилиб юборган баъзи бир ёшлар ҳаётини ҳам кузатган. Ҳаётдан ўзига актив йўл изловчи ёшлар ҳаётини акс эттиришни кўп вақтлар ҳаёлида олиб юрган, унинг назарида характерларни кескин бурилишда кўрсатиш учун жиддий бир воқеа етишмасдан юргандек бўлган. Газли районига бориб катта ёнғинни ва унда кишиларнинг фидо-

корлигини ва ёнғинини ўчиришда кишилариинг бу хавфли ишга ҳар хил ёндашишларини қўзатган ёзувчи кўнглидан ўша Архимеднинг машҳур «эврика» сўзи ўтган бўлса керак. Шу асосда унинг «Қадрим» повести яратилган.

Тасодифга яқин ҳодисалар сюжет воқеи негизини яратишнинг бир йўли холос. Баъзан асарларда сюжетнинг воқеи негизи бирор киши ҳаётида рўй берган ҳолат ёки бирор киши тақдири, ҳаёт йўли асосида ҳам яратилиши мумкин.

Ёзувчи ҳаётни қўзатиб кўнглига тугиб юрган, бадний мақсадга мос келадиган бирор кишининг ҳолатига ёки тақдирига дуч келиб қолади. Бу ерда санъаткор учун асосий туртки воқеа эмас, балки одам характериدير. Қўзатилган одам ҳолати ёки тақдири ёзувчининг кўпдан бери ўйлаб юрган ижодий фантазиясини уйғотиб юборади, шу асосда ҳаётда рўй бериши мумкин бўлган ҳаётий воқеалар яратилади.

Баъзан шундай бўладикки, тасодифан учраб қолган бирор кишининг ҳаёт йўли ёзувчи дилида йиғилиб ётган ижодий хаёлларнинг тугунини ечиб беради.

«Тарихий воқеалар бошимда шу қадар кўп, гўё қайнар, менга тинчлик бермас эди. Аммо бу воқеаларни қандай қилиб бир илга тизишни, қогозга туширишни тасаввур қила олмас эдим.

Бир кун боғимизга, отамни кўргани эшак миниб, шаҳардан бир чол меҳмон бўлиб чиқди. Меҳмонни мен танимасдим. У отамнинг эски қадрдонни экан. Меҳмон қилдик. Отам шу чоқларда юз ёшларда бўлиб, меҳмон эса ундан беш-ўн ёш кичик кўринар эди. Улар суҳбат қиларкан, қўлоқлари оғирлашиб қолгани учун бир-бирларининг сўзини яхши эшита олмас эди. Шу сабабли менга улар ўртасида тилмоч бўлиб, чой қўйиб ўтиришга тўғри келди. Отам меҳмондан сўради: «Андижондаги хотинингиздан неча болангиз бор?» Уларнинг суҳбатидан мен шунинг англадимки, бу меҳмон тошкентлик бўлиб, уйли-жойли, бола-чақали киши экан. Аммо ёшлик чоғларида савдо важи билан Андижонга бориб қолиб, у ерда кўп йиллаб истиқомат қилган, Андижондан ҳам уйланиб бола-чақали бўлган ва кексайгач, ўз шаҳрига қайтиб келган экан. Меҳмоннинг ана шу соддагина тарихи менга чувалган ипнинг учини топиб бергандай, ёзмоқчи бўлганим «Ўтган кунлар» романимнинг шаклини чизиб бергандай бўлди»¹. Абдулла Қодирий ўғли Ҳабибуллага роман учун туртки бўлган воқеани шундай гапириб берган экан.

Ўтмиш... Худоёрхон ва Мусулмонқуллар даври, феодал зулмининг чуққиси. Бу даврда ўзаро келишмовчиликлар, ўзаро қирғинлар, инсон ҳуқуқининг энг оддийларининг ҳам барбод бўлиши, шу шароитда муҳаббат ва оила масалаларининг ҳал бўлиши, прогрессив кишиларнинг қандай бўлса ҳам бошқа бир тартибга интилишлари — булар ҳаммаси Абдулла Қодирийнинг дилини тирнаб юрган гаплар эди. Бу гапларни тарихий асарларда ўқиганидек қилиб тартиб қилса ва ёки қарияларнинг айтиб берганидек қилиб асарга киритила берса, бадний сюжет яратилмас, асар ҳозиргидек бадний қўвватга эга бўлмас эди. А. Қодирий учун замонавий романчилик талабига мувофиқ келадиган сюжет приёмини топиш керак бўлган. Шу сабабдан у узоқ вақтлар бутун борлиқ воқеаларни миясига қамраб, уни ифода қилиш йўлини излаган бўлса керак. Ниҳоят, савдо важи билан Андижонга бориб-келиб юриб у ерда бола-чақа орттирган, ўз элида — Тошкентда ҳам бола-чақа қилиб ҳаёт кечирган бир савдогарнинг учраб қолиши Абдулла Қодирий учун «эврика» бўлди. Бу одамнинг тарихи Худоёрхон, Мусулмонқул зулмати, феодал тартибсизликлар, ўзаро уруш ва ярашлар даврига тўғри келган.

¹ «Шарқ юлдузи», 1965, 11-сон, 221-бет.

Ўша оғир шаронда бир-биридан узоқда бўлган икки рўзгорни бошқарган бу одам бошига нималар тушишини Абдулла Қодирий тасаввур қилган ва унинг бошига тушиши мумкин бўлган кулфатлар ёзувчи назарида ўша даврни кўрсатиш учун қулай бир топилдиқ бўлган. Худди шу маънода Абдулла Қодирий учун бу эпизод «Ўтган кунлар» романининг «шаклини чизиб бергандай бўлган».

Абдулла Қодирий мавзу танлаган, мавзуга тегишли материални ҳам яхши ўрганган, аниқ тасаввур қилган. Унга фақат воқеи негиз керак бўлган, у шунини излаган. Ёзувчи баъзан маълум бир мавзунини танилаб шу асосда бирор асар ёзаман, деб ўйлаб юрмаслиги, шу асосда бирор воқеий негизни изламаслиги ҳам мумкин. Бироқ у бир сабаблар билан асарга воқеи негиз бўлиши мумкин бўлган воқеани тасодифан эшитиб қолади. Шу асосда асар ёзиш дарров ёзувчининг хаёлидан ўтади. Шундан кейин ёзувчи бу воқеага тегишли ҳаёт материални излай бошлайди, билмаган жойларини суриштиради, ўрганади, предмет ва рўй бериши мумкин бўлган воқеаларга қизиқади. Хусусан, ўшандан келиб чиқадиган маъно ҳақида ўйлайди. Ҳамма нарса тахт бўлгандан кейин асарни ёзишга киришади.

Бу ерда масаланинг бошқа бир томони бор.

Ҳаётда шундай бирор воқеа йўқки, у ўз бўлишича кўчирилса ундан асар чиқсин. Биз юқорида тилга олган воқеаларимиз ҳам асарларга бўлишича кўчирилган эмас. Ҳар бир воқеа ёзувчи айтмоқчи бўлган эстетик мақсадга мувофиқ ўзгаради. Шу маънода биз бу воқеаларни «туртки» деб атадик.

Аммо ёзувчи воқеаларни ўзгартирганда пала-партиш равишда хаёлга қайси томон тўғри келса, шу томонга қараб ўзгарта бермайди. Ўзгаришларнинг темир қонунлари бор. Ўзгаришнинг энг биринчи талаби шуки, воқеанинг ўша ўзгаририлган қисми ҳам тасвирланаётган давр ҳаёт руҳига тўғри келиши керак. Бу ҳаётни реалистик тасвир қилишнинг энг оддий талабларидан.

Реализмнинг оддий талабидан келиб чиқадиган бошқа бир қатор талаблар ҳам борки, ёзувчи воқеаларни «қайта бичиб, қайта тикишида» бу талаблар билан ҳисоблашмасдан иложи йўқ.

Масаланинг бу томонларини биз журнализмнинг эндиги сонларидан бирида ёритамиз.

БОТИР АКРАМОВ

ЛИРИКАДА СЕВГИ ВА ҲИЖРОН МОТИВЛАРИ

Муҳаббат лирикаси ўзбек совет адабиётини унинг классик манбаи билан бевосита боғлаб турувчи звенодир. Ҳозирги замон муҳаббат лирикасидаги янги хусусиятлар ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиш учун унинг классик адабиётдаги манбаига, дафъатан, Навоий лирикасига бир дақиқа назар ташлаб ўтиш жоиздир:

Ишқ ўти мазлумкушдур, билмас они аҳли зулм,
Англагил бу нуктани Фарҳод ила Парвездин¹.

Муҳаббатнинг улуг куйчиси — Алишер Навоий ҳуқуқсиз, жабр-дийда кишиларнинг севиб мурод топиши мумкин эмаслигини ана шу мисраларда рўй-рост баён этган эди. Шунинг учун ҳам шоирнинг лирик қаҳрамони маънавиятидан ўзга нимасаси бўлмагани туфайлидан бир умр ҳижрон ноласи қилиб ўтади:

Орзудинким, кириб кулбамга туткай бир қадаҳ,
Туну кун ҳамкоса фурқатдур манга, ҳамхона ҳажр.
Ул бузуғлукларки еткурди, бир-икисини эшит:
Қилди вайроним етиб, кўнглим уйин вайрона ҳажр².

Кимсасиз, фақирона кулбаси, умид, висол шуъласи тушмаган алампнок қалби вайронага айланган бу ошиқ бахтсизларнинг бахтсизи эди:

Гар ёмон ҳолимга кўз солмас, ажаб йўқим эрур,
Ул қаро кўзлар қаро бахтим масаллик уйқучи³.

Ўзбек совет поэзиясида ҳижрон мотивлари шикоят, афғон, умидсизлик кайфиятларини эмас, табиий равишда муҳаббатнинг машаққат ва изтиробларини, қадр-қимматини, ўзига хос имтиҳонини кўрсатувчи бир мезонга айланди. Диалектика қонуниятига кўра, жамият ҳаётида антагонистик зиддиятлар йўқотилгани билан турмушнинг ички зиддиятлари ҳамон яшаб қолади. Севишганларнинг эркин бўлиши фақат чаманда сайр қилиб, сеvgи нашьаси, саргузаштлари билан маст бўлишни тақозо этмайди. Ҳаёт эҳтиёжлари, замон ва шароитнинг кутилган, кутилмаган талаблари, қолаверса виждон амри билан, бошқа турли субъектив сабаблар туфайли ўртага ҳижрон тушиши, ҳаттоки қаттиқ руҳий изтиробларга сабаб бўлувчи ҳоллар юз бериши табиий.

Улуг Ватан уруши даври лирикасида сеvgи ва ҳижрон мотивлари янги жанговар руҳ касб этди. Уруш келтирган ҳижрон асрлар давомида шоирлар ёниб куйлаган мунг-афғондан фарқ қиларди. Бу турмушда барқарор, реал муҳаббат устига тушган ғоят қийин синов, бутун ҳаёт-мамонт,

¹ Алишер Навоий, Хазойин ул-маоний, IV том, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1960, 471-бет.

² Уша китоб, 147-бет.

³ Уша китоб, 604-бет.

ёруғлик ва эзгулик даъват этган ҳижрон эди. Бунда севишганлар учун ҳатто абадий жудолик, ўлим хавфи ҳам йўқ эмас эди. Бутун ақл-идрок овози бу ҳижронни тасдиқларди. У муҳаббатни курашга, қаҳрамонлик ва фидоиликка чақирарди:

Ишқинг қанотида сени сўроқлаб,
Парвоз қилмоқдаман осмонда енгил.
Тездан етажакман сенинг ёнингга
Қўлимда қуролу устимда шинель⁴.

Минг йиллик поэзиямизда қуйланиб келган гўзал маҳбуба эрк, муҳаббат тақозоси билан «устига шинель» кийиб, озодлик солдати қиёфасига кирди. Севги ва бурч амр қилса, муҳаббатнинг нозик маликаси ҳам ғазабнок курашчига айланиши мумкин. Халқ ижодида, Навоийнинг ишқий-қаҳрамонлик дostonларида ҳам бундай манзарани — зарур бўлганда сочини турмаклаб, белини сиқиб, жангчи йигит либосини кийган ботир қизларни кўришимиз мумкин.

Улуғ Ватан уруши даври адабиёти замон талаб қилганда интим ҳислар ҳам ижтимоий кайфиятлар билан уйғунлашиб кетишини ёрқин бадний картиналарда кўрсатиб берди. Шоиранинг лирик қаҳрамони — маъшуқа ватанпарвар қиз-жувонларнинг дилидагини ифодалаб, ўз ёрига қарата шундай дейди:

Айрилиқни истамас эдим,
Сени жангга қистамас эдим;
Жудодан жон қийналсада,
Паҳлавоним жангга бор дедим⁵.

Муҳаббат чаманининг нафис гули — ҳаёдан ерга қараб турган нозик табиат маъшуқа эндиликда, юрт бошига мушкул иш тушганда ўзининг жасоратини, юрак ўтини, садоқатини кўрсатди. У уруш даврининг ҳамма қийинчиликларига юзма-юз борди, тиним ва ҳордиқни унутди. Бугина эмас, битмас-туганмас меҳр-муҳаббатини тунлари қоғозга кўчириб, жонга озиқ бўлувчи илиқ сўзлари, изҳори дили билан хатлар битиб, ёрини руҳлантириб турди:

Мард қўлида қилич дами қайрилмас,
Лой кечса-да сергак киши тойилмас.
Жафоларга бардош қилса юраги
Севишганлар бир-бирдан айрилмас⁶.

Фарҳод билан Ширин, Лайли билан Мажнун аччиқ фироқ кунларида бир-бирига мактуб ёзиб дардлашганини, бир-бировининг кўнгил жароҳатига илиқ меҳру вафо сўзлари, фидоилик изҳори билан малҳам бўлганини биламиз. Масалан, Лайли золим фалак, бахтсиз тақдир ҳукми билан фироқ саҳросига ташланган Қайсга ёзган мактубида ўзининг бу ҳолдан жигархун, дилпора эканини шундай ифода қилади:

Эй ишқ ўтида хасим, нечуксен,
Эй бедилу бекасим нечуксен?
Ҳолинг недурур фироқим ичра,
Фикринг недур иштиёқим ичра?

Жисмингки қонаса ғам тошидин,
Ким юр экин они кўз ёшидин?
Хорики кафингга борур эркин,
Киприк ила ким чиқорур эркин?⁷

⁴ Зулфия. Танланган асарлар, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1959, 112-бет.

⁵ Раъно Ўзоқова, Шеърлар, Тошкент, Ўздавнашр, 1948, 32-бет.

⁶ Раъно Ўзоқова, Шеърлар, 25-бет.

⁷ Навоий, Ҳамса, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1960, 410-бет.

Улуғ Ватан уруши даври лирикаси бутунлай бошқа, конкрет ҳаёт-
тий манбадан озиқланди. Шоирнинг мана бу сатрларида муболаға
йўқ эди:

Жангдадир йигитлар, жангдадир қизлар,
Ҳавода учади маҳбублар хати...⁸

Фронт билан мамлакат ичкарасидаги меҳнат жабҳаси ўртасида
кезган хатлар ичида маҳбублар хати озмунчамиди? Узоқ, шиддатли
жанглардан сўнг қисқа муддатга олинган танқис ором — уйқуни тар-
қатган, мамлакат ичкарасида эса маъсума қиз, ёш келиннинг тонг са-
ҳардан қаро шомгача чеккан машаққатларини унутдирган, кўнгилни
тез-тез чулғатувчи ваҳмин ҳайдаган шу хатлар эди. Сатрларга сингди-
рилган ватанпарварлик, қасоскорлик, ғалабанинг муқаррарлиги каби
давр руҳи севишганларнинг интим ҳисларини камситмайди, албатта.

Гўзал лавҳаларни эслатган хатнинг,
Сени соғинганда тегди қўлимга.
Ҳар бир нуқтасида бор муҳаббатнинг,
Муҳаббат тўлқини оқди дилимга⁹.

Дил дил билан бир муддат сирлашгандай, ғойибона висол уларни
илиқ қанотлари остига олгандай туюлади. Хат ўқилганда эски, уну-
тилмас хотиралар янгиланади... Бироқ муборак Ватан тупроғи фашист
босқинчилардан биратўла халос этилмаган экан, қиз то ғалаба айёми-
гача умидни, иродани бой бермасликка аҳд қилади:

Қалб сени танлаган, сенинг дардинг-ла
Бир нафас билмайди ором, фароғат.
Сенга етишарман, у кунлар яқин,
Висол умидлари бағишлар тоқат¹⁰.

Севги, ҳижрон мактубларида классик поэтика воситаларидан ижо-
дий фойдаланиш намунасини кўрамиз. Уларда ҳилол, ой, юлдуз, само,
тонг, сабо, кундуз, кеча, гул, ғунча, булбул, ўқ, найза, қалқон, кўзгу,
дур, кўз ёши, тиш, лаб, соч, кўз каби жузъий образлардан давр кар-
тинаси чизилади. Масалан, шоир Уйғун қуёш образига тамом ориги-
нал ғоявий вазифа юклайди: у Шарқдан Ғарбга бораётган жангчига
қийёс этилади:

Ўзинг-ку хатингда қуёшим дебсан,
Нега Ғарбга кетсам йиғлайсан тўлиб?
Мен ахир ёнингга борсам бўлдим,
Тонг бўзарганида қуёшдай бўлиб?
Шарқдан чиқмоқ учун тонгда барқ уриб,
Ғарбга йўл олади одатда қуёш¹¹.

Шоирнинг поэтик нияти шеърнинг умумий руҳидангина эмас,
унинг «Қуёш йўли» деб рамзий аталишидан ҳам кўзга ташланиб ту-
ради. Қуёш фашизм зулматиға қарши Совет Армиясининг офтоб нури
каби шиддатли юришини ифодалаб келади. Поэтика тарихида қуёш
образи бамисоли шинель кийиб жанг майдонига қиради.

Улуғ Ватан уруши даври лирикаси ҳақида гапирганда совет тузу-
мининг ҳаётбахшлигидан келиб чиқувчи характерли бир моментга —
адабиётдаги трагизм мотивларига тўхтаб ўтмасдан бўлмайди.

1942 йилда Ҳамид Олимжоннинг «Севги» номли чуқур партиявий
руҳдаги шеъри майдонга келди. Унда эрк учун бахт ва келажак йўли-
да содир бўладиган жудолик ҳақида фикр юритилади, лекин бундан
ҳаёт гимни янграйди:

⁸ Ҳ. Олимжон, Танланган асарлар, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1957, I том, 268-бет.

⁹ Зулфия Танланган асарлар, 117-бет.

¹⁰ Уша китоб, 118-бет.

¹¹ Уйғун, Шеърлар, «Тошкент» нашриёти, 1963, 56-бет.

Балки учрашмасмиз биз энди мангу,
 Бўсамиз ҳам қолар балки саргардон.
 Лекин севишганлар қайтмас ўлимдан,
 Лекин мангу қолар икки томчи қон.
 Дунёда албатта бир ўлмак бор-ку!
 Ҳеч ажаб эмасдир ўлсак жанг аро.
 Ёв билан курашда оқса қонимиз,
 Бўлмай эл олдида юзимиз қаро¹².

Бу оташин мисраларни ўқиганда муқаддас уруш қурбонлари — оталар, акалар, сеvimли ёр ва азиз дўстарларнинг ўчмас хотираси янги-ланиб, кўнгил қаттиқ тугёнга келади. Аммо бу оғир кайфият мотамса-роликка эмас, куч-қудрат тимсоли бўлган аллақандай юксак чўққига, инсоний ифтихор аршига бошлайди. Кўнгил тоғдай кўтарилади, хаста (дил қаттиқ яраланган) бўлса, ором, шифо топади. Хуллас, социалистик реализм адабиёти кишида оғир кайфиятларни туғдириш ҳуқуқидан маҳрум этилмаган.

Кейинги йилларда ҳаёт диалектикасидан келиб чиқиб, ёшларнинг руҳий мамнуниятини, гўзал, лазиз ҳислар билан тўла ички дунёсини теран фикрлар, нафис образларда очиб берувчи, шу билан баробар, уларнинг изтиробларини ҳам рўй-рост, қалб ҳарорати билан ифодала-ган лирик асарлар сони ортиб бормоқда. Уларда лирик қаҳрамоннинг фақат бахтли хандасини эмас, руҳий фиғонини ҳам эшитиш мумкинки, бу ҳол кишининг гашига тегмайди, аксинча, ҳаяжонлантиради, ҳаётни, муҳаббатни қадрлашга даъват этади. Зеро, бугунги китобхон муддаоси ҳаётдаги сеvinч ва аламлар зиддияти билан яшаган реал кишилар обра-зини кўриш, у билан бирга қувониб, дардига ҳамдард бўлиш, фази-латидан ўрганиш, хатосидан сабоқ олишдир. Совет кишиларининг типик образи бўлган шоирнинг лирик қаҳрамони хоҳ ижтимоий фаолиятда — меҳнат майдонида намоён бўлсин, хоҳ бир ошиқ сифатида «шахсий маш-ғулот» — муҳаббати билан шодланиб, у билан қийналсин, китобхон уни ўз қалбига яқин ҳис этади. Чунончи, шоир лирик қаҳрамонининг қуйидаги сатрларда зуҳур этилган фарёди ўқувчини бефарқ қолдирил-майди:

Кўрмай десам, кўзим кўр эмас,
 Юрмай десам оёғим бутун.
 Аммо юрак ортиқ жўр эмас,
 Хаёлларда бўламан тутун...
 Барчинойдай кутганинг қани?
 Зардобу қон ютганинг қани?
 Умр йўлида то юмгунча кўз
 Бирга-бирга кетганинг қани?¹³

Уруш келтирган мусибатларгина эмас, ўша довулли йилларнинг тасодифлари ҳам кучли руҳий қийноқларга сабабчи бўлди. Йигитнинг урушда бедарқ кетиши, кейин худди тирилиб келгандай ўз диёрига қайтиши, лекин... қонлар кечиб, жаҳаннам ўтларини шарманда қилган йўлларни босиб, ўлимни доғда қўйиб асраб келган пок муҳаббатининг поймол бўлиши... Ор-номусли йигит учун бу чинакам фоже қолни шоир ҳаяжон билан ифода этади. Бунинг каби кучли, ҳаётини сатрлар совет кишиларига ҳар қандай ғам, изтироб бегона деб санаган эски тасав-вурларнинг асосsizлигини, реал турмушдан узоқ, вульгар социологизм-нинг меваси эканини очиқ кўрсатади.

Ўзбек совет поэзиясида оғир кайфиятларни қалбнинг ёлқини билан ифода этган қатор яхши шеърлар Зулфия қаламига мансубдир. Шоира

¹² Ҳ. Олимжон, Танланган асарлар, I том, 269-бет.

¹³ Миртемир, Танланган асарлар, Тошкент, Ўззадабийнашр, 1958, 323—327-бетлар.

инсон кечириши, енгиши мумкин бўлган энг оғир руҳий ҳолатларни, ҳатто мусибатни қаламга олади. Бунда лирик қаҳрамони билан (у шоиранинг ўз шахсигагина тааллуқли эмас) «бирга йиғлагани», бирга тасалли топгани сезилиб туради. Шоиранинг оғир жудолик, ҳижрон циклидаги шеърлари атрофлича, чуқур таҳлил қилиб берилган¹⁴.

Шу ўринда, сўзимизнинг интиҳоси сифатида мўътабар бир фикрга мурожаат қиламиз. Адабиёт ва санъатда руҳий изтиробларнинг доимий ўрни, ҳатто бу тинчлик кунлари учун ҳам хослиги ҳақида марҳум совет ёзувчиси А. Довженко шундай деган эди: «Мен ҳам сиз каби халқни севаман, англайманки, менинг шахсий ҳаётим халққа хизмат қилишга қаратилгани учун маънолидир. Мен халқлар биродарлигининг ғалаба қилишига, коммунизмга ишонаман, лекин бордию севикли укам ёки ўғлим Марсга биринчи парвоз қилишда фазонинг қайси бир жойида ҳалокатга учраб қолса, мен жудолик мусибатини дафъ қиляпман, деб ҳеч кимга айтмайман. Мен азоб тортяпман деб айтаман. Фазога лаънатлар ўқийман ва тунларни ўз боғимда йиғлаб ўтказаман; гуллаётган олича шохидаги булбулни, унинг остида бўса олишадиган ошиқ-маъшукларни чўчитиб юбормаслик учун ҳўнграган овозимни бош кийимим билан тўсиб олиб йиғлайман»¹⁵.

¹⁴ Зулфия ижодида, жумладан, унинг ўзига хос оғир мотивлардаги шеърларига онд қатор ишлар ичида кейингиси — Озод Шарафиддиновнинг «Қалбимизга яқин шоира» мақоласи («Шарқ юлдузи», 1965 йил, 3-сон) ҳаққонийлиги, оригинал ифода-ларга, чуқур ўйларга бойлиги билан ажралиб туради.

¹⁵ В. Огнев, Книга про стихи, М., «Советский писатель», 1963, стр. 315—316.

шунингдек, «алғысы келеді», «алса еді», «алса игі еді» каби аналитик формалар киритилади⁹.

Туркман тилида ҳам бир қанча вақтгача буйруқ ва истак формалари бир буйруқ майли деб қараларди¹⁰. Кейинчалик, буйруқ ва истак майллари мустақил ҳолда олина бошланди¹¹. Бироқ туркман тилида буйруқ ва истак майлларининг қайси формаларни қамраб олиши масаласига келганда фикрлар бир хил эмас. Яқинда босилиб чиққан рус ва туркман тилларининг қиёсий грамматикасида эса буйруқ майлининг II ва III, истак майлининг эса I шахс формаларидан иборат эканлиги кўрсатилади¹².

Қўлимизда шу тўрт туркий тилда мазкур тема бўйича тўпланган фактик материал асосида буйруқ-истак формаларини (учта шахс формалари назарда тутилади) бир буйруқ-истак майлига биркитишни маъқул деб топдик. Чунки:

I. Буйруқ ва истак ифодаловчи учта шахс формалари семантик тарафдан ўзаро узвий боғланган бўлиб, „соф буйруқ ифодаловчи“ деб аталадиган II шахс формалари ўрни билан истак, илтимос ифодалай олади, буни III шахс формалари тўғрисида ҳам айтиш мумкин. Шунингдек, I шахс формаларининг ҳам баъзан истак ўрнига талаб, қарор қилиш, ишни бажаришга ундаш каби маъноларни ифодалай олишини кўрамиз. Бу хусусият фақат ўзбек тилидагина эмас, бошқа туркий тилларда ҳам кузатилади:

Ўзб. *Сендан олаверсин одам нур, зиё,
Олов бўл, олов бўл қалбида унинг.* (Сайёри)

Уйғ. *Ойўмниң нури, кечиси өчмәс чирғи, күндизи шәмсиси болғи* (Қ. Тохтəмов). **Қоз.** *Ал, бауырым, қош айтысып, қолың қыстым, жаулардың келтіре бер астына-үстін* (Ғ. Орманов). **Туркм.** *Москвада гүмүрленип салют сазын чаланда, „Ура“ диен шат шовкунлар турсун кәсе чаланда* (Р. Сейидов).

Бу мисолларда буйруқ формалари истак, тилак маъноларини ифодалаш учун қўлланган. Қуйида эса бунинг аксини, яъни истак формаларининг буйруқ формалари ифодаловчи маъноларни ҳам англата олишини кўрамиз:

Ўзб. *Ўзимнинг бошқалардан кам эмаслигимни бир кўрсатиб қўяй* (Ч. Айтматов). *Кетэйлуқ бу Һойлидин. Көчүп китэйлуқ. Бизма эл қатарисиди өз тирикчилигимизни қилсак болмамду* (Қ. Тохтəмов). **Қоз.** *Жауға қатал болайық, халық қа арын салайық* (Жамбыл). **Туркм.** *Ери, бу гурруңи бес эдели* (Б. Пурлнев).

Келтирилган бу мисоллар буйруқ ва истак формаларини бири-бирдан ажратмай, биргаликда олиб ўрганиш қулайроқ ва тўғрироқ бўлишини кўрсатади.

2. Агар буйруқ формаларини (II ва III шахс) алоҳида грамматик категория сифатида буйруқ майли деб ажратиб олсак, истак майли деб аталмиш категория фақат I шахс формаларидан иборат бўлиб қолади. -ай аффикси билан ясалиб, фақат I шахсгагина эга бўлган формаларни алоҳида грамматик категория сифатида ажратиш эътироздан холи бўлмаса керак.

⁹ «Современный казахский язык». Фонетика и морфология, Алма-Ата, 1962, стр. 332—348; «Қазіргі қазақ тілі», Алматы, 1954, стр. 304—318; Н. Т. Сауранбаев, О категории лица повелительного наклонения, «Известия АН КазССР», 1954, стр. 36—37.

¹⁰ Х. Байлыев, Г. Сопыев, Грамматика, Ашгабат, 1946, 126-сах.

¹¹ «Хазирки заман туркмен дили», Ашгабат, 1960, 390—391-сах.

¹² «Сравнительная грамматика русского и туркменского языков», Фонетика и морфология, Ашхабад, 1964, стр. 154—159.

А. Н. Кононов истак майли ҳозирги ўзбек адабий тилида **-гай** аффикси билан ҳам ясалади, деб кўрсатади. Худди шу ишда, бир оз сўнроқ, авторнинг ўзи **-гай** аффикси билан ясалган форманинг бугунги кунда архаик стиль талаби билан қўлланишини қайд қилади¹³. Ҳақиқатан ҳам **-гай** (**-ғай**, **-қай**, **-кай**) билан ясалган формалар ҳозир тўрттала тилда ҳам камдан-кам, шунда ҳам стиль талаби билан келтирилади. Лекин бу ҳол **-гай** аффиксини истак майли ясовчи дейишга етарли асос бўла олмаса керак.

Майл категорияси ўрганилганда шу кунгача унинг синтетик йўлда ясалишига кўпроқ эътибор берилиб, аналитик йўл билан ясалишига деярли аҳамият бермай келинади. Бунини, айниқса, ўзбек ва туркман тилшунослигида кўриш мумкин. Ҳолбуки, бу тилларда ҳам буйруқ ва истак маъноларининг аналитик йўлда ифодаланиш ҳоллари учрайди. Шунинг учун биз буйруқ ва истак маъноларининг қуйидагича икки усулда ифодалана олишини қайд қиламиз:

1. Синтетик йўл. Бунга учала шахс формалари киради. Биз бу формаларни биргаликда „буйруқ-истак майли“ номи остида қараймиз.

2. Аналитик йўл. Бунга бир неча аналитик формалар киради:

1) **-гу кел-** (масалан, **ўзб. олгим келади**, **уйғ. алғум келиду**, **қоз. алғым келеді**, ... туркман тилида бошқачароқ кўринишда учрайди: **аласым гелйәр**).

2) **-са экан**, **-са эди**.

3) **-гай эди**.

4) **-са иги еди** (бу форма фақат қозоқ тилида учрайди) каби.

Ўзбек, уйғур ва қозоқ тилларида буйруқ-истак майли қуйидагича парадигмани ташкил қилади:

Ўзбек тилида:

бирлик	кўплик
I. негиз + -(а) й , -(а) й-ин	негиз + -(а) й-лик
II. негиз + интонация	негиз + -(и) нглар
негиз + -гин (-ғин , -қин , -кин)	негиз + -(и) нгиз
негиз + -(и) нг	
III. негиз + -син	негиз + -синлар
	негиз + -(и) шсин ¹⁴

Уйғур тилида буйруқ-истак формалари қуйидагича ясалади:

бирлик	кўплик
I. негиз + ай/-эй	негиз + -айли/-эйли
II. негиз + интонация	негиз + (и) нлар
негиз + -ғин	
негиз + -(и) н	
негиз + -сила	
III. негиз + -сун	негиз + -сун

Қозоқ тилида:

бирлик	кўплик
I. негиз + -айын/-ейін	негиз + -айық/-ейік
II. негиз + интонация/	негиз + ындар/-індер

¹³ А. Н. Кононов, кўрсатилган асар, 263-бет, § 294.

¹⁴ III шахс кўплик учун кейинги пайтда **-синлар** билан параллел ҳолда **-(и) шсин** билан ясалган форма ҳам қўлланмоқда. Бу кўпроқ жонли сўзлашув тилига хос, лекин аста-секин бўлсада, изчиллик билан адабий тилдан ўрин олмоқда.

негиз + ғын/-гін	негиз + -ыңыздар/-іңіздер
негиз + -ыңыз/-іңіз	
III. негиз + -сын/-сін	негиз + -сын/-сін

Туркман тилида буйруқ-истак формалари бу тилларга қараганда бошқачароқ классификация қилинади. Чунки унда буйруқ-истак майлидан ташқари мустақил истак майли ҳам мавжуд:

Буйруқ-истак майли

бирлик	иккилик	кўплик
I. негиз + -айын/-ейин	негиз + -алы/-ели	негиз + -алын/елин
II. негиз + (интонация)		негиз + -(и) н
III. негиз + -ғын/-гін		негиз + -саңыз-ла/-сеңиз-ле, -саңыз-лаң/-сеңизлен.
негиз + -сана/-сене		

Истак майли

Туркман тилида истак майли қуйидагича икки йўл билан ясалади:

1. Феъл негизига **-аяды/-әеди** аффиксини қўшиш билан (бу аффикс аслида **-ай/-эй** иди аналитик формасидан келиб чиққан):

бирлик	кўплик
I. бараядым	бараядык
геләдим	геләдик
II. бараядың	бараядыңиз
геләедин	геләединиз
III. бараяды	бараядылар
геләеди	геләедилер.

2. Феъл негизига **-а/-ә** аффиксининг қўшилиши билан:

бирлик	кўплик
II. барасың	барасыңыз
гелесиң	гелесиниз
III. бара	бара
гелә	гелә

Биринчи шахс формалари бу аффикс билан ясалмайди. Шунинг учун буйруқ-истак майлининг биринчи шахс формалари баъзан истак ифодалаш учун келтирилади.

Ўзбек, уйғур, қозоқ ва туркман тиллари территория жиҳатдан бир-бирига туташдир. Шунга кўра, бу тилларнинг бир-бирига ўзаро таъсири табиий. Бу таъсир белгиларини кўриб чиққанимиз буйруқ-истак формаларининг ясалиш ва қўлланишида ҳам сезиш мумкин.

Масалан:

1. Уйғур тили яқинлик жиҳатдан ўзбек тили билан жуда ўхшаш. Бунинг I ва II шахс формаларининг ясалишида ҳам кўрамиз. Учинчи шахсга келганда эса, у қозоқ тили билан бир хиллик касб этади, яъни учинчи шахсда иккала тилда ҳам ягона умумий (**-син** билан ясалган) форма қўлланади.

2. Тўрттала тилда ҳам **-гін/-ғын** билан ясалган форма мавжуд. Бу форма қозоқ тилида нисбатан кам учрайди.

Умуман, юқоридагилар юзасидан шундай фикрлар билдириш мумкин:

1. Ўзбек, уйғур ва қозоқ тиллари буйруқ-истак майли формаларининг ясалиши жиҳатдан умумийлик хусусиятларига эга. Фарқ фақат

айрим формаларда кўринади, масалан, уйғур тилида **-сила** аффиксининг борлиги, қозоқ тилидаги **-ыңыз/-іңіз** билан ясалган форманинг ўзбек тилидан фарқли равишда бирлик учун қўлланиши, унда **-(и)н** билан ясалган форманинг, уйғур тилида эса, аксинча, **-(и)низ** билан ясалган форманинг йўқлигида кўринади.

2. Туркман тили ўзининг айрим хусусиятларига эга бўлиб, бу қуйидагиларда кўринади:

а) айрим истак майли мавжуд;

я) буйруқ-истак майли биринчи шахсда иккилик сон формасига эга, бу томондан туркман тили қирғиз ва тува тилларига ўхшайди;

в) ўзига хос **-сана/-сене, -саңыз-ла/-сеңиз-ле** каби кўрсаткичларга эга.

3. Қозоқ ва туркман тилларида сингармонизм бор. Бу ҳол буйруқ-истак формаларининг ясалишида ҳам ўз таъсирини кўрсатади.

СУННАТ РИЗАЕВ

ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИ СТАТИСТИК МЕТОДДА
ЎРГАНИШГА ДОИР

Сўнгги вақтларда назарий ва амалий тилшунослик фани тил ҳодисаларини муфассал илмий текшириш мақсадида турли бир-бирига яқин фанлар (психология, логика ва бошқалар)нинг ютуқларидан, шунингдек, текширишнинг қатъи математик методидан кенг фойдаланмоқда. Бизнинг материалистик тил билимимизга статистик метод¹ тобора кенг-роқ кириб бормоқда.

Лекин туркологияда, хусусан ўзбек тилшунослигида тил ва нутқ материаллари статистик методда шу вақтга қадар мустақил текшириш объекти бўлгани йўқ.

Ваҳоланки, ҳозирги ўзбек адабий тилининг барча асосий элементларини, аввало ҳарфларини, шунингдек, фонологик составини, бўғин таркибини, сўз формалари ва унинг бой лексикасини ва бошқа ҳодисаларини статистик методда ўрганилиши ҳам илмий, ҳам практик аҳамиятга эгадир:

1. Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги ҳарфлар частотасини² аниқлаш, ишлатиш процентларини белгилаш босмаҳоналар учун маълум даражада давлат моддий маблағини иқтисодий тежас аҳамиятига эга. Шунингдек, юқори частотали ҳарф ва бирикмаларнинг аниқланиши стенографияда ва ёзув машинкаларида клавишларни жойлаштиришда муҳим роль ўйнайди³.

2. Ҳозирги ўзбек адабий тили фонемаларини ўрганиш асосида шу тил товуш составининг характери очилади. Айниқса, тез-тез учраб турадиган товуш ва товуш бирикмасининг аниқланиши телефоник ишларда аҳамиятлидир.

3. Лексикасини ўрганиш орқали эса, бирор ёзувчи ёки шоирнинг услубини, сўз бойлигини аниқлашга эга бўламиз.

4. Рус тили фонетикасида биринчи бўлиб статистик методни тажриба сифатида қўллаган В. М. Поповнинг кўрсатишича, ...бирор классикнинг тилида ишлатилган гап бўлақларининг (ҳатто, ундов ва юкламаларнинг) процент ҳисобини билиб олиб, қачон ва ким томонидан ёзилганлиги маълум бўлмаган асарини аниқлаш мумкин⁴.

5. Сўз формаларини статистик ўрганилиши ёрдамида ҳам С. Усмоновнинг ҳозирги ўзбек тилини типологик жиҳатдан агглютинатив тил-

¹ Статистик метод — текшириш учун олинган материални кузатиш ва унинг натижаларини математик йўл билан ишлаб беришдир.

² Частота — у ёки бу ҳарф, фонема, шунингдек, сўзларнинг текстда неча марта қўлланиши (қайталаниши) маъносида.

³ И. И. Ревзин, О соотношении структурных и статистических методов в современной лингвистике, сб. «Вопросы статистики речи», Л., 1958, стр. 46.

⁴ В. М. Попов, Ўзбек ва рус тилларини қиёсий ўрганишда статистик методни қўллаш. А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти асарлари, I китоб, «Ўзбек тили грамматикасидан материаллар», Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1949, 178-бет.

лар группасидаги агглютинатив-ажратувчи тил, грамматик шаклланиши жиҳатдан эса, асосан, «формали» тил деб баҳолаши диққатга сазовордир⁵.

6. Юқори частотали сўзларнинг аниқланиши, уларни ўзбек тилини практик мақсадларда ўрганаётганлар учун чиқарилаётган дарслик ёки ўқув қўлланмаларига киритилиши шу дарслик ёки ўқув қўлланмаларининг сифати ва эффективлигини оширади.

7. Шулар ўрганилиши асосида педагогик фаолиятларда ўқитувчилар маъноси ва частотаси жиҳатидан кўпроқ қўлланган оддий сўзларни актив қўллашлари ва ўшалардан тузилган жумлаларни кўпроқ ишлатишлари⁶ орқали ўз билимларини ўқувчиларга тез ва осон етказа олишларига эришамиз.

П. Б. Струвенинг⁷ кўрсатишича, филологик текширишларга статистикани биринчи бўлиб қўллаган олим академик В. Я. Буняковский⁸дир. Математик Ю. И. Левин⁹ бўлса тилни ўрганишда эҳтимоллик назарияси ва статистикани қўллаш XX асрнинг бошларидан бошланган, деб кўрсатади. Унинг фикрича, бу соҳа билан дастлаб шуғулланганлар шоир Андрей Белый ва таниқли математик А. А. Марковдир. Кейинчалик эса, А. А. Чупров, А. М. Пешковский, В. Ф. Чистяков ва Б. К. Крамаренко, А. А. Ляпидовский, Э. А. Штейнфельдт, Ю. Марков, И. И. Ревзин, В. А. Артемов, Р. Г. Пиотровский, Е. В. Падучева, И. А. Мельчук, Р. М. Фрумкина каби ўнлаб олимлар етишиб чиқди¹⁰.

Бироқ ҳозирги ўзбек адабий тилининг қайси элементини бўлмасин статистик методада ўрганилишига доир нашр этилган асарлар бармоқ билан саналар даражададир. Масалан, ўзбек тили матбуотининг лексик составини биринчи бўлиб текширган олим В. В. Решетов эди¹¹. У ўз ишида ўзбек тили матбуотидаги сўзларни келиб чиқиши (ўзбекча, арабча, форсча, русча ва бошқалар) ва сўз туркумлари бўйича частотаси билан тақсимлаб аниқлаган. Худди шунингдек, 1940 йилда А. К. Боровков ҳам газета материаллари бўйича текшириш олиб борган ва натижаларини ўзбек орфографияси проблемаларига бағишланган мақоласида кўрсатган¹². Доцент И. А. Киссеннинг 1964 йилда нашр

⁵ С. Усмонов, Ҳозирги ўзбек тилида сўзнинг морфологик хусусиятлари (докторлик диссертацияси), Тошкент, 1964, 666—716-бетлар.

⁶ В. М. Попов, ўша мақола, ўша бет.

⁷ П. Б. Струве, Кто первый указал на применение статистики к филологическим исследованиям. «Известия Российской академии наук», VI серия, Петроград, 1918, № 13, стр. 1317—1318.

⁸ В. Я. Буняковский, О возможности введения определительных мер доверия к результатам некоторых наук наблюдательных и преимущественно статистики, «Панаев и Некрасов», «Современник», т. III, отд. II, 1847, стр. 36—49.

⁹ Ю. И. Левин, Язык и статистика, кн. «Математика и языкознание», М., Изд-во «Знание», 1964, стр. 24.

¹⁰ А. А. Чупров, Очерки по теории статистики, С.-Петербург, 1910; А. М. Пешковский, Десять тысяч звуков, сб. «Методика родного языка, лингвистика, стилистика, поэтика», Л., 1925; В. Ф. Чистяков и Б. К. Крамаренко, Опыт приложения статистического метода к языкознанию, Краснодар, 1929; А. А. Ляпидовский, Словарный минимум по русскому языку для I—VI кл. чувашских школ, Чебоксары, 1961; Э. А. Штейнфельдт, Частотный словарь современного русского литературного языка, Таллин, 1963; Ю. Марков ҳақида қаранг: «Русский язык в национальной школе», 1960, №№ 2, 3, 4; Н. И. Равзин ва бошқалар ҳақида қаранг: сб. «Вопросы статистики речи», Л., 1958; Р. М. Фрумкина, Статистические методы изучения лексики, М., 1964.

¹¹ В. В. Решетов, Лексический состав современной узбекской прессы, сб. «Проблемы языка», вып. I, Ташкент, 1934, стр. 41—51.

¹² А. К. Боровков, Изменения в области узбекской лексики и новый алфавит (на основе русской графики), «Известия УзФАН СССР», 1940, № 7.

этилган мақоласи ҳам «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1939—40 йиллардаги бош мақолалари асосида ёзилган¹³.

Матълумки, 1940 йилдан кейинги даврда вақтли матбуот тили лексикаси ҳам, умуман ҳозирги ўзбек адабий тили лексикаси ҳам бирмунча кенгайди. Шу сабабли ҳозирги ўзбек тилининг статистик қонуниятларини очиб бериш учун ўзбек тили лексикасини, қайси бир материал асосида бўлишидан қатъи назар, статистик методда чуқур ўрганилиши ва анализ қилиниши тақозо этилади. Бу соҳада ўзбек адабий тилидаги ҳарф ва фонемалар частотаси бўйича В. М. Попов ва И. А. Киссеннинг¹⁴ мақоласини кўрсатишимиз мумкин.

Бизнинг текиририш натижаларимиз ҳам И. А. Киссен таъкидлаганидек¹⁵, ҳозирги ўзбек адабий тилини унинг фонетик состави нуқтаи назаридан сонантли (жарангли) характерда эканлигини яна бир мартаба тасдиқлайди. Фикримизнинг далили учун баъзи бир фактларга мурожаат қилайлик¹⁶:

1. Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги фонемаларнинг тахминий формуласини В. Ф. Чистяков ва И. А. Киссен формуласи¹⁷ йўсинида тубандагича кўрсатамиз: $A_{16}I_{15}(НЛР)_6 (ОДТК)_4 (МБУСИГЭ)_3$.

Юқоридаги формулага кирган 16 та фонема (ўзбек тилидаги ҳамма фонеманинг 52 проценти) умумий текст ҳажмининг 86 процентини ташкил этади. Қолган 15 та фонема (ҳамма фонеманинг 48 проценти) эса умумий текст ҳажмининг 14 процентини ўз ичига олади.

2. Фонемаларнинг энг қисқа формуласи қуйидагича: $A_{16}I_{15}(НЛР)_6$. Яъни ҳозирги ўзбек тили умумий фонемасининг 16 процентини ташкил этган юқоридаги 5 та фонема умумий текст ҳажмининг 49 процентини ташкил этади. 2-формуладаги иккита унли «а» ва «и» фонемаларининг умумий текстдаги салмоғи 31 процент бўлса, «н, л, р» сонор ундош фонемалариники эса 18 процентдир.

Юқоридаги (1) тўлиқ формулада ҳам худди шундай ҳолатни кўришимиз мумкин: а) формуладаги 5 та унли фонема (а, и, о, у, э)нинг умумий текстдаги салмоғи 41 процентдир; б) 5 та сонор ундош фонема (н, л, р, м, и)нинг салмоғи 24 процентдир; в) 6 та шовқинлик (5 та портловчи: д, т, к, б, г ва битта сирғалувчи — с) ундош фонемаларининг умумий текстдаги салмоғи эса 21 процентдир.

Демак, сонантнинг (1) тўлиқ формула бўйича тутган ўрни 65 проценти ташкил этади.

3. Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги олтита унли фонема (а, о, и, у, э(е)ў)нинг умумий текстдаги салмоғи 42 процент (аниқроғи 41, 959 процент)дир; олтита сонор ундош фонема (н, л, р, м, и, нг)ларнинг салмоғи эса 25 процент (аниқроғи — 25,385 процент); саккизта жарангли ундош фонема (д, б, г, з, в, ж, ж, ғ)лар 14 процент (аниқроғи — 13,897 процент)ни, ниҳоят қолган шовқинли жарангсиз ундош фонемалар (т, к, с, қ, ш, ч, п, ф, х, ҳ, ц) умумий текст ҳажмининг 19 проценти (аниқроғи — 19,267 процент)ни ташкил этади.

¹³ И. А. Киссен, Опыт статистического исследования частотности лексикки периодовых статей газеты «Қизил Ўзбекистон», «Научные труды ТашГУ им. Ленина», новая серия, вып. 247 (иранская, тюркская, арабская филология. Лингвостатистика), Ташкент, 1964, стр. 44—58.

¹⁴ В. М. Попов, юқоридаги мақола, 175—179-бетлар; И. А. Киссен, Некоторые данные о частотности фонем в современном узбекском литературном языке, «Научные труды ТашГУ им. Ленина», вып. 229, Востоковедение, Ташкент, 1964.

¹⁵ И. А. Киссен, ўша мақола (вып. 229), 78-бет.

¹⁶ Юқоридаги илмий адабиётлар бўйича олиб борилган кузатиш натижаларимиздан.

¹⁷ В. Ф. Чистяков, ўша китоб, 9-бет; И. А. Киссен, ўша мақола (вып. 29), 78-бет.

Шундай қилиб, ҳозирги ўзбек адабий тилидаги сонантнинг (а, о, и, у, э, ў, н, л, р, м, н, нг) умумий текстдаги салмоғи 61 процент (аниқроғи — 67,344 процент) дир.

Демак, ҳозирги ўзбек тилининг сонантли характерда эканлигини статистик метод асосида олиб борилган текшириш натижаларимиз фактлар билан янада конкретлаштиради.

Ҳозирги ўзбек адабиёти бадий прозасида сўзлар частотаси ҳақида ҳам биргина И. А. Киссеннинг¹⁸ мақоласи мавжуд.

Ҳозирги ўзбек адабий тилининг частотали лугатини яратиш жуда мураккаб проблемадир¹⁹. Чунки бу проблемани ҳал қилиш учун аввало умуммиллий адабий тилининг барча асосий стили (жанри)ни (масалан, вақтли матбуот, публицистика, бадий адабиёт, илмий-оммабоп адабиётлар, болалар адабиёти, жонли сўзлашув тили ва бошқалар) статистик методда тўлиқ ўрганиб чиқилиши асосида, яъни ҳар бир стил (жанр)даги энг кўп қўлланидиган сўзларни аниқлашимиз ва ана шу юқори частотали сўзларни турли стил (жанр)даги сўзлар билан қиёсан ўрганишимиз орқалигина ўзбек адабий тилининг частотали лугатини тузиш имконига эга бўламиз. Ҳатто шунинг ҳам унутмаслик керакки, ҳозирги ўзбек адабий тилининг частотали лугатини тузиш учун олиниши лозим бўлган материалларнинг ҳажмини чегаралаш ҳам жуда мураккаб процессдир.

Лекин, ҳар ҳолда, бу муаммо тилшунос олимларимиз олдидаги эртами-кечми ҳал қилиниши лозим бўлган етук масалалардан ҳисобланади.

XX асрнинг 20-йилларида рус тилшуноси А. М. Пешковский оғзаки нутқда турли фонемаларнинг қайси частотада қўлланишини аниқлаш мақсадида ҳеч қандай аппаратсиз қўлига қоғоз, қалам олиб, одамлар орасида юриб, ўнлаб суҳбатларни ёзиб олиб текширган²⁰. Ваҳоланки, ҳозирги кунда фан ва техникамизнинг ютуқлари турли суҳбатларни магнит плёнкасига ёзиб олиш ва уни текшириш имконини беради.

Энг кўп қўлланидиган сўзларнинг частотасини аниқлаш ўз-ўзидан қизиқарли бўлиши билан бирга жуда фойдали ҳамдир. Масалан, бошқа бир тилнинг грамматикасини ўрганишда ўша тилнинг частотали лугати (қачонки, ўша тилда частотали лугат тузилган бўлсагина) катта ёрдам беради. Частотали лугат тилда у ёки бу грамматик конструкция қайси частота билан қўлланганлигини ҳисоблаш имконини беради. Улардан энг кўп қўлланганларини ўрганилаётган тилнинг бошланғич курсларига киритилади. Кам ишлатиладиганларини эса, бирмунча кейинроққа қолдирилади.

Фикримизнинг далили учун Э. А. Штейнфельдтнинг частотали лугатида баъзи бир маълумотларни олиб кўрайлик.

Лугатда аниқланишича²¹, рус тилидаги барча феъл формалари ичидан энг кўп қўллангани ўтган замон феъл формасидир. Ўтган замон

¹⁸ И. А. Киссен, Некоторые данные о частотности слов в современной узбекской художественной прозе, «Научные труды ТашГУ им. Ленина», вып. 247. Иранская, тюркская, арабская филология. Лингвостатистика, Ташкент, 1964.

¹⁹ Э. А. Штейнфельдтнинг «Ҳозирги рус адабий тили частотали лугатининг яратилишида 300 киши иштирок этган. Лекин бу лугат етарли материаллар асосида тузилмаган. Зотан, болалар адабиёти материаллари кўпроқ ўринини эгаллаган. Шунинг учун рус тилининг частотали лугати ҳам ҳозирги замон талабига тўла жавоб бермайди. Шунга қарамай, мазкур лугатнинг яратилиши диққатга сазовордир. Частотали лугат масаласида инглиз, француз ва немис тилшунослиги анча олдинда бормоқда.

²⁰ А. М. Пешковский, Десять тысяч звуков, сб. «Методика родного языка, лингвистика, стилистика, поэтика», Л., Госиздат, 1925.

²¹ Э. А. Штейнфельдт, ўша асар, 44-бет.

феъл формаси ҳамма феъл формасининг 44,2 процентини ташкил этади. Ҳозирги ва оддий келаси замон феъл формалари 33,5 процентни, мураккаб келаси замон феъл формаси эса, умумий феъл формасининг атиги бир процентини ўз ичига олади.

Бу фактлардан кўринадики, рус тилини бошланғич курсларда ўрганаётганларга ўтган ва ҳозирги (ёки оддий келаси) замон феъл формалари устида кўпроқ машқ қилдирилиши керак. Мураккаб келаси замон феъл формаси эса, бирмунча кейинги этапларда ўрганилиши ҳам мумкин.

Демак, ҳозирги ўзбек адабий тилининг барча элементларини статистик методда ўрганилиши фақатгина дарслик тузувчилар учун назарий ва практик томондан қизиқиш уйғотмай, балки ўзбек тили ўқитувчилари ва ўзбекшунос мутахассис лингвистлар учун ҳам қимматлидир.

Тил материалларини статистик метод бўйича илмий ўрганиш соҳасида қилинган ёки қилинаётган ҳар бир ишнинг натижалари ҳозирги ўзбек адабий тилининг сфераси кенгаяётганлиги ва ривожланаётганлигидан далолат беради.

МУҲОКАМА ВА МУНОЗАРА

ОХУНЖОН СОБИРОВ

филология фанлари кандидати

ТАНҚИДЧИЛИКНИНГ САВИЯСИНИ КЎТАРАЙЛИК

Ўзбек совет драматургиясининг муҳим масалалари юзасидан мазкур журналда бошланган мунозара ҳар жиҳатдан таҳсинга лойиқ. Бу мунозарани янада кенг, чуқур ва изчил тус олдириш, аввало унга республика ёзувчилари, драматурглар, адабиётшунослар, кино-театр ходимларини, санъатшуносларни, ҳатто, кенг томошабинлар оммасининг диққат эътиборини тортиш лозим, деб ҳисоблаймиз.

Чунки адабиётшунос Турсун Собиров тўғри таъкидлаганидек, бизда театр танқидчилигининг ҳозирги аҳволи жиддий мунозара очишни талаб қилмоқда. Театрларимизда кўрсатилаётган драматик асарлар юзасидан субъектив фикрлар баён қилиш, уларни холис баҳоламаслик, гоёвий-бадий қимматини тўғри кўрсатмаслик ҳоллари тез-тез учраб туради. Шукруллонинг «Хатарли йўл», Рамз Бобожоннинг «Зухранинг мактублари» драмалари ҳақида Туроб Тўла, А. Қаюмов, Баҳодир Ғуломов, М. Қўшжонов ва Турсун Собиров мақолаларида бир-бирини инкор этувчи фикрлар баён қилинди.

Драматургиямизнинг сўнгги йилларда эришган муваффақиятлари, шубҳасиз, қувонарлидир. Мақсуд Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек», Ч. Айтматовнинг «Сарвқомат дилбарим», Иззат Султоннинг «Имон», Уйғуннинг «Қотил», Сарвар Азимовнинг «Қонли сароб» асарларини томошабин қизғин кутиб олди. Бу асарларда кўтарилган масаланинг чуқур ҳаётийлиги, янгилиги, юксак гуманистик ва ватанпарварлик ғояларини эсдан чиқмайдиган образлар орқали бадний умумлашма даражасида маҳорат билан тасвирланганлиги матбуотимизда ҳақли равишда юксак баҳоланди.

Театршунос И. Василининанинг Москвада чиқадиган «Театр» журнаlining 5 (1965 йил)-сонида Ҳамза номидаги Ленин ордени ўзбек Давлат академик драм театрининг спектакллари ҳақида ёзган «Кишилар ва эътирослар» сарлавҳали мақоласи диққатга сазовордир.

Автор «Мирзо Улуғбек», «Сарвқомат дилбарим» спектаклларида олган яхши таассуротлари ва фикрларини тўғри кўрсатгани ҳолда, Абдулла Қаҳҳорнинг «Сўнгги нусхалар» («Тобутдан товуш») драмаси юзасидан билдирган мулоҳазалари юзакилиги, далилсизлиги, ишончсизлиги жиҳатдан эътирозга муносибдир. Мақола автори ўзбек тилини билмаса ҳамки, саҳнадаги воқеаларга қараб қаҳрамонларнинг характери, уларнинг ўзаро муносабати, артистларнинг мимикаси, интонацияси, хатти-ҳаракатидан уларнинг салбий ва ижобий образларга ажралишини тез пайқаб олганлигини айтади. Бунинг устига у театрда томошабинларнинг камлигидан келиб чиқиб, спектаклни совуқ кутиб олинганлигини баён қилади. И. Василинина мана шу асоссиз гапларни рўқач қилиб, ўзбек драматургиясининг ютуғи ҳисобланган етук драма асарини яроқ-

сизга чиқаришга уринади. Ваҳоланки, танқидчи драманинг энг яхши фазилатларини кўра билмаган.

Ҳаётимизда ҳалигача онда-сонда бўлсада яшаб келаётган пора-хўрлик, юлғучлик, иш вазифасини, мансабини суистеъмол қилувчи паразит иллатларга қарши кескин ўт очиш, аёвсиз фош қилиш адабиётимизнинг ҳамиша шарафли бурчи бўлиб келди. Моҳир санъаткор Абдулла Қаҳҳор «Сўнгги нусхалар» драмасида томошабинларнинг қаҳр-ғазабига ва лаънатига учраган, табиатан маиший бузуқ, пасткаш, маънавий тубан текинхўрларнинг эсда қоладиган типик-сатирик образларини яратган. Драматург бу образлар ва воқеалар орқали ҳаётимиздаги ҳукмрон, етакчи ижобий тенденцияни тасдиқлайди, улуғлайди. Драмадаги Нетайхон, Суқсуров, Қори, Юсуф образлари тўла маънода индивидуаллашган бўлиб, феъли, табиати, нияти, қилиғи ва бошқа хусусиятлари билан бир-биридан тамоман фарқланади. Спектаклни кўрган ҳар бир киши унда Абдулла Қаҳҳорга хос ўткир сарказм, аччиқ заҳар-ханда кулги, олмосдек кескир, серқиррали, минг хил оҳангда товланувчи тил бойлигига, авторнинг маҳоратига қойил қолади.

Лекин шунини айтиш керакки, «Сўнгги нусхалар» драмасида ижобий қаҳрамон сифатланган Обиджон образида маълум схематизмга йўл қўйилган: унинг характерида рўй бериши мумкин бўлган муҳим коллизия — ўғай опаси Нетайхон ва унинг оиласи ҳақидаги ўйлари, кечинмалари ўртасидаги зиддият (бир томондан, ачинаш, андиша, қариндошлик хотираси, иккинчи томондан, порахўрликни қаттиқ фош этиш ва уларнинг шармандасини чиқариш зарурлиги) очилмай қолганлигини асарнинг камчилиги, деб қараш мумкин.

Бундан ташқари, И. Василинина ўз мақоласида Иззат Султоновнинг «Номаълум киши» драмаси ҳақида ҳам гапириб, асоссиз равишда нотўғри, саёз фикрларни олға суради. Биз ҳам филология фанлари кандидати Б. Имомовнинг «Ғоявийлик, маҳорат ва танқид»¹ мақоласида И. Василининанинг бу драма ҳақидаги нотўғри фикрларини танқид қилиб билдирилган мулоҳазаларига мутлақо қўшиламыз.

Ўзбеки қараганда, асарда Ниёз характери ривожига унчалик катта ўзгариш рўй бермагандек кўринади. Аслида эса, Ниёз авваллари золимларни жазолаш йўли билан уларни инсофга келтириш мумкин, деб ўйлайди. Ҳаёт мактаби унга мана шу тушунчанинг нотўғри эканлигини англатади. Чорибойнинг, Ниёзга берган ваъдасига вафо қилмай Азаматни тутиб бериши унинг характери тараққиётида сезиларли силжиш ясади. Шунинг натижасида у бойлардан адолат кутиб бўлмаслигини, золимларга қарши қақшатқич зарба бериш зарурлигини пайқаб фикрий улғайишда янги довои ошади.

«Номаълум киши» драмасининг энг яхши фазилатларидан бири унинг ўзбек халқ эпосининг прогрессив, қаҳрамонлик традицияларини ижобий ўзлаштирган ҳолда персонажларнинг руҳига моҳирлик билан сингдириб юборилганлигидир. Драматург социалистик реализм ижодий методининг тарихий конкретлик принцигига амал қилиб, XX аср бошларидаги ўзбек меҳнаткаш оммасининг исёнкорлик ҳаракатларини, халқ руҳини тўла ифодалай олган доно бахши Нурбобо, ўт юракли, оташнафас, тадбиркор, қалби интиқом билан уриб турган чинакам баҳодир Ниёз ва унинг муносиб қўлдоши Турғуной ва бошқа ижобий образлар галереяси мисолида ҳаққоний тасвирлай олди. Фольклор мотиви драмада, айниқса Ниёз билан Турғуной ўртасидаги севги муносабатларида яққолроқ кўзга ташланади. Спектаклда севги линияси бош масала билан унча боғланмайдиганга ўхшаб кўринади. Дарвоқе, қизнинг ўз-ўзича

¹ «Ўзбек тили ва адабиёти», 1965, 5-сон.

фикрлаб юрганида унинг тўсатдан зулмга қарши кураш йўлларини излаётган қаҳрамон қаршисида пайдо бўлиши, ошиқ-маъшуканинг худди эртаклардагидек бир-бирлари билан аҳд-паймон қилиб, севги дардларини изҳор қилиши асосий масаладан четлашиш эмасмикан? Асло ундай эмас. Аксинча, халқ дostonларида куйланганидек, Ниёз ва Турғуной севгиси ҳам ҳар иккала қаҳрамоннинг ягона орзу ва мақсад йўлида ҳамфикрликка олиб келади, биргалашиб курашадилар, адолат жангида бу севги уларни янгидан-янги баҳодирликларга ундовчи воситага айланади. Демак, драмада Турғуной образи чуқур романтик руҳ билан суғорилган бўлиб, у ожиз, ночор, тутқунларнинг тутқунидан мазлумларнинг бахти учун курашувчиларнинг сафига келиб қўшилган уддабурро, садоқатли, мард аёл даражасига кўтарилади. Мана шу олижаноб фазилатлар Ниёз билан Турғуной ўртасидаги олтин севгининг чуқур мазмунини, инсоний моҳиятини белгилайди. Драманинг қатор фазилатлари, ундаги образларнинг тақомили, воқеаларнинг ҳаётийлиги, изчил ривожланиши, персонажларнинг чуқур психологик кечинмалари бу асарнинг етуклигидан далolat беради.

Мунозара давомида комедия асарлари юзасидан билдирилган фикрлар ҳам диққатни ўзига тортади. Б. Имомов «Партия XX съезидан кейинги йиллар ўзбек драматургияси»² номли мақоласида Ҳамид Ғуломнинг «Тошболта ошиқ» комедияси ҳақида гапириб, унинг «диний иллатларга қарши қаратилганлиги билан маълум эстетик аҳамиятга эга» эканлигини кўрсатгани ҳолда, «асарда, аввало, мачитнинг Тошболтаникида очилиши етарли ишонтирилмайди», «комедиянинг фош этиш пафоси заиф ва таъсирли эмас», «Мамасолиҳ... типиклаштирилмаган» каби қатор нуқсонларни санаб ўтади. Дарҳақиқат, Коммунистик меҳнат бригадасининг бошлиғи яшайдиган уйда мачит очилиши мантиқ доирасига сирмайди. Шунга қарамай, «Тошболта ошиқ» драмаси асос эътибори билан динга қарши қаратилганлиги учун ҳам аҳамиятлидир. Тошболтанинг динга эътиқоди қанчалик эканлиги рўза куни Мамасолиҳ домланинг уйдаги хатти-ҳаракатидан ҳам маълум бўлиб турибди. У, фақатгина Рисолат пари илинжида ҳамма нарасага рози: ўз уйда махфий мачит очишга ҳам кўнади. Тошболтанинг ҳар бир ҳаракати: азон айтиши, намоз ўқиши, сўфилик қилиши, домлага бўлган муносабатлари (айниқса, бу — талантли артист Соиб Хўжаев ижросида) риёкор дин аҳлларининг қилиқларини қилишга, улар устидан кулишга, масхара-лашга қаратилган. Тошболта домланинг юлғич табиятини яхши билади, уни аслида ёмон кўради, ёқтирмайди. Нима қилсинки, пари туфайли у ўз айвонида мачит очиш ғайри қонуний эканини яхши билса ҳам, домланинг айтганларига вақтинча мойиллик билдиради.

Мамасолиҳ домла образида мусулмонликни рўқач қилиб руҳоний никоҳида диний иллатлардан ҳали қутула олмаган, айрим гумроҳ кишиларни ўз тузоғига илинтириш пайига тушган, очкўз, алдамчи, ҳаромхўрларнинг қилмишлари фош этилади. Комедияда Афиға холанинг домла ҳузурига касал бўлиб келишини кўрсатиш орқали эса, диний тушунчаларнинг қанчалик зарарли эканлиги таъкидланади. Томошабин Афиға хола каби касаллар домланинг биргина куф-суфи билан тузалмаслигини яхши билади. Шунинг учун ҳам томошабин бу нафси бузуқ хотин устидан кулади, аини чоқда домланинг ҳийла-найрангларидан, юлғичлигидан воқиф бўлади, унга нисбатан нафрати оша боради. Бизнингча, шу тариқа драмада Мамасолиҳ, домланинг чиркин маънавий дунёси, ярамас қилмишлари очилади.

Айрим кишиларнинг онгида, тушунчасида, оиласида, қариндош-уру-

² Шу журнал, шу йил, 2-сон.

гида диний эътиқодлар, реакцион урф-одатлар, иллатларнинг ҳали-ҳалигача яшаб келаётганини эсда тутсак ва буларга қарши доимо изчил, ҳар томонлама кураш олиб бориш идеологик ишимизнинг ғоятда муҳим вазифаси бўлиб қолганлигини ҳисобга олсак, Ҳамид Ғулومнинг «Тош-болта ошиқ» комедияси, шубҳасиз, фойдали асардир.

Турсун Собировнинг «Драматургия ва театр»³ сарлавҳали мақола-сидаги «Мирзо Улуғбек», «Қонли сароб» драмалари юзасидан билдирилган мулоҳазаларга ҳам ҳамфикр бўлолмаймиз. Мақола автори «Мирзо Улуғбек» трагедиясида «Улуғбекнинг ғоявий душмани Хўжа Аҳрор вали асар воқеаларидан четда қолган», деб ёзади. Ғўё драматург бу нуқсонни «Улуғбек юлдузи» сценарийсида тузатган эмиш. Аввало шунини айтиш керакки, драмада Хўжа Аҳрор расман кўринмаса ҳам, лекин унинг ўта реакцион фаолияти, қора шарпаси, шум ниятлари Саид Обид, Абдуллатифлар орқали зимдан олиб борган кўпуровчилик, душманлик ишларида яхши сезилиб туради. Шу вайдан Т. Собировнинг «пьесада юзага келган кучли драматизм зиндон саҳнасида сўнг анча-мунча сўниб боради», деб айтган фикрларига сира қўшилиб бўлмайди. Аслида эса асарда конфликт борган сари кескин тус ола боради.

Т. Собиров М. Алиевнинг «Қонли сароб» драмасида ижобий қаҳрамон йўқ деган фикрига эътироз билдириб, шуларни ёзади: «Ақиқанинг тақдир ва унинг ҳақиқат ва озодлик учун курашининг биргина ўзи пьесада ижобий қаҳрамон мавжудлигини ва бўлиши зарурлигини яққол кўрсатиб турибди. Ақиқа — покиза ва мусаффо қалб ва ифбат эгаси». У яна давом этиб, «Муяссар образи — салбий қаҳрамонми?! Йўқ!» — дейди, шунингдек, мақола автори Фигоний образи ва унинг тақомили ҳақида жиддий ўйлаб кўришни айтади. Унинг бу фикрларни баён қилишига сабаб, бизнингча, Т. Собиров ҳар қандай асарда, жумладан «Қонли сароб»да ҳам ижобий образлар албатта бўлиши керак, деб фикр юритишидир. «Автор имконияти борича ўз асарига ижобий кучларни киритишга ва улар орқали салбий кучнинг мунофиқлигини фош этишга ҳаракат қилган», — деб ёзади у.

Т. Собиров айрим асарларда («Ревизор» каби) биронта ҳам ижобий қаҳрамон учрамаслигини ва, аксинча, совет воқелигини акс эттирган драмаларда («Сарвқомат дилбарим» каби) салбий тип бўлмаслигини тан олмаслиги таажжубланарли. Унингча, драматик асарда фақат характерларо курашни кўрсатиш шарт эмиш. Бу, танқидчининг ҳар бир асарнинг ўз мундарижаси, характери, жанр хусусиятлари билан бевосита алоқали эканлигини ҳисобга олмасликдан келиб чиққан нотўғри хулоса бўлса керак. «Қонли сароб»да драматург ватангадоларнинг сўнгги ҳаётини, фожиясини реалистик тасвирлаш орқали совет халқини ўз она-юртига бениҳоя зўр меҳр-муҳаббат руҳида тарбиялаш вазифасини моҳирлик билан адо этган. Ақиқа, Муяссар ва Фигоний образларини драматург талқинида ва саҳнада ўз тақдирини анчадан бери ватан хонларининг жирканч фаолияти билан боғлаб келган, ниҳоят таназуулга юз тутганлигини тушуниб етгач, разилона жиноят ишлари учун охири пушаймон еяётган маънавий ожиз кишилар, деб баҳолаш тўғри бўлади. Демак, Ақиқа, Муяссар, Фигоний образлари Т. Собиров таъкидлаганидек ижобий бўлмасдан, балки салбий образлардир.

Танқидчиликнинг савиясини юқори поғонага кўтариш орқали драматургиямизнинг тўғри йўлдан боришига, унда ғоявий-бадний юксак, коммунистик идеаллар руҳи билан суғорилган таъсирчан асарлар яратилишига эришайлик.

³ Шу журнал, шу йил, 6-сон.

МУҲОКАМА ВА МУНОЗАРА

БОБОЖОН МАДАЛИЕВ

филология фанлари кандидати, доцент

ЎЗБЕК ТИЛИДА ТАРКИБЛИ СЎЗЛАР

Таркибли сўзларни ўрганиш ҳам назарий, ҳам практик жиҳатдан аҳамиятлидир. Шунга қарамай, таркибли сўзлар ўзбек тилшунослигида ҳали ўрганилмаган соҳа бўлиб, шу сабабли у ҳозиргача қатъи бир номга эга эмас. Таркибли сўзлар айрим грамматик адабиётларда ё қўшма сўзларга ёки сўз бирикмаларига киритилади. Мактаб дарсликларида эса, бу ҳақда ҳеч нарса дейилмайди. Бу ҳол амалий машғулотларга салбий таъсир кўрсатмоқда. Кузатишлардан маълумки, мактабларда, ҳатто олий ўқув юртларида Катта Фарғона канали, дам олиш уйи, Улуғ Ватан уруши, Ўзбекистон Давлат наириёти, меҳнат отпускиси каби таркибли сўзлар морфологик разбор пайтида бир бутун ҳолда эмас, балки уларнинг составидagi сўзлар кўпинча алоҳида-алоҳида олиб текширилади. Бу эса, таркибли сўзлар англатган бир бутун маънонинг тўлиқ англашишига путур етказиши ва сўзларнинг ўзаро узвий боғланиши бузилади.

Баъзи тилшунослар *общая теория, зубная паста¹, Кремль курати, Катта Фарғона канали, болалар боғчаси², дам олиш уйи, машина-трактор станцияси, юк ташувчи машина, паровоз қурувчи завод³, Самарқанд Давлат университети, Ўзбекистон Давлат наириёти, Совет Социалистик Республикалар Иттифоқи⁴* каби таркибли сўзларни қўшма сўзларга; баъзилар эса, аксинча, *қўлқоп, белбоғ⁵, оқ пушти, қора қи-*

зил, оқ сариқ, олачинор⁶ каби қўшма сўзларни таркибли сўзларга киритадилар. М. Шамсиевнинг кандидатлик авторефератида *Ўзбекистон Министрлар Совети, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, Қонли яқшанба* каби таркибли сўзлар сўз бирикмаларидан тузилган атоқли отлар номи билан юритилади⁷. Филология фанлари кандидати Зокир Маъруфوف ўзбек тилшунослигида таркибли сўзларни биринчи марта қўшма сўзлардан фарқлайди ва уни «Таркибли қўшма отлар» номи билан юритади⁸. Бу тўғри, бироқ бунда «қўшма» термини ортиқча ишлатилган. Ўзбек тилига онд айрим грамматик адабиётларда *ўн бир, йигирма беш, бир юз эллик, икки юз, бир минг йигирма тўққиз* каби таркибли сонлар қўшма сонлар дейилган⁹. Бизнингча, бундай сонларни қўшма деб бўлмайди. Фикримизнинг исботи учун юқорида келтирилган сонлардан айримларини рус тилидаги қўшма сонлар билан таққослаб кўрайлик. Рус тилидаги *одиннадцать, двести* каби қўшма сонлар маъно ва форма жиҳатдан ўзбек тилидаги *ўн бир, икки юз* сингари сонлар билан тенг эмас. Рус тилидаги *одиннадцать, двести* каби сонлар бир тушунчага бирикиб кетган ва фонетик жиҳатдан ҳам ўзгариб, бир сўз тусини олган¹⁰. Лекин ўзбек тилидаги *ўн бир, икки юз* сингари сонлар рус тилидаги каби бир тушунчага қўшилиб етмаган. Улар айримлигини сақлаган ҳолда икки тушунча ва икки сўзни билдиради.

¹ Л. В. Щерба, Очередные проблемы языковедения, Изд. АН СССР, ОЛИЯ, т. IV, вып. 5, 1945, стр. 182; С. И. Абакумов, О сложных словах в русском языке, «Русский язык в школе», 1946, 3—4, стр. 19.

² А. Ғуломов, Ўзбек тилида сўз ясаш йўллари ҳақида, «Тил ва адабиёт институти асарлари», Тошкент, 1949, 54-бет.

³ Ж. Ш. Шукуров, Қирғиз тилиндеги татаал сөздөр, Фрунзе, 1956, 22—23-бетлар.

⁴ У. Турсунов, Ж. Мухторов, Ҳозирги замон ўзбек тили. Морфология, Самарканд, 1960, 54-бет.

⁵ Н. А. Баскаков, Каракалпакский язык, II, Фонетика и морфология, ч. I, М., 1952, стр. 184—185.

⁶ М. Садыкова, Слова, обозначающие цвет, и окраску в узбекском языке, автореферат кандидатской диссертации, Тошкент, 1963, стр. 9.

⁷ М. Шамсиев, Семантические группы имен существительных в современном узбекском языке, автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1963, стр. 10.

⁸ З. Маъруфوف, Ўзбек тилида сўз состави, от ва сифат, Тошкент, 1956, 47-бет.

⁹ А. Н. Кононов, Грамматика узбекского языка, Ташкент, 1948, стр. 120; Х. Комилова, Ўзбек тилида сон ва олмош, Тошкент, 1953, 3-бет.

¹⁰ Н. К. Дмитриев, Грамматика башкирского языка, М.—Л., 1948, стр. 91.

Мактаб дарслигининг аввалги нашрларида юқорида кўрсатиб ўтилган *дн бир*, *йи-гирма беш*, *бир юз элик*, *икки юз каби* сонлар таркибли сонлар, деб тўғри номланган эди. Нима учундир дарсликнинг сўнгги нашрларида таркибли ўрнига қўшма термини қўланган¹¹.

Таркибли сўзларни қўшма сўзлар ёки сўз бирикмалари номи билан юритиш тўғри эмас. Тўғри, таркибли сўзлар бир бутун маъно англатиши, гапда бир гап бўлаги вазифасида келиши ва ясалиш усуллари жиҳатидан қўшма сўзларга ўхшайди.

Чунончи, таркибли сўзлар қўшма сўзлар каби синтактик усул билан ясалди. Иккинчи тип қараткичдан кўпинча таркибли сўз, учинчи типдан (баъзан иккинчи типдан ҳам) қўшма сўз ҳосил бўлади. Кўпинча таркибли сўзлар от билан отнинг эгалик аффикслари орқали боғланишидан вужудга келади: *колхоз бозори*, *шаҳар совети*, *район ижроия комитети*, *фанлар академияси*, *луғат фонди*, *ҳалқ ҳўсалиги* ва бошқалар. Агар қараткичли бирикмада ҳам қараткич, ҳам қаралмиш белгиси тушиб қолса, бирикма лексик характерга эга бўлади ва бунинг натижасида кўпинча қўшма сўз ҳосил бўлади: *белбоғ* (белнинг боғи), *кўзойнак* (кўзнинг ойнаги), *отқулоқ* (отнинг қулоғи), *гултоя* (гулнинг пояси) ва бошқалар. Бироқ таркибли сўзлар тузилиши ва бошқа ўзига ҳо айрим хусусиятлари билан қўшма сўзлардан фарқ қилади:

1. Таркибли сўзларнинг сўнгги компоненти кўпинча эгалик аффикси билан келади. Баъзан қўшма сўзлар ҳам эгаликни олади. Лексин бундай эгалик билан келган қўшма сўзлар саноқли, ҳолос: *ёрбоши*, *булоқбоши*, *бойдағли*, *иш ҳақи*, *тўдабоши* каби. Қўшма сўзларнинг аксариятида эгалик аффикси бўлмайди.

Таркибли сўзларнинг аксарияти бир неча сўздан ташкил топади: *Бирлашган Миллатлар Ташкилоти*, *Совет Иттифоқи Маршалли* каби. Қўшма сўзлар эса, деярли икки сўз (ўзак)дан тузилади: *ошқозон*, *қўзиқорин*, *бойчечак*, *бўтакўз*, *карнайгул* каби.

3. Ўзбек тилида таркибли сўзлар составидаги ҳар бир сўз ўз маъно мустақиллигини ва айрим ургусини сақлаган ҳолда бир тушунчани ифодалайди. Қўшма сўзлар таркибли сўзлар сингари яхлит маъно ва бир тушунчани англатса ҳам таркибидаги сўзлар ўз маъносига эга эмас, алоҳида-алоҳида ургу олмайди, бир бош уругга эга.

4. Таркибли сўзлар составидаги компонентлар орасида маълум даражада пауза бўлади ва ўқилишида фарқ қилади. Қўшма сўз компонентлари орасида пауза бўлмайди.

5. Таркибли сўзлар составида айрим қўшма сўзлардаги каби баъзи бир фонетик ҳодисалар бўлмайди: *билагузук* (билак+узук), *қовоғари* (қовоқ+ари) каби.

6. Қўшма сўзларда предмет ва ҳодисаларнинг ўзаро алоқаси тасаввур қилинмайди. Улар ўз ички семантик бутунликка эга.

7. Баъзи таркибли сўзларнинг қисқаришидан қўшма қисқартма отлар тугилади: *Ўзбекистон Давлат нарийёти* — *Ўздавнашр*, *Ремонт трактор станцияси* — *РТС* каби. Айрим қўшма сўзларнинг қисқаришидан эса, содда сўзлар тугилади: *Муҳаммаджон* — *Мамажон*, *Бибичеҳра* — *Бичеҳра* каби.

Таркибли сўз—сўз бирикмаси ҳам эмас. Таркибли сўзлар составидаги ҳар бир сўзнинг сўз бирикмаси таркибидаги сўзлар сингари сўзлик ҳолатини тўла сақлаши, айрим-айрим уругга эга бўлиши уларни бир-бирига яқинлаштира ҳам, айрим томонлари билан бир-биридан ажралиб туради:

а) маъно ва грамматик жиҳатдан бир-бири билан боғланиб, бир бутунлиқни ташкил этган икки ёки ундан ортиқ сўз бирикмада сўз бирикмаси саналади. Таркибли сўзлар ҳам маъно ва грамматик жиҳатдан бир бутунлиқни англатади. Аммо сўз бирикмаси синтактик бутунлиқ, таркибли сўз эса лексик бутунлиқдир;

б) сўз бирикмаси таркибли сўз каби яхлит маъно ва форма бутунлигига эга бўла олмайди;

в) таркибли сўзлар морфологияда, сўз бирикмалари эса синтаксисда ўрганилади. Шундай экан, сўз бирикмаси термини синтаксис баҳси билан боғланган бўлиб, уни морфологияда қўллаб бўлмайди;

г) сўз бирикмаси таркибидаги сўзлар ўзаро бири иккинчиси билан ё ёрдамчи сўзлар ёки сўз формалари, ё интонация орқали боғланади. Таркибли сўзлар составидаги сўзларда бундай воситалар қўлланмайди;

д) таркибли сўз гапда бир вазифани бажаради. Сўз бирикмаси таркибидаги сўзлар гапда айрим-айрим вазифани бажаради (бундан ажралмас бирикмалар мустасно). Масалан, *Мактаб ремонт тугади* гапида икки бирикма бор: 1) *ремонт тугади*, 2) *мактабнинг ремонт тугади* — аниқловчи, *ремонт тугади* — эга, *туғади* — кесим. *Улуг Ватан урушида ҳалқимиз кўп қўрбонлар берди* гапида эса *Улуг Ватан уруши* таркибли сўзи биргина вазифада, яъни пайт ҳоли вазифасида келяпти.

Таркибли сўзларни фразеологик бирикмалардан ҳам фарқ қилмоқ керак. Масалан, *Совет Иттифоқи Қаҳрамони* ва *тўйдан олдин ногора* бирикмаларини олиб кўрайлик. Ҳар икки бирикма ҳам уч мустақил сўздан тузилган. Бу жиҳатдан уларнинг ораларида фарқ йўқ. Аммо *Совет Иттифоқи Қаҳрамони* ўз мустақил маъносига эга бўлган сўзларнинг битта мураккаб тушунчани ифодалашдан ташкил топган таркибли сўздир. *Тўйдан олдин ногора* ибораси таркибидаги сўзлар ўз маъносига эга бўлмагани учун ундан англашилган маъно шу сўзларга боғлиқ эмас ва улардан келиб чиқмайди, балки бутун бир иборадан биргина кўчма маъно англашилади. Шунга

¹¹ «Ўзбек тили дарслиги», I қисм, Тошкент, 1964.

кўра, таркибли сўзлар фразеологик бирикмадан фарқ қилади.

Таркибли сўзлар икки ва ундан ортиқ сўзлардан бириккан бўлиб, бунга давлат ва партия органлари, муассасалар, ташкилотлар, географик, астрономик, тарихий воқеа ва ҳужжатлар, газета, асар ва ҳоказоларнинг номлари киради: СССР Олий Совети, халқ ҳўжалиги, маориф министрлиги, Совет Армияси, Октябрь социалистик революцияси ва шу кабилар.

Ўзбек тили лўғат составининг тобора янги сўзлар ҳисобига бойиб бориши муносабати билан таркибли сўзлар миқдори ҳам кўпайиб бормоқда. Ўзбек халқининг моддий-маънавий, маданий-манший жўҳатдан юксалиши, ишлаб чиқариш, фан ва маданиятнинг тараққий этиши—буларнинг ҳаммаси, шўбҳасиз, Ўзбек тили лўғат составига ҳам таъсир қилиб, уни бойитди, жуда кўп янги сўзлар, терминлар ва иборалар вужудга келтирди. Бунга таркибли сўзлар мисол бўла олади. Таркибли сўзлар қўшма сўзларга нисбатан янги сўзлардир. Уларнинг баъзилари рус тилидан калъка йўли билан ҳосил этилган. Масалан, *ғалла омбори* (хлебохранилище), *ғалла йўғим-тери-ми* (хлебоуборка), *дон омбори* (зерноохранилище), *сув омбори* (водохранилище), *Олий Совет* (Верховный Совет), *Бирлашган Миллатлар Ташкилоти* (Организация Объединенных Наций) ва шу кабилар.

Таркибли сўзлар атоқли ва турдош бўлади. Таркибли атоқли сўзларга киши отлари, географик, давлат, партия органлари, муассаса, корхона, ташкилот, иттифоқ ва автоном республикалар, юқори мансаб, тарихий воқеа ва ҳўжатлар, газета, асар, революцион байрам ва ҳоказоларнинг номлари киради: Ўзбекистон Олий Совети Президиуми, Ўзбекистон Министрлар Совети, Қонли ақшанба, Прага конференцияси, Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси кабин. Таркибли турдош отларга: ремонт трактор станцияси, район ижроия комитети, қишлоқ совети, лўғат состави, конституция кўни кабилар киради.

Таркибли сўзларга тубандагилар киради: 1. **Илмий терминлар:** Ярим шар пасттекислиги, она тили, содда гап, оддий каср, бир составли гап, ажратилган иккинчи даражали бўлаклар...

2. **Тарихий воқеа ва ҳўдасаларнинг номлари:** граждандар уруши, иккинчи жаҳон уруши, қўролли қўзғолон, миллий озодлик ҳаракати, март Пленуми, ашула байрами...

3. **Орден ва медаль номлари:** Ленин ордени, Қизил Байроқ ордени, „Ўрмат белгиси“ ордени, „Уроқ ва болга“ олтин медали, „Шавкатли меҳнати учун“ медали...

4. **Олий унвон номлари:** Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, Совет Иттифоқи Қаҳрамони, Совет Иттифоқи Маршали, Ленин мукофоти лауреати, СССР халқ артисти, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, Ўзбекистон халқ артисти...

5. **Мўҳим ҳўжжат номлари:** Тинчлик аҳди, СССР конституцияси, Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг Фахрий йўлиги, Стокгольм муружаати...

6. **Кишиларнинг исми, фамилияси ва тахаллусига тегишли номлар:** Йўлдош Охунбобоев, Ҳамид Олимжон, Ҳамза Ҳакимзода Нийзий, Алишер Навоий, Александр Сергеевич Пушкин, Искандар Зулқарнайн...

7. **Давлат номлари:** Совет Социалистик Республикалари Иттифоқи, Америка Қўшма Штатлари, Германия Халқ Демократик Республикаси...

8. **Республика номлари:** Россия Федератив Совет Социалистик Республикаси, Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси, Қўрақалноғистон Автоном Совет Социалистик Республикаси...

9. **Автоном область, ўлка, область, округ, шаҳар, район, посёлка, қишлоқ, кўча номлари:** Хакасия автоном области, Ненец миллий округи, Краснодар ўлкаси, Фарғона области, Қўқон шаҳри, Олтиарик райони, Қайнар қишлоғи, Риштон посёлка совети, „Матбуот“ кўчаси...

10. **СССР, иттифоқчи республикалар ва автоном республикалар олий давлат, партия ва профсоюз ташкилотлари ва уларда раҳбарлик вазифасини билдирувчи номлар:** Совет Социалистик Республикалари Иттифоқи Олий Совети, Иттифоқ Совети, Миллатлар Совети, СССР Олий Совети Президиуми, СССР Министрлар Совети, Совет Иттифоқи Коммунистик партияси, Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси Олий Совети, Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитети, СССР Олий Суди, Ўзбекистон Ленинчи Коммунистик Ёшлар Союзи Марказий Комитети, Қасаба Союзлари Бутуниттифоқ Совети, СССР Олий Советининг Раиси, СССР Министрлар Советининг Раиси, Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг Раиси, Ўзбекистон Министрлар Советининг Раиси, Ўзбекистон ССР Бош Прокурори...

11. **Халқаро ташкилотларнинг номлари:** Бирлашган Миллатлар Ташкилоти кабин.

12. **Министрликлар ва давлат органлари номлари:** Ўзбекистон ССР Маориф министрлиги, Граждандар ҳаво Флотии, Давлат банки, Давлат план комиссияси, Маданият министрлиги, СССР Мудоффа министрлиги кабин.

13. **Тоғ, чўққи, қитъа, қўлтиқ, бўғоз, бурун, орол ва ярим орол, океан, денгиз, дарё, кўл номлари:** Помир тоғи, Қазбек чўққиси, Осий қитъаси, Гвиней қўлтиғи, Боғфор бўғози, Челюскин бурни, Сахалин ороли, Скандинавия ярим ороли, Атлантик океан, Каспий денгизи, Волга дарёси, Байкал кўли...

14. **Турли корхона ва муассасалар, маҳаллий ташкилотлар, олий мактаб кабиларнинг номлари:** Меҳнаткашлар депутатлари Совети, Фарғона область меҳнаткашлари депутатлари Совети

ижроия комитети, „Большевик“ заводи, „Уртоқ“ кондитер фабрикаси, „Уйғонган“ артели, Тошкент тўқимачилик комбинати, Тошкент қишлоқ хўжалиги институти, Халқ кутубхонаси, СССР Фанлар академияси, Тошкент Давлат консерваторияси, „Баҳор“ ансамбли каби.

15. Станция, колхоз, совхоз, ресторан, меҳмонхона, кино, театр кабиларнинг номлари: „Қўқон“ станцияси, „Правда“ колхози, „Бойвут“ совхози, „Фарғона“ ресторани, „Тошкент“ меҳмонхонаси, „Пахтакор“ стадиони, Ҳамза театри, „Ватан“ кинотеатри, Пушкин боғи...

16. Газета, журнал, адабий ва илмий асарларнинг номлари: „Совет Ўзбекистони“ газетаси, „Шарқ Юлдузи“ журнали, „Фарҳод ва Ширин“ достони, „Олтин водийдан шабадалар“ романи, „Кукан батрак“ поэмаси, „Ҳозирги замон ўзбек тили“...

Таркибли отлар тузилиш жиҳатдан, асосан, қуйиллагича бўлади:

1. От ва отдан: а) ҳар икки компоненти атоқли отлардан: Ҳамза Ҳакимзода Нийзий, Алексей Максимович Горький, Зафар Дийёр.. б) ҳар икки компоненти турдош отлардан: алоқа бўлими, чет тили... в) бир компоненти атоқли отдан, бошқаси турдош отдан: Ленин мукофоти лауреати, Днепр дарёси, Қазбек тоғи каби.

2. Сифат ва отдан: миллий даромад, қаратқичли аниқловчи, ўтимли феъл, жараангли ундошлар...

3. Сон ва отдан: беш йиллик план, саккиз йиллик мактаб, ўн биринчи синф, йигирма учинчи сьезд...

4. Сон, сифат ва отдан: иккинчи даражали бўлак, бир маҳражли каср, уч хонали этак, ўн икки бармоқли ичак...

5. Сон ва сондан: ўн бир, бир юз элик, икки юз...

6. Рағиб ва отдан: уялаб экиш, алмашлаб экиш...

Таркибли отларнинг бирикиш характе-

рини, ясалиш қолипиға кўра, уч асосий типға ажратиб кўрсатмоқ мумкин:

I. Қаратқичли. Бунда белгисиз қаратқич ва қаралмиш ўзаро бирикиб, предмет, идора, ташкилот кабиларнинг номларини билдиради: шаҳар совети, пионерлар саройи, Министрлар Совети, Орол денгизи каби.

II. Изоҳловчили. Изоҳловчи билан изоҳланмиш ўзаро бирикиб, касб-хунар, қариндош-уруғ, тахаллус, лақаб кабиларни ифодалайди: механик-ҳайдовчи, Мирҳайдар ота, Мусо Тошмуҳамедов Ойбек, Тошмат қарнайчи каби.

III. Сифатловчили. Сифатловчи билан сифатланмишнинг ўзаро муносабатидан туғилади: қўшма гап, Олий Совет, Қонли яқшанба, Атлантик океан, Биринчи Май каби.

Таркибли сўзлар қанча сўздан тузилмасин, бари бир икки қисмдан иборат бўлади: етакчи ва ёрдамчи. Таркибли сўзларда етакчи сўз одатда охириги сўз бўлади: Биринчи Май намоёйиши, Маориф министрлиги, педагогика институти каби мисолларда намоёйиш, министрлик, институт сўзлари етакчидир. Аммо таркибли сўзларнинг состави кенгайиб, етакчи сўзнинг ўзи таркиб-лига айланиши ва бутунча етакчи сўз бўлиб қолиши мумкин. Масалан, Ўзбекистон Маориф министрлиги, Қўқон педагогика институти таркибли сўзлари аниқловчилар билан кенгайиши натижасида маориф министрлиги, педагогика институти бир бутун ҳолда етакчи сўз бўлиб келяпти.

Таркибли сўзлар гапда гап бўлагин вази-фасида келади: Ўзбекистон Олий Совети Президиуми меҳнатда ўрнатилган кўрсатган ки-шиларни мукофотлади жумласида Ўзбеки-стон Олий Совети Президиуми эға вази-фасида, Коммунистик партиядан чексиз мин-натдормиз гапида эға, Коммунистик пар-тиядан тўлдирувчи вази-фасида келяпти.

Таркибли сўзларнинг энг кўпи от, сифат ва сон туркумида учрайди.

ТАНҚИД ВА БИБЛИОГРАФИЯ

ЎЗБЕКИСТОНДА ТАРЖИМА ТАРИХИДАН

Таржимашунослик республикамызда ёш, аммо жадал суръат билан ривож топаётган соҳа. Бу фикр шу соҳада яратилган асарларнинг сонигагина нисбатан эмас, балки уларнинг савиясига ҳам тааллуқлидир. Жуманиёз Шариповнинг «Ўзбекистонда таржима тарихидан»¹ монографиясини эса ўзбек таржимашунослигининг энг сўнгги йирик маҳсули деб баҳоламоқ керак.

Китобда «Муҳаррир муқаддимаси»нинг берилиши ҳар жиҳатдан мақсадга мувофиқдир. Чунки юксак илмий савияда ёзилган бу муқаддима ўқувчилар диққатини асарнинг асосий масалаларига жалб этади, унинг ютуқ ва камчиликларини тўғри баҳолашларига имконият яратади.

Олим ўз олдида революциягача бўлган ўзбек таржима адабиёти тарихини тадқиқ этиш, унинг тараққиёт босқичлари ҳамда етакчи принципларини илмий асосда белгилашдек мураккаб вазифани қўяди.

Шу ўринда китобнинг номи унинг моҳиятига тўла мос келмагандай туюлади: ўзбек таржима тарихини ҳозирги Ўзбекистон доирасида чеклаш тўғрими? Ҳозир Ўзбекистон доирасига қирмайдиган, аммо революцияга қадар ўзбек адабиёти ривож топган, ўзбек таржимачилигининг ўзига хос мактаби шаклланган жойлардаги таржима намуналарига қандай қараш керак (масалан, XVIII асрдаёқ Хомуши каби забардаст таржимонлар етишиб чиққан ва «Шоҳнома»нинг юксак таржимаси яратилган ҳозирги Синцизи вилояти)?

Ваҳоланки, китобда унинг сарлавҳаси доирасидан ташқарида яратилган таржима намуналари (ўзбек тилидаги, албатта) ҳақида ҳам, тўлиқ бўлмаса-да, сўз юритида (бундиз мумкин ҳам эмас).

Асарнинг умумий савияси ҳақида шунини айтиш керакки, унинг араб, форс тилларидан қилинган таржималарга бағишланган биринчи қисми (шартли равишда)га нисбатан рус тилидан қилинган таржима-

лар тарихи таҳлил қилинган кейинги қисми янги фактик материалларга бойлиги билан ҳам, илмий савияси билан ҳам анча юқори туради.

Худди шу қисмда муаллифнинг таржима намуналарига нисбатан ижодий ёндашиши, бу соҳадаги ютуқлари кўзга яққол ташланади.

Асарнинг муҳим фазилатларидан бири — фактик материалларга бойлигидир: муаллиф фақат соф адабий асарлар таржимаси билангина чекланмайди, шунинг билан бирга, тарихий-фалсафий, диний асарлар таржимасига ҳам махсус тўхтади, шунга доир асарлар ҳақида маълумот беради. Зотан, шундай бўлиши ҳам керак. Чунки биз илмий-тарихий ҳамда диний деб тушунган асарлар маълум даражада бадний адабиёт намуналари ҳамдир (услуби, бадний эпизодларнинг кўплиги; ҳатто кўпчилиги шеърда ёзилган).

Муаллифнинг ютуқларидан бири шундаки, у таржима тарихини социал-сиёсий муҳит ва умуман маданият тарихи билан узвий боғлиқ ҳолда текширишга ҳаракат қилади. Лекин баъзан меъёрдан чиқиб ҳам кетади: конкрет илмий таҳлил ўрнини ортиқча тафсилотлар эгаллайди (кўпинча тарих китобларидан олинган).

Муаллиф таржима адабиётларининг тақдир масаласига жиддий эътибор бериб, жуда тўғри иш қилган. У, таржима намуналари устида сўз юритар экан, тўлиқ бўлмаса-да, ҳар бир асарнинг қўлёзма нусхалари, уларнинг тарқалиши, шунингдек нашр ва ноширлари ҳақида маълумот беради, уларнинг илмий қимматини белгилашга ҳаракат қилади.

Китоб охирига баъзи таржима намуналари ҳамда фотокопияларнинг илова қилиниши, хйла бой библиография берилиши асарнинг илмий қимматини янада оширади.

Ўзбек таржима тарихининг бир неча асрлик даврини биринчи марта яхлит ҳолда тадқиқ этишга бағишланган ушбу асар ўзининг оригинал композицияси, бой ва мураккаб фактик материалларни қамраб олганлиги билан ўқувчини ўйлашга, мулоҳаза юритишга мажбур этади.

Бизнингча, асарнинг кўзга ташланадиган

¹ Жуманиёз Шарипов, Ўзбекистонда таржима тарихидан, Тошкент, «Фан» нашриёти, 1965. (Масъул муҳаррир: филология фанлари кандидати Ғайбулла Саломов.).

энг характерли хусусияти — унинг обзор характерида бўлиши ва маҳорат масаласининг етарли даражада ишланмаганлигидир. Албатта, бу асарда жуда катта давр қамраб олинганлиги билан изоҳланади. Аммо асар ҳақидаги барча мулоҳаза ва эътирозлар ана шу масалага бориб тақалади.

Маълумки, таржима тарихимиз ниҳоятда бой ва шунинг билан бирга, мураккаб хусусиятларга эга. Айниқса, XVIII ва XIX асрларга келиб махсус таржима мактаблари (Синцян, Хоразм) вужудга келди. Ана шу жойлардаги таржимачилик ва уларнинг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш умуман таржима тарихининг асосий боسقичлари ҳамда принципларини аниқлашга имкон беради. Бу вазифанинг амалга оширилиши кўп жиҳатдан яна бир бошқа масалага — таржима асарларининг критерияси, таржима ва оригинал асарлар ўртасидаги чегара масаласига боғлиқдир. Худди шу масаланинг ҳал этилмаслиги (тўлиқ бўлмаса-да) оқибатида ушбу асарда, биринчидан, баъзи бир асарлар, илмий асосланмаган ҳолда, таржима адабиёти қаторига киритилган («Лисон ут-тайр», «Китоби Сайқалий», «Қиссан Иброҳим бинни Адҳам» ва бошқалар). Иккинчидан, жуда кўп асарлар, хусусан, форсий манбалар асосида яратилган поэтик асарлар эътибордан четда қолган. (Ҳамдакийнинг бир неча шеърӣ «таржима»си, «Сирож ул-окизин», Едгорийнинг «Таржимаи қиссан заркум», Доъийнинг «Манзар»и, «Шарҳи қасидаи «Бурда» ва бошқалар. Айниқса, «Шарҳи қасидаи «Бурда» ўзига хос хусусиятларга эга: аввал арабча байт, сўнгра насрий изоҳ ва охирида шеърӣ таржима берилади².) Учинчидан, муаллиф кўп асарлар ҳақида (уларнинг том маънодаги таржима эканлигига шубҳа қилса керак) «ўзгартириб таржима қилган», «қайта ишлаб таржима қилган» каби умумий гапларни ишлатади (64, 82-бетлар). Шунингдек, муаллифнинг баъзи терминлар ҳақидаги фикрларига ҳам қўшилиб бўлмайди. У ёзади: «Бизнингча, «эркин» ва «ижодий» таржима тушунчаларини бир-бирдан фарқламоқ керак. Ижодий таржима илмий аниқ ва бадий муқобил таржима демакдир, яъни асарнинг руҳини, маъносини, образини тўла бериш демакдир» (207-бет). (Бундан чиқди, эркин таржима ижодий иш эмас экан-да?!)

Бизнингча, муаллиф таржима тарихига доир материалларни синчиклаб саралаш, таржима тарихини муайян боسقичлари учун муҳим ва характерли бўлган намуналарни чуқурроқ таҳлил этиши лозим эди. Бир асарнинг бир неча таржимасини аслига солиштирган ҳолда қиёсий ўрганиш эса ҳар бир таржимоннинг маҳоратини кўрсатибгина қолмай, уларга хос умумий ва индивидуал томонларни ҳам очиб беради, шу йўл билан таржима тарихининг асосий

принципларини аниқлашга ҳам имкон яратилади. Ҳатто, XIX асрнинг II ярмида Хоразмда бир асарнинг турли қисмлари ҳар хил шахслар томонидан таржима қилинган. Улар иш процессида умумий бир принципга риоя қилганим ёки йўқми? «Чидил ҳадисининг Навоий томонидан қилинган таржимаси бўлгани ҳолда, XX аср бошларида Муҳаййир ҳам (бу ҳақда китобда бирор гап йўқ) шеърӣ таржима қилган. Булар ўртасидаги фарқ нимадан иборат? Ана шундай саволларга жавоб бериш ўрнига муаллиф кўпроқ мана бундай умумий баҳо бериш билан чекланади: «Шундай қилиб, «Раъно ва Зебо»нинг бир неча мустақил таржималари бор, лекин таржимонлар бир-бирларининг таржималарини кўрмаганлар, ҳар қайсисининг таржимаси ўз йўлида аҳамиятга эгадир» (138-бет). «Ушбу китоб содда тил билан тушунарли қилиб таржима қилинган» (148-бет).

Китобда таржима тарихида салмоқли ўрин тутган катта ва муҳим асарлар таржимаси баъзан етарли баҳоланмайди; муаллиф баъзан ана шу намуналар билан чуқур танишмай, уларнинг хусусиятларини атрофича ўрганмай, юзакӣ маълумотлар беради. У «Бадоеъ ул-вақоеъ» таржимаси ҳақида шундай ёзади: «Бу қимматбаҳо китобнинг таржималари кўп. «Бадоеъ ул-вақоеъ» асарини Хивада Диловархўжа Оллоқулихоннинг топишириғи билан таржима этган (инв. № 1093 ва 3344). Бу асар 1875 йилда кўчирилган» (69-бет).

Аввало, бу асар таржимаси ҳақида китобнинг XVI аср бобида эмас (китобда шундай қилинган), балки XIX асрнинг I ярми (1826) қисмида гапириш лозим эди. Қолаверса, Диловархўжа таржимасининг фақат 1875 йилдагина эмас, балки 1829 йилда кўчирилган иккита қадимий нусхаси Шарқшунослик институти фондида (инв. № 3344) ҳамда Ленинградда мавжуд. Шунингдек, Шарқшунослик институти фондида шу асарнинг XX аср бошида Хоразмда Муҳаммад Аминтўра томонидан қисқартириб қилинган таржимаси ҳам сақланади (инв. № 7431).

Асарда бир қатор чалкашликлар ҳам учрайди. Жумладан, муаллиф «Равзатус-сафо» таржимасини ҳақида гапириб, Огаҳийнинг ўз гапини келтиради: «Равзатус-сафознинг иккинчи дафтаридан ҳафтор ё (и) изомнинг воқеаси, учланчи дафтари...» (107-бет). 130-бетда ёзади: «У (Муҳаммад Назар — Е. И.) «Равзатус-сафознинг VI жилди ярмини ҳамда VII жилдини тўла таржима қилди», 146-бетда эса: «...Олтинчи жилдининг бир қисмини Муҳаммад Назар, еттинчи жилдини Огаҳий таржима қилган». Бундай ҳолни турли саналар, асар номларида ҳам учратиш мумкин.

У, бир ерда Муиннинг «Фирдавс ул-икбол» асари ҳақида «интиҳосига етказилган бу китоб» (95-бет) деб ёзади, бошқа бир жойда «туғалланмаган» деб айтади (107-бет).

Бундай ҳолни баъзан авторнинг назарий хулосаларида кўриш мумкин. У, ҳатто ўзи-

² ЎзССР ФЛ Шарқшунослик институти, инв. № 8822.

ИЛМИЙ АХБОРОТ

ЮҚОРИ ҚАШҚАДАРЁ ШЕВАЛАРИДА «СУВУТЫ»НИНГ МАЪНОСИ

Юқори Қашқадарё шеваларини ўрганиш бўйича уюштирилган диалектологик экспедициялар даврида биз *сувуты* (баъзан *су::ты, суғути*) сўзини деярли ҳар бир қишлоқда учратдик. Унинг турли жойда турлича изоҳланиши, ҳар хил маънода ишлатилиши диққатимизни ўзига тортиди. Бу сўзнинг англатган маъноларини ҳаммасини кузатиб бориш ва ҳисобга олиш мақсадида мазкур территориядаги Чироқчи, Яккабоз, Қамаш, Шаҳрисабз ва собиқ Китоб, Мироқи районлари аҳоли пунктларида унинг қандай изоҳланишига алоҳида эътибор бердик. Тўпланган фикрларни қуйидагича группалаштириш мумкин:

1. Чироқчи ва Яккабоз районларининг аксарият аҳолисини ташкил этган сарой, уз, қутчи, қовчин, минжир ва бошқа уруғ вакиллариининг айтишича, Шаҳрисабз ва Китоб районлари марказидаги аҳолига тақдид тарзида қишда *санда*л вазифасини ўтайдиган оёқни иситиш усули *сувуты*||*су::ты* дейилган, яъни ўтовда олов ёниб бўлгандан сўнг ўртадаги чўғнинг икки томонида кўмилган иккита айри чўпга бир таёқ кўндаланг қўйилиб, унинг устига кўпинча чакмон ёки тўн, баъзан кўрпа ёпилганда ичига оёқ тиқиб ўтирилган. Хуллас, сандалга оёқни тиқиб ўтиргандай қилиб исинишни *сувуты* қиёв отырдық, *сувуты* қылдық дейишган.

2. Китоб посёлкасининг макрид, чечак ва чилжугут (баъзан чилжигит) каби аҳоли пунктларида яшовчи шева вакиллари *сувуты*ни боғдорчилик ва эпчэкэрлик (лалмикорликнинг акси, яъни суғориш усули билан деҳқончилик қилиш) билан шуғулланувчи кишиларга нисбатан қўллаганлар.

Дарҳақиқат, посёлканинг ғарби шимолдаги марказга жуда яқин бўлган Очамайли, Болқон қайчили, Айрончи сингари қишлоқлар аҳолиси ўзларини *сувуты* деб ҳисоблашларининг асосий боиси уларнинг асосий машғулоти боғдорчилик ва обхакорликдан иборат эканлигида, деб билади.

3. Китобнинг тоғли қишлоқларида турувчи барлослар чорва молларининг фарқига етолмайдиган кособ кишиларни *суғути* дейишади.

4. Собиқ Мироқи район территориясидаги

Оммоғон, Хитой, Шўрқул, Бошқоб қишлоқлари аҳолиси эса, Қорадарахт ичида яшовчиларни *сувуты*||*суғути* деб атайдилар. Қорадарахт дейилишига сабаб — мазкур қишлоқлар тоғ этакларида жойлашган бўлиб, бу ер билан Китоб ва Шаҳрисабз ўртасида анчагина қир-адирлар ва лалмикор ерлар бор. Баландликдан кўринган Китоб ва Шаҳрисабз узоқда бутунасига дарахт билан қоплангандай қоп-қора бўлиб кўзга ташланади.

5. Китоб ва Шаҳрисабз районларининг шимол шимолдаги қишлоқларда яшовчи аҳоли тилида ҳам бу сўзнинг чорвачилик ва деҳқончилик ишларини яхши билмайдиган кособ кишиларга нисбатан ишлатилиш ҳоллари учради.

Кўриниб турибдики, бу сўзнинг изоҳланиши шаҳар (яъни Китоб ва Шаҳрисабз) атрофидаги турли жойларда турлича бўлса ҳам, мантиқан ягона бир нарсани англатаётир, яъни шаҳар ичида яшовчи аҳолига нисбатан ишлатилмоқда.

Лингвистик жиҳатдан ёндашганда, *сувуты* (су: ты, суғути) сўзи *сўғди*(и) сўзининг жонли тилдаги талаффуз шакли эканлиги равшан. Чунки қичпоқ группа шеваларининг фонетик қонуниятига кўра, сўзнинг ўртасида келган (ғ) товуши (в)га ўтади¹ (солиштиринг: қэр жэвады — қор ёғади, қыс тувулды||қыс ту: лды — қиз туғилди) ва [в]нинг бу ўринда ундошдан кўра унлига яқинроқ талаффуз этилиши натижасида яна битта [у] ортади ёки ультратўзүк [у] унлиси ҳосил бўлади. Шунингдек, бу сўзнинг охирида [и] товушининг сақланиши ҳам халққа, аҳолига нисбатан ишлатилаётган термин эканлигидан далолат беради (солиштиринг: эрзи, ҳунни<ҳинд халқи каби).

Бу сўзнинг турли қабила ва уруғ вакиллари томонидан турлича тушунилиши ва ҳар хил изоҳланишининг сабаби бизнингча, қуйидагичадир: илгари Кеш деб аталган ҳозирги Китоб ва Шаҳрисабз территорияси

¹ Барлослар ва оммогонлилар тилида *суғути* тарзида талаффуз қилинади. Чунки буларнинг тили шаҳар тип шеваларга жуда яқин.

эрамининг биринчи минг йилликларигача ҳукм сурган Суғд давлатига қарашли эканлиги тарихдан маълум. Ҳатто, Суғд шаҳарлар киялигининг уч конфедерациясига бўлинган пайтда, шулардан бирини — Қашқадарё водийсида Кеш деб аталган².

Тарихий манбаларда айtilишча, XI—XII асрларда Ўрта Осиёга қипчоқлардан бўлган бошқа қабилалар кўчиб келишган³. Юқори Қашқадарё территориясида ҳозир ҳам Хитой, Қангли топонимик номларининг мавжудлиги қачонлардир шу ерларда ҳам бу уруғ вакиллари яшаганлигидан далolat беради.

Маълумки, XIII асрнинг бошларида Ўрта Осиёга мўғуллар, XV аср охири ва XVI аср бошларида эса Дашти Қипчоқдан Шайбонихон бошлиқ туркий қабилалар бостириб киради. Мўғул ва турк қабилаларининг аралашувидан эса манғит, кўнғирот, қият, қипчоқ, кенегас, қирқ, минг, юз, сарой, қушчи⁴ қабиладан иборат ўзбек қабила-уруғлари ташкил топади. Буларнинг деярли ҳаммасидан ҳозирга қадар ҳам Юқори Қашқадарёда вакиллар бор.

Булардан ташқари, шу территориянинг ўзида барлос, мусо-бозор, қовчин, жалойир, чилжигит, минжири, очамайли сингари яна ўнлаб қабила-уруғларнинг вакиллари учратиш мумкин.

Суғут сўзига берилган изоҳлардан маълумки, XI—XII, XIII, XV—XVI асрларда Ўрта Осиёга юриш қилган турли қабила-уруққа мансуб турк-мўғул вакиллари Юқори Қашқадарё территориясига ҳам келиб шаҳар атрофидаги чорвачилик учун қулай бўлган яйловларда ва тоғ этакларида жойлашган. Улар, албатта, ўтовда яшаган, сандалини умуман билишмаган ва шаҳар халқи билан улар ўртасида ўрнатилган алоқа, борди-келдилар натижасидагина кейинчалик шаҳарликларнинг сандалидан фойдаланишини билганлар. Бир неча асрлар давомида бу сўз юқорида айtilгандай исиниш усулига айланиб қолган.

Китоб ва Шаҳрисабз марказларида яшовчи аҳоли (кўпинча қариялар) асосан чорвачилик ва қисман даламкор галлачилик билан шуғулланувчи қипчоқ-мўғул қабила-лари вакиллариининг ўзларига нисбатан *су-*

вуты — *суғут* дейишларини тан олади. Шу билан бирга, шаҳар аҳолиси уларни *өзбек. Өзбәтлә* деб, булар эса, ўз навбатида, шаҳар ичиди (Қитоб ва Шаҳрисабз марказларида) яшовчиларни *тәжик, тәжикләр*, деб юритишларини ҳам алоҳида қайд этиш керак. Ваҳоланки, шаҳардагилар ҳам ўзбеклар, улар ўзларини «биза-өзбек» дейишди. Бироқ қипчоқ группасидаги аҳоли томонидан буларни *тәжик* деб юритилишига албатта айрим сабаблар ҳам бор. Биринчидан, буларнинг шевасида қипчоқ группа шевалирида мавжуд бўлган сингармонизм қонунияти йўқ. Натижада, унлилар системаси тожик тилидаги (тўғрироғи тожик шевалиридаги) сингари асосан, б фонемадан иборат бўлиб қолган. Шунингдек, у ўзининг умуман шаҳар тип шеваларига хос бўлган *ә-ланиш, й-ланиш* сингари кўпгина фонетик ва сингармонизмнинг бор-йўқлиги билан изоҳланадиган бир қатор грамматик хусусиятлари билан, лексика соҳасида эса, форс-тожик ва араб тилларидан кирган сўзларининг ниҳоятда кўпчилиги билан қипчоқ группа шевалиридан ажралиб туради. Шунинг учун ҳам, қипчоқ группасига мансуб бўлган аҳолининг айтишича, шаҳарликларнинг шеваси аслида тожикча бўлиб, ўзбекча гаплашаётган кишининг тилига ўхшайди. Иккинчидан, Китоб ва Шаҳрисабз марказларида ўзбеклар билан бир қаторда Бухоро ва Самарқанддан келиб қолган икки тилли билувчилар ва атрофдаги тожик қишлоқлардан келиб шаҳарлик бўлиб қолганлар анчагинани ташкил этган. Бундан ташқари, ҳар иккала район марказида «жуғутон гузар» деган маҳаллалар бўлиб (ҳозир фақат Шаҳрисабзда бор), у ерда ўзбек ва тожик тилида баб-баравар гаплаша оладиган Бухоро яҳудийлари яшаган. Шунингдек, бу ердаги маҳаллий халқнинг жуда кўпчилиги тожик тилида ҳам гаплаша олган ёки яхши тушунган. Учинчидан, Китоб ва Шаҳрисабз марказларидаги аҳоли ўзининг расм-русум, урф-одатлари (меҳмон кутиш, таом тайёрлаш, тўй ва аза маросимларини ўтказиш ва бошқалар) жиҳатидан ҳам қипчоқ группасидагиларга нисбатан Бухоро, Самарқанд марказларида ва атрофдаги тожик қишлоқларида яшовчи икки тилли (тожик ва ўзбек тилларида бирдай муомила қила оладиган) аҳолига анча яқин туради.

Б. Жўраев,
филология фанлари кандидати

БУХОРО ХАТТОТЛИК МАКТАБИНИНГ АЙРИМ ВАКИЛЛАРИ ҲАҚИДА

Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида IX—X асрдан бошлаб XX аср бошларигача кўчирилган нодир қўлёзмалар сақланган.

Бу қўлёзмалар алоҳида асарлар каталого бўйича 80 мингдан ортиқ бўлиб, турли

хатлар (кўфий, сулс, насх, настаълиқ, шикаста, девоний, риқоъ, риқъа ва бошқалар) билан кўчирилгандир. Қўлёзма асарларнинг кўпчилиги араб, форс, ўзбек, озарбайжон ва бошқа тилларда ёзилган.

Қўлёзма фонддаги кўпчилик асарлар (илк хаттотлар кўчирган қўлёзмалардан ташқа-

² Қаранг: «Народы Средней Азии и Казахстана», I, М., 1962, стр. 74.

³ Уша асар, 172-бет.

⁴ Уша асар, 171—172-бетлар.

ри) Ўрта Осиёнинг марказий шаҳарлари: Бухоро, Хоразм, Фарғона, Самарқанд ва Тошкентда яшаган ижодкор хаттотлар томонидан XIV асрдан XX аср бошларигача қўчирилган. Булардан бир қанча қўлёзмалар улуг олимларнинг ўз қалами билан ёзилган автограф (дастхат) асарлардир. Шунингдек, фондда сақланаётган қўлёзма асарлар ичида бир қанча машҳур, хатсанъатининг устодлари — Эрон ва Ҳирот мактабининг ижодчилари, атоқли хаттотлар Мир Али Табризий, Султон Али Машҳадий, Султон Муҳаммад Хандон, Дарвеш Али Муҳаммад Тоқий, Мир Али Хиравий, Муҳаммад қотиб ва бошқаларнинг меҳнати билан бунёдга келган ёдгорликлар ҳамда Бухоро мактабининг устодлари, бухоролик Мир Ҳусайн Катанкий, Мир Убайд, Мир Муҳаммад Самарқандий, Ҳожӣ Мир, Султон Маҳмуд, Мир Чалма Искандар, Маҳмуд Шохобий, Ҳожӣ Ёдгор, Маълавий Соқий, Мирза Исҳоқ, Юнусхўжа ва бошқалар томонидан сулс, насх ва настаълиқ хатлари билан қўчирилган нусхалар мавжуд.

XV—XIX асрлар давомида Ўрта Осиё территориясидаги марказий шаҳарларда маълум хаттотлик мактаблари ташкил топди. Бу тўрт мактаб (Бухоро, Хоразм, Фарғона ва Тошкент) хаттотларининг қўлёзмалари қисман насх хати билан, кўпчилиги настаълиқ хати қондалари асосида қўчирилгандир. Бу қўлёзмаларнинг хатлари ҳусни хатнинг қонда ва услублари нуқтан назаридан ўзининг гўзаллиги ва қондага мувофиқ ёзилганлиги билан алоҳида ажралиб туради.

Ажойиб нодир ёдгорликлар қолдирган бу хаттотларнинг кўпчилиги китобат — қўчириб касби билан шугулланиб, фақир ҳолда ҳаёт кечирган. Шунингдек, шеърят соҳиб бўлиб ҳам танилган ижодкор шоирлардир.

Биз бу мақолада Ўрта Осиёнинг йирик хаттотлик мактаби — Бухоронинг машҳур хаттотларидан айримларининг таржимаи ҳоллари билан муҳтарам ўқувчиларни таништириб ўтамиз:

Мир Али Ҳиравий. Мир Али Ҳиравий Ҳиротда туғилиб, Машҳадда тарбия топган. Баъзилар Мир Муҳаммад Боқирни Мир Алининг отаси деб билганлар. Аксинча, у Мир Алининг ўғлидир.

Мир Али ўз замонасининг шухратли, донгдор хат усталиридан бири бўлиб, хатнинг равиш ва рафтида ягона эди. Қўчирган китобатига Қотиби Султоний, Мир Али Қотиб, Али Ҳусайний Ҳиравий, Фақир Мир Али ва Мир Муҳаммад Али деб турлича имзо қўяди.

Шайбонийлардан Убайдуллаҳон ҳукмронлик доирасини кенгайтириш мақсадида 1529 йилда Хуросон пойтахти Ҳирот устига юриш қилиб, уни босиб олади. Ғалаба қозонган Убайдуллаҳон Ҳиротнинг олим ва фозилларини, шоир ва ҳунаромандларидан бир гуруҳини мажбурий равишда Бухорога олиб келади. Бу санъаткорлар орасида Мир Али Ҳиравий ҳам бор эди.

Мир Алининг иншо ва шеърда кучли

табиати бор эди. Мана, унинг қитъаларидан бир намуна:

چهل سال عمرم نچط شد تلف
سرزلف خط نامد آسان بکف
زمشقشدمی هر که فارغ نشست
چورنک حنا رفت خطش زدست

Таржимаси: Қирқ йил умрим хат билан тугади, бироқ хат кокилининг учи осонлик билан қўлга келмади; кимки хатнинг машқидан бирор нафас бўш ўтирар экан, хинганин рангидек хати ҳам қўлдан ўчиб кетади.

«Рисолан кутбийя»да айтишича, Мир Али Зайниддин Маҳмуднинг шоғирдидир. У ҳолда билвосита Султон Али Машҳадийнинг шоғирди бўлади.

Қаламқаш аҳилларидан кўпчилиги қитъа ёзишда Мир Алининг хатини, қаламининг диққатини Машҳадийникидан кучли ҳисоблайдилар, бироқ равиш, кашиш, курси ва доираларда Машҳадийникининг яна ортиқлигини таъкидлайдилар.

Мир Али форс тилидаги шеър қондаларидан «изҳори мизмар» (олмошни атоқли ном билан билдириш) қондасига усту эди. Бобир номига айтган шеърда шу қондани ишлатган:

سرمن خاک در پادشه ملک که هست
فخر شاهان مالک شرف نسل تیمر
پادشاه فضلا، کان سخا، بحر کرم
سر ارباب هنر شاه محمد بابر¹

Таржимаси: Меннинг бошим мамлакат подшоҳи эшигининг тупроғидир, чунки у Темур наслининг шарафи, мамлакат шоҳларининг шоҳи, саҳоват манбаи, қарам дарёси ва ҳунарфан арбобининг бошлиғидир.

Мир Али 1559 йилда вафот этиб, Шайх Юсуфиддин Боҳарзий ёнига қўйилган². Қабри Бухоронинг Фатҳобод деган жойидадир. Шунинг учун Мир Али Фатҳободий номи билан шухратланган³.

Мир Али Бухорода настаълиқ хатининг устоди бўлиб танилади. У бу ерда турини истамаса ҳам китобатнинг кўплиги, тевагани шоғирдлар ўраб олганлиги ва улар томонидан зўр эҳтиром кўрсатилганлиги уни Бухорода туришга мажбур қилади.

Мир Али Бухорода таълим-тарбия ишларини авж олтирган, кўп шоғирдлар етиш-

¹ Ҳасан Нисорий, Музаққир ал-аҳдоб, Бухоро, 1588, қўлёзма, ЎзССР ФАШИ, № 2482, 89—90-бетлар.

² Ҳабиб, Хат ва хаттотон, Истанбул, 1887, 209-бет.

³ Шариф Маҳдум, Тазкират ал-хаттотин, Бухоро, 1923, ЎзССР ФАШИ, инв. № 2193, 251-бет.

тирган. Мир Ҳусайн Қаланкий, Ҳожӣ Мир, Султон Маҳмуд, Мир Чалма Искандар, Муҳаммад Маъсум, Мир Муҳаммад Самарқандий, Маҳмуд Шайхобийлар унинг энг машҳур шоғирдларидандир.

Мир Али Бухорода уйланди. Бу ерда жуда кўп асарларни зебо хати билан кўчириб, маданият тарихида қимматли ёдгорликлар қолдирди. Қози Нурулло Шуштариннинг айтишича, Мир Алининг авлодлари ҳозиргача Бухорода бор, баъзилари эса ҳатто Ҳиндистонга ҳам тарқалган⁴.

Мир Алининг кўчирган кўлэмалари Шарқ мамлакатлари ва Европанинг марказий кутубхоналарида мавжуд эканлигини Маҳдий Баёний зикр қилган⁵.

Мир Али томонидан кўчирилган Низомий Ганжавийнинг «Девон» (1494 йил), Ҳусрав Деҳлавийнинг «Фарҳод ва Ширин» (инв. № 9700)и, Ҳусайн Кошифийнинг «Ахлоқи Муҳсиний» (1502 йил, инв. № 2116)си, Муҳаммад Солиҳ Нидойиннинг «Ҳужжат ул-анзор» (1530 йил, инв. № 346)и ва Абдурахмон Жомийнинг «Тухфат ул-ахрор» (1531 йил, инв. № 2298) и ҳозирда мазкур институтнинг кўлэмалар фондида сақланмоқда.

Ленинграддаги Салтиков-Шчедрин номидаги Давлат кутубхонасининг Шарқ бўлимида Мир Али Ҳиравийнинг Орифийнинг «Гўй ва чавгон» (XVI аср), Аҳмадийнинг «Искандарнома» (1523 йил) ва «Қитъа намунаси» (XVI аср) каби Ҳиротда кўчирган кўлэмалари ҳам бор⁶.

Бу кўлэмалар гоёта нафис наस्ताълиқ хати билан кўчирилб, зарҳал жадвалларга олинган ва зийнатланган.

Ҳалвой. Мир Али Бухорога келган даврда бу ерда машҳур хат устоди бўлмиш Муҳаммад Амин Ҳалвойи ҳаёт эди. Ҳалвойи ўз замонасининг номдор хаттотларидан бўлиб етти қалам билан кўчирар, айниқса,

насих хатида шухрат қозонган эди. Бухорода унга шоғирд бўлмаган ўқувчи йўқ эди. Муҳаммад Аминнинг Ҳалвойи деган нисбаси отаси Аваз Бадал ҳалвочилик билан машғул бўлгани учун берилган. У 1543 йилда вафот қилган⁷. Ҳалвойи кўчирган нафис кўлэмалар бизга етиб келган.

Мирубайд. Мирубайднинг лақаби «Лўълу» («Марварид»)дир. Ҳалвойи шоғирдларидан бўлса ҳам устози унинг ёзган китобига ажабланиб эди. Талантли хаттот Мирубайд устозининг тутган равишини ўзгартиб, энг гўзал усулда ёза бошлади. Мирубайддан кейин чиққан барча хаттотлар унинг тутган равишини ихтиёр қилдилар. Ҳалвойи равииси амалдан ташланди, бироқ Ўрта Осиёда эътиборсиз қаралса ҳам Афғонистон, Ҳиндистонда Ҳалвойи равииси кўлланади. Мовароуннаҳрда барча хаттотлар Мирубайдга тақлид қилар эдилар. Шу замонларда (1500 йиллар теварағида) учта Мир майдонга келди. Бирини — хаттотлик бобида Мирубайд, иккинчисини — зийнатли лавҳалар чекишда Миршафий, учинчисини — ипак қоғоз ясашда Мир Иброҳим. Ҳар бирлари ўз ҳунарларида ягона эдилар. Мирубайднинг «Лўълу» дейилишининг сабаби ўша замоннинг хонин Убайдуллахон (XVI аср) томонидан китобат хизмати баробарига берилган ҳадялар ичида лўълу (марварид)нинг ҳам кўплигидир. Шунинг учун хаттотни «Лўълу» ва «Жавоҳиррақам» деб атаганлар. Мирубайднинг шоғирдлари жуда кўп бўлган, у 1601 йилда вафот қилган⁸.

Биз муҳтарам журналхонларни XV—XVI асрларда яшаб ижод этган бухоролик хаттотларнинг фақат учтаси билангина таништириб ўтдик. Аслида эса улар жуда кўп бўлиб, ижодлари ҳам ранго-рангдир. Уларнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида сўнграқ махсус ишмизда батафсил маълумот берамиз.

А. Мурадov.

⁴⁻⁵ Маҳдий Баёний, Паёми навин, Техрон, 1961.

⁶ Костыгова Г. И. Образцы каллиграфии Ирана и Средней Азии XV—XIX вв., М., 20, 21, 22-намуналар.

⁷⁻⁸ Муҳаммад Шариф Маҳмуд, Рисолаи хаттотон Бухоро, 1923, инв. № 2193, 257-бет.

ҚЎҚОН ШЕВАСИНИНГ ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ ВА ТАЯНЧ ШЕВАЛАРГА МУНОСАБАТИ

Қўқон шеваси ўзбек тили қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжасининг Фарғона группасига қарашли Марғилон-Қўқон диалектига мансубдир¹.

Қўқон шеваси қарлуқ-чигил-уйғур, шунингдек, қипчоқ ва ўғуз лаҳжасидаги ше-

узбекский литературный язык, Ташкент, 1933, стр. 20; Prof. Qazi Alim, Ozbek lahçalarini tasnifida bir taçriba, Ozdavnash, 1936, 20-бет; А. К. Боровков, Новый узбекский алфавит. ж. «Литература и искусство Узбекистана», кн. 3, 1940, стр. 91; ўша автор, Вопросы классификации узбекских говоров, «Изв. АН УзССР», 1953, № 5, стр. 59—73; В. В. Решетов, ўзбек тили қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжаси, «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1960, 5-сон; ўша автор, Ўзбек шеваларининг классификацияси, «Ўзбек тили ва адабиёти», 1966, 1-сон; Ш. Шабдурахмонов, Ўтақчи ўзбек шаҳар шеваларининг классификацияси масаласи, «Ўзбек тили ва адабиёти», 1965, 1-сон.

¹ Ўзбек диалект ва шеваларининг классификацияси ва уларда Қўқон шевасининг тутган ўрни ҳақида қаранг: К. К. Юдахин, Материалы к звуковому составу чагатайского языка, «Култура и письменность Востока», кн. IV, Баку, 1929; ўша автор, Узбекский язык, «Литературная энциклопедия», т. XI, М., 1939, стр. 498; Е. Д. Поливанов, Материалы по грамматике узбекского языка, выпуск I, Ташкент, 1935; ўша автор, Узбекская диалектология и

валар билан умумий ўхшашликка эга бўлиш билан бирга, аини вақтда, у шевалардан ҳамда ҳозирги ўзбек адабий тилидан фарқланадиган хусусиятларга ҳам эгаки, булардан айримлари қуйидагилардир:

1. Фонетика бўйича:

1. Қўқон шеваси унлилар состави жиҳатдан Тошкент, Жиззах ва бошқа шаҳар тип таянч шевалардаги сингари олтига (ъ, э, е, з, о, у) унли фонемаларга эга.

2. Андижон, Ўш, шунингдек, Қўқон атрофидаги қишлоқ шеваларида мустақил фонема сифатида мавжуд бўлган тил оди, юмшоқ э, у унли товушлари Қўқон шевасида айрим ўринларда позицион вариант сифатидагина ишлатилади.

3. э фонемаси айрим ўзбек шеваларидаги сингари Қўқон шевасида ҳам сўзларда тарқалиш ўрни жиҳатидан қуйидаги хусусиятларга эга:

а) шевадаги бир бўғинли сўзларда э фонемаси турғун: *эй, эт, ёш, тэй* || ад. орф. *ой, от, бош, тош*;

б) шевада икки бўғинли сўзларнинг биринчи бўғинида асосан э фонемаси қўлланади. Бироқ айрим сўзларда Тошкент шеваси ва ўзбек адабий тилидаги э унлиси ўрнига шевада э ёки а унлилари ишлатилади: Қўқон: *эпа, элма, эрқа, ёла, пэйа, ёдэт, ёдстёғ, йёлағъз*; Тошкент: *эпа, элма, эрқа, ёла, пэйа, ёдэт, ёдстуг, йёлағъз* || ад. орф. *опа, олма, орқа, бола, поя, одат, ёстиқ, ёлғиз*.

Шу нарса ҳам характерлики, баъзи икки бўғинли сўзларнинг биринчи бўғинида Қўқон ва Тошкент шеваларида, шунингдек, ўзбек адабий тилида ҳам э қўллангани ҳолда Андижон шевасида э унлиси ишлатилади: Қўқон: *эйнэй, чэйнэй, дэка, кэсэ, тэхчэ* || Тошкент: *эйна, чэйнэй, дэка, кэсэ, тэхчэ* || Андижон: *эйнёк, чэйнёк, дэка, кэсэ, тэхчэ* || ад. орф. *ойна, чойнак, дока, коса, тоқча*;

в) э унлисининг лаб-лаб в товуши билан ёндош ҳолда қўлланиши жиҳатдан Қўқон шеваси Тошкент шевасига яқинлашади. Самарқанд-Бухоро тип шеваларидан эса фарқ қилади. Қўқон, Тошкент: *эв, йэв, ээзэ, ёккэв, сёвун, қэвун, тэвуг, сёвга, нэвдэ* || Самарқанд-Бухоро: *эв, йэв, ээзэ, ёккэв, сэйләв, сёвун, қавун, тэвук, сёвгэ, нэвдэ* || ад. орф. *ов, ёв, овоз, икков, сайлов, совун, қовун, товуқ, совга, новда*.

Чуқур тил орқа қ, ғ товушларидан олдин (баъзи бир истисноларни кейинги ҳолдаси сифатида ҳисобга олмганда) э унлиси ўрнида а унлиси (*булағ, ортағ, қулағ* || ад. орф. *булоқ, ўртоқ, қулоқ* каби) қўлланадики, бу жиҳатдан Қўқон шеваси Марғилон, Андижон каби Фарғона тип шевалар билан яқинлашади.

Юқоридаги фактлар Қўқон шеваси э фонемасининг тарқалиши бўйича бир жиҳатдан Тошкент тип шевалар хусусиятини, яна бир жиҳатдан эса Фарғона тип шевалар хусусиятини сақлаганлигини кўрсатади.

4. Қўқон шевасига, умуман Фарғона гурппа шеваларига хос бўлган хусусиятлардан бири шуки, сўз охиридаги ад. орф.

қ товуши кўпчилик ҳолларда ғ товуши билан алмашади. Худди шу позицияда Тошкент шевасида қ ундоши кучли редукцияга учраши натижасида талаффуз этилмайди. Қиёс қилинг: Қўқон: *қатёғ, зёғ, қёшлаг, булағ* || Тошкент: *қату, зё: қёшлэ: булэ* || ад. орф. *қатиқ, оёқ, қишлоқ, булоқ*.

5. Ад. орф. *айтмоқ* феъли шевада кўпинча й ундоши тушган ҳолда *эйтм* (*мэ: эйтм, укам этэдэ* || ад. орф. *мен айтдим, укам айтади*) шаклида талаффуз қилинадики, бу жиҳатдан у Тошкент шеваси билан (*мэн ейтм, укам етэди*) қарийб бир хилдир.

II. Морфология бўйича:

1. Қарлуқ лаҳжасидаги кўпчилик шеваларда, шунингдек Қўқон шевасида ҳам қаратқич ва тушум келишиқ қўшимчалари фарқ қилинмайди. Фарғона гурппа шеваларида (Қўқон шевасида ҳам) қаратқич-тушум келишининг ассимилятив -мъ, -зё шаклларидагина мавжуд бўлиб, уларнинг кейинги тараққиёти -ъ шаклига келиб қолган: -мъ > -мъё > -ё; -мъ > -зё > -ё. Қўқон, Андижон: *эзёмъё > эзёмъёё > эзёмъё; йуртёмъё > йуртёмъёё > йуртёмъё; ёбзёмъё > ёбзёё > ёбзё, сёзёмъё > сёзёё > сёзёё* || ад. орф. *ёзимчи[н]г, юртимчи[н]г, бизни[н]г, сизни[н]г*.

2. Адабий тилдаги *мен, сен* олмошлари Фарғона, Марғилон, Тошкент, Жиззах ва бошқа кўпчилик шевалардагидек Қўқон шевасида ҳам *мэн, сэн* шаклида бўлиб, Андижон, Ўш шеваларида ўзбек адабий тилидаги каби *мен, сен* шаклидадир.

3. Эгалик аффиксларининг қўлланиши бўйича Қўқон шеваси Фарғона тип шевалар билан (Наманган тип шевалар бундан мустасно) бир қаторда туради ва айрим формалари (асосан, мазкур аффиксларнинг I шахс кўплик формаси) бўйича Тошкент тип шеваларидан фарқ қилади. Қиёс қилинг: Қўқон, Фарғона, Андижон: -мъз (*болга+мъз, қошнъ+мъз* || ад. орф. *болгамъз, қўшиммиз*); -ъмъз (*коз+ъмъз, гайрэт+ъмъз* || ад. орф. *кўзимиз, гайратимиз*); Тошкент: -вуз, -уз, -вузэ (*болгэ+вуз || -вузэ || -вэз, қошну+вуз || -вэз || -з*); -увуз, -уз, -увузэ, -увэз (*коз+увуз || увузэ || увэз, гайрэт+увуз || -узз*).

4. Феъллардаги тусланишнинг ҳар уч тури бўйича Фарғона тип шевалар асосан, бир хилликка эга бўлиб, Тошкент тип шевалардан I шахс кўплик формасининг тусланиши бўйича фарқ қилади. Қиёс қилинг: Қўқон, Андижон: *кордък || кордэй, корэмъз, корэйлык || корэйлык*; Тошкент: *кордву, корэвуз, корэйлуз* || ад. орф. *кўрдик, кўрамыз, кўрайлик*.

² Қиёс қилинг: Қумиқ тилида *мени атымы, мени итлереме*. Н. К. Дмитриев, Грамматика кумыкского языка, М., 1940, стр. 65.

³ Ё. Ғуломов, Тошкент диалектида эгалик аффикслари. В. И. Ленин номидаги Ўрта Осиё Давлат университетининг илмий асарлари, "Ўзбек тили масалалари", Тошкент, 1957, 174—175-бетлар.

Эгалик ва тусловчи аффикслар бўйича санаб ўтилган фактлар Фарғона тип шаҳар шевалари ўзбек адабий тилига морфологик жиҳатдан асосдир, деган тезисни тўлиқ равишда тасдиқлайди.

5. Шевада ўтган замон давом феъллини ясовчи *-ай+тър+ув+дъ || ай+тър+гэн+экан || -ай+тър+гэн+эмьш || -ай+тър+эб* аффикслари мавжуд: *кел+ай+тър+ув+дъм, эл+ай+тър+гэн+экан, кел+ай+тър+эб*.

Булардан *-ай+тър/ай+тур* аффикси Тошкент шеvasида *-вэт* (фонетик вариантлари билан) аффикси орқали (*ке+вэт+у+ув+дъ, ке+вэк+кэн+экан, ке+у+вэк+кэн+эмуш, ке+вэт+эб*) ифодаланади.

Ўзбек адабий тилида эса мазкур форма *-ёт* (*-йэт*) + *ган* аффикси ва *эди, экан, эмиш* тўлиқсиз феъллари орқали ифодаланади: *кел+а+эт+ган эдим, келаетган экан, келаетган эмиш*.

6. Фарғона группа шеваларида конкрет ҳозирги замон феъл формаси *-йэт* (*бэр-йэпт*/[ад. орф. *-яп*]) шаклида, Тошкент шеvasида *-вэт* (фонетик вариантлари билан) (*бэрвэт*), Наманган тип шеваларида *-ут* (*бэрут*), Самарқанд-Бухоро тип шеваларида эса *-еп* (фонетик вариантлари билан) (*бэреп*) формасида ишлатилади.

7. Феълнинг бўлишсиз формасини ясовчи ад. орф. *-ма* аффикси шевада *-мә//мъ* шаклида ишлатилади: *бълмәймән, бълмәйдъ, қарамәймәз, йемәймән*. Маълумки, й, дж, ч товушлари барча шеваларда э улисини торайтиради⁴. Бу ҳодиса *ә > е > ъ* ҳолатида кўринади. Қиёс қилинг: *бълмәйдъ > бълмәйдъ > бълмәймән > бълмәймән > бълмәймән*.

Тошкент шеvasида эса *-мъ* (*ә > ъ*) формаси домий ҳолатга айланган: *бълмәйдъ, етмәйсән, бълмәйдъ*. Тошкент шеvasида *ә > ъ* ҳодисаси бошқа ҳолатда ҳам (*-ма* аффиксиз) мавжуд: *бълй, бэрй*.

Юқоридаги фактлар Қўқон шеvasида

ә > е > ъ процессининг давом этаётганини кўрсатадики, шевада ад. орф. *-ма* аффиксининг *-мә//мъ* шаклида параллел қўлланиши бунинг далилидир.

8. Ўзбек адабий тилида қўлланувчи у ер, бу ер, шу ер, у ёқ, бу ёқ, шу ёқ ва булардан олдин ана, мана элементларини қўшиш орқали ясаладиган ўрин равишлари Фарғона ва Тошкент тип шевалараро турли фонетик ўзгариш билан ишлатилади.

Қуйидаги мисолларни солиштиринг: Қўқон: *эткәб, бәткә, шәткә*/[Тошкент: *откә, боткә, шоткә*]/[Андижон: *эйергә, бэйергә, шэйергә*]/[Наманган: *ейгә, бейгә, шейгә*]/ад. орф. у ерга, бу ерга, шу ерга. Яна қиёс қилинг: Қўқон: *ағ, бағ, шағ*/[Тошкент: *уёғ, буйёғ, шуйёғ*]/ад. орф. у ёқ, бу ёқ, шу ёқ.

9. Қўқон шеvasида фонетик ўзгариш билан қўлланадиган ад. орф. *-и* (б) равиш-дош аффиксининг функцияси Андижон ва Ўш шеваларида асосан *-гәч//гач* аффикси орқали ифодаланади: Қўқон: *йеб отьрәнг, эпкеләнг*; Андижон, Ўш: *йегәч отьрәнг, эгәч кенг*/ад. орф. *еб утиринг, олиб келинг*.

Юқорида келтирилган фактларга асосан мақолага қуйидагича хулоса аяш мумкин:

1. Қўқон шеvasи ўзининг фонетик-морфологик хусусиятлари бўйича ўзбек тили Фарғона тип шеваларининг *э-ловчи* гуруппасига мансубдир.

2. Шевада олти унали фонема мавжуд бўлиб, бу жиҳатдан Фарғона группа шеваларига нисбатан адабий тилга асос бўлган марказий шаҳар шеваларига яқин туради.

3. Мазкур шева морфологик хусусиятлари жиҳатидан Фарғона тип шеваларига мос келади. Айрим ҳолларда ўзига хос хусусиятлари ҳам бордир.

4. Қўқон шеvasи ўзининг ҳам фонетик состави, ҳам морфологик структураси бўйича ўзбек адабий тилига асос бўлган таянч шаҳар шеваларидан биридир.

Ш. Носиров.

⁴ Э улисининг й таъсирида е каби талаффуз қилиниши ҳақида қаранг: Н. К. Дмитриев, Материалы по османской диалектологии, „Фонетика Карама-лицкого языка“, Записки коллегии востоко-

ведов*, т. III, вып. 2, Л., 1928, стр. 436.

⁵ Мазкур сўзларга ўрин-пайт ва чиқиш келиши қўшимчалари қўшилганда ҳам асосий қисм ўзгармайди.

БАДИЙ ПОРТРЕТ ТАСВИРИ ҲАҚИДА

Одатда бадий асар таҳлил қилинар экан, унинг ғояси ҳақида фикр юритилади-ю, бироқ ғояни ифодаловчи воситалар кўпинча унутилади. Бу эса, таҳлилда бир ёқламалikka олиб келади. Ваҳоланки, ғояни тасвир воситаларидан ажратиб таҳлил қилиш асло мумкин эмас. Масалан, асар ғоясини ифодаловчи воситалардан бири — портрет тасвири олиб кўрайлик. Бадий портрет тасвири инсон қиёфасини ёрқинроқ, аниқроқ қилиб тасвирлаш санъатидир. Асар ғоясини тушунишда қаҳрамонлар портрети: юзи, кўзи, жост-мимикаси, гаплашиш

тони, кийим тасвирини таҳлил қилиш катта аҳамиятга эга. Санъаткор ёзувчилар қаҳрамоннинг ташқи қиёфасини шунчаки тасвирлаб қўя-қолмасдан, балки бу қиёфа тасвиридан уларнинг маънавий дунёсини очиб учун бир восита сифатида фойдаланадилар.

Бадий портрет тасвири асарнинг умумий ғоясига бўйсундирилган ҳолда қўшимча ғоявий-бадий нагузкани адо этса, қаҳрамон характерининг у ёки бу томонини акс эттирсагина ҳақиқий бадий портрет ҳисобланади. Портрет тасвири бадий

асар ғояси асосида текширишгина кўзланган натижани беради.

Портрет тасвирининг индивидуал характер яратишдаги ролини текшириш у ёки бу ёзувчининг образ яратишдаги маҳоратини ўрганишга ҳам имкон беради. Шунга қарамасдан, баъзи бир адабиётшунослар шу кунга қадар бадий портрет функциясини бир ёқлама талқин қилиб келмоқдалар. Масалан, адабиётшунос Е. Б. Тагер бадий портрет тасвирининг умуман илмий текшириш объекти бўлиши мумкин эканлигини инкор қилади. «Портрети мустақил илмий текшириш объекти қилиб олиш методологик нуқтан назардан ишончли оқламайди...» «...портрет тасвири таҳлил қилинар экан асосий диққат ташқи қиёфа белгилари билан характернинг алоқасига эмас, балки, ташқи қиёфа тасвирининг манерасига қаратилиши лозим»¹, деб ёзади. Агар санъаткор ёзувчиларнинг ижодий практикасини анализ қиладиган бўлсак, юқоридаги фикрнинг асоссизлигини кўрамиз. Л. Н. Толстой Чертовга ёзган хатларининг бирида «портретист учун энг муҳим нарса юз, кўз ифодаларини бериш бўлса, менинг мақсадим, ҳаётини картиналар воситаси билан қаҳрамоннинг руҳий дунёсини акс эттиришдан иборатдир»², — деган эди.

Демак, бадий портрет тасвирининг функцияси таҳлил қилинар экан, асосий диққат қаҳрамон портрети билан характерининг алоқасига қаратилиши лозим.

Баъзи адабиётшунослар Е. Б. Тагернинг фикрига қўшилмайдилар. Аммо улар ҳам бадий портрет тасвири функциясини бир томонлама таҳлил қиладилар. Масалан, адабиётшунос О. Икромовнинг фикрича, «Портрет тасвири образлар характерлари-

ни очишда асосий воситалардан бири...»³ китобхоннинг маълум образ ҳақида фикр юритишда қўшимча манба бўлиб ҳисобланади. Бу тўғри фикр. Лекин О. Икромов ўз фикрини мисоллар воситасида ишботлай олмайди. Сабаби, портретнинг функциясига бир ёқлама ёндашиш, яъни портретнинг психологик функциясини кейинги ўринга суриб чиқаришдир.

Портрет тасвири ҳақида фикр юритилар экан, унинг асар ғоясини ташишдаги ролини унутмаслик керак. Шунини айтиш керакки, портрет тасвири бадий образ яратишда ягона восита бўла олмайди. К. Ризаевнинг фикрича, «портрет тасвирида персонажнинг баъзан ёши, қайси ижтимоий табақага мансублиги, касби, машғулот, маданий савияси, «ўз даврининг кишиси» экани, шунингдек, характери, одоби, психикаси, руҳий аҳволининг ҳар қандай шартлилари ҳам ўз ифодасини топади»⁴.

Демак, бундан, К. Ризаевнинг фикрича, портрет тасвири образ яратишда ягона воситадир, деган хулоса келиб чиқади.

Одатда санъаткор ёзувчилар қаҳрамонлар ташқи қиёфасидаги характерли белгиларни танлаб, бўрттириб тасвирлаш йўли билан индивидуал характерлар яратадилар. Л. Н. Толстой «Тирилиш» романидаги асосий қаҳрамон — Катюша Маслова портретининг ўн олтинчи вариантыни ишлаган эди.

Ижод рецелтсиз бўлганидек, ёзувчи ҳам портрети ўзига хос йўл билан яратади. Бадий асардаги ҳар бир шахсни тип даражасига кўтаришда персонажларнинг ташқи қиёфаси тасвирини чизиш, шу орқали индивидуал портрет яратиш катта аҳамиятга эгадир.

П. Шермухамедов.

³ О. Икромов, Образлар характерликасида портретнинг аҳамияти, «Шарқ юлдузи», 1959, 2-сон, 136-бет.

⁴ К. Ризаева, Ўзбек прозасида бадий образ яратиш маҳоратининг баъзи масалалари, «Шарқ юлдузи», 1958, 7-сон, 140-бет.

-Т АФФИКСИ ҲАҚИДА

От сўзларга қўшилиб, кўпликни ифodalovчи -Т аффикси (вариантлари билан) туркий тилларда ҳам бўлганими ёки фақат мўғул тилига хосми, деган масала ўз вақтида бир қатор туркологларнинг диққатини жалб этган эди. Масалан, академик В. В. Радлов ва бошқа баъзи олимлар кўпликнинг бу аффикс билан ҳосил қилинишини „мўғулча ясалиш“, деб қарадилар¹. Бу хил қарашнинг тарафдорлари туркологларда ҳозир ҳам мавжуд.

Проф. Л. Н. Харитоновнинг қайд этишича, мўғул ёзма тилида [н, р, й] билан тугаган от сўзларга -т (ал. орф. -д) қўшилиб, кўплик ясалади. Шунинг таъсири

бўлса керак, жонли ёқут тилида шундай кўпликага эга бўлган иккита сўз қолган: *тойот* „господа“, *хотут* „госпожа“². Бу масала хусусида проф. С. Е. Малов бошқача позицияда. Унинг кўрсатишича, бу қўшимча туркий ёғорликларда мансаб билдирувчи тўрт-беш сўзда учрайди. Шунингдек, *орут* „место жительства“ (мисол В. В. Радловники), *сарват* (*сарва* „совға“ сўзининг кўплиги, мисол П. Н. Мелиоранскийники) сўзларининг охиридаги -т ни ҳам С. Е. Малов кўплик аффикси ҳисоблайди ва шу муносабат билан қуйидаги фикрни ўртага ташлайди: „Интересно было бы поискать и изустать тюркскую лексику с точки зрения существ-

¹ С. Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности, М. — Л., 1951, стр. 148.

² Л. Н. Харитонов, Современный якутский язык, Якутск, 1947, стр. 102.

ования этой формы в ряде слов, с окончанием -t (-d), с целью выяснить: не будет ли это остатком древней формы множественного числа*³.

Проф. С. Е. Маловнинг бу фикри диққатга сазовордир. Ҳақиқатан ҳам синчиклаб ўрганилса, ўзбек тилида, хусусан ўзбек шеваларида, эски ўзбек тилида ва Ўзбекистон топонимикаси таркибида ана шундай -т қўшимчаси билан тугаган бир қатор тарихий ва диалектал туркий сўзлар, этнонимлар ва топонимлар учрайдики, бу факт диққатни ўзига жалб этади.

Чунончи: *Теват* <теп+т [п>в] маълум ҳодиса, *Теват*— Бешкент районидаги қишлоқ номи (кўп тепали қишлоқ); *Богат* [*Богат* <бог+т/-от/-ат. Қишлоқ номи (Бешкент); *елат* [*елат* <эл+т/-ат; *топағат* <туп+

+а^г]+ат уруг-аймоқ маъносиди; *топағ*-

атмъз *мәнәм* *көчп* *кегэмъз* [ад.-орф. тўдамиз (уругимиз) билан кўчиб келганмиз (Бешкент район қовчин шевасида); *өнәмът* // *өнәмът* <унум+ -от. "Фойда", "даромад"нинг кўпчилиги, доимийлиги маъносиди (қовчин шеваси); *егат* <эк?/+-эт (палакнинг эгати, эгат оралаб), *көкәт* <күк+эт [Бешкент шевасида *көкәт*— турли хилдаги күк ўтларнинг кўплиги маъносиди]; *солғат* <сэл+ги+т, "олиқ-солиқлар" маъносиди

³ С. Е. Малов, ўша асар, 51-бет. -т аффикси билан кўplik формасининг ясалишини XI аср туркий тилларида мавжуд эканлиги ҳақида Маҳмуд Қошғарий ҳам маълумот берган: *тэгін* (шаҳзода) кўплиги: *тэгит* (қаранг: Маҳмуд Қошғарий, Девону лудунит турк, I том, Тошкент, ЎзССР ҒА нашриёти, 1960, 339, 391-бетлар).

⁴ Қиёс қилинг: Проф. А. Ғуломов *кўкат* сўзидаги -ат ни эгалик аффикси (аффикс

(Хоразм); *бугат* <бўг+ -эт уйнинг томига тупроқ остидан қўйиладиган қамишлар (Тошкент); *совгат* <совга+т. "подарки, бэгат <бек+ат "беки", *туманат* <туман+ -ат "тумани", *аймақат* <аймақ+ат "аймақи"⁵ Яна: *алағут* "герои", *уруқут* "воины" *байағут* "богачи", *тағишут* "стихотворение"⁶.

Мана бу сўзларни ҳам қиёс қилинг: *суват* <сув+ла+т "сувли ерлар, жойлар" (Бешкент); *кўчат* <кўч+ат; *кэйб* <кий+ит дўстлашган қизларнинг бир-бирларига кийгизадиған сарполари (Бешкент); *қўйут* <қуй+ут "ғам", "алам" (Андижон); *бэлағнъ* *кўйутъда* *тэм* *болдъ* [ад.-орф. боласининг ғами (алами)да тамом бўлди; *сэзат*: сизот сўзлар (бу сўнгги мисолларда ҳам кўplik маъноси бор). Бизнингча, юқорида келтирилган фактлар проф. С. Е. Маловнинг фикрини қувватлайди ва эски ўзбек (туркий) тилида отларга қўшилиб, кўplikни билдирадиган -т аффикси мавжуд бўлган ҳамда унинг араб ва мўғул тилларига алоқаси йўқ, деган фикрни билдиришга имкон беради. (Вақт ўтиши билан маънода қандайдир "қўшимчалар" ёки силжишлар ва шу каби оттенкаларнинг рўй берган бўлиши мумкин.)

Д. Абдурахмонов.

обладания") ҳисоблайди: А. Г. Гулямов, Проблемы исторического словообразования, I, автореферат докторской диссертации, Ташкент, 1955, стр. 25—26.

⁵ Бу сўзни шевашунос С. Зуфаров айтиб берди.

⁶ Бу сўзлар қуйидаги асардан олинди: А. М. Шербак, Грамматика староузбекского языка, М.—Л., 1962, стр. 120.

⁷ Қаранг: A. G a b a i n, Alt-türkische Grammatik, Leipzig, 1950, p. 63.

ЛАҚАЙ ШЕВАСИГА ОИД ДАСТЛАБКИ КУЗАТИШЛАР

Тожикистон республикаси (Донғара, Куйбишев, Евон, Ленин районлари) территориясидаги лақайлар шеваси ҳақида ҳозиргача махсус илмий мақола ёки монография асар мавжуд эмас. Проф. Е. Д. Поливанов ўзбек шеваларини тасниф қилганида лақай шевасини ҳам тилга олган ва бу шеванинг махсус текширилишга муҳтожлигини қайд этган¹. Проф. Ғоzi Олим эса, лақай шевасини ўзбек-қишлоқ лаҳжасининг *жалойир-лақай* группасига киритган².

Лақайларнинг тарихи ва уларнинг этно-

генетик томонлари бир қадар текширилган³.

Лақайлар бир неча уруғлардан ташкил топган бўлиб, улар уруғ номларини ҳанузгача яхши эслайдилар ва ўзларининг урф-одатлари, расм-рўсмлари ва тил хусусиятларига кўра бир-бирларидан кам фарқ қиладилар.

Лақай шеваси ўзбек тили қипчоқ лаҳжасига хос муҳим хусусиятларини ўзида сақлаган. Лекин шу билан бирга ўзига хос айрим фонетик, морфологик ва лексик хусусиятларга ҳам эгаки, булардан айримлари тубандагилардир:

1. Лақайлар шевасида асосий ўзбек-қипчоқ фонетик белгиларидан (*й < дж*) сақланган: *джеман* [ад. орф. *ёмон* (*йзмән*), *джеқ*] ад. орф. *йўқ*, *джеол* [ад. орф. *йўл*.

³ Б. Х. Кармышева, Узбеки-лакайцы Южного Таджикистана, Сталинабад, 1954;

¹ Проф. Е. Д. Поливанов, Материалы по грамматике узбекского языка, вып. I, Ташкент, 1935 (ўша асардаги жадвалга қаранг).

² Prof. O f a z i A l i m, Ozbek lahçalarini tasnifda biz taçriba, Taşkent, 1936, 18-бет.

2. Лақай шевасида 9 унли фонема (а, ә, о, ғ, у, ұ, ы, и, е) мавжуд.

3. Шевадаги айрим сўзларнинг иккинчи ва учинчи бўғинларида (айрим ҳолларда охирги очиқ бўғинда ҳам) (е) унлиси қўлланади: *дәстәк*||ад. орф. *дастак*, *әйнек*||ад. орф. *дерәза*, *әке*||ад. орф. *ака*, *үке*||ад. орф. *ука*, *тәләбе*||ад. орф. *уқувчи*.

Бу ҳодиса шеванинг муҳим фонетик хусусиятларидан бири бўлиб, уни бошқа ўзбек (шу жумладан кўпчилик қипчоқ) шеваларидан фарқлайди. Маълумки, кўпчилик ўзбек шеваларида ва ўзбек адабий тилида (е) унлиси сўзларнинг фақат биринчи бўғинига лагина учрайди, холос.

4. Шевадаги кўпгина сўзларда (й) товуши билан ёндош ҳолада келган (е) унлиси (и) унлисига ўтади [e>i]: *миймахана*||ад. орф. *мехмонхона*, *диймән*||ад. орф. *дейман*, *дийқан*||ад. орф. *деҳқон*, *дийди*||ад. орф. *деди*, *иймә*||ад. орф. *эгма*, *мийнат*||ад. орф. *мехнат*.

5. Ўзбек тилининг қипчоқ шеваларига хос бўлган [y>и, у>ы] ҳодисаси мавжуд; *мири*||ад. орф. *бурни*, *дәжирнәл*||ад. орф. *журнал*, *мыннан*||ад. орф. *бундан*, *дәстирхан*||ад. орф. *дастурхон*, *зәрил*||ад. орф. *зарур*.

6. Айрим сўзларнинг маълум позицияларида [o<u] ҳодисаси учрайди: *нохта*||ад. орф. *нуқта*, *шонинг*||ад. орф. *шунинг*, *шондай*||ад. орф. *шундай*.

7. Шевада (х), (қ) ундошлари алоҳида фонемалар бўлиб, уларнинг бир-бири билан алмашишни факультатив ҳодисадир. Масалан, қиёс қилинг: *қатын*||ад. орф. *хотин*, *пақта*||ад. орф. *пахта*, *бақмал*||ад. орф. *бахмал*, *хорджин*||ад. орф. *хуржин*, *хамыш*||ад. орф. *қамыш* ва бошқалар.

8. Айрим сўзларнинг шева вакиллари нутқда қисқартиб ишлатилиши натижа-сида баъзи ундошлар, хусусан (л) ундоши тушиб қолади: *бонг*||ад. орф. *булинг*, *қынг*

||ад. орф. *қилинг*, *анг*||ад. орф. *олинг*, *бомайман*||ад. орф. *бўлмайман*, *амайман*||ад. орф. *олмайман*, *қадым*||ад. орф. *қолдим*, *кенгләр*||ад. орф. *келинглар*, *қыған*||ад. орф. *қилган*.

9. Жўналиш келишигидаги кишилик олмошлари шевада -*маган*, *саган*, *уган*, *манга*, *санга*, *унга* сўзлари орқали ифодаланади.

10. Лақай шеваси лексик хусусиятлари жиҳатидан ҳам диққатга сазовор бўлиб, унда ҳозирги ўзбек адабий тилида ва кўпчилик ўзбек шеваларида учрамайдиган сўзлар мавжуд: *чегелдек* (хамирни юпқа ёйиб, тўрт бурчак шаклда пиширилган бўғирсоқ), *дәжер-дәжов* (йер йағы, ер ёғ—керосин). Бу сўзла [й>дж] ва [ғ>в] ҳодисаси рўй берган. *Көнке* (машина), *чыгыл* (панжара), *айақ* (коса), *ғолинг* (туршак), *ныхтап* (босиб), *зәмбур* (асалари), *мрахур* (йилқи боқувчи), *кирчин* (дўппи остидан кийилади-ган бош кийим), *ләте* (парда), *тәтил* (нон-ушта), *мәпрәмәч* (сандиқ тагига қўйилади-ган столча), *чөптәрә* (уй), *дәжақуч* (рус. вклучатель.)

Дастлабки кузатишларимиз шуни кўрсатадики, лақай шеваси ўзининг фонетик-грамматик ви лексик хусусиятларига кўра ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжасига мансуб. Бироқ территориал жиҳатдан Ўзбекистондаги қипчоқ шеваларидан узоқда турганлиги ва тожик тили шевалари билан территориал боглиқ ва алоқада бўлганлиги туфайли бир қадар ўзига хос хусусиятларга ҳам эга. Бунинг устига Фарғона водисидан азалдан кўчиб бориб, лақайлар билан бирга яшаётган ўзбеклар ҳам бу шевага бироз бўлса-да, таъсир кўрсатган.

Шу сабабли Лақай шевасини илмий монографияик тарзда ўрганиш ўзбек диалектологияси ва тил тарихи учун қимматли материаллар бериши шубҳасиз.

Т. Йулдошев.

⁴ Ўз вақтида профессор Ғози Олим ҳам лақай шевасининг бу хусусиятига алоҳида аҳамият бериб, уни ўз таснифида шеванинг асосий белгиси сифатида қайд этган эди. (Қаранг: Проф. Ғози Олим, кўрсатилган асар, 18-бет.)

ОЛИМЛАР

ҲАМИД СУЛАЙМОН

Филология фанлари доктори, профессор Ҳамид Сулаймонович Сулаймоновнинг номи Ўзбекистондаги адабиёт муҳлисарига жуда яхши таниш. Атоқли олимнинг шуҳрати республика миқёси билан чекланмайдди. Унинг илмий ишлари, нашрга тайёрлаган текстлари Тожикистон, Озарбайжон, Туркменистон, Қозоғистон, Москва, Ленинград олимлариға, шарқ классик адабиёти мутахассислариға манзурдир.

Санъат, адабиёт ва умуман гўзаллик Ҳамид Сулаймонни болалик чоғларидаёқ ўзига мафтун этган. У мактабда ўқир экан, машҳур хаттот Мулла Ўтаб Тошкандийда араб ёзувидаги ҳусни хат санъатидан таълим олди. Аммо совет даврида ёш авлоднинг ҳар тарафлама таълим олишиға кенг имкон туғилганини англаган Ҳамид акани фақат ҳусни хат қаноатлантирмайди, энди у Тошкентдаги рассомлик студиясида Уста Мўмин (Николаев), М. Е. Новиков, Риков каби атоқли рассомлардан таълим олади, ундаги тасвирий санъатға бўлган қобилят устозлар диққатини жалб этади. 1924—1928 йилларда тасвирий ва ҳайкалтарошлик кўргазмаларида ўз ишлари билан қатнашди. Лекин рассомлик унинг учун охириги мақсад эмас эди. Ўша давр учун энг янги ва бир неча санъатлар синтези бўлган кино санъати Ҳамид аканинг диққатини ўзига тортади.

Ўзбек кино санъатининг асосчиларидан бири бўлган Ҳамид аканинг отаси Сулаймон Хўжаев Наримонов номи техникумни битирган ўғлини олиб, 1928 йили Москваға жўнайди ва ота-бола янги ташкил этилган Давлат Кино институти (ГИК)ға ўқишға кирдилади. Ҳамид ака операторлик, отаси эса режиссёрлик факультетларида шуғулланадилар. Совет киносининг атоқли арбобларини етиштирган бу институтда Ҳамид ака Эйзенштейн, Пудовкин, Довженко, Александров, Тисселлардан таълим олади ва 1932 йили ўзбеклардан биринчи бўлиб Москва Давлат Кинематография институтини тамомлайди. Эндилекда ота — режиссёр ва сценарист, ўғил — оператор. Бу касб ҳам Ҳамид акани қаноатлантирмайди. Кино санъатининг асосини ташкил қилган кинодраматургия билан шуғулланиш мақсадида у ўқиш, билим ортиришға яна

интилади ва 1932 йили Ўзбекистон Маданий қурилиш илмий текшириш институтининг адабиётшунослик бўйича аспирантурасига кириди. Аспирант Ҳамид Сулаймон олдида фаннинг янги уфқлари намоён бўлади. Ўзбек адабиёт тарихи, тил тарихи, умум тилшунослик каби фанлар бўйича у О. Шарафуддинов, профессор Фитрат, Е. Поливанов, Г. Олим, О. Ҳошим, Слуцкий каби олимлардан таълим олади. Илмға чанқоқ ўзбек аспирантлари Ҳамид Сулаймон, Воҳид Абдулла, Мақсуд Шайхзода, Шарифжон Ҳусайнзода ва бошқаларини 1934 йили Ўзбекистон Фанлар Комитети Москваға СССР Фанлар академиясига юборади. Москвада аспирантлар атоқли рус олимлари академик Ю. М. Соколов, академик Асмус, корреспондент аъзо Л. И. Тимофеев, профессор Динникларнинг лекцияларини эшитадилар. Москвадаги ҳаёт, рус олимлари билан яқиндан алоқада бўлиш ёш ўзбек олимлари учун бутун бир мактаб бўлди, фанға, илмий текширишға улар уйғотган қизиқиш Ҳамид ака ва унинг йўлдошларида ҳалигача сўнгани йўқ.

Ҳамид Сулаймоннинг ўзбек адабиёти билан атрофлича шуғулланиши ҳам худди ана шу аспирантлик давларида бошланган эди. Ўзбек драматурги Комил Яшин ҳақидаги биринчи илмий ишни («Комил Яшин ижоди ҳақида») 1933 йили Ҳамид ака ёзган ва бунда драматургнинг «Икки коммунист», «Тор-мор» пьесаларини биринчи бўлиб кенг таҳлил қилиб берган эди. 1936 йили эса талантили ўзбек артисти Шукр Бурҳон ижоди ҳақида «Шаклланаётган талант» мақоласини нашр эттирган.

1935 йилнинг кузида Тошкент Давлат педагогика институти ташкил этилиб, аспирантурани битирган ёш адабиётшунос Ҳамид Сулаймон Ўзбекистон Халқ маорифи комиссарлиги томонидан ана шу институтнинг адабиёт кафедрасига ўқитувчи қилиб юборилади. Институт фақат ўзбек адабиётигина эмас, балки рус, жаҳон адабий мероси билан ҳам таниш бўлган ёш авлоднинг интернационал руҳда тарбиялай олувчи, ўсиб бораётган талабларға жавоб бера билувчи педагоглари етиштириши шарт эди. Лекин на рус ва на чет эллар адабиёти билан яқиндан таниш бўлган, олий

ўқув юрти аудиториясида лекциялар ўқишга қодир бўлган ўзбек ўқитувчилари ҳали йўқ эди. Институт ана шундай кадрлар тайёрлашга ҳам киришади. Шундай қилиб Ҳамид ака рус олимлари ёрдамида чет эллар адабиётидан олий ўқув юртида

нинг бадний маҳорати ҳақида чуқур фикр юритди ва қатор илмий хулосалар чиқарди. Ўзбек классик адабиётининг буюк намояндаси Навоий ижодида бўлган қизиқиш ана шу иш жараёнида бошланган ва охирида Ҳамид акани кўзга кўринган навоий-

биринчи бўлиб ўзбек тилида лекциялар ўқишга тайёрланади, бир-икки йил ичида у Гомердан бошланиб ҳозирги замон адабиёти билан тугалланувчи улкан курсни эгаллайди ва республикада филолог кадрлар тайёрлашга актив қатнашади. Ҳозир Ўзбекистондаги кўпчилик адабиётшунос, тилшунос олимлар, ёзувчи, шоирлар Ҳамид аканинг шогирдларидандир.

Олий ўқув юртларида ишлар экан, Ҳамид ака илмий ишга бўлган қизиқишини ҳам давом эттирди. У 1937 йили Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonини Европа рицарь адабиётининг ажойиб намунаси бўлган «Тристан ва Изольда» дostonи билан қиёсий ўрганиб, улардаги ҳар бир ўхшаш образнинг ички кечирмалари, асар-

шунос олим бўлиб етишишига сабабчи бўлган эди.

Навоий ижодида бўлган қизиқиш «Прозер Мериме новеллалари» темасидаги кандидатлик диссертацияси устида Ленинградда академик В. Ф. Шишмарёв раҳбарлигида иш олиб бораётганида ҳам Ҳамид Сулаймонни тинч қўймади: 1946—47 йиллари у жаҳонга машҳур шарқ қўлёзма хазиналаридан ҳисобланган Ленинграддаги Салтиков-Шчедрин кутубхонаси, СССР Фанлар академияси кутубхонаси ва Шарқшунослик институти қўлёзма фондларидаги Навоий қўлёзмалари библиографиясини тузади. Машҳур совет шарқшунослари Е. Э. Бертельс, И. Ю. Крачмарский, И. А. Орбели, А. Ю. Якубовский, А. К. Боровков,

А. Н. Кононов, А. Н. Болдиревлар билан учрашди, лекция ва докладларини эшитди. 1948 йилнинг февралда Ленинград университети филология факультетининг илмий советида Ҳамид Сулаймон кандидатлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилади. Тошкентга қайтган ёш олим яна олий ўқув юртиларида илмий педагогик ишнинг давом эттиради.

Шахса сизиниш оқибатларини тугатиш ижтимоий фанларнинг турли соҳаларида тадқиқотлар олиб боришга, маданий меросини марксистик ўрганиб, унинг нодир бойликларидан халқимизни баҳраманд қилишга кенг имкон туғдирди. 1955 йилдан бошлаб то шу кунгача Ҳамид ака ҳаёти ва бор билимини буюк мутафаккир шоир Алишер Навоий ижодини ўрганиш, ҳали маълум бўлмаган асарларини топиш, бу дурдоналарни халқимизга тақдим этиш соҳасида катта куч ва зўр ғайрат билан иш олиб бормоқда.

Шоир девонлари фотокопияларини синчиклаб ўрганиш, минглаб сатрларни ўнлаб қўлёзмаларга солиштириш натижасида олим Навоийнинг ҳали фан оламига маълум бўлмаган дастлабки икки девон — «Бадое ул-бидоя» ва «Наводир ун-ниҳоя»ни топди. Биринчи девоннинг энг қадимий нусхаси (1480 йил) Парижда француз Миллий кутубхонаси ва Лондонда Британия музейи фондида, иккинчи девоннинг ягона қўлёзмаси Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида сақланар экан. Навоий лирикаси устидagi изланиш жараёнида олим Навоий шеърятининг таркиби, мундарижаси, хронологияси каби бир қанча муҳим илмий проблемаларни ҳал этиб берди. Навоий яратган тўрт девон — «Ғароиб ус-сигар», «Наводир уш-шабоб», «Бадое ул-васат», «Фавонид ул-қибар»ни ташкил этган «Ҳазонин ул-маоний»нинг тикланган автор редакцияси Ҳамид Сулаймоннинг бир неча йиллик ахтариш, текшириш ишларининг самараси бўлди. Қилинган шунча улкан ишлар билан қаноатланмаган олим фанда «бизгача сақланиб етмаган» (Бертельс) деб ҳисобланган Навоийнинг форсий шеърлар тўплами «Девони Фоний»ни излашга киришади ва натижада девоннинг беш қўлёзмаи чет эллардаги фондлар (Франция, Туркия, Эрон)да мавжудлиги маълум бўлди. Натижада олим «Девони Фоний»нинг икки француз ва бир эрон нусхаларининг фотокопияларини олишга муваффақ бўлди. Уч қўлёзманинг мукоясаси асосида бу девоннинг ҳам тўлиқ автор редакцияси, таркиби, мундарижаси аниқланди, ўзбек тилига таржима этилди ва «Тошкент»

нашриёти чоп этаётган Навоий ўн беш томлигининг бешинчи томи сифатида икки китобда яқинда босилиб чиқди. Ўзбек адабиёти тарихи ва айниқса навоийшуносликка қўшган катта ҳиссасини Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг Ижтимоий фанлар бўйича бирлашган илмий совети юксак баҳолади — 1961 йилда Ҳамид Сулаймонга филология фанлари доктори деган илмий даража берди.

Навоийнинг қўлёзмаларини излаш, топиш ва текшириш жараёнида қўлга киритилган ютуқлар ҳамда тўпланган бой тажриба ўзбек олимнинг ўй-фикрларини тўлдирди, янги кашфиёт, янги манзилларга ундади. Энди у кенг жараёнда ишлай бошлаб, Совет Иттифоқи қўлёзма фондларида сақланаётган ўзбек адабиёти қўлёзма ёдгорликларини излаб топиш, уларнинг илмий тавсифини ўз ичига олган каталогини тузишга бел боғлади. Бунинг амалга ошириш учун Ҳамид Сулаймон Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтида ўзбек филологияси учун янги соҳа бўлган манбашунослик сектори ташкил этиш мақсада мувофиқ эканлигини тақлиф этди. Ўзбекистон ССР Фанлар академияси олим ташаббусини қувватлайди ва ташкил этилган янги секторга олимнинг ўзи раҳбар этиб тайинланади.

Сектор ўзбек филология фанининг энг қийин, ҳали ҳеч ким қўл урмаган мураккаб проблемасини — Октябрь революциясигача бўлган ўзбек ёзма адабиёти ёдгорликларини текшириш, ўзбек ва форс-тожик тилида ижод этган муаллифларнинг қайси миллатга мансуб эканлигини аниқлаш, умуман ўзбек классик адабиёти тарихининг қатор масалаларига аниқлиқ киритиш каби проблемалар билан шуғуллана бошлади.

Олимнинг ўзбек, рус, чет эллар адабиёти масалаларига бағишланган илмий асарлари, тайёрлаган илмий танқидий текстлари 329 босма листни ташкил этади. Унинг хизматлари муносиб тақдирланди. У 1964 йилда «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби» деган фахрий унвон эгаси бўлди. Олимнинг режалари ниҳоятда катта. Ҳамид Сулаймон «Девони Фоний»нинг араб графикасидаги илмий танқидий текстини тузиб тугатди, у ҳозир Навоийнинг форс тилида яратган поэтик мероси ҳақида катта монография ёзмоқда.

Атоқли олимимиз Ҳамид Сулаймонга узоқ умр, адабий меросимизни, халқимизнинг минг йиллар давомида яратган маданий бойликларини ўрганишда катта ижодий муваффақиятлар тилаймиз.

М. Ҳақимов,

филология фанлари кандидати.

РЕЖАЛАР

ЎЗБЕК ТИЛИНИ СТРУКТУРАЛ-ЭКСПЕРИМЕНТАЛ
ЎРГАНИШ СЕКТОРИ ВА УНИНГ ВАЗИФАЛАРИ

1963 йилда Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институти қошида тилшунослигимизнинг қонуний тараққиёти ўлароқ тилини янги методлар—структурал ва экспериментал методлар билан ўрганиш соҳаси бўйича янги сектор ташкил қилинди. Сектор ўзбек тилшунослиги бўйича икки катта ва муҳим масала: 1) ўзбек адабий тили фонетикасини эксперимент асосда яратиш ва 2) ўзбек тилининг структурал грамматикасини ёзиш устида иш олиб бормоқда.

Фонетика бўйича ҳам алоҳида катта ишлар қилинди. Аммо унинг энг асосий масалаларидан баъзилари ҳали ҳал қилинганча йўқ. Сектор ўзбек тили фонетикасини яратар экан, асосан, қуйидаги масалаларни текширишни мўлжаллайди:

1. Фонемаларнинг қарама-қаршилиги, уларнинг ўхшаш ва фарқли томонларини аниқлаш, ҳар бир фонеманинг белгилари таркибдаги энг асосийсини кўрсатиш билан ўзбек тили фонологик составининг структурасини ёритиш.

2. Айрим диалектлар фонетикасини эксперимент асосида текшириш ўзбек тили фонемалар составининг маълум бўлганидан кўра анча қўллигини кўрсатади. Ҳақиқий аҳволни катта экспериментал ва жиддий назарий текширишлар асосида аниқлаш.

3. Сўз охири ва морфемалар чегарасида жарангли ундошларнинг алмашуви ёки уларнинг жарангсизлашувини ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб ҳал қилиш.

4. Рентгенограмма, электроналатограмма ва кинограммалар асосида ўзбек тили товушларининг атласини яратиш.

Секторнинг ҳозирги кунда шугулланаётган машғулот фонемаларнинг миқдорий хусусиятидир.

Масалага юзак қараганда, товуш состави фонологик (маъно ажратувчи) узунликка эга эмас, деб ҳисобланган ўзбек тилида фонемаларни миқдорий нуқтани назардан текшириш энг зарур масала эмасдай кўринади. Ваҳоланки, ўзбек тилида узун ва қисқа фонемалар қарама-қаршилиги йўқ

дейиш жиддий текширишни талаб қилади. Бундан ташқари, жуда кўп факторлар товушнинг миқдорий томонини текшириш зарурлигини кўрсатади. Ўзбек тили интонацияси ҳақида синтаксисга хос айрим ишлардагина йўл-йўлакай фикр билдирилмоқда. Фикрнинг турли-туман маъно оттенкаларини ифода этувчи интонацион имкониятлар эксперимент асосида текширилмоғи лозим.

Сектор шугулланаётган иккинчи соҳа ўзбек тилининг грамматикасини структурал метод билан яратишдир. Тилларни структурал ўрганиш ҳозирги замон лингвистикасининг асосий йўналишларидан биридир. Совет лингвистик мактаби кейинги йилларда структурал методнинг афзалликларини ёрқин намоиш қилувчи бир қанча йirik тадқиқотлар яратди. Структурал методнинг вазифаларидан бири ҳар қандай лингвистик объектни бир қанча дифференциал белгилар асосида тасвирлаб беришдан иборатдир. Бироқ туркий тиллар материаллари ҳозирга қадар лингвист-структуралистлар диққат эътиборидан четда қолиб келмоқда. Туркий тилларни структурал жиҳатдан таҳлил қилиш эса катта аҳамиятга эгадир. Бу соҳа бўйича сектор қуйидаги муҳим темалар устида иш олиб бормоқда: ўзбек тилида сўз ўзгариши (Н. Еқубова), феъл категориялари (Р. Турсунов), сўз бирикмалари (Н. Еқубова), эргаш гапларнинг классификацияси (Г. Йўлдошева). Бундай ишларнинг ёзилиш ўзбек тилининг структурал грамматикасини яратиш учун тайёргарликдир.

Сектор олдида турган муҳим вазифа традицион грамматика яратган ҳамма бойликлардан, чет эл олимлари қўлаган ва совет лингвистика фани такомиллаштиратган структурал методдан фойдаланган ҳолда ўзбек тили грамматикасини яратиш, ўзбек тилидан бошқа тилларга машина воситасида таржима қилишга лингвистик тайёргарлик кўришдир.

С. Отамирзаева.

ФАРҒОНА ПЕДИНСТИТУТИНИНГ ТИЛ КАФЕДРАСИДА

Шу кунларда совет тилшунослари партиямиз кўрсатмаларига тўла амал қилган ҳолда «Социалистик миллат ва миллий тилларнинг тараққиёт қонуниятлари» номли комплекс проблема доирасида тадқиқот ишлари олиб бормоқдалар.

Ана шундай тилшунослардан кичик бир группаси Улуғбек номли Фарғона Давлат педагогика институти бағридадир. Бу ўқув юртидаги ўзбек тилшунослиги кафедраси аъзолари кундалик талаб нормаларидан келиб чиқиб, асосий вазифа — педагогик тарбия билан биргаликда, навбатдаги вазифа — илмий текшириш ишларини ҳам кенг қўламада олиб бормоқдалар.

Кафедра аъзолари илмий текшириш ишларини маълум тематик план асосида олиб борадилар.

Кафедра мудири, филология фанлари кандидати Турдубой Рустамов «Қадим туркий ёзув ёдномалари тилида кўмакчилар» деб номланувчи докторлик ишининг ҳам иккинчи китобини ёзиб тугатиш арафасида турибди. Автор бу тема бўйича 1965 йилда «Ҳозирги ўзбек адабий тилида кўмакчилар» номли катта ҳажмдаги монографиясини нашр эттирди.

Мазкур китобда кўмакчиларнинг семантик ва грамматик хусусиятлари ҳақида фикр юритилади.

Филология фанлари кандидатлари, доцентлар: Ҳасанали Рустамов, Қаримжон Юсупов, Исмоил Фармоновлар ҳам ҳали ўзбек тилшунослигида чуқур текшириш объекти бўлмаган масалалар бўйича тадқиқот олиб бормоқдалар.

Ҳ. Рустамов олий ўқув юртларининг сирдан ўқувчилари учун «Ўзбек адабий тилининг практик стилистикаси» деган қўлланмасини ёзиб тугатди. Бунда ўзбек тили стилистикасининг асослари, лексик ва грамматик стилистика, бадий-тасвирий воситалар кенг планда текширилади. Олининг «Пунктуация ўқитиш методикаси», «Ўзбек тили пунктуациясидан практик курс» номли методик характерга эга бўлган монографиялари ҳам асосан ёзиб тугатилган.

Доцент Қ. Юсуповнинг «Ўзбек-тожик тилларининг ўзаро алоқаси» деб аталувчи илмий монографияси нашр этилиш олдида турибди. Автор бу ишни филология факультетлари студентлари ва она тили ўқитувчиларига мўлжаллаган. Иш чуқур илмий ҳусласалар, методик кўрсатмалар асосида ёзилган.

«Қўллагин» ёдномасининг лексик ва грамматик хусусиятларини доцент И. Фармонов ўрганаётди. Автор бу ишда тил тарихи бўйича маълум бўлган кўпгина обидаларни ўрганиб, баъзи фактларни қиёсий ва тарихий асосда текширмоқда.

Кафедра аъзоларидан баъзилари ўзбек тилшунослигида текшириш мутлақо зарур бўлган актуал масалаларни кандидатлик диссертацияси сифатида тадқиқ қилишни планлаштирганлар.

Кафедранинг старший ўқитувчиси Яҳё Зулфиев томонидан тадқиқ этилаётган «З. М. Бобирнинг «Бобирнома» асарига кўплик категорияси» характер жиҳатдан тарихий аспектда бўлиб, бунда кўплик категориясининг ҳозирги ҳолати ҳам хронологик усулда турли ёдгорликларга, шева-лар ҳамда кўпгина туркий тиллар материалларига қиёсан ўрганилади. Худди шунингдек, мазкур тадқиқотда -лар аффиксининг кесим составида (бош ва эргаш гаплар кесимида, кесими мавжуд бўлган бир составли гапларда) қўлланиш, ёхуд қўлланмаслик даражасини статистик йўл билан аниқланади.

Ўқитувчи Тўйчи Турғунов «Қўқон гурупа район шеваларининг баъзи бир фонетик ва морфологик хусусиятлари» деган тема юзасидан текшириш олиб бормоқда. Бу иш ҳам ўзбек диалектологиясида атрофлича ўрганилмаган шеваларни текширишга қаратилгандир.

Кафедра аъзоларининг илмий ишга қизиқишларининг ошиши, юксак савияда асарлар яратишга иштиёқни кучайиши — уларнинг педагогик маҳоратлари билан ҳаммаҳанг бўлиб бораётганлигидан далолат бериб турибди.

Ҳайдарали.

ИЛМИЙ ҲАЁТ ВА ХРОНИКА

ЕШ ОЛИМЛАР КОНФЕРЕНЦИЯСИ

Шу йилнинг 15—23 апрель кунлари Ўзбекистон ССР Фанлар академияси ёш олимларининг традицион XV илмий конференцияси бўлиб ўтди. Конференциянинг ялпи мажлисини Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг вице-президенти, конференция Ташкилот бюросининг раиси академик И. М. Мўминов очди.

И. М. Мўминов ўз нутқида бу илмий конференция КПСС XXIII съездида бағишланганлигини қайд этиши билан бирга, партия ва ҳукуматимиз томонидан совет фани олдида қўйилган янги актуал проб-

лемаларга қисқача тўхталиб ўтди. Шунингдек, И. М. Мўминов айрим буржуа «олимлари»нинг сўнгги вақтларда яратган антисовет назарияларини фош этиб, совет ёшларини барча фанларнинг методологик асоси бўлган марксизм-ленинизм таълимоти қўнт билан ва тинмай эгаллашга, ниҳоят ҳушёр, тетик, меҳнатсевар, принципал бўлишга чақирди.

Умумий йиғилишдан сўнг Ўзбекистон ССР Фанлар академияси ёш олимларининг XV конференцияси 56 та секцияга бўлиниб иш олиб борди.

ТИЛ СЕКЦИЯСИДА

Ўзбекистон ССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтида иккита секция — Тил ва адабиёт секциялари ишлади. Тил секциясининг раиси филология фанлари доктори Шоназар Шоабдурахмонов қисқача кириш нутқи сўзлаб, секция мажлисини очди. Бу секцияда ҳаммаси бўлиб 27 доклад тингланди ва муҳокама қилинди.

Қизиғи шундаки, бу йилги конференциянинг Тил секциясида фақат ЎзССР ФА Тил ва адабиёт институтининг илмий ходимлари, лаборант, аспирантлари иштирок этиб қолмасдан, чет областлардаги институтлардан ҳам, чунончи, Андижон, Фарғона, Наманган, Қарши, Ленинобод пединститутларининг ёш тилшунос-ўқитувчилари ҳам қатнашдилар ва қизиқарли темаларда докладлар қилиб бердилар.

Муҳокама қилинган докладлар, илмий ахборотларнинг темалари жуда ранг-баранг бўлди. «Туркий тилларини структурал — типологик ўрганиш масаласига доир» деган темада Гулсара Йўлдошева (Тошкент, ЎзССР ФА ТАИ) доклад қилди.

Ҳозирги замон ўзбек тилининг актуал масалаларига бағишланган қуйидаги докладлар ҳам қизиқарли бўлди. Чунончи, Т. Акрамов (Тошкент, ЎзССР ФА ТАИ)нинг «От кесимнинг эга билан семантик муносабатига доир» деган доклади, «нинг аффиксининг ўзбек матбуотида қўлланиши ва функциялари» ҳақидаги М. Мукаррамов (Тошкент, ЎзССР ФА ТАИ)нинг ахбороти,

«Ойбекнинг «Болалик» повестининг тил хусусиятлари» деган У. Алимова (Тошкент, ЎзССР ФА ТАИ)нинг ахбороти, «Ўзбек тилида «инфиро» ва «микро» элементлари ёрдамида янги сўз ясаш» ҳақидаги Ф. Назиржонова (Тошкент, ЎзССР ФА ТАИ)нинг ахбороти, «Муштум» тилининг баъзи лексик-фразеологик хусусиятлари» деган темада А. Абдуназаров (Ленинобод пединститутининг ахбороти ва бошқалар шулар жумласидандир. Бу докладлар ва ахборотлар орасида Тожиддин Акрамов томонидан қилинган «От кесимнинг эга билан семантик муносабатига доир» деган доклади айниқса мароқли бўлди.

Ўзбек тили тарихига доир қуйидаги докладлар тингланди: «XIV аср ёдгорлиги «Қиссас ул-анбиё» тилида ёрдамчи сўзлар» (Ғ. Мирзакаримова, Тошкент, ЎзССР ФА ТАИ), «М. Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарига омонимлар» (З. Мусабоева, Тошкент, ЎзССР ФА ТАИ), «XIV—XVI асрлар ёзма ёдгорликларида -лик, -ли аффиксларининг формал ва функционал чегараланиши тарихига доир» (К. Шарипова, Тошкент, ЎзССР ФА ТАИ) ва бошқалар. Булар орасида Акбар Матғозиев (Тошкент, ЎзССР ФА ТАИ)нинг «Ўзбек тилида эргаштирувчи боғловчиларнинг таснифи» деган доклади диққатга сазовор бўлди. Автор масаланинг адабиётларда ёритилиши ва бу соҳадаги ҳар хил фикрларга умумлашма бериб, сўнгга ўз таснифини тақдим этди.

Конференция мажлисларида эшитилган докладлар орасида ўзбек диалектологияси-га оид ахборотлар ва докладлар айниқса ажралиб турди. Аспирант Т. Содиков (Тошкент, ЎзССР ФА ТАИ) «Тошкент шевасининг лексикаси ва унинг ўзбек адабий тилига муносабати» деган темада жуда қизиқарли доклад қилиб, ўзбек адабий тилининг лексик нормасини белгилашда диалектал лексиканинг аҳамияти, хусусан қарлұқ-чигил-уйғур лаҳжасидаги жуда мураккаб шевалардан бўлган Тошкент тип шевалар лексикасининг роли ҳақида батафсил тўхталди. Аспирант Т. Йўлдошев (Тошкент, ЎзССР ФА ТАИ) эса Тожикистон ССР территориясидаги лақай-ўзбеклар ва уларнинг шева хусусиятлари ҳақида ўзбек диалектологиясида биринчи мартаба илмий ахборот берди. Нотиқ лақайларнинг тарихи, тарқалган территорияси, уруғ бўлишлари ва тил хусусиятлари ҳақида қимматли маълумотларни бериб, ўзбек шеваларининг таснифига лақай-ўзбеклар шевасининг тутган ўрнини белгилаб берди. Булардан ташқари, айниқса Азимжон Турғунов (Андижон пединститутининг «Балиқчи шеваси» темасидаги доклади эшитувчиларнинг таҳсинига сазовор бўлди ва муҳокамада ҳам бу докладнинг фактик материалга ниҳоят бойлиги, текшириш методининг тўғрилиги ва аниқлиги, масаланинг тўла ҳал этилгани, ишнинг илмий жиҳатдан пишиқлиги ва авторнинг эса билим даражасининг жуда кенглиги бир неча нотиқлар томонидан алоҳида қайд этилиб ўтилди. Яна Шарипов (Наманган пединститутининг «Ўзган шевасининг фонетик хусусиятлари» ҳақида, М. Туробова (Тошкент, ЎзССР ФА ТАИ) эса «Бўстонлиқ шеваларининг лексикаси» тўғрисида, Қудратов (Тошкент, ЎзССР ФА ТАИ) «Юқори Қашқадарё оралиқ шевалари» ҳақида илмий ахборот бердилар.

Эшитилган докладларнинг яна бир қисмини профессионал лексика, терминология ва топонимикага оид докладлар, ахборотлар ташкил этади: «Ўзбек тилида кийим-кечак номлари» (М. Асомиддинова, Тошкент, ЎзССР ФА ТАИ), «Ўзбек тилидаги пазандачилик (кулинария) терминлари («ён» ва унинг турлари) бўйича кузатишлар» (Н. Икромова, Тошкент, ЎзССР ФА ТАИ), «Ўзбек тилида математик терминларнинг шаклланиши» (Рамазонов, Тош-

кент, ЎзССР ФА ТАИ) ва бошқалар. Бу циклдаги докладлар ва ахборотлар орасида Қоравнинг «Қашқа» сўзи (топоним ва этноним) ҳақидаги ахбороти ва Тўражон Нафасовнинг эса «Қашқадарё топонимларини ўрганишга доир» ахбороти фактик материалнинг бойлиги, илмий таҳлили доирасининг кенглиги билан ажралиб туради.

Ниҳоят шуни алоҳида қайд этиш лозимки, Х. Жамолхонов (Тошкент, ЎзССР ФА ТАИ)нинг «Ўзбек ботаник терминларининг халқчиллиги масаласи» деган темадаги доклади ҳам ўзининг юксак илмий савияси билан тингловчиларга жуда манзур бўлди. Автор ўзбек ботаник терминларидаги чалқашликлар, хатолари жуда яхши кўрсатиб берди, муаллиф халқимизда мавжуд бўлган бир кўп терминларни тўплаганки, булар ҳали шу пайтгача илмий оламга киритилмай қолган. Бундай ажойиб терминлар ўрнида эса турли-туман беўхшов таржималар ёки сунъий атамалар қўлланилиб келмоқда. Шундай қилиб, нотиқ халқимизнинг бу соҳадаги бой меросини ҳам териб-тергилаб олиш ва уни илмий оламга қабул қилиш тилшуносларимизнинг ҳам, ботаникларимизнинг ҳам ҳеч кечиктириб бўлмайдиган вазифаларидан эканлигини таъкидлади.

Конференция қатнашчилари М. Б. Фипкельштейннинг «Русча от (сўз) бирикмаларнинг ўзбекчада берилиш ҳақида»ги ахборотини ҳам тинглаб, муҳокама қилдилар.

Докладлар ва ахборотларнинг муҳокамаси жуда қизғин ва атрофлича ўтди. Муҳокама йиғилишларига ЎзССР ФА Тил ва адабиёт институтининг директори, фалсафа фанлари доктори Қ. Х. Хоназаров, институт директорининг ўринбосари, филология фанлари кандидати Б. Ж. Жўраев, филология фанлари докторлари Шо-назар Шобдуррахмонов, Фаттоҳ Абдуллаев, С. И. Иброҳимов, Ф. А. Абдуррахмонов, филология фанлари кандидатлари Ш. Шукуров, Қ. Каримов, Ш. Носиров, А. Ишаев, Наманган пединститутининг доценти А. Ю. Алиев ва бошқалар жуда актив иштирок этдилар.

Секция раиси Ш. Шобдуррахмонов муҳокамага қўйилган ҳар бир доклад ва ахборот юзасидан алоҳида-алоҳида фикр билдирди ва секция мажлисларига яқун ясади.

АДАБИЁТ СЕКЦИЯСИДА

Еш адабиётшунослар ҳам ўзларнинг бу галги илмий анжуманларига пухта тайёргарлик билан келдилар. Адабиёт секциясида жамаи бўлиб йиғирма саккиз доклад тингланди ва кенг муҳокама қилинди. Еш илмий ходимлар, аспирантлар ўзларнинг кейинги йилларда олиб борган тадқиқотларининг натижалари билан тингловчиларни мамнун этдилар. Дастлаб шуни айтиш керакки, институтнинг адабиёт секторларини ёш илмий ходимлар билан ишлашни яхши йўлга қўйганлар. Бундан илгариги конференцияларда учраганидек, кам аҳамиятли ёки

секторнинг перспектив планига кирмай қолган темалар бу гал кўринмади.

Секцияда тингланган ва муҳокама қилинган докладларнинг кўпчилиги ижобий баҳоланди. Манбашунослик секторининг илмий ходими М. Қодирова «Навоийнинг форс-тожик тилида ёзилган қасидалари» темасида яхшигина тадқиқот олиб борган. Муаллиф ўзбек адабиётида қасида жанрининг тараққиётини кузатиш бўйича муҳим хулосаларга келган. Унинг Алишер Навоийнинг ҳали кам ўрганилган қасидаларига оид қайд ва мулоҳазалари ҳам катта тад-

қиёт ишининг дастлабки тезислари сифатида аҳамиятлидир. Манбашунослик секторида Иттифоқимиздаги, шунингдек дунё кутубхоналаридаги ўзбек адабиёти қўлёзмаларини ўрганиш бўйича жиддий ишлар амалга оширилмоқда. Шу сектор аспиранти Т. Орифова XIX ва XX асрнинг бошларида Хоразмда тузилган баёзлар ва уларнинг аҳамияти тўғрисида қизиқарли ахборот берди. Илмий ходим С. Мулламуҳамедованинг муаммаъ санъатининг характери тўғрисидаги доклади ҳам секция қатнашчиларида катта таассурот қолдирди.

Бадий таржима ва унинг истиқболи ҳаммага маълум. Шунга кўра, рус тилидан ўзбек тилига, ўзбек тилидан рус тилига ва бошқа қардош халқлар тилларига қилинган таржималарни ўрганиш, бу соҳадаги ижобий тажрибаларни умумлаштириш катта илмий қимматга эга. Илмий ходим Гофурованинг шу соҳада олиб бораётган тадқиқот иши фойдали, назарий ва амалий хулосалари билан жонли муҳокамага сабаб бўлди. Биз шундай тадқиқотларни кенгроқ қўламда олиб борилишини истар эдик.

Ўзбек совет адабиёти, шунингдек танқидчилигининг бир қатор масалалари бўйича доклад қилган аспирантлардан Т. Расулов, С. Умиров ва илмий ходим Х. Алихўжаева ўзларининг танлаган темалари бўйича пухта билимларини намойиш қилдилар. Т. Расулов «Шарқ поэтикасининг баъзи қонуниятлари ҳақида» анча жиддий тадқиқот олиб борапти. Муҳокама вақтида бу ёш олимнинг ишига юқори баҳо берилди. Ўзбек адабиёти тарихи секторининг илмий ходими М. Мирзааҳмедованинг Хожанинг поэтик ижодини таҳлил этишга бағишланган иши ҳам секция қатнашчиларида яхши таассурот қолдирди. Ўзбек адабиёти тарихи секторида кам ўрганилган шоирларнинг меросларини излаб топиш ва тадқиқ этиш бўйича диққатга сазовор ишлар қилинмоқда. Аспирант Ф. Ғанихўжаевнинг «Табибий мухаммаслари» темасидаги иши шулар жумласидандир.

Секцияда тингланган ва муҳокама қилинган докладларнинг ҳаммаси ҳам бир хил юқори савияда эмас, албатта. Адабий алоқалар секторининг илмий ходими

К. Сейдановнинг «Қозоқ ва ўзбек адабий алоқалари» (ижобий қаҳрамон проблема-сига доир) докладида масала ечилмай қолган. Автор икки халқ ўртасидаги адабий алоқаларни юзаки ёритган, қиссий таҳлил қилмаган. Илмий ходим Р. Хўжаеванинг «Қуддус Муҳаммадий поэзияси» темасидаги ахборотида ҳам баёнчилик аломатлари сезилиб турди. Айрим ёш илмий ходимларимиз адабий ҳаётимизнинг янгиликларини тезда пайқай олмаётирлар. Натижада, айрим ижобий ҳодисалар узоқ вақт ўз тадқиқотчиларини кутиб қолади. Баъзан шундай ҳоллар ҳам бўладики, ёш ходимларимиз қиёмига етмаган бадий асарларга баҳо беришда метёрни унутиб қўядилар. Секцияда ёзувчи Ҳамид Ғуломнинг «Сенга интиламан» романи тўғрисида ҳам доклад тингланди. Афсуски, докладчи бу асарни ҳар томонлама таҳлил қилиб улгурмаган. Натижада, у асарнинг фазилатларини ҳам, жиддий камчиликларини ҳам тўғри изоҳлаб беролмади.

Адабиёт секцияси (секция раҳбари филология фанлари доктори Х. Сулаймонов) нинг якуновчи мажлисида ёшларимиз томонидан олиб борилаётган тадқиқот ишларидаги илмий кашфиётлар, улкан ютуқлар яна бир мартаба қайд қилиб ўтилди. Секция ишида қатнашган адабиёт секторларининг мудирлари, катта илмий ходимлар тингланган докладлар бўйича ўз фикр-мулоҳазаларини билдириб, ёш илмий ходимларга фойдали маслаҳатлар бердилар.

Институтимизнинг илмий коллективи олдида Октябрғача бўлган ўзбек адабиёти тарихи, ўзбек халқ оғзаки ижодиёти тарихи, ўзбек совет адабиёти тарихини яратиш ва уларни кўп томларда нашр этишдек муҳим вазифа турибди. Бу катта вазифаларни амалга оширишда ёш олимларимиз ўзларининг муносиб ҳиссалари билан қатнашадилар, деб умид қиламиз.

Шундай қилиб, конференция жуда уюшқоқлик ва юксак илмий савияда ўтди.

Содиr Эркинов,

Дўстмурод Абдурахмонов.

ҒАФУР ҒУЛОМ

Ўзбек халқи оғир жудоликка учради. Ўзбек совет адабиётининг асосчиларидан бири, ижтимоий фанларнинг билимдони, атоқли ёзувчи ва энциклопедик билим эгаси бўлган олим, коммунистик партия ва совет халқининг содиқ фарзанди, Ўзбекистон халқ шоири, Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг академиги Ғафур Ғуломни бевақт келган ўлимнинг шафқатсиз панжаси қаторимиздан олиб кетди.

Ўзининг поэтик ва прозаик асарлари билан СССР ва чет мамлакат халқлари орасида шухрат қозонган сеvimли ёзувчи ва ажойиб инсон Ғафур Ғулом ижодий ва ижтимоий фаолияти гуллаб турган бир пайтда 1966 йил 10 июлда бевақт вафот этди.

Халқ шоири ва академик Ғафур Ғулом 1903 йилда Тошкент шаҳрида камбағал деҳқон oilасида туғилди. Улуғ Октябрнинг шонли ғалабасидан сўнгги биринчи кунлардан бошлаб Ғафур Ғулом халқ маорифи соҳасида қизғин иш олиб борди. Ингирма ёшида адабиёт майдонига қадам қўйган сеvimли ёзувчимиз ўз ижодида доимо коммунистик партия ғояларини баланд руҳ билан қуйлади, умрининг охиригача совет халқи манфаатларига содиқ қолди.

Қўп миллатли совет адабиётини ривожлантиришда, шаклан миллий, мазмунан социалистик ўзбек маданиятининг раvнақида, ўзбек совет адабиёти ва адабиётшунослигининг социалистик реализм йўлидан бориб эришган оламшумул ғалабаларида халқ шоири ва академик Ғафур Ғуломнинг хизмати бебаҳо ва бениҳоядир.

Ўз меҳнат фаолиятини оддий ҳарф теврувчи сифатида бошлаган Ғафур Ғулом партия ва халққа беҳад садоқати, тинимсиз ижодий меҳнати туфайли жаҳон халқ-

ларига танилган ёзувчи ва атоқли олим даражасига кўтарилди.

Шарқ классик адабиёти ва фольклорининг катта билимдони, рус адабиёти, айниқса В. В. Маяковский традицияларининг содиқ давомчиси Ғафур Ғуломнинг ўлмас ижоди классик ва совет адабиётини бир-бирига туташтирган кўприк бўлди. Унинг ажойиб дилрабо шеърлари ва поэмалари классик поэзия ва халқ поэтик ижодининг энг яхши наъналарини янги ижодий чўққига кўтарди, натижада ўзбек шеърини тарихида янги саҳифа очди. Унинг шеърларида Навоий ва Бедил асарларига хос жўшқинлик ва фалсафий тераvлик, Машраб ва Муқимий сатирасидагидек кескирлик, Лутфий ва Фурқат лирикасидагидек ўйноқчилик ва рангдор бўёқларга бой тил, Маяковский поэзиясидагидек ҳозиржавоблик, публицистик кўтаринкилик ва янги шеърини форма барқ уради. Шу билан бирга Ғафур Ғуломнинг барча асарларидан совет халқининг ҳис-туйғулари, орау-умидлари уфуриб туради. У ўз ижодида ҳаммаша халқ ҳаётини акс эттирди, халқ манфаатларини завқ-шавқ ва юксак маҳорат билан қуйлади. Шу сабабли унинг поэзияси халқимиз босиб ўтган оғир ва ғолибона йўлнинг бадий йилномасига айланди. «Яловбардорликка», «Турксиб йўлларида», «Кўкан», «Тўй», «Сен етим эмассан», «Мен яҳудий», «Қузатиш», «Бизнинг кўчада ҳам байрам бўлажак», «Поль Робсонга», «Коммунизм асри», «Шараф қўлёмаси», «Икки Шарқ» ва бошқа ўнлаб шеър ва дostonлар совет халқи шарафига Ғафур Ғуломнинг даҳо ва закоси билан шеърини обидалардир.

Ғафур Ғулом фақат жўшқин шоир бўлибгина қолмай, шу билан бирга у «Кулги ҳикоялар», «Тирилган мурда», «Шум бола»,

«Едгор», «Нетай», «Жўра бўза» каби ҳикоя, очерк, повестлар яратган, юзлаб ажойиб фельетонлар ижод этган моҳир прозаик ҳам эди. Ғафур Ғуломнинг прозаси чуқур партиявий руҳи ва замонавийлиги, тилининг соддалиги ва рангдорлиги,

ларининг II съездидаги докладида Ғафур Ғулом ўзбек фольклорининг энг яхши традицияларига чуқур илмий анализ бергани ва ўз ҳамкасбларини социалистик маданиятни янада ривожлантириш, адабиётининг ғоявий-бадний савиясини янада

сюжет ва композициясининг пухталиги, асар мазмунининг қизиқарлилиги билан ўқувчиларнинг хотирасида чуқур из қолдиради.

Ғафур Ғуломни халқимиз фақат атоқли ёзувчи сифатидагина эмас, шу билан бирга машҳур олим сифатида ҳам яхши танийди.

Ўзбек халқи ва бутун шарқ мамалакатлари халқ оғзаки ижодининг зўр билимдони бўлган Ғафур Ғулом ўзининг поэтик ва прозаик асарларида фольклор традицияларидан ижодий фойдаланган. Шу билан бирга у ўзбек халқининг бой оғзаки поэтик ижодиёти хазинасидаги дурдоналарни йиғиш, оммалаштириш ва илмий ёритиш ишининг ҳам энг оташин жонкуярларидан бири эди. 1939 йилда Ўзбекистон ёзувчи-

кўтариш учун фольклордан тинмай ўрганишга чақиргани ҳамон ҳаммамининг ёдиди.

Ўзбекистон ССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг революциядан илгариги ўзбек адабиёти ва оғзаки халқ ижоди секторига раҳбарлик қилар экан, Ғафур Ғулом ўзбек фольклорининг энг яхши намуналарини систематик равишда ва маълум режа билан йиғиш, халқ шонри ва эртақчиларнинг асарларини кенг оммалаштириш ва улар ҳақида йирик илмий тадқиқотлар яратиш ишида катта ташаббус кўрсатди.

Ғафур Ғулом революциядан илгариги ўзбек адабиётини ўрганиш соҳасида ҳам энг обрўли мутахассислардан бири эди,

Унинг Навоий, Машраб, Муқимий, Фурқат, Комил Хоразмий, Аваз Утар ўғли ва бошқа классик ёзувчиларимиз ҳақидаги мақолалари ва докладларида ўзбек адабиёти тарихининг бир қатор проблематик масалалари ёритиб берилган. Энг машҳур навоийшунослардан бўлган Ғафур Ғулом улўғ шоир асарлари устидаги текстологик ишни илмий асосга қуришга катта меҳнат сарфлади. Унинг ўзи «Фарҳод ва Ширин» достонини энг мўътабар нусхалар асосида нашрга тайёрлаб, уни лўғат, изоҳлар ва насрий баён билан таъминлаб бу соҳада шахсий намуна кўрсатди. Халқимиз демократ шоир Муқимий асарларининг лўғат, изоҳлар ва сўнгги сўз билан таъминланган биринчи мажмуасини ўқир экан, уни тайёрлаган Ғафур Ғуломнинг номини зўр ҳурмат ва чуқур миннатдорчилик билан тилга олади. Унинг раҳбарлигида тайёрланган «Ўзбек классик адабиёти асарларининг лўғати» ҳам халқимизга Ғафур Ғулом томонидан қолдирилган унутилмас ёдгорликдир.

Институтимизнинг энг кекса ходимларидан бири бўлган Ғафур Ғулом таланти ёзувчи, оташин шоир, билимдон олим, кат-

тага ҳам, кичикка ҳам бирдек ғамхўр дўст, донишманд маслаҳатгўй ва олижаноб инсон эди.

Ўзбекистон халқ шоири, Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг академиги Ғафур Ғуломнинг хотираси ўзбек филологларининг тилида ва дилида абадий сақланиб қолади. Ўзбек тилшунослиги ва адабиётшунослигининг янги зафарлари учун курашар эканмиз, донишманд устозимиз ва қадрдон ҳамкасбимиз Ғафур Ғуломнинг ёрқин қиёфаси бизга куч-қувват бағишлайди. Унинг бундан бир қанча вақт муқаддам ёзган қўйидаги мисралари ҳамон қўлоғимизда янграйди ва янги ижодий муваффақиятларга ундайди:

Вужудин элитди ўлимнинг сели,
Шеърида жуфтланмай қолди қофия.
Ва лекин ғазални тўлдирай, дея
Давомин ёзajak эл шоирлари.

*Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг
А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт
институтининг,*

*«Ўзбек тили ва адабиёти» журналнинг
редколлегия ва редакцияси.*

МУНДАРИЖА

Ғ. Абдурахмонов. КПСС XXIII съезди ва ўзбек тилшунослиги олдидан турган вазифалар	3	✓
А. Мирзоев. Фоний ва Ҳофиз	8	
М. Қўшжонов. «Эврика»	16	
Б. Акрамов. Лирикада севги ва ҳижрон мотивлари	20	
А. Ҳожиёв. -моқчи аффикси билан ясалган феъл формаси ҳақида	25	
М. Аъламова. Туркий тилларда буйруқ-истак майли ҳақида	30	
С. Ризаев. Ҳозирги ўзбек адабий тилини статистик методда ўрганишга доир	35	

Муҳокама ва мунозара

О. Собиров. Танқидчиликнинг савиясини кўтарайлик.	40
Б. Мадалиёв. Ўзбек тилида таркибли сўзлар	44

Танқид ва библиография

Е. Исоқов. Ўзбекистонда таржима тарихидан	48
---	----

Илмий ахборот

Б. Жўраев. Юқори Қашқадарё шеваларида «сувуты»нинг маъноси	51
А. Муродов. Бухоро хаттотлик мактабининг айрим вакиллари ҳақида	52
Ш. Носиров. Қўқон шевасининг ўзбек адабий тили ва таянч шеваларга муносабати	54
П. Шермухамедов. Бадний портрет тасвири ҳақида	56
Д. Абдурахмонов. -г аффикси ҳақида	57
Т. Йўлдошев. Лақай шевасига оид дастлабки кузатишлар	58

Олимлар

М. Ҳакимов. Ҳамид Сулаймон	60
----------------------------	----

Режалар

С. Отамирзаева. Ўзбек тилини структурал-экспериментал ўрганиш сектори ва унинг вазифалари	63
Ҳ. Узоқов. Фарғона пединститутининг тил кафедрасида	64

Илмий ҳаёт ва хроника

С. Эркинов, Д. Абдурахмонов. Еш олимлар конференцияси	65
Ғафур Ғулом	68

На узбекском языке

УЗБЕКСКИЙ ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

№ 4

1966 г.

Нашиёт муҳаррири *С. Абдукаримов*
Техмуҳаррир *Р. Х. Рузиева*

Р03760. Теришга берилади 13/VI-66 й. Босишга рухсат этилади 6/VII-66 й. Формати 70×108^{1/16} —
2,25 қоғоз листи. 6,16 босма листи. Ҳисоб-нашиёт листи 5,8
Нашиёт № 1815/66 Тиражи 9660. Баҳоси 30 т.

ЎзССР „Фан“ нашриётининг босмахонаси, Л. Б. Шастри кўчаси, 21. Заказ 204.
Нашиёт адреси: Гоголь кўчаси, 70.

Адресимиз: Тошкент—ГСП, Гоголь кўчаси, 70-уй.

„Ўзбек тили ва адабиёти“ редакцияси.
Телефонлар В3-34-09; коммутатор В 99971-75 орқали қўш. 0-81.
Қўлёзмалар эгаларига қайтариламайди.

Индекс
75366

Ўзбек тили ва Адабиёти

5
1966

БУ СОНДА:

Янги бадий марраларни эгаллаш сари! ● Навоий асарларида унлилар. ● Адабиётшунослигимизнинг муҳим ютуқлари. ● Нутқ маданияти масалалари. ● „Мабони ул-луғат“ да грамматика. ● Афғонистон ўзбекларида „Гўрўғли“. ● Бир фикр ҳақида. ● Товушлар талаффузининг рентгенографияси. ● Шоир Фақирий девонлари. ● Олимларимиз. ●

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ
АКАДЕМИЯ НАУК УЗБЕКСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ им. А. С. ПУШКИНА

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ

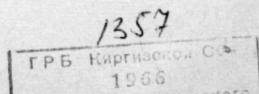
Тўққизинчи йил чиқиши

СЕНТЯБРЬ—ОКТЯБРЬ

5
1966

УЗБЕКСКИЙ ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

Девятый год издания

Таҳрир ҳайъати:

Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг академиклари: М. Т. ОЙБЕК (*бош муҳаррир*), В. И. ЗОҲИДОВ, ЎзССР Фанлар академиясининг корреспондент аъзолари: И. О. СУЛТОНОВ, Ю. СУЛТОНОВ, фалсафа фанлари доктори Қ. Х. ХОНАЗАРОВ (*бош муҳаррир ўринбосари*), филология фанлари докторлари: Ғ. А. АБДУРАҲМОНОВ, Ф. АБДУЛЛАЕВ, Ҳ. Т. ЗАРИФОВ, Ҳ. Т. СУЛАЙМОНОВ, Ш. ШОАБДУРАҲМОНОВ, филология фанлари кандидатлари: Б. Ж. ЖУРАЕВ, Ҳ. И. ЕҚУБОВ, З. МАЪРУФОВ, С. ҚОСИМОВ (*масъул секретарь*).

ШОТА РУСТАВЕЛИ ТУҒИЛГАН КУНИНИНГ 800 ЙИЛЛИГИ

ЕҚУБЖОН ИСОҚОВ

филология фанлари кандидати

БАРҲАЁТ ҚАЛБ

«Улуғ кишилар камдан-кам якка ҳолда пайдо бўлади: баҳайбаг дарахтлар ўрмон устида бўй чўзиб турганда, яна ҳам баландроқ бўлиб кўринади» (В. Гюго). Яқин ва Ўрта Шарқ маданиятининг ўрта аср даврига назар ташлагудек бўлсак, ҳақиқатан ҳам, ажойиб манзаранинг гувоҳи бўламиз: ҳар бир халқ ўз маданияти ва адабиётининг кўп сонли заҳматкашлари орасидан шундай буюк даҳоларни етиштирганки, улар ижоди ана шу тафаккур ўрмони бағрида алоҳида савлат тўкиб, ўз салобати билан теварак-атрофига соя солиб туради. Биз ана шундай зотларни буюк даҳо деб атаймиз. Лоақал дostonчиликнинг буюк устозларини эсга олайлик: Фирдавсий, Юсуф хос Ҳожиб, Низомий, Шота Руставели... Бир-бирига қарийб замондош бўлган ана шу буюк сўз усталарининг тақдирида ҳам, асарларининг умумий руҳида ҳам баъзан муштарак томонлар учрайди. Бу яқинликнинг манбаи, бир томондан, улар яшаган муҳитнинг бир-бирига яқин ва ўхшашлигида бўлса, иккинчи томондан, ана шу ижодкорларнинг ўз замондошлари савиясидан юқори кўтарилиб, даврнинг энг етилган масалаларини тўғри сеза олишлари ҳамда шунга жавоб излашларидадир.

Фирдавсий ва Руставели ижодларини олиб кўрайлик.

Маълумки, Фирдавсий ўз асарига Эрон халқларининг исломгача бўлган афсоналарини асос қилиб олади ва шу восита билан ўзининг юксак гоёларини тараннум этади. Руставели ҳам ўз достонига грузин халқи орасида кўпдан машҳур бўлган Шарқ афсоналарини асос қилиб олади. Бу ҳақда асар дебочасида шуларни ўқиймиз:

Минг-минг кафтда жилваланган жанубнинг дурдонасин,
Гуржистонга кўплан берли маълум шарқ афсонасин —
Меҳр қўйиб пардозланган мисраларга тиздимки,
Маликанинг лутфи бирла камайсин азоб юки!¹

«Шоҳнома»нинг ҳам, «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон»нинг ҳам энг муҳим хусусияти шундаки, уларда сюжет кучли драматизм асосига қурилган бўлиб, воқеалар асар охирига қадар динамик равишда ривожланиб боради, характерлар психологияси, уларнинг ҳар бир ҳаракати сунъийликдан йироқ бўлиб, мантиқан асосланади.

Ёки хотин-қизлар масаласини олиб кўрайлик. Бу борада ҳам улар нуқтаи назарининг ниҳоятда яқин турганлигини сезамиз. Биз грузин достонидида шундай сатрларни ўқиймиз:

¹ Ш. Руставели, Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон, Тошкент, ЎзФА нашриёти, 1959, 7-бет.

«...У аёлу аммо шоҳлик қизингизга насибдур;
Хушомадлик эмас бу гап: тахтга у муносибдур.
Маликанинг ёрқин йўли кун йўлидек ёрқин, кенг,
Шербаччалар ургочими ё эркакми, улар тенг!»²

Шу ўринда форсий «Шоҳнома»даги «Бижон ва Манижа» достони ҳамда Рудоба образини эслашнинг ўзи кифоя қилади.

Хотин-қизлар ҳуқуқи ва улардаги чексиз имкониятлар эътироф этилмаган ўрта аср шароитида икки буюк халқнинг бу икки фарзанди қанчалик зўр жасорат кўрсатганлиги ўз-ўзидан аён. Ҳар икки эпопеяни бир-бирига яқинлаштирадиган муҳим фазилатлардан бири шуки, уларда воқеалар лоқайдлик билан баён қилинмайди, балки чуқур эҳтирос билан тасвир этилади, авторнинг воқеалар ва ўз қаҳрамонларига нисбатан муносабати (хоҳ ижобий, хоҳ салбий) ёрқин зуҳур этади. Бу асарларга хос бўлган пафос ва нозик лиризмнинг манбаи ҳам балки ана шундир? Фирдавсий ўзининг сеvimли қаҳрамони Рустамга нисбатан хайри-хоҳлик билан қараганлиги учун Маҳмуд Ғазнавий томонидан таъқиб қилинади. «Таризлини йиғлаб-йиғлаб куйлади Руставели»³. Шу жиҳатдан Руставели достонидаги кўпгина ўринлар ҳам қаҳрамонлик, дўстлик ва пок муҳаббат ҳақида тўқилган қўшиқдай бўлиб туюлади.

Шарқнинг бу икки даҳаси асарларидан бир-бирига ҳамоҳанг ўринларни бошқа турли масалаларда ҳам кўриш мумкин. Аммо ҳар икки асарга хос асосий фазилат уларнинг чуқур халқчиллигидадир.

Лекин бу ўхшаш моментлар ҳар икки ижодкорнинг ўзига хос томонларини инкор этмайди. Уларнинг асарлари композиция жиҳатидан ҳам, қаҳрамонлар галереяси ва уларнинг хусусияти (Фирдавсийда Рустам ва бошқа асосий паҳлавонлар шоҳлик тахтида ўтирмайди, Руставели қаҳрамонлари эса шаҳзода ва шунга яқин кишилар) нуқтан назаридан ҳам мутлақо ўзига хос бўлиб, бу ҳар икки муаллиф мақсади, дунёқараши ва услубининг ўзига хослиги билан изоҳланади.

Шуни ҳам айтиш керакки, Фирдавсий форс-тожик адабиёти тарихида достончиликнинг отаси бўлса, Шота Руставели умуман грузин поэзиясининг асосчисидир. Шота Руставели XII асрда яшаб ижод этди. Бу давр грузин халқи тарихининг иқтисодий, ижтимоий жиҳатдан тараққий этган ва маданияти юксак чўққига кўтарилган бир даври эди. Дунёга Шота Руставели каби улкан сиймони етиштириб берган муҳит ҳам — грузин маданиятининг ана шу классик давридир.

Бу буюк ижодкор шуҳрати асрлар давомида нақадар кенг ёйилган бўлса, унинг шахсияти ҳақида шу қадар оз маълумот етиб келган: гўё кекса тарих ўзининг бу забардаст фарзанди ҳақидаги барча маълумотларни эҳтиёткорлик билан ўз қўйнида яшириб ётгандай.

Шоирнинг шахси ҳақида озми-кўпми маълумот берадиган бирдан-бир манба ҳам унинг мазкур достони ҳисобланади. Муаллифнинг асар дебючасидаги сўзларига қараганда, у Рустав хонадонидан, шоҳ Тамарнинг сарой аёнларидан бўлиб, ўз асарини малика ва унинг умр йўлдоши Давидга бағишлаб ёзган. Ана шу далиллар шоир XII асрнинг охири ва XIII асрнинг бошларида ижод қилган, деб хулоса чиқаришга имкон беради. Аммо унинг ёшлиги қаерларда ўтган? Умрининг сўнгги давлари чи? Унинг жасади қаерга дафн этилган? — бу саволлар ҳануз жавобсиз қолиб келмоқда.

Унинг қаҳрамонлари эса турли мамлакат вакиллари: китобхон достон қаҳрамони Таризл билан бирга Арабистон, Ҳиндистон, Паластин ва Хоразм каби мамлакатларга сафар қилади. Хўш, ана шу мамлакатлар

² Уша асар, 12-бет.

³ Уша асар, 267-бет.

ҳақидаги тасвирлар шоирнинг бевосита таассуротлари натижасими ёки унинг мазкур мамлакатларнинг табиати ва халқи ҳақида билвосита ҳосил бўлган мавҳум тасаввурлари маҳсулими?— бу жумбоқ ҳам сирлигича қолмоқда. Худди шу ўринда буюк француз ёзувчиси В. Гюгонинг қуйидаги сўзларини эслаш ўринли бўлур эди: «Биз лорд Байронни фақат унинг дostonлари орқали биламиз ва шоирнинг ҳаёти ҳам унинг қалби ва ижодий даҳосидек бўлган, деб тасаввур қилишнинг ўзи биз учун ёқимлидир»⁴.

Биз ҳам Шота Руставелининг ижтимоий-сиёсий ва фалсафий қарашлари, илғор гуманистик концепцияси, интилиши ва умидлари — умуман, бой ички дунёси ҳақида унинг поэмаси орқалигина тасаввур ҳосил қиламиз. Бу эса бизга у, фақат шарқ ва ғарб маданиятининг катта билимдони ва тенгсиз маҳорат эгаси бўлган адибгина эмас, балки шу билан бирга, буюк қалб эгаси бўлган олижаноб инсон эди, деб ҳукм чиқаришга асос бўлади. У, чиндан ҳам, тенгсиз ақл ва эзгу умидларга тўла қалб эгаси бўлган. Шоир асарини ўқиган ҳар бир киши унинг тафаккур доираси беҳад кенг ва мақсад-ўйлари ниҳоятда юксак эканлигига ҳеч қандай шубҳа қилмайди. Унинг ўлмас асари заминиди ақл ва таассуб, эзгулик ва бадбинлик, қаҳрамонлик ва ғирдасизлик, меҳрибонлик ва шафқатсизлик — умуман, яхшилик ва ёвузлик ўртасидаги кескин кураш ётади. Бу асарда аёлларга хос назокат билан қаҳрамонларга хос қаҳру ғазаб омухта бўлиб кетган. Шоир гуманизми эса унинг барча ғоялари устидан назорат қилиб, уларни ягона занжир ҳалқалари каби бирлаштириб туради.

Достон сюжетидаги изчил драматизм, характерлар кураши, мазмун ва шаклнинг мутаносиблиги ва уларга хос бўлган динамика ҳамда улғуворлик, асар вужудига сингиб кетган майин лиризм бу асарни жаҳон адабиётининг «Илиада», «Одиссея», «Шоҳнома», «Игор жангномаси» ва «Хамса» (Низомий ва Навоий) каби нодир эпопеялари билан ёнма-ён қўйишга тўла ҳуқуқ беради.

Шота Руставели ўз достониди XII аср грузин ҳаётининг турли томонларини бадий равишда ҳаққоний акс эттирди, ҳатто уйғониш даврида вужудга келган ғояларнинг кўпчилигини бошқалардан олдинроқ дадил олға сурди. Шу билан бирга, у том маънодаги сўз санъаткори сифатида, ўзидан кейинги авлодларга сўзни авайлаш, унинг қадрини кўтариш ва унга сайқал беришнинг ажойиб намунасини кўрсатди.

Шунинг учун ҳам асрлар давомида унинг Таризл, Автандил ва Несан Дорежон каби идеаллари халқнинг севимли қаҳрамонлари бўлиб келмоқда.

Шу сабабли унинг халафлари шоир ғоялари ва қаҳрамонларига қайта-қайта мурожаат қилиб келмоқда. Грузин адабиётининг Давид Гурамишвили ва Григол Орбелиани, Акакий Церетели ва Тициан Табидзе, Георгий Леонидзе ва Симон Чиковани каби намоёндалари ижодига Шота Руставели мероси кўрсатган баракали таъсири осонгина сезиш мумкин. Машҳур грузин совет шоири ва олим Ираклий Абашидзеининг «Руставели изидан» номли янги туркуми эса ҳозирги замон совет поэзиясининг жиддий ютуқларидан бири бўлиб, шоирнинг улғувор образи ва ўлмас ғояларининг абадий ҳаётйилигини намоиш қилади.

Буюк ижодкорларнинг мероси бутун инсониятга мансуб. Чунки улар яратган санъат ва адабиёт дурдоналарида тажассум этилган фикр фақат айрим бир миллат учунгина эмас, балки бутун башариятга хизмат қилади.

⁴ В. Гюго, Статьи о писателях, М., 1956, стр. 19.

Шота Руставелининг 800 йиллик юбилеи бутун дунё прогрессив кишилари томонидан нишонланаётганлиги боиси ҳам ана шунда.

Шота Руставели ижоди аллақачон ўзбек халқининг ҳам маънавий бойлигига айланган. Унинг машҳур достонини ўзбек тилига таржима қилиш иши қарийб ўттиз йил муқаддам бошланган бўлиб, 1959 йилда Шайхзода ва Миртемир таржимасида мукаммал босилиб чиқди.

«Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон» жаҳон адабиётининг энг нодир намуналаридан бири сифатида ўзбек китобхони хонадонидан аллақачон ўзига муносиб ўринни эгаллади. Унинг автори эса Гомер ва Фирдавсий, Низомий ва Данте, Навоий ва Шекспир, Гёте ва Пушкин каби буюк сиймолар сафида туриб, бизни эркин ва тинч ижодга — гўзаллик яратишга руҳлантирмоқда.

«Буюк инсон учун ҳакам — бу ўз ҳукмларида мутлақо нуқсонга йўл қўймайдиган вақтдир»⁵. Утган 800 йиллик давр Шота Руставели ҳақида ҳам ўз ҳукмини чиқарди. Ҳукм эса шундай: Шота Руставели — инсониятнинг эзгу орзу-истакларини куйлади, одамлар қалбидаги юксак туйғу ва хислатларнинг барқарорлиги учун курашди. Ана шундай фазилатлар эгаси бўлган инсонлар бор экан, унинг ҳам ҳаёти давом этади, саҳоватли қалби эса доим барҳаёт!

⁵ А. И. Куприн, Илья Репин. Журнал «Наш современник», 1964, № 1, стр. 102.

ҲОМИЛ ЕҚУБОВ

филология фанлари кандидати

ЯНГИ БАДИИЙ МАРРАЛАРНИ ЭҒАЛЛАШ САРИ!

Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг тарихий XXIII съезди давлат, халқ ва партия ҳаётидаги энг муҳим сиёсий, иқтисодий ва маданий масалаларни муҳокама қилди, яқин беш йилга мўлжалланган халқ ҳўжалиги планлари ва директиваларининг илмий асосларини ва улугвор амалий вазифаларини ишлаб чиқди. Съезд бизнинг тарихий тараққиётимиз практикасини чуқур умумлаштириш, совет жамияти ривожининг объектив қонунлари, тенденция ва талабларини илмий анализ қилиш негизига коммунистик қурилишнинг ҳамма соҳаларида — саноатда, қишлоқ ҳўжалигида, халқнинг моддий, маиший ва маданий турмушида ўсиш суръатлари ва кўламини конкрет белгилаб берди.

Партия социализм ва коммунизм қурилиши масалаларини ҳал қилишда халқнинг маданий юксалишига, социалистик реализм адабиёти ва санъатини ривожлантиришга ҳамиша катта эътибор бериб келди. У XXIII съездда адабиёт ва санъатнинг ижтимоий ва тарбиявий ролини алоҳида таъкидлаб «ўз ижоди билан халқнинг маънавий ҳаётини боғийтган» ижодкорларнинг асарларини муносиб тақдирлади. Партия коммунистик идеалларга ишонч туғдираётган, бундай «ишончни барқарор қилаётган» санъат ва адабиётни қўллаб-қувватлайди. «Социалистик санъат, — дейди Л. И. Брежнев Марказий Комитетнинг XXIII съездидаги ҳисобот докладыда, — ниҳоят даражада оптимистик ва ҳаётбахш санъатдир. У, турмушимиздаги янги, прогрессив нарсаларни сезгирлик билан кўриб топа олади, биз яшаб турган дунёнинг гўзаллигини, янги жамият кишиси мақсадлари ва идеалларининг улугворлигини ёрқин ва талантли қилиб кўрсатиб бера олади. Бу — фақат яхши нарсалар тўғрисидагина ёзиш керак, деган сўз эмас, албатта». Йўқ, санъат асари коммунистик идеалларни тасдиқлаш позициясидан камчиликларни ҳам танқид қилади, ҳам бизнинг олдинга ҳаракат қилишимизга ҳалақит берадиган ҳамма нарсаларга қарши, бизга ёт идеологиянинг ҳар қандай кўринишларига қарши мурасасиз курашади.

Халқ ҳаётидаги янгиликларни тасвирлаш, уларнинг туғилиши ва ғалабасини мукамал акс эттириш, кишилар ўртасидаги коммунистик муносабатларнинг, коммунистик ахлоқ нормаларининг мустаҳкамланишига фаол ёрдам бериш, замондошларимизнинг ёрқин ва жозибадор образларини яратиш, китобхонларни қаҳрамонона меҳнатга руҳлантириш, уларда юксак маънавий фазилатни тарбиялаш, уларнинг маданият, эстетик завқи, дидини кўтариш — кўп миллатли совет адабиёти олдида турган муҳим вазифалардандир.

СССРда «Коммунистик тарбиянинг қудратли кучига айланган», «олижаноб партиявийлик руҳи билан, халққа хизмат қилиш руҳи билан суғорилган совет санъати ва адабиёти» шаклан миллий, демакки бениҳоят хилма-хил, мазмунан социалистик, коммунистик гоёвийлиги ва пафоси жиҳатидан муштаракдир.

Миллий адабиётларнинг ўзаро алоқасининг тобора кенгайиб бораётгани, бир-бирини бойитаётгани, ўзаро муносабатда ривожланаётгани уларнинг ҳар қайсисининг муваффақиятига муваффақият қўшмоқда. «Кейинги йилларда, — дейилади Марказий Комитетнинг ҳисобот докладада, — иттифоқдош республикалар санъат арбобларининг талантли кўпгина янги асарлари Бутуниттифоқ миқёсидаги кенг майдонга чиқди. Бутуниттифоқ миқёсидаги майдон уёқда турсин, ҳаттоки халқаро майдонга ҳам чиқди. Бизда ҳеч бир республика йўқки, у, санъат ва адабиётнинг у ёки бу соҳасидаги ажойиб муваффақиятлар, жуда катта талантлар билан фахрланмаётган бўлсин».

Ўзбек ёзувчилари ҳам сўнгги вақтларда озмунча ажойиб, талантли асарлар яратмадилар. Уларнинг ижодиётларида замонавийлик, коммунистик қурилиш темалари етакчи ўринни ишғол қилди. Улар совет кишисининг бой маънавий дунёсини очишга, унинг қаҳрамонлигини акс эттиришга, воқеликнинг асосий процессларини туб-томири, теранлиги билан кўрсатишга интилмоқдалар.

Ўзбек адабиётида катта прозанинг кенг кўламда тараққий этиши айниқса қувонарли ҳодиса бўлди. XXII—XXIII партия съездлари орасида бадий хазинамиз турли темалардаги йирик эпик асарлар билан бойиди. Халқ ёзувчиси Ойбекнинг Ҳамза Ҳакимзода Ниязий номидаги республика мукофотида сазовор бўлган ва революция арафасидаги ҳаётимизни ёрқин тасвирлаган «Болалик», адиб Абдулла Қаҳҳорнинг «Ўтмишдан эртаклар» қиссаси, Шароф Рашидовнинг «Қудратли тўлқинлар», Асқад Мухторнинг «Давр менинг тақдиримда», Саид Аҳмаднинг «Уфқ», Ҳамид Ғуломнинг «Сенга интиламан», Шухратнинг «Олтин зангламас», О. Еқубовнинг «Эр бошига иш тушса...», Мирзакалон Исмоиловнинг «Фаргона тонг отгунча» (II китоби), Собир Абдулланнинг «Мавлоно Муқимий», Иброҳим Раҳимнинг «Ихлос», «Тақдир», Ҳ. Нуъмон ва А. Шораҳмедовнинг «Ота» (I китоби), Пиримқул Қодировнинг «Қора кўзлар» романлари шулар жумласидан бўлиб, энг яхши проза асарлари бу рўйхатдагига қараганда анча кенг ва салмоқлидир.

Фақат проза асарлари эмас, балки ҳаётбахш поэзия, драматургия ҳам аллақачонлардир улкан совет адабиёти қаторидан жой олди ва иттифоқ китобхонлари ва томошабинларига танилди. Бевақт орамиздан кетган, Ҳамзадан кейин биринчи бўлиб «Ўзбекистон ССР халқ шоири» унвонини олишга сазовор бўлган Ғафур Ғулом поэзиясида совет кишиларининг ҳаёти, уларнинг орзу-истаклари, келажакка бўлган ишончлари фоят юксак ғоявий-бадий ифодасини топди. Ғафур Ғуломнинг такорланмас, ёрқин новаторлик ижоди авлодлар учун ўлмас намуна ва традиция манбаи бўлиб қолди. Халқ шоирлари — Уйғун, Зулфия, Собир Абдулла ҳамда М. Шайхзода, Миртемир, М. Бобоев, Мирмуҳсин, Шухрат, Шукрулло, Р. Бобожон, С. Акбарий каби бошқа етук шоирларимизнинг ажойиб шеърлари ва дostonлари поэтик маҳоратнинг мукамаллашганидан далолат беради.

Драматург А. Қаҳҳорнинг «Сўнгги нусхалар» комедияси, М. Шайхзоданинг «Ўлуғбек» трагедияси, К. Яшиннинг «Йўлчи юлдуз», Уйғуннинг «Хуррият», «Муқаддас бурч» («Қотил»), И. Султоннинг «Имон», «Номаълум киши», С. Азимовнинг «Қонли сароб», «Юлдузлар жамоли» пьесалари драматургик маҳоратнинг чўққилар сари кўтарилиб бораётганини, партиявийлик, халқчиллик принциплари таъсирчанлик ва бадийлик билан чамбарчас боғланаётганини кўрсатувчи фактлардир.

Ўзбек адабиётига ёш ижодкорларнинг жасорат билан кириб келишлари адабий ўсишнинг гаровидир. Эркин Воҳидов, Ҳусниддин Шарипов, Сайёр, Хайриддин Салоҳ, Ўлмас Ўмарбеков, Фарҳод Мусожонов, Абдулла Орипов, Шукур Холмирзаев, Ўткир Ҳошимов, Гулчеҳра Жўраева,

Эътибор Охунова, Гулчеҳра Нуруллаева, Яйра Саъдуллаева каби ёш ижодкорлар ўз шеър ва дostonлари, повесть ва ҳикоялари, пьеса ва очерклари билан китобхонларнинг юрагига кириб бормоқдалар, коммунистик ахлоқ нормаларининг қарор топишига белгили ҳисса қўшмоқдалар.

Аммо ижодкорлар ишида катта ғалабалар билан бир қаторда айрим муваффақиятсизликлар ҳам йўқ эмас.

Аввало, съездда, «бармоқ билан санарли» даражада бизда оз бўлса ҳам, «халққа ёрдам бериш ўрнига, тузумимизни қоралашни, қаҳрамон халқимизга туҳмат қилишни ўзларига касб қилиб олган» ўзимизда бир хил нарса ёзиб, чет элда мутлақо бошқача нарса ёзадиган «қаламкаш»ларнинг феъл-атвори қаттиқ қораланди.

Съезд делегати, ёзувчи М. Шолохов ундай шахсларнинг шармандали ҳатти-ҳаракатини кесиб ташлашга, ижодкор зиёлиларнинг халқ олдидаги бурчини оширишга қақриш баробарида, «...адабиётчилар кўлга киритган ютуқлар... китобхонлар истаган даражада, бизнинг ўзимиз истаган даражада катта эмаслиги»ни ҳам қайд этди.

Ўзбек адабиёти ҳам камчиликлардан холи эмас, албатта. Бизнингча, унинг самарали тараққий этишига халақит бериб турган сабаблардан бири айрим ҳолларда маҳоратнинг етишмаслиги, кўп қиррали мураккаб ҳаёт ҳодисаларини адабиётда бирёқлама, жўн акс эттириш билан боғлиқдир. Баъзи ёзувчиларимиз ҳали ҳам мураккаб инсон характерини тасвирлашда ё қора ва ё оқ бўёқлардан енгил-елпи фойдаланиш билан, ё беозор, сип-силлиқ лавҳаларни чизиб билан чекланадилар, совет кишининг иш фаолиятида учраб турадиган мушкул ҳолатлар, кескин тўқнашувлар ва шиддатли психологик коллизиялар озми-кўпми четлаб ўтилади. Натижада совет кишининг қаҳрамонлигини бўшаштириш, унинг ақл-заковат ва бой туйғуларини камситиш, маънавий гўзаллигини туссизлаштириш келиб чиқади. Ваҳоланки, кишилар муносабатигади драматизмни тасвирлашни на баландпарвоз гаплар, на қуруқ безакдорлик, на «хайқириқ» боса олади.

Санъаткорлар ҳаётни чуқур идрок этиш, бадий тушуниш учун марксча-ленинча назарияни яхши ўзлаштиришлари керак. Бу ишда уларга адабий танқид ва адабиётшунослик ёрдамга келади. КПСС Марказий Комитетининг ҳисобот докладида: «Адабиёт ва санъатни ривожлантиришда марксча-ленинча танқидчиликнинг аҳамияти катта», деб таъкидланади.

КПСС XXIII съездидаги фан ва санъатга талабчанлик руҳи, ижтимоий фанларнинг аҳамиятини кўтаришга, уларнинг объектив қонуниятларини ўрганишга даъват — адабиётшунослик, танқид ва эстетика фани соҳасидаги аҳволни, айрим масалаларни қайта кўриб чиқишни тақозо этади. Адабий жаҳоннинг бу тармоқлари мустаҳкамланмоғи, замонавий илм савиясида иш олиб борилмоғи лозим.

Ўзбекистон адабиётшунослари ва мунаққидлари сўнгги йилларда аввалгига қараганда дуруст ишламоқдалар, айрим асарлар ва адабий ҳодисаларга берилган субъектив баҳоаларни илмий-тарихий асосда тузатишга интиломоқдалар. Катта авторлар коллективи томонидан яратилган, Москвада рус тилида нашр этилиш арафасида турган бир томлик «Ўзбек совет адабиёти тарихи» салкам 50 йиллик адабий ривожланиш жараёнини умумлаштириш йўлида қўйилган биринчи илмий қадамдир. Бу китобнинг босилиб чиқиши ўзбек адабиётшунослигида қувонарли воқеа бўлади.

Лекин ўзбек совет адабиётининг ярим асрлик илмий тарихини мукаммаллатиш, тарихий-адабий фактлардан тўла фойдаланиш, ўзбек совет адабиётининг иттифоқ ва жаҳон адабиёти ривожигади ўрни ва аҳа-

миятини белгилаш — галдаги ҳал қилиниши лозим бўлган вазифалардандир.

Ўзбек адабиёти асарлари намунасида марксча-ленинча эстетикани бойитиш ва ижодий ривожлантириш, буржуа миллатчилик идеологияси ва унинг сарқитларига кескин ҳужум олиб бориш лозим. Адабий танқиднинг назарий савиясини кескин равишда кўтариш керак.

XXIII съезднинг КПСС Марказий Комитети ҳисобот доклади юзасидан чиқарилган резолюциясида ижодкор ходимлар олдида турган партиявий халқчил вазифалар равшан кўрсатиб берилган: «Партия ижодкор ходимлардан ҳаётни чуқур ва ҳаққоний акс эттириши билан, ғоявий пафос кучи билан, юксак бадий маҳорати билан ўзига мафтун қиладиган, коммунизм қурувчисининг маънавий қиёфасини шакллантиришга актив ёрдам берадиган, совет кишиларини юксак маънавий хислатлар руҳида, коммунистик идеалларга садоқат, гражданлиликни ҳис этиш, совет ватанпарварлиги ва социалистик интернационализм руҳида тарбиялайдиган янги салмоқдор асарларни кутади.

Санъатнинг халқ турмуши билан алоқасини мустаҳкамлашда, совет санъаткорларининг ўз ижоди учун жамият олдидаги масъулиятини оширишда, уларни партиявийлик ва халқчилликнинг ленинча принципларига садоқат руҳида тарбиялашда ижодий союзларнинг ролини ошириш зарур».

Мамлакатимиз келаси йил Улуғ Октябрь социалистик революциясининг 50 йиллигини, янги беш йилликнинг охириги якунлаш йилида башариятнинг улуғ доҳийси, Коммунистик партия ва Совет давлатининг асосчиси ва йўлбошчиси Владимир Ильич Ленин туғилган кунининг 100 йиллигини муносиб ғалабалар билан кутиб олишга тайёрланмоқда. Съезд ҳамма совет кишиларини шу буюк саналарни коммунистик қурилишда янги-янги ютуқлар билан нишонлашга даъват этди. Шубҳа йўқки, ижодкор зиёлилар бу улуғ айём кунларида партия томонидан ўз олдиларига қўйилган вазифаларни шараф билан адо этадилар.

Совет ёзувчисининг бутун қалб амри билан партияга ва халққа хизмат қилишдан бошқа интилиши йўқ. Ўзбек ёзувчилари ҳам янги беш йиллик илғорлари, коммунизм бинокорларининг ёрқин образларини юксак бадий маҳорат билан яратиб берадилар.

АЛИШЕР НАВОЙ ТУҒИЛГАН КУНИНИНГ 525 ЙИЛЛИГИ

ФАТТОҲ АБДУЛЛАЕВ

филология фанлари доктори

АЛИШЕР НАВОЙ АСАРЛАРИ ТИЛИДА УНЛИ ТОВУШЛАР УЙҒУНЛИГИ МАСАЛАСИГА ДОИР

Улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг адабий меросини ўрганиш бўйича айниқса Ўзбекистонда жуда катта ишлар қилинди; Навоий асарларидан бир қанчасининг танқидий текстлари нашр этилди; шоирнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти анча пухта ўрганилди; унинг дунёқараши, ижодий методи масалаларини, Навоийнинг ўзбек тили учун, уни адабий тил даражасига кўтариш учун олиб борган курашларини акс эттирувчи монографиялар майдонга келди, кандидатлик ва докторлик диссертациялар ёзилди ва ёқланди. Лекин улуғ шоирнинг бадий маҳорати, сўз санъаткорлиги, тили ва услубидаги оригиналлик, ўзига хослик каби масалалар, ниҳоят Алишер Навоий асарлари тилини умум назарий ва тарихий лингвистик планда ўрганиш, бу тилнинг грамматикасини яратиш каби жуда муҳим вазифалар ҳали текширилишга муҳтож. Айниқса, сўнгги масала бўйича ҳозиргача бирор жиддий иш қилинганча йўқ. Бундай текширишларнинг тилимиз тарихи, диалектологияси, ҳозирги замон ўзбек адабий тилининг муҳим назарий ва амалий масалаларини ҳал этишдаги зўр аҳамияти ҳақида кўп гапириб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак. Шу нуқтаи назардан қараганда, Навоий асарлари тилини ўрганишга қаратилган ҳар қандай интилиш мутахассисларда катта қизиқиш туғдирмоғи табиийдир.

Биз ушбу мақоламизда ҳозиргача кўпгина мунозараларга сабабчи бўлиб келаётган бир масалага — ўзбек тили тарихида сингармонизм қонунининг — унлилар уйғунлигининг бузилиши тарихига тўхталмоқчимиз ва, шу муносабат билан, Алишер Навоий асарлари тилида мазкур қонуннинг бузила бошлаганлигига онд баъзи бир фактларни келтириб, бу масала юзасидан ўз мулоҳазаларимизни баён этмоқчимиз.

Маълумки, сингармонизм ёки унлилар уйғунлиги, жуда қадимдан барча туркий тилларга хос бўлган фонетик хусусиятдир. Бу хусусият ўзбек тили тарихида ҳам ҳеч шубҳасиз мавжуд бўлган. Шундай экан, нима учун бу жиҳатдан ҳозирги ўзбек адабий тили бошқа туркий тиллардан кескин ажралиб туради? Нима учун барча туркий тилларга, шунингдек, сингармонизмни сақлаган ўзбек шеваларига хос бўлган 9—10 фонемали унлилар системаси бу қадар ўзгаришга учраган ва миқдор жиҳатдан камайиб, адабий тилимизга асос бўлган марказий шаҳар шеваларида фонемаларнинг миқдори 6—7 га тушиб қолган? Бошқача қилиб айтганда, мазкур шеваларда қадимдан иш кўриб келаётган жуда мустақкам қонун — сингармонизм қонунининг бузилиб кетишига сабаб нима? Бундан ташқари, ўзбек тилининг унлилар составида яна бир муҳим ўзгариш рўй берган — бошқа туркий тиллар учун хос бўлмаган специфик товуш — [э] унлиси пайдо бўлган (тил орқа, кенг, бир оз лабланган товуш, унинг ёзувимиздаги шакли [о]).

Бу иккита йирик фонетик ҳодисанинг юзага келиши ҳақида баён этилган фикрлар (Е. Д. Поливанов ва К. К. Юдахин каби олимларнинг: тожик тили вокализмининг ўзбек тили артикуляцион базасига кўчиш ҳақидаги фикрлари, А. К. Боровковнинг: бу ҳодисалар ўзбек тилининг ўз ички тараққиёт қонунлари натижасидир каби мулоҳазалари), афсуски, зикр этилган ғоят мураккаб масалани тўлалигича ҳал этиб бермади.

Бир вақтлар К. К. Юдахин ўзининг «Чигатой тилининг унлилар састаига доир» номли мақоласида¹ XV асрда яшаб ижод этган шоирларнинг туюқларида қофиядош бўлиб келувчи сўзлар састаидаги унлиларни аниқлашга уриниб кўрган ва:

شمع ینکلیغ یانه‌دور یاشیم‌دین اوت
کوز یاشیم‌دین بیر یۆیلده اوندی اوت
قان یاشیم قیلدی یولونکنی لاله‌زار
مونجه‌ تقصیر ایلا‌دیم قانیم‌دین اوت

мисолини келтириб, ёзган эди: «Агар қофиядош бўлиб келган учта сўзни сингармонизм қондасига мувофиқ ўқир эканмиз, биринчи икки мисра охиридаги сўзларни от (*от*) тарзида, тўртинчи мисра охиридаги сўзни *от* (юмшоқ *от*) тарзида ўқимоғимиз керак бўлади, бинобарин, бу учта сўз састаидаги унлилар талаффузидаги фарқ сингармонизм нуқтаи назаридан жуда катта бўлмоғи керак эди. Ҳозирги Тошкент шеvasида мазкур сўзлар састаидаги унлининг талаффузида фарқ сезилмайди ва уч ҳолатда ҳам *от* тарзида айтилади». Мана шундай мулоҳазаларга асосланиб, К. К. Юдахин, йирик чигатой шоирлари сингармонизмни йўқотган шева вакиллари бўлганлар, деган тахминий фикрни баён этган эди. Унинг фикрича, Навоий ва Лутфий каби улкан шоирлар шеърят қонунларида жуда яхши билганлари ҳолда, мазкур сўзлардан қофиядош сўзлар састаида фойдаланмаган бўлардилар. Айрим олимлар бу фикрга қўшиладилар, баъзилари эса К. К. Юдахиннинг бу фикрини асоссиз деб биладилар. Қандай бўлмасин, Навоий асарлари тилида сингармонизм масаласи ҳали очиқлигича турибди.

Маълумки, сингармонизм қонунининг бузилиши учун, аввало, ўзақ унлиларининг ўзаро сифат жиҳатдан муносабати (қаттиқлик ва юмшоқлик муносабати) ўзгариши, ўзақ ва аффикслар ўртасидаги сингармонистик боғланиш заифлашуви, ҳам ўзақда, ҳам қўшимчаларда, ҳозирги етакчи шаҳар шеваларимизда бўлганидек, қаттиқ унлиларнинг (демак, ундоларнинг ҳам) юмшоқлашуви, умуман сўзнинг фонетик структурасида жуда катта ўзгаришлар содир бўлмоғи керак эди. Ҳозирги ўзбек адабий тилига асос бўлган етакчи шаҳар шеваларида ана шу мураккаб процесс асрлар давомида аста-секин давом этиб, борган сари ривожланган. Лекин содир бўлган жуда катта ўзгаришларнинг деярли ҳаммаси етук бўлмаган араб ёзуви ортида яшириниб қолган. Иккинчидан, адабий тил традицияси қадимий тил фактларини, кўпчилик грамматик шаклларни, жонли тилда жуда катта ўзгаришлар бўлганлигига қарамай, то XX асрнинг бошларига қадар мустаҳкам сақлаб келди. Шундай қилиб, жонли шевалар, ўзаро сўзлашув тили ўзининг қонуниятларига кўра ўзгара ва ривожлана борди, янгидан-янги хусусиятлар кашф этди. Адабий тилимиз эса, юқоридаги сабабларга кўра, содир бўлган ва бўлаётган янгилекларни, ривожланиш тенденцияларини деярли акс эттирмади; сингармонизм ҳодисаси ҳам, бошқа кўпгина тил ҳодисалари син-

¹ «Культура и письменность востока», кн. IV, стр. 62.

гари, ўша эски тил традициясига кўра, ёзувда гўё сақланиб қолгандек бўлиб туюларди.

Араб ёзуви ўзбек тилига мослашмаган бўлса-да, ҳар ҳолда, кўп асрлик адабиётимиз ёдгорликлари шу ёзувда бизгача етиб келди. Бинобарин, ўзбек тили тарихининг айрим масалалари, шу жумладан, ўзбек тили тарихий фонетикасига алоқадор бўлган бир қатор масалалар ҳақида мазкур ёзувни синчиклаб ўрганиш асосида бирор фикр юритмоғимиз мумкин. Мавжуд мўътабар қўлёзмаларни дастлабки ўрганиш шунга далолат қиладики, тилда содир бўлган турли типдаги ўзгаришлар, шу жумладан, сингармонизм қоидасидан ташқари чиқадиган айрим фактлар ёзувда озми-кўнми учраб туради, ҳатто маълум система тусига кириб қолган фонетик ҳодисалар ҳам қайд қилинди. Масалага алоқадор бўлган айрим фактларни кўриб чиқайлик.

1. Нима учун айрим от формаларида, масалан, отнинг жўналиш келишиги формасида, қаттиқ ўзақли сўзлар деярли ҳамма вақт «-ға», «-қа», «-ма», «-на» аффикслари орқали шаклланади, яъни аффикснинг унли товуши ҳаи ҳавваз деб аталган кўзлик [х] билан берилади?

2. Нима учун унли билан тугаган бир қатор сўз ва форма ясовчи аффикслар, ўзакнинг қаттиқ ёки юмшоқлигига қарамай, ёзувда деярли ҳамма вақт яна ўша кўзлик [х] шакли билан ифодаланган? Масалан, кичрайтиш отлари ясовчи ҳамда пайт, чек, ўлчов маъноларини ифодаловчи „-ча“ аффикси, шарт майлининг III шахс бўлишли ва бўлишсиз формаси „-сә“ (*барсә, болсә, қалсә — қалмасә* каби), буйруқ майлининг иккинчи шахс бўлишсиз формаси „-мә“, айрим ҳолларда „-а-ә“ воситаси билан ясаладиган равишдош формаси ва бошқалар. Қайд қилиб ўтамизки, гап қаттиқ ўзақларга қўшиладиган қўшимчалар ҳақида бораётир. „Мажолис ун-нафоис“дан олинган қуйидаги мисол бу жиҳатдан жуда характерлидир:

اير كيراك اورئانسە يانسە يالينە
يارە ييب ياتسە آتى نينك يالينە
ايت اولومى بيرلە اولسە يخشى راق
اير اتانيب دشمنيغە يالينە

эр керәк өртәнсә йансә йалынә,
йәрә йөб йәтсә ати: нын йалынә.
ит өлүми бирлә өлсә йахшырақ,
эр атаныб душманиғә йалынә².

Мисолдан кўринадики, бир қатор охири очиқ бўғинли сўзлар ва қўшимчаларда сўз сўнгидаги унлини ифодалаш учун юмшоқ [ә] (араб графикасида: а — о) ёзилган. Бу ҳодисани тасодифий дейиш ёки вази талаби билан юзага келган, деб айтиш мумкин бўлармикан? Фикримизча, бундай эмас. Мисолдан кўринадики, *йалынә* (ялина-) ва *йалынә* (ёлига) сўзлари мисранинг охирида келаётир ва, бинобарин, сўз охиридаги унли товуш қандай сифатда бўлишидан қатъи назар, ҳамма вақт чўзиқдир. Сингармонизмни сақлаган шеваларимизда, масалан, Хоразм ўзбек шеваларида, мазкур сўзларни юқоридагидек талаффуз этиш ғариб туюлган бўлур эди. Шунини ҳам қайд қилиш зарурки, юмшоқ ўзақларда (охири очиқ бўғинли сўзларда), масалан, *тевә, нечә, өйлә, бөйлә, бирлә* каби ва кўплаб араб ҳамда форс-тожик тил-

² Алишер Навоий, Мажолис ун-нафоис, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1961, 197-бет. (Илмий-танқидий текст, тайёрловчи Суйима Ганиева.)

ларидан кирган охири очиқ бўғинли сўзларда ҳам юмшоқ [ä] ёзилишини ҳисобга олсак *шевä, бевä, ишвä, хастä, бастä, фäрмудä, осудä, сäбзä, бändä* каби юзлаб сўзлар (а — о шакли умуман сўз охирида юмшоқ ва қисқа [ä] унлисини ифода этганлиги шубҳасиздир), *өртәмä, истәсә, өлсә, устинä* каби ўзбекча сўзларнинг ёзилишини қиёс қилинг.

Демак, юқорида келтирилган мисоллардан кўринадики, мазкур қаттиқ ўзакли сўзлар охиридаги унли ҳақиқатан ҳам Навоий замонасидаёқ юмшоқ талаффуз этилган ва, шубҳасиз, сингармонизмнинг дастлабки бузилишидан дарак берувчи далиллардир. Бошқача қилиб айтганда, ўзбек тили ривожланиши тарихининг маълум босқичида қаттиқ ўзакнинг сўнгги очиқ бўғини ҳозирча бизга номаълум бўлган сабабларга кўра аста-секин юмшоқлашган ва тил орқа кенг умумтуркий [a] товуши тил олди юмшоқ [ä] билан алмашган. Эҳтимол, дастлаб қўшимчаларда бошланган бу ўзгариш аста-секин ўзак сўзларга ҳам ўтган: *ата — атä — атй, ана — анä — анй* ва ш. к.; бошқа тиллардан кирган сўзларда ҳам шундай: *ашнä — ашнй — эшнй, хала — халä — халй, балä — балй — бөлй*; ҳозирги замон ўзбек тили ва унинг етакчи шевалари учун сўнгги ҳолат маълум қоида тусига кириб қолган. Поэтик нутқдаги талаффуз ва ёзувдаги мавжуд зиддият бу умумий қоида инкор қилолмайди, албатта (араб тилидан кирган *تاماشا* сўзининг турли талаффузи ва ёзилишини қиёс қилинг).

Ўзак охиридаги очиқ бўғиннинг юмшоқлашуви аста-секин ундан олдинги бўғинларга ҳам таъсир кўрсатган: тарихан *қара* (ранг) сўзида фақат охириги бўғин юмшоқлашган ва биринчи бўғиндаги умумтуркий [a] унлиси лабланган [ɔ] га ўтган; *қара* — (феъл) сўзида эса, қоидага кўра, сўз составидаги иккала унли ҳам ўзгарган — *қарä : йаңа — йәнä, йаңа — йаңй — йәнй, ана — анä; аң — аңлä-, сан — сәнä*—каби сўзлар составидаги унлининг юмшоқлашувидаги асосий қонунят ҳам шунда.

Мазкур тенденциянинг борган сари кучайиши натижасида аналогия қонунига мувофиқ қаттиқ ўзакли сўзларда охири ёпиқ бўғинлар ҳам аста-секин юмшоқлашган ва Фарғона группа шеваларида, шунингдек қисман бўлса ҳам Чимкент-Сайрам типидagi шеваларда қайд қилинган ўзгаришлар юз берган (Фарғона группа шеваларида: *эҳсәк, эхшәм, элахмак, эрқан, эрқағ, эйвән, қазәғ, қоләғ, қэчақ, қэзан* каби мисолларни чоғиштиринг)³.

Лекин бу ҳодиса сингармонизм қонунининг бутунлай бузилиб бўлганлигига далолат беролмайди, балки функцияланиш доирасининг анча торайганлигига ишора қилади, холос. Сингармонизм қонунининг тугал бузилиши учун жуда катта, бошқа типдаги фонетик ўзгаришлар юз бермоғи керак эди — юмшоқ унлилар таъсирида қаттиқ ундошлар ҳам юмшоқлашмоғи зарур эди; бу аввало етакчи ўзбек шеваларида қаттиқ ўзак + юмшоқ қўшимча тарзидаги парадигмаларда кўринади: *бар + ган — барғән — бәргән, алған — алғән — элгән; базар + га — базарга — бәзәр + гә, пахта + га — пахтағй, пахтәғй; байағы — бәйәги, қышқы — қишқи, йаздағы — йәздәги; ал + гунча — элгунчй, алғач — элгәч* ва ш. к.; Фарғона группа шеваларида ҳар ҳолда қаттиқ ўзақлар юмшоқ қўшимча олиши мумкин, лекин юмшоқ ўзақлар қаттиқ қўшимча олиши қайд қилинмаган, лекин Тошкент группа шеваларида ҳатто *кетқиз-, мажлисъ ўтқаздим* каби тугал аралашув фактлари қайд қилинмоқдаки, бу мазкур тенденциянинг кучи ниҳоят даражада зўр

³ Ш. Шоабдурахмонов, Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1962, 68—69-бетлар.

эканлигидан дарак беради. Қисқаси, ана шундай жуда муҳим фонетик ўзгаришлар юз берган ва бундай ҳолларда сингармонизм қонуни ўз кучини мутлақо йўқотганлиги ҳақида ишонч билан сўз юритмоғимиз мумкин: *бэргән, бэзэргә / бэзэргәй, қэлгунча* каби мисолларда энди сингармонизмга алоқадор бўлган ҳеч нарс қолган эмас.

Сингармонизм қонунининг йўқолиши процесси давом этаётганлигини ҳозир ҳам сезиш мумкин: кўпгина қўшимчалар сингармонистик дублетга (жуфтига) эга: *-қур — ғур || қур — гур, ўтказ — ўтқаз, сузгич — сузгич, қишқи — қишки, кўпрак — кўпроқ, демайқ — демоқ*; айрим ҳолларда бундай дублетлар семантик жиҳатдан фарқланган: *бўшлик — бошлиқ, бошлик — бошлиқ* каби.

Юқориди келтирилган мулоҳазалар ҳақиқатга яқин деб эътироф этилса, жонли ўзбек шеваларида асрлар давомида содир бўлган ғоят мураккаб процессни — сингармонизм қонунининг аста-секин бузилиши процессини хулоса тариқасида қуйидагича изоҳлаш мумкин:

1. Дастлаб, масалан, Алишер Навоий асарлари тилида ҳозирча бизга номаълум бўлган сабабларга кўра, қаттиқ ўзакли сўзлар ва аффикслар охиридаги очик бўгин унлиси *a > ä > ä* тарзида ўзгарган: *ата — атä — атä* каби.

2. Бу муҳим ўзгариш ўз қаторида, масалан, икки бўгинли сўзларда, бош бўгин унлисига ҳам таъсир кўрсатган ва уни ҳам кўп ҳолларда юмшоқлаштирган: *йана — йанä — йәнä* каби; бу қоида бир бўгинли сўзларга аффикс қўшилганда ҳам ўз кучини кўрсатган: *сан — сән — сәнä, аң — әң — әңäй* каби.

3. Сўз охиридаги очик бўгин унлисининг юмшоқлашуви аста-секин аналогия йўли билан охири ёпиқ бўгинли сўзларга ҳам кўчган: *қачқан, бас — қән, базардан — базәр-дан — бэзэрдән; дала-дан — даләдән — дәләдән* каби.

4. Мазкур фонетик ўзгариш яна бир муҳим тенденцияни юзага келтириб чиқарган: бир қатор турловчи, форма ва сўз ясовчи аффикс ундошларида юмшоқланиш бошланган, яъни юмшоқ унли қўшни қаттиқ ундошга таъсир қилиб, уни ҳам юмшоқлаштирган: *базар-ға — базәр-ғä — бэзэр-гä; барған — барғән — бэрган* каби.

5. Айтилганлардан очик кўринадики, сингармонизм ҳақида гап борар экан, биринчи навбатда унлилар уйғунлиги (сингармонизми) кўзда тутилиши керак, чунки қаттиқлик-юмшоқлик ҳодисасининг ўзгариши аввало унлиларнинг сифат жиҳатдан ўзгариши билан боғлиқдир, умумий процессда ундошларнинг ўзгариши унли товушлар эволюциясига маълум маънода бўйсунар экан⁴.

⁴ В. А. Богородицкий, Введение в татарское языковедение, изд. 2. Казань, 1953, стр. 117. (Мазкур асарнинг ўша саҳифасидаги проф. Н. К. Дмитриев берган изоҳга қаралсин.)

ҚУЧҚОР ХОНАЗАРОВ

фалсафа фанлари доктори

НУТҚ МАДАНИЯТИГА ДОИР

Коммунистик партиянинг доно миллий сиёсати, улуғ рус халқининг оғаларча ёрдами туфайли СССР халқлари маданияти ва экономикаси гуллаб яшнади. Революцияга қадар чор чиновниклари, рус капиталист ва помешчиклари, шунингдек ерли бойлар қўлида эксплуатация объекти бўлган мамлакатимиз халқлари социалистик ишлаб чиқариш муносабатларининг тантанаси, дўстлик принциплари ҳамда халқларнинг ўзаро ёрдами туфайли ҳозирги кунда дунёда биринчи бўлиб коммунизмнинг муҳташам биносини тикламоқдалар, инсониятнинг адолатли, моддий ва маънавий жиҳатдан бой жамият қуриш йўлидаги орзуларини рўёбга чиқармоқдалар, уни ҳақиқатга айлантирмоқдалар.

Ўз-ўзидан маълумки, маданият ва экономиканинг гуллаб яшнаши, ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг интенсив ривожланиши СССР халқлари нутқ маданиятининг мисли кўрилмаган даражада ўсишига олиб келди. Чунки тил ва маданият бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир.

Умуман маданиятнинг ривожини ҳақида гапирганда, тил тараққиёти, хусусан, нутқ маданияти ҳақида гапирмай бўлмайди. Миллий маданият тараққиёти миллий тилнинг ҳам тараққиёти демакдир. Зероки мазкур тил орқали миллий маданият ривожланади, маълум тарихий тараққиёт босқичига кўтарилади ва ўз ифодасини топади.

Ҳақиқатан ҳам, миллий тилларда газета ва журналлар, бадий асар ва дарсликлар, қўлланма ва тадқиқотларнинг нашр этилиши, миллий тилларнинг радио эшиттириш ва телевидение, театр ва кино санъатининг ривожланиши туфайли муҳим алоқа воситасига айланиши, ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг юқори поғонага кўтарилиши ҳамда мазкур тилларнинг турли мажлислар, кенгашлар, учрашувлар ўтказадиган тилга айланиши — буларнинг барчаси фақат нутқ маданияти тараққий этган тақдирдагина амалга оширилиши мумкин.

Шундай қилиб, мамлакатимизнинг ижтимоий-сиёсий ҳаёти, маданияти ва экономикасининг тараққиёти туфайли, ўтган эллик йилдан озроқ вақт ичида СССР халқларининг нутқ маданиятида жуда катта ўзгаришлар рўй берди. Натижада, украин, грузин, озарбайжон, ўзбек ва шу каби йирик миллий тиллар ҳозирги замондаги энг тараққий этган тиллар даражасига кўтарилди. Бу тилларнинг ички потенциал имкониятларидан марксизм-ленинизмни пропаганда қилишда, миллий маданиятнинг социалистик мазмунини ривожлантиришда максимал фойдаланилмоқда.

СССР халқлари тилларидаги ва, хусусан, нутқ маданиятидаги бундай йирик прогрессив ўзгаришларни кўриб биз фақат хурсанд бўлишимиз керак эди.

Нутқ маданиятимиз, диққат билан назар ташласак, қувонтирадиганга эмас, айни вақтда ташвишлантиради ҳам, чунки маданиятимизнинг

гуллаб яшнаши, ҳамма халқларнинг ёппасига саводхонлиликка эришганлиги ва йил сайин халқ оммасининг умумий маданиятлилик ҳамда саводлилик даражасининг кўтарилиб боришининг ўзи, табиийки, нутқ маданиятини баҳолашда юқори мезоннинг юзага келганлигини кўрсатади.

Ҳозирги кунда нутқ маданияти масалаларига бўлган қизиқишнинг ўсиши ва бу масалаларнинг қўйилишининг боиси ҳам ана шундадир.

Коммунистик партиянинг миллий программаси мамлакатимиздаги миллатлар ва улар тилларининг асосий тараққиёт принципларини белгилаб берди. Аммо бу программа маълум бир халқнинг нутқ маданияти тараққиётининг конкрет йўлларини белгилаб бериш каби масалаларни ўз ичига қамраб ололмаслиги табиий эди, чунки биринчидан, бу жузъий масала эди, иккинчидан, нутқ маданияти масалалари миллий масаланинг ҳал қилиниши натижасида кейинроқ кўтарилиши керак эди, шунинг учун ҳам бу масалалар кўтарилгандан кейингина конкрет ҳал қилиниши зарур эди. Бу нутқ маданияти масалалари эндиликда кўндалант қўйилди ва биз бу масалаларни кўриб чиқишимиз ва ҳал қилмоғимиз лозим.

Нима учун бу масалалар жуда кеч ўртага қўйилмоқда ва Совет ҳокимияти ўрнатилгандан 40—50 йилдан кейин муҳокама қилинмоқда, деган ҳақли сўроқ туғилади.

Бизнингча, бунинг уч хил сабаби бор.

Биринчидан, маданият ва экономика соҳасида эришилган улкан ютуқлар бизда ҳақли равишда қувонч ва хурсандлик ҳисларини уйғотди, севинтирди. Бироқ, гўё иккинчи даражали масаладек бўлиб кўринган нутқ маданияти масаласига эса, етарлича аҳамият берилмади. Совет ҳокимиятининг дастлабки ўн йилликларини олиб қараганда, нутқ маданияти масалалари устидаги иш бизда оз ва стихияли равишда олиб борилгани кўзга ташланмай йўлчи йўқ. Бизнингча, миллий тиллар аввало ўз қолоқлиги, ифода воситаларининг чекланганлигига қарши кураш олиб борди. Албатта, бу даврда стихиячилик элементларининг бўлиши табиий эди.

Иккинчидан, маълум йиллар давомида нутқ маданияти масалалари билан шуғулланишга кўплар ботина олмадилар. Чунки миллий тилдаги нутқ маданиятини кўтариш ҳақида гап очиш ва қандайдир бирор фикр-ни далиллашга интилиш баъзилар томонидан миллатчиликда айбланишга олиб бориши мумкин эди. Миллатчиликда қораланишдан чўчиган тил устозлари, олимлар бу муҳим проблемани четлаб ўтишга интилдилар. КПССнинг изчил сиёсати туфайли миллатчиликни тушунишдаги бу бир томонламалик ва чекланганлик барбод бўлди.

Учинчидан, СССР халқларининг гуллаб яшнаши, В. И. Ленин башорат қилиб айтганидек, рус тилининг кенг ёйилишига олиб келди. Натижада миллий тиллар билан бир қаторда рус тилини ўрганмай ва пухта эгалламай туриб СССР халқларининг маънавий бойлигини ошириш ва миллий маданият тараққиёти ҳақида ҳатто гапириш ҳам мумкин эмаслиги ўз-ўзидан маълум бўлиб қолди. Шунинг учун ҳам СССРнинг рус бўлмаган халқларининг рус тили нутқ маданиятини эгаллаши масаласи муҳим вазифа бўлиб қолди. Бу масала кўп куч ва алоҳида эътибор талаб қилди ва қилади.

Бундай пайтда, ҳар бир кишида ҳам, шундай савол туғилади: она тили маданияти учун курашиш муҳимроқми ёки рус тили маданияти учун курашиш муҳимми? Назарий жиҳатдан ҳам, методологик жиҳатдан ҳам бу масалалар ҳали ишлаб чиқилмаган, чунки улар жуда мураккаб бўлиб, давлат сиёсати ва бошқа масалалар билан чамбарчас боғлангандир.

Эндиликда, биз бу масалани жиддий кўриб чиқиш ва ҳал қилиш имкониятига эгамиз.

Бизнинг олдимизда ҳал қилишимиз лозим бўлган икки қисмдан иборат ягона бир масала турибди. Бу — нутқ маданиятини юқори даражага кўтариш учун курашишдир. Мазкур масала яхлит бўлиши билан бирга, у икки бўлакдан иборат, яъни миллий тилдаги (она тилидаги) нутқ маданиятини такомиллаштириш ва рус тили нутқ маданиятини ўстириш учун кураш олиб бориш.

Ўз она тили нутқ маданиятимиз қанчалик юқори даражада бўлса, миллий тилда олиб бориладиган идеологик ва маданий-тарбиявий ишларимиз ҳам шунчалик самарали бўлади; ҳар бир инсоннинг мазкур тилда яратилган асарларни ўқиб ёки эшитиб оладиган эстетик ва эмоционал завқ ҳам шунчалик юқори, маънавий озиғи ҳам шунчалик фойдали бўлади. Она тили нутқ маданияти масаласининг муҳимлиги ана шундадир.

Республикаларда нутқ маданиятининг ҳали анча паст савияда эканлигини, бу ҳол бизнинг амалий ишларимизга қанчалик салбий таъсир кўрсатаётганлигини қуйидаги мисоллардан кўришимиз мумкин.

Ўзбекистонда 4000 га яқин фан кандидати бўлиб, уларнинг кўпчилиги ўзбеклардир. Аммо уларнинг айримлари, кўпчилик олдиди, ўз она тилида бемалол гапира олмайдилар, илмий билимлар, партия ва ҳукумат қарорларини тарғиб қилишда, аҳолининг умумий таълим даражасини оширишда интенсив равишда, тўла активлик билан қатнаша олмайдилар. Бундай кишиларнинг илмий ишларини ўзбек тилига таржима қилиш учун эса, давлатнинг жуда катта маблағлари сарф қилинади.

Иккинчи томондан, рус тили нутқ маданиятини эгаллаш муҳим аҳамиятга эга, чунки улуғ рус тили СССР халқларининг ҳамкорлиги ва миллатлараро фикр алмашувларида умумий воситадир. Бизнинг рус тили нутқ маданиятимиз қанчалик юқори бўлса, ўз фикримизни мазкур тилда қанчалик тўғри ва услуб жиҳатдан силлиқ баён қила олсак, менимча, нутқимиз шунчалик таъсирчан бўлади, нотик билан кўп миллатли аудитория, ёзувчи билан ўқувчилар бир-бирларини шунчалик тез, яхши ва тўлиқ тушунадилар.

Рус тили нутқ маданиятини пухта эгаллашнинг аҳамияти каттадир. Яна мисолларга мурожаат қилайлик. Айрим вақтларда ўзбек тилидаги жумлаларни тўмтоқ қилиб ишлатаётган ўртоққа рус тилида гапиришни илтимос қиламиз. Унинг рус тилидаги нутқини эшитганда эса, кўп жумлаларнинг ғализлигини, фикрини етарли эркин баён қилолмаётганлигини, грамматик хатолар кўплигини кўрамиз, шунинг учун ҳам унинг нутқи кўнгилдагидек таъсирчан бўлмайди.

Нутқ маданияти соҳасида биз эришмоқчи бўлган олий идеал шундан иборатки, ҳар бир киши ўз миллий она тили нутқ маданиятининг барча нормаларини, шунингдек, миллатлараро рус тилини пухта эгаллаб олиши керак. Нутқ маданияти масаласига ҳар қайси республиканинг ўз миллий интеллигенцияси максимал жалб этилмоғи керак. Хўш, нега? Чунки интеллигенция жамиятнинг энг ўқимишли ва назарий тайёрланган қисми бўлиб, масаланинг моҳиятига тезроқ тушуниб етади.

Бахтга қарши, бизда, бу масалалар ҳали умуман қўйилмаган ёки қўйилган тақдирда ҳам қисман, бир томонлама қўйилган бўлиб, етарли даражада ишлар чиқилмаган. Натижада нутқ маданияти масалаларига айрим интеллигенция вакилларининг эътиборсизлик билан қараётганликлари кўринади. Бу ўртоқларнинг (мен бу ерда рус эмас халқлардан бўлган химиклар, геологлар, физиклар ва бошқаларни назарда тутаман) айримлари баъзи вақтда «она тилидаги нутқ маданияти» тушунчасини етарли даражада тасаввур қила олмайдилар. Бу ҳақда улар, одатда,

ҳеч нарса ўқимаганлар, бу ҳақда уларга ҳеч ким бирор нарса айтмаган. Бу табиий, чунки биз юқорида айтиб ўтганимиздек, нутқ маданияти масалалари қониқарсиз равишда ишланган, институт программаларига эса бу масалалар ё киритилмаиди, ёки киритилганда ҳам жуда қуруқ ва формал равишда қўйилади.

Баъзилар, бу масалада безовта бўлишга унчалик ҳожат йўқ, дейишлари мумкин, чунки бундай кишиларнинг фикрича ҳар икки тилдаги унчалик юқори даражада бўлмаган нутқ маданияти ўзаро фикр алмашиш учун ҳалақит бермаиди. Улар биз тил маданияти учун эмас, балки моддий ва маънавий неъматлар ишлаб чиқариш процессида кишилар билан фикр алмашиш учун гапиришамиз, дейишлари мумкин. Лекин биз нутқ маданияти масаласига бу ўртоқлар ўйлаганича бефарқ қарай олмаймиз. Бунинг қуйидаги сабаблари бор.

Биринчидан, агар биз юқоридаги фикрларга қўшиладиган бўлсак, КПСС асосий ҳужжатларидаги муҳим қондалардан бири — келажақда СССР халқлари маданиятини ҳар томонлама кўтариш, улар тилларининг ўзаро ҳамкорлик ва бир-бирларини бойитиш йўли билан эркин ривожланиши зарурлиги, жумладан нутқ маданияти даражасини кўтариш зарурлиги тўғрисидаги вазифани бажармаган бўламиз.

Иккинчидан, юқоридаги фикрни маъқуллаш миллий тиллар тараққиётини сустлаштириб қўйган бўлур эди, чунки нутқ маданиятини мутасил равишда янги погоналарга кўтармай туриб, миллий тилларнинг эркин ривожини таъмин қилиб бўлмайди.

Учинчидан, коммунизм қурилиши даври совет кишиларининг маиший ва шахсий маданиятининг мисли кўрилмаган даражада ўсишини кўзда тутлади. Нутқ маданияти эса, кишилар маданиятининг таркибий ва узвий қисмидир. Дағал, ночор, лексик жиҳатдан камбағал, примитив жумлалардан, шу тил учун табиий бўлмаган сўзлар, сўз бирикмалари ва конструкцияларидан тузилган тилда гапирган кишининг ўзини юқори маданиятлиман дейишга ботина олмаслиги ўз-ўзидан тушунарлидир.

Нутқ маданияти деганда биз, дастлаб, оғзаки нутқ маданиятини назарда тутамиз, чунки ҳар бир миллатда ҳам ёзма нутққа нисбатан оғзаки нутқ кўп қўлланилади. Айни замонда оғзаки нутқ нутқнинг энг авангард қисми ҳисобланганлиги учун ҳам унда бошқа тилларнинг лексик, фонетик, фразеологик ва бошқа қатламлари, аввало, шу оғзаки нутққа ўз таъсирини кўрсатади. Агар мазкур тилдаги оғзаки нутқ маданиятининг қоида-нормалари сингари бирор тўсик бўлмаса, шунингдек, паст нутқ маданиятига эга бўлган, тилнинг норма ва қонуनларини тан олмайдиган, нутқ маданиятига масъулиятсизлик билан қарайдиган кишиларни қораловчи жамоатчилик фикри бўлмаса, бу таъсир янада кучаяди.

Бизнинг мамлакатимизда тенг ҳуқуқли тилларнинг ҳамкорлиги масаласи, ҳамкорлик қилаётган тиллар, аввало, миллий ва миллатлараро тилларнинг ҳар қайсиси ўз адабий нормалари рамкасида қўлланилгандагина, тўғри тушунилиши ва талқин этилиши мумкин. Агар ҳар икки тилнинг ҳам адабий нормаларига риоя қилинса, у ҳолда турли системага мансуб бўлган икки тил элементларини аралаштириб, адабий бўлмаган, яъни адабий тил нормаларига хилоф жумлалар тузишга уриниш каби салбий ҳолларга чек қўйилган бўлади. Оғзаки нутқ ёки оддий бир ёзма хабар шу тиллардан бирининг адабий нормаларига риоя қилиб тузилган жумла ва гаплардан иборат бўлиши гапимизни майин, силлиқ ва жозибали қилади. Баъзан шундай ҳам бўладики, жонли муносабатда нутқ ҳар икки тилнинг — ҳам миллий тилнинг, ҳам миллатлараро тилнинг — жумла ва ибораларидан ташкил топган бўлади. Аммо биз икки тил элементларини аралаш қўлланишига, тил эътиборсизлигига қарши

изчил курашмоғимиз — кишиларни юксак нутқ маданиятига ундамоғимиз лозим.

Нутқ маданияти соҳасида биринчи навбатда қилиниши лозим бўлган ишлар нималардан иборат?

Бунинг учун, бизнингча, нутқ маданиятига доир қизиқарли, яхши услубда ёзилган, енгил ва ҳузур билан ўқиладиган илмий-оммабоп брошюралар тайёрланиши ва нашр этилиши лозим. Бундай брошюралар арзон ҳамда кичик ҳажмда бўлиб, ўқувчини кўпгина қизиқарли маълумотлар билан таништиради, унинг фикрини очади, диққатини нутқ маданиятининг муҳим масалаларига жалб этади. Ўзбекистонда нутқ маданиятига доир ишлар, бошланғич даврда, шундай бўлмоғи керак.

Нутқ маданияти масаласи республикамизда ҳали яхши йўлга қўйилганича йўқ. Ўн миллион аҳолига эга бўлган, ундан учдан икки қисмини ўзбеклар ташкил этадиган шундай катта республикада нутқ маданияти ҳақида кейинги йилларда фақат 2—3 тагина мақола эълон қилинди, холос. Эндиликда, бу масала билан жиддий шуғулланиш вақти келди. Шу сабабли, Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти қошида филология фанлари доктори, профессор С. И. Иброҳимов бошчилигида нутқ маданияти масалалари билан шуғулланадиган махсус сектор тузилди.

Нутқ маданиятига доир ишларни яхши йўлга қўйиш учун турли типдаги лугатлар, жумладан, изоҳли лугат, икки тилли лугат, орфографик лугат, қийин сўзлар лугати, орфоэпик лугат, диктор лугати ва бошқа лугатлар тузиш ишини бошлаш ёки бу ишни кучайтириш лозим.

Жуда катта проблема ҳисобланган нутқ маданияти проблемасини юқори даражага кўтариш учун ҳали биз жуда кўп иш қилишимиз зарур. Ишнинг муваффақиятли олга силжиши учун барча чораларни кўрмоғимиз керак бўлади.

АҲМАДЖОН МАҲМУДОВ

филология фанлари кандидати

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ ТОВУШЛАРИ ТАЛАФФУЗИНИНГ РЕНТГЕНОГРАФИК АНАЛИЗИ

1. Товушларни рентгенографик метод билан ўрганишнинг соматик (палатографик ва пневматик) методларга қараганда бир қанча афзал томонлари бўлиб, товушларни табиий ўрганишга имкон беради. Рентгенография талаффуз аппарати ҳаракатининг маълум бир ўрнини эмас, балки унинг умум кўринишини акс эттиради. Ҳозирги рентгенография товуш артикуляциясининг статикасини, яъни талаффуз аппарати ҳаракатининг маълум бир вазиятини кўрсатади.

В. Г. Гинзбург ва В. А. Артемов¹ раҳбарлигида қўлланилаётган рентгенографик метод техник томондан мукамал бўлиб, фонетик текширишлар учун мослаштирилган. Бу метод турли миллий тилларни текширишда кенг тарқалган. Бу усул билан экспериментал-фонетик ишлар олиб боришда диктор стулга ўтиргани ҳолда, бошини (ва бўйнини) махсус тиргакка қўйиб ўрнашиб олгач, товушларни (ёки сўзларни) атаб талаффуз қилади: тиргакнинг чап томонига жойлашган кассетадаги рентген пленкалари алмаштирилганда ҳам дикторнинг муайян ҳолати ўзгартирилмайди.

Дикторнинг табиий талаффузи учун вужудга келтирилган бундай шароитда экспериментатор дикторнинг талаффузини кузата боради ва унга раҳбарлик қилади. Диктор маълум бир товушни талаффуз қилаётганидаги муҳим вазиятини экспериментатор кнопкани босиш йўли билан рентген пленкасига суратини олади. Унли товушларнинг рентген суратини олиш ундошларга нисбатан осон бўлади, яъни унли товушларни рентгенография пайтида бир оз (0,5 сек.) чўзиб талаффуз қилиш билан талаффуз аппаратининг аниқ артикуляцион ҳолатини рентгеноскопиясини олиб улгуриш мумкин. Сирғалувчи (ва бурун) ундош товушларнинг рентгенографиясини ҳам шу йўл билан олиб бориш мумкин. Бироқ портловчи ундош товушларнинг рентген суратини олишда бошқачароқ йўл тутилади, яъни портловчи ундош товушларнинг экскурсия қисми тамомланилиб, рекурсияси (портлаши)нинг бошланишидан олдинги талаффуз моменти рентгенография қилинади. Бир серияда 6 ёки 7 товушнинг рентген сурати олинади. Талаффуз аппаратининг рентген пленкаси аниқ ўқилиши учун тилнинг ўрта чизигига, танглайга барийдан кичик йўл чизилади.

Унли ва ундош товушларнинг рентген суратини сўзлар талаффузида олинади, шунинг учун унли товушларнинг рентген маълумотларида маъ-

¹ В. А. Артемов и В. Г. Гинзбург, Рентгенологическое изучение речевой артикуляции «Ученые записки 1-го МГПИИЯ», т. VIII, М., Изд-во МГУ, 1954, стр. 169—178.

лум ундош товушнинг таъсири, худди шунингдек, ундош товушларнинг рентген суратида бўлса ундан кейин (ёки олдин) талаффуз этилган унли товуш артикуляцияси (тил)нинг таъсири мавжудлигини таъкидлаш лозим. Бу унли ва ундошларнинг ўзаро таъсири масаласи алоҳида текширишни талаб қилади. Ўзбек адабий тили унли ва ундош товушлари қуйидаги техник шароитда олиб борилмоқда: 1) ток кучланиши 10 кВ, 2) ток кучи 20 та, 3) рентген плёнкаси билан рентген трубаси оралиғи 1 метр, 4) плёнка 18×24 катталикда, 5) рентген нурланиши 0,2—0,3 сек.

Рентген техникасининг ҳозирги ҳолатида қаттиқ ва юмшоқ тўқималарнинг рентген суратларини олиш имконияти ҳам мавжуд. Биз рентгенографик ишларимизда бундан олдин бошқа туркий тилларнинг экспериментал фонетикасига замин ҳозирлаган озарбайжон², татар³ тиллари мутахассисларининг фонетик тажрибаларидан ҳам фойдаландик.

Рентген пленкадаги талаффуз аппаратининг ҳамма қисми: тишлар, лаблар, жағлар, тилнинг олд, ўрта ва орқа қисми, тилнинг туби, қаттиқ ва юмшоқ танглай, кичик тил (увула), гипофанкс, ҳалқум, ҳалқум орқа девори, бўғиз қопқоғи, тил ости суяги, бўғизнинг схемаси эмульсия билан ювилган тиниқ рентген пленкага (ёки калькага) кўчирилади ва қуйидаги асосда таҳлил қилинади (23—24-бетларга қаранг).

Ҳозирги замон экспериментал фонетикасида нутқ товушларини рентгенографик методда ўрганиш алоҳида қимматга эга бўлмоқда. Рентген орқали талаффуз аппаратининг товушларни талаффуз қилишдаги статикасининг берилиши⁴ билан талаффуз аппарати артикуляциясининг ривожини ҳар тарафлама кўрсатиш муҳим кўрсаткич ҳисобланади. Лекин шу хил экспериментал-фонетик текширишлар жуда кам: ҳозиргача рус тилининг товушлари тўғрисидаги маълумотга эгамиз⁵, холос.

Ушбу мақолада ўзбек тилининг Тошкент шевасидаги [э] унлисининг рентгенография натижалари билан бирга уни кинога олиш, спектрограмма, интонограмма методлари асосида аниқланилган экспериментал маълумотларни баён қиламиз.

2. Рентгенографик маълумотларга биноан [э] унлисини талаффуз қилишда оғиз катта очилади (1-расм); лаблар икки ён томонга бир оз тортилади*. Тил учи пастки курак тишларига бир оз тегиб туради. Лекин тилнинг олдинги, кўзга кўриниб турадиган қисми билан пастки курак тишларининг учи ўртасида озгина оралиқ бўлиб, у[а] унлисининг талаффузига нисбатан қисқадир. Тилнинг кўтарилган чўққиси тилнинг олд қисмида қаттиқ танглайнинг қарама-қаршисидадир. [э] унлисининг артикуляцияси олд томонда бўлади. Тил юқори тишларнинг пастки чизигидан баландроқда ўринлашади. Тил орқаси ва унинг туби ҳалқум орқа деворидан олдинга томон силжиган, шунга кўра улар ўртасидаги масофа 28—29 мм га тенгдир. Бўғиз қопқоғи, тилнинг олдинга томон ҳаракати натижасида, тилнинг тубидан анча узоқлашган бўлади (тилнинг туби билан бўғиз қопқоғининг ўртасидаги масофа 15 мм га тенг).

² Ф. А. Қязимов, Азербайджанские гласные в сравнении с английскими, «Ученые записки 1-го МГПИИЯ», т. VIII, М., 1954.

³ У. Ж. Байчурра, Звуковой строй татарского языка, часть I. Изд-во Казанского университета, 1959.

⁴ Ўзбек адабий тилининг унлилари ҳақида статик маълумот олиш учун қаранг: А. Маҳмудов, Ўзбек адабий тили унлиларининг рентгенограмма маълумотлари, «Труды Анджаганского государственного университета», Анджаган, 1964, т. X, стр. 255—257.

⁵ Н. И. Жинкин, Механизмы речи, Изд-во АПН, М., 1958; Ўзбек тили товушларининг илк кинорентген маълумотлари 1958 йил Москва марказий рентген ва радиология институтида олинган эди; бироқ кинорентген методи ва бу экспериментал-фонетик маълумотларнинг талқини етарли асосланмаганлигини ҳисобга олиб, уларни эълон қилишга шоянмадик.

* Рентген ва кинога олиш методлари билан маълумот олишни Фирюза Маҳмудова билан бирга бажардик — А. М.

Рентгенографик маълумот олиш схемаси

Аниқланаётган маълумотлар	Ўлчов масофаси (миллиметр)
1. Оғиз очилиш даражаси:	юқори ва пастки тишлар ўртасидаги масофа;
2. Лабларнинг ҳолати:	а) устки ва пастки лаб ўртасидаги масофа;
3. Тил учиңинг ҳолати:	б) юқори курак тишларнинг қуйи қисми билан устки лаб ўртасидаги масофа;
4. Тилнинг кўтарилиши:	тил устининг энг олдинга кўтарилган қисми билан пастки курак тиш учи ўртасидаги масофа;
5. Тилнинг энг кўтарилган чўққисининг ўрни:	а) тилнинг энг кўтарилган чўққиси ва унинг қарама-қаршиси танглай ўртасидаги масофа;
6. Тил массасининг ҳолати:	б) танглайнинг энг кўтарилган чўққиси билан тил устигача бўлган масофа;
7. Юмшоқ танглай билан кичик тилнинг ҳолати:	тилнинг кўтарилган чўққиси билан юқори курак тишларнинг учи ўртасидаги масофа;
8. Бўғиз қопқоғининг ҳолати:	а) тил орқаси билан кичик тилнинг охири ўртасидаги масофа;
9. Тил ости суягининг ҳолати:	б) тил орқаси билан ҳалқум орқа деворининг энг яқинлашган ҳолатидаги масофа;
10. Оғиз резонаторининг кенглиги:	в) тилнинг туби билан ҳалқум орқа девори (пастки жағ суягининг сатҳида) ўртасидаги масофа;
	а) юмшоқ танглай билан ҳалқум девори ўртасидаги масофа;
	б) кичик тилнинг қуйи қисми билан пастки жағ суягининг бошланган қисми ўртасидаги масофа;
	в) кичик тил билан тил орқаси ўртасидаги масофа;
	а) бўғиз қопқоғининг энг юқори қисми билан тил туби ўртасидаги масофа;
	б) бўғиз қопқоғининг усти билан ҳалқум деворигача бўлган масофа;
	а) тил ости суягининг устки қисми билан юқори курак тишларининг учи ўртасидаги масофа;
	б) тил ости суягининг устки қисми билан ҳалқум орқа деворигача бўлган масофа;
	а) тил устининг энг олдинга кўтарилган қисми билан қаттиқ танглай ўртасидаги масофа;
	б) танглайнинг энг кўтарилган чўққиси билан тил устигача бўлган масофа;
	в) тилнинг энг кўтарилган чўққиси ва танглай ўртасидаги масофа;

Аниқланаётган маълумотлар	Ўлчов масофаси (миллиметр)
11. Олдинги оғиз резонатори: 12. Оғиз резонаторининг узунлиги: 13. Ҳалқум резонаторининг кенглиги: 14. Бўғиз оралигининг катта-кичиклиги:	г) юмшоқ танглайнинг олдинги қисми билан тил усти ўртасидаги масофа; тилнинг энг кўтарилган чўққиси билан юқори лабнинг ўртасидаги масофа; кичик тил билан юқори лаб ўртасидаги масофа; ҳалқум орқа девори билан (умуртқа поғона суяқларининг биринчиси ҳисобида) тил ўртасидаги масофа; валлекулларнинг ҳолати.

Тил ости суяги [а] унлисининг талаффузига нисбатан [э] унлисининг талаффузида бир оз кўтарилгандир. Олд ҳам орқа резонаторларнинг фарқи аниқ намоён бўлади. [э] унлисини талаффуз қилишдаги олд оғиз резонаторининг ҳажми орқа оғиз резонаторининг ҳажмидан бир ярим марта кичик бўлиб, ҳалқум-бўғиз резонаторининг ҳажмидан икки марта каттадир.

Юмшоқ танглай кўтарилган ва унинг орқа девори ҳалқум орқа деворига тегиб туриб, шу билан бурун бўшлиғини беркитади.

Демак, ўзбек тили [э] унлиси лабланмаган, олд қатор, ўрта кўтарилишдаги фонема ҳисобланади.

3. Рус тилининг [э] унлиси шу хилдаги унлиларни талаффуз қилишдаги характерли белгиларга эга бўлса ҳам ўзининг артикуляциясида ўзбек тилидаги [э] унлисидан бир оз фарқ қилади.

Рус тилидаги [э] унлисининг артикуляциясида ўзбек тили [э] унлисининг талаффузига нисбатан жағ ва лаблар кенгроқ очилади (2-расм). Рус ва ўзбек тилларидаги [э] ни талаффуз этишда олд оғиз резонатори билан орқа оғиз резонаторлари ўртасида ўхшашлик мавжуд бўлса ҳам рус тили [э] унлисининг артикуляциясида олд ва орқа оғиз резонаторларининг ҳажми тенг бўлади; ўзбек тилида бўлса, орқа оғиз резонатори олд оғиз резонаторига нисбатан каттадир. Рус тилида, ўзбек тилидаги каби, ҳалқум-бўғиз резонаторининг ҳажми оғиз резонаторига нисбатан кенгдир. Рус тили [э] унлисини талаффуз қилишда тилнинг учи пастки курак тишлари учининг тагига тегиб туради ва ўзбек тили [э] унлисига нисбатан орқага тортилганроқ бўлади.

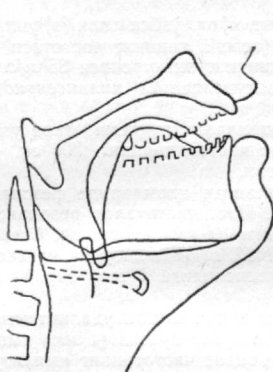

3-расм.

Рус тили [э] унлисининг талаффузида тилнинг масса-тилнинг энг кўтарилган чўққиси ўзбек тили [э] унлисига нисбатан юқори ва орқароқда бўлади. Рус тили [э] унлисининг талаффузида тил гумбазга ўхшаса, ўзбек тили [э]

унлиснинг артикуляциясида ёйилганроқдир. Рус тили [э] унлиснинг талаффузида бўғиз қопқоғи ўзбек тили [э] унлиснинг талаффуз этишда-лига нисбатан тилнинг тубига яқин келади.

Демак, рус тили [э] унлиси лабланмаган, ўзбек тили [э] унлисига

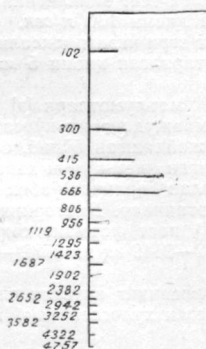
1-рasm.

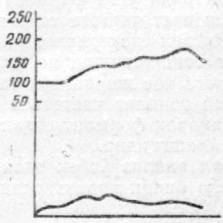
2-рasm.

нисбатан таранг (напряженный), олд қатор, ўрта кўтарилишдаги фонемадир.

4. Ўзбек тили [э] унлисини талаффуз этишда лабнинг артикуляцион ривожлантириш ҳолатини суратга олиш ва чининг натижаси рентгено-

4-рasm (э-спектрограммаси).

5-рasm. (э-интонограммаси).

график маълумотларимизни кенгайтирди ва уларни тасдиқлади⁶ (3-рasm).

5. Ҳозирги даврдаги бундай анатомик текширишлар тилшунослик учун катта фойда келтирди. Турли тилларнинг фонемалари шу маълум-

⁶ «Экин» сўзидаги [э] товушининг кинограммасидан бир кўриниш.

мотларга асосланганлигини кўрсатиш бунинг далилидир⁷. Бироқ анатомик текширишлар товушларнинг талаффуз процессидаги олий нерв системасининг фаолиятини четда қолдириб келмоқда; кўринадики, олий нерв физиологиясини мукаммал ўрганган ҳолдагина тилнинг артикуляцион товуш манбаини, унинг механизмини ва қонуниятларини атрофлича ўрганиш мумкин.

6. Спектрограмма маълумотларига кўра, ўзбек тили [э] унлисининг чўзиқлиги $x[x]$ товуш бирикмасида (асосий тоннинг частотаси 160 гц) 176 миллисекунддан иборат. [э] товушининг экскурсияси 35 м/сек, ўрта (шаклланган) қисми 120 м/сек ва рекурсияси 21 миллисекундир (4-расм).

[э] унлиси акустик спектрининг шаклланган қисми, яъни унинг ядроси (160 гц асосий тонда) резонанс частоталарнинг 300 гц, 415 гц, 666 гц, 2652 гц, 4757 гц дан тузилган.

Унли акустик спектрининг шаклланган қисмларида резонанс частоталарнинг бўлиниши бир хил эмас. Паст частоталар резонанс частотанинг 666 гц (амплитуда интенсивлиги 19 мм) атрофида, баланд частоталар резонанс частоталарнинг 2652 гц (амплитуда интенсивлиги 2 мм) ҳамда 3982 гц (амплитуда интенсивлиги 1 мм) атрофида жойлашгандир.

666 гц даги резонанс частота энг кучли амплитуда интенсивликка эга бўлса, 4757 гц даги резонанс частота энг кучсиз (1 мм) амплитуда интенсивликка эгадир. 536 гц даги резонанс частотанинг амплитуда интенсивлиги 18 мм. Резонанс частоталарнинг юксак тонлари интенсивсиз бўлиб, уларнинг амплитуда интенсивлиги 1—2 мм га тўғри келади. Спектрограммада интенсивликнинг юксалиши 300 гц даги резонанс частотадан 666 гц частотагача давом этади ва сўнг 4757 гц частотага қадар пасаяди⁸.

7. Спектрал анализда фойдаланилган юқоридаги товуш материалини электрокинограммадаги маълумоти [э] унлисининг чўзиқлиги (асосий тоннинг частотаси 160 гц) 200 м/сек га тенг эканлигини кўрсатди. Товушнинг экскурсияси 25 м/сек, ўрта қисми 130 м/сек, рекурсияси 45 м/секдир. Амплитуда интенсивликнинг эгри чизиги юксалиш-пасайиш характерида бўлиб, унинг максимал кўтарилган қисми 5 мм га этади (5-расм).

Спектрограмма ва интонограмма маълумотлари [э] унлисининг акустик спектрида учта формант соҳа мавжудлигини кўрсатади; уларнинг биттаси паст частота тебранишга жойлашган бўлиб, бу формантлар унли акустик спектрининг ривожланган қисми учун характерлидир. Улар овоз асосий тонининг частотаси билан бирликда ўзбек тили [э] унлисининг ўзига хос жарангини ташкил этадилар. Дикторнинг талаффузида (асосий тоннинг частотаси 160 гц) паст формант соҳалар 300—666 гц, баландроқ формант соҳалар 2132—2142 гц ва 3582—4757 гц атрофида жойлашгандир.

Спектрал анализ ўзбек тили [э] унлисининг акустик спектри учта формант соҳа билан характерланади, деган хулосага олиб келади.

⁷ Ўзбек тилидаги энг йирик асарнинг бирида ҳам шу маълумот илгари сурилади. Қаранг: Ш. Ш а б д у р а х м а н о в, Узбекский литературный язык и узбекские народные говоры, автореферат докторской диссертации, Изд-во АН УзССР, Ташкент, 1963.

⁸ Спектрографик ва электрокимографик методлар тўғрисида қаранг: В. А. А р т е м о в, Экспериментальная фонетика, М., 1956, стр. 175—189.

8. Рентгенографик маълумотларга кўра [э] унлисининг артикуляциясида тилнинг учи пастки курак тишларига тегиб туради. Тил олд томонга тортилган; тилнинг олд ва ўрта қисми қаттиқ танглайга кўтарилган; шунинг учун олд оғиз резонатори қисқа ва тор формага эга бўлиб, кичик ҳажмдадир. Шу резонаторнинг орқа томони чўзиқ ва кенг формага эга бўлиб, катта ҳажмга эга. Бундай шароитдаги юксак интенсивлик билан характерланаётган паст формант соҳаларни оғиз бўшлиғидаги орқа резонатор кучайтурса, баландроқ формант соҳалар оғиз бўшлиғининг олд томонидаги резонанс ҳаракатининг натижасидир.

9. Ўзбек адабий тили [э] унлисининг ургусизидан ургули бўғинидаги миқдори чўзиқ бўлиб, бу унлига жарангсиз, жарангли ва сонор ундош товушларнинг ҳам бир оз таъсири борлигини кўрсатади⁹.

⁹ А. Махмудов, Природа узбекского словесного ударения в сопоставлении с русским. «Сборник работ аспирантов», Изд-во АН УЗССР, Ташкент, вып. I, 1958.

АМИНА БОБОЕВА

ТЎЛИҚСИЗ ГАПЛАРНИ УРГАНИШ ТАРИХИДАН

Тўлиқсиз гаплар узоқ вақтлардан буён илмий муҳокама марказидаги масалалардан бири бўлиб келмоқда.

Рус тилшунослигида бу ҳақдаги дастлабки фикр М. В. Ломоносовнинг «Риторика» асарида учрайди¹. У эллиптик гаплар ва уларнинг стилистик аҳамияти хусусида маълумот беради.

Н. И. Греч бирор бўлаги тушиб қолган гапларни тўлиқсиз гап, дейди². Н. И. Греч фикрининг характерли томони шундаки, у маълум бўлакнинг тушгани сезилиб турадиган гаплар тўлиқсиз гаплардир, деб гапдаги тўлиқсизликни фақат бош бўлакларнинг тушиб қолиш ҳодисаси билан боғлайди.

А. Х. Востоков ҳам тўлиқсизлик масаласига қизиқди. У «тўлиқсиз гаплар» термини ўрнига «қисқарган гаплар» (сокращенные предложения) терминини ишлатди. А. Х. Востоковни тўлиқсиз гапларнинг бир кўриниши — жавоб гаплар кўпроқ қизиқтирди. Гапда тушиб қолган, яширинган бўлакни аниқлаш учун маълум грамматик шарт-шароит бўлиши керак, дейди у. Шундай қилиб, А. Х. Востоковнинг тўлиқсизликнинг грамматик характеристикасини очиб бериши (гарчи унда синтактик ва морфологик категориялар фарқ қилинмаган бўлса ҳам, морфологизм биринчи ўринда турса ҳам) муҳим аҳамиятга эгадир.

Ф. И. Буслаевнинг тўлиқсизлик ҳақидаги фикрлари А. Х. Востоковнинг фикрлари билан аналогик характер касб этади. У тушиб қолган, яширинган бўлаги осонлик билан англашилиб турган гапларни тўлиқсиз, дейди³. Лекин Ф. И. Буслаев гапдаги тўлиқсизликнинг асосий белгиси грамматикадаги гап составининг логик ҳукм составига мос келмай қолишидир, деб гапдаги тўлиқсизлик масаласини логик-грамматик оқим нуқтаи назарида туриб тушунтиради.

Шундай қилиб, логик-грамматик оқимнинг бошқа вакиллари каби Ф. И. Буслаев ҳам логик категориялар билан тил категорияларини аравлаштириб юбориб, гапнинг тўлиқ ёки тўлиқ бўлмаслиги учун характерли роль ўйнамайдиган «быть» связка (боғлама) сининг тушиб қолиш ҳодисаси гапни тўлиқсиз қилади, дейди.

Тўлиқсиз гаплар масаласидаги янги босқични А. М. Пешковский ҳамда А. А. Шахматовларнинг ишлари ташкил этади. Буларнинг ишларида тўлиқсиз гаплар ҳақида фақат қисқача маълумот берилмай, балки уларнинг қатор белгилари, грамматик хусусиятлари, қўлланаш шарт-шароитлари кенг фактик материаллар асосида изоҳланади.

¹ «Античные теории языка и стиля», под общей редакцией О. М. Фрейденберга, ОГИЗ, М.—Л., 1936, стр. 97.

² Н. И. Греч, Практическая русская грамматика, издание II, 1834, стр. 227.

³ Ф. И. Буслаев, Историческая грамматика русского языка, М., 1868, гл. I, стр. 39.

Аммо шуни таъкидлаб ўтиш керакки, А. М. Пешковский ва А. А. Шахматовлар ўз давридаги формал-грамматик оқимга қўшилдилар. А. М. Пешковский, тўлиқсиз гапларда фақат бош бўлаклар яшириниб қолмасдан, иккинчи даражали бўлакларнинг ҳам яшириниши мумкинлигини таъкидлайди: ўтимли феъл ўтимли маънода ишлатилса, объектни талаб қилади. Агар шу объект ўтимли феълдан ифодаланган кесимдан олдин келтирилмай, яширинган ҳолда ишлатилса, бу феъл тўлиқсиз гапнинг (унингча, сўз бирикмасининг) кесими бўлади. Масалан, «он убил», «он дал». Бунда «убил», «дал» сўзлари тўлдирувчисиз тўлиқсиз гапнинг кесими⁴, дейди.

Бундан ташқари, А. М. Пешковскийнинг энг катта хизмати шундан иборатки, у тўлиқсизлиkning 5 та факторини санаб беради⁵.

Аммо А. М. Пешковский масалага формал-грамматик жиҳатдан ёндаши. У бир ёки бир неча бўлаги етишмаган гапларни тўлиқсиз, деб изоҳлаб, бу етишмовчилик, энг биринчи навбатда, у ёки бу сўз бирикмасининг (гап дейиш ўрнига — А. Б.) формал составига тааллуқлидир, дейди.

А. М. Пешковскийнинг масалага формал-грамматик жиҳатдан ёндашиши шунга олиб келдики, гапнинг тўлиқсизлиги учун келтирилган фактлар сўз бирикмасининг тўлиқсизлигига хос бўлиб қолди. Пешковский «у нее платье горошком» типдаги гапларни тўлиқсиз дейди. Аммо тилшунослик фанининг ҳозирги тараққиёт босқичи бундай типдаги гапларда тўлиқсиз гаплар ҳақидаги белгилар йўқлигини исботлади. Бу гаплар мазмуний ва грамматик шаклланган тўлиқ гаплардир.

Тўлиқсиз гаплар масаласини ҳал қилишда А. Х. Шахматовда А. М. Пешковскийга нисбатан морфологизм анча оз. Гарчи у «пропуск какого либо члена указывает форма зависимого слова» («гапдаги тобе бўлакнинг шакли шу гапга қатнашиши керак бўлган бошқа бўлак (сўз)-нинг яшириниб қолганлигини кўрсатиб туради») деса ҳам, ўз фикрини давом эттириб: «Шуниси ҳам борки, гапнинг бош бўлакларининг тушиб қолишини тан олишнинг иккинчи шarti шу гап билан ёнма-ён келган, бош бўлаклари тўла ифодаланган бошқа бир гапнинг мавжудлигидир»⁶, дейди. А. М. Пешковский эса, гапда бирор бўлакнинг тушиши учун кўрсаткич қилиб, маълум сўзнинг фақат морфологик формасини олган. Бу сўзнинг синтактик функциясини эса эътибордан четда қолдирган.

Аммо А. Х. Шахматов ҳам тўлиқсизлик проблемасини ҳар томонлама тўғри ва батафсил ҳал қила олмади. У «Добрый день!», «Ну, мир, мир...» типдаги гапларнинг тўлиқ ёки тўлиқсиз эканлигини қатъи белгилаб бера олмаган. Унинг ишларида мазмун ва форма жиҳатдан тугалланган кўпгина тўлиқ гаплар ҳам тўлиқсиз гап, деб талқин қилинади.

Шундай қилиб, тўлиқсиз гаплар ҳақида юқорида қайд қилинган барча фикрларда янги, катта ижобий аҳамиятга эга бўлган масалалар ёритилган бўлса ҳам, тўлиқсиз гаплар масаласи тамом ҳал қилинган деб бўлмайди. Асос моҳияти билан қандай гапларни тўлиқсиз дейиш мумкин, деган масала булар томонидан ҳам ҳал қилинмади.

Рус тилшунослигининг ҳозирги босқичида тўлиқсиз гаплар масаласига бағишланган дастлабки йирик иш А. Н. Назаровнинг «Неполные предложения, условиях их употребления и их структуры» темасидаги кандидатлик диссертациясидир. Диссертация автори тўлиқсизлиkning асосий мезонини аниқлаб беришга, тўлиқсизлиkning моҳияти ва чега-

⁴ А. М. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, издание седьмое, М., 1956, стр. 397.

⁵ А. М. Пешковский, Ўша асар, 397—398-бетлар.

⁶ А. А. Шахматов, Синтаксис русского языка, Л., 1927, стр. 31.

раси масаласини равшан ва конкрет қилиб қўйишга ҳаракат қилади; гапнинг турли функционал типлари ва уларнинг тўлиқсизлик ҳодисасига муносабатини изоҳлайди.

Аммо А. Н. Назаров мазмуний тўлиқсизлиги грамматик тўла шаклланмаганликда («незавершенность»да) ифодаланган гапларни тўлиқсиз гаплар, деб тушунтиради. Тўлиқсиз гапларга ажратишнинг асоси контекстдан олинган гапнинг мазмун жиҳатдан тўлиқсизлигидир, дейди у.

Ҳатто у тўлиқсизликка ажратишнинг асосий мезонини белгилашда ҳам ана шу қонда нуқтаи назарида туради: «Совокупность смысловых и формальных признаков неполноты является, таким образом, критерием для выделения неполных предложений»⁷.

Негадир, Т. И. Антонова ҳам А. Н. Назаровнинг бу формулировкасига ижобий баҳо бериб, ўз ишида шу нуқтаи назарда туриб тўлиқсиз гапга таъриф беради⁸.

И. А. Попова тўлиқсизлик ҳодисасини тушунтиришда А. Н. Назаров билан бир позицияда туради. У «Неполные предложения в современном русском языке» номли мақоласида мазмуний тўлиқсизлиги мазкур гапнинг формал-грамматик тўлиқсизлигида ўз аксини топган гаплар тўлиқсиз гаплардир⁹, деб изоҳлайди. Бу ҳақда Н. П. Колесниковнинг фикрига мурожаат этайлик: «...Попова яланғоч фикрлар йўқ, фикрлар фақат сўзлар базасида юзага келади, деб қуйидагича хулоса чиқаради: агар гап тўлиқсиз дейиладиган бўлса, демек, унинг баъзи бўлаклари, баъзи сўзлари тушиб қолади; сўзлар — фикрни ташувчилар тушиб қолар экан, демек, фикр ҳам тўла ифодаланмайди. Бундан у...тугал, тўлиқ фикрни ифодаламайдиган гапларгина тўлиқсиз гаплар ҳисобланиши лозим, деб яқун чиқаради. Гап тўлиқсизлигини фикр тўлиқсизлиги билан айнийлаштириб, Попова дастлабки хатога йўл қўяди»¹⁰.

Немис тилшунослигида тўлиқсизлик масаласи бўйича иш олиб борганлар — А. П. Қомаров ҳамда В. А. Қовин тўлиқсизлик масаласи гап мазмунига эмас, балки унинг формаси (шакли)га тааллуқли эканлиги ҳақида гапирадилар¹¹.

И. А. Попованинг тўлиқсиз гаплар мазмун жиҳатдан ҳам тўлиқсиз бўладилар, деган фикрига татар тилшуноси М. З. Закриев ҳам эътироз билдиради¹².

Н. П. Колесников ўзининг «Неполные предложения, их структура и условия их употребления» номли диссертациясида А. Н. Назаров ва И. А. Поповаларнинг тўлиқсиз гапга берган таърифларига қўшилмайди. У ёки бу бўлакнинг иштирок этмаслиги, яшириниш ҳодисаси гапни мазмуний тўлиқсизликка олиб келмаслигини, гап мазмунининг шаклга боғлиқ эмаслиги шу гап ифодаланаётган контекст, ситуация ва гапда ифодаланаётган бўлакнинг шакли (формаси) билан характерланишини Колесников жуда тўғри изоҳлайди¹³.

Хуллас, ҳозирги рус совет тилшунослигида ҳам тўлиқсизлиكنинг асос моҳиятини тушуниш, унинг мезонини белгилаш каби масалалар

⁷ А. Н. Назаров, Неполные предложения, условия их употребления и их структуры, Пенза, 1951.

⁸ Т. И. Антонова, Неполные предложения в современном русском языке, кандидатская диссертация, Магнитогорск, 1958.

⁹ Труды института языкознания АН СССР», II, М., 1953, стр. 2—136.

¹⁰ Н. П. Колесников, Неполные предложения, их структура и условия их употребления (кандидатская диссертация), Тбилиси, 1953, гл. I.

¹¹ А. П. Комаров, Неполные предложения в современном немецком языке (кандидатская диссертация), М., 1954; В. А. Ковин, Неполные предложения в немецкой разговорной речи (автореферат), М., 1965.

¹² М. З. Закриев, Синтаксический строй татарского языка, Казань, 1963, стр. 406.

¹³ Н. П. Колесников, Неполные предложения, их структура и условия их употребления.

юзасидан билдирилган фикрларда бирлик йўқлигига қарамасдан, кўпчилик олимлар тўлиқсизликни мазмунан эмас, шаклан тушуниш тарафдоридир.

Ҳозирги туркологияда тўлиқсиз гаплар масаласига бағишланган бирорта алоҳида монография ёки диссертация учратмадик. Бу тўлиқсиз гаплар масаласи умуман ёритилмаган деган сўз эмас, албатта. Бу ҳақда туркий тиллардаги қўлланма ва дарсликларда айрим маълумотлар мавжуд¹⁴.

Бу адабиётларнинг кўпчилигида тўлиқсизлик мезони, объектив шароитлари, грамматик ва нутқда қўлланишига кўра классификацияси фахрик материаллар асосида изоҳланади. Биз ҳам ишимизда ана шу муҳим аҳамиятга эга бўлган фикрлардан баҳраманд бўлмоқдамиз. Юқорида қайд қилинган адабиётларнинг ҳаммасида ҳам тўлиқсизлик масаласи мазмун жиҳатдан эмас, балки шакл жиҳатдандир деб тушунтирилади. Масалан, «Грамматика бурятского языка»да яширинган (тушиб қолган) бўлакнинг гап мазмунига муносабати ҳақида қуйидагича таъкидланади:

«...тўлиқсиз гапда у ёки бу бўлакнинг тушиб қолиши фикр мазмунига ҳалақит бермайди...»¹⁵

Аммо баъзи адабиётларда тўлиқсизлик масаласи фақат бош бўлакларнинг тушиб қолиш ҳодисаси нуқтаи назаридан характерланиб, иккинчи даражали бўлакларнинг яшириниши (тушиб қолиши) ҳақида ҳеч нарса дейилмайди¹⁶.

Ибрай Жакипов ҳам «Типы простого предложения современного киргизского языка» номли кандидатлик диссертациясининг авторефератида¹⁷ содда гапни икки жиҳатдан (мазмун ва грамматик) классификация қилар экан, тўлиқсиз гапларни грамматик жиҳатдан қилинган классификацияга кўритади. Демак, бу ишда ҳам гапдаги тўлиқсизлик мазмун томондан эмас, шакл томондан эканлиги кўрсатилади.

Ўзбек тилшунослигида тўлиқсиз гапларга оид алоҳида тадқиқотлар юзага келганича йўқ. Аммо дарслик ва қўлланмаларда тўлиқсизликнинг моҳияти, объектив шарт-шароитлари, грамматик таснифи ҳақида айрим маълумотлар мавжуд¹⁸.

¹⁴ М. Б. Балакаев, Современный казахский язык (синтаксис), Алма-Ата, 1959; «Ҳазирки заман туркмен дили» (синтаксис), Ашгабад, 1960; «Ҳазирки заман туркмен дилининг синтаксиси боюнча ғысгача конспект». Проф. П. Азымович редакциясы биле, Ашгабад, 1954; А. Ибраимов, Типы простых предложений в современном туркменском языке (автореферат кандидатской диссертации), Ашхабад, 1959; М. З. Закиев, Синтаксический строй татарского языка, Казань, 1963; Н. Жакипов, Азыркы кыргыз тилинң жонокой суйломунун синтаксиси, Фрунзе, 1958; Ибрай Джакубов, Типы простого предложения современного киргизского языка (автореферат кандидатской диссертации), 1951; Ж. Афандиев, Јаримчыг чумлә, „Азербайжан әдәби дилиндә садә чумлә“, Баки, 1963; Т. А. Бертагаев, Ц. Б. Цыдендамбаев, Грамматика бурятского языка (синтаксис), М., 1962.

¹⁵ Т. А. Бертагаев, Ц. Б. Цыдендамбаев, Грамматика бурятского языка (синтаксис), стр. 101.

¹⁶ Зарифа Будагова, Муасир азербайжан әдәби дилиндә садә чумлә, IV фәсил, јаримчыг чумлә, сәхифә 167.

¹⁷ Ибрай Джакубов, Типы простого предложения современного киргизского языка (автореферат кандидатской диссертации).

¹⁸ فترت، نەحو، ئىكىنچى كىتاب، 3 نچى باسما، ئۆزبېكىستان دۆلەت نەشرىيەتى، Н. Qozijev, Grammatika, II bolum, Taşkent, 1938, 68—71-betlar; X. Foziev, Ўзбек тили грамматикаси, II бўлим, Тошкент, 1941, 73-бет; А. Боровков, З. Маъруфов, Т. Шермухамедов, Ўзбек тили грамматикаси, II қисм, Тошкент, Ўқувпедавнашр, 1956; А. Боровков, З. Маъруфов, И. Абдуллаев, Т. Шермухамедов, Ўзбек тили дарслиги,

1922 йил проф. Фитрат томонидан нашр этилган синтаксис (наҳв)-да¹⁹ тўлиқсиз гаплар ҳақида дастлабки маълумотларни учратдик. Бу китобда «тўлиқсиз гаплар» термини ўрнига «гап бўлақларининг тушиб қолиши» термини ишлатилган бўлиб, тўлиқсизлик масаласи (логик-грамматик оқим таъсирида бўлса керак) анча примитив ёритилган. Натижада тўлиқсиз гаплар ва бир составли гапнинг турли кўринишлари бир-бири билан аралаштириб юборилган. Лекин 20-йиллардаёқ тўлиқсиз гаплар масаласига алоҳида эътибор бериб, уни тадқиқот доирасига киритишнинг ўзи ҳам муҳим аҳамиятга эга эди. Чунки бу бошқа тадқиқотчиларнинг ҳам шу соҳани чуқурроқ ёритишига туртки бўлди.

Ҳақиқатан ҳам бу масаланинг 30-йилларда ёритилишига назар ташласак, юқоридаги фикрнинг анча мукаммаллашганини кўрамиз.

Масалан, Ҳ. Ғозиевнинг 1938 йилда ўрта мактаблар учун нашр этирилган «Грамматика» дарслигида²⁰ тўлиқсиз гаплар масаласининг анча конкретроқ изоҳланганини кўрамиз. Бу китобда тўлиқсиз гапнинг бир составли гаплар ва сўз-гапдан фарқи ҳақида берилган маълумотлар ўқувчининг тўлиқсиз гап хусусида конкретроқ тушунча ҳосил қилишига ёрдам беради. Шу китобнинг 40-йиллардаги нашрига мурожаат қилганимизда, масаланинг янада равшанлашганини кўрамиз. Ҳатто термин танлашда ҳам изчиллик кўзга ташланади. Масалан, Ҳ. Ғозиев 1938 йилдаги «Грамматика» дарслигида «қисқарган гап» терминини ишлатган бўлса, шу китобнинг 1941 йил нашрида «тўлиқсиз гап» терминини қўллаган. Биз бу терминдан ҳозирга қадар фойдаланиб келаётирмиз. Лекин дарсликнинг бу нашрида ҳам икки составли от кесимли тўлиқ гаплар тўлиқсиз гапнинг махсус тури, деб талқин қилинади.

Олтмишинчи йиллардаги материаллар эса, тўлиқсиз гапларни ўрганиш тарихида алоҳида аҳамият касб этади. Масалан, А. Ғ. Ғуломов, М. А. Асқарованинг «Ҳозирги ўзбек адабий тили» китобида тўлиқсизликнинг моҳияти, объектив шарт-шароитлари, бир составли гаплардан фарқи, грамматик таснифи фактик материаллар асосида (қисқа бўлса ҳам) мақсадга мувофиқ равишда ёритилади²¹.

Аммо бунда ҳам баъзан мулоҳаза талаб ўринлар учраб қолади: «Тўлиқсиз гапда одатдаги семадан, гапнинг типик-нормал структура-сидан бошқалик — бирор зарур бўлакнинг йўқлиги сезилади...»²². Бу ўринда «тўлиқсиз гапда ... зарур бўлакнинг йўқлиги сезилади» деган фикрга эътироз билдиришга тўғри келади. Чунки зарур бўлаксиз тўлиқсиз гапнинг бўлиши мумкин эмас. Тўлиқсиз гапда зарур бўлак мавжуд бўлганлиги учун ҳам фикрий тугаллик юзага келади. Тушиб қоладиган бўлак фикрий тугалликка унчалик халал етказмаслиги, унчалик зарур бўлмаслиги учун ҳам, дарслик авторлари айтганидек, «контекстдан, нутқ сўзланиб турган пайтдаги вазиятдан, ситуациядан билиниб туради». Лекин юқоридаги мулоҳазадан қатъи назар, бу китоб тўлиқсиз гапларнинг асосий мезонини белгилашда қўлимиздаги муҳим манбадир.

Гапдаги тўлиқлилик шу билан характерланадики, бундай гаплар мазмун ва шакл жиҳатидан тўла шаклланган бўлиб, бирор бўлакнинг

II қисм, Тошкент, «Ўрта ва олий мактаб» нашриёти, 1961, 72-бет; А. Маъруфов, Ғ. Абдурахмонов, Ўзбек тилидан қўлланма. Ўрта мактабларнинг юқори синфлари учун, Тошкент, Ўқувпедавнашр, 1956, 189-бет; А. Ғ. Ғуломов, Содда гап, Тошкент, 1955, 90-бет; А. Ғ. Ғуломов, М. А. Асқарова, Ҳозирги замон ўзбек тили (синтаксис), Тошкент, 1961, 147—149-бетлар; М. Мирзоев, С. Усмонов, И. Расулов, Ўзбек тили, Тошкент, 1962, 215-бет; А. Ғ. Ғуломов, М. А. Асқарова, Ҳозирги ўзбек адабий тили (синтаксис), Тошкент, 1965, 180—182-бетлар.

¹⁹ Фитрат, юқоридаги асар, 29-бет.

²⁰ Н. Қариев, Grammatika, II boʻlim, 68—71-бетлар.

²¹ А. Ғ. Ғуломов, М. А. Асқарова, Ҳозирги ўзбек адабий тили, 180-бет.

²² А. Ғ. Ғуломов, М. А. Асқарова, ўша китоб, ўша бет.

яширинганлиги, тушиб қолганлиги сезилмайди. Шу гап учун зарур бўлган барча бўлақлар тўла ифодаланган бўлади. Тўлиқ гапларда «Одатдаги схема сақланган бўлади»²³.

Тўлиқ ва тўлиқсиз гаплар бир ҳодисанинг икки хил томони бўлиб, бирида мазмун гапдаги барча бўлақларнинг иштирокида ифодаланса, иккинчисидagi мазмун эса ёрдамчи воситалар (контекст, нутқ вазияти, гапнинг вазифа жиҳатидан маълум мақсадга қаратилиши, шу гапни ташкил этган сўз ёки сўзлар бирикмасининг шакли ва маъноси, семантикаси) билан тингловчига тўлиқ етиб боради.

Аммо бу тўлиқ гапларда контекст, ситуация каби ёрдамчи воситалар қатнашмайди, деган сўз эмас, албатта, Тўлиқ гапларда ҳам бу воситалар бўлади. Лекин тўлиқ гаплар мана шу воситаларсиз ҳам тўлиқ маъно англата оладилар. Тўлиқсиз гаплар эса, фақат ана шу воситалар орқалигина тўлиқ маъно англата оладилар. Мана шу нуқтаи назардан қараганда, тўлиқсиз гаплар мазмун жиҳатдан тўлиқсиз эмас, балки формал-грамматик ёки, бошқача қилиб айтганда, шаклан тўлиқсиз бўладилар, мазмунан эса тўлиқ ва нисбий тугал фикр англатадилар. Демак, тўлиқсиз гапларда мазмун тўлиқ бўлади.

Биз тўлиқсиз деб талқин қилаётган конструкцияларда контекст, ситуация (нутқ вазияти), сўзнинг шакли ва маъноси каби воситалар орқали ангилашиладиган тўла мазмун ўзига хос шакл — тўлиқсиз шакл касб этади. Биз «тўлиқсиз» деб тушунтираётган шакл қандайдир тугалланмаган, шаклланмай қолган ҳодиса эмас, балки ёрдамчи воситалар орқали ангилашиладиган тўла мазмуннинг ўзига хос йўл билан ифодаланишидир, холос. Диалектик материализм «мазмун қандай ифодаланса, шунинг ҳаммаси шакл тушунчасига киради»²⁴, деб ўргатар экан, биз тўлиқсиз деб айтаётганимиз — гапларда мазмун тўлиқсиз эмас, балки тўлиқдир. Демак, мазмун тўлиқ экан, унинг ўзига хос шакли ҳам тўлиқсиз эмас, тўлиқдир. Шунинг учун профессор М. З. Закиев, тўлиқсиз гаплардаги формал ёки шаклан тўлиқсизлик масаласи ҳам, «тўлиқсиз» деган терминнинг ишлатилиши ҳам шартлидир, деб тўғри фикр билдиради²⁵.

Профессор А. Н. Гвоздев ҳам тўлиқсиз гапда ифодаланган сўз тўлиқ гапга хос бўлган барча грамматик функция ва формаларни ўзида муҷассамлаштирганлиги, бу эса тўлиқсиз гапнинг табиатидан келиб чиқадиган ўзига хос махсус синтактик қурилиш эканлигини қайд қилиб, бундай алоҳида структурага эга бўлган гапларни «тўлиқсиз гап» термини билан атамаслик кераклигини гапириб ўтади²⁶.

Демак, бундай гапларга тўлиқ структуранинг бузилиши, деб қараслик керак. Агар биз ҳамма гапни ҳам маълум схема асосида қурсак, унда грамматик қурилиш ортиқча такрор сўзлар билан тўлиб кетади ва у тараққиёт сари эмас, инқироз сари йўл тутади, халқ тилидан узоқлашади, ҳаётийлик эмас, сунъийлик касб этади. Шунинг учун тўлиқсиз гапларда «яшириниб қолган» бўлакнинг қайта тикланиши фақат мазмуний жиҳатдан эмас, шакл жиҳатдан ҳам ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас.

²³ А. Ғ. Ғуломов, М. А. Асқарова, ўша китоб, ўша бет.

²⁴ «Диалектик материализм очерклар», Тошкент, Ўздавнашр, 1964, 364-бет.

²⁵ М. З. Закиев, Синтаксический строй татарского языка, стр. 406—407.

²⁶ А. Н. Гвоздев, Современный русский литературный язык, ч. II, М., 1958, стр. 154.

ЗИКРИЛЛА УМАРОВ

МИРЗО МЕҲДИХОННИНГ „МАБОНИ УЛ-ЛУҒАТ“ АСАРИДАГИ ГРАММАТИК МАТЕРИАЛ

Ўзбек тили тарихини ўрганиш, унинг тарихий грамматикасини тузиш учун асосий манбалардан бири туркий тилларга оид араб, форс ва бошқа тилларда ёзилган филологик асарлардир. Мана шундай асарлардан бири форс тилида яратилган „Санглох“ луғати ва унга илова қилинган грамматик очерк „Мабони ул-луғат“дир.

„Санглох“нинг „Мабони ул-луғат“ қисми биринчи марта 1910 йилда инглиз шарқшуноси Денисон Росс томонидан Калькутта шаҳрида нашр қилинган¹.

„Мабони ул-луғат“ эски ўзбек тилининг грамматикаси бўлиб, унга оид бир қанча ишлар ёзилган бўлса-да², асардаги грамматик материал тўла баён этилмаган. Биз бу мақоламизда Мирзо Меҳдихоннинг „Мабони ул-луғат“ асарида ёритилган асосий грамматик материалларни кўрсатиб ўтаміз.

От. Отларда келишик формалари. Мирзо Меҳдихон ўзининг „Мабони ул-луғат“ асарида бешта келишик [1) қаратқич келишиги, 2) тушум келишиги, 3) жўналиш келишиги, 4) ўрин-пайт келишиги, 5) чиқиш келишиги]ка тўхтаб ўтади. Бош келишик ва умуман бош формалар ҳақида асарда маълумот берилмаган.

Автор келишик аффиксларини „равобити таъдия“, яъни ўтимлилик воситачилари деб атайди.

Қаратқич келишиги „робитайи мафъул“, яъни объект воситачиси деб аталиб³, نينك -ниң билан шаклланиши айтилган⁴: *жаврин... хуриздонниң...пўйни бэддониң* (79-бет).

Тушум келишиги نى -ни, ن -н аффикси билан шаклланиб, „робитайи мафъул“, яъни объект воситачиси деб аталган: *дэма ағзин гунча, қаддин сарвким эл кормамин, сарвниң рафтэрини йа гунчаниң гофтэрини* (78-бет).

¹ Denison Ross, The mabāni ul-lughat being a grammar of the turki language in Persian, by Mirza Mehdi Khan, Bib. Indica New Series, Nr. 1225, Calcutta, 1910, 142-sem.

² А. Н. Самойлович, Персидский турколог XVIII века Мирза Меҳдихан, „Известия о-ва исследования и изучения Азербейджана“, № 5, Баку, 1927, стр. 3—12; Р. Расулов, Ўзбек тилининг ўрганиш тарихидан, „Учёные записки АндПИ“, № 2, 1955, 65—71-бетлар; К. Н. Menges, Das Cağatajische in der persischen Darstellung von Mirza Mahdi Xan, Abhandlungen der Geistes und Sozialwissen—schaftlichen Klasse. № 9. Akademie der wissenschaften und der Literatur, Mainz, 1956.

³ Мирзо Меҳдихон *жаврин...хуриздонниң, пўйни бэддониң* ибораларини форс тилига таржима қилиб, форс тилида воситасиз тўлдирувчини ифодаловчи -ра, яъни -н, -ни аффиксларининг ўрнига кўра терминни ногўри ишлатган.

⁴ Мақоланинг ҳажми кўтармагани учун асарда берилган мисоллардан сўз бирик—малари келтирилиб, уларнинг бети Денисон Росс нашри бўйича кўрсатилади—З. У.

Жўналиш келишиги *کا -ка, -га, قا -фа; غا غه -қа* аффикси билан шаклланади. Бу аффикс форс тилидаги *ба* кўмакчисига тўғри келгани учун „бойи таъдия“, яъни утимлилик „ба“-си деб аталган: *йорға, зорға, көзга, таққа* каби (80-бет).

Чиқиш келишиги *دين -дин* аффикси билан шаклланиб, форс тилидаги *از* аз предлоги маъносига тўғри келиши айtilган: *дэвэнадин, вайрэнадин* каби (84-бет).

Ўрин-пайт келишиги *دا ده -да* аффикси билан шаклланиб, „зарфи замону макон“, яъни ўрин-пайт равиши термини билан аталган: *кө-қулда* каби (85-бет).

А. М. Шчербак мазкур келишқиклардан ташқари, эски ўзбек тилида ундов ва чегара-миқдор келишқиклари мавжуд деган фикрни илгари суриб, ундов келишигининг кўрсаткичи *-а*, чегара-миқдор келишигининг кўрсаткичи эса *-ча, -гача, -қача* деб кўрсатиб ўтган⁵. А. М. Шчербакнинг айтган бу фикрларига қўшилиш мумкин эмас. А. Н. Кононов ўзининг „Эски ўзбек тили грамматикасига доир қимматли асар“ деган мақоласида А. М. Шчербак баён этган мазкур фикрларнинг камчилиги томонларини танқид қилган⁶. Бизнинг фикримизча, А. Н. Кононов айтган фикрлар ҳақиқатга яқиндир.

Отларда эғалик категорияси. Отлардаги эғалик категориясини ифодаловчи эғалик аффикслари „замойири муттасила“, яъни бирикувчи олмошлар деб аталиб (73—74-бетлар), қуйидагича баён этилган:

Соши	Шахси	Эғалик аффикслари	Мисоллар
Бирлик	I шахс	م-м	-им
	II шахс	ت-т	-иң
	III шахс	سى-и, -سى	-си
Кўлик	I шахс	مىز-миз	-имиз
	II шахс	تىز-тиз	-иңиз
		كوز-кўз	-иңуз
		-кўз,	-иңуз

Отдан от ясовчи аффикслар. Асарда кўрсатилган от ясовчи аффикслар қуйидагилардан иборат: *لاق -лақ, لاغ -лағ*. Бу аффикс отларга қўшилиб ўрин-жой маъноси ва предметнинг кўплигини билдирувчи отлар ясаши айtilган⁷: *тузлақ, авлақ, йайлақ, қишлақ* каби (88-бет).

چى -чи. Бу аффикс предмет отларига қўшилиб, иш-ҳаракатни ба-жарувчи шахс отларини ясаши кўрсатилган⁸: *оқчи, битикчи, индакчи* каби (28-бет).

⁵ А. М. Шчербак. Грамматика староузбекского языка, М.—Л., Изд-во АН СССР, 1962, стр. 106, 109.

⁶ А. Н. Кононов, Ценный труд по грамматике староузбекского языка, „Общественные науки в Узбекистане“, № 8, 1963, стр. 67.

⁷ Қислансин: А. М. Шчербак, ўша асар, 123-бет.

تاش | داش -*таш*. Бу аффикснинг биргалик, ҳамкорлик маъносини ифодаловчи отлар ясаши айtilган: *йолдаш, кокалташ, қаринташ* каби (89-бет).

لوك | لوك | ليك-лик, لوق | لوق | لوغ-луқ, ليق | ليق | ليغ-лиғ. Бу аффикснинг от ва нисбий сифат ясаши айtilган: *ачлиғ, түзлүк, қарилик, йигитлик, қайғулук, йиллик* каби (93, 123—125-бетлар).

چاك | چاك | چاق-чак. Бу аффикснинг қурол оти ясаши айtilган⁹: *йарғучак* каби (90-бет).

دوروق | دوروق | -*дуруқ*, توروق | توروق | -*туруқ*. Бу аффикс ҳам қурол оти ясайди¹⁰: *бойундуруқ, оқундуруқ* каби (90-бет).

Феълдан от ясовчи аффикслар. „Мабони ул-луғат“да феъл ўзакларига турли аффикслар қўшиш ёрдамида ясалган отлар „асмойи масодир“, яъни отлашган масдарлар деб аталган. Меҳдихон ўз асарида феъл ўзакларидан от ясовчи қуйидаги аффиксларни санаб ўтган:

ت-*т*: *уйат* каби (18-бет).

ق-*қ* | غ-*ғ* | ك-*к*: *буйруқ, алдағ, билик, тилук* каби (18-бет).

ش-*ш*: *уруш, йуруш, туруш* каби (18-бет).

م-*м*: *өлүм* каби (18-бет).

ج-*ч* | نج-*нч*: *сагинч, қорқунч* каби (19-бет).

ل-*л*: *сойурғал* (совға), *йасал* (строй) каби (19-бет).

ن-*н*: *йигин, йагин* каби (19-бет).

غو-*ғу* | گو-*гу*¹¹: *йарғу, сорғу, алғу, бэргу* каби (19-бет).

ما-*ма*: *эзма, асма, қавурма* каби (39—40-бетлар).

غون-*ғуң* | كون-*қун*¹²: *қавғун, чабғун, өткүн* каби (32-бет).

Сифат. „Мабони ул-луғат“да сифатга бирор боб ёки қисм ажратилмаган. Асарни ўқиш ва ўрганиш натижасида сифат ҳақида авторнинг қуйидаги фикрларини кўрсатиб ўтиш мумкин:

а) сифатларнинг интенсив формалари. Бу формалар ўзига хос шаклга эга бўлиб, сифатларнинг ўта ортиқлиги ёки заифлигини ифодалаш ва мустақил равишда ишлатилмаслиги асарда қайд қилинган ва „ҳарф“ термини билан аталган. Сифатларнинг интенсив формаларининг ясалишини Меҳдихон қуйидагича тушунтиради: 1) متول-*мтул* аффиксини сифатларга орттириш билан: *ағымтул, қызимтул, қарамтул, йашимтул* каби (87-бет), 2) сифатларнинг биринчи бўғинини маълум тартибда такрорлаш йўли билан: آب آغ-*ап-ағ*, ساپسار يغ-*сап-сариғ*, قىپ قىرمىزى-*қып-қырмызы*, قاپ قارا-*қал-қара*, توپ توغرى-*топ-тоғри*, تىپ تىك-*тип-тик* каби (83-бет).

Меҳдихон كى | غن-*ки*, راک | راغ-*рак*, راق | راق-*рақ*, فى | فى-*ғи* каби сифат ва сифат формаларини ясовчи аффикслар ҳақида ҳам маълумот бериб ўтган (119—120-бетлар).

⁸ -*чи* аффиксининг бошқа маънолари ҳақида қаралсин: „Мабони ул-луғат“, 97-бет.

⁹ Мирзо Меҳдихон چاك | چاك | چاق-чак аффикси ёрдамида феъллардан ҳам қурол оти ясалишини қайд қилиб ўтган: *алинчак, салинчак* каби (90-бет).

¹⁰ دوروق | دوروق | -*дуруқ*, توروق | توروق | -*туруқ* аффикси англатган бошқа маънолар ҳақида қаралсин: А. Н. Кононов, ўша мақола, 68-бет.

¹¹ -*ғу* ҳақида қараг: К. М. Мелиев, *Имя действия на -гу в современном уйгурском языке*, „Труды САГУ В. И. Ленина“. Иранская и тюркская филология, Ташкент, 1957, стр. 86—97.

¹² Меҳдихон -*гун*, -*қун*, -*ғун* аффикси ҳозирги ҳамда ўтган замон сифатдоши формасини ясайди, дейди (34-бет).

айлан, *сабз хатлар ғамиға бизни қазз муттаҳам айлан* (21-бет).

Ҳозирги-келаси замон. Бу замон „музори“ деб аталиб, феъл ўзакларига | -р, -ар, -ур, دور -дур, غای -ғай, کای -гай, | -а аффиксларини орттириш билан ясалиши тушунтирилган: *истар, чэкэр, алур келэдур, алғай, кэлгай, тэша* каби (24, 26-бетлар).

Феълнинг шарт майли. Бу майл ўзагига سا -са аффиксини қўшиш орқали ясалиши айtilган: *олтурса, дэса, этса* каби (83-бет).

Феълнинг буйруқ майли. Меҳдихон буйруқ майли феълларнинг ўзагидан иборат бўлиб, феъл формаларининг бирламчи ва бош шакли эканлигини таъкидлаган. Автор буйруқ майлининг асоси иккинчи шахс ҳисобланиб, баъзида унга грамматик маънога эга бўлмаган غیل -ғил, کیل -гил, -кил аффикси қўшилиши мумкин, дейди: *қыл-ғил, этгил, кэтгил* каби (35-бет).

Баъзан غیل -ғил | کیل -гил, -кил аффикси غین -гин | کین -гин, -кин шаклида ишлатилиб, асарда қайд қилинган: *тилагин, дэгин* каби (36-бет).

Меҳдихон фикрича, агар буйруқ майли -ар билан тугалланган бўлса, -у аффикси орттирилади: *бару, ахтару, қайтару* каби (36-бет). У буйруқ феълга қўшиладиган -у аффикси ҳақида айtilган Насирий, Толи Ҳиравий фикрларига қарши чиқади¹⁹.

Проф. А. Н. Самойлович ўзининг „XVIII аср форс туркшуноси Мирзо Меҳдихон“ деган мақоласида Меҳдихон йўл қўйган камчиликлар ҳақида гапириб, -у аффикси буйруқ майли формасини эмас, балки архаик равишдош формасини ясайди дейди²⁰. А. М. Шчербак эса, буйруқ майлидаги -у аффикси вазн талаби билан ўзакларнинг чўзилиши натижасида вужудга келган деб тушунтиради²¹. Бизнингча ҳам А. Н. Самойлович фикри ҳақиқатга яқиндир. Буйруқ майлининг иккинчи шахс кўплик формаси ўзакка نك -иң, -уң, -ң | نكيز | иңиз, -уңиз | نكوز | -уңуз, -ңуз | نكلار | -иңлар, -ңлар, -уңлар аффиксларини қўшиш билан ясалиши айtilган: *алиң, башлаң, уруң, алиңиз, башлаңиз, уруңуз, тутуңиз, башлаңлар, уруңлар* каби (37-бет).

Буйруқ майлининг учинчи шахс бирлик формаси سون *дик*²², -сун, غای -ғай, کای -гай, -кай аффикслари кўплиги эса, ديكلار *-диклар, سونلار -сунлар* аффикслари орқали ясалади: *асрадиқ, сорсун, асрағай, сордиқлар, сорсунлар* каби (37—38-бетлар).

Буйруқ майлининг инкор формаси ل -ма бўлишсизлик аффиксини қўшиш билан ясалади: *барма, кэлма, бармағил* каби (39-бет).

Феъл нисбатлари. „Мабони ул-луғат“да феъл нисбатлари қуйидагилардан иборат: ўзлик ва мажҳул нисбати, биргалик нисбати, орттирма нисбати.

Ўзлик ва мажҳул нисбати. Бу нисбат инфюл термини билан аталиб, -л ҳамда -н аффикслари орқали ясалиши айtilган²³: *тутилмоқ, корунмак* каби (12-бет). Асарда мазкур нисбат -л аффикси билан ясалса мажҳул, -н билан ясалса, ўзлик маъносини англатиши қайд қилинган.

¹⁹ „Мабони ул-луғат“, 36-бет.

²⁰ Проф. А. Н. Самойлович, Персидский турколог XVIII в. Мирза Меҳдихон, „Известия о-ва обследования и изучения Азербейджана“, Баку, № 5, 1927, стр. 9—10.

²¹ А. М. Шчербак, ўша асар, 154-бет.

²² А. М. Шчербак, ўша асар, 158—160-бетлар.

²³ Форс тилида ўзлик ва мажҳул нисбати учун фақат бир форма мавжуд. Шунинг учун Меҳдихон ўзлик ва мажҳул нисбатларини бир нисбатга киритади.

Баъзида *-л*, *-н* аффикслари тушиб қолиши мумкин: *эрилмэк* || *эримэк*, *қалинмас* | *қалмас* каби (13-бет).

Биргалик нисбати. Бу нисбат муфоила термини билан аталган бўлиб, ўзакка *-ш* аффиксини орттириш билан ясалади: *урушмак*, *көрүшмэк*, *тушушмэк* каби (13-бет).

Орттирма нисбат. Бу нисбат тафъил термини билан аталиб²⁴, феълни ўтимли қилиши ва турли аффикслар ёрдамида ясалиши айтилган: *қутулмақдан қутқармақ*, *тоймақдан тойғармақ*, *чоммақдан чомурмақ* каби (14-бет). Кўпгина феълларнинг орттирма нисбати *تور -дур* | *تور -тур*, *ت -т* аффикслари ёрдамида ясалиши қайд қилинган: *урдурмақ*, *туттурмақ*, *учратмақ* каби (14-бет). Меҳдихон таркибида *تور -дур* | *تور -тур* мавжуд бўлган феълларнинг орттирма нисбати фақат *-т* аффикси ёрдамида ясалишини таъкидлаб ўтган: *қудуртмақ*, *олтуртмақ* каби (15-бет).

От ва сифатдан феъл ясовчи аффикслар „Мабони ул-луғат“да феъл ясовчи аффикслардан *У-ла*, *دا -да*, *را -ра* кўрсатиб ўтилган: *башламақ*, *тишлэмэк*, *йолдамақ*, *муңрамақ*, *тэлбарэмэк* каби (11-бет).

Қўшма феъллар. Асарда қуйидаги қўшма феъллар мисоллар орқали кўрсатиб ўтилган: *қулэк тутмақ*, *қабақ бағламақ*, *қаш қаралмақ*, *көз тутмақ* каби (98-бет).

Кўмакчи феъллар. Меҳдихон бу феълларга бешинчи маънони бағишлаб, улар ҳам кўмакчи, ҳам мустақил маъно англата олиш хусусиятларини кўрсатиб ўтган²⁵. Асарда қуйидаги феълларнинг кўмакчи феъл вазифасида ишлатилиши қайд қилинган: *алмақ*, *билмэк*, *тушмэк*, *киришмэк*, *йазмақ*, *көрмэк*. Масалан: *бара алди*, *бара билмэк*, *ата тушмэк*, *тута киришмэк*, *уруша йазмақ*, *қила көрмэк* (96—98-бетлар).

Тўлиқсиз феъл. „Мабони ул-луғат“да тўлиқсиз феълларнинг ўзати *ای -э* ва *اير -эр* қуйидаги формаларга эга эканлиги кўрсатилган: *эди* (*эрди*, *экән*) *эркан*, *экин* (*эркин*, *экач*) *эркач*, *эмас* (*эрмас*, *эман*), *эрман* (81—82-бетлар).

Р. Расулов ўзининг „Ўзбек тилининг ўрганиш тарихидан“²⁶ деган мақоласида Меҳдихоннинг *экин* ва *эркин* сўзларини *экан* ва *эркан* формаларининг фонетик варианты деган фикрига қарши чиқиб, шакл томондан ўхшаш бўлган, аммо маъно ва келиб чиқиш жиҳатидан бошқадир деб талқин этади. Р. Расулов мазкур сўзларнинг келиб чиқишини назарда тутган ҳолда *экин* ва *эркин* сўзлари ҳақиқатда *экан* ва *эркан* формаларининг фонетик варианты эканлигини тўғри тушуна олмаган.

Масдар (ҳаракат номи). „Мабони ул-луғат“да масдарлар иккига бўлиб тушунтирилган: 1) масодир сариҳа, яъни соф масдарлар, 2) асмой масодир, яъни масдар исмлари.

Соф масдарларнинг кўрсаткичи *ماق -мақ*, *مالك -мэк* дейилади: *алмақ*, *кэлмэк* каби (7-бет). Масдар исмларига эса гапда масдар вазифасида келиши мумкин бўлган сифатдошнинг *-р* формаси ҳамда *-маслик* формаси киритилган: *қатра ичкунча дастрас маңа йоқ*, *ғайри дарёз чэкэр ҳавас маңа йоқ* (7-бет); *қавма эй шайх Навоийни эшитмас дэб панд*, *ким сэниң пандиң эшитмаслик аңа панд олмиш* (8-бет).

²⁴ Денисон Росс нашри бўйича тафъил сўзи тафсил тарзида нотўғри берилган (14-бет).

²⁵ „Мабони ул-луғат“, 96—98-бетлар.

²⁶ Р. Расулов, ўша мақола, 71-бет.

Ўтган замон сифатдоши. Бу форма исми мафъул деб аталиб, феъл ўзагига *миш* *میش*, *ган* *كان*, *-ган*, *-кан*, *ған* *-ған* ва баъзан гапдаги вазифасига кўра *лиғ* *ليغ* | *луғ* *لوغ* - *луғ*, *лик* *ليك* | *лук* *لوك*, *лиқ* *ليق* | *луқ* *لوق* - *луқ* аффиксларини қўшиш орқали ясалиши айтилган²⁷: *көмүлмиш*, *қилган*, *талган*, *чирмашлиғ*, *көмүклүк*, *битүклүк* (33—35-бетлар).

Ҳозирги замон сифатдоши. Бу форма исми фонл, яъни иш-ҳаракатнинг бажарувчиси деб аталиб, феъл ўзагига *-ғучи* *-غۇچى* | *кучи* *كۇچى* - *кучи*, *-гучи*, *қучи* *قۇچى*, *аған* *اغان* | *аган* *اگان*, *чақ* *چاق*, *-р* *ر*, *-ар*, *-ур*, *ғур* *-غۇر* | *кур* *كۇر* - *гур*, *дурған* *دورغان* | *дурған* *دورگان*²⁸ аффикслари қўшилиши ёрдамида ясалиши айтилган: *алғучи* *الغۇچى*, *кэлгучи* *كەلگۇچى*, *тутаған* *تۇتاغان*, *кэсаган* *كەساگان*, *йасанчақ* *ياسانچاق*, *ачар* *اچار*, *көрәр* *كۆرەر*, *айтур* *ایتور*, *уҷғур* *وچغۇر*, *отгур* *وتغۇر*, *тинғур* *تىنغۇر*, *қазадурған* *قازادورغان* каби (27—32-бетлар).

Равишдош. Бу форма феъл ўзагига *-а* *-ا*, *-й* *-ي*, *-йу* *-يۇ*, *-гач* *-گач*, *-кач* *-گاج* | *ғач* *-غاج*, *-п* *-پ*, *-бан* *-بان*, *-ғали* *-غالى* | *ғали* *-گالى* аффиксларини қўшиш орқали ясалиши айтилган: *йиқила* *يىقىلا*, *тута* *تۇتا*, *асрай* *اسراي*, *айлап* *ايلاپ*, *айлабан* *ايلابان*, *йэтгач* *يىتگач*, *қилғали* *قىلغالى* каби (51—52-бетлар).

Кўмакчилар. „Мабони ул-луғат“ да кўмакчилар „равобити ғайри таъдия“, яъни ўтимсизлилик боғлағичлари деб аталиб, қуйида ўз инфодасини топган: *учун* *اچۇن*, *ила* *ايله*, *илан* *ايلان*, *била* *بيله*, *билан* *بيلان*, *бирла* *بىرله*, *бирлан* *بىرلان* (80—81 -бетлар).

Юкламалардан эса, фақат сўроқ юкламаси *му* *مو* кўрсатиб ўтилган (84-бет).

²⁷ Меҳдихон *-миш* аффикси ўтган замон, *-лиғ*, *-лиқ*, *-лик*, *-луғ*, *-лук*, *-луқ* эса от ва нисбий сифат ясагини ҳам қайд қилган (33—35-бетлар).

²⁸ Мирзо Меҳдихон *-дурган*, *-дурган* аффикси ёрдамида ясалган ҳозирги замон сифатдош формаси ўтган замон сифатдош, мақдлар, ўтган замон маъносига ҳам ишлатилиши мумкин, деб таъкидлаган. Қаранг: „Мабони ул-луғат“, 31-бет.

АНВАРА ХАМИТОВА

ТУРКИЙ ТИЛЛАРДА СИФАТНИНГ ИНТЕНСИВ ФОРМАСИГА ДОИР

(Ўзбек, уйғур, қozoқ тиллари материаллари асосида)

Туркий тилларда интенсив форма асосан, ранг-тус билдирувчи сифатлар олдида келиб, белгининг жуда тўқлигини билдириш учун хизмат қилади. Бунда субъектнинг эмоционал муносабати ҳам ифода этилади. Туркологияда бир группа олимлар бу формани орттирма даражага киритсалар¹, бошқалар махсус интенсив форма ёки кучайтирма даража деб кўрсатадилар².

Интенсив форманинг ясалиши тўғрисида ҳам ҳар хил фикрлар мавжуд. В. Н. Насилов³ бу формани сифат биринчи бўғинининг қисқаришидан келиб чиққан префикс деб қарайди. Бу фикр 1962 йилда Олмаотада нашр этилган қozoқ тили грамматикасида⁴ қувватланади. Н. К. Дмитриев⁵, А. Н. Кононов⁶, З. М. Маъруфовлар⁷ эса бу масалада қисқартирилган редупликация деган фикрни билдирадilar. А. Ғ. Ғуломов⁸ ўзбек тилида такрор кўпликни ифодалаганликдан бу форманинг қисқартирилган редупликациядан келиб чиққанлиги ҳақидаги фикрга шубҳа билдириб, уни яна ҳам чуқурроқ ўрганиш керак-

¹ С. Е. Малов, Язык желтых уйгуров, Алма-Ата, 1957; М. Содиқова, Ўзбек тилида ранг-тус билдирувчи сўзлар, кандидатлик диссертация, Тошкент, 1963; Ф. А. Абдуллаев, Об интенсивной форме прилагательных в тюркских языках. „Научные труды ТашГУ“, Ташкент, 1964, стр. 131; Саид Задо Усманов, Аналитическая форма слова и проблема слова, автореферат докторской диссертации, 1965, стр. 101; К. Шамырдов, А. Ибрагимов, Туркмен дилинде сыпатлар, Ашхабад, 1956, 24 — 26-бетлар; „Ҳозирги заман туркмен дили“, Ашхабад, 1960, 277 — 279-бетлар; А. Шамиева, Уйғур тили (дарслик), Алма-Ата, 1957.

² Н. К. Дмитриев, Грамматика башкирского языка, 1948, М. — Л., стр. 795; Ф. Г. Исхаков, Имя прилагательное. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, П. Морфология, М., 1956, стр. 165; А. Н. Кононов, Грамматика современного литературного узбекского языка, М. — Л., 1960, стр. 161 — 164; „Ҳозирги заман ўзбек тили“, Тошкент, 1957, 348 — 349-бетлар; З. Маъруфов, Степени сравнения прилагательных в узбекском языке, 1948, Л., стр. 82 — 83; Улуғ Турсун, Ж. Мухторов, Ш. Раҳматуллаев, Ҳозирги заман ўзбек адабий тили, Тошкент, 1965, 31 — 32-бетлар; „Современный казахский язык“, Алма-Ата, 1962, стр. 207 — 211; Ғ. Мусабоев, Қазиргі қазақ тилиндегі сын есім категорияси, Алма-Ата, 1961, 25; А. Исхаков, Қазақ тілі морфологиясы, Алма-Ата, 1964, стр. 279; А. Боровков, Учебник уйгурского языка, 1935; Э. Наджип, Грамматика современного уйгурского языка, 1960.

³ В. Н. Насилов, Грамматика уйгурского языка, М. 1940.

⁴ „Современный казахский язык“, Алма-Ата, 1962, стр. 202 — 203.

⁵ Н. К. Дмитриев, Строй турецкого языка, 1939; его же, Грамматика кумыкского языка, М. — Л., 1940, стр. 70 — 71; его же, Грамматика башкирского языка, М. — Л., 1948, стр. 86.

⁶ А. Н. Кононов, кўрсатилган асар, 118-бет.

⁷ З. М. Маъруфов, Сўз состави, от ва сифат, Тошкент, 1956, 5-бет.

⁸ А. Ғ. Ғуломов, Ўзбек тилида кўplik категорияси, Тошкент, 1944, 55 — 56-бетлар.

лигини уқтиради. Ф. А. Абдуллаев⁹ бўлса, интенсив формани *энг* || *тунг* || *тим* || *чунг* сўзлари билан боғлайди ва бу формада кўпинча „м“, „п“ товушларининг учрашига аҳамият бериб, уни „н“ сонор товуши билан боғлайди.

Шундай қилиб, мавжуд фикрлар интенсив форма тарихини тўла очиб бера олмайди. Яна *ош-пош*, *нон-пон*, *пиш-пиш*, *гўшт-мўшт*, *йиғи-сиғи* сингари сўзларнинг иккинчи компонентидаги „м“, „п“, „с“ товушларининг келиши бунда бир умумий қонуният борга ўхшайди, деган тахминга олиб келади. Интенсив форма тарихини очиб ушбу мақоланинг вазифасига кирмаганликдан, мавжуд фикрларни санаб ўтиб, ўзимизнинг баъзи мулоҳазаларимизнигина баён этамиз.

Интенсив форманинг биринчи компоненти туркий тилларда мустақил маъно билдирмаслик ва ҳеч қачон сифатдан сўнг келмаслик хусусиятлари билан префиксга ўхшаб кетади. Лекин биринчи компонент охириги товушининг туркий тиллараро, ҳаттоки бир тил диалектлариаро ўзгариб туриш ҳодисаси [*кўм-кўк* (ўзб.) || *көп-көп* (уйғ.) || *көкпеңбек* (қоз.)] ва шунингдек, ранг-тус билдирувчи сифатлардан бошқа сўзларда ҳам ўша хил форма ясалishiдаги маълум эркинлик (*теп-текис*, *яп-яхши* каби) бу формани префикс деб қарашга шубҳа туғдиради. Интенсив форма қисқартирилган редупликациядан келиб чиққан, деган фикр эса ҳақиқатга яқиндек сезилади. Маълумки, туркий тилларда, оз миқдорда бўлса ҳам, *юм-юмалоқ* (ўзб.), *пак-пакана*, *пак-пакиза* (уйғ.), *яп-япалоқ*, *бут-бутун* (ўзб.) сингари сўзлар мавжуд. Бу сўзларнинг биринчи компоненти белгиси кучайтирилаётган сифатнинг биринчи бўғинига мос келади. Ҳаттоки, *көкпеңбек* (*көк-пең*) билан (*көк*) *көкпенкөк* > *көкпеңбек* (қоз.), *көкпiгек* (сариг уйғ.) сўзлари бир хил сифатларнинг такрорланишини равшанлаштиради.

Туркий тилларда аффикслар (жумладан, кўплик қўшимчаси-лар ҳам) сўнгги даврларда вужудга келган категориядир. Аналитик тиллардаги кўплик қўшимчаси вужудга келгунга қадар кўпликни ифода этиш учун бир хил сўзнинг такроридан фойдаланилган. Балки қадим даврларда такрорлаш традицияси миқдор кўплигидан белги тўқлигига аналогик йўл билан ўтиб, белги тўқлигининг ифодаланиши ўз навбатида тилнинг муайян тараққиёт процессида дифференциаллашиб борган бўлиши эҳтимол.

Интенсив форма шаклланишини узоқ Олтой даври билан боғлаб тахмин қилиш мумкин. Чунки бу форма, биринчидан, мўғул тиллари учун ҳам характерли бўлиб, иккинчидан, мавжуд қадимги турк ёзув ёдгорликларида ҳозирги замон формасига ўхшаш шаклда учрайди.

Интенсив форма бошқа туркий тилларда ҳам мавжуд: озарбайжон тилида *гып-гырмызы*, *бус-бутун*; олтой тилида *јап-јажыл*; бошқирд тилида *кўп-кўк*; каранм тилида *ап-ак*, *йем-йешил*; қумиқ тилида *кып-ктызыл*; турк тилида *уп-узун*, *бом-бош*, *бус-бутун*, *шiр-шiлпак*; ноғай тилида *коьп-коьпбек*; татар тилида *туп-туғарэк* || *тем-туғарэк*; тува тилида *сап-сарыг*; хакас тилида *копнегес*; шор тилида *кып-кызыл*; чуваш тилида *хўп-хура*; ёқут тилида *хап-хара*. Яна Л. Н. Харитоновнинг кўрсатишича, ёқут тилида биринчи бўғин охирига баъзан *-ыс-ис* || *-ус-ўс* қўшилади: *убус* — *узун* (уб — узун). Сариг уйғурлар тилида *јау-ясыл*, *қап-қара* || *қау-қара*, *кэкпiгек*, *ак пыгах*, *қыл-ғара*¹⁰. Мисолларда туркий тиллардаги „п“, „м“ товушларининг, ўғуз группаси тилларидаги „с“ товушининг систематик давомини кўриш мумкин. Сариг уйғурлардаги „у“ товуши (*сау-сары*) „п“ товушининг жаранглашиши бўлиши мумкин.

⁹ Ф. А. Абдуллаев, кўрсатилган асар, 138-бет.

Қиёс объектимиздаги туркий тилларда (ўзбек, уйғур, қozoқ, туркман) интенсив формада товуш ва функция жиҳатдан ўхшашлик асосий ўринни эгаллайди. Тўртта тилда ҳам „п“, „м“ товушлари характерли бўлиб, „с“ товуши ўғуз группасидаги туркман тили ва баъзи ўзбек сўзларида кўринади. Ҳеч бир туркий тилдаги ранг-тус билдирувчи сўзларда „с“ товушини учратмадик. Ранг-тус билдирувчи сўзлар:

а) ҳозирги замон ўзбек тилида *оппоқ, қоп-қора, қип-қизил, сап-сариг, кўм-кўк, ям-яшил* бўлиб, „п“, „м“ товушлари билан шаклланиган: *Шарофат хола оппоқ бошини икки кафти остига олди* („Совет Ўзбекистони“). *Сап-сариг* ўриклар шоҳларини эғиб турибди („Ғунча“). *Чиндан ҳам у қиз гўзал, кўзлари оҳуникидай қоп-қора* (М. Ю. Лермонтов, „Бела“). *Бир тупида олмалар энди сарғайиб, йилтирамоқда, бир тупида муштардай йирик олмалар ҳали кўм-кўк* (Ойбек, „Олтин водийдан шабадалар“).

Қўлимдаги шароб тўла пиёла,

Қип-қизилдур гўё баҳорги лола...

(Ҳ. Олимжон)

б) ҳозирги замон уйғур тилида ранг-тус билдирувчи *аппақ, қап-қара, қип-қизил, сап-серик, яп-йешил, көп-көк* каби сўзлар фақат „п“ товуши билан шаклланади:

Долқундики белиқтэк бәлдики чач,

Қиз һөснини зенәтлигән қап-қара қаш.

(С. Муқанов, „Ипархон“)

Чөлләргә көк майсидин япқан гиләм

Эжайип әтрәни кәң көп-көк чимән.

(С. Муқанов, „Ипархон“)

Сап-серик чечи аптаптә алтундәк пақирап турған кичиккинә бир қиз, су елип чиқти („Коммунизм туғи“). *Бағ ичини қоюқ, яп-йешил йепинчә япқан мәзгилдә сәйлә қилишти* (З. Сәмәдий, „Майнмхан“). *Икки мәңзи қип-қизил алмидәк, бурни пучуғрақ, зади теч турмайдиган бала...* („Коммунизм туғи“).

в) ҳозирги замон қozoқ тилида эса *аппақ, қап-қара, қип-қызыл, сап-сары, жап-жасыл, көкпеңбек* каби бўлиб, „көкпенбек“ сўзидаги „к“ товушидан бошқаларининг барчасида „п“ товуши билан шаклланади. „м“, „п“ товушлари учрамайди: *Жап-жасыл жайнаған шоп, аяқ басуғада аяғандай боласың. Алматыдағылар биек терезелі; үлкен балконды, айналасы көкпеңбек өсімдік, гул егілген үйлерде унатады. Шашына сап-сары алтын тағынғаны. Қып-қызыл екі бетің бөйың шыбық. Қыз отқа жалт қирағанда аппақ беті, кулім көзі жарқетте!*¹⁰

г) ҳозирги замон туркман тилида бўлса „м“, „п“ товушлари билан шаклланади: *гөм-гөк от, гап-гара* бағана, *ям-яшыл* галам, *гып-гызыл* мата, *сап-сары* renk, *ап-ак* мата.

Ранг-тус билдирувчи сўзларда ўзбек тили туркман тилига, қozoқ тили уйғур тилига ўхшашиб кетади. Тўртта тилда ҳам ўхшашлик асосий ўринни эгаллайди. Қozoқ тили („көкпеңбек“ сўздан бошқа)

¹⁰ С. Е. Малов, Язык желтых уйгуров, Алма-Ата. 1957, стр. 173.

¹¹ Қozoқ тилидаги мазкур мисоллар Ғ. Мусабоевнинг юқорида кўрсатилган асаридан олинди — А. Х.

қарлуқ группасидаги уйғур тили, ўзбек тилидан фарқли ўлароқ фақат „п“ товушига мойиллиги жиҳатидан ўхшашдир. Ўзбек тилининг „м“, „п“, „с“ товушларига мойиллиги ўғуз группасидаги туркман тилига мос келади. Бу ҳодисаларни мазкур тилларнинг специфик хусусиятига киритиш мумкин. Бундан ташқари, ўзбек тили диалектларидан қипчоқ лаҳжасида ранг-тус билдирувчи сўзларнинг интенсивлашиши қозоқ тилига, хоразм шеваси туркман тилига мос келади.

Ранг-тус билдирувчи сифатлардан бошқа сўзларнинг интенсивлашиши ранг-тус билдирувчи сўзлардан аналогик йўл билан ўтган бўлиши мумкин. „с“ товуши ўша хил сўзларда кўпроқ учрайди. Масалан, ўзбек тилида: *бум-бўш, тап-тақир, бус-бутун, тўс-тўполон*. Уйғур тилида „п“, „м“ товушлари ўз аксини топади. Лекин „с“ товуши учрамайди: *топ-тоғра, жим-житлиқ, пак-пакизэ, кип-кичик, чоп-чоң*. Қозоқ тилида „п“ товуши шу хил сўзларда ҳам ягона сақланиб қолади. „м“, „с“ товушлари учрамайди: *жуп-жумыр, жап-жарық, тіп-тік, тап-таза, дөп-дөкей кіп-кішкінтай, шоп-шолак, оп-оңайлы, пып-пысык, дөп-дөңгелек, жап-жақсы, шуп-шуноқ*. Туркман тилида: *суп-суйжи, тап-тақыр, жуп-жумыр, туп-туршы апачы, хеп-хезил, чап-чал, дим-дик || дил-дик, дос-доғры, гөс-гөни*.

Интенсив форма бобида бизгача бўлган адабиётларнинг барчасида деярли бу форманинг фақат белгини кучайтиш хусусияти устида мулоҳазалар юргизилиб келиндики, бу форманинг кучайтувчилик хусусияти шубҳасиздир. Интенсив деган сўздан кучайиб бориш маъноси тушунилади. Лекин бу форманинг баъзан белгини сусайтириш, камайтиш, кучсизлантириш, кичиклатиш каби хусусиятлари ҳам борки, бу масала Ф. Г. Исхаков¹², Ф. А. Абдуллаевлар¹³ фикрини истисно этганда, эътиборсиз қолиб келмоқда. Масаланинг бу томони чуқур ўрганишга муҳтож ва нега интенсив форма маънони сусайтиряпти, ундай бўлса бу формани (ҳеч бўлмаганда айна моментда) қандай аташ керак? деган саволлар ўз жавобини топиши лозим. Бизнингча, *ап-ақлли одам, туппа-тузук иш, ып-ыссы су, уп-улкен бала* сингари мисолларда, *-роқ* билан ясалган даражага ўхшаб, икки хил маъно оттенкаси мавжуд. Чунончи, *ақлли, тузук, ыссы, улкен* сўзларига нисбатан сустлик, ўша сўзларнинг бўлишсиз формаси (ақлсиз, тузук эмас, салқин || иссиқ эмас, кичкина) га нисбатан кучлиликл ифодаланади. Яъни жуда ақлли ҳам эмас, ақлсизга нисбатан ақли бор, ақллигина. Масалан, *туппа-тузук аёлманд* косибнинг боласи эдим мисолидан *тузукгина аёлманд* косиб маъноси келиб чиқади ва ўзбек тилидаги *-гина* фараз қилинади. Бунда у субъектив баҳо категориясига яқинлашади ва ҳаттоки *-гина* аффиксни олади — *туппа-тузуккина*.

Интенсив форманинг асосий функцияси ранг-тус билдирувчи сўзлар маъносини кучайтиб боришидан иборат бўлганликдан *[а] ч, [и] ч, иш, -ғиш, -мтир, -мтил; -лау | -лсу || -тау-теу, -ша-ақ-ғылтым, -қылтым, -ымтық, -жа, -жымақ, -совулт* сингари белгини сусайтирувчи қўшимчаларни қабул қилмайди. Фақат *-гина* ни қабул қилиши мумкин, бу ҳам бўлса эркалатиш, субъектив баҳо мақсадида ишлатилади.

¹² Ф. Г. Исхаков, кўрсатилган асар, 167-бет.

¹³ Ф. А. Абдуллаев, кўрсатилган асар, 142-бет.

МУҲОКАМА ВА МУНОЗАРА

АЗИМА ХАМРАЕВА

ДРАМАТУРГИЯДА КУЛГИ МАСАЛАЛАРИ

Комик категория эстетиканинг гўзаллик, трагик, қаҳрамонлик ва бошқа категориялари сингари, мустақил эстетик категория бўлиб, инсоннинг объектив борлиқ билан эстетик муносабатининг бир формасидир. Кишилар ўзларини ўраб турган объектив борлиқ билан ниҳоят бой, хилма-хил муносабатларга киришадилар, уни ўрганадилар ва мақсадга мувофиқ равишда ўзгартирадилар ҳамда ривожлантирадилар. Ана шундай муносабатлардан бири эстетик муносабат, яъни ҳис-туйғулар орқали қилинадиган муносабатдир. Эстетик муносабат процессида табиат ва жамиятдаги турли нарса ва ҳодисалар бизнинг сезги органларимиз орқали қалбимизга, қалбимиз орқали эса онгимизга таъсир қилади. Шубҳасиз, эстетик муносабатлар процессида ҳам кишининг онги, ташқи олам тўғрисидаги тушунчалари, дунёқараши ривожланади, маълум идеаллар шаклланади. Эстетик муносабатга киришган киши нарса ва ҳодисаларга бўлган ўз муносабатини конкрет эмоция ёрдамида ифодалайди.

Кишилар фаолиятида табиат ва жамиятда мавжуд бўлган гўзал, олижаноб фазилат ва ҳислатлар кишига таъсир қилиб севинч, шодлик, завқланиш ҳисларини вужудга келтирса, тубанлик, иллат-маразлар, инсонга, унинг идеалларига зид ҳаракатлар кишини нафратлантиради, яъни салбий эстетик туйғулар туғдиради.

Комик категориянинг объекти — илғор идеалларга зид, жамият таъриқига маълум даражада бўлсада тўсиқ бўлиб турувчи воқеа ва ҳодисалардир. Булар гарчи моҳият эътибори билан ўлимга маҳкум этилган бўлса-да, кундалик турмушимизда маълум вақтларгача гоҳ ниқобланган формада, гоҳ очикдан-очиқ учраб туради. Комикликнинг асосий моҳияти В. Г. Белинский ибораси билан айтганда «шаклнинг мазмунга номувофиқлиги» бўлиб, бундай ҳодисалар ташқи мазмун ниқоби остига яширинган ички бўшлиқ ва бемаъ依иликдан бошқа нарса эмас. Унинг ўзига хос хусусиятларидан яна бири шундаки, у табиат ҳодисаларида учрамайди, чунки ўзининг асл моҳиятини бекитиш, ниқобланиш табиат ҳодисаларида бўлмайди. Комиклик эстетиканинг бошқа категорияларидан фарқли ўлароқ фақат жамият ҳодисаларида, кишиларнинг хатти-ҳаракати ва фаолиятида учрайди. У социал характерга эга.

Баъзи кишиларимиз фаолиятида учраб турадиган лаганбардорлик, хушомадгўйлик, амалпарастлик, бюрократлик, порахўрлик, сансоларлик, турли формадаги эскилик сарқитлари салбий эстетик эмоциялар туғдирувчи комик зиддиятлар бўлиб, ёзувчи ва санъаткорларнинг, бутун жамоатчиликнинг муҳим вазифаларидан бири уларни ўз вақтида сезиш ва аёвсиз фош қилишдир.

Кишининг комик воқеа ва ҳолатларга муносабати аксарият кулги орқали билдирилади. Бу ўринда шуни таъкидлаш лозимки, кишининг комик воқеаларга бўлган реакциясини ифодаловчи кулгини умуман кул-

ги билан аралаштирмаслик керак. Комик воқеаларга бўлган реакцияни ифодаловчи кулги предметли кулгининг энг олий, юқори, социал мазмунга эга бўлган формасидир. Бунда биз маълум воқеа, ҳодиса устидан кулар эканмиз, шу нарсанинг салбий моҳиятини англаймиз, унга бўлган салбий муносабатимизни ифодалаш билан бир қаторда ўзимизни ундан устун эканлигимизни сезамиз.

Комик зиддиятлар ҳаётда, кишилар фаолиятида жуда хилма-хил формаларда учрайди. Унинг турли формада бўлиши, биринчидан, объектив борлиқнинг кўп формалилиги, мураккаблиги билан белгиланса, иккинчидан, улар билан эстетик муносабатга киришувчи кишилар характерининг, дунёқарашининг турлича эканлигига ҳам боғлиқдир. Комик ҳодисаларнинг хилма-хиллигига кўра унга бўлган реакция ҳам турли формаларда: ирония, заҳарханда кулги, нозик кесатиш, юмшоқ, дўстона ҳазил ва нафрат-ғазаб формаларида ифодаланади.

Объектив реалликнинг субъектив инъикоси бўлган прогрессив санъат асарларида санъаткор ҳаётий воқеа ва ҳодисаларни бадний образлар ёрдамида реалистик тарзда ифодалайди. Худди шунингдек, заҳарханда, истеҳзо, юмшоқ кесатиқ, ҳазил-мutoйиба, нафрат каби турли формаларда учрайдиган комик зиддиятлар санъат асарларида ҳам ўзига хос формаларга эга бўлиб, бу — сатира ва юмордир.

Айрим адабиётшуносларнинг асарларида санъатдаги кулгининг маъна шу икки формасини аралаштиришга, қўшиб юборишга интилиш учраб туради. Масалан, А. Вулис «Совет сатирик романи» номли китобида комикликини сатира ва юмор деб бўлиб ўтирмасдан, умуман сатира билан чекланиш мумкин, дейди. Бунга асос қилиб сатиранинг ҳам, юморнинг ҳам танқидий характерда эканлиги кўрсатилади¹. Тўғри, сатира билан юмор ўртасига хитой девори қўйиш мумкин эмас, улар санъатда комиклиқнинг икки формаси сифатида бир-бири билан узвий алоқада бўлиши, бири иккинчисига айланиб туриши ҳам мумкин. Лекин шу билан бир қаторда уларнинг ҳар бирининг ўзига хос специфик хусусиятлари мавжуд. Бундай специфик ўзига хослик сатира ва юморнинг предметида ва уларга бўладиган кишилар муносабати — реакциясида, моҳиятидадир.

Кулги санъатнинг деярли ҳамма турларида (архитектура санъатидан ташқари), бадний адабиётнинг турли форма ва жанрларида кенг ширатилади. Лекин айрим санъат турлари — шарж, карикатура, сатирик-юмористик плакат ва адабиёт жанрлари — масал, ҳажвий очерк ва фелъетон, сатирик-юмористик роман, повесть, ҳикоя, комедия асосий ҳал қилувчи ўринни эгаллайди. Бу жанр ва санъат формаларининг асосий мақсад ва вазифаси кулги воситасида кишилар фаолияти, жамиятда учрайдиган турли камчилик ва нуқсонларни, иллат-маразларни ўз вақтида фош қилиш, эскилик сарқитларига қарши кескин ҳужум очишдир.

Драматургияда кулгидан ўринли фойдаланиш драматик асарнинг муваффақиятли чиқишини белгиловчи муҳим фактордир. Драма, пьеса учун муҳим нарса қарама-қарши кучлар кураши, драматизм ва драматик конфликтлардир. Кулги эса асар драматизмининг, драматик конфликтнинг жонли чиқишини, асарнинг эстетик-эмоционал таъсирчанлигини оширишда муҳим роль ўйнайди.

Комедия асосий комик жанр сифатида ўзига хос специфик хусусиятларга эгаки, уни бошқа жанрлар билан мутлақо аралаштириш мумкин эмас. Кулги комедияда асар конфликтини ҳал қилишда, характерларни, асар ғоясини очишда ҳал қилувчи роль ўйнайди. Комедиянинг жанр хусусияти асарда салбий қахрамонларни, ҳодисаларнинг моҳиятини жонли,

¹ Қаранг: А. Вулис, Советский сатирический роман, Ташкент, Изд-во «Наука» АН УзССР, 1965, стр. 9.

ишонарли ва таъсирчан чиқиши учун гротеск, бўрттириш, ўткирлаштириш каби бадний тасвир воситаларидан кенг фойдаланишни талаб қилади.

Кейинги вақтда шу нарса маълум бўлдики, айрим ўзбек адабиётшунослари комедиянинг жанр хусусиятини, умуман драматургияда кулгидан фойдаланиш, санъат асарларини қайси жанрга мансублигини белгилашда кулгининг ҳал қилувчи роль ўйнаши мумкинлигини англаб етмаганлар. «Шарқ юлдузи» ва «Ўзбек тили ва адабиёти» журналлари саҳифаларида сўнгги йиллар ўзбек драматургияси ҳақида мунозара ўтказилди.

Адабиётшунос Т. Собировнинг «Замонавийлик ва ўзбек драматургияси»², «Драматургия ва театр»³, Б. Имомовнинг «Партия XX съезидан кейинги йиллар ўзбек драматургияси»⁴ мақолалари комедия жанри — драматургияда кулгидан фойдаланишга бағишланган бўлиб, мунозара, асосан, Рамз Бобожоннинг «Тоға ва жиянлар» асари устида боради. Т. Собировнинг фикрича бу асар комедия эмас, драматир. Лекин у ўз фикрини далил асосида исботлаб бермаган. Шунингдек, «Шарқ юлдузи» журналида босилган «Замонавийлик ва ўзбек драматургияси» номли мақоласида ҳам «Соқижон билан Боқижон ўртасидаги комик муносабатлар асарга қувноқлик ва хушчақчақлик бағишлайди, холос, бунга асосланиб асарни комедия дейиш мумкин эмас», дейди. Ҳолбуки, «Тоға ва жиянлар» асарининг комедия, комедия эмаслиги фақат шу икки персонаж характери билан ҳал қилинмайди. Тўғри, бу образлар асар комизмининг кучайтириш мақсадида киритилган. Рамз Бобожон паронимик номлардан фойдаланиб, Соқижон ва Боқижон образлари ёрдамида маълум даражада асарнинг юмористик пафосини оширишга эришган. Лекин бу образларни янада ўткирлаштириш, халқ юмори билан бойитиш мумкин эди. Баъзи ўринларда уларнинг хатти-ҳаракати, гаплари чуқур мазмунга эга бўлмай, асар сифатига анча салбий таъсир кўрсатган.

Лекин бундан қатъи назар, Р. Бобожоннинг мазкур асаридан комедия марказини олиб ташлаш мумкин эмас. Шу ўринда Б. Имомовнинг тезиси билан ҳамфикр бўлиш керак. Т. Собировнинг «...асар замирида ётган воқеалардаги комик ҳолат ҳам, бош қаҳрамонлар характеридаги комик табиат ҳам асосий ўринни эгалламайди»⁴ деб, Б. Имомов тезисига зид фикр билдириши асоссиз ва исботсиздир. Қизиғи шундаки, Т. Собиров ҳар иккала мақоласида ўзбек адабиётшунослари комедиянинг жанр хусусиятларини етарлича, тўла ўрганмаганлар, комедия асарларини ажратишдаги камчилик шундан келиб чиқади, деб тўғри таъкидлайди-ку, лекин конкрет масалани ҳал қилишга келганда ўзи ҳам худди шундай чекланганликдан холи эмаслиги сезилиб қолади. Ҳар иккала мақолада ҳам «Тоға ва жиянлар» асари нима сабабга кўра комедия эмас эканлиги илмий асосланмасдан, юзаки, умумий гаплар билан чекланилган, холос. Ҳолбуки, шундай муҳим мунозарага киришган олим ўз фикрини илмий тарзда, конкрет мисоллар билан асослаши керак. Акс ҳолда бундай юзакичилик драматургиямиз учун ҳам, танқидчилик учун ҳам уларни ривожлантиришга ёрдам бермаслиги, аксинча, турли чалкашликларни юзага келтириши, китобхон, томошабин ва драматурглар учун бемаънилик бўлиб қолиши шубҳасиз.

Рамз Бобожоннинг «Тоға ва жиянлар» асари кейинги йилларда ўзбек совет драматургиясида яратилган замонавий темадаги комедияларнинг муваффақиятли чиққанларидан бири деса бўлади. Асарда қўйилган проблеманинг актуаллиги, уларнинг тўғри ғоявий позициядан ёри-

² «Шарқ юлдузи», 1963, 9-сон.

³ «Ўзбек тили ва адабиёти», 1965, 6-сон.

тилганлиги, автор идеалининг ҳам ижобий қаҳрамонлар орқали, ҳам комик персонажларни фош қилиш орқали негатив формада муваффақиятли ифодаланганлиги, томошабин ва китобхонлар онгига ета олганлиги асар муваффақиятининг гувоҳидир.

Мунозарада сезилган юзакиликдан қутулиш мақсадида, қисқача бўлса-да, «Тоға ва жиянлар» комедия жанрига мансублиги ҳақидаги фикримизни асослайлик.

Конкрет санъат асарининг қайси жанрга мансуб эканлигини белгилашда ўзига хос тасвир предмети, объектини аниқлаш муҳим роль ўйнайди. Ҳар бир санъат тури, жанрининг ўзига хос предмети бўлади. Комик характердаги санъат асарларининг (хоҳ сатира, хоҳ юмор формасида бўлишидан қатъи назар), шу жумладан, комедиянинг предмети ҳаётда учраб турадиган салбий воқеалар, турли иллат-маразлар, кишилар фаолияти ва ахлоқда кўринадиган турли камчилик ва нуқсонлар, эскилик сарқитлари бўлиши мумкин. Салбий ҳодисалар адабиётнинг бошқа жанрларида ҳам бўлади. Лекин комедияда асосий диққат-этибор салбий ҳодисага қаратилади, унинг асосий вазифаси турли комик зиддиятларни кулги орқали фош этишдир.

Шу нуқтан назардан қараганда «Тоға ва жиянлар» ҳақли равишда комедия жанрида яратилган асарлар қаторидан жой олиши мумкин. Автор воқеа-ҳодисани тасвирлаш орқали шу муҳим фронтда юз бераётган, олди олинishi лозим ва зарур бўлган камчиликларга жамоатчилик диққатини жалб қилади, инсоният идеалига зид бўлган хатти-ҳаракат ва воқеаларни асарнинг объекти қилиб олади.

Комедиянинг ўзига хос хусусиятларидан яна бири, асарнинг асосий қаҳрамонлари салбий, комик персонажлар бўлишидир. Шундай экан «Тоға ва жиянлар» асарининг бош қаҳрамонлари Дилбархон билан Жўра Содиқович эмас, Бўрибой билан Меҳмонхўжаевлардир. Ёзувчи шу образларни асар марказига қўйиб, уларнинг характерларини ёритиш орқали салбий ҳодисаларни эмоционал танқидга маҳкум қилган.

Комедиядаги, комик характердаги санъат асарларидаги танқиднинг умуман танқиддан фарқи, комедияни комедия қиладиган муҳим нарса комизм бўлиб, бу нарса «Тоға ва жиянлар» учун ҳам ёт эмас. Автор муваффақиятли, қизиқ, таъсирчан комик ситуациялар ярата олган. Биринчи парланнинг бошланишини олайлик. Икки киши қабулхонадаги диванда Меҳмонхўжаевни кутиб ўтирипти (албатта, биринчи кун эмас), Меҳмонхўжаев шундай раҳбарга айланиб қолганки, муҳим иш билан келган одам ҳеч қачон уни дарҳол топиб, ишини ҳал қилиб кета олмайди, албатта беш-олти кун ишдан қолиб овора-сарсон бўлади. Қуйидаги диалог «Тоға ва жиянлар»нинг автори комедия жанрининг талабини тўла тушунган ҳолда, таъсирчан комик ситуациялар ярата олганлигини кўрсатади:

1-киши (2-кишига)... Бир неча кунлаб қатнаганларга балли.

2-киши (1-кишига). Сиз ҳам Меҳмонхўжаевни кутиб ўтирибсизми?

1-киши (жаҳл билан). Ҳа, бўлмаса нима қилиб ўтирибман? Автобус кутиб ўтирибманми?

2-киши. Ҳафа бўлманг. Ҳар кун кўраверганимдан, мен сизни шу ерда ишлармикансиз деб ўйлабман...

Кўриб турибсизки, автор асар бошида ноқ салбий қаҳрамонларни комик ситуациялар ёрдамида фош қилиш йўлини танлаган. Бу нарса секретарь Асалхоннинг хатти-ҳаракатларида ҳам, телефон орқали қилган муомалаларида ҳам сезилиб туради. Асалхоннинг телефонда гаплашиб бўлиб, жаҳл билан тупурган тупугининг Бўрибойга бориб тегиши ҳам комик деталь. Ҳа, Бўрибой бутун жамоатчилик тупурса арзийдиган мараз. Соқижон ва Боқижон, Фозил отанинг ўринли аскиялари, кеса-

тиқлари, Фозил ота уйидаги зиёфатда юз берган қулгили ситуациялар ҳақиқий комик ситуациялар эмасми? Умуман айтганда, бутун асар юмористик пафос билан суғорилганки, бу ҳол баъзи танқидчиларнинг «Тоға ва жиянлар» комедия эмас, деган ҳар қандай тезисларини рад қилади.

Асардаги асосий қаҳрамонларнинг ёритилиши ҳам уни комедия эканлигини тақозо қилади. Комик характердаги санъат асарларида автор ўз персонажларини, асосий қаҳрамонларини эпик асарлардаги каби кенг ва атрофлича тасвирламасдан, онгли равишда кўп томонларини тушириб қолдиради ва унинг ўрнига фош қилиш лозим бўлган томонларга асосий эътиборини қаратади. «Тоға ва жиянлар»даги Меҳмонхўжаев образини олиб кўрайлик. Шубҳасиз, у қачонлардир яхши раҳбар, ўз ишини тўғри, виждонан бажарадиган киши бўлган. Лекин авторнинг мақсади унинг салбий кишилар таъсирига берилиб, совет раҳбарига, умуман совет кишисига хос бўлмаган хусусиятлар касб этганлигини алоҳида таъкидлаб кўрсатишдир. Бу ўринда шунини айтиб ўтиш керакки, Б. Имомов тўғри таъкидлаганидек, асарнинг охириги қисмлари — Меҳмонхўжаевнинг хавозадан йиқилиб тушиши ва ўз камчиликларини тушуниб, тўғри йўл танлашини кўрсатиш саҳнаси ортиқча бўлиб қолган. Меҳмонхўжаевнинг тузалиш, тузалмаслигини ҳал қилишни китобхон ва томошабинларга топшириш мақсадга мувофиқ бўлиб, бу нарса китобхонларни воқеаларни янада чуқурроқ ўйлаш, мустақил хулосалар чиқаришга даъват этарди.

Комедия жанрини аниқлашдаги бундай чалкашликлар содир бўлишининг яна бир сабаби қулги турларини, комик ҳодисаларга бўладиган эстетик реакциянинг турлича характерда бўлишини англамасликдир. Комик нарса ва ҳодисалар ҳам доимо очик қулги туғдиравериши шарт эмас, унга муносабат нафрат, ғазаб орқали ҳам билдирилиши мумкин. Асар комедия бўлса уни кўраётган томошабин тўхтовсиз хаҳолаб кулавериши шарт эмас. Асосий гап, ҳал қилувчи нарса, ҳаётда учрайдиган комик зиддиятларни тасвир объекти қилиб олиб, уларни комик ситуацияларда, асосан, қулги, истеҳзо ёрдамида фош қила олишдир.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Рамз Бобожоннинг «Тоға ва жиянлар» асари салбий ҳодисаларни бош тасвир объекти қилиб олиши, уларни комик ситуацияларда, комик тасвир воситалари ёрдамида фош қилиши, асосий қаҳрамонларининг салбий персонажлардан иборат бўлиб, улар комик асар талабига мос равишда ёритилиши, ниҳоят, бутун асарнинг юмористик пафос билан суғорилиши уни комедия, дейишга тўла асос бера олади.

Танқидчиликда бўлаётган бундай чалкашликлар санъатда қулги масалаларини алоҳида ўрганиш зарур эканлигини яна бир бор тасдиқлайди.

ТАНҚИД ВА БИБЛИОГРАФИЯ

СОВЕТ АДАБИЕТШУНОСЛИГИГА МУҲИМ ҲИССА

Адабиётшунос Ҳ. И. Еқубов — республикамизнинг кўзга кўринган олимларидан бири. Унинг номи фақат Ўзбекистондагина эмас, балки республикамиздан ташқарида ҳам маълум. Ҳомил Еқубов — талантили, билимдон танқидчи, шу билан бирга у ўзбек адабиёти бўйича мактаб дарсликларининг авторларидан бири. У 20-йилларнинг охиридан бошлаб ҳозиргача республикамиз адабий ҳаётида жуда актив иштирок этиб келмоқда. Сўнгги йилларда Ҳ. И. Еқубов «Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор ва бошқа ўзбек ёзувчиларининг ижоди ҳақида йирик тадқиқотлар яратди. Булар орасида олимнинг «Ойбек ижодида бағишланган асарлари айрича ўрин эгаллайди.

Маълумки, вақтли матбуотда Ҳ. Еқубов «Ойбек ижодида бағишлаб кўплаб кичик ҳажмли мақолалар эълон қилган. Шу билан бирга мактаб дарсликларида, «Ўзбек совет адабиёти тарихи очерки»га Ойбек ижоди ҳақидаги қисмларни ҳам ёзган. Олимнинг 1955 ва 1959 йилларда Ойбекнинг ҳаёти ва ижоди тўғрисидаги монографиялари босилиб чиққан¹.

Сўнгги йилларда Ҳ. Еқубовнинг «Ойбек лирикасида ғоявийлик ва маҳорат», «Адибнинг маҳорати» сарлавҳали илмий ишлари босилиб чиқди ва, ниҳоят, 1966 йилда мана шу асарлар асосида олим томонидан филология фанлари доктори деган илмий даражани олиш учун ёзилган докторлик диссертациясининг автореферати «Ойбек ижодининг ғоявийлиги ва маҳорати» номи остида эълон қилинди². Биз ўз мақоламизда мана шу сўнгги асарнинг ўзбек адабиётшунослигидаги аҳамияти ҳақида фикр юритмоқчимиз.

Ҳомил Еқубовнинг «Ойбек ижодининг ғоявийлиги ва маҳорати» асари Ўзбекистон халқ ёзувчиси Ойбек ижодини ўрганишда зўр назарий ва принципиал аҳамиятга моликдир. Автор шоир ва прозаик Ойбек ижодини характерлаш орқали ўзбек совет адабиётининг тараққиёт йўлини, биринчи галда роман жанрининг тараққиётини илмий ёрилади, Ойбекнинг ўзбек адабиётида социалистик реализм методининг шаклланиши ва ривожланишига қўшган ҳиссасини кўрсатиб беради.

Асарда халқчиллик, партиявийлик, ижобий қаҳрамон, шакл ва мундарижанинг ўзаро муносабати, традиция ва новаторлик, жанр ва стиль масалаларига алоҳида эътибор берилган.

Кириш қисмида Ойбек ижодига бағишланган илмий адабиётга обзор берар экан, тадқиқотчи ёзувчининг прозаик ва поэтик ижодини ўрганиш соҳасида эришилган ютуқлар ва йўл қўйилган камчиликларни тўғри қайд этади.

Диссертациянинг биринчи қисми Ойбекнинг лирикаси ҳақида баҳс этади. Унда шоирнинг индивидуал ижодий қиёфаси қандай шакланганлиги ва қандай эволюция туфайли такомил топганлиги, Ойбекнинг ғоявий-бадний позицияси қайси йўллар билан мустаҳкамлана борганлиги қизиқарли ва ишонарли равишда кўрсатиб берилди. Олимнинг Ойбек лирикасининг хусусиятлари, ёзувчининг стили, лирик қаҳрамон, лирик образ ва характернинг ўзаро муносабати ҳақидаги мулоҳазалари ва ҳулосалари теран, зўр назарий ва амалий аҳамиятга эгадир. «Ҳаётини ҳодисаларни лирик формада гавдалантирувчи образ шоирнинг ҳис-туйғулари, эстетик баҳоси, ижодий тўқимаси ва умумлашмалари билан қўшилган ҳолда бадний индивидуал бир бутун ҳолда, қаҳрамон тарзида, лирик характер ҳолида намоён бўлади» (20-бет), — деб ёзар экан тадқиқотчи тамомла ҳақдир.

Диссертациянинг биринчи қисми яна шунинг учун ҳам катта аҳамият касб этадики, унда Ойбек лирикасининг ўзига хослиги ва аҳамиятини очиб билан шоир лирикасини камситувчи адабиётчиларга қаттиқ зарба берилган. Диссертациянинг иккинчи «Ойбекнинг лиро-эпик ижоди» деб номланган

¹ Ҳ. Еқубов, Ғоявийлик ва маҳорат, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1963; Ҳ. И. Еқубов, Адибнинг маҳорати, Тошкент, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1966.

² Ҳ. И. Якубов, Идеальность и мастерство творчества Айбека. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук, Ташкент, Издательство «Фан» Узбекской ССР, 1966.

қисми ҳам худди шу руҳда ёзилган. Дарвоқе, Ойбек поэмаларининг жанр хусусиятларини камситиб, уларни фақат катта эпик асарлар — романлар яратишдаги «ижодий машқ» сифатидагина баҳоловчи адабиётшуносларимиз ҳам йўқ эмас. Ҳомил Еқубов эса, Ойбек поэмаларининг жанр хусусиятларини чуқур илмий таҳлил этади, натижада поэмалар ёзувчи ижодида мустақил аҳамиятга эга бўлган ва зўр талаб билан ёзилган асарлар эканига ўқувчида қаноат ҳосил қилади. Асарнинг бу қисмида ўзбек ёзувчиларининг 30-йилларда яратган поэмалари тадқиқ этилади, уларнинг жанр ва стилистик ўзига хослиги кўрсатиб берилади. Шу билан бирга тадқиқотчи Ойбек лирикасидаги эпик элементларни, унинг шеърӣ новеллалари, шингил лиро-эпик асарлари, балладалари, шунингдек поэмаларнинг мавзун, ғояси, образлари, бадий компонентлари, тузилиш принциплари ва реалистик ҳамда романтик белгиларнинг ўзаро муносабатини характерлаш воситаси-

да ёзувчининг поэмага келиш йўлини ҳам кўрсатиб берган.

Ойбек прозаик асарларининг таҳлили айниқса батафсил ва асослидир. Авторнинг диққат марказида Ойбекнинг прозадаги маҳорати (образ, ижобӣ қаҳрамон, характер ва шариитнинг ўзаро муносабати, сюжет ва композиция, тарихий роман жанрининг хусусиятлари ва бошқа масалалар)ни очиб туради. Бу вазифани тадқиқотчи оригинал равишда ва юқори илмий савияда бажара олган.

Ҳомил Еқубовнинг Ойбек ижодига бағишланган «Ғоявийлик ва маҳорат», «Адибнинг маҳорати», «Ойбек ижодининг ғоявийлиги ва маҳорати» асарлари йирик олимнинг фақат ўзбек адабиётшунослигигагина эмас, балки бутун совет адабиётшунослигига қўшган муҳим ҳиссасидир.

Акрам Иброҳимов,

филология фанлари кандидати, доцент.

ҒАҒУР ҒУЛОМ ПРОЗАСИ

Ўзбекистон ССР халқ шоири, академик марҳум Ғафур Ғуломнинг ижоди ғоятда сермахсул ва кўп қиррали. У поэзия соҳасидагина эмас, балки проза бобида ҳам моҳир санъаткор сифатида танилган. Адибнинг фельетонлари, хикоялари, очерклари, публицистик асарлари ва қиссалари адабиётимиз хазинасини бойитган, китобхонларни хушнуд этган. Адабиётшунос Салоҳиддин Мамажоновнинг яқинда «Ғафур Ғулом прозаси»¹ номи билан чоп этилган монографияси адабиётимизнинг оқсоқоли, марҳум Ғафур Ғуломнинг насрий асарлари таҳлилига бағишланган.

Тадқиқотчи мазкур асарида Ғафур Ғуломнинг насрий асарларини жанрларга бўлиб текширади ва монография композициясини ана шу асосга қуради. Асарда санъаткорнинг фельетон, очерк ва публицистик асарлари дастлабки уч бобда анализ этилади ва шу соҳада ёзувчининг маҳорати, «кичик проза» равнақиға қўшган ҳиссаси кўрсатилади. Автор Ғафур Ғуломнинг ўз даври вақтли матбуотида эълон қилingan-у, аммо тўпламларига киритилмай қолганлиги натижасида ёзувчи тадқиқотчиларининг диққат-эътиборидан деярли четда қолииб келинаётган анчагина фельетон, очерк ва публицистик асарларини топиб, уларни «Ғафур Ғулом — моҳир фельетончи», «Портрет очерк» ва «Муаррих ва жарчи» деб номланган бобларда таҳлил этади ва ёзувчи ижодининг бир неча хусусиятларини аниқлайди, услубига хос нозик кузатишларини беради. Чунончи, «Ғафур Ғулом — моҳир фельетончи» бобида ёзувчининг фельетон-

ларидаги факт, материал ва бадий тўқиманинг ўрнини аниқлайди, Ғафур Ғулом фельетонларига хос бўлган мукаммал сюжетлилик, пишиқ композицион қурилишни кўрсатади, фельетонда сатирик образ масаласини кўтариб чиқади. Ғафур Ғулом фельетонларини кўздан кечира эканмиз, тадқиқотчи С. Мамажонов ғоятда ўринали таъкидлаганидек, уларнинг композицион қурилишининг ўзиданоқ ёзувчининг ўзига хос услубини тезда пайқай оламиз.

С. Мамажонов Ғафур Ғулом фельетонларининг архитектоникасини текшира экан, улар ичида адресли фельетон, проблем ва ижобӣ фельетонлар борлигини аниқлайди; бундай фельетонларни характер-эътибори билан сатирик, юмористик, драматик турларга бўлиб баҳс юритади.

Китобнинг фазилатларидан бири шундаки, муаллиф Ғафур Ғулом ижодига хос бўлган у ё бу хусусиятнинг белгилашда доимо унинг ўз фикр-мулоҳазаларига, адабиёт ҳақидаги назарий қарашларига, эстетик принципларига таянади. Жўмладан, «Портрет очерк» бобида Ғафур Ғуломнинг рангбаранг мавзу ва характердаги очеркларини ғоявий-бадий таҳлил қилиш жараёнида унинг ўз очерклари марказига жонли инсонни қўйиб, унинг ҳаёти, кураши, тақдири билан қизиқиши кучли эканини таъкидлайди. Дарҳақиқат, адиб ўз очеркларида қишлоқ ва шаҳарларимиздаги янги социалистик ўзгаришларни, даврнинг муҳим ҳаётӣ масалалари ва тенденцияларини жонли инсонлар тақдири орқали кўрсатиш принципиға доимо амал қилган. Бунинг учун у ҳаётдаги типик воқеалар ва ёрқин прототипларни топган, уларнинг жонли, индивидуаллашган ва типиклашган образларини яратган, очеркларини қизиқарли воқеалар, ўсувчи пишиқ сюжетлар асосига қурган, уларни компози-

¹ С. Мамажонов, Ғафур Ғулом прозаси, Тошкент, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1966. Масъул муҳаррир — академик В. И. Зоҳидов.

ция жиҳатидан мукамал даражага кўтарган. Конкрет тарихий шахслар образи ва образли умумлаштириш орқали халқ тақдир ва даврнинг илғор фазилатини кўрсатишга бағишланган Ғафур Ғулом очеркларидagi ғоя ва образлар эстетик ахлитлик, бир бутунлик касб этганки, бу ҳол уларни ҳикоя жанрига яқинлаштириб қўйган. Шу вайдан бўлса керак, Ғафур Ғуломнинг ўзи ҳам очеркларини «очерклашган ҳикоя» деб изоҳлаган. «Ёзувчини фактнинг ўзи эмас, балки унинг моҳияти қизиқтиради,— деб таъкидлайди тадқиқотчи очерклар хусусидаги баҳсини давом эттириб,— фактларни маҳорат билан бадий анализ қилиб уларни одамлар тақдир орқали кўрсата олади. Энг муҳими шундаки, Ғафур Ғулом асарда бадий тўқима, фантазиядан қанчалик кўп фойдаланмасин, китобхон диққатини ўша ҳаёт, воқелиқдаги бош масалалар тортиб туради. Бу қайноқ ҳаёт ичига оператив равишда аралашувчи ва куннинг ангилликларини пропаганда қилувчи очерк жанрининг туб фазилатидир». Мана шундай фикрларини олим ёзувчининг «Қимсаной тўғрисида беш қўшиқ», «Қўзимиз ўткир», «Президентимиз» каби очеркларини атрофлича таҳлил этиш йўли билан исботлайди, китобхонни ўз даъволарига ишонтиради.

Асарнинг «Муаррих ва жарчи» боби Ғафур Ғуломнинг публицистик асарлари таҳлиliga бағишланган. Бу бобда автор Ғафур Ғулом публицистикасининг икки хил йўналишини кўрсатади: Ғафур Ғулом публицистикасидаги биринчи йўналиш — халқ билан, қурилиш суръати билан бирга кетиш, даврнинг ақтуал масалалари ҳақида бор овоз билан қуйлаш, халқ ишига ўз ҳиссасини қўшишга астойдил интилишда, публицистик қаламни жанговар агитация қуролига айлантиришда кўзга ташланади. Бу — Ғафур Ғулом публицистикасидаги ижобий йўналишини тайин этади. Адиб публицистикасидаги яна бир йўналиш — танқидий йўналишидир.

Шу бобда олим Ғафур Ғулом публицистикасининг бир қатор хусусиятларини, чунончи, публицистик асарда кичик-кичик, сиққ, аммо ҳаётий деталлар, ривоят ва афанди латифаларидан конкрет ғоявий-бадий ният йўлида фойдаланиш характерли хусусият эканини айтиди. Ғафур Ғулом публицистикасидаги яна бир фазилат — унда шеърини парчалардан кўп ва ўринли фойдаланилишида кўринади. Тарихий қошиштириш принципи — Ғафур Ғулом ижодининг, бинобарин, публицистикасининг ҳам асосий хусусиятларидан биридир. Адиб публицистикасидаги яна бир ҳислат — унда қаҳриқ, мурожаат, нотикилик нутқига мойиллик, даъват этувчилик руҳи баралла сезилиб туради. Шунинг учун ҳам Ғафур Ғулом ўз публицистикасида толмас муаррих ва оташин жарчи сифатида майдонга чиқади.

Монографиянинг «Жанр қирралари» деб номланмиш боби Ғафур Ғулом ҳикояларининг таҳлиliga бағишланган бўлиб, унинг

ўзи ҳам ички жиҳатдан «Изланиш», «Сатирик ҳикоялар», «Юмор» ва «Лиро-драматик ҳикоялар» деган бўлимларга бўлинади. Мазкур бобнинг қиммати шундаки, муаллиф бунда Ғафур Ғуломнинг вақтга матбуотда босилиб, сўнг бирор ерга тўпланмаган асарларини анализга киритган ва бу билан ёзувчининг серқирра ижодини атрофлича кўрсатиб беради. Шу жиҳатдан китобдаги «Изланиш» бўлими алоҳида аҳамиятга эга. Бунда муаллиф ёзувчининг ҳикоя жанри баҳсидаги ижодий қийинчиликларини кўрсатиш билан бирга, Ғафур Ғуломнинг ўз фельетонларини кейин қандай қилиб ҳикояга айлантирганини текширади. Муаллиф Ғафур Ғуломдаги у ёки бу жанрга ўтish йўли, унинг турли жанрлардаги асарларидаги шакл яқинлигини ижобий ҳодиса сифатида ҳимоя қилиш билан бирга, бошқа жанрнинг услубини иккинчи жанрдаги асарига сунъий қўллаб юбориб, схематик асарлар яратиб қўйишини ҳам кўрсатиб ўтади.

Ғафур Ғулом ҳикоялари ёзувчининг ҳаётга ёндашиш услубига қараб уч турга: сатирик, юмористик ва лиро-драматик ҳикояларга бўлиниб, алоҳида-алоҳида текширилади. «Сатирик ҳикоялар» назарий жиҳатдан дуруст ёзилган бўлимлардан бири. Бунда муаллиф сатира тўғрисидаги мавжуд турли хил қарашларга ўз муносабатини билдиради, адибнинг сатира ва юморни қандай тушунишини, бу ҳақдаги қарашларини, ижодий принципларини белгилайди. Сўнгра ёзувчининг сатирик образ яратиш принциплари ва воситаларини ёритади. С. Мамажонов ёзувчи ҳикояларининг пафосини аниқ белгилаб, унинг шу вақтгача ҳикоя деб келинган баъзи асарларининг публицистик асар эканлигини ёки сатирик образ деб юритилган образини («Ҳажри қабул бўлди») салбий образлигини кўрсатиб беради.

Монографиянинг яна бир ижобий томони шундаки, унда муаллиф Ғафур Ғулом асарларининг руҳи, хусусияти ва, ҳатто, жанрларини белгиланганда унинг шахси, характери, табиати, ҳаётий тажрибаси ва у асосланган традицияларга таянади. Автор Ғафур Ғулом сатираси ва юмори ҳақида фикр юритар экан, унинг табиятидаги ҳажига ва ҳазил-мutoибага мойилликини алоҳида эслатиб ўтади. Китобнинг «Юмор» деган бўлимида Ғафур Ғуломнинг юмористик ҳикояларининг хусусиятлари, юмор яратиш «сир»лари очилиб, юмордаги миллийлик белгилари батафсил кўрсатиб бериллади.

Ғафур Ғуломнинг бошқа бир гуруҳ ҳикояларида драматизм, фожиавийлик, лиризм, пейзаж кучли бўлганидан олим уларни лиро-драматик ҳикоялар турига кирилтади.

С. Мамажонов Ғафур Ғулом повестларида асосан уч нукта назардан ёндашади. У «Анги гуманизм» бобида адибнинг повесть жанрини эгаллашдаги ижодий изланишлари ва ютуқларини таҳлил қилади. «Нетай» повестида публицистик нутқнинг, очеркка хос хусусиятнинг кучлигини таъ-

кидлаб, асар ёзувчининг изланишини тасдиқловчи қимматга эгаллигини айтади. Яна у «Шум бола» билан автобиографик асарлар ўртасидаги яқинлик ҳамда фарқни асосли равишда очиб беради ва уни автобиографик асар эмаслигини исботлайди. Шу бобда ҳар тўрттала повестда ҳам ёзувчи гуманизмнинг чуқурроқ ва янги-янги қирраларини бадий ифодалаганлигини кўрсатади.

Навбатдаги бобда у шу асарларга композиция ва ёзувчининг ғоявий нияти нуқтан назардан ёндашади. «Композиция ва ёзувчининг ғоявий нияти» деб номланган мазкур бобда ҳар бир образнинг повестлардаги ўрни, асар характериға қараб бош қаҳрамоннинг образлар системасида ўйнаган роли, сюжет чизиги, юмористик повесть билан психологик ёки тарихий повестнинг композициясидаги ўзига хослик, умуман Ғафур Ғулом повестларидаги композицион принциплар анализ қилинади.

«Нутқ формаси («Мен»—ҳикоячи): ҳақида» бобда кўтарилган масала ўзбек адабиётшунослигида биринчи марта қўйилмоқда, деб айтиш мумкин. Бунда асар автори Ғафур Ғуломнинг бир қатор ҳикоялари ва урта повестининг асосий қаҳрамон — биринчи шахс тилидан ҳикоя қилиниши хусусиятидан келиб чиқиб, умуман биринчи шахс — «Мен» номидан ёзиладиган асарларнинг қулай ва ноқулай томонларини, ҳозирги пайтда анъанага айланган бундай услубнинг талаб ва имкониятлари тўғрисида ўзининг мулоҳазаларини илмий жамоатчилик диққатига ҳавола қилади. Авторнинг шу хил оригинал мулоҳазалари жуда қизиқарли, конкрет ва илмий-назарий жиҳатдан қимматли. «Шум бола»нинг иккинчи туғилиши» ва «Фольклордан ўрганайлик» номи боблари ҳам ҳозирги замон илмий савиясида ёзилганлиги, қизиқарли фактлар ва илмий умумлашмаларга бойлиги билан китобхон диққатини ўзига торта олади.

Муаллифнинг услубидаги катта фазилат шундаки, у ҳар доим санъаткорнинг ижод лабораториясига чуқурроқ кириб боришга интилади. Бу ҳаракат китобнинг деярли ҳамма бобларида сезилиб туради.

Аммо олим санъаткорнинг ижод «сирлар»ини очишда турли приёмлардан: ёзувчининг ўзи билан бевоқифа суҳбатга киришиш, унинг шахсий архивдан ўринли фойдаланиш, айрим асарларининг яратилиш тарихи ҳақида бошқа кишиларнинг хотира ва таассуротларига таяниш, санъаткорнинг у ёки бу жанрдаги асарини қайта-қайта ишлаб деярли оригинал асар яратиш йўлидаги жиддий изланишлардан жуда ўринли фойдаланади.

Китобда Ғафур Ғулом асарларининг турли редакциялари ва вариантларини илмий-

қийёсий принцип асосида ўрганишга кенг ўрин берилиб, жуда яхши иш қилинган. Чунки адабиётшунос ана шу йўл билан асосан ёзувчининг ижодий лабораториясига чуқур кира билган, унинг ижодий эволюциясини илмий исбот этишга эришган. Шу жиҳатдан асардаги «Жанр қирралари», айниқса, «Шум бола»нинг иккинчи туғилиши» боблари жуда характерлидир.

Мана шу каби қатор фазилатлар монографиянинг илмий қимматини оширишган, унинг адабиёт шинавандаларининг қалбига тезроқ йўл топишига хизмат қилган. Бироқ жуда катта ихлос ва самимият билан ёзилган бу монография айрим нуқсон ва етишмовчиликлардан ҳам холи эмас.

Ўртоқ С. Мамажонов асарнинг «Муаррих ва жарчи» деб номланган бобида нима учундир публицистикани бадий адабиётнинг мустақил бир жанри сифатида талқин этади. Ҳолбуки, публицистикани адабиётнинг роман, повесть, ҳикоя, поэма, очерк, фельетон... жанрларидек талқин этиб бўлмайди. Одатда публицистика икки маънода — кенг ва тор маънода талқин этилади. Кенг маънода олганда публицистика — ижтимоий-сиёсий, илмий-назарий, бадий-эстетик адабиёт деган мазмунни англатса, тор маънода — бадий публицистика тушунилади. Бадий публицистиканинг ўзи эса фельетон, памфлет, очерк, бадий-публицистик мақола каби жанрларга эга. Сиёсий ва илмий публицистиканинг ҳам ўз жанрлари мавжуд. Шунга кўра гап фақат публицистиканинг ички жанрлари ҳақидагина кетиши мумкин, холос.

Китобнинг 40-бетида Ғафур Ғулом буюк Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонини бугунги адабий тилимизга «жиддий таржима» қилди, деган фикрни учратамиз. Бу — тўғри эмас. (Бу ҳақда филология фанлари кандидати А. Аброров шу асарга бағишланган тақризи — «Ижодий меҳнат самараси»да тўхталиб ўтган.)

Баъзан китобда ортиқча такрорлар («Фольклордан ўрганайлик» бобида), таҳрир талаб жумлалар, исботсиз даъволар ҳам учраб туради. Бироқ бу хил нуқсонлар монографиянинг илмий қимматини асло камсита олмайди, уларни асарнинг кейинги нашрларида бемалол тузатиш мумкин.

Хулоса қилиб шунини айтиш керакки, адабиётшунос С. Мамажоновнинг бу китоби улкан сўз устаси Ғафур Ғулом прозаси ҳақида ўқувчига тўғри, илмий тушуنча беради, ёзувчининг маҳоратини намойиш қилади. Шунга кўра асар Ғафур Ғулом ижодини ўрганишга ва умуман адабиётшунослигимизга қўшилган муносиб ҳиссадир.

Носир Мажидов,
Тўхта Бобоев.

ИЛМЙ АХБОРОТ

ШОИР ФАҚИРИЙ ДЕВОНЛАРИНИНГ ҚҮЛЕЗМА НУСХАЛАРИ

Абдураззоқ Абдужаббор ўғли Фақирий 1884 йилда Хива шаҳрига яқин бир қишлоқда дунёга келди. Унинг отаси замонасининг ўқимишли кишиларидан бўлиб, қишлоқда мудarrisлик ва деҳқончилик билан шугулланарди. Фақирий Аваз, Чокарлар билан бирга Хива мадрасасида тахсил олади ва 1900 йиллардан бошлаб илк ғазаллар ёза бошлайди.

Фақирий замондошларининг нақллари ва бошқа маълумотларга қараганда, унинг болалик, хусусан, тахсил олиш йиллари машаққатли ва оғир ўтган.

Шоир ҳам отаси сингари деҳқончилик билан шугулланган. Лекин деҳқончиликдан келаётган унум жуда оз бўлганидан, кишиларга мактублар, аризалар ёзиб бериб, шундан тушган даромад эвазига кун кечирган. У умр бўйи фақирлик ва қашшоқликда яшаган. Унинг Фақирий тахаллуси ана шундай оғир ҳаётдан бўлса керак.

Халқ революциясининг ғалабасидан сўнг Хоразмда ташкил этилган «Хоразм хабарлари» газетаси кейинчалик «Инқилоб қуёши» номи билан чиқиб унинг атрофига Фақирий, Муганний, Лафқасий каби талантли сўз усталари тўплана бошлади. Фақирий газетада актив қатнашди.

1920 йил 2 февралда Хоразм Совет Халқ Республикасининг таъсис этилиши адабий ҳаётда ҳам кескин бурилиш ясади. Фақирий халқ исёнлари руҳи билан чиниқди, янги тартибларни зўр хурсандчилик билан қарши олди, демократик тузумни фаол ҳимоя қилди. Бу йилларда унинг «Хуррият», «Қўзғолинлар», «Эй сипоҳий!», «Янги мактаблар», «Қон ютинлар», «Эшон» сингари энг яхши шеърлари газетада босилди. 1923 йилда Хивада нашр этилган «Югурми» шеърлар тўпламига Аваз, Муганний, Баёнй, Партавий шеърлари билан бирга, Фақирийнинг юқорида номлари зикр этилган асарлари ҳам киритилди.

Фақирий томонидан яратилган шеърлар уч хил характер, маъно касб этади. Шу тўғриси, Фақирий ижодини уч босқичга (биринчи 1900—1920 йиллар, иккинчи 1920—1924 йиллар ва учинчи 1924—1927 йиллар) бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқ, деган хулосага келдик.

Фақирийнинг Хоразм революцияси муносабати билан матбуотда босилган шеърлари тўлалигича сақланиб қолган. Лекин унинг Хоразм инқилобига қадар ёзган ғазаллари, ҳаёти ва ижоди ҳақидаги маълумотлар жуда оз. Шунинг учун ҳам Фақирийнинг ана шу даврда яратган асарларини топиш, ижодий фаолияти ва дунёқарашини аниқлаш масаласи диққатимизни тортди. Биз Фақирий асарларини, аввало, унинг замондошларидан суриштирдик. Абу Райҳон Бериий номли Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланаётган, Хоразмда кўчирилган барча баёз ва девонлар билан танишиб чиқдик. Бироқ булар орасидан Фақирий девони топилмади. А. С. Пушкин номли Тил ва адабиёт институтининг катта илмий ходими, кекса адабиётшунос, филология фанлари кандидати Раҳмат Мажидий Фақирийнинг девони борлиги, Шарқшунослик институтинида сақлангани, аммо кўп йиллардан буён ўша асар ўз инвентарида йўқлигидан афсусланиб гапирди. Филология фанлари кандидати Жуманиёз Шарипов, хоразмлик шоир, кекса адабиётшунос Болта Довлетов ҳам Фақирийнинг девони бўлганлиги ҳақидаги далиллари келтирдилар. Биз шу асосда изланишни яна давом эттирдик. Узоқ текширув ва қидирув ишлари ўз самарасини берди. Шарқшунослик институтининг катта илмий ходими Абдулла Носиров «Ички тартиб папкаси»дан Фақирий девонининг ҳақиқий инвентарь номерини топди. Шоирнинг девони 7699 да эмас, балки 7693 инвентарда эканлиги аниқланди.

«Девон Фақирий» шоир томонидан ёзилган 26 бетдан иборат муқаддима билан бошланиб, 363-бетда тугайди. Қўлёзма қалин, кизил жилд билан муқоваланган, формати 13 × 21, ҳар бир саҳифада ўртача 14 байт ёки 28 мисра шеърлар бор. Китоб наस्ताълиқ хати билан анча хушхат кўчирилган. Лекин девоннинг на кириш қисмида ва на охирида ким томондан кўчирилганлиги қайд этилмаган. Девон бошланишдан то 332-бетгача фабрика қоғози, 333-бетдан 363-бетга қадарли Хивада тайёрланган қоғозга кўчирилган. Қўлёзма бетларидаги тартиб рақамларида изчиллик йўқ. Девонда юқоридаги тартиб рақамларига кирмаган, аммо

талай шеърларни ўз ичига олган, бети кўрсатилмаган varaқлар кўзга ташланади. Чунончи, 69—70-бетлар орасига эдикта газал (ўттиз varaқдан ошиқ кўлэзма) жойлашган; 38—39, 89—90, 147—148-бетлар орасига киритилган кўлэзмалар ҳам ана шулар жумласидандир. Кўриниб турибдики, бу кўлэзмалар девон кўчирилгандан сўнг ёзилган газаллардан иборат.

Девон муқаддимасининг охирида кўлэзма ҳижрий 1333 йил (милодий 1914—1915) да кўчирилгани айtilган, ammo асарнинг хотима қисми ёзилмаган. Китобнинг энг сўнгги қисми, яъни 363-бетда шоир бир бевафо дўстидан нолиб, унга мухаммас йўли билан мактуб ёзади, мазкур мактубнинг бош қисмида мухаммаснинг қайси йилда, кимга ва нима сабаб билан ёзганини қисқача баён этади. Чунончи, «1337 йил бир жонажон дўстимиз вафо ўрнига жафо қўриб, бу мухаммас батариқ қила битилди»¹,— дейилган. Демак, 1916, 1917, 1919 йилларда ёзилган асарлар девонга киритида бергани ва хотиманинг ёзилмаганини эътиборга олиб, девоннинг оққа кўчирилиши, гарчи 1914 йилдан бошланган бўлса-да, у иш 1919 йилгача давом эттирилган ва асар тушадилмай қолган, деган хулосага келишимиз мумкин.

Фақирий девонидаги шеърларнинг барчаси ўзбек тилида ёзилган бўлиб, унда форс-тожикча асарлар учрамайди. Бу ҳақда шoirнинг ўзи ҳам шундай дейди:

Эди турк барча шеърим омиёна,
Ҳамоно варсоқи бир навъ фасона².

Шоир ижодининг дастлабки йилларида ўз шеърларига нисбатан бепарво қараган. Шу босдан ёзган газалларининг асосий қисми ҳам қимларнинг қўлида қолиб кетган. Фақирий кейинчалик дўстларининг талаб ва ёрдамлари билан тарқалиб кетган шеърларини тўллайтиди ва девон ҳолига келтирди. Бу ҳақда шoirнинг ўзи девон муқаддимасида «...Бас, бу навъ ташвиқот, тақлифотлар била топган адабиётларимни ўз тартибда жамъ айлаб, ўтган шоир суҳанданлар газалиётларин кўзимга суртиб, сайр этиб, ўзим парвона қилиб, аларни ҳамона жамъ айлаб, бу янгилик девонча тариқида тартиб бердим»,— деб ёзади.

Фақирий гарчи, юқорида ўз шеърлари ҳақида «омиёна ёзилган, варсоқию бир навъ фасонадан иборат» деб камтарона фикр юритган бўлса-да, умуман, шеърятнинг аҳамиятини жуда улуғлайди. У назм инсон тафаккурини ифодаловчи сўз гавҳари бағоят катта ижодий меҳнат билан майдонга келажagini яхши ҳис қилади. Шеърларининг оммага маъқул бўлиши йўлида тинмай изланади.

Ҳўш, Фақирийнинг энг яқин дўстлари кимлар бўлган?

Бу ҳақда қўлимизда етарли ҳужжатлар бўлмаганилиги сабабли, биз Хива шаҳар тарих музейининг илмий ходими, ўймакор уста Абдулла Болтаевнинг шоир ҳақида берган қимматли маълумотларига таянамиз. Болтаевнинг ҳикоя қилишича, Фақирий Аваз Ўтар, Чокар, Мутриб Хонахороб каби шoirлар, уста Исмоил, кекса созанда Муҳаммадраҳим Шерозийлар билан улфат ва энг яқин сирдош бўлган. Дўстлар галма-гал бир-бирлариникига боришган, шеърхонликлар қилишган. Фақирийнинг девон тузишдаги ҳаракати аана шу ёру биродарлари жуда катта ташаббус кўрсатганлар. Шунинг учун ҳам шоир уларга бу соҳада ташаккур айтиш мавзусига такрор-такрор ёндашгиси келар эди.

Девонда алифбе тартибига риоя қилмаслик ҳоллари кўзга ташланади. Жанрлар тартиби бўйича асарлар жойлашишида (газал, мухаммас, мусаддас, мустазод, рубоий, туюқ, соқинома ва қасдалар) ҳам мавжуд бўлган умумий қоидага кам амал қилинган. Яъни газаллар тамом бўлмасдан мухаммаслар, ундан кейин яна газаллар, рубоийлар тартибсиз ҳолда кўчирилган. Девонда ҳаммаси бўлиб 182 та газал, битта мустазод, 15 та мухаммас, 7 та мусаддас, 9 та маснавий, 3 та мураббаъ, рубоийлар ва болалар адабиётига оид 6 та шеърй топишмоқ бор.

Кўлэзмадан севги ва муҳаббат тароналари акс эттирилган серзавқ шеърлар, ошиқ ва маъшуканинг аҳду паймонлари, алам ва изтироблари, ҳижрон ва васл тантаналарини намоиш қилган газаллар, шунингдек, сатirik шеърлар, ҳажвлар, мухаммас, мусамман ва қасдалар анча кенг ўрин олган. Фақирий асарларининг асосий қисми мухаммас ва маснавийлардан иборат. Улар одатдаги асарларга нисбатан кенг ва катта ёзилган. Жумладан, унинг «Чой», «Бир беадаб» мухаммаслари 76 байтни; «Тавсифи қаландархона», «Тавсифи тоғой сўфи» қасдаларни эса 40 ва 122 байтни ташкил этади.

Девоннинг 95, 96, 148, 308, 318, 346, 347, 353, 354-бетларидаги қайта тузатишлар ва ўчириб ёзишлардан кўринадики, бу кўлэзма муаллифининг ўз қўлида умрининг охиригача турган. Шоир дунёқарашлари замонга зайилга мос ўзгарган сари, айрим мисра ва сўзларни ўчириб тузатган, ўзига маъқул ўзгартишлар киритган бўлса керак, деган хулосага келидик. Девонда алифбе тартибининг йўқлиги, жанрлар бўйича изчиллик таъминланмагандлигининг асосий сабаби ҳам бўлса керак.

Кўлэзманинг муқаддимасида «Ушбу девонча гулистон ошиқангиз бефармони ахоби ёрон дар замони Исфандиёр Баҳодирхон дар салтанати Хоразмда ёзилди», деган жумла бор. Муқаддиманинг якуновчи қисми бўлган бу хулосадан шoirнинг сарой

¹ «Девон Фақирий», Беруний номли Шарқшунослик институти, инвентарь № 7693, 363-бет.

² Уша девон, 14-бет.

³ Уша девон, 19-бет.

⁴ Уша девон, 26-бет.

билан алоқаси бўлган ва асар Исфандиёрхонга тақдим этилган, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Чунки Исфандиёрхон замонда феодалларнинг энг реакционни бўлиб, Аваз Утар бошлиқ бир қанча шоир ва зиёлиларни жазолаган, қувгин остига олган эди. Демак, Фақирий мазкур девонни хонга тақдим қилиш у ёқда турсин, ундан яширган, эҳтиёт қилиб сақлашга мажбур бўлган. Шоирнинг «дар замони Исфандиёр Баҳодирхон дар салтанати Хоразмда ёзилди», — дейишдан кўзда тутган мақсади, фикримизча, асарга тарихий жиҳатдан аниқлик киритмоқчи бўлганлигидир.

Девоннинг 85-бетига Ҳасанмурод Қори Лаффасийга бағишланган «Ҳасан лаффас» сарлавҳали ҳажв шеър бор. Кекса адабиётшунос Раҳмат Мажилий, шоир Партавий ва Абдулла Болтаевларнинг айтишларича, Лаффасий Фақирийнинг замондоши, ўз даврининг билимли кишиси бўлган. У 1920 йилдан бошлаб Хивада чиқа бошлаган «Хоразм хабарлари» газетасида узок йиллар давомида адабий ходим бўлиб ишлаган. 1923 йили Хивада нашр этилган «Югурми» номили шеърлар тўплами нашрига қатнашган. Лаффасий 1944 йилда хоразмлик 14 шоир (Аваз, Баёний, Чокар, Муртиб ва бошқалар) нинг ҳаёти, ижоди ҳақида характерли маълумотларни берувчи «Хоразм шоирларининг таржimai ҳоллари» таъкирларини тўзган. Мазкур қўлёзма Беруний номили Шарқшунослик институтида 9494 инвентарь рақам билан сақланмоқда. Фақирий билан Лаффасий ўртасида қандай келишмовчиликлар бўлганлиги ҳақидаги маълумотга эга эмасмиз. Аммо мазкур ҳажвнинг қўлёзмада фақат тўрт байтигина сақланиб қолган. Ҳар байтни кўздан кечирган киши қаноат ҳосил қилади.

Текшириш ва изланишлар жараёнида Фақирийнинг яна бир девонига дуч келдик. Шартли равишда «Девон Фақирий» деб атаётганимиз бу янги нусханинг бош ва охири томонлари йўқ ҳолда, Беруний номили Шарқшунослик институтида 7689 инвентарь рақам билан сақланмоқда. Бу нусхадаги асарларни биринчи девондаги шеърлар билан солиштирганимизда, кейинги девонда фарқ сезилмади. Котиби, кўчирилган йили аниқ бўлмаган бу қўлёзма ҳажм жиҳатдан 21 varaқ бўлиб, настаълиқ хати билан Хивада ишланган қоғозга кўчирилган. Девонга ҳаммаси бўлиб 9 та мухаммас киритилган, холос. Бизнингча, бу нусхадаги

мухаммаслар биринчи девондаги мухаммаслардан танлаб олиб кўчирилган бўлса керак.

Фақирийнинг бу девонлари шоирнинг 1919 йилгача яратган асарларини ўз ичига олади.

Фақирий 1916—1919 йиллар феодал зулмига, хон ва сарой амалдорлари ҳукмронлигига қарши кўтарилган туркман, ўзбек ва қорақалпоқ халқларининг исёнларини кўрган, Жунаид тўдаларининг қонли қирғини ва таловчиликларининг жонли шохиди бўлган. Халқ бошига тушган турли оғир мусибатларга шоир, албатта, бефарқ қарамаган, зулм, оммавий қирғин ва замонасининг тартибсизликларига қарши шеърлар ёзган бўлиши мумкин. Бироқ кўчирилиш тарихи 1919 йил, деб кўрсатилган «Девон Фақирий» қўлёзмасида ана шундай исёнкор кайфиятларни акс эттирган асарлар учрамайди. Фақирий ўша йиллари инқилобий маслакки шеърлар ёзган-у, аммо замонасида бошланган кучли таъқиб ва реакциядан қўрқиб, мазкур асарларни чамаси девонга киритмаган, эҳтиёт қилиб сақлашга мажбур бўлган, деб фараз қилиш мумкин.

1920—1925 йиллар Фақирий ижодининг камол топган, сермахсул даври бўлди. Унинг шеъриятдаги овози даврининг ҳароратли воқеалари билан ҳамоҳанг янгради. Шоир ижодидаги айрим қолоқ тематик кайфиятлар тугаб, ўрнини янги социал тематика, революция тартибларини улуғлаш ва мустақамлаш гоёлари эгаллади. У халқни Коммунистлар партияси атрофига жипслаштишга, доҳий В. И. Ленин идеяларига содиқ бўлишга чақирди. Бу йилларда яратилган Фақирий шеърлари тематик актуаллиги, халқчилиги, гоёвий чуқур мазмундорлиги жиҳатдан катта аҳамиятга эга. Шоир шеърларининг анчагина қисми халқ қўшиқларига айланиб кетган.

Демократ шоир, Хоразм халқ революциясининг куйчиси Фақирий 1925 йилдан кейин оғир касалга чалиниб, 1927 йили 43 ёшида вафот этди.

Шоир асарларини нашрга тайёрлаш ва унинг ижоди ҳақида кенг тадқиқот ишлари олиб бориш адабиётшуносларимиз олдидаги муҳим вазифалардан биридир. Бизнинг бу соҳадаги ишимиз эса кичик бир тажриба, холос.

В. Мирзаев,

филология фанлари кандидати.

ПРОФЕССОР Е. Д. ПОЛИВАНОВНИНГ БИР ФИКРИ ҲАҚИДА

Ўзбек шевадарининг ўзаро лингвистик фарқланишларини, уларга хос айрим фонетик-морфологик хусусиятларини, шунингдек баъзи қипчоқ шевадарининг қозоқ, қорақалпоқ тилларига муносабатини¹ би-

¹ Е. Д. Поливанов, Некоторые фонетические особенности каракалпакского языка, Ташкент, 1933, стр. 5—6.

ринчи марта илмий тарзда, қисқа ва мазмундор, ниҳоят даражада тўғри ва аниқ тадқиқ қилиб берган олим профессор Е. Д. Поливановдир. Ҳақиқатан ҳам проф. В. В. Решетов айтганидек, проф. Е. Д. Поливановнинг ўзбек шевадарига хос тил фактларини баён қилиши «...гоят аниқ бўлиши билан ажралиб туради, айрим тил

фактларининг тушунтирилиши ҳеч қандай шубҳа туғдирмайди².

Бироқ проф. Е. Д. Поливановнинг ўзбек шеваларига, жумладан, Хоразм шеваларига доир баъзи назарий фикрларига қўшилиш қийин. Масалан, Е. Д. Поливанов: «Шимолий Хоразм (қипчоқ) группасинининг қозоқ тили билан иқтисодий симбиоз сабабларига кўра, «қозоқлашган» деб аташимиз мумкин»,— деб ёзган ва бу фикрни ўзбек диалектологиясига оид асарларида «Шимолий Хоразм ёки қозоқлашган», «соф ўзбек» группаси тарзида қайта-қайта таъкидлаган эди³.

Тўғри, қозоқ тилига ва Шимолий Хоразм шеваларига хос бўлган баъзи бир лексикофонетик хусусиятлар мавжуд, бироқ улар ўртасидаги фарқлар (Шимолий Хоразм шевалари билан қозоқ тили ўртасидаги фонетик, лексик, морфологик фарқлар, ноўхашликлар) Шимолий Хоразм шеваларининг «қозоқлашган»лигини инкор қиларлик даражада кўпдир.

Ш. Хоразм.

күрәш (кураш)
қыш (қиш)
тавыш (товуш)
ташқы (ташқи)
қошымча (қўшимча)
сач || чач (соч)

қозоқ.

күрәс
қыс
дауыс || дыбыс
тысқы
қосымша
сас || шаш

қ. қалп.

гүрес
қыс
дауыс
тысқы
қосымша
шаш

Мазкур сўзлар нўғой тилида ҳам қозоқ, қорақалпоқ тилларидаги каби с ундоши билан қўлланади. ч || ш:

Ш. Хоразм.

чәптә (чипта)
чәләк (челак)
чалбыр (шим)
кәчкәнә (кичкина)
артықмач (ортиқча)

қозоқ., қ. қалп.

шыпта
шелек
шалбар
кишкене
артықмаш

Бу икки хил хусусият шева билан нўғой тили ўртасида ҳам мавжуд: Ш. Хоразм. агач (ёғоч), чанчув || санчув (санчик), қыс-

қача (қисқача), ачувчан (очувчан), чърк (чирик) || нўғой. ағаш, шаншув, қысқаша, ашувшан, ширик.

² В. В. Решетов, Состояние и задачи узбекской диалектологии, сб. «Вопросы языкознания», Ташкент, 1954, стр. 139.

³ Е. Д. Поливанов, Говор кишлака Қыят-Конград Шаватского района (в Хорезме), сб. «Научных трудов УзНИИКС», 1, вып. 2, 1934, стр. 7; ўша автор, Некоторые фонетические особенности каракалпакского языка, Ташкент, 1933, стр. 5; ўша автор, Материалы по грамматике узбекского языка, вып. 1, Ташкент, 1935, стр. 22. Е. Д. Поливановнинг бу хилдаги фикрлари, яъни ўзбек тили шеваларини «эронлашган», «туркманлашган», «уйғурлашган», «қозоқлашган» группаларга бўлиниши проф. И. А. Батманов, проф. А. К. Боровков ва, айниқса, проф. В. В. Решетовлар томонидан танқидга учраган. Қараг: И. А. Батманов, Вопросы классификации узбекских говоров, сб. «Проблемы язы-

ка», вып. 1, Ташкент, 1934, стр. 29—36; А. К. Боровков, По поводу «иранизации» узбекского языка, «Известия АН УССР», 1955, № 8, стр. 79—91; В. В. Решетов, Некоторые вопросы узбекской диалектологии, «Вопросы изучения языка народов Средней Азии и Казахстана...», Ташкент, 1952, стр. 108—113.

⁴ Умуман, қозоқ, қорақалпоқ тилларида сўз бошида й ундоши деярли қўлланмайди. Масалан, қарийб ўттиз минг сўздан иборат «Қорақалпоқча-русча луғат»да (редактор Н. А. Баскаков) й ундоши билан бошланувчи иккитагина сўз—йод (йод) ва йош (жүш) мавжуд («Қаракалпакско-русский словарь», М., 1958, стр. 302).

⁵ Бундан кейин Шимолий Хоразм шеваларида—Ш. Хоразм; қозоқ тилида—қозоқ; қорақалпоқ тилида—қ. қалп., нўғой тилида—нўғой тарзида қисқартирилди.

2. Шимолий Хоразм шевалари билан қозоқ, қорақалпоқ тиллари ўртасида т || д, қ || ғ || х ҳамда б, в || м, м || п, к || г, х || қ каби ундош товушлар мослиги мавжуд.

а) т || д — Ш. Хоразм. *тэмә* (тамағир), *тәз(з)ә* (тизза), *түмчә* (тумча — чойлиш), *туйақ* (туёқ) || қ. қ а л п. *дәмә*, *дизе*, *дүмшә*, *дойнақ*;

б) қ || ғ || х — Ш. Хоразм. *қачыр* (хачир),

Ш. Хоразм.

хайбатлы (хайбатли)
хайда (хайда)
хәнгәмә (хангама)

қарғыш (қарғиш), *қармыс* || *хармыс* (тар-вуз) || қ. қ а л п. *ғашыр*, *ғарғыс*, *ғарбыз*;

в) к || г — Ш. Хоразм. *қалла* (қалла, бош), *қуз* (қуз), *қәвләв* (қавламоқ) || қ. қ а л п. *гәлле*, *гуз*, *геҗлеу*.

3. Шимолий Хоразм шеваларида қозоқ тилига хос бўлмаган ҳ ундоши мавжуд ва бу ундошнинг қўлланиш диапазони қорақалпоқ тилига нисбатан кенг:

қ о з о қ. қ. қ а л п.

айбатты *айбатлы*
айда *айда*
әнгімә *әнгиме*

4. Қозоқ, қорақалпоқ тилларидаги е (ай-никса, иккинчи бўғиндаги е) унлиси ўрнига шевада ә унлиси қўлланади: Ш. Хоразм. *бәдән*, *бәдә*, *бәзгәк*, *карәк*, *кәтмән* || қозоқ., қ. қалп. *бедән*, *беде*, *безгек*, *керек*, *кетмән*.

Мазкур хусусият Шимолий Хоразм шевалари билан нўғой тили ўртасида ҳам мавжуд: Ш. Хоразм. *хәрәкәт*, *хүйләгәр*, *күндәлк*, *ышләмбәй* || нўғой. *арекет*, *ай-лекер*, *куньделик*, *ислемейди* ва бошқалар.

Ш. Хоразм.

башлар (бошлар)
мәктәпләр (мактаблар)
сәлләр (сизлар)
кәгәлләр (келганлар)
қойаллар (қуёнлар)

қ о з о қ.

бастар
мектептер
сәздер
келгендер
қояндар

2. Мен, сен, у, бу, шу олмошлари жўналиш келишиги қўшимчаси (-ға) билан турланганда қозоқ тилида *маған*, *саған*, *буған*, *соған* формаларида бўлади. Шимолий Хоразм шеваларида эса бу формалар қўлланилмайди:

Ш. Хоразм.

оқувчман (ўқувчман)
бәшнчмән (бешинчман)
эринчәгәмәсмән (эринчак эмасман)
йалғызман (ёлғизман)
ыстудентъғызман (студентингизман)

қ о з о қ.

оқушымын
бесіншімін
еріншек емеспін
жалғызбын
студентіңізбін

4. Қозоқ тилида сифатларнинг қиёсий даражаларини ясовчи -лау, -леу, -дау, -деу, -тау, -теу (*сарылау*, *қызылдау*, *кішілеу*, *кеңдеу*) сингари формалар Шимолий Хоразм шеваларига хос эмас.

Ш. Хоразм.

оллап || *Уоллап* (ўнлаб)
йүзләп || *дәжүзләп* (юзлаб)
оллаған (ўнларча)
йүзләгән || *дәжүзләгән* (юзларча)

қ о з о қ.

ондап
жүздеп
ондаған
жүздеген

6. Қозоқ тилида феълнинг бўлишсизлик формаси -па, -пе, -ба, -бе сингари бўлса, Шимолий Хоразм шеваларида -ма, -мә тарзидадир. Ш. Хоразм. *кәтмә* (кетма), *көммә* (кўнма), *қазыма* (қазима), *тартма* (тортма) || қ о з о қ. *кетпе*, *көмбе*, *қазба*, *тартпа*.

7. Қозоқ тилида -тын || -тін (*айтатын*, *кететін*) формаларида бўлган сифатдош

II. Шимолий Хоразм шевалари билан қозоқ, қорақалпоқ тиллари ўртасидаги айрим морфологик фарқлар тубандагилардир:

1. Қозоқ тилида кўплик аффикси -лар || -лер, -дар || -дер, -тар || -тер формаларига эга. Шимолий Хоразм шеваларида эса кўплик аффиксининг -лар || -лар, -нар || -нәр каби вариантлари мавжуд бўлиб, л || д || т тарзида алмашувчи вариантлари йўқ. Қиёс қилинг:

Ш. Хоразм. *маңа*, *саңа* *оңа* || *Уоңа* || || қозоқ., қ. қалп. *маған*, *саған*, *оған*.

3. Кесимлик аффикслари қозоқ тилида -мын || -мін || -бын || -бін || -пін || Ш. Хоразм. -ман || мән. Қиёс қилинг:

5. Қозоқ тилидаги чама сон ясовчи -дап, -деп, -тап, -теп ва -даған каби қўшимчалар ўрнига Шимолий Хоразм шеваларида -лап, -ләп, -лаған, -ләгән формалари қўлланади:

аффиксларидан бири Шимолий Хоразм шеваларида -туған || -тыған... [*айтатуған* (айтадиган), *кетәдүған* (кетадиган)] каби шакллардадир.

8. Шимолий Хоразм шеваларидаги *мәнән* (билан) || қозоқ тилида *мен*, *бен*, *пен* || қорақалпоқ тилида *пенен*, *бенен*, *менен* сингари кўринишлардадир.

9. Сўзларнинг торайиш формаларида ҳам фарқлар мавжуд. Масалан, Ш. Хоразм. *апкэ* || *эпкэ* (олиб кел), *апкэз* || *эпкэз* (олиб кет) || қ. қ а л п. *экал*, *экат*.

10. Шимолий Хоразм шеваларидаги, шунингдек, қорақалпоқ, нўғой тилларидаги **-джақ** формаси қозоқ тилида қўлланмайди.

11. Лексика бўйича ўхшашлик ва ноўхшашликлардан баъзиларини қайд этамиз:

1. Аввало шу нарсани таъкидламоқ зарурки, Шимолий Хоразм шевалари билан қозоқ, қорақалпоқ тиллари ўртасида айрим лексик ўхшашликларнинг бўлиши Шимолий Хоразм шеваларининг «қозоқлашганлигига» далил бўла олмайди, чунки лексик ўхшашликлар бир тип, бир системадаги тилларга хос бўлган хусусиятлардандир. Масалан, *губалак* (капалак), *йумуртқа* (тухум), *ул* (ўғил), *ййне* (игна), *керэк* (керак) сингари сўзлар қозоқ, қорақалпоқ, қирғиз, нўғой, бошқирд, татар, ҳатто туркман тилларида ҳам (баъзи фонетик ўзгаришларни ҳисобга олмаганда) Шимолий Хоразм шеваларидагидек кўринишга эгадир.

2. Шимолий Хоразм шеваларига нисбатан қорақалпоқ, нўғой тилларида рус тили ва рус тили орқали бошқа тиллардан ўзлашган сўзлар кўпроқ миқдордадир. Аксинча, қорақалпоқ, нўғой тилларида нисбатан Шимолий Хоразм шеваларида (ўзбек адабий тилидагидек) тожик, форс, араб тилларидан кирган сўзлар кўпроқдир. Масалан, Ш. Хоразмдаги *ғайда* (идора), *малййа* (молия), *ирақам* (рақам), *қанун* (қонуни), *иттипақ* (иттифоқ)* сўзларининг нўғой, қорақалпоқ тилларида *канцелярия* || *кеңсе*, *финанс*, *цифр*, *закон*, *союз* каби қўлланиши бунга яққол далилдир.

3. Шимолий Хоразм шеваларида қозоқ тилида ҳам, ўзбек адабий тилида ҳам деярли учрамайдиган хоразмий-тожик ва хоразм-ўғуз лексик қатламлари бор: *пайапыл* (қўприкча), *кэчкарт* (ўроқча), *сархум* || *сарқым* (кружка), *кэпчэ* (кичик белкуррак), *пэшкэр* (этак, фартук), *қарым* (хандақ, чуқур), *қайчы* (дамба). Шунингдек, қозоқ тилида ва кўпчилик ўзбек шеваларида учрамайдиган, барча Хоразм шевалари (Хоразмдаги ўғуз, қипчоқ лаҳжалари ҳамда қорақалпоқ ва қисман туркман тиллари) учун хос бўлган лексик қатлам ҳам мавжуд: *арна* (анҳор), *йан* (арик), *салма* (ариқча), *эдэжэт* (хўп, майли), *мардаш* (чордана), *вэдэж* (нараса), *патас* (ифлос), *мэзэ* (шунчаки), *дайб* (тоға), *чықан* (дугона) ва х. к.

Проф. В. В. Решетов ўзининг бир қатор асарларида фактик материаллар анализига асосланиб, ўзбек тили қипчоқ шеваларининг бир қисми, ўз фонетик ва лексик-грамматик хусусиятларига кўра, қорақал-

поқ тилига, бошқа бир қисми эса қозоқ тилига яқин туришини кўрсатган ва бунинг тарихий сабаблар билан изоҳлаган⁶. Бу жиҳатдан Шимолий Хоразм шевалари, ҳеч, шубҳасиз, қозоқ тилига нисбатан қорақалпоқ тилига яқин турувчи ўзбек шеваларидандир. Лекин шунини ҳам назарда тутиш керакки, маълум тарихий шароитларда (тарихан кейинги даврларда) қозоқ халқи составига қўшилган уруғ-қабилла гуруппаларидан баъзилари Шимолий Хоразм шеваларига ҳам қўшилган, шу сабабли ҳам Шимолий Хоразм шеваларида қозоқ тилига хос баъзи элементлар мавжуд, бироқ бунга асосланиб, Шимолий Хоразм шеваларининг «қозоқлашган», дейиш мумкин эмас.

Иirik турколог мархум проф. С. Е. Малов туркий тилларнинг баъзиларига хос бўлган умумилангвистик хусусиятлар бир тилнинг иккинчи бир тилга таъсири натижасида пайдо бўлгандир, деган қарашни инкор қилади ва жуда тўғри равишда «...бу бир тилнинг иккинчи тилга таъсири эмас, балки тилларнинг оддий ўхшашлиги, бир типлиги, бир системалигидир»⁷, деб ҳисоблайди.

Шу сабабли ҳам қозоқ, қорақалпоқ, нўғой тиллари ҳамда Шимолий Хоразм (умуман, ўзбек тилининг қипчоқ) шевалари туркий тилларнинг бир гуруппасига—ақад. А. Н. Самойлович таснифи бўйича⁸, шимолий-ғарбий (қипчоқ) гуруппасига ёки проф. Н. А. Баскаков таснифига кўра⁹, ғарбий хунн шохобчасининг қипчоқ гуруппасига, аниқроғи, қипчоқ гуруппасининг қипчоқ-нўғой гуруппасига тааллуқлидир.

А. Ишаев,
филология фанлари кандидати.

⁶ В. В. Решетов, К вопросу об изучении узбекских народных говоров, «Юбилейный сборник 25 летию АН УзССР», Ташкент, 1950, стр. 258; ўша автор, Некоторые замечания о каракалпаках Ташкентского оазиса и их языке, «Бюллетень АН УзССР», 1947, № 3, стр. 18—23; ўша автор, Ценный вклад в советскую тюркологию, «Известия АН УзССР», 1953, № 4.

⁷ С. Е. Малов, Каракалпакский язык и его изучение, сб. «Каракалпакия», т. VI, Л., 1934, стр. 205.

⁸ А. Самойлович, Некоторые дополнения к классификации турецких языков, Петроград, 1922, стр. 10, 15.

⁹ Н. А. Баскаков, К вопросу о классификации тюркских языков, «Известия АН СССР», т. XI, вып. 2, М., 1952, стр. 128-130; ўша автор, Тюркские языки, М., 1960, стр. 225.

АФГОНИСТОН ЎЗБЕКЛАРИДА «ГҲРҲҒЛИ»

«Гўрғули» эпоси СССРнинг бир неча халқларида, шунингдек, Туркия, Жанубий Озарбайжон ва Хуросонда борлиги маълум бўлса ҳам, унинг Афғонистонда мавжудлиги ҳа-

қида баъзи бир кичик эслатишлардан¹ бошқа фактик материалларга эга эмас эдик.

¹ А. Н. Болдырев, К фольклору Таджикистана, «Труды Таджикской базы АН СССР», М.—Л., 1936, т. II, стр. 60.

Ушбу сатрлар автори Афғонистондаги совет мутахассислари билан бирга ишлаб, икки йил мобайнида таржимонлик қилди. 1962 йил ёзида Мозори Шариф йўлида Работак қишлоғи Алиакбар исмли чолдан «Гўрўғли»нинг Афғонистонда қай даражада тарқалганлиги ҳақида биринчи маълумотни олди. Алиакбар Афғонистондаги тожиклар ва ўзбеклар ўртасида бу эпоснинг жуда машҳур эканлигини айтиб, Гўрўғлининг тарихий шахс эканлигини ҳаяжон билан исботламакчи бўлар эди. Унинг айтишича, Работак қишлоғига яқин жойда Рустамнинг тахти, ундан сал узоқроқда эса Гўрўғлининг тахти бор экан. Қишилар паҳлавон Гўрўғлини Рустами Достондан ҳам юқори қўяр эканлар.

Мозори Шарифнинг Қария Оқча қишлоғидан бўлган, 1963 йилда Қобул университети экономика факультетининг 4-курсда ўқиган Шаҳрулло Шаҳпар исмли ўзбек йигитининг «Гўрўғли»ни ижро этиш мажлислари, унинг энг машҳур ижро этувчилари ҳақидаги ҳикояси ўзининг оғзидан тўлиқ эзиб олинди. Мозори Шариф қишлоқларининг ўзбеклари қишнинг узоқ кечаларида бир ерда жам бўлиб, қисса ва афсоналар эшитиб тонг оттирар эканлар. Ҳаммасидан ҳам «Гўрўғли» эпоси бу ўлтиришларнинг энг марказида турар экан. «Гўрўғли» хонлик мажлиси ўзига хос бир тус олар эмиш. Агар қишлоққа бирор бахши келиб қолса, у биринчи кеча бирор танишиниқида тунар, иккинчи кеча эса, уй эгаси ўзи хоҳлаган кишиларни чақириб зиёфат берар экан. Чақирилмай қолган кишилар «Гўрўғли» ижро этилаётган вақтда етиб келиб, гинахонлик қилишар экан. Улар бу ўтиришда «Нондан маҳрум қилсалар ҳам, бахшининг садосидан маҳрум қилмагайлар» дейишар экан.

Бахшининг куйлай бошлагани ва умуман бундай ўлтиришларнинг боришини Шаҳрулло Шаҳпар шундай тасвирлайди:

«Чойдан сўнг,— деб ҳикоя қилди у форс тилида,— битта дўмбирани олиб бахшига берадилар. Бахши дўмбирани олгач, зўр назокат билан уни чалади ва бир неча марта йўталиб томоғини тозалагач, муқаддима шаклида Шомашраб ва бошқа шоирлардан бир неча ғазал айтиб, сўнгра дўмбирани тиззасига қўйиб терларини артади, қайнатилаган иссиқ сув ичади. Яна дўмбирани қўлига олиб, ўтирганларга бир-бир қараб чиқади. Бу достонни бошлашидан хабар берарди. Бахши кулимсраб ўтирганларга қарайди. Бу қайси достонни қуйлаши лозимлигини аниқлатади. Тўпланганлар унинг ўзи хоҳлаган достонини қуйлашини айтидилар. Шундан сўнг бири талланади ва ижро этилади. Баъзан бахши ҳеч кимга қўлоқ солмайди ва ўзи билганини қуйлади.

«Гўрўғли» достонлари одатдагидек назм ва насрдан иборат. Достоннинг бошланиши насрда берилади. Айтиш процессида бахшининг овози гоҳ баланд, гоҳ паст бўлади, баъзан жуда тез гапирари, баъзан секин гапирари. Назмга келган вақтда эса, бах-

ши шеърларини томоғи орқали ижро этади».

Достон тамом бўлгач, кишилар бахшига таҳсинлар айтишади. Шундан сўнг кексалардан бири фотиҳа ўқиб, ўлтиришни тугатишади. Шу вақт ўлтирганлардан бири ўрнидан туриб, икки қўлини кўкрагига қўйиб, бахшига қараб, «Эрта кеч бизникига марҳамат қилсинлар»,— деб ўз уйига таклиф этади. Бунга тожиклар «гаштак» ва Мозори Шариф ўзбеклари эса «тўкма» деб айтишар экан. «Гаштак»га қатнашувчилар навбат билан бир кечадан зиёфат беришлари керак. Бундай тўкмада иштирок этувчиларнинг сони баъзан қирқ-эллик кишига етар экан.

Тўкма икки хил бўлиб, биринчиси бир кишилик ва яна бири икки кишилик, деб аталар экан. Бир кишилик тўкмада бир киши бир кечалик зиёфатни ўз бўйига олар экан. Иккинчисида эса, икки киши биргалашиб зиёфат берар экан. Агар мезбоннинг уйи кичкина бўлса, бошқа бировнинг уйини бир кечага сураб олинар экан.

Бундай гўрўғлихонлик мажлислари тўкма кечаларида алоҳида расмий касб этиб, яна ҳам завқлироқ бўлар экан. Бахши уйнинг тўрида, мажлисдагилар эса унга қараб, бир неча қатор тизилишиб ўтиришар экан. Ўртада бир кичкинагина ўрин қолар экан, холос. Бундай маросимларда хотин-қизлар қатнашмайди. Улар, имконияти бўлса эшик ва деразаларнинг орқасидан эшитишлари мумкин экан. Майда болаларни эса, жой етишмаслигидан уйнинг тоқчаларига ўтказиб қўйишар экан. Бир бола эса, бахшининг терларини артиш ва унга сув бериб туриш учун бахшининг ёнида ўтирар экан. Бахши чой ўрнида иссиқ сув ичар экан.

Ўтмишда Афғонистонда анчагина донгдор ва забардаст гўрўғлихонлар бўлган. Мозори Шариф атрофидаги ўзбеклар ўртасида «Гўрўғли»ни ижро этувчилардан энг машҳури Яздон бахши экан. Агар Яздон бахши достон қуйлашга киришса, оғзи кўпириб, маст бўлар экан, эшик ёнигача ҳаракат қилиб борар экан, кўзи доимо юмۇқ бўлар экан ва бошқалар. Унинг вафотида бир неча йиллар бўлибди, лекин шу вақтгача унинг номи катта-кичикнинг оғзидан тушмас эмиш. Унинг ижро этиш маҳорати ҳалигача одамларнинг кўнглидан чиққан эмас. Яздон бахшининг туғма таланти ҳақида Шаҳрулло Шаҳпар кўп кексалардан эшитган, у бунга тасдиқлайди. У шундай ҳикоя қилади:

«Эшитишимизча, кейинги даврнинг энг машҳур бахшиларидан бири Яздон бахши эди. «Яздон бахшини онаси қайта тугмайдилар», дейишади одамлар. Унинг ҳузурда бўлган ва тинглашга муяссар бўлганлар «Яздон бахши билан унинг шогирди Ёром бахши ўртасида осмон билан ерча фарқ бор», деб айтидилар. Бу дегани, Ёром бахши яхши бахши эмас, деган гап эмас, албатта. Ёром бахши ҳам яхши бахши, дурустгина таланти бор, овози ҳам кишини ўзига тортади. Аммо устози фавқу-

лодда талант эгаси эди. Унинг бундай талантта эга эканлиги шундан кўринадики, кексалар ҳозир ҳам «Бизлар, бирор марта ҳам у қатнашган кечаларда кўз ёшимизни тийлганимизни эслай олмаимиз», дейишади.

Ҳозирда Мозори Шариф вилоятидаги гўрғлихонлар ўртасида Баҳром бахшининг шухрати катта. У асли Қўнамимлик қишлоғидан бўлиб, вақтида Яздон бахшига шогирд бўлган. У етмиш ёшда бўлса-да, ҳали анча бақувват. У қиш фаслида аҳолиси туркманлар, ўзбеклар ва тожиклар бўлган Оқча, Балх, Давлатобод, Сарийосиё, Зодиён, Нахчиробод, Ҳайдаробод, Шаҳрак, Садробод ва Чорбоғи Саидон каби қишлоқларга бориб гўрғлихонлик қилар экан. Бу қишлоқларнинг аҳолиси уни баҳоргача олиб юриб, фақат экиш вақти яқинлашганда у ўз қишлоғи Қўнамимликка қайтар экан. «Биз ўз кўзимиз билан кўрган Баҳром бахшидан,— деб ҳикоясини охирга етказди Шаҳрулло Шаҳпар,— тахминан саккиз яшарлигимиздан бери ҳар қишда «Гўрғли»ни эшитамиз».

Юқоридаги қишлоқларда яшовчи туркманлар, ўзбеклар, тожиклар бир-бирига қариндош бўлиб, борди-кечдили бўлиб кетган, тўй ва мотам маросимларида қатнашиб, бир-бирининг шодлик ва гамларига шерик бўлишар, бир-бирининг тилини яхши ўрганиб, Баҳром бахшининг айтишидан лаззат олар эканлар.

Мозори Шариф ва Балхда, Жалолобод ва Қандаҳорнинг қишлоқ ҳамда чўлларида бир оз араблар яшайдилар. Уларнинг ўз она тили тамоман йўқолиб кетган. Ҳозир Мозори Шариф ва Балхда яшовчи араблар тожик ва ўзбек тилларини қабул қилишган, касбкорлари ҳам маҳаллий деҳқонларникига ўхшаб кетган. Жалолобод ва Қандаҳор атрофидаги араблар эса, пушту тилида га-

пирадилар ва кўчманчи афғонлар каби кўчиб юрадилар.

Текшириш шунини кўрсатдики, «Гўрғли» эпоси ўзбек тилини қабул қилган араблар ўртасида ҳам ўзбек тилида кенг тарқалган бўлиб, уларнинг маънавий ҳаётида катта роль ўйнаган экан. Бу араблар ўртасида «Гўрғли» эпосини куйловчи анчагина машҳур талантлар бор экан.

Боглон шаҳрининг Бойсаққоли даштида чўпонлик қилувчи мозори шарифли ўзбеклашган араблардан Мухаммадали исмли киши бу эпосни араб гўрғлихонларидан озми-кўпми ўрганиб айтиб юрар экан. Бу араблар эса, Мозори Шарифдаги ўзбек гўрғлихонларидан ўрганган эканлар. Мухаммадали 5—6 достонни билар экан. У одамлар ўртасида ижро этмас экан. Унинг ўзи ҳам: «Мен бахши эмасман, озгина биламан. Мен фақат уйда айтаман. Ҳар ким ҳам бахши бўла олмайди. Одамлар ўртасида, мажлисларда айта биладиганини бахшининг дейдилар. Мен эса, фақат ўз ферманинги чўпонлари учунгина айтаман. Бегона одамлар ўртасида овозим чиқмай қолади», — дейди.

Ушбу сатрлар муаллифининг илтимосига кўра Мухаммадали айтган бир достоннинг парчасида шундай воқеа тасвирланади: Авазхон Ғиротига миниб Чин Мочин шаҳрининг қизини олиш учун жўнайдди. Шаҳарга етиб келганда бир кампирга дуч келиб, униқиди тунайдди.

Авазхон шу кампир ёрдамида подшоҳнинг қизи билан танишади. Шаҳарда «Авазхон подшонинг қизини олиш учун келибди» деган овоза тарқалади. Подшо тўрт шарт қўяди. Авазхон шартларни бажаради. Шунда ҳам подшо қизини бермайди. Авазхон қизини ўғирлаб Чамбилга олиб келади.

С. Норматов.

«ҚАРА» ФЕЪЛИ ҲАҚИДА

Бу феъл ўзбек тилида жуда кўп қўлланадиган феъллардан биридир. «Қара» феъли семантик жиҳатдан сезишни (яъни сезги аъзолари орқали қабул қиладиган) инфодаловчи феъллар гуруҳига кириб, бир қанча ўзига хос хусусиятларга эга. Бундай феълларни ўрганиш ҳам илмий, ҳам миллий тилларни¹ ўрганиш ва ўргатиш учун амалий аҳамиятга эгадир.

«Қара» сўзининг бошқа туркий тилларда² ҳам ишлатилишини В. В. Радловнинг лугатидан кўрсак бўлади³.

«Қара» феъли В. В. Радловнинг лугатида ўз ибораси ва тартиби билан айтганда: телмут, лебедин, сегай, качин, кайболь, шор, қирғиз, қорақирғиз, қозон, коман, чигайот, таранчин диалектларида учраши, узоқдаги объектга диққат эътиборни қаратмоқ, кўрмоқ, татмоқ, синаб кўрмоқ, ўрнак олмоқ, тикилмоқ, мансуб ва қарам бўлмоқ, тарбияламоқ ва парвариш қилмоқ маъноларини ифодалаши қайд қилинади.

Бу сўз ҳозирги туркий тилларнинг кўпчилигида «қара» шаклига эга. Аммо татар тилида унинг биринчи бўғинидаги унли очик

¹ Қаранг: Қ. Хоназаров, Коммунизм қурилиши ва миллий тиллар, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1965.

² Н. А. Баскаков, К вопросу о классификации тюркских языков, М., Известия АН СССР, ОЛЯ, т. XI, вып. 2, 1952, стр. 121—134; Н. А. Баскаков, Тюрк-

ские языки, М., 1960; В. В. Решетов, Ш. Шоабдурахмонов, Узбек диалектологияси, Тошкент, 1962, 43—52-бетлар.

³ В. В. Радлов, Опыт словаря тюркских наречий, т. II, часть I, С. Петербург, 1889, стр. 142—145.

«с» каби талаффуз этилади, хакас⁴, тува⁵, қрим татарлари, гагауз тилларида биринчи бўғиндаги «қ» ундоши ўрнида «х», туркман тилида эса «қ» ўрнида «г» талаффуз этилади: хара, харирга, хараар, гарамак.

Ҳозирги ўзбек тилида бу феълнинг ҳаракат номи «қарамоқ» шаклида берилди.

Бошқа туркий тиллар—қозоқ⁶, қирғиз⁷, бошқир⁸, қорақалпоқ тилларида бу феълнинг ҳаракат номи «қарау», уйғур тилида «қаримақ» (уйғур тилининг қашқар шева-сида «қайлимоқ»)⁹ формасида қўлланади.

Туркман, тува тилида «хара» асосан «кузатмоқ», «текширмоқ» маъносидан ишлатилади, озарбайжон ва турк тилида эса бу сўзнинг маъно доираси йўқ даражага келган. «Қарамоқ» сўзнинг маъноларини туркман тилида¹⁰ *серетмек, бакмак, энетмек, гөрмек*, турк тилида¹¹ *вакмак, seyretmek, görmek*, тува тилида *көөр, карактаар*, озарбайжон тилида¹² *бахмаг, көрмэк* сўзлари ифодалайди.

Ҳозирги ўзбек тилида «қара» сўзнинг маъно доираси кенгдир. Ўзбек тилида у қуйидаги маънолардан ишлатилади:

1. Кўзни шахсга, предметга йўналтириш ва шу орқали кўриш ва сезишни билдиради: *Маҳдум Асад қорига қаради* (ҒО, 42)¹³. *Кампир, худди ҳозир ўғли келин*

билан қўл ушлашиб кириб келаётгандай эшикка қаради.

2. Эътиборни маълум нуқтага йўналтиришни ифодалайди: *Бектемир кўзларини ҳар ёққа аланглатди. Айниқса олдинги томонга қарамоқчи бўлади* (Қуёш қ, 11).

3. Хабар олиш, текшириш, аниқлаш, билиш маъноларини ифодалайди: *...мен пастга тушиб қарай-чи, сув бўлса нонушта қиламиз* (АС, 82). *Сиддиқжон эшикни қоққанда Хадича холянинг: — Ким? Обиджон, қара! — деган товуши эшитилди-ю...* (ҚЧ, 15).

4. Муносабатда бўлиш, қасд қилиш маъноларини ифодалайди: *Қутидор қизининг сўзини кучлаб тушди: — Бизга ёмон ният билан қаранг бўлсалар худо жазоларини берди* (ЎК, 252).

5. Ҳаёл қилмоқ, тасаввур қилмоқ, ҳисобламоқ маъноларини ифодалайди: *Мажлиснинг бошқа аъзоларига бўлса, иш йўғидан юмиш чиқаришга талабгор бекорчилар, деб қаради* (ЎК, 272). *...хотини ҳомиладор бўлганда ҳам, болани кўтариб юрганда ҳам, ой-кунни яқинлашиб қолганда ҳам, бунга қишлоқда ҳар кун, ҳар ерда бўлаётган ва бўладиган ҳодиса деб қаранган эди* (АС, 234).

6. Бўлишсиз формада ва инкор билдирувчи гапларда эрнинг хотинга нисбатан ёки хотиннинг эрга нисбатан кўнгилсизлигини, алоқини узишнинг, возкечишнинг билдиради: *Эри унга ойлаб, йиллаб қарамай қўйганда ҳам у их деб товуш чиқармади* (ЎК, 348). *...мен сени қизлигимда яхши кўриб қолганман, қарамаганингдан кейин сенга уяқишиб эрга теккан эдим...* (АС, 220).

7. Меҳмон қилмоқ, овқатланишга ундамоқ, тақдир қилмоқ маъноларини билдиради: *— Дастурхонга қара, Зайнаб. — Ишта ҳам бўғилди. — Менинг айтганимни қилсанг иштаҳанг ҳам очилди* (ЎК, 365). *У тезда патнус билан чой олиб келди — Қани, нонга қаранг, мулла, — деди Олахўжа патнусдаги нонни тўғраб* (Ўқитувчи, 294).

8. Буйруқ формасида ўқиниш, ачиниш, огоҳлантириш, танбеҳни билдиради: *...Бола бечорани таъшишга қўйганингизни қаранг. Ўйламабсиз-да...* (ҚЧ, 133). *Ойи, оғайнимнинг қилган ишига қаранг. Келишида телеграмма ҳам бермади* (Пёсалар, 197). *...Буларга қарангиз, ота. Бизни нечоғлик гафлат босган...* (ЎК, 260). *Гудак бўлсам нега комсомолга олдиладинг? Сизни қаранг-у* (АС, 287).

⁴ «Хакаско-русский словарь». Под ред. Н. А. Баскакова, М., Гос. изд. ин-ых и нац. словарей, 1953, стр. 274.

⁵ «Тыва-орус словарь», М., Талбатын редакторлаани-биле, 1955, 212-бет.

⁶ «Казахско-русский словарь». Отв. редактор Г. Мусабаяев, Изд-во АН КазССР, Алма-Ата, 1954, стр. 434—435.

⁷ «Киргизско-русский словарь», М., Изд-во «Советская энциклопедия», 1965, стр. 346.

⁸ «Башкортса-русса һүзлек», сит һет милли телдерсече һүзлектөр дәүләт, издательство Мәскәү, 1958, 325—326-бетлар.

⁹ «Уйғурчә-русчә лугәт», Ш. Кибаров вә Ю. Цунваго таһрири астида, Алмута, Қазақстан пәнләр академиясининг нәшрияти, 1961, 237-бет; Н. А. Баскаков, В. М. Насимов, Уйғурско-русский словарь, М., Гос. изд. ин-ых и нац. словарей, 1939, стр. 117.

¹⁰ «Туркмено-русский словарь». Под редакцией Ш. Батырова и М. Сакали, Ашхабад, Туркмен Гос. изд. 1940, стр. 85.

¹¹ Составили Д. Н. Магазаник и М. С. Михайлов, Огиз, Гос. изд. ин-ых и нац. словарей, М., 1946, стр. 272.

¹² Х. А. Азизбеков, Азәрбаужанча-русча лугәт, Бақы, 1965.

¹³ Мисолларнинг манбаини кўрсатишда қуйидаги қисқартмалар қабул қилинди: ҒО—Мирзакалон Исмоилий, Фарғона тоғи отгунча, Тошкент, 1958; ЎК—Абдулла Қодирий, Ўтган кунлар, Тошкент, 1958; МЧ—Абдулла Қодирий, Мехробдан чаён, Тошкент, 1959; ҚЧ—Абдулла Қаҳҳор, Асарлар, Қўшчинон чироқлари, Тошкент, 1956, III том; АС—Аб-

дулла Қаҳҳор, Асарлар, Тошкент, 1957, I том; Қуёш қ—Ойбек, Қуёш қораймас, Тошкент, 1959; Ўқитувчи—Парда Турсун, Ўқитувчи, Тошкент, 1958; Пёсалар—Б. Раҳмонов, Пёсалар, Тошкент, 1957; Ўзбекистон хотин-қизлари—«Ўзбекистон хотин-қизлари» журналы, Тошкент, I-сон, 1966; Хоразм—Ж. Шарипов, Хоразм, Тошкент, 1960.

9. Ўлчов, меъёрни ифодалайди: — Кишининг давлатига **қараб** ҳукм юртиши қийин (ЎК, 251)... Ҳаётнинг зарба-ши ҳар қимминг ўз даражасига **қараб** ва лекин истисносиз бўлганлигини тушунди (ЎК, 281).

10. Ҳаракатнинг асоси, субъектнинг нимага асосланиб ҳаракат қилганини (субъект ҳаракатининг асосини билдиради): ... бу жавоблари ўзларига эмас, балки Қумушнинг кўнглига **қараб** берилар эди (ЎК, 204). Абдуманнон улфатларининг, айниқса Тулаганнинг раъйига **қарамай**, ишни катта қилиб юборди (Ас, 130).

11. Қўмакни, ёрдамни ифодалайди: ...да-дил мактаб оча беринг, ўзимиз **қарашиб** юборамиз, деб жўнатди (ФТО, 44 — 45).

12. Қутмоқни, интизорликни ифодалайди: ...Сизларга **қараб** ўтирибман... (Ас, 334). Пултингиз йўқ бўлса, нега неварангизни пул топгунча қўймай **қараб** турмадингиз? (Пьесалар, 19).

13. Парвариш қилмоқ, тарбия қилмоқ, бошқариб турмоқ маъноларини англатади: ...Коля билан Адага дўрустроқ **қара** (Пьесалар, 42). ...шу йигит менга уч ҳафта **қаради**, бир бурда нон топса юмшоқ жойини менга бериб боқди... (ҚЧ, 30). — Бу гапни хотинимга айтинг, болаларга **қараш** унинг вазифаси, — жавоб берди газетхон (Ўзбекистон хотин-қизлари, 31).

14. Тегишли, қўл остида бўлиш маъноларини ифодалайди: Бедаполикнинг нариёғи учинчи бригадага **қарайди-ку?** (Ас, 331). — Етти болам бор. Онам бор, хотиним, ҳаммаси бўлиб ўн киши менга **қарайди** (Хоразм, 65).

15. Ўйлаб кўрмоқ, чамалаб кўрмоқ маъноларини ифодалайди: ...ҳар жиҳатдан **қараганда** ҳам сиз бу тўғрида ҳақли-сиз... (ЎК, 339). ...Нима бўлганда ҳам кўнглининг бир чеккасини кирлатиб ёт-ган бу „ота-она орзуси“ бир томондан **қаралганда**, жуда енгил кучган эди (ЎК, 145).

16. „а“ юкламаси билан келиб ҳаяжон, таажжубни билдиради: Кўнглининг тўғри-лигини **қаранг-а**, Сурмахон (Пьеса-лар, 228).

17. Субъектнинг предмет ёки воқеага муносабатини ифодалайди: Қумушнинг Тош-кентда қолишига отаси шундай ёввош **қаради** (ЎК, 339)... у ер-бу ерда чаноқлар-дан тошиб чиқиб тўкилган пахталарга шукроналик билан **қараб**, ўзи ҳам терим-га **тушиб** кетганини билмай қолди (ФТО, 45).

18. Мурожаат маъносини ифодалайди: Қуллуқ, бошқа гапим йўқ, аммо тақсир, — деди маҳсумга **қараб**, — жаноблари амр этгандек... (ФТО, 43 — 44).

19. Жим, ҳаракатсиз туришни ифодалай-ди: Зайнаб бир оз **қараб** тургандан кей-ин: — ишонмаганимнинг сабаби бор, — де-

ди (ЎК, 301). Подшоҳ бизнинг дўстлари-мизни уққа тутса ҳам, биз **қараб** тура-верамизми? (Пьесалар, 71).

20. „Қараганда“ формасида қўмакчи сўз бўлиб келиб чоғиштиришни ифодалайди: Бизга **қараганда** уларга осон (Пьеса-лар, 42)... эрига **қараганда** ҳам кўпроқ ихтиёрни қизига бўлганини яхши билар эди (ЎК, 339).

21. „Қараб“ формасида қўмакчи сўз бў-либ келиб ҳаракат йўналишини билдиради: ...тез-тез ўша томонга **қараб**, бўлбулни ҳайёл кўзлари билан қидирар эди (ФТО, 14). ...Ҳожини бошлиқ оломон оқ калтак — қора калтак бўлиб, водокачкага **қараб** юртипти (ҚЧ, 31).

22. „Қара-“ феъли модал маъноларини ҳам ифодалайди: Энди **қарасаки**, қози узидан қолишмайдиган — бир ёқдан анор-ни тушириб, бир ёқдан чойга новвот чўк-тириб қўйди (ФТО, 39). **Қарасам**, тўқ-ми ўзгарган: қошларида ўсма, кўзларида сурма, икки чаккада гажак, лабида кўк хол... бўйинни дока билан боғлаб олибди (Ас, 219). Шундақа қилиб, **қарасак**, элликбоши қўймайдиган, юртининг оғзи каттаси бўлгандан кейин ҳар нима қи-лиш қўлидан келади (ҚЧ, 26).

23. „Қарамай“, „қарамасдан“ формаларида қўмакчи бўлиб, „қатъи назар“, „бўлса ҳам“ маъноларини ифодалайди: Сунбула ойининг мўътадил ҳавосига **қарамасдан** Зайнаб маржон-маржон терлаган эди (ЎК, 352). Йигит портфелидан бир шиша вино олиб, хотиннинг ҳай-ҳайлашига **қарамай**, икки пидани устма-уст шимирди (Ас, 147).

24. Шарт ва боғлиқликни ифодалайди: ... — Ҳа, уч ярим меҳнат ишлайдиганга ўхшайдими? — деди, — жуссага **қара-мас** экан-да. — Нега, жуссага ҳам **қарай-ди**, жуссаси ёмонми? (ҚЧ, 114).

Демак, „қара-“ феъли ҳозирги замон ўз-бек тилида жуда кўп маънога эга экан. Бу феъл бошқа туркий тилларда ҳам ишлати-лади. Аммо ўғуз группасига онд туркий тилларда „қара-“ феъли ўрнида асосан „боқ-“ феъли истеъмол қилинади. „Боқ-“ ўзбек тилида ҳам бор бўлиб, унинг маъно доира-си „қара-“ феълига нисбатан тордир.

Тарихан эса „қара-“ феъли нисбатан янги-роққа ўхшайди. Чунки Урхун ёзуви ёдгор-ликларида „қара-“ феъли ўрнида „кўр-“ феълнинг ишлатилганини кўрамиз. Маса-лан, Култагин обидасида „манга кўрур“ (манга қарайди)¹⁴, „ангар кўру“ (унга қараб)¹⁵ каби иборалар бор. Кейинги давр ёдгорликларида эса „қара-га“ нисбатан „боқ-“ феъли кўпроқ ишлатилади.

К. Раҳмонбердиев.

¹⁴ С. Е. Малов, Памятник древнетюрк-ской письменности, М. — Л., 1951.

¹⁵ С. Е. Малов, ўша асар, 28-бет.

ОЛИМЛАР

КАМТАРИН ОЛИМ, АЖОЙИБ УСТОЗ

Совет лингвистикасидагина эмас, балки жаҳон тилшунослигида донг чиқарган машҳур туркологлардан бири филология фанлари доктори, профессор Андрей Николаевич Кононовнинг номи Туркия ва Польша, ГДР ва Чехословакия, Эрон ва Афғонистон, қўйингчи, дунёнинг жуда кўпчилик мамлакатларига маълумдир. Шунинг учун ҳам бу улуг зот тилшуносликда ёруғ юлдуз саналган атоқли олимлар — профессорлар Е. Д. Поливанов, К. К. Юдахин,

В. В. Решетов, А. К. Боровков, Э. В. Севортян кабиларнинг номлари билан бир сафда туради.

Андрей Николаевич ўзининг илмий лингвистик ҳамда педагогик ҳаётининг салмоқли томонини ўзбек тилшунослигининг ривожига бағишлаган ажойиб ўзбекшуносдир.

А. Н. Кононов 1906 йил 27 октябрда Петербург (Ленинград)да дунёга келди; 1924 йили ўрта мактабни тугатган, 1926 йилгача Ленинград заводларидан бирида ишлаб, сўнгра Ленинград Жонли шарқ тиллари институти (бу 1928 йилдан бери Ленинград Шарқшунослик институти, деб аталади) нинг усмонли турк тиллари разряди бўйича ўқишга кириб, уни 1930 йилда муваффақият билан тугатади. Студентлик даврида жаҳон

фанида ном чиқарган академик В. В. Бартольд, академик Н. Я. Марр, СССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, профессор Н. К. Дмитриев каби олимларнинг мароқли лекцияларини тинглаб, уларга эргашади.

Турк тилини ўрганишга бўлган қобилият, тинмай изланишлар бўлажак олимни 1931 йилда Ленинград Шарқшунослик институтига турк тили бўйича штатсиз ассисент қилиб тайинланишига сабабчи бўлади ва бир йилдан сўнг ҳақиқий ўқитувчи сифатида қабул қилиниб, 1938 йилгача, яъни институт тугатилгунга қадар турк тилидан дарс беради.

А. Н. Кононов 1933—1936 йилларда проф. Н. К. Дмитриев ва проф. С. Е. Малов раҳбарлигида Шарқшунослик институти қошидаги аспирантурада ўқиди. 1934 йилнинг баҳоридан Ленинград университетида ҳам турк тили бўйича соатбай дарс бера бошлади.

Бу даврда Андрей Николаевич турк тили соҳасида эгаллаб келган барча билимларининг практик исботи сифатида Х. Жавдотзода билан ҳамкорликда 263 саҳифадан иборат «Хозирги замон турк тили грамматикаси» (1934) номли монографиясини нашр эттирди. Мазкур асарда олимнинг турк тилини бутун нозиклиги билан ўрганганлиги кўриниб турибди.

Андрей Николаевичнинг илмий ижодига назар ташлар эканмиз, унда қаламга олинган ҳар бир тема, темачани юксак дид, ўткир фаросат билан изоҳланишини, кўпроқ ечилиши қийин бўлган умумтуркологик пландаги назарий масалаларнинг ҳал қилинишининг гувоҳи бўламиз. Бу фикр олимнинг таникли тилшунослар — Д. А. Магазанин, Ш. С. Айларовлар билан ҳамкорликда ёзган «Турк тили дарслиги» (1940), «Турк тили грамматикаси» (1941), «Ўзбек тили грамматикаси» (1948), «Тайин-тийин формасининг синтактик функциялари ҳақида», («Белек С. Е. Малову», 1946) каби ўнлаб монография ва мақолаларида очиқ кўринади.

Тилшуносликнинг жуда кўп соҳалари устоз олим қаламига мансубдир. У кенг ва ҳар тарафлама чуқур билимга эга бўлган ўткир тилшунос бўлиб қолмай, аини чоқ-

да, ўзбек тили тарихи, турк тили тарихи, умуман барча туркий тиллар тарихини мукамал билан, шарқ халқлари тилини яхши ўрганган катта шарқшунос олимдир. Унинг «Шажараи тарокима» (1957), «Социение Абу-л-Гази хана Хиинского, как источник для истории туркмен и как памятник узбекской литературы и языка» (1958), «О некоторых вопросах дальнейшего развития тюркского языкознания в СССР» (1959) каби асарлари совет тилшунослиги ва шарқшунослигида дурдона ҳисобланади.

А. Н. Кононов 1949 йилдан бери Ленинград Давлат университети Шарқшунослик факультетида турк тиллари филологияси кафедрасининг мудири лавозимида хизмат қилади; 1953—54 йилларда мазкур факультетнинг декани ҳам бўлди.

Атоқли олимни 1938 йилда Ленинград Шарқшунослик институтининг беркитилиши ва СССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг ташкил этилиши билан (1960 йилдан бу институт Осиё халқлари институти, деб атала бошланди) унга илмий ходим қилиб юборилади, бу ерда ҳозиргача турк-монгол тиллари кабинетини бошқариб келмоқда ҳамда мазкур бўлим илмий советининг раиси сифатида ишламоқда.

А. Н. Кононов Улуғ Ватан уруши йилларида, яъни 1943—1945 йилларда Тошкентда яшаб, Ўрта Осиё Давлат университетининг филология факультетида турк тилидан даре берди ҳамда Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтида катта илмий ходим бўлиб ишлади. Бу давр олим ҳаётида ўзбеклардан етук тилшунос олимлар тайёрлаш борасида баракали йил бўлди. У таниқли ўзбек тилшунослари — проф. А. Ғуломов, проф. У. Т. Турсунов, проф. С. Иброҳимов, марҳум олим Ф. К. Қамолов, Х. Ғозиев, Т. Салимов, Т. Иброҳимов қабиларга ўз билмаларини ўргатди, уларнинг ишларига меҳрибонлик билан қўмаклашди.

Туркий тилларнинг мукамал таҳлилчиси Андрей Николаевич 1939 йилнинг 20 июлида «Турк авторлари ишларида турк тили грамматик системаси» деган темада кандидатлик диссертацияси ёқлади. Ўз устида кўнот билан ишловчи олим 1948 йилда эса ўзининг кўп йиллик илмий текширишларининг якуни сифатида Хива хони Абул Ғозининг «Шажараи тарокима» («Родославная туркмен») асарини бўйича докторлик диссертациясини ҳимоя этиб, 1950 йилда профессор деган юксак номга эга бўлди.

Олим ўзининг кўп йиллар олиб борган текширишларининг якуни бўлмиш капитал

монографияси — «Грамматика современно-го узбекского литературного языка» (1960) да ҳозирги ўзбек адабий тили соҳасида қилинган барча ишларга суянган ҳолда кенг фактик материаллар асосида текшириш олиб боради. Бунда 1948 йилда босилган «Ўзбек тили грамматикаси» номли иши қайта кўрилиб, ҳар бир тема кенг планда текширилади ҳамда ўзбек адабий тилининг грамматик тузилиши атрофида тушунтириб берилади, қатор янги илмий фикрлар ёритилади. Андрей Николаевични 1957 йилда туркшуносликдаги улкан хизматларини тақдирлаб Туркия лингвистик жамияти ўзига фахрий аъзо қилиб сайлади; 1958 йилдан эса СССР Фанлар академиясининг муҳбир аъзосидир.

Атоқли турколог А. Н. Кононов ўзининг илмий лингвистик ва педагогик ижодида туркология соҳасида, турк тили, ўзбек тили, қадим туркий ёзув ёдгорликлари каби кўплаб соҳалар бўйича 150 дан ортиқ монографиялар, дарслиklar, қўлланмалар, тадқиқот мақолалари ёзди: «Ҳозирги замон турк тили грамматикаси» (1934), «Турешкая хрестоматия» (1935), «Турк тили дарслиги» (1938), «Турк тили грамматикаси» (1941), «Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб» асари тексти» (1948), «Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида қўмақчилар» (1951) каби йирик-йирик монография ва дарслиklar фикримизнинг далилидир.

Олим бўлиш осон, одам бўлиш қийин деган халқимизнинг нақли бор.

Биз юқорида таърифлаётган шахс — Андрей Николаевич эса ҳақиқатан ҳам ҳақиқий олим ва олижаноб инсондир. Бу улур зот ўткир билим ва дид, нозик нафосат ва назокат эгаси, фаннинг кўпгина соҳаларини мукамал билувчи; содда ва камтарин, пок қалб ва самимиятнинг ўзида мужассамлаштирган сиймодир. У юзга яқин кадрнинг бирига меҳрибон ва талабчан раҳбар сифатида, бирига илмий маслаҳатгўй ва оппонент сифатида ёрдам бериб, фаннинг юксак чўққиларига қанот бозлатди. Қўлларга эринмай маслаҳатлар бермоқда.

Ана шундай фазилатларга эга бўлган Андрей Николаевич Кононовнинг илмий педагогик фаолиятига 40 йил, ҳаётий фаолиятига 60 йил тўлган улур айём кунида унга узоқ умр, бардамлик, илмий лингвистик фаолиятига фақат муваффақиятлар тилаймиз.

Ғ. Абдурахмонов,

филология фанлари доктори,

А. Рустамов, Ҳ. Узоқов,

филология фанлари кандидатлари.

ШОНАЗАР ШОАБДУРАҲМОНОВ

Ҳозирги замон ўзбек тилшунослиги фанининг йирик ва талантили вакилларида бири Шоназар Шобдуррахмоновдир.

Ш. Шобдуррахмонов 1923 йил 5 майда Тошкентда туғилади. Бир йилдан сўнг отаси вафот этади. Шоназар ака эса онаси тарбиясида камол топади.

Бўлажак олим Шоназар Шобдуррахмонов 1940 йилда ўрта мактабни аъло баҳо-лар билан тугатиб, Тошкентдаги Низомий номли педагогика институтининг Тил ва адабиёт факультетига ўқишга киради ва уни 1944 йилда имтиёзли диплом билан тамом-лайди. Шу йилнинг ўзида Ўзбекистон ССР

Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтига ўзбек тилшунослиги бўйича аспирантурага қабул қилинади.

Аспирантурада ўқиш йиллари Шоназар Шоабдурахмонов учун жуда катта мактаб бўлди. Еш тадқиқотчи бу илм даргоҳида машҳур фольклорист Ҳоди Зарифов, таниқ-

ли тилшунос олим Зокир Маъруфов ва улкан турколог профессор В. В. Решетовларнинг илмий кўмагидан баҳраманд бўлди, ўз билимини ошириш устида тинмай ишлади. 1949 йилда «Равшан» поэмаси тилининг бадий хусусиятлари» деган темадаги монографиясини ёзиб тамомлади ва уни филология фанлари кандидати деган илмий даражани олиш учун муваффақиятли ҳимоя қилди.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, ёш тилшунос олимнинг бу илмий асари бадий адабиёт ва фольклор асарлари тилининг бадий хусусиятларини чуқур илмий асосда ўрганишга бағишланган монографик пландаги биринчи илмий иш эди. Мазкур асар шу даражада пишиқ, оригинал, сермазмун ёзилган эдики, гарчи алоҳида китоб сифатида чоп этилмаган бўлса-да, то шу кунгача, у бадий асар тилини илмий равишда ўрганган ва ўрганаётган ёш тадқиқотчиларга, аспирантларга ва умуман ўзбек филологияси билан шуғулланувчиларга дастур бўлиб келмоқда.

1949—1951 йилларда Шоназар ака Ўзбекистон ССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг ўзбек тили секторидида кичик илмий ходим, 1951—1954 йилларда эса катта илмий ходим бўлиб ишлади. 1954 йилдан то шу кунгача ўзбек диалектологияси секторининг мудири лавозимида ишлаб келмоқда.

Дастлабки пайтларда Шоназар ака бадий асар тили проблемалари устида илмий тадқиқот ишлари олиб борди. Олимнинг бу соҳага онд ишларидан юқориди номи зикр қилинган кандидатлик диссертациясини, шунингдек, «О художественных особенностях поэмы «Равшан» (1949), «Пўлат қуювчи» поэмасининг тили ҳақида баъзи бир мулоҳазалар» («Шарқ юлдузи», 4, 1948), «Ойбек романларининг тили» («Шарқ юлдузи», 1, 1956) каби асарларини кўрсатиш мумкин.

1950 йилларда, ўзбек орфографияси ва пунктуацияси масалалари қизгин муҳокама қилинган вақтларда, бу соҳада ҳам олим қимматли асарлари билан жамоатчиликка манзур бўлди. Чунинчи, «Э[е], и» унлиларининг имлоси ҳақида» (1950), «Ўзбек тили пунктуациясининг баъзи масалаларига доир» (1952), «Некоторые вопросы узбекской пунктуации» (1952), «Пунктуация қондалари» (1953), «Пунктуациядан қондалар» («Совет мактаби», 4, 1952), «Ўзбек тилида пунктуация» (1955), «Орфография қондаларини ўрганинг» (1956), «Ўзбек орфографиясининг асосий қондалари» (ҳамкор муаллиф, 1952—1956) каби асарлари ана шулар жумласидандир.

Олим ўрта мактаб ва олий ўқув юртлари учун дарсликлар ва программалар тузиш, ўзбек тили грамматикасининг баъзи масалаларини илмий равишда атрофлича ёритиш борасида ҳам анчагина самарали ишлар қилди: «Орфографик машқлар тўплами» (ҳамкор муаллиф З. Маъруфов, 1949—1956), «Ўзбек тили программаси» (ҳамкор муаллиф, 1952), «Ўзбек тилида ёрдамчи сўзлар» (1953), «Фонетика. Ўзбек тили курсига материаллар» (ҳамкор муаллиф В. Решетов, 1953), «Ҳозирги замон ўзбек тили» (ҳамкор муаллиф, 1957) ва бошқалар.

Шоназар Шоабдурахмоновнинг илмий-ижодий фаолияти ҳақида гап борар экан шуни ҳам алоҳида қайд этиш керакки, ўзбек тилшунослиги фанининг жуда ёш ва аини замонда ниҳоят мураккаб тармоғи бўлган ўзбек диалектологияси фанининг тараққиётида унинг хизматлари алоҳида аҳамиятга ва жуда катта таҳсинга сазовор.

Шоназар Шоабдурахмонов диалектологик проблемалар билан асосан 1955 йиллардан бошлаб шуғуллана бошлади. Унинг бу соҳадаги фаолиятида профессор В. В. Решетовнинг илмий кўмағи ҳамкор бўлди. Илмий-ижодий изланишлар тез орада ўзининг самараларини бера бошлади. Шоназар ака бир қанча салмоқли мақолалар ва монументал асарларнинг муаллифи сифатида жамоатчиликка танилди. Хусусан, ўзбек диалектологияси фанининг олий ўқув юртлари учун мўлжалланган тўнғич дарслигини ҳам ана шу истеъдодли олим проф. В. В. Решетов билан ҳамкорликда ёзиб берди (1962). Мана, бир печа йилдирки бу китоб педагогика институтлари ва университетларнинг филология факультетларида дарслик сифатида қўлланмоқда.

Шуниси қувончлики, олим 1963 йилда

«Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шева-лари» номли йирик монументал илмий асари учун филология фанлари доктори деган илмий даражага сазовор бўлди. Докторлик диссертациясининг асосий мазмуни 1962 йилда шу ном билан алоҳида китоб сифатида нашр этилган эди. Олим бу монографик асарида ўзбек адабий тилининг шаклланиши, адабий тилнинг шаклланишида халқ шеваларининг роли, адабий тилга асос бўлган ўзбек шевалари ҳамда уларнинг асосий фонетик, морфологик ва лексик хусусиятлари, адабий тил нормаларини белгилашда, стабиллаштиришда шеваларнинг роли, адабий тилга таянч бўлган шевалар билан бошқа ўзбек шеваларининг муносабатлари, орфография ва орфоэпия масалалари каби қатор проблемаларни, шунингдек бу проблемалар фониди эса, ўзбек тилида (адабий тилда ва шеваларда) о-лашишнинг пайдо бўлиши ва сўз бўғинларига тарқалиши, ўзбек тилида дифтонгларнинг пайдо бўлиши ва уларнинг таянч шеваларда йўқолиши, дифтонглар ва товуш бирикмалари, ўзак структураси каби масалаларни ҳал қилиб берди. Хуллас, олимнинг бу асари совет туркологияси фанига қўшилган жуда муҳим бир ҳисса сифатида тан олинди.

Шоназар Шоабдурахмоновнинг диалектология фанига қўшган ҳиссаси бу айтилганлар билан чекланмайди. Олимнинг яна бошқа қатор илмий асарлари ўзбек диалектологиясининг бошқа туркий тиллар диалектологияси орасида салмоқли ўринни эгаллашида ҳам катта аҳамиятга эга бўлди. «Қўқон шевасининг баъзи бир фонетик хусусиятлари» (1957), «Ўзбек шеваларининг лексик составини ўрганиш масалалари ҳақида» (1958), «Изучение и задачи узбекской диалектологии» (1958), «Диалектологик кузатишлардан» (1958), «Ўзбек диалектологияси» (ҳамкор муаллиф проф. В. Решетов, 1959), «Ўзбек адабий тилининг шеваларга муносабати» (1960), «Шаҳар шевалари лексикасидан» (1960), «Ўзбекский литературный язык и его влияние на говоры» (1960), «Ундошларнинг ўрин алмашиши — метатеза» (1961), «Таянч шевалар фонетикасидан»

(1962), «Ўзбек диалектологияси ва навбатдаги вазифалар» (1964), «Развитие диалектологической науки в Узбекистане» (1964), «Ўзбек шаҳар шевалари классификацияси» (1965), «Ўзбек тилида ўзак структурасининг баъзи масалалари» (1965), «Фонетические особенности ташкентского говора» (1966), «Ўзбек шеваларида лексик мослик ва уларнинг адабий тилга муносабати» (1966) каби жуда кўп асарлари диалектологик жиҳатдан ниҳоят аниқлиги ва тўғрилиги, фактик материалга бойлиги, илмий пишиқлиги, масаланинг тўғри қўйилиб, аниқ ҳал қилиниши ва практик аҳамияти жиҳатдан диалектолог тадқиқотчилар учун илмий текшириш ишларининг намунасидир.

Луғатчилик соҳасида ҳам олимнинг анча-мунча хизматлари бор. У беш томлик русча-ўзбекча луғат (1953—55)нинг III, IV, V томларини таҳрир қилган. Шунингдек, ундан ортиқ йирик-йирик монографик асарларнинг илмий муҳарриридир.

Шоназар Шоабдурахмонов турколог олимларни тайёрлаш ишига ҳам бажону дил ёрдам беради, унинг раҳбарлиги ва айтиқ-са оппонентлигида фақат ўзбеклардан эмас, ҳатто қорақалпоқ, татар, озарбайжон каби бошқа туркий халқлардан ҳам бир неча кишилар кандидатлик ва докторлик диссертацияларини ҳимоя қилдилар ва ҳимояга тайёрламоқдалар. Шу факт ҳам қувонарлики, Шоназар аканинг рафиқаси Мақсуда Содиқова ҳам лингвист олима — филология фанлари кандидатиدير.

Олим ҳозирги вақтда жуда катта проблематик илмий ишларни олиб бормоқда ва илмий ишларга раҳбарлик қилмоқда. У ҳозир «Қарлұқ лаҳжаси» номли йирик монографиясини ёзиб тамомлаш арафасида.

Биз, ажойиб инсон, меҳрибон устод, йирик олим Шоназар Шоабдурахмоновга сиҳат-саломатлик, илмий ва шахсий ҳаётида порлоқ истиқбол ва катта-катта муваффақиятлар тилаймиз.

Аҳмад Ишаев,
Шукур Носиров,
Дўстмурод Абдурахмонов.

МУНДАРИЖА

Е. Исоқов. Барҳаёт қалб	3
Ҳ. Еқубов. Янги бадий марраларни эгаллаш сари!	7
Ф. Абдуллаев. Алишер Навоий асарлари тилида унли товушлар уйғунлиги масаласига доир	11
Қ. Хоназаров. Нутқ маданиятига доир	16
А. Маҳмудов. Ўзбек адабий тили товушлари талаффузининг рентгенографик анализи	21
А. Бобоева. Тўлиқсиз гапларни ўрганиш тарихидан	28
З. Умаров. Мирзо Меҳдихоннинг «Мабони ул-луғат» асаридаги грамматик материал	34
А. Хамитова. Туркий тилларда сифатнинг интенсив формасига доир	41

Муҳокама ва мунозара

А. Хамраева. Драматургияда кулги масалалари	45
---	----

Танқид ва библиография

А. Иброҳимов. Совет адабиётшунослигига муҳим ҳисса	50
Н. Мажидов, Т. Бобоев. Ғафур Ғулом прозаси	51

Илмий ахборот

В. Мирзаев. Шоир Фақирий девонларининг қўлёзма нусхалари	54
А. Ишаев. Профессор Е. Д. Поливановнинг бир фикри ҳақида	56
С. Норматов. Афғонистон ўзбекларида «Гўрўғли»	59
К. Раҳмонбердиев. «Қара» феъли ҳақида	61

Олимлар

Ғ. Абдураҳмонов, А. Рустамов, Ҳ. Узоқов. Қамтарин олим, ажойиб устоз	64
А. Ишаев, Ш. Носиров, Д. Абдураҳмонов. Шоҳназар Шоабдураҳмонов	65

На ўзбекском языке

УЗБЕКСКИЙ ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

№ 5

1966 г.

Мухаррир С. Абдукаримов
Техмухаррир Р. Х. Рузиева

Р03925. Термишга берилади 9/VIII-66 й. Босишга рухсат этилди 3/X-66 й. Формат 70×108¹/₁₆ = 2,125 қозғоз л. — 5,82 босма л. Ҳисоб-нашриёт л. 6,0 Нашриёт № 1830 Тиражи 9660 Баҳоси 30 т.

Ўзбекистон ССР „Фан“ нашриётининг босмахонаси, Л. Б. Шастри кўчаси, 21. Заказ 263

Нашриёт адреси: Гоголь кўчаси, 70.

Адресимиз: Тошкент — ГСП, Гоголь кўчаси, 70-уй.

Ўзбек тили ва адабиёти редакцияси.

Телефон В 3-34-09. Коммутатор В 99971 — 75 орқали қўш. 0 — 81.

Индекс
75396

**«ЎЗБЕКИСТОНДА ИЖТИМОИЙ
ФАНЛАР» ЖУРНАЛИ** (инд. 75349)

тарих, фалсафа, ҳуқуқ, иқтисод, тил-шунослик, адабиётшунослик, санъатшунослик, шарқшунослик ва бошқа ижтимоий фанларнинг энг актуал масалаларини, республика Фанлар академиясининг институтлари, шунингдек, бошқа илмий текшириш муассасалари ва ўқув юртлари фаолиятини мунтазам равишда ёритиб боради.

1967 йилда журнал саҳифаларида КПСС XXIII съезди қарорларини амалга ошириш, Совет давлатининг 50 йиллиги ва В. И. Ленин туғилган куннинг 100 йиллигига бағишланган мақола ва илмий ахборотлар босилади.

Бир йилда 12 марта чиқади.
Ҳар сонининг ҳажми — 6 босма лист.
Обуна баҳоси бир йилга — 5 с. 80 т.

«ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЕТИ»
(инд. 75396)

журналига обуна қабул қилинмоқда.
Журнал бир йилда 6 марта чиқади.
Обуна баҳоси — 1 с. 80 т.

Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти

Ўзбек тили ва дабиёти

6
1966

БУ Сонда:

Навоий илк девонининг нодир нусхаси. ● Ҳадимий қўлёзмалар қандай кўчирилади? ● Кичик қисмининг натта хизмати. ● Изоҳли лугатда фразеология. ● Туркияда навоийшунослик. ● Тошкент микропонимияси. ● Терминология ва халқчиллик. ● Адабиётшунос олим. ● Тилшунослар анжумани. ●

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ
АКАДЕМИЯ НАУК УЗБЕКСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ им. А. С. ПУШКИНА

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ

Тўққизинчи йил чиқиши

НОЯБРЬ — ДЕКАБРЬ

6
1966

УЗБЕКСКИЙ ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

Девятый год издания

Таҳрир ҳайъати:

Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг академиклари:
М. Т. ОИБЕК (*бош муҳаррир*), В. И. ЗОҲИДОВ, Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг корреспондент аъзолари:
И. О. СУЛТОНОВ, Ю. СУЛТОНОВ, фалсафа фанлари доктори Қ. Х. ХОНАЗАРОВ (*бош муҳаррир ўринбосари*), филология фанлари докторлари: Ғ. А. АБДУРАҲМОНОВ, Ф. А. АБДУЛЛАЕВ, Ҳ. Т. ЗАРИФОВ, Ҳ. Т. СУЛАЙМОНОВ, Ш. ШОАБДУРАҲМОНОВ, филология фанлари кандидатлари: Б. Ж. ЖҲРАЕВ, Ҳ. И. ЕҚҲБОВ, З. МАЪРУФОВ, С. ҚОСИМОВ (*масъул секретарь*).

АЛИШЕР НАВОИЙ ТУФИЛГАН ҚУНИНИНГ 525 ЙИЛЛИГИ

ҲАМИД СУЛАЙМОН

филология фанлари доктори

НОДИР ЁДГОРЛИК

Коммунизм даври маданияти башарият тарихи яратиб қолдирган барча моддий ва маънавий бойликларни ўзида мужассамлантирар экан, шубҳасиз, бу бойликлар хазинасининг улкан қисмини ўтмиш инсоният ақл идроки, тафаккури, орзу-умидларининг мангу обидаларидан бири бўлмиш ёзма адабиёт ёдгорликлари ташкил этади. Илм-фан, фалсафа, санъат ва бадий адабиёт соҳасида минг йиллик ёзма ёдгорликларга эга бўлган ўзбек халқи жаҳон маданияти тараққиётига муносиб ҳисса қўшиб келган. Ана шу ёзма адабиётимиз ёдгорликларидан бири бўлган, улуғ устод санъаткор Алишер Навоий қўлёзмаларидан энг қадимийси — шоир илк девони қўлёзмасидир. Бу қўлёзманинг китобат қилинганига бу йил 500 йил тўлди. 500 ёшга тўлган бу мўътабар қўлёзма ўзбек халқи ва ўзбек маданиятининг фахри сифатида, шоирнинг 525 йиллик юбилейи қатори, кенг нишонланади.

XIX асрнинг биринчи ярмида Русиянинг Эрондаги элчихонасида хизмат қиляётган машҳур рус ёзувчиси А. С. Грибоедов сиёсий фитналар натижасида 1829 йилда Техронда тошбўрон қилиб ўлдирилган. Эрон шоҳи Грибоедов учун хун (контрибуция) тўлашга мажбур бўлади. Жарима сифатида тўланган жуда кўп бойликлар қаторида Россия чоризми Эрон шоҳи кутубхонасининг бир қисмини ўз хазинасига олишни талаб қилади. Натижада, шоҳ кутубхонасининг бир қанча қадимий мўътабар қўлёзма китоблари Петербурга жўнатилади.

Ҳирот, Табриз, Машҳад ва Эроннинг бошқа шаҳарларида кўчирилган бу қўлёзмаларнинг кўпчилигини маҳоратли хаттот, наққош, расом, музаҳҳиб ва саҳоблар иштирокида китобат қилинган Фирдавсий, Низомий, Жомий ва Алишер Навоий асарлари ташкил қилган эди. XIX аср ўртасида академик Дорн бу қўлёзмалар тавсифини ўз каталогида эълон қилган¹.

Бу қўлёзма ёдгорликлар асосан поэтик асарлардан иборат бўлиб, улар ичида кўпчиликни улуғ устод Алишер Навоийнинг қўлёзма асарлари ташкил этган. Бунинг боиси, фикримизча, Навоийнинг туркигўй шоирлиги бўлса керак. Чунки Эрон шоҳи ўз миллий маданияти ёдгорликларини имкон борича сақлаб, жаримани кўпроқ туркий қўлёзмалар ҳисобидан тўлашни афзал кўрган бўлиши мумкин.

Ана шу Эрон шоҳи кутубхонасидан келтирилган нодир қўлёзмалардан бири Алишер Навоийнинг ўзбек тилида яратган илк лирикасидан тартиб топган, ҳижрий ҳисобида 870, милод ҳисоб билан 1465—66 йиллар ўртасида китобат қилинган девондир. Мазкур девон кўчирилган

¹ B. Dorn, Catalogue de manuscrits et xylographes orientaux de la bibliotheque imperiale publique de St.—Peterbourg, 1852.

йили Навоий 24 ёшда бўлган. Демак, ўз-ўзидан оидинки, бу девонга кирган шеърларни шоир фақат 24 ёшгача бўлган давр ичида ёзгандир.

Бутун жаҳон қўлёзма фондларида сақланаётган минглаб Навоий асарлари қўлёзмалари орасида, ҳатто шоирнинг ўзи ҳаёт экан чоғида кўчирилган ўндан ортиқ Ҳирот нусхалари ичида ҳам яккаю ягона энг қадимий ёдгорлик шу нусхадир. Навоийшуносликда «Илк девон»² номи билан аталган бу қўлёзманинг кўчирилганига ҳозир 1966 йилда роса 500 йил тўлди. Адабий меросимиз хазинасининг нодир дурдоналаридан бири бўлган Навоий илк девонининг 500 йиллиги улкан адабиётимиз тарихида зўр байрам ва ўзбек халқининг маданий ҳаётида катта воқеадир.

Ҳозирги вақтда Ленинградда, Салтиков-Шчедрин номидаги Давлат халқ кутубхонасининг қўлёзмалар фондида сақланаётган мазкур қўлёзма (инв. № 564) кўп шарқшунос, адабиётшунос олимлар диққатини ўзига жалб этган бўлса-да, совет даврида ҳам узоқ йиллар тадқиқот доирасига кирмаган. Бу мўътабар қўлёзмага 1852 йил нашр қилинган Дорн каталогига биринчи марта қисқа тавсиф берилган эди³. Иккинчи мартаба бу қўлёзма қисқа шаклда И. С. Волин тавсифларида ҳам эслатиб ўтилган⁴. Ниҳоят, илк девон қўлёзмаси ҳақида проф. Е. Э. Бертельс ўзининг «Навоий» монографиясида шундай ёзган эди: «В Ленинградской Государственной публичной библиотеке имени Салтыкова-Щедрина имеется роскошная рукопись лирики Навои, переписанная рукою знаменитого гератского каллиграфа Султан Али Мешхеда. В ней содержатся только газели и рубайи. Она датирована 870-1465—66 г. ... Рукопись эта представляет собой документ исключительной ценности. Она переписана, когда Навои было только двадцать четыре года и, таким образом, позволяет с полной точностью установить, какие газели Навои относятся к самому раннему периоду его творчества»⁵.

Ушбу сатрлар автори 1956—1961 йиллар ўртасида Навоий лирик мероси ва қўлёзмалари устида олиб борган текстологик тадқиқотлари жараёнида мазкур қўлёзма Навоийнинг илк девони экани, бу асар Навоийнинг шахсий кутубхонасида сақланиб, ундаги шеърлар кейинчалик, маълум тартибда, шоир томонидан «Ғаройиб ус-сиғар», «Бадоеъ ул-васат» ва «Фавоид ул-кибар» девонлари таркибига киритилганини, бу уникал нусханинг барча фазилат ва текстUAL нуқсонларини кўрсатиб ўтган эди⁶. Кейинчалик илк девон материаллари асосида кандидатлик диссертация ёзган филология фанлари кандидати Ёқубжон Исоқов илк девон текстини «Хазойин ул-маоний» девонларига солиштириб чиқди ва Навоий илк лирикасини гоёвий ва бадий жиҳатдан кенг таҳлил қилди⁷.

Ҳирот бадий қўлёзмасининг классик намуналаридан бўлган бу китоб Навоий замонасининг буюк санъаткор хаттоти, хаттотлар султони деб шуҳрат қозongan Султон Али ибн Муҳаммад Машҳадий (836-1432—33 — раббиаз аввал 926-март 1520) қаламида кўчирилган. Ҳозирги вақтда фандаги мавжуд маълумотларга қараганда Султон Али Машҳадий томонидан кўчирилиб, бизнинг замонамизгача етиб келган

² Қаранг: Ҳамид Сулаймон, Текстологическое исследование лирики Алишера Навои, автореферат докторской диссертации, Ташкент, 1961; Е. Исоқов, Алишер Навоийнинг илк лирикаси, Тошкент, «Фан» нашриёти, 1965.

³ Дорн, кўрсатилган асар, қўлёзма, инв. № 564.

⁴ И. С. Волин, Описание рукописей произведений Навои в Ленинградских собраниях (сборник «Алишер Навои», Изд-во АН СССР, М.—Л., 1946, стр. 217—218).

⁵ Е. Э. Бертельс, Избранные труды, Навои и Джами, Изд-во «Наука», М., 1965, стр. 86.

⁶ Ҳамид Сулаймон, кўрсатилган асар.

⁷ Е. Исоқов, кўрсатилган асар.

қўлёмаларнинг умумий сони жаҳон кутубхоналарида 50 дан ортиқ ҳисобланади.

Султон Али Машҳадийнинг хаттотлик маҳорати, китобат бобидаги санъати ҳақида Шарқ қўлёма манбаларида, форс-тожик, рус ва Европа тилларида жуда кўп илмий адабиётлар бор⁸. Афсуски, Ўрта Осиё халқларининг йирик маданият арбобларидан бўлган, бутун умри Алишер Навоий билан ҳамкорлик қилган бу улўф зот ҳақида ўзбек тилида ҳозиргача деярли ҳеч нарсa ёзилмаган. Шу муносабати билан мен Султон Али Машҳадий ҳақида бир-икки оғиз сўз айтмоқчиман.

Султон Али Машҳадий тожиклардан бўлиб, Машҳадда дунёга келган. Деярли бутун умри Ҳиротда яшаб, Абу Саид ва Султон Ҳусайн саройларида 60 йилдан ортиқ хаттотлик қилади. XVI аср бошида Ҳирот ўзбеклар қўлига ўтгач (1507), Султон Али Шайбонийхон учун ҳам китоблар кўчирган. Султон Али Машҳадий XIV аср охирида ўтган, араб ёзувидаги настаълиқ услубини яратган хаттот Мир Али Табризийдан сўнг шу услубни яна тараққий эттириб, юқори камолат босқичига кўтарган, настаълиқ услубига асос солувчи, бутун дунёга танилган, Ҳирот хаттотлик мактабини яратган, устод санъаткор бўлган. Султон Али мактабида Муҳаммад бинни Нур, Дарвиш Муҳаммад Тоқий, Султон Муҳаммад Хандон, Имод, Абдул Жамил, Ҳижрон сингари Ҳирот хаттотлари етишиб чиққан, уларни бутун жаҳон таниди. Султон Али Навоий вафотидан сўнг кўп вақт ўтмай Ҳиротдан туғилиб ўсган ватани Машҳадга кўчади, қарилик чоғларини шу ерда ўтказиб, умрининг охиригача китоб кўчириш ва ҳусни хат назарияси билан шуғулланади⁹. У Навоийдан 19 йил кейин 1520 йили, 87 ёшида вафот этган. Қабри Машҳаддадир.

Камида 70 йилдан ортиқ хаттотлик қилиб, нодир бадий қўлёмалар яратишда Алишер Навоий, Жомий, Султон Ҳусайн ва, шарқ Рафаъли деб эътироф қилинган, гениал рассом устод Камолиддин Бехзодлар билан замондош бўлиб, ҳамкорлик қилган Машҳадийни ўз замонаси «хаттотлар султони» деб атаган. Биз Навоий, Хондамир, Давлатшоҳ ва Мирзо Бобир каби улўф шахсларнинг Султон Алига берган ғоят юксак баҳоларидан фақат Навоийдан бир парча келтириш билан чекланамиз. Шоир ўз дўсти Султон Али санъатига шундай баҳо беради:

Қиблатул куттоб ким дерлар ани Султон Али,
Ким қазо килки масаллик хомаси ёзмас ғалат.
Қайси қитъамники ёзди, борди андин шеърлик,
Эл солурлар жузвидонға, уйлаким бир қитъа хат¹⁰.

Навоий томонидан «хаттотлар қиблагоҳи» деган шарафли номга сазовор бўлган Мавлоно Султон Али Машҳадий Ўрта Осиё ва Эрон

⁸ А. А. Семенов, Гератская художественная рукопись эпохи Навои и ее творцы, сборник «Алишер Навои», под ред. чл. кор. АН СССР и АН УзССР проф. А. К. Боровкова, М.—Л., 1946, стр. 153—174; Г. И. Костыгова, Жизнь и деятельность таджикского каллиграфа-художника Султан Али Мешхеда, кандидатская диссертация, Л., 1954; «Образцы каллиграфии Ирака и Средней Азии XV—XIX вв.», вступит. статья Г. И. Костыговой, под ред. А. Н. Болдырева и А. Л. Троицкой, Изд-во «Восточной литературы», М., 1963.

عباس اقبال، قیلة الكتاب سلطان علی مشهیدی. ژورنال «یادگار» تهران،

۱۳۲۴. نومر ۸.

⁹ Султон Али Машҳадий 920 йил муҳаррамда—1514 йил февраль—март ойларида, 80 ёшда экан чоғида, катта ҳаётий ва ижодий тажрибаларини якунлаб, ҳусни хат санъати назариясига оид махсус шеърӣ рисола яратган. Хаттотнинг ўз қўли билан ёзилган бу автограф рисола ҳам Ленинградда, Давлат халқ кутубхонасида сақланади.

¹⁰ Навоий, Хазойин ул-маоний, I том, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1958.

халқларининг маданияти тарихида бениҳоят зўр роль ўйнаган улут зотлардан бири Алишер Навоий қаторида маданиятимиз фахридир.

Юқорида айтилганидек, ҳозирги вақтда турли мамлакат кутубхоналарида сақланиб келаётган Султон Али қаламига мансуб 50 дан ортиқ қўлёзма ичида ҳам энг қадимийси бундан 500 йил аввал ёзилган Навоийнинг «Илк девони»дир. Бу қўлёзма кўчирилган йили шоир 24 ёшида бўлса, хаттот 32 да эди. Демак, мазкур қўлёзма Султон Али Машҳадий қаламида кўчирилган биринчи китоб бўлмаслиги керак. Қўлёзманинг хат услуби, китобат санъати ва бадий безаклари ҳам хаттотнинг ёш чоғидаёқ тажрибали, етук санъаткор эканидан очиқ далолат беради.

500 йил давомида юзлаб шеърят мухлислари орасида қўлдан қўлга ўтиб, кишилар қалбига ўт ёққан, шоҳ кутубхоналарининг зийнати, бебаҳо хазинаси ҳисобланиб келган бу китоб, бир томондан, Алишер Навоий қўлёзма меросининг тарихи кўрсатилган энг қадимий нусхаси бўлса, иккинчидан, худди шу қўлёзма Мавлоно Султон Али Машҳадийнинг ҳам бизгача сақланган китобларининг энг эскисидир. Шунинг учун бу мўътабар қўлёзма ёдгорликнинг 500 йиллик тўғи бир Навоийгагина эмас, айни замонда Султон Али Машҳадийга ҳам тааллуқлидир. XV аср адабий меросимизнинг ҳам моддий, ҳам маънавий ёдгорликларидан бири бўлган бу қўлёзма қардош тоjik халқи билан ўзбек халқи ўртасидаги асрий дўстлик ва ҳамкорликнинг энг гўзал тимсолларидан биридир.

Алишер Навоийнинг болалик чоғида машқ учун ёзган дастлабки шеърлари форс тилида бўлса ҳам у ўзининг илк ижодиданоқ она тилида — ўзбек тилида яратган шеърлари билан шўҳрат қозонади. Шоир яратган илк лирика шеърят мухлислари ва халқ ўртасида тез тарқалиб, турли мушоираларда ўқилгани, бастакорлар томонидан мусиқага олиниб, созанда ва хонандалар томонидан қўйланганлиги Навоий томонидан «Бадоеъ ул-бидоя» девони деб очасида қайд қилиб ўтилган. Шу дебечанинг ўзида шоир 1470 йилгача ўз шеърларидан девон тартиб қилмаганини ва унинг шеърларидан бошқа шахслар ўз дидлари ва шеърятга бўлган талабларига мувофиқ турли ҳажмда девонлар тузганини хабар қилади¹¹. Султон Али Машҳадий кўчирган «Илк девон» қўлёзмаси шу типдаги бошқа шахслар томонидан Навоий илк шеърларидан тартиб ёзилган девонлардан биридир. Навоийнинг ўзи эса Султон Ҳусайн Бойқаро Хуросон тахтига чиққанидан сўнггина — 1470 йил атрофларида ўз шеърларидан биринчи девон тузиб, унга «Бадоеъ ул-бидоя» деб от қўйган ва бу девон учун махсус дебеча ҳам ёзган¹².

Ҳирот бадий қўлёзмаларининг ҳашаматли нодир намуналаридан бўлган илк девон нусхаси сарой муҳитига яқин бирор бадавлатли шахс учун, унинг буйруғи билан кўчирилган бўлиши мумкин. Китобнинг бошида оқ қолдирилган 1а varaғида, тўрт ўринда, кейинги асрларда сарой кутубхона раҳбарлари томонидан ёзилган ёзувлардан бири шундай:

ديوان ميرزاده علي شير المتخلص برنوايي وزير عظم سلطان حسين

¹¹ Навоий, «Бадоеъ ул-бидоя» девони деб очаси, «Хазойин ул-маоний», IV том, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1960, 760—772-варақлар.

¹² Бу тўғрида тафсиллий маълумот мазкур мақола авторининг «Хазойин ул-маоний» текстларини ўрганиш ва нашрга тайёрлашнинг асосий масалалари асарида берилган (қаранг: Навоий, Хазойин ул-маоний, I том, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1958, V—XXIV-бетлар).

میرزا بایقرا... بخط سلطان علی مشہدی بتاريخ شهر الاول سنہ ۱۲۳۲
از عرض کتابخانہ مبارکہ شاہنشاهی...

Бу ёзув қўлёзма 1817 йилда Эрон шаҳаншоҳи кутубхонасида бўлганлигидан дарак беради. Китоб хаттот Султон Али Машҳадий қўли билан 870-1465—66 йил баҳор ойларида кўчирилганлиги ҳақида қўлёзманинг охириги 143а варағи остида сулс хати билан тубандаги тарих (колофон) ёзилган:

حررة العبد سلطان علی المشہدی فی شہور سنہ سبعین وثمانیہ فی ایام
الشیب

Китоб тексти йирик классик настаълиқ хатида, Хуросоннинг олий сифат ипак қоғозига қора сиёҳда ёзилган. Текст кўчирилган ҳар бир саҳифа ложувард, пистоқи, яшил, самовий, навшотранг, қирмизи, заъфарон рангларга бўялган. Китоб ҳошиялари бошқа, қалинроқ сифатли қоғоздан ясалиб, барча ҳошияларига турли бўёқлар билан гул ва дарахт баргларида нақшлар ишланган, нақшлар орасига турли-туман қушлар расми чизилган. Девондаги 7 байтлик биринчи ғазал олтин суви ва ранг-баранг бўёқларда ғоятда нафис нақшлар билан зийнатланган икки бет (вв. 1б—2а) зарварақлар (фронтиспись) ичига олинган. Шунингдек, 2б, 3а, 3б варақларидаги ғазаллар ҳам зарҳал нақшлар ичига жойлаштирилган. Икки устунда ёзилган барча шеърлар яккама-якка зарҳал жадваллар билан ўралган. Деярли ҳамма ғазалларга зарҳал билан *ومن کلامه، ومن انفس قدسه، ومن لطایف طبعه، ومن* сингаړи сарлаҳвалар қўйилган. Ғазал ва рубойилар алифбе тартибида жойлаштирилган. Қўлёзманинг барча варақларига қўйилган пойғир (кустод)ларига қараганда йўқолган варақлар йўқ. Йиртилган, сиёҳ суркалган, сув доғлари босган, уринган варақлар ҳам учрамайди. Нусха яхши сақланган, нуқсонсиз, Кичик нуқсон шундан иборатки, китобнинг дастлабки муқоваси йўқолиб, унинг ўрнига кейинчалик қўлёзма сариқ кимҳоб қопланган картон муқовага олинган.

Қўлёзма формати 34×23 см, варақлар сони 143. Ҳар бетда, сарлавҳадан ташқари, 11 йўл байт жойлашган.

Девон таркибига тўрт лирик жанрдаги 434 шеър кирган (I. Ғазаллар — 391, II. Мустазод — 1, III. Мухаммас — 1, IV. Рубойилар — 41). Қўлёзманинг боши, биринчи ғазал матлаби (в. 1б):

الاه پادشاها کردکارا
سنگا آچوق نهان و آشکارا

Қўлёзманинг сўнгги, охириги рубойининг иккинчи байти (в. 143а):

کیم حشردا مست اولای خراب ای ساقی
تا آنکلام ایتسهلار عذاب ای ساقی

Навоийнинг кутубхонасида сақланган ва шоирнинг ўзи шахсан мутолаа қилган бу илк девон қўлёзмаси асосан ғазаллардан ташкил топган. Қўлёзмадаги 391 ғазал ёш Навоий дунёқараши, фалсафий тушунчалари, ижтимоий, сиёсий тузумга бўлган муносабатлари, халқчиллиги ва санъаткорлик маҳоратини ўрганиш ҳамда ўз даври адабий муҳитида тутган мавқеини аниқлашда бебаҳо материалдир.

Лутфий, Атоий ва Саккокийлар билан бирга ёш Навоий лирикасига Саъдий, Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз ва Жомийларнинг ҳам зўр ижобий

таъсири бор эканлиги қўлёзмадаги ҳар бир ғазалда, ҳар бир байтда яққол намоёндыр.

Шуни алоҳида қайд этиб ўтиш зарурки, илк девон шеърларида ёш Алишер ўз асридаги ўзбек шеърятининг ҳар жиҳатдан етук ижодкори сифатида гавдаланади. Деярли ҳар бир ғазал ва рубоийда шоирнинг илғор фалсафий қарашлари, риндона исёнкорлик табиати, дунёвий ҳаётга бўлган муҳаббати ва порлоқ гуманизми ўз аксини топган. Ҳар мисрада чин муҳаббат, дўстлик ва садоқат сингари юксак туйғулар тарона қилинган. Бадний тафаккур маҳсули бўлган бундай олижаноб тушунча, ҳис ва туйғулар ёш Алишер ақл-идроки ва оташин қалбининг мужассами бўлган лирик қаҳрамонида ифодаланади.

Адолатсиз шоҳ, риёкор шайх ва зоҳид, инсонга озор берувчи турли социал табақага оид мансаб эгалари ёш шоир ғазалиётининг салбий образларини ташкил қилганки, биз буларни Навоий лирикасининг ҳам-ма даврида ҳам асосий салбий қаҳрамонлари сифатида учратамиз.

Ёш Навоийнинг инсон қалбини, унинг руҳий дунёсини нақадар чуқур билгани ва инсон руҳий кечирмаларини қанчалик усталик билан акс эттира олганини сўз билан ифодалаш имкондан узоқ. Навоий поэзиясидаги жозибга кучи, ҳусн-латофати, мангу нафосатни шоир мисраларини қайта-қайта ўқигандагина тушуниш мумкин. Муҳтарам журнал-хонда илк девон қўлёзмаси мазмунни ҳақида, оз бўлса ҳам, маълум тасаввур ҳосил бўлсин учун баъзи бир ғазал матлаъларини намуна тариқасида келтирдик.¹³

- 3(в.26) Ҳар гадоким, буриёйи фақр эрур кисват анга,
FC.8 Салтанат зарбафтидин ҳожат эмас хилъат анга.
- 32(в.136) Кимса ҳаргиз кўрмади чун навъи инсондин вафо,
ФК.38 Улки даврон офатидур, не тамаъ андин вафо.
- 48(в.196) Не наво соз айлағай булбул гулистондин жудо,
FC.38 Айламас тўти такаллум шаккаристондин жудо.
- 87(в.336) Оҳким, ул ошно бегона бўлди оқибат,
FC.72 Ҳажридин беҳудлиғим афсона бўлди оқибат.
- 128(в.48a) Дўстлар, мен телба аҳволиға йиғланг зор-зор,
БВ.158 Қим солодур гаҳ-гаҳ ўт кўн-глумга тушган хор-хор.
- 131(в.49a) Не ажаб, ҳарён мени Мажнун бошида ёралар,
БВ.177 Баски, ёғди устига атфол элидин хоралар.
- 165(в.606) Латофатда юзунг ҳам гул эмиш, ҳам гулистон эрмиш,
БВ.264 Ҳаловатда лабинг ҳам жону, ҳам оромни жон эрмиш.
- 187(в.716) То мени меҳнат туниға мубтало қилди фироқ,
ФК.317 Рўзгоримни саводидин қаро қилди фироқ.
- 245(в.88a) Қаро кўзим, келу мардумлиқ эмди фан қилғил,
FC.371 Кўзум қаросида мардум каби ватан қилғил.
- 258(в.92a) Боғ мендек сорғориб, булбул менингдек бўлди лол,
FC.386 Гўйиё мундоқ бўлур бир гулдин айрилғонга ҳол.

¹³ Ҳар бир матлаънинг ўнг томонидаги рақамларнинг юқоридагилари қўлёзмадаги ғазалнинг тартиб рақамини, қовус ичидагиси шу ғазал қайси варақда эканини кўрсатади. Пастдаги FC — Ғаройиб ус-сиғар, БВ — Бадоеъ ул-васат, ФК — Фавоийд ул-кибар девонлари шартли қисқартмаларидир. Енидаги рақамлар эса илк девон шеърларининг «Ҳазойин ул-маоний» девонларидаги ўрнини кўрсатади.

- 265(в.94б) Эй кўнгул, мен тарки ишқ эттим, вале фош этмагил,
БВ.365 Мен сенга сиррим дедим, сен элни сирдош этмагил.
- 279(в.99а) Оразингни боғ аро чун кўрди ҳайрон бўлди гул,
БВ.390 Баргсиз қолди, нединким, бас паришон бўлди гул.
- 300(в.105б) Еғлиғинг илкимда ашкимни равона айларам,
ФК.429 Кўзга суртуб, ашк аритмоғни баҳона айларам.
- 302(в.106б) Не тонг узорим агар сорғориб, қизорди ёшим,
ФС.390 Ки юз қаролиғу исён билан оқорди бошим.
- 307(в.108а) Тун оқшом бўлдию келмас менинг шамъи шабистоним,
ФС.403 Бу андуҳ ўтидин ҳар дам куяр парвонадек жоним.
- 371(в.129б) Кеча келгумдур дебон, ул сарви гулрў келмади,
БВ.608 Кўларимга кеча тонг отқунча уйқу келмади.
- 373(в.130б) Бир кун мени ул қотиле мажнуи шиор ўлтурғуси,
БВ.615 Усрук чиқиб, жавлон қилиб, девонавор ўлтурғуси.
- 376(в.131б) Чун илик бермаски, ўпсам ул ситамгор илгини,
БВ.628 Бир киши илгин ўпайким, ўпгай ул ёр илгини.
- 381(в.133а) Боғдин келди насиму гул исин келтирмади,
БВ.580 Не тиканларким, бу ғам кўнглум аро синдурмади.
- 13(в.139б) Қўрқутма мени томўғдин, эй зоҳиди ях!
ФС.27 Жаннат манга бўлғуси дебон урма занях.
Қим дўзах анинг ёди била жаннат эрур,
Жаннат ёди сенинг била дурур дўзахи ях.
- 22(в.140б) Ғурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш,
ФС.55 Эл анга рафиқу меҳрибон бўлмас эмиш.
Олтун қафас ичра гар қизил гул бутса,
Булбулга тикандек ошён бўлмас эмиш.
- 33(в.142а) Зоҳид сенга ҳуру, менга жонона керак,
ФС.79 Жаннат сенга бўлсун, менга майхона керак.
Майхона аро соқию паймона керак,
Паймона неча бўлса тўла, ёна керак.

Мен ўқувчининг фикрини шунга алоҳида жалб қилмоқчи эдимки, намуна сифатида келтирилган бу байтлар ўзининг ғоявий мазмуни, юксак санъати билан бир қаторда тилининг ғоятда соддалиги ва услубининг раволиги жиҳатдан ҳам шоирнинг кейинги давр шеърларидан катта фарқ қилади. Бу шуни кўрсатадики, Навоий лирик ижодининг бошланғич даврида сарой адабий муҳити таъсиридан узоқ бўлган. У ўз шеърларини юқори табақа адабий муҳити учун эмас, балки халқ учун, оддий кишилар тушунадиган содда тил ва услубда яратган.

Навоий умрининг охириги йилларида ўзбек тилидаги барча шеърларини бир ерга тўплаб, тўрт девондан иборат «Хазойин ул-маоний» номи лирик эпопеясини тузганида унга илк девон қўлёзмаси таркибидаги барча шеърларни («Ғаройиб ус-сигар» — 115 ғазал, 41 рубоий, «Бадоеъ ул-васат» — 130 ғазал, 1 мустазод, 1 мухаммас, «Фавойид ул-кибар» — 146 ғазал) киритган. Нима учундир «Хазойин ул-маоний» нинг иккинчи девони «Наводир уш-шабоб»га илк девондан битта ҳам шеър киритилмаган. Шоир «Хазойин ул-маоний» дебочаси ва «Муншиот» асарларида ўсмирлик, йигитлик, ўрта ёш ва қариликда яратган шеърларини, умрининг тўрт фаслига мувофиқ, тўрт девонга ажратдим, деган эди. Биз олиб борган тадқиқотлардан маълум бўлишича, Навоий бу тўрт девондаги шеърларнинг ҳақиқий хронологиясига қараб

эмас, балки кўпроқ шеърнинг мазмуни, жанри, вазни, қофия ва радиф хусусиятларига қараб тўрт девонга баробар ажратишга уринган. Бу шубҳасиздир.

Навоий яратган ҳар бир шеърнинг ҳақиқий хронологиясини фақат шоир ҳаёт экан вақтида кўчиришиб, китобат тарихи кўрсатилган қўлёзмалар асосидагина аниқлаш мумкин. Илк девон нусхаси мана шундай фавқулодда аҳамиятга эга, китобат тарихи кўрсатилган, мўътабар қўлёзма, конкрет тарихий ҳужжатдир. Фақат илк девон қўлёзмаси туфайлигина Алишернинг 24 ёшгача бўлган давр ичида ёзган 274 ғазали, бир мустазод ва бир мухаммаси ўрта ёш ва қарилик девонларига хато киритиб юборилганини узил-кесил аниқлаш мумкин бўлди.

Ҳар бир шеърнинг ижодий тарихи ва хронологик чегараларини аниқлаш шоир ҳаётини ўрганиш, дунёқараши ва ижодий эволюциясини тўғри текшириш, ҳар бир ҳодисани тарихий процессда кўришга ёрдам беради. Илк девоннинг биринчи, иккинчи ва учинчи ғазаллари Навоийнинг ёш чоғиданоқ тасаввуф фалсафасига мансублигини кўрсатса, «Ғурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш» мисраси билан бошланадиган рубойи, мактаб программасида ва бошқа китобларда кўрсатилганидек, шоирнинг Султон Ҳусайн давридаги Астробод сургуни вақтида эмас, балки унинг Абу Саид зулмидан беғиз Самарқандда яшаб таълим олаётган пайтларида ёзилгани қўлёзманинг китобат тарихидан аниқ бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, ўтмиш адабиётимизнинг олтин саҳифаларидан бири ҳисобланган Навоий илк девони қўлёзмасининг 500 йиллиги, бир томондан, ёш Алишер шеърят даҳосининг байрами бўлса, айни замонда уни китобат қилиш билан асрлар оша мангу яшашига хизмат қилган устод Султон Али Машҳадий санъатининг ҳам намоишидир. 500 йил юзин кўрган зарварақ девон ҳам ўзбек, ҳам тожик халқининг маънавий бойлиги, асрий ҳамкорлигининг гўзал мисоли, мангу дўстликнинг ёрқин тимсолидир.

ҲАМИДУЛЛА ҲИҚМАТУЛЛАЕВ

филология фанлари кандидати

ЎЗМА ЁДГОРЛИКЛАРНИ ЁЗИШ ҚОИДАЛАРИГА ДОИР

Москва Шарқ адабиёти нашриёти араб ва форс-тожик тилларида тарихий ва адабий ёдгорликларнинг рус тилига қилинган таржималари, таржимага ёзилган изоҳ ва кириш сўзларини нашр қилишда ҳам атоқли отлар (жумладан, мифологик ва адабий асарларда учрайдиган шахслар), асарлар номи, таржима қилинмай ўзича қолдириладиган термин ва бошқа сўзларни фақат академик И. Ю. Крачковский ва проф. А. А. Ромаскевич ишлаб чиққан транслитерация системаси асосида бериш лозимлигини таъкидлаб, «Шарқ адабиёти ёдгорликларини нашрга тайёрлаш қоидалари» номли алоҳида китобчани кенг китобхонлар оммасига тақдим этган эди¹. Бу билан Шарқ адабиёти, шарқ тилларида ёзиб қолдирилган тарихий ва адабий ёдгорликларнинг рус тилига қилинган таржималарини нашр қилишда таржима қилинмай ўзича қолдириладиган айрим терминлар, шахс ва асарлар номининг ёзилиши (транслитерацияси)даги хилма-хилликларга чек қўйди. Шарқ адабиёти нашриётининг бу ташаббуси тақдирга сазовордир.

Лекин Шарқ адабиёти ёдгорликларининг ўзбек тилига қилинган таржималарини нашр этишда бутунлай бошқа бир ҳолни кўрамиз.

Биринчидан, Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти томонидан нашр этилган «Бируний билан Ибн Синонинг савол-жавоблари» (1950), Ибн Синонинг «Тиб қонунлари» (1954—1960), Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» (1960—1963), «Форобий ва унинг фалсафий рисоалари» (1963), «XVI—XIX асрларда Фарғонада ер-сув масалаларига доир» (1965) каби Ўрта Осиё халқларининг фан ва маданияти тарихини ёритадиган қатор асарларнинг ўзбек тилига қилинган таржималарида транскрипция ёки транслитерация қоидаларига етарли роя қилинмаган. Натижада, таржима қилинмай ўзича қолдирилган термин, атоқли отлар ва асарлар номининг ёзилишида хилма-хиллик ва хатоликка йўл қўйилган. Масалан, «Бируний билан Ибн Синонинг савол-жавоблари» номли асарда бир олимнинг оти ва нисбаси катта ҳарфлар билан айрим-айрим **Яҳё Наҳвий** тарзида ёзилиши лозим бўлишига қарамай, отга нисбани қўшиб, **Яҳёнаҳвий** шаклида ёзилган (12-бет). Яна шу китобда **«Китоб ал-кавн ва-л-фасад»** асарининг **«Китобул вал-фасад»** (25-бет) шаклида ёзилишига сира бефарқ қараб бўлмайди. Чунки бу ерда, аввало, «кавн» сўзи тушиб қолган. Бундан ташқари, тушиб қолган «кавн» сўзининг олд қўшимчаси «ул» лозим бўлмаган бир ҳолда «китоб» сўзига қўшиб қўйилган².

¹ Қаранг: «Правила подготовки к изданию памятников литературы Востока», Изд-во «Восточной литературы», М., 1959.

² «Девону луғотит турк» номи транскрипция асосида ёзилган бўлса ҳам, юқорида

Иккинчидан, Шарқ адабий ёдгорликларини ўзбек тилига лозим бўлган изоҳлар билан таржима қилиб оммалаштириш ишининг бошланганига 15 йилдан кўпроқ вақт ўтган бўлса ҳам, мазкур камчиликларни бартараф қилиш учун зарур бўлган транслитерациядан фойдаланмай келинмоқда. Шундай экан, шарқшунос-филолог мутахассислар томонидан ҳозирги замон шарқшунослиги талабларига жавоб бера оладиган, илмий транслитерация қоидаларига асосланиб тузилган Шарқ адабиёти ёдгорликларининг ўзбекча таржималарини нашрга тайёрлаш қоидаларисиз ва бу қоидаларни айрим китобча ҳолида нашр қилмай, оммалаштирмай туриб, йўл қўйиб келинаётган мазкур нуқсон ва камчиликлардан қутулиб бўлмайди.

Шунинг учун ҳам биз араб ва форс-тожик тилларида ёзиб қолдирилган тарихий ва адабий ёдгорликларнинг ўзбек тилига қилинган таржималари, таржимага ёзилган изоҳ ва кириш сўзларини нашр қилишда ҳамма атоқли отлар, асарлар номи, таржима қилинмай ўзича қолдириладиган терминларни илмий адабиётда қабул қилинган транслитерация қоидаларига ўзбек тилига хос бўлган баъзи бир мустаснолар киритган ҳолда ёзишни зарур деб ҳисоблаймиз ва қуйидаги қоидаларни ҳурматли журналхонларга тавсия қиламиз.

1. Араб алифбоси учун белгилар қуйидагича берилади:

а) Араб алифбосидаги қуйидаги 10 та ҳарф ўзбек алифбосидаги ҳарфлардан талаффуз этилиши жиҳатидан бутунлай фарқ қилгани учун айрим диакретик белгилар қўшилган ҳолда ёзилади:

ح	ҳамза — ʿ ³	ص	сод — с
ث	со — с	ض	зод — з
ح	ҳо — ҳ	ط	то — т
ز	зол — з	ظ	зо — з
ژ	же — ж	ع	айн — ʾ

б) Араб алифбосидаги қолган 22 та ҳарф ўзбек алифбосидаги ҳарфларга талаффуз этилиши жиҳатидан деярли тенг бўлганлиги учун диакретик белгисиз берилади:

ب	бо — б	ر	ро — р	گ	ге — г
پ	пе — п	ز	зо — з	ل	лом — л
ت	то — т	س	син — с	م	мим — м
ج	жим — ж	ش	шин — ш	ن	нун — н
خ	хо — х	غ	ғайн — ғ	ه	ҳо — ҳ
چ	че — ч	ف	фо — ф	و	вов — в
د	дол — д	ق	қоф — қ	ی	йо — й ⁴
		ك	коф — к		

У н л и л а р:

а) қисқа унлилар: фатҳа َ -а; касра ِ -и; замма ُ -у.

б) чўзиқ унлилар: آ||| ا -о; ی||| ی -й⁵; او||| و -ў.

айтиб ўтилган камчиликдан холи эмас. Чунки бу ерда ҳам «турк» сўзига тааллуқли бўлган «ит» (тўғрироғи олд қўшимча «ал» васлалик бўлгани учун бу формада ассимиляцияга юз тутган ва ундан кейинги шамсия ҳарфи «т» иккиланган) «луғот» сўзига қўшиб ёзилган. Бундай ҳолларда «ит» («ал») олд қўшимчаси ҳар икки томондан дефис (-) билан ажратилиши керак.

³ Ҳамза — сўз бошида келса, ҳисобга олинмайди ва транслитерацияда ифодаланмайди, аммо у қабул қилган ҳаракат (қисқа унли)лар транслитерация қилинади; ҳамза—фақат сўз ўртасида ва охирида келганидагина ҳисобга олинади ва транслитерацияда ифодаланди (мисол: *амир, иқома, биғр, ҳамроҳ, амир ал-умароҳ* ва ҳоказо).

⁴ «Йо» ва ундан кейин келган қисқа унли «а» «фатҳа» ўзбек тили графикасига мослаштириб, бир ҳарф — «я» орқали берилади (масалан: *Яқуб; Ятимнат ад-даҳр...*).

Дифтонглар: $\text{و} = \text{-ав}$; $\text{ئ} = \text{-ай}$ (масалан: *савр*, *лайс*).

Араб графикасида бир ундош ҳарф устига ـ (ташдид) қўйиш билан ифодаланадиган ундошлардаги иккиланиш, иккита бир хил ундош ҳарф орқали берилади (масалан: *муаллим*, *мутатаббиб*)⁶.

Э с л а т м а л а р:

1. Форсча изофа *и||йи* ўзидан олдинги сўздан чизиқча билан ажратилади (қалам-и ман; хона-йи нав).

2. Арабча аниқликни билдирувчи олд қўшимча *ал-* ҳамма вақт ўзидан кейин келган отга тааллуқли бўлиб, дефис билан ажратиб ёзилади (*ал-китоб* каби). Агар бу олд қўшимча *ал-* ўзидан олдинги сўзга бевосита қўшиб транслитерация қилинса, хатоликка йўл қўйилган бўлади.

3. Арабча аниқликни билдирувчи олд қўшимча *ва* славлик бўлса, олди ва ортидаги сўзлардан дефис билан ажратилади (масалан: *фй-л-Қонўн*; *Зй-л-Қарнайн*; *Абў-л-Қосим* каби).

4. Арабча аниқликни билдирувчи олд қўшимчанинг л о м и *status constructus* формасида келган отларда ассимиляцияга учраса, бу ҳол транслитерацияда ифода этилади (масалан: *Абў Бакр ар-Розий*; *Абў-с-Солиҳ* ва ҳоказо)⁷.

5. *نامه*, *خانه*, *بنده*, *شده*, *گفته*, *زاده* типидagi форс-тожикча сўзлар охиридаги ҳо-йи ҳавваз *а* билан берилади (масалан: *нома*; *зода* каби).

6. Арабча сўзлар сўнгидаги ҳарфлар келишиқ қўшимчалари ҳисобланган қисқа ўниларсиз сукун қабул қилган ҳолда транслитерация қилинади (масалан: *ал-олим*; *ал-котиб*; *ал-китоб* ва ҳоказо)⁸.

7. Арабча муаннас жинси (женский род) даги отлар охирида келадиган то мар бў та (ö) *status constructus* формасидан бошқа ҳолларда транслитерация қилинмайди (масалан: *рисола*; *Рисола фи-с-сиканжубин*, *аммо Рисолат 'ишқ*; *Тазкират аш-шу'аро*; *Равзат ас-сафот* ва ҳоказо).

II. Атоқли отларни транслитерацияда бериш учун қуйидаги қоидалар тақлиф қилинади:

1. Отнинг ҳар бир қисми (от — 'алам, куня, нисба, лақаб, Абў, ибн

«Йо» ва ундан кейин келган чўзиқ унли «о» (алиф ал-мамдўда; алиф ал-мақсўра) ҳам «ё» ҳарфи орқали берилади (масалан: *Еқўт*, *Яҳё*, *Ихтиёрот-и Бади'ий* ва ҳоказо).

«Йо» ва ундан кейин келган чўзиқ унли «ў» (و) «ю» орқали берилади (масалан: *Юсуф*; *Юзбек*; *юнон* ва ҳоказо).

⁵ Отга қўшилиб, сифат ва нисба ясайдиган орт қўшимча *-ёй* (ئ) ий тарзида берилади (масалан: *тиббий*, *фикрий*, *тилоъий*; *Бйрўний*, *Бухорий* каби).

⁶ Текстда транслитерация қилиниши лозим бўлган термин ёки бошқа сўзлар устига ҳаракатлар қўйилган бўлмаса, шунингдек талаффуз этилиши ҳам номаълум бўлса, у ҳолда бу сўзларнинг ундошларигина транслитерация қилинади.

⁷ Шамсия ҳарфлари (حروف الشمية) деб аталган қуйидаги 14 та ҳарф $\text{ث ث ظ ل ن د ذ ر ز س ش ص ض ط ظ ل ن}$ билан бошланган отлар *status constructus* формасида ҳамма вақт ассимиляцияга учрайди.

⁸ Иккинчи қисми «аллоҳ», «дин» ва «давла» каби сўзлардан иборат қўшма отлар, қадимдан ўзбек тилига кетганлиги ва ўзбек тилининг луғат фондидан жой олганлиги учун, истисно тарзида, қандай қабул қилинган бўлса шундай ёзамиз. Чунончи, *'Абдуллоҳ*, *Қамолуддин* ва *Фахруддавла* каби (II параграф, 6—7 пунктга қаранг).

ва бинт) сўзлари⁹, мазкур эслатмаларнинг 3- ва 4-рақамида айтилганлардан ташқари ҳамма ҳолларда, дефиссиз айрим-айрим ёзилади.

2. Агар от икки қисмдан (ўзаро туркча изофа билан боғланган ёки мустақил сўзлардан) иборат бўлса, булар орасига дефис қўйилади, бунда иккинчи қисм ҳамма вақт кичик ҳарф билан ёзилади (масалан: *Муҳаммад-раҳим*; *Субҳон-қул* ва ҳоказо).

Иккинчи қисми туркий тиллар феъл формаси (*келди, берди, туғди* ва ҳоказо) дан иборат бўлган ясама отлар қўшиб ёзилади (масалан: *Омонгелди, Ойтуғди* каби).

3. Абў ҳамма вақт бош ҳарф билан ёзилади.

4. Ибн¹⁰ ҳамма вақт кичик ҳарф билан ёзилади.

Агар ибн билан от бошланса шу ҳолдагина бош ҳарф билан ёзилади (масалан: *Ибн Жазла*; *Ибн Сино* каби).

5. Агар **ал-** олд қўшимчаси билан бошланган атоқли от нуқтадан сўнг жумланинг бошида келса, олд қўшимчанинг биринчи ҳарфи **-а** бош ҳарф билан ёзилади; жумла ўртасида эса кичик ҳарф билан ёзилади (масалан, *ал-Илоқий*; *ас-Самарқандий*; *ал-Яманий* каби)¹¹.

Агар транслитерация орқали бериладиган асар номи арабча олд қўшимча **ал-**ни олиб, жумла ўртасида келса, бу қўшимча кичик ҳарф билан ёзилади, фақат жумла бошида нуқтадан кейин келса, бош ҳарф билан ёзилади. Бу олд қўшимчали отнинг биринчи сўзи эса, ҳамма ҳолларда ҳам катта ҳарф билан ёзилади (масалан: *Ал-Қонўн* — жумла бошида; *ал-Қонўн* — жумла ўртасида).

6. Иккинчи қисми **аллоҳ** сўзи билан ясалган қўшма отлар ҳамма вақт қўшиб ёзилади (масалан: *‘Абдуллоҳ*, *‘Убайдуллоҳ*, *Ҳамдуллоҳ* ва шу каби).

7. Иккинчи қисми **дин** ва **давла** сўзи билан ясалган (эпитат)лар ва биринчи қисми **‘абд** сўзи билан ясалган қўшма отлар қўшиб ёзилади (масалан: *Қамолуддин*; *Фахруддавла*; *‘Абдулраҳмон* ва ҳоказо).

8. Қўшма отларда агар биринчи қисми — эпитет иккинчи қисми билан (**би**, **ли** каби) олд қўшимчалар орқали боғланган бўлса, биринчи қисмидан ташқари ҳамма қисми, олд қўшимча ва улардан сўнгги сўзлар қўшилиб кичик ҳарфлар билан ёзилади (масалан: *ал-Мустансир биллоҳ*; *ал-Қоҳим биамриллоҳ*; *ал-Му‘изз линдйниллоҳ*; *ал-Муъаййад фиддйн* ва шу сингари).

9. Унвон ва ҳар хил мансабни билдирадиган (**хон**, **шоҳ**, **бек**, **бий**, **мўрзо** ва ҳоказо), шунингдек **зода** ва **ўғли** каби отдан кейин келадиган сўзлар дефис орқали кичик ҳарф билан ёзилади (*Бобир-мўрзо*; *‘Абдулатиф-хон* каби).

⁹ 1 -алам — бош ёки асосий от; 2 -куния — шажарани билдирадиган от (отаси ёки ўғлининг оти); 3 -нисба — нисбий от (туғилган шаҳари, ота-бобосининг касби ва шу қабилага нисбатан берилади); 4 -лақаб—лақаб (ҳурмат ёки ҳазил қилиб қўйилган бўлади).

Масалан: Шайх ар-Раъис Абў ‘Али Ҳусайн Ибн Сино ал-Бухорий ёки Шамеуддин
4 2a 1 26 3 4

Абў ‘Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад аз-Заҳабий.
2a 1 26 3

¹⁰ «Ибн» сўзи ҳамма ўринда шундай ёзилади; баъзи асарларда учраб турадиган «бин» ва «бинни» шакллари бундан кейин қўлланмайди; у асарлардан келтириладиган цитаталарда ҳам бу сўзни тузатиб «ибн» шаклида ёзилади.

¹¹ Араб тилидаги аниқликни билдирувчи олд қўшимча «ал» ҳамма вақт ўзидан кейинги сўзга тааллуқли бўлиб, транслитерация қилишда улар ўртасига дефис қўйилди (масалан: *Ибн ал-Ҳасан ал-Форсий* каби). Агар бу олд қўшимча «ал» ўзидан олдинги сўзга қўшиб транслитерация қилинса, хатоликка йўл қўйилган бўлинадиган (мазкур эслатмалар 3—4-пунктга қаранг): юқоридаги мисол тарзида келтирилган «XVI—XIX асрларда Фарғонада ер-сув масалларига доир» номли асарда Ибн ал-Ҳасан ал-Форсий деган хаттотнинг оти хато ёзилиб қолган: «Бинни Алҳасан-ул Форсий» (15-бет).

Отдан олдин келадиган ва отнинг бир қисми деб қараладиган ва ҳар хил мансабни билдирадиган сўзлар дефиссиз бош ҳарф билан ёзилади (масалан: *Хожа Халӣфа; Мӯрзо Муҳаммад Тоҳир* каби).

Агар текстда отдан кейин шу шахсга мансуб бўлган уруғ ёки қабила кўрсатилган бўлса, уруғ ёки қабила номи катта ҳарф билан айрим ёзилади (масалан: *Жа'фар Қулӣ-хон Думбулий; Нодир-шоҳ Афшор* каби).

От ўртасида келган **Абӯ** сўзи асл нусхада бирон келишиқ қўшимчаси (бош келишиқдан ташқари) билан турланган бўлса, транслитерацияда ифода этилмайди (масалан: *Ибн Абӣ Усайби'а* эмас каби).

III. Айрим таржима қилинмай қолдириладиган сўз (термин) ва иборалар транслитерация орқали берилиб, курсив билан ажратилади. Бундай бериладиган терминларга жумладан қуйидагилар киради: ижтимоий-иқтисодий терминология (масалан, ижтимоий группалар номи, ер эгалигининг хиллари, давлат идоралари, унвон, даража, лавозим ва ҳоказолар); илмий терминология (жумладан, фалсафий, табиий-илмий, тиббий ва шунга ўхшаш); адабий жанрлар номи, шеърий вазнлар, поэтика терминлари; қурилиш ва меъморчиликка оид терминлар ва санъат терминлари (масалан, иморат ва унинг қисмларининг номлари, қўлёзма безаклари қисмларининг номлари, хат турлари ва ҳоказо); араб алифбосининг ҳарфлари ва шу қабилар.

Маълум бир сўз ёки ибораларнинг транслитерация қилиниши ва курсив билан ажратилиши унинг неча марта такрорланишидан қатъи назар ишнинг бошидан охиригача давом эттирилади.

IV. Фақат қуйидаги географик номлар транслитерация орқали берилди:

1) Унча маълум бўлмаган, шунингдек, маълум бир жойга нисбат бериб бўлмайдиган ёки ўқиб бўлмайдиган номлар.

2) Асл нусхада одатдаги ёзувдан четланган ҳолда ёзилганлар¹².

V. Асарнинг таржима қилинмай қолдирилган арабча ва форсча номлари (шунингдек, арабча ва форсча бўлмаган ёдгорликларнинг таржималари) фақат транслитерация орқали берилди ва курсив билан ажратилади.

VI. Эрон ва ислом календарлари (қуёш ёки ойга асосланиб тузилган ҳижрий йиллар)нинг ой номлари фақат транслитерация орқали берилди.

VII. Ўлчов ва пул бирликлари унча маълум бўлмаган ҳоллардаги транслитерация қилинади ва курсив билан ажратилади (**уқиййа; қирот** ва ҳоказо).

VIII. Адабий ёдгорликларнинг кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган оммабоп нашрида ҳам II параграфда баён қилинган отларни ифодалаш қоидаси сақлаб қолинади.

Хулоса қилиб айтганда, араб ва форс-тожик тилларидаги ёдгорликларнинг ўзбекча нашридаги ўзича қолдириладиган сўзларни тўғри ёзишда шу вақтгача йўл қўйиб келинаётган камчиликларни бартараф қилиш учун бу соҳада ишловчи барча мутахассислар ўз ишларида маълум бир қоидага риоя қилмоқлари лозим эди. Бироқ шу вақтгача бу борада махсус ёзилган қўлланманинг йўқлиги масалани ҳал қилишда бирмунча қийинчилик тугдириб келди. Ёзма ёдгорликларнинг бундан кейинги ўзбекча нашрларида бу мақолада ёритилган мазкур қоидаларга тўла амал қилсак, ишимизда давом этиб келаётган хилма-хиллик ва камчиликларга чек қўйган бўламыз.

¹² Қолган географик номлар Х. Ҳасановнинг «Географик номлар имлоси» (Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1962) номли асарига мувофиқ ёзилади.

САИД УМИРОВ

КИЧИК ҚИСМНИНГ КАТТА ХИЗМАТИ

(бадий детал ҳақида)

Кичик қисм — деталь санъат асарида катта аҳамият касб этади, қудратли кучга эга бўлади. Бироқ санъатга, жумладан адабиётга оид луғат ва энциклопедияларнинг, назарий китоб ва қўлланмаларнинг кўпчилигида (агар ҳаммасида деб бўлмаса) ана шу муҳим ва зарур компонент ҳақида тўлиқ ва тугал дейиш у ёқда турсин, умуман... ҳеч қандай маълумот йўқ. Хусусан «Қисқача адабий энциклопедия»да ҳамда Л. Тимофеев ва Н. Венгровларнинг «Адабиётшунослик терминларининг қисқача луғати»да қадимги ва ўрта асрлар адабиётида бир вақтлар пайдо бўлган ва кўп ўтмай йўқолиб кетган турли оқим ва оқимчалар, тур ва жанрлар, кўпгина элементлар ҳақида анчагина маълумотлар берилгани ҳолда, реализмнинг муҳим белгиси, муқаддас принципи бўлмиш деталнинг мутлақо назардан четда қолиб кетганлигини ҳеч нарса, ҳатто уларнинг «қисқача» деган таскинли сўзи ҳам оқлай олмайди.

Бадий деталга менсимай қараб келинганига ва баъзан ҳозир ҳам шундай қаралаётганлигига, бизнингча, икки нарса сабаб бўлаётир. Аввало, бадий деталга асоссиз равишда асарнинг иккинчи, учинчи ва ҳоказо қисмлари, майда-чуйдалар мажмуаси, икир-чикир деб қараш ҳоллари рўй бераяпти. Холбуки, ҳаёт деталлари билан бадий асар деталларига бир меъзон, бир ўлчов билан қараш, уларга бир хил баҳо бериш тўғри эмас. Ҳаёт деталлари билан бадий деталларнинг аҳамияти, салмоғи бир хил эмас, аниқроғи, бадий деталнинг роли хийла катта, мағзи тўқ, салмоғи «оғир»дир. Негаки, ҳаёт ғоят мураккаб бўлиб, унда муҳим ва номуҳим, аҳамиятли ва аҳамиятсиз, катта-ю, кичик нарса ва ҳодисалар, икир-чикирлар, майда-чуйда деталлар аралаш-қуралаш ҳолда мавжуд. Адабиётда эса бундай эмас. Ёзувчи бирор воқеа-ҳодисани тасвирлар экан, дуч келган нарсани асарга тиқиштиравермасдан энг зарурий нарсаларни, автор нияти, асар ғоясига мос нарсаларни, жумладан, деталь ва тафсилотларни олади. «Биз учун ёзувчининг умумий ҳаётдан ажратиб олган хусусий деталлари ҳам муҳим, чунки кейин биз шу деталлар орқали умумҳаётни тасаввур этамиз. Адабиёт — тасодифлардан тозаланган воқеаликдир»,— деганда таниқли ёзувчимиз Асқад Мухтор мутлақо ҳақ.

Иккинчидан, Энгельснинг «реализм, деталларнинг ҳаққонийлигидан ташқари типик характерларнинг типик шароитларда ҳаққоний гавдалантирилишини тақозо этади», деган машҳур таърифи баъзан у қадар тўғри талқин этилмаслиги ҳам бу муҳим элементнинг етарли даражада қадрланмаслигига сабаб бўлаётганга ўхшайди. Айрим адабиётшунос ва танқидчилар, Энгельс ушбу таърифда асосий икки нарсага урғу бериб, деталь устида шунчаки, йўл-йўлакай тўхтаб ўтган деб ҳи-

соблашаётганга ўхшайди. Аслида эса, Энгельс ҳар учала компонентни қатъий изчилликда, диалектик бирликда олиб қараган, уларнинг ўзаро алоқадорлигини, муносабатдошлигини кўрсатган. Характер, шароит ва детални бир-биридан ажратиб қараш мантиқдан эмас, ахир характер ҳам, муҳит ҳам осмондан тушган бўлмай, худди шу деталлардан таркиб топган-ку!

Бадий асар деталлари таҳлил этилар экан, уларнинг барчаси ҳақида эмас (бунга имкон ҳам, ҳожат ҳам йўқ), балки энг зарурийлари, салмоқлилари, ёрқинлари устида тўхтаб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Бундай деталларга кўплаб мисол келтириш мумкин: Беликовнинг зонтиги, калиши, қўпол пальтоси, қин-филофлари ва ҳоказо деталларсиз Чехов яратган «Ғилоф бандаси»нинг асл башарасини тасаввур қилиш ҳам, умуман ҳикоянинг ғоясини тушуниш ҳам мумкин эмас; анор деталисиз А. Қаҳҳорнинг «Анор» ҳикоясининг қиммати кескин пасаяр, балки ҳеч қандай қиммати қолмас эди; «Давр менинг тақдиримда» (А. Мухтор) романидаги бир деталсиз (марҳум геолог Мадалининг дафтари-сиз) олимнинг, айниқса, Сўнагулнинг характери жуда бўш, хира, ишонарсиз бўлиб қолар эди. Бир деталь асар сўнггида кескин бурилиш ясаб, бош қаҳрамонларнинг фожиасига сабаб бўлгани (Шекспирнинг «Отелло» трагедиясидаги рўмолча), йирик олим хонадониди катта жанжал, интригаларга сабаб бўлиб, бир қанча кишиларнинг имон-ишончи, виждонини имтиҳон қилиб кўргани (И. Султоновнинг «Имон» драмасидаги ўғирланган қўлёзма) маълум ва ҳоказо.

Тўғри, сўнгги вақтларда адабиётшунослик ва танқидчиликда бадий деталь ва тафсилотларнинг катта ролини кўрсатишга жиддий аҳамият берилмоқдаки, бу қувончли ҳодисадир¹.

Хўш, деталь нима-ю, тафсилот нима?

«Катта Совет Энциклопедияси»да: «Санъатда деталь яхлит нарсанинг, яъни бадий асарнинг майда қисмларидан бири, тафсилот, хусусий...»² дейилган. В. Далнинг «Изоҳли луғат»ида ҳам шунга ўхшаш таъриф бор. Таниқли совет ёзувчиси С. Антонов бу элементга шундай таъриф беради: «Деталь таассуротларнинг тез, занжирли реакцияси ёрдамида бирор нарса ёки ҳодисани автор тасаввурига мос келадиган ҳолда яхлит, тўлиқ ҳис этишга имкон берувчи оригинал, янги бадий тафсилотдир»³. Бу таърифни ҳар жиҳатдан мукамал, тўлиқ деб бўлмаса ҳам, унда ҳар қалай деталнинг муҳим жиҳатига ургу қилинган.

«Деталь» ва «тафсилот» («подробность») терминлари одатда маънодош сўзлар сифатида ишлатилса-да, лекин синчиклаб разм солинса, бу қисмлар орасида маълум фарқ борлигини сезиш қийин эмас.

Деталь одатда йирик планда берилади, у ўқувчини тўхтатиб, унинг эътиборини бир лаҳза муҳим нарсага жалб этади, тасвир объектини бўрттириб кўрсатиб, у ҳақда тез ва аниқ тасаввур ҳосил қилиш имконини беради.

¹ Бадий деталь ва тафсилотларга бағишланган илмий ишлар ичида биринчи навбатда В. М. Шкловский, Е. С. Добин, С. Г. Петров, С. М. Петров, В. В. Кожин, Г. Н. Поспелов, А. Н. Иезуитов, А. Г. Караганов, С. Т. Вайман, З. Паперный, Г. Шкробаларнинг китоб ва монографияларини, ёзувчилардан С. Антонов, Ю. Нагибинларнинг мақолаларини қайд қилиб ўтмоқ лозим. Ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигида И. Султонов, Ҳ. Еқубов, М. Кўшчонов, С. Мамажонов, О. Шарафиддинов, М. Султонова, Н. Владимирова, С. Мирзаевларнинг айрим илмий иш ва мақолаларида бадий деталнинг роли ва аҳамияти ҳақида ҳам гапирилган. Сўнгги вақтларда бу масалага бағишлаб махсус ёзилган ишлардан У. Норматовнинг «Ҳикояда деталь ва тафсилот», М. Исроиловнинг «Драматургияда деталь» мақолаларини кўрсатиб ўтиш мумкин.

² «Большая Советская Энциклопедия», т. 14, стр. 126.

³ С. Антонов, Письма о рассказе, СП, М., 1964, стр. 165.

Тафсилотнинг «доираси» деталникига қараганда кичикроқ, шунинг учун улар, одатда, биргаликда, жамулжам бўлиб таъсир қилади. Тафсилотлардан фойдаланиш авторнинг ниятига, асар ғояси, ҳажмига, композицияси талабларига ва ҳоказоларга боғлиқ. Ёзувчи бирор нарса ёки ҳодиса ҳақида тўлиқ ва мукаммал маълумот беришни мақсад қилиб қўйганда тафсилотларга тез-тез мурожаат қилади. «Ўтган кунлар» романидаги хон ўрдаси тасвирини эслайлик. А. Қодирий ўқувчининг қўлидан етаклаб, уни олдин ўрданинг ташқариси билан батафсил таништиради. Сўнгра ўрданинг ичига олиб киради. Авторнинг тафсилотлардан бу қадар унумли фойдаланганлиги тушунарли: у асарда хонлиқнинг авра-астарини очиб, бутун ярамасликларини ипидан-игнасиғача кўрсатмоқчи, шунинг учун у хонлиқнинг маразлари энг кўп тўпланган жойни — ўрдани батафсил тасвирлаб беради.

Деталлнинг тур ва хиллари кўп. Чунончи, бадий асарда, хусусан, поэзия ва прозада ишлатиладиган деталларни умумий уч турга бўлиш мумкин. Булар: ички деталлар, ташқи деталлар ҳамда нутқ деталларидир. Ички деталлар (кўпроқ ҳаракат, портрет, психологик, қисман ашёвий, пейзаж деталлари) асосан образлар характери яратишда, шунингдек шароитни кўрсатишда муҳим роль ўйнаса, ташқи деталлар (кўпроқ ашёвий, маиший, пейзаж, қисман портрет, иш-ҳаракат деталлари), аввало, давр руҳини беришда, шароитни кўрсатишда, шунингдек характер яратишда жиддий аҳамиятга моликдир. Нутқ деталлари (персонажлар ҳамда автор нутқи) ҳам характер яратишда, ҳам шароитни тасвирлашда бирдек муҳим роль ўйнайди. Драматик асарлардаги деталларни икки гуруҳга — нутқ (сўзли) ва сўзсиз деталларга бўлиш мумкин.

Деталларни бу тарзда ажратиш маълум даражада шартли эканлигини қайд қилиб ўтиш лозим. Негаки, фақатгина бир вазифани бажарувчи «соф» деталь йўқ деса бўлади. Масалан, портрет (айниқса, кийим-кечак) детали айни вақтда ҳам характерни, ҳам шароитни характерлаганидек, пейзаж деталлари персонажлар характери, психологиясини очишда ҳам маълум аҳамият касб этади ва ҳоказо.

Деталь ва тафсилотларнинг бадий асардаги барча хизматларини бирма-бир санаб чиқиш қийин, албатта. Лекин, шундай бўлса ҳам, ана шу қисмлар бажарадиган энг муҳим вазифалар ҳақида гапирса бўлади.

Маълумки, адабиёт образлар орқали иш кўради. Бадий деталь ва тафсилотларнинг энг асосий вазифаси ҳам образ яратишдир. Ёзувчи ҳаётни умуман тасвирламасдан, балки уни муҳим, характерли деталлардан таркиб топган типик картиналарда, лавҳаларда гавдалантиради. «... Алоҳида умумийдир. Умумий фақат алоҳида, алоҳида орқали яшайди. Ҳар қандай алоҳида (у ёки бу тарзда) умумийдир. Ҳар қандай умумий алоҳиданинг бир қисми ёки бир томони ёки моҳиятидир»⁴. Улуғ доҳийнинг машҳур «Фалсафа дафтарлари»даги юқоридаги сўзлар бадий деталь ва тафсилотларга ҳам тўла тааллуқлидир. Умумлаштирувчи образ ва картиналар чизиш, типик характер яратиш, типик шароитни кўрсатиш жараёни, даставвал, индивидуал, айрим, айни вақтда типик, умумлашма деталлар танлашдан бошланади.

Ҳаётни акс эттиришда қўйма тасвирга, пластик гавдалантиришга кўп мурожаат қилинган асарларда, айниқса эпик асарларда, бадий деталнинг хизмати, салмоғи, аҳамияти ниҳоятда катта. Бир мисол: «Хотин уйга кириб кетди. Анчадан кейин дарчадан хира шуъла тушди. Туробжон ҳам кирди. Хотин дарча ёнида, бир тиззасига бошини қўйган, қорамтир кулранг осмонга қараб ўтирар эди. Туробжон тикка туриб

⁴ В. И. Ленин, Асарлар, 38-том, 1962, 387—388-бетлар.

қолди. Токчадаги бешинчи чироғ пихиллаб ёнар, унинг атрофида катта бир парвона айланар эди».

Атоқли ёзувчимиз Абдулла Қаҳҳорнинг машҳур «Анор» ҳикоясидан келтирилган юқоридаги қуйма, пластик тасвирни (шунингдек, А. Қодирий, Ойбек романларини ва ўзбек совет адабиётининг энг яхши эпик асарларини) ўқир эканмиз, унда, характерли деталлар туфайли ҳамма нарса кино лентасидагидек яққол, кетма-кет намоён бўла боради.

Аксинча, деталлар ишлатилмаган, кам ёки муваффақиятсиз ишлатилган ўринларда тасвир ўрини оддий баён, ривоя эгаллайди. Мана, яна бир мисол, бу ҳам А. Қаҳҳор асаридан: «Ҳадемай масъулият ҳиссини ғурур енгди: Бўтабой ҳеч кимни ўзига тенг кўрмайдиган, агар биров бирон нотўғри ҳаракат қилса, бунинг ҳақ эканлигини билиб турса ҳам, обрўни қўлдан бермаслик учун уни оёқ ости қилишга тиришадиган бўлиб қолди. Оқибат правление аъзолари четга чиқиб қола бошлади, бригадирларнинг бригада аъзолари орасида бўлган унча-мунча обрўни ҳам ер билан яксон бўла берди»⁵.

Бу парчани тасвир деб бўлмайди, у оддий, жўн гаплардан иборат баён, қуруқ ривоя. Чунки бунда деталлардан фойдаланилмаган, шунинг учун парча қуруқ, далилсиз, ишонарсиз бўлиб чиққан. (Бу ерда шуни айтиб ўтиш лозимки, баён моҳир адибимиз А. Қаҳҳор асарларида жуда сийрак учрайди, бу нуқсон кўпроқ ёшлар асарларига хосдир).

Бадий асарда инсон характерини яратишда ва шароитни кўрса-тишда деталь ва тафсилотларнинг роли айниқса катта ва салмоқлидир. Ёзувчилар характер яратишда иш-ҳаракат, нутқ, маиший, портрет, пейзаж ва ҳоказо деталлардан унумли фойдаланадилар. Бу деталлар айни вақтда шароитни ҳам характерлашда муҳим роль ўйнайди.

Деталлнинг яна бир катта хизмати шуки, у асарнинг қисқа ва ихчамлигини таъминлайди, ёзувчини баёнчиликдан сақлайди. Моҳир сўз санъаткорлари, одатда, бир деталга айни вақтда икки, уч ва ундан кўпроқ вазифа юклайдилар ва бир ёки бир неча саҳифада берилмоқчи бўлган гапни бир неча муҳим деталь орқали айтадилар.

Бадий деталнинг ролини, аҳамиятини баҳолашда икки нарса ғоят муҳимдир. Биринчидан, деталь асар ғоясини, автор ниятини очишга хизмат қилган тақдирдагина муҳим аҳамият касб этади, иккинчидан, у ҳаққоний бўлиши лозим. Бадий деталнинг роли таҳлил қилинар экан, бу жиҳатларга катта эътибор бериш керак.

⁵ А. Қаҳҳор, Қўшчинор чироқлари, 80-бет.

ШОНАЗАР ШОАБДУРАҲМОНОВ

филология фанлари доктори

ЛЕКСИК ДУБЛЕТЛАР ВА УЛАРНИНГ АДАБИЙ НОРМАСИНИ
БЕЛГИЛАШ

Ҳозирги ўзбек адабий тили ҳар томонлама нормалашди. Биз, асосан, орфографик, грамматик; лексик ва орфоэпик адабий нормага эгамиз. Айниқса, грамматик формалар таянч шевалар асосида норма сифатида мустаҳкамланган. Лекин орфография ва орфоэпиянинг баъзи масалалари, шунингдек, лексикада бир қисм сўзлар ўзбек тилида ўзининг адабий нормасини топганича йўқ. Ўзбек тили лексикасини мукаммал ўрганилмагани ҳозирги замон ўзбек адабий тилида бир қатор сўзларни адабий ёки диалектал деб ажратишга, адабий тил лексикаси билан диалектал лексикани маълум даражада аниқ фарқлашга имконият бермаяпти. Бу ҳол, айниқса, фонетик ва лексик мос сўзларнинг адабий тилда норма сифатида ишлатилаётганида яққол кўринмоқда. Масалан, ад. орф.* шалақ ~ шалоқ (Фарғ. шалағ ~ Тошк. шалоғ), ад. орф. давра ~ довра (Фарғ. дэврэ ~ Тошк. дэврэ), ад. орф. авж ~ овж (Фарғ. әвдәж ~ Тошк. эвдәж), ад. орф. шувоқ ~ сувоқ (Фарғ. шувақ ~ Тошк. сувәғ), ад. орф. супурги ~ шипирги (Тошк. сулғргъ ~ Фарғ. шлғргъ) ва ш. к.

Ўзбек шеваларида учрайдиган лексик мосликларнинг асосий қисмида доминант аниқланган, адабий тилга норма сифатида кириб, мустаҳкам ўрин олган ва барча ўзбек коллективига тушунарли бўлиб, уларнинг ўзаро муносабатларида актив қўлланувчи сўзларга айланган: пархиш (диалект. парғам), сабзи (диалект. гөшир), жинчиروق (диалект. мълмълэй ~ пълсўз), ёлғончи (диалект. лоппъ), бўғот (диалект. қыршав), куёв (диалект. дамат//дәмәд), райхон (диалект. нэзвэй), почча (диалект. пәчә ~ джездә//йазна), сада (диалект. гуд-тум), беқасам (диалект. алча ~ адрәс), текис (диалект. сәфга), чумчуқ (диалект. сечә), болта (диалект. табар) (тавар), ўрик (диалект. зардали) (зардәл), чақолоқ (диалект. бுவәк), тўгон (диалект. олғш ~ дарғат), тухум (диалект. мэйәк ~ йимиртә), хурмача (диалект. чәпйә), сўта (диалект. мәрдәк ~ бо: рдақ), мусича (диалект. мөсәлчә ~ қумры), қаламча (диалект. чәкәлдәк ~ нәлчә) (ләнчә), читтак (диалект. джәнқарчә ~ читлық), арғимчоқ (диалект. хәйүнчәк) (хәлгәнчәк ~ сарынджак), ўргумчак (диалект. өрмәнчәк) (эргәмчи ~ тартанак) (тартәнәк), жиблажибон (диалект. чахчә ~ самәнәк), хўтик (диалект. курра), ялпиз (диалект. хулвә), (хулбуй) (гулбуй ~ пьдъна), қовоқ (диалект. кәдә), паншаха (диалект. бешләк ~ чәршәха), тегирмон (диалект. хараз ~ әсгәй), обрез

* Шартли қисқартмалар: ад. орф. — адабий орфографик, Анд. — Андижон шевасида, диалект. — диалектал сўз, Тошк. — Тошкент шевасида, Фарғ. — Фарғона шевасида.

(диалект. *хенъй* $\approx$ *ташнава* $\approx$ *тошшы* $\approx$ *овруз*) (абруз), **оғиз** (диалект. *үвүз* $\approx$ *пәллә* (фалла), **елик** (диалект. *йенгычә*) (йнгсә) (джангса $\approx$ *остынча*), **чумоли** (диалект. *чумелък* $\approx$ *морча* $\approx$ *қарынджа*), **чакич** (диалект. *нәнпар*) (нәмпар), **ровач** (диалект. *чүкръ*), **мастава** (диалект. *хүрдъ*), **жимжилак** (диалект. *ълъчә*) (лъльча $\approx$ чънәчақ), **олча** (диалект. *чийә*), **қулақ** (диалект. *боғат*) (боғма), **бузоқ** (диалект. *гүсала* $\approx$ *әджәк*), **поя** (диалект. *вәрдък*), **оқ жўхори** (диалект. *қўқән-джўхоръ* $\approx$ *оқджугаръ*) (оқджугеръ) (джүгәри $\approx$ джүйән // джувән), **хонтахта** (диалект. *пешхән*), **аёқ** (диалект. *пүт*), **аймоқи** (диалект. *қайрақъ*), **ҳокандоз** (диалект. *өлав күрәк*), **говмичча** (диалект. *йәнәлавүч*), **томизғи** (диалект. *қўр* $\approx$ *ахлғ*), **ҳуснбузар** (диалект. *буджәмә*), **улоқ** (диалект. *көпкәри* $\approx$ *қувәр*).

Бир қатор сўзлар борки, ҳали улардан адабий вариант ажраб чиқмаган ва уларни диалектал вариантга нисбатан зид қўйиб бўлмайди. Бундай сўзлар адабий асарларда ҳам бир маънода икки хил шаклда қўлланиб келмоқда. Шунингдек, уларда стилистик фарқ ҳам сезилмайди.

Масалан, ад. орф. **қалампир** $\approx$ **гармдори** (диалект. *гәрәмдәръ* $\sim$ *қалампур*) (қалампър $\approx$ бурч*), ад. орф. **довучча** $\approx$ **ғура** (диалект. *дәвуччә* $\approx$ *ғора*), ад. орф. **ўғир** $\approx$ **кели** (диалект. *ўғър* $\approx$ *келъ* $\approx$ *со:қы**), ад. орф. **шаршарак** $\approx$ **шовва** (диалект. *шәршәрәй* $\approx$ *шөввә* $\approx$ *шөлдөрә-м** $\approx$ *шәрлавук** $\approx$ *шарыллак**), ад. орф. **гўшанга** $\approx$ **чимилдиқ** (диалект. *гўшәнгге*) (гәшәйәнә $\approx$ чъмъллъқ) (чъмълдлъқ); **Нега кечи-киб келдинг** **Адолат?** **Мен сени гўшангада** **ўтирибдимикан депман** (И. Раҳим). **Оллоқ чимилдиқ** **ичидан узун зарбоф тўнни ёпиниб, куёв чиқди** (Ойбек), ад. орф. **духоба** $\approx$ **бахмал** $\approx$ **барқит** (диалект. *дух* эбә* $\approx$ *бахмал* $\approx$ *бәрқәт*): **Унинг кетидан бири кук духоба, иккинчиси зангори духоба** **паранжи ёпинган қўш хотин...** **чиқишди** (Ойбек)... **қора бахмал** **бир рўйта кўрсатди** (А. Қаҳҳор). **Худди анақа мошранг бархитга** **ўхшайди, а?** (Ҳ. Назир). ад. орф. **ҳакка** $\approx$ **зағизғон** (диалект. *зәғғзғән* $\approx$ *ҳәккә* $\approx$ *алашақшаққа*) (алашақшақ). ад. орф. **арқон** $\approx$ **арғамчи** (диалект. *эрқән*) (арғамчән) (арғамч $\sim$ йип): **Йулчи...** **икки қулоқ арқонни** **белбоғ устидан бойлаб** (Ойбек). **Узун-узун арғамчи** **ерда ётса майлими?** (Ҳамза). ад. орф. **ниначи** $\approx$ **сўзанақ** (диалект. *нәнәчә*) (иннәчи $\approx$ сәзнәк $\approx$ тәмәнчи). ад. орф. **чопон** $\approx$ **тўн** (диалект. *чәпән*) (чапән) (чапан $\approx$ тон) (дон). ад. орф. **чачвон** $\approx$ **чиммат** (диалект. *чәчвән*) (чашпан) ($\approx$ чъммәт): ... **шу ердаёқ чачвонини тутди, „хайр“ деб югура кетди** (Ойбек). **Баҳри чимматини** **кўтарди-да, калласи катта, сероқол кўк кўз чолнинг девордаги суратига қараганича ағрайиб қолди** (Ҳ. Ғулом). ад. орф. **кигиз** $\approx$ **наमत** (диалект. *кэйғз*) (кёғғз) (кййғз $\approx$ нәмәт). ад. орф. **сандал** $\approx$ **танча** (диалект. *тәнчә* $\approx$ *сәндәл*) **Ёрмат севинганидан кафтини ишқалаб кулиб танчадан** **бир оз нарида чўкка тушди** (Ойбек). **Чироқни тўнтариқлик сопол товоқ-чага қўйиб, ўзи сандалга ўтирди** (М. Исмоилий). ад. орф. **эртак** $\approx$ **чўпчак** (диалект. *эртәк*) (эртәй $\approx$ чўпчай $\approx$ матал). ад. орф. **нарвон** $\approx$ **шоти** (диалект. *нәрвән* $\approx$ *нөрвән*) (нарван $\approx$ шатъ $\approx$ зәнғғи). ад. орф. **зирақ** $\approx$ **исирға** (диалект. *зәрәй* $\approx$ *зәрға*). ад. орф. **ястиқ** $\approx$ **болиш** (диалект. *йәстүғ* $\approx$ *бәлғи*): ... **боши шундай оғир эдики, яна ястүққа қўйди** (А. Қаҳҳор). **Гузарда сўрига гилам солиб пар болишга ёнбошлаб ўтирган** **Бозоров кампирга гап ташлади** (И. Раҳим). ад. орф. **бар** $\approx$ **печ** (диалект. *бәр* $\approx$ *пәч*: *тондъ* (чәпәннъ)

* билан кўрсатилган сўзлар адабий тилга кирмай, ўша маънода айрим лаҳжаларда диалектал форма сифатида сақланган.

печъ (бэръ). ад. орф. *беда-йўнғичқа* (диалект. *бедаъ йонғьчка*):... *отларини огилга боғладилар... олдиларига кук беда солдилар* (М. Исмоилий). *Икки ариқ буйидаги салқин жойларга, дарахт тагларига қовунлар туширилган... атрофларига кук йўнғичқадан чамбарак қилинган* (И. Раҳим). ад. орф. *ишкомъ валиш* (диалект. *ышкэмъ вэлъш/вэйъш*): *Хомток қилинган ишкомда ҳусайни узумлар олтиндек товланмоқда* (И. Раҳим). *Ҳаётхон бечора ип эшиб марваридларини теришга ўтирди. Жўраношша бўлса валишга кириб кетди* (М. Исмоилий). ад. орф. *читтакъ э жинқарча* (диалект. *чъттэйъ э джънқарча эчитлъкъ*): *Ҳеч ким қушларнинг ичида энг кўримсиз, беқарори читтакнинг бу қилиғи тўғрисида аниқ бир нарсга деёлмади* (А. Қаҳҳор). *Бу осмон йиқилса, кўтариб қоламан деб оёғини баланда қилиб ётадиган жинқарча* (И. Раҳим). ад. орф. *тоқиъ э васса* (диалект. *тәқъъ э вәссә*). ад. орф. *яшилъ кук* (диалект. *кукъ э йәшгъл*). ад. орф. *бўғозъ э иккиқат* (диалект. *боғъзъ э ыккықәт*). ад. орф. *якондозъ э кўрпача* (диалект. *йәкәндәзъ э кўрпәчә*). ад. орф. *пақиръ э челақ* (диалект. *пәқъръ э челәйъ э сатъл*).

Бундай дублетларнинг бўлиши ўзбек адабий тили лексик нормаларини белгилаш, икки тилли ва изоҳли лугатларга сўз танлаш ишини қийинлаштиради. Шунинг учун адабий тилда учраб турадиган шеваларга хос дублетлардан бирини „диалектдан ташқари“ адабий тил нормаси даражасига кўтариш керак бўлади. Адабий тил лексик нормаси учун сўз танланганда унинг территориал тарқалиши жиҳатидан энг мақбулини олиш мақсадга мувофиқдир, Бундай дублет сўзлардан бирини ягона адабий тил нормаси даражасига кўтариш, уни қашшоқлаштирмайди, балки адабий тилнинг лексик нормасида бирлик бўлишини таъминлайди. Ўзбек адабий тилининг ягона, стабил лексик нормаларини белгилашда маълум даражада қийинчиликларга дуч келишимизга қарамай, бу дублет вариантларни нормалаштириш устида мунтазам иш олиб боришимиз зарур.

Шуни ҳам айтиш керакки, мактаб, матбуот ва радио орқали адабий тил шеваларга ўзининг баракали прогрессив таъсирини ўтказиб, лексик дублетлардан бирини қисиб чиқармоқда ёки стилистик аҳамиятли дублетларга айлантирмоқда.

Фонетик ва морфологик дублетларни нормалаштириш учун сиёсий, иқтисодий-маданий марказ бўлган шаҳар шевалари — таянч шевалар ҳисобига олиниши керак. Бу фонетик мос сўзларни бирлаштириш, уларнинг орфографиясини тезда стабиллаштириш имкониятини беради.

Лексик мосликлардан адабий тилга норма белгилашда эса, марказий шаҳар шеваларга суяниш билан бирга, у сўзнинг территориал тарқалишини ҳам ҳисобга олиш керак. Бу нормалаштирилган сўзнинг ўзбек коллективига сингиб кетишини тезлаштиради.

Шуни ҳам айтиш керакки, у ёки бу сўзнинг адабий тил нормаси бўлишида фақат таянч шевалар мезон бўла олмайди, чунки адабий тилнинг лексик жиҳатдан ривожда бошқа ўзбек шевалари ҳам маълум даражада иштирок этган. Шунинг учун лексик норма белгилашда бошқа шеваларда учрайдиган прогрессив вариантларни ҳам ҳисобга олиниши керак. Лекин бу шевачиликка олиб келмаслиги, аксинча адабий тилни шеваларда учрайдиган прогрессив вариантлар билан онгли равишда бойитишни кўзда тутиши керак.

Бу принцип айни вақтда шеваларда учрайдиган семантик дублетлар учун ҳам тааллуқлидир. Маълумки, айрим сўзлар биргина маъноси билан адабий тилга кирган бўлиб, қолган маънолари диалекталдир. Шунингдек, бирор сўз адабий тилдаги бошқа сўз маъносига мос келиб,

у сўзга нисбатан диалектал ҳисобланса, бошқа маънода адабий тилга кириб, норма ҳисобланиши ҳам мумкин.

Масалан, Хоразм шеваларида учрайдиган *бурч* (мурч), *қумри* сўзлари адабий норма *қалампир*, *мусичага* нисбатан диалектал ҳисобланса, қалампирнинг ва қушнинг бир тури сифатида адабий тилда норма ҳамдир.

Шунингдек, *шоти* арава қисми маъносида адабий тилда норма ҳисобланса, Фарғона шеваларида *нарвон* маъносида диалектал формадир ва ш. к. Бундай сўзларнинг адабий тилдагидан бошқа маънолари тор диалектал хусусият ҳисобланади ва адабий норма даражасига кўтарилмайди.

Бундан ташқари, ўзбек шеваларида бирор ишлаб чиқариш тармоғига хос (пахтачилик, чорвачилик ва ш. к.) кўплаб сўзлар учраши мумкин. Шунингдек, ўзбек диалектларида бирор шевага хос, лекин бошқа шевалар ва адабий тилда дублети йўқ сўзлар ҳам мавжуд. Масалан, Фарғ. *зәрбәк*, Фарғ. Анд. *эрч** ва ш. к. Бундай сўзларни лексик норма сифатида адабий тилга мутлақо киритиш керак.

* Адабий дублети йўқ бўлган бу сўзлар атоқли ёзувчиларимиз асарларида кўрина бошладики, бу шубҳасиз адабий тилни бойитишдаги уларнинг ҳиссаси ҳисобланади: *Саидий ҳовлининг саҳнига бурилди, димоғига з и р б а к ҳиди келди* (А. Қаҳҳор, Сароб, 108-бет). *Дўстлар бир оз сўлган бананларнинг олтинсимон пўстларини а р ч и б нон билан ея бошладилар* (Ойбек, Нур қидириб, 25-бет).

С. АКОБИРОВ

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИДА ФРАЗЕОЛОГИЯ

Бу масала турли аспектда қўйилиши мумкин. Чунончи: 1) «Луғат» да фразеологик бирликлар қандай шаклда берилиши керак? 2) «Луғат»да фразеологик бирликлар қандай жойлаштирилиши (қайси компонент мақоласида берилиши) керак? 3) Луғат мақоласи ичида фразеологик бирлик қандай жойлаштирилиши керак? 4) «Луғат»да фразеологик бирликлар қандай ҳолларда ва қай тартибда изоҳланиши керак? 5) Изоҳли луғатда фразеологик бирликларга берилган маъноларни ва уларнинг шу маъноларда қўлланилишини тасдиқлаш ва кўрсатиш учун далиллар (мисол ва цитаталар) келтириш қанчалик зарур? 6) «Луғат»да фразеологик бирликларнинг грамматик ва стилистик характеристикаси ва бошқалар.

Бу масалаларнинг ҳар бири алоҳида текширишни ва кенг муҳокама асосида ҳал этишни талаб қилади. Бу кичик мақолада, асосан, биринчи уч масала устида тўхтаб ўтамиз.

Фразеологик бирликларни «Луғат»да қандай шаклда берилиши нуқтан назардан қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

1. Ҳамма вақт бир шаклда ишлатиладиган бирликлар. Чунончи: **бош оғриғи, кўрга ҳасса, дард устига чипқон, айтмаган жойга йўнмаган таёқ** ва ҳ. к.

2. Компонентлари парадигматик ўзгара оладиган бирликлар: **миси чиқди, пачаваси чиқди, чиппакка чиқди, кўзи тинди, боши айланди** ва ҳ. к.

3. Компонентларидан бири синонимлар билан алмаштирилиши мумкин бўлган ва бунда фразеологик синонимия ҳосил қиладиган бирликлар: **анқонинг уруғи=анқонинг тухуми; эти жимирлашди=бадани жимирлашди; ачиб ётибди=бижиб ётибди=ачиб-бижиб ётибди** ва ҳ. к.

4. Компонентлари ўрин алмашина оладиган ва бунда фразеологик синонимия ҳосил қиладиган бирликлар: **қўли очик=очиқ қўл; кўнгли очик=очиқ кўнгли; кўнгли оқ=оқ кўнгли** ва ҳ. к. Бундай конструкцияларнинг ҳаммаси ҳам компонентларнинг ўрин алмашинувиға йўл қўявермайди. Масалан: **ичи қора, кўнгли ярим** таркибидаги компонентлар **қора ич, ярим кўнгли** шаклида синонимик бирлик ҳосил қилмайди.

5. Тўлиқ ва қисқа шаклда ишлатиладиган (факультатив қисми тушириб қолдирилгани билан маъноси ўзгармайдиган) синонимик бирликлар: **бири боғдан келса, бири тоғдан келади=бири боғдан, бири тоғдан** ва ҳ. к.

6. Булардан ташқари тузилиши ёки состави жиҳатдан фарқли, аммо семантик жиҳатдан тенг бирликларни (**анқонинг уруғи, анқонинг тухуми=анқога шапе; ипидан игнасиғача=миридан сиригача** ва ҳ. к.) ва, шунингдек, фразеологик бирликларнинг фонетик, грамматик, диалектал ва бошқа вариантларини (**кўзи ёриди=кўзи ёришди; ичи ачиди=**

ичи ачишди ва ҳ. к.) ҳам «Луғат»да қандай шаклда берилиши нуқтаи назаридан алоҳида кўриб ўтиш мумкин.

Биринчи турдаги бирликлар баъзан ўзгарган кўринишларда учраши ҳам мумкин. Чунончи, **андишанинг оти кўрқоқ** шаклидаги машҳур фразеологизмни адибларимиздан бири «**Ким андиша билан иш қилса, унинг оти кўрқоқ**» тарзида ишлатган. «**Ёш ҳам қайтиб қолди, умр ҳам ўтиб борапти, бир оёғим гўрга яқин**». (Ш. Рашидов, Бўрондан кучли) мисолида эса, машҳур фразеологик бирлик (**бир оёғи тўрда (ёки ерда), бир оёғи гўрда**) персонаж тилида ўзига хос бир шакл касб этган.

Равшанки, бундай вариантларнинг ҳаммаси ҳам фразеологик бирлиكنинг традицион шаклига тенглашиб, адабий тилда норма сифатида ўзлашиб кетавермайди. Шу билан бирга, ўзгартирилган вариантларнинг маъноси ҳамма вақт бирлиكنинг традицион шакли маъносидан англашилиб туради. Шу сабабли, «Луғат»да фразеологик бирликларнинг традицион шаклинингга ҳисобга олиш kifоя, деб ўйлаймиз. Фразеологик бирликларнинг традицион шакллари билангина чекланиш яна шунинг учун ҳам зарурки, бу, биринчидан, луғатнинг нормативлигини таъминласа, иккинчидан, унинг ўринсиз кенгайиб кетишига йўл қўймайди. Фикримизнинг далили учун биргина мисол келтириш kifоя. Ш. Раҳматуллаевнинг «Ўзбек тилининг қисқача фразеологик луғати»да¹ **тирноқ орасидан кир изламоқ** қайд этилгани ҳолда, **тирноқ остидан кир изламоқ**, **тирноқ орасидан кир қидирмоқ**, **тирноқ тагидан кир қидирмоқ**, **тирноқ орасидан кир қовламоқ**, **тирноқдан кир изламоқ**, **тирноғидан кир изламоқ** шакллари ҳам берилган ва тегишли манбалардан олинган қитталар билан тасдиқланган. Луғатнинг манбалари ва картотекаси янада кенгайтирилса, шу бирлик таркибидаги **қидирмоқ** — **изламоқ** — **ахтармоқ** — **ковламоқ**; **остидан** — **тагидан** — **орасидан** элементларининг турлича комбинациясидан ясалган бошқа вариантлар ҳам топилиши мумкин. Ўйлаймизки, луғатнинг қиймати унда шундай вариантларнинг оз ёки кўп қайд этилганлиги билан эмас, балки ҳар бир бирлиكنинг норматив шакли тўғри танланганлиги ва тўғри тавсифлаб берилганлиги билан ўлчанади.

Шунинг учун ҳам, традицион шаклга эга бўлган бирликлар «Луғат»да ўз шаклида берилгани маъқул. Чунончи, **тирноқ орасидан кир изламоқ** ва унинг учратилиши мумкин бўлган вариантларидан «Луғат»га фақат биринчиси киритилса, kifоя.

Компонентларидан бири синонимлар билан алмашина оладиган бирликларни танлашда ҳам, аввало, уларнинг адабий тил нормалари нуқтаи назаридан энг мувофиқ, стилистик жиҳатдан нейтрал кўринишини ҳисобга олиш, сўнгра, зарур бўлса, бошқаларини келтириш мақсадга мувофиқдир. Чунончи, **тирноқ орасидан кир изламоқ** ва **тирноқ орасидан кир қидирмоқ** маъно жиҳатидан тенг ҳуқуқли бирликлардир. «Луғат»да буларнинг ҳар иккаласини ҳам ҳисобга олиш, лекин бир марта изоҳлаш учун қуйидаги лексикографик усул тавсия этилади: **тирноқ орасидан кир изламоқ (ёки қидирмоқ)** — изоҳ ва мисоллар...

Бундай ҳолларда параллел бирликларнинг энг мувофиқ шакли биринчи ўринда, бошқа шакллари иккинчи ўринда берилиши керак. Масалан, **Анқо** мақоласидаги бирликларнинг тартиби (♦ **Аноқонинг уруғи (ёки тухуми)**) — сира топилмайдиган ёки жуда кам учрайдиган нарсга ҳақида; **Анқога шапе кам қўл айн. анқонинг уруғи**) биринчи ўриндаги бирлик (**анқонинг уруғи**) иккинчи ўриндаги бирликка (**анқонинг тухуми**) нисбатан мувофиқ кўрилиши кераклигига ишорадир.

¹ Ш. Раҳматуллаев, Ўзбек тилининг қисқача фразеологик луғати, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1964.

Учинчи ўриндаги бирлик (**анқога шапе**) ёнига қўйилган белгилар бу бирлиkning маъно жиҳатидан юқоридагиларга тенглигини, аммо кам қўлланилишини кўрсатади.

Бу усул компонентларидан бири синоним билан алмаштирилиши мумкин бўлган ҳамма бирликлар учун тааллуқдир. Лекин бу усулдан **ваъда бермоқ** — **ваъда қилмоқ**; **жавоб бермоқ** — **жавоб қилмоқ** — **жавоб қайтармоқ** сингари бирликлар учун фойдаланиш тўғри бўлмайди. Чунки, биринчидан, уларнинг алмашинувчи компонентлари бир-бирининг синоними эмас, иккинчидан, бу бирликлар маъно жиҳатидан тенг эмас. Дарҳақиқат, **ваъда бермоқ** бир маънога эга, **ваъда қилмоқ** эса, икки маънога эга. Булар фақат бир маънода бир-бирининг синоними-дир. Демак, буларни **ваъда бермоқ** (ёки **қилмоқ**) тарзида бирлаштириб бўлмайди. Бу турдаги синонимик бирликлар учун қуйидаги лексико-график усул тавсия этилади.

Ваъда... Ваъда бермоқ айн. ваъда қилмоқ 1. **Ваъда қилмоқ** — 1) бирор ишни, вазифани адо этиш ҳақида мажбурият олмоқ, сўз бермоқ (мас., *Бугун келаман, деб ваъда қилди*); 2) бирор нарса бериш ҳақида мажбурият олмоқ, сўз бермоқ (мас., *иш ваъда қилди, пул ваъда қилди* ва ҳ. к.).

Умуман, ҳар қандай параллел фразеологик бирликларнинг «Луғат» га киритиладиган шаклини танлашда, аввало, нормативлик талабини ва «Луғат»нинг ҳажмидан рационал фойдаланиш йўллари кўзда тутиш керак. Чунинчи, 4-турдаги параллел бирликларнинг ҳар иккала шакли тенг маъноли бўлса, улар ҳам бир ерда берилиб, бир марта изоҳланади. Бунда ҳам бирлиkning кенг қўлланиладиган, адабий тил нормалари нуқтаи назаридан энг мувофиқ; стилистик жиҳатдан нейтрал шакли олдин, бошқа шакллари кейин берилиши керак. Бу қоида тенг маъноли мустақил фразеологик синонимлар учун ҳам тааллуқдир. Масалан:

КўРМОҚ...Елкамнинг чуқури кўрсин ёки елкамнинг чуқури ҳам кўрмасин (изоҳ ва мисоллар).

Тўлиқ ва қисқа шаклга эга бўлган тенг маъноли бирликларни ҳам бир марта бериб, бир марта изоҳлаш учун уларнинг факультатив қисмини қавс ичига олиш тавсия этилади: **бири боғдан (келса), бири тоғдан (келади)...**

Бу қоида синонимик вариантлар учун ҳам қўллаш мумкин. Масалан, **Ичи ачи(ш)ди... Жони ачи(ш)ди... Шарт(та) гапирмоқ, ёғ тушса, ялагу(н)дай** ва ҳ. к.

Табиий, параллел фразеологик бирликларнинг стилистик бўёқли шакллари норматив шакли билан бирлаштириб бўлмайди. Улар зарур бўлса, тегишли стилистик белги билан норматив шаклига ҳавола тарзида берилиши мумкин. Масалан:

ЁВ... Ёв йўқ дема, дўппи остида (изоҳ ва мисоллар)... **Ёв йўқ дема бўрк остида; диал., айн. ёв йўқ дема, дўппи остида.**

Ўзбек тилининг изоҳли луғатини тузишда энг қийин муаммолардан бири компонентлари парадигматик ўзгара оладиган бирликларнинг луғат шаклини танлашдир. Булар асосан **от+фёъл** бирикмасидан иборат бўлиб, қуйидаги турларга ажратилиши мумкин:

1. Тўлиқ парадигмага эга бўлган **от+ўтимли фёъл** шаклидаги конструкциялар: **қўл қўймоқ, тил тегизмоқ, кўз юймоқ** ва ш. к.

2. Тўлиқ парадигмага эга бўлган **от+ўтимсиз фёъл** шаклидаги конструкциялар: **кўзи тинди, боши айланди, эти жимирлашди** ва ш. к.

3. Тўлиқ парадигмага эга бўлмаган **от+фёъл** шаклидаги конструкциялар: **ачиб ётибди, айил ботди, ажал тортди** ва ш. к.

Биринчи турдаги бирликларнинг парадигматик ўзгаришларида **от**

компоненти бир шаклда қолаверади, феъл компоненти тусланади: **қўл қўйдим, қўл қўйдинг, қўл қўйди** ва ҳ. к.

Иккинчи турдаги бирликларнинг парадигматик ўзгаришларида эса, аксинча, феъл компоненти бир шаклда қолади, от компоненти эса, тегишли эгалик аффикси олиб ўзгаради: **кўзим тинди, кўзинг тинди, кўзи тинди** ва ш. к.

Учинчи турдаги бирликлар фақат бир шахс формасида, кўпинча учинчи шахс формасида қўлланилади: **айил ботди, ачиб ётибди, ажал тортиди** ва ш. к.

Булардан ташқари фақат бўлишсиз формада (**назари илмади, писанд қилмади, гал бермади** ва ш. к.) ёки фақат равишдош формасида (**жон ҳовучлаб, кўзга ургандай**) ишлатиладиган бирликлар ҳам алоҳида ўрин тутлади.

Ўзбек тилининг луғатларини тузишда бу ҳодисаларни ҳисобга олмаслик қўпол хато, чалкашлик ва англашилмовчиликларга сабаб бўлиши мумкин. Сўзимизнинг далили учун Ш. Раҳматуллаевнинг фразеологик луғатидан бир неча мисол келтирамиз.

От + ўтимсиз феъл шаклидаги конструкциялар мазкур луғатда гоҳ **-моқ** шаклида берилиб, учинчи шахс формасида изоҳланади (мас., **Кўнгилга тегмоқ** 1. ёқмай қолмоқ (овқат); организм қабул қилмай қўйди; 2. ёқтирмаслик ҳисси уйғонди), гоҳ учинчи шахс формасида берилиб, **-моқ** ёки **-маслик** шаклида изоҳланади (мас., **жон кирди, тиши ўтмайди**), гоҳ **-маслик** шаклида берилиб, **-моқ** ёки учинчи шахс формасида изоҳланади (мас., **кўз очирмаслик** ва ҳ. к.). Бунинг натижасида ё фразеологик бирликнинг шакли билан унга берилган изоҳ шакли ўртасида грамматик мослашув бузилади (мас., **Бети чидайди** — номус қилмаслик, уялмаслик, андиша қилмаслик), ёки ўтимсиз фразеологик бирлик ўтимли бирликка айлантириб юборилади (мас., **Жон кирди** 1. тетиклашмоқ, жонлилашмоқ; 2. жонланмоқ, ниманидир гўё тирик жонга айлантирмоқ (?); 3. ҳаётга қайтмоқ, тиришмоқ; 4. аввалги нормал фаолиятига қайтмоқ).

Бундай ҳолларга йўл қўймаслик учун фақат **от + ўтимли феъл** шаклидаги конструкцияларининга **-моқ** шаклида бериб, **-моқ** шаклида изоҳлаш, **от + ўтимсиз феъл** шаклидаги конструкцияларни эса, изоҳ учун энг қулай шахс формасида бериб, шу формада изоҳлаш (мас., **айил ботди** — қаттиқ тегди), маълум бир шахс ёки равиш формасида ёки бўлишсиз формада ишлатиладиган **от + феъл** шаклидаги конструкцияларни (**ажал тортиди, жон ҳовучлаб, гал бермай, писанд қилмайди, назари илмайди, тўпига келтирмайди** ва ҳ. к.) эса, шу формада бериб, шу формада изоҳлаш мақсадга мувофиқдир.

Туркий тилларнинг луғатларида, хусусан ўзбек тили луғатларида фразеологик бирликларни жойлаштиришда ҳам мустаҳкам традиция ҳали яратилганича йўқ. Умуман луғатчиликда фразеологик бирликларни жойлаштиришнинг бир неча усули маълум. Масалан, бирликларни биринчи лексик маъноли компонент мақоласида жойлаштириш, бирликнинг маъносини белгиловчи сўз мақоласида жойлаштириш, алфавит тартибда жойлаштириш, от мақоласида жойлаштириш, феъл мақоласида жойлаштириш ва ҳ. к. Ўзбек тилининг луғатларида бу усулларнинг ҳаммасини учратиш мумкин.

Луғатда фразеологик бирликларни жойлаштириш усулларини танлашда исталган бирлиكنи луғатдан топиш осон бўлишини, фразеологик бирлик луғатда мумкин қадар қайтарилмаслигини ва у бош сўз маъносини очиш нуқтаи назаридан энг мувофиқ компонент мақоласида жойлаштирилишини кўзда тутиш лозим.

Бу талабларда маълум даражада қарама-қаршиликлар бор. Дар-

ҳақиқат, луғатдан фойдаланишни осонлаштириш нуқтаи назаридан, фразеологик бирликнинг биринчи маъноли компонент мақоласида берилгани маъқулроқ. Лекин бу қоидага формал амал қилинса, учинчи талаб қондирилмаслиги мумкин. Шу сабабли «Луғат»да фразеологик бирликларни биринчи маъноли компонент мақоласида жойлаштириш асосий қоида сифатида қабул қилингани ҳолда, ундан қуйидаги ҳолларда чекинишга тўғри келади: а) агар бирликнинг маъносини белгилашда биринчи компонент ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлмаса (мас., **бошим кал, кўнглим нозик** — бош мақоласида эмас, **кўнгил** мақоласида берилгани маъқулроқ); б) агар компонентлардан бири шу бирликдан ташқари қўлланилмаса (мас., **чиллаки чиллакини кўриб чумак уради** — **чиллаки** мақоласида эмас, **чумак** мақоласида берилади); в) агар иккинчи компонент бошқа сўзлар билан қўшилиб қатор ўхшаш бирликлар ҳосил қилса. Бу ҳол, асосан, **от+фёъл** шаклидаги бирликларга хосдир. Масалан, **қилмоқ** фёъли жуда кўп отлар билан қўшилиб, қўшма фёъл ясайди. Уларнинг ҳаммасини от компонентларнинг мақолаларида қайтаргандан кўра, фёъл компонент мақоласида қуйидагича бериш маъқулроқ:

ҚИЛМОҚ 1. ...

Баъзи отлар билан қўшма фёъл ясайди: **эълон қилмоқ, исбот қилмоқ, исроф қилмоқ** ва ҳ. к.

«Луғат»да фразеологик бирликларнинг қайтирилишига келсак, бу ҳол луғатнинг ҳажмидан рационал фойдаланиш нуқтаи назаридангина эмас, балки луғатнинг сифати нуқтаи назаридан ҳам салбий ҳолдир. Чунки фразеологик бирликларнинг луғатда бир неча жойда изоҳ билан берилишига йўл қўйилса, турли авторлар бир бирликнинг ўзини турлича талқин этиши, шу билан луғатда турли чалкашликлар майдонга келиши мумкин. Бунга «Ўзбекча-русча луғат»дан (М., 1959) анчагина мисол келтириш мумкин.

Шуни ҳам айтиш керакки, фразеологик бирлик таркибида сўз қанча кўп бўлса бирликнинг қайтарилиши хавф шунча кўп бўлади².

Луғатда фразеологик бирликни изоҳ билан бир марта бериш асосий қоида қилиб олинган. Лекин бир ерда изоҳ билан берилган бирлик, зарур ўринларда, иллюстратив мисол сифатида ёки шу бирлик изоҳланган мақолага ҳавола тарзида қайтарилиши мумкин.

Ниҳоят, фразеологик бирликларни луғат мақоласи ичида жойлаштиришда ҳам маълум изчиллик бўлиши керак. Ҳозиргача тузилган ва ҳозирда тузилаётган туркий тиллар луғатларида ва ўзбек тилининг мавжуд луғатларида бу масалада бирлик йўқ. Масалан, 1941 йилда нашр этилган «Ўзбекча-русча луғат»да фразеологик бирликлар бош сўзларнинг ҳамма маънолари изоҳидан кейин берилган. Қозоқ тилининг икки томлик изоҳли луғатида (Олмаота, 1959—1961) ҳам худди шундай қилинган. Татар ва бошқирд тилларининг тузилаётган изоҳли луғатларида ҳам шу йўлни тутуш тавсия этилган³.

Проф К. К. Юдахиннинг «Қирғизча-русча луғати»да (М., 1965) бутунлай бошқа йўл тутилган. Бу луғатнинг «О построении словаря» номли кириш мақоласида (12-бет) бу ҳақда қуйидагиларни ўқиймиз: «Иллюстратив мисоллар, барқарор бирикмалар, мақол ва маталлар бош сўзнинг бир неча маъносига оид бўлса, шу маъно ичида берилади. Бош сўзнинг бир неча маъносига оид мисол ва бириклар шу маъно-

² Бу ҳақда А. М. Бабкиннинг «Лексикографическая разработка русской фразеологии» номли китобчасида (М.—Л., 1964, стр. 10—11) қизиқ фактлар келтирилган.

³ Каранг: Ф. С. Фасеев, Вопросы татарской лексикографии. «Тезисы докладов», Баку, 1956, стр. 4; «Инструкция толкового словаря башкирского языка», Уфа, 1962, стр. 12.

лардан кейин жойлаштирилади. Бош сўзнинг ҳеч бир маъносига тўғри келмайдиган мисол ва бирликлар ва идиомалар ромб белгисидан кейин бериллади.

Москвада 1959 йили нашр этилган «Ўзбекча-русча луғат»да ҳам шу йўл тутилган эди. Ўзбек тилининг тузилаётган изоҳли «Луғат»и учун ҳам шу йўлни маъқул деб биламиз. Чунки фразеологик бирликларнинг тегишли маънолар ичида берилиши бош сўзларнинг бутун маъно бойлиги ва имкониятларини тўла-тўқис очиш ва англаш учун энг мувофиқ йўлдир.

ТАНҚИД ВА БИБЛИОГРАФИЯ

КЎМАКЧИЛАР ҲАҚИДА

Ўзбек тили грамматикасига доир асарларда кўмакчилар ва кўмакчили конструкциялар ҳақида кўпгина қимматли фикрлар баён қилинган. Шунга қарамай, ўзбек тилидаги кўмакчилар масаласи тўла ҳал қилинган деб бўлмайди. Бу масала юзасидан ўзбек тилшунослигида турли қарашлар, ҳар хил классификациялар мавжудлигининг ўзиёқ кўмакчиларнинг етарли даражада ишланмаганлигидан дарак беради. Демак, кўмакчиларни, умуман, аналитик конструкцияларни ўрганиш ўзбек тилшунослигининг ишланиши лозим бўлган вазифаларидандир. Бу жиҳатдан Т. Рустамовнинг «Ҳозирги ўзбек адабий тилида кўмакчилар»¹ асарининг нашр этилиши диққатга сазовордир.

Автор ўзининг бу асарида ҳозирги ўзбек адабий тилида кўмакчиларнинг ўрганилиш тарихини ёритишга алоҳида эътибор беради. Туркий тилларга, жумладан, ўзбек тилига онд дастлабки ишлардан тортиб, кейинги вақтларгача тилшунос олимлар томонидан кўмакчилар масаласининг қай даражада ёритилганлиги ва унга қандай таъриф берилганига, улар қўллаган терминларнинг моҳиятига атрофлича тўхталади. Шунингдек, у, мазкур олимларнинг ҳар бири кўмакчиларни қайси принципда қандай тасниф қилганлиги, бу классификацияларнинг моҳияти, уларнинг ўзаро фарқи ва яқин томонларини анализ қилиб, уларга ўз муносабатини билдириб боради. Китобда ўзбек тили грамматикасига доир дастлабки ишларда кўмакчиларнинг жуда кам ёритилганлиги, 1940—1941 йилларга келиб кўмакчиларнинг таърифи анча мукаммаллашганлиги, лекин кўмакчиларнинг ҳали ишланмаганлиги айtilган (5—7-бетлар). Лекин А. Ғ. Ғуломовнинг худди шу даврда босилган «Кўмакчили конструкция ҳақида»² мақоласи «унутилган». Аммо бу мақола ўша авторнинг «Ўзбек тилида келишиклар»³ асарида ҳам «Кўмакчили конструкция» номи билан берилган. Автор «Кўмакчили конструкция ҳақида» номли мақолани унутиши мумкин эмас эди, чунки бу мақола ва ундаги айрим фикрлар, мисоллар ҳақида проф. А. Н. Кононовнинг кўмакчиларга онд ишида ва «Грамматика узбекского языка» (Тошкент, 1948) асарида кўрсатма берилган, Т. Рустамов ўз асарида проф. А. Н. Кононовнинг бу ишларидан фойдаланган ва бу ҳақда сноскалар берган.

¹ Т. Рустамов, Ҳозирги ўзбек адабий тилида кўмакчилар, Тошкент, «Фан» нашриёти, 1965.

² Айюб Ғулом, Кўмакчили конструкция ҳақида, «СССР Фанлар академияси Ўзбекистон филиалининг ахбороти», 1940, № 6, 33—37-бетлар.

³ Айюб Ғулом, Ўзбек тилида келишиклар, «СССР Фанлар академияси Ўзбекистон филиалининг асарлари», II серия, Филология, 2-китоб, Тошкент, 1941, 5—6, 77—85-бетлар.

Мавжуд классификацияларни баён қилиб, улардаги баъзи камчиликларни кўрсатишга интилиб, асосан Н. А. Баскаков, А. Н. Кононов, Ш. Шоабдурахмонов классификацияларидан келиб чиқиб, автор, кўмакчиларни: **соф кўмакчилар; функционал кўмакчиларга** ажратади. Ҳозирги ўзбек тилида лексик маъносини йўқотиб, мустақил гап бўлаги бўлиб кела олмайдиган, фақат кўмакчи вазифасида қўлланувчи сўзларни **соф кўмакчилар**, мустақил гап бўлаги бўлиб кела оладиган, ўзининг лексик маъносини ҳали йўқотмаган, лекин кўмакчи функциясида ҳам қўлланувчи сўзларни **функционал кўмакчилар** деб атайди. Шунингдек, соф ва функционал кўмакчиларни қиёслаб, уларнинг фарқли томонларини санаб кўрсатади. Бизнингча, бу қиёслашни янада чуқурлаштириш мумкин эди.

Китобнинг сўнгги қисмларида соф ва функционал кўмакчиларнинг қўлланиши ва аниқлатган маънолари баён қилинади. Соф кўмакчиларни от ва от маъносидаги сўзлар билан бирикиб келишига кўра қуйидаги қисмларга ажратиб ўрганайди: 1) **бир хил келишикни талаб қилувчи соф кўмакчилар** (16—35-бетлар); 2) **икки хил келишикни талаб қилувчи соф кўмакчилар** (36—80-бетлар). Соф кўмакчиларнинг ҳар бири алоҳида-алоҳида мақолалар сифатида қачон, қандай келишикдаги сўзлар билан бирикиб келишига кўра текширилади. Функционал кўмакчилар эса морфологик материалига кўра: а) **сифат-кўмакчилар**; б) **феъл-кўмакчилар**; в) **равиш-кўмакчилар**; г) **от-кўмакчиларга** ажратиб текширилган. Лекин муайян бир группани ташкил этган кўмакчиларнинг ўзига хос томонлари очилмай қолган. Кўмакчилар фақат маълум бир келишикда келган сўзларни талаб қилишига ёки морфологик материалига кўра группаланган. Аммо аниқлатган маъноларидаги умумийлик, бажарган функцияларидаги ўхшашликларга асосланиб, муайян группага кирувчи кўмакчиларнинг ҳаммаси учун умумий бўлган назарий хулосалар чиқарилмаган. Бундай хулоса чиқариш жуда зарур эди. Шунингдек, кўмакчиларни алоҳида-алоҳида ўрганиш ҳамма ўринларда ҳам яхши натижа берган, деб бўлмайти. Чунки баъзи синоним кўмакчиларни якка-якка анализ қилиш фикрларнинг такрорланишига сабаб бўлган. Буни илгари, аввал, бурун кўмакчиларининг анализиди аниқ кўриш мумкин (96—97-бетлар).

Автор «Отлардан кейин келиб, уларнинг бошқа от билан муносабатини кўрсатувчи сўзлар туркуми кўмакчи деб аталади» (О. Усмон, А. Аvezов), деган таърифни «**биз аъло ўқиш учун тиришамиз**» мисоли воситасида анализ қилар экан, бу мисол таърифга зид, чалкаш — «**учун** кўмакчиси феълнинг феълга бўлган грамматик муносабатини кўрсатмоқда» дейди (6-бет). Ҳолбуки, бу ўринда кўмакчи отнинг (кенг маънода, грамматик маънода) феъл билан муносабатини кўрсатади. Шунингдек, **сари** кўмакчиси ҳам феълнинг феълга бўлган грамматик муносабатини яратади (30-бет), деб қайд этади.

Юқоридаги таърифда кўмакчилар отларнинг феълларга бўлган грамматик муносабатини кўрсатиши ифода этилмаганлиги тўғри берилмади. Лекин, автор кўрсатганидек, **учун** кўмакчиси феълнинг феълга бўлган муносабатини эмас, балки от маъносидаги (ўқиш — ҳаракат номи) сўзнинг феълга бўлган муносабатини ифодаламоқда. Умуман, кўмакчилар феъл билан феълнинг муносабатини яратмайди, балки от билан отнинг, от билан феълнинг ёки объектнинг объектга, объектнинг предикатга бўлган турли грамматик муносабатларини ифодалайди. Худди шу нуқтаи назардан В. В. Решетов, Ш. Шоабдурахмоновларнинг фикрига қўшилиш тўғри бўлади.

Баъзан мустақил от ва кўмакчи вазифасидаги отни авторнинг ўзи аниқ фарқламайди: *стол устида китоб бор* (14-бет) гапидаги

устида сўзининг функционал кўмакчи деб ҳисобланиши, «*Ёзу қиш устида оғир бир нимча*» (118-бет) гапида устида сўзининг мустақил сўз, гап бўлаги саналиши ҳолларининг назарий асоси аниқ ёритилиши керак эди. Автор ёзади: «*менинг учун, менинг билан* каби бошқараётган сўзнинг қаратқич келишигида келишини талаб қилади» (10-бет). *Менинг билан, менинг учун, менинг каби* ҳолатлар ҳозирги ўзбек тилида жуда кам учрайди. Буларни синтетик форманинг аналитик формага (мен билан, мен учун, мен каби) ўтиш процесси ёки архаик, диалектал ёхуд поэтик тилга хос деб изоҳлаш мумкин⁴. Шунингдек, бундай ҳолатларда *-нинг* формасидаги олмошни аниқловчи, **билан** кўмакчиси ўртада тушиб қолган, лекин англашилиб турган, аниқланмишга қўшилган деб айтиш мумкин: *сенинг билан сўз бермадим мен ёвга, сенинг билан бирга юрдим ҳар овга* мисолидаги кўмакчили конструкциялар орасига аниқланмишни (*сенинг ўзинг билан, сенинг ёрдаминг билан, сенинг кўмагинг билан* тарзда) киритиш мумкин. Шу жиҳатдан **билан** кишилик олмошлари билан келганда қаратқич келишигини талаб қилади (36, 40-бетлар), деган фикрга қўшилиб бўлмайди. Китобда, **билан** кўмакчисининг қаратқич келишиги формасидаги кишилик олмошлар билан келишига учта мисол келтирилган (40-бет). Лекин буни, авторнинг ўзи кўрсатганидек, ҳозирги ўзбек адабий тилида нормал ҳодиса деб бўлмайди (58-бет). Бизнинг фикримизча, **билан** кўмакчисини бир хил келишикни (бош келишик) талаб қилувчи соф кўмакчилар группасида ўрганиб, қаратқич келишиги билан келиш ҳоллари қайд этиб ўтилса ўринли бўларди.

Яна шуни ҳам айтиш керакки, мисоллар ҳисобига китобнинг ҳажми кенгайиб кетган. Келтирилган мисоллар кўпинча 7—8 талаб учрайди, баъзан эса керак бўлмаган ўринларда ҳам мисоллар келтирилади. Кўпгина ўринларда эса келтирилган фактлар автор тезисига мос келмайди. Бу ўз навбатида асарнинг қимматини пасайтиради. Масалан, **билан** кўмакчисининг шакллари кўрсатиш учун келтирилган 9 та мисолдан 5 таси боғловчи ҳисобланади (36—37-бетлар). **Сари** кўмакчиси отлар билан келганда, от қаралмиш вазифасида қўлланса, эгалик қўшимчасини олади,— деб кўрсатилади. Келтирилган 5 та мисолнинг 4 тасида кўмакчили конструкция эгалик аффиксини олмаган (27-бет). Шунингдек, **сари** кўмакчиси **-ш, -иш** аффиксли ҳаракат номи билан бирга келиши айтилади-да, «*қиндан чиққан қилич каби, у отланди кураш сари*» мисоли нотўғри берилади (28-бет). **Сайин** кўмакчиси сифатдош билан келганда ҳаракатнинг орта ёки камая боришини ифодалайди, деган тезис илгари сурилади-ю, камая боришини кўрсатувчи мисол берилмайди (17-бет). Ҳақиқатда эса бу кўмакчи ҳаракат камайишини эмас, балки камайиш даражасининг ортишини ифодалайди.

Китобда баъзи фактик материаллар бир ўринда маълум бир тезиснинг исботи сифатида берилса, иккинчи бир ўринда бошқа муносабат билан яна такрорланади. **Билан** кўмакчиси восита маъносини англатганда: а) **мавҳум маъноли сўзлар билан**; б) **конкрет маъноли сўзлар билан** келиши айтилади ва ҳар икки пунктда «*оғзи билан ўроқ ўрган, оёғи билан машоқ терар*» (46-бет) мисоли такрорланади.

Хуллас, Т. Рустамов асарининг нашр этилиши ижобий ҳодиса. Автор кўмакчилар ҳақидаги фикрларни бир ерга тўплаб, янги мисоллар асосида баён этган. Лекин китобнинг ҳозирги тилшунослик фани ютуқлари асосида янада мукаммалроқ бўлишини истардик.

Ирисали Тошалиев.

ИЛМИЙ АХБОРОТ

ТУРКИЯДА НАВОЙИШУНОСЛИК

Шу йили 8 июль билан 13 июль орасида Туркиянинг маркази Анкарада турк тилини ўрганиш жамиятининг (*türk dili kurumu*) XI конгресси бўлиб ўтди. Бошқа совет делегатлари қатори мен ҳам шу конгрессга қатнашишга мушарраф бўлдим. Конгресс ишида қатнашиш билан бирга, Туркиянинг Анкара, Истанбул ва Конйа шаҳарларидаги университет, илмий ташкилотлар, кутубхоналар, музейларда бўлиб, уларнинг иши билан ва қисман китоб фонди билан танишдик.

Бу кичик ахборотда бир масала устида — Туркияда навоийшунослик ҳақида қисқача тўхталиб ўтишни лозим топдим.

Буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий тирик чоғларидаёқ замонасининг машҳур олим ва шоирларининг диққатини ўзига жалб қилган ва унинг шеърлари девонларга тартиб этилган эди. Мана, беш юз йигирма беш йил бўлибдики, шарқнинг олим ва шоирлари бу буюк инсонни ва унинг яратган дурдоналарини мадҳ этадилар, ўрганадилар, тарғиб ва ташвиқ қиладилар. Алишер Навоийнинг ҳаёти ва асарларини ўрганишда айниқса Н. И. Ильминский, В. В. Вельяминов-Зернов, В. В. Бартольд, А. Н. Самойлович, А. К. Боровков, Э. Бертельс, А. Н. Болдирев, А. Н. Кононов ва бошқа олимларнинг роли каттадир. Ўзбекистонда Алишер Навоийни ўрганишда О. Шарафуддинов, В. Зоҳидов, Ҳ. Сулаймонов, П. Шамсиев, А. Ҳайитметов, Э. Рустамов, А. Рустамов ва бошқа олимлар катта текшириш ишларини олиб бордилар. Мамлакатимизда Навоий асарларини эълон қилиш ва улар устида тадқиқот ишлари кенг қўламда ва юксак савияда бўлмоқда. Бу ҳолни чет эл олимлари, жумладан, Туркия олимлари ҳам тан олмоқдалар ва бизда яратилаётган асарларни орзиқиб кутмоқдалар.

Туркияда Алишер Навоий асарларини тўплаш ва нашр қилиш, луғатлар тузиш, улар устида илмий иш олиб бориш бўйича анча ишлар қилинди. Туркияда ёзилган навоийшуносликка оид биринчи асар «Абушқа» луғатидир. Бу луғат XVI аср бошларида номаълум бир автор томонидан тузилган. Луғатда Навоий асарларида ишлатилган ўзбекча (чиғатойча) сўзлар усмонли турк тилида изоҳлаб берилади. Луғатда Навоийнинг 28 асаридан фойдалангани айтилади ва, шунингдек, Мир Ҳайдар, Лутфий, Убайдуллахон асарларидан мисоллар ҳам келтирилади. Бу луғат кўпинча «Абушқа» номи билан (луғатдаги биринчи сўзга нисбатан) машҳур бўлса ҳам, унинг «Китоб ул-луға фи Лисану Чағатай», «Луғати Навоий», «Китоби луғати Абушқа», «Ал луғати Ало Лисани Навоий», «Ал луғатун Навоийи ва-ли истишҳадат ул-Чағатайи» номлари билан ҳам машҳурдир¹. «Абушқа» луғати Истанбул университети

¹ Agah Sirri Sevend, Alişir Nevai, I ciet, Ankara, s. 278.

кутубхонасида 1387-инв. рақам билан, Сулаймония кутубхонасида 3264-инв. рақам билан, Айасофия кутубхонасида 4748-инв. рақам билан сақланмоқда. Бу луғатнинг Москва, Ленинград, Тошкент, Париж, Лондон, Вена, Берлин, Лейденда ҳам нусхалари бор.

Истанбулда ҳижрий 1298 йили Шайх Сулаймон Бухорий томонидан тузилган «Луғати чигатои ва турки усмоний» луғати ҳам Навоий асарларини ўрганишга ёрдам беради.

Навоий асарларини турк ва бошқа тилларга таржима қилиш бўйича ҳам баъзи ишлар қилинган. Ҳакимшоҳ Муҳаммад Казвиний (1558 йили вафот қилган) Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» асарини форс тилига таржима қилган. Казвиний «Мажолис ун-нафоис»нинг Ҳусайн Бойқарога бағишланган саккизинчи мажлисини тушириб қолдиради ва ўзи икки мажлис қўшади, бу мажлисларда Ёвуз Султон Салим замонидagi вaндaн кейинги турк шойрлари ҳақида гап боради.

Навоийнинг «Тарихи мулуки Ажам» асари Фаной томонидан турк тилига таржима қилинади. Бу асар 1782 йили Венада «Тарихи Фаной» номи билан нашр қилинган. Навоийнинг машҳур асари «Муҳокамат ул-луғатайн»нинг туркча таржималари Бурсада ҳижрий 1307 йилда («Нилуфар» мажмуасининг 37, 38, 39—40-сонларида) ва ҳижрий 1315 йилда Истанбулда Валад Чалабий томонидан эълон қилинди. Навоийнинг «Чиҳил ҳадиси» Нажиб Осим томонидан «Erbain Hadis Terce-mesi» номи билан ҳижрий 1311 йилда нашр қилинади.

Бундан ташқари, 1941—43 йиллар орасида Котиб Чалабий «Кашфуз зуннун» асирида Навоий асарларини тилга олади. Қафзода Файзий ўзининг «Зубдат ул-ашъор» тазкирасида Навоий девонларидан 82 байт, «Хамса»дан 110 байт келтиради (бу тазкира Истанбул университети кутубхонасида 2472 ва 1464-инв. рақам билан сақланади). Лабин ўзининг «Жаваҳири Мултеқата» китобида (Истанбул, ҳижрий 1289) Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» асарида нарча беради. Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб» асари Истанбулда ҳижрий 1289 йилда нашр этилган.

Туркияда Алишер Навоий асарлари устида тадқиқот ишлари ҳам олиб борилмоқда. Бу соҳада Фуад Купрулунинг «Илк мутасаввуфлар» (Истанбул, 1918), «Туюқ шакли» (Йени межмуа, Истанбул, 1923), «Алишер Навоий ва таъсироти» (Турк юрду, 1927) ва бошқа ишлари маълум. Навоий туғилганга 500 йил тўлиши муносабати билан бир қанча мақолалар ва тўпламлар чиқарилади².

Навоийнинг ҳаёти ва ижоди устида кўп йиллардан бери Агах Сирри Лаванд иш олиб боради. 1956 йили Анқарада А. С. Лаванднинг «Навоийнинг арапча созлугу» номи иши эълон қилинади. Бу ишда Навоийнинг «Сабъату ахбор» («Етти денгиз») деб аталувчи арапча луғатининг бир қўлёзмасини Айасофия кутубхонасидан тоғганини (инв. № 4862), кейинчалик унинг тўрт нусхаси Сулаймония кутубхонасида (инв. №№ 3217, 2630, 1086, 1087), бир нусха Нуруусомния кутубхонасида борлигини аниқланганини ёзади ва шу ишда мазкур арапча луғатдан 4 бет фотонусха беради. 1957 йили А. С. Лаванднинг «Невоийе атфелидан бир эсер му'аммейоти Эсмаи Ҳусно» асари нашр қилинди. Бу асарда Атиф афанди кутубхонасида 2039-инв. рақам билан сақланаётган «Рисолайи ҳалли му'аммейоти Эсмаи Ҳусно» қўлёзмасининг фотонусхаси келтирилади. Бу қўлёзмада 96 муаммо берилиб, улар тўлиқ изоҳланади ва ечилади. А. С. Лаванд бу асар Навоийники бўлса керак, деган фикр билдиради. Аммо 1958 йили ўзининг «Невоий адина басилмиш бир эсер» мақоласида номи зикр этилган қўлёзма Навоийники эмас, балки Навоий замондоши Мир Ҳусайнники эканлигини аниқлайди. 1958 йили нашр этил-

² Қаранг: А. С. Лаванд, кўрсатилган асар, 285—286-бетлар.

ган «Невоийе атфедилеи эсмаи Ҳусно муаммоларинин саҳиби» номли мақоласида ҳам бу фикр қайд этилади.

А. С. Лаванд Туркия кутубхоналарида бўлган Навоий қўлёзмаларининг тавсифини ҳам нашр этиради³. А. С. Лаванднинг катта хизматларидан бири шуки, у Навоийнинг ҳаёти ва ижодига бағишланган кўп томлик асарларини эълон қилишга киришди. 1965 йили бу катта ишнинг I томи нашр қилиниб, унда Навоийнинг ҳаёти, ижоди ва шахсияти ҳақида сўз боради⁴. Бу томда сўз боши ва тушунтиришлардан сўнг (IX—XVI бетлар), кириш (1—7), Навоийнинг етишган даври (8—28), Навоийнинг ҳаёти (29—47), Навоийнинг ижодий ҳаёти, девонлари (48—74), Навоийнинг «Хамса»си (75—178), Навоийнинг ижоди ва шахсияти (179—190), Навоий ва тил (191—211), Навоий ва адабиёт (212—217), мадҳ ва фахр (218—223), Навоий ва Ҳирот (219—226), адабий доираси (227—229), фикрий ҳаёт (230—240), шахсий ҳаёти ва характери (241—244), Навоий ва ишқ (245—249), Навоийнинг шухрати ва таъсири (250—255), Навоий асарларига умумий бир боқиш (256—257), биография ва Навоийга бағишланган тадқиқотлар (258—294) ва кўрсаткичлардан иборат. Мазкур асарнинг II томи 1966 йили нашрдан чиқди. Бу томда Навоий девонларидан парчалар берилди. Бу томда сўз боши (VI—VIII бетлар), кириш (1—12) ва луғатлар (13—15) рўйхатидан ташқари, «Хазон ул-маъони» девонидан (19—215) ва форсча девондан (219—234) парчалар келтирилади (ўзбекча девони латинча транскрипция орқали, форсча девони арабча ҳарфлар билан берилди), китоб сўнгиди Навоийда учрайдиган айрим ўзбекча сўзларнинг туркча таржима луғати (235—259) ва тушунтиришлар (261—268) илова қилинган.

Туркияда навоийшунослик масаласини кузатар эканмиз, икки ҳолат кўзга ташланади:

1. Туркияда бир неча юз йиллардан бери навоийшунослик мавжуд бўлса-да, бу соҳада қилинган асосий ишлар Навоий асарларини тўплаш ва уларни нашр этишдан нарига ўтмаган. Ф. Купрулу, А. С. Лаванднинг айрим мақолаларини ҳисобга олмасак, Туркияда Навоий асарлари устида чуқур назарий тадқиқотлар ҳали бошланган эмас.

2. Турк навоийшунослари Навоийнинг ҳаёти ва ижодини ўрганар эканлар, бизнингча, катта бир назарий хатога йўл қўйдилар. Улар Навоийни турк шоири, турк тилининг бир лаҳжасида ёзган шоир, тилини эса чигатой тили деб тушунадилар. Навоийнинг ўзбекларга, ўзбек тилига муносабати масаласи четлаб ўтилади. Маълумки, Навоий ўзбеклар мустақил халқ сифатида шаклланиб етган даврда, ўзбек тили алоҳида, мустақил адабий тил сифатида майдонга чиққан даврда ижод қилди ва Лутфий, Саккокий, Дурбек асарларида жаранглаган ўзбек тилини янада камолатга етишида жуда катта роль ўйнади. Тўғри, ҳали туркий қабилалар халқ сифатида шаклланмаган бир даврда—XIV аср бошларига қадар бўлган даврда — ижод этган шоирлар умумтуркий, уларнинг асарлари муштарак бир асарлар ҳисобланади, аммо XIV асрнинг иккинчи яримларидан туркий қабилалар алоҳида халқларга ажралади. Бу даврлардан бошлаб ёзилган адабий асарларда ҳар бир турк халқининг ўз хусусиятлари яққол кўриниб туради. Хусусан, Навоий ўзбек тилида ёзган ўзбек шоиридир, шунинг учун ҳам турк навоийшунослари Навоий асарларининг туркча луғатини беришга ва уни туркчага таржима қилишга мажбур бўлмоқдалар. Турк навоийшунослари Навоий тилига нотўғри

³ „Türkiye kitapliklarindaki Nevai yazmalari“, Türk tarih kurumu basimevi, Ankara, 1958.

⁴ Alişir Nevai, I cilt, Hayati, Sanati ve kişigi, Türk tarih kurumu basimevi, Ankara, 1965.

позициядан туриб муносабатда бўлганликлари учун ҳам унинг асарларини транскрипция қилишда хатоликларга йўл қўймоқдалар, Навоий тилини туркчалаштиришга интилмоқдалар. Масалан, А. С. Лаванднинг мазкур асарида Навоий шеърларини транскрипция қилишда, туркчага мослаштириб, а унлиси *e(э)* билан берилади: *ҳажр* — *hecr*, *гар* — *ger*, *айла* — *eyla*, *аҳлига* — *ehliye*, *амр* — *emr*, *гаҳ* — *geh*, *ҳар* — *her*, *балб* — *velb*; э унлиси эса *i(и)* шаклида транскрипция қилинади: *тэнг* — *ting*, *эски* — *iski*, *кэрак* — *kirek*, *элига* — *ilige*, *кэча* — *kice*, *этиб* — *itir*, *дэк* — *dik*, *нэча* — *nice*, *йэр* — *ijr* ва бошқалар.

Туркия кутубхоналарида Навоийнинг бир қанча асарлари сақланади⁵:

I. Куллийтлари. Маълумки, А. Навоий жуда катта адабий мерос қолдирди:

1. Дебоча. Навоий «Бадое-ул бидоя», «Наводир ун-ниҳоя» девонларига ва бутун шеърларини ўз ичига олган «Хазонин ул-маъони» девонига берган сўз бошиси.

2. Хазонин ул-маъони (8 ёшидан 60 ёшигача бўлган вақтда ёзган шеърлари).

3. Форсча девон (902/1496).

4. Хамса (888—889/1483—85).

5. Муножот (қачон ёзилгани номаълум, куллийтларнинг сўз бошида берилади).

6. Чиҳил ҳадис (886/1481—82).

7. Вақфия (886/1481—82).

8. Назми ул жаваҳир (890/1485).

9. Тарихи анбиё ва ҳукумо (890/1485).

10. Тарихи мулуки Ажам (890/1485).

11. Ҳолоти Саййид Ҳасан Арадашер (896/1490—91).

12. Мажолис ун-нафоис (897/1491—92).

13. Муншаот (897/1491—92).

14. Рисолаи муаммо (форсча, 898/1492).

15. Мезон ул-авзон (898/1492).

16. Ҳолоти Паҳлавони Муҳаммад (900/1494—95).

17. Насим ул-муҳабба (901/1495—96).

18. Лисон ут-тайр (904/1498—99).

19. Муҳокамат ул-луғатайн (905/1499).

20. Сирожил муслимин (905/1499—1500).

21. Маҳбуб ул-қулуб (906/1500—1501).

22. Муншаот (форсча).

23. Зубдат ут-таворих (бу асар ҳақида «Муҳокамат ул-луғатайн»да ишора қилинса ҳам, ҳали топилган эмас).

Туркия кутубхоналарида мазкур асарларнинг маълум қисмларини ўз ичига олган куллийтлар Истамбулда Тўпкапи кутубхонасида (ҳижрий 901 йил, инв. № 808), Сулаймония кутубхонасида (инв. № 4056) сақланади.

II Девонлари. Тўпкапи кутубхонасида (ҳижрий 932, инв. № 807), Истанбул университети музейида (ҳижрий 232, инв. 5452), университет кутубхонасида (ҳижрий 1252, инв. №2001), Сулаймония кутубхонасида (инв. №3886), Конйа генел кутубхонасида (инв. № 6623) сақланади.

III. Ғаройб ус-сиғар. Турк-ислом музейи кутубхонаси (ҳижрий 943, инв. 1946; иккинчи нусха: инв. № 2065), Тўпкапи кутубхонаси (инв. № 802; иккинчи нусха: ҳижрий 936, инв. № 803; учинчи нусха: инв. № 804; тўртинчи нусха, ҳижрий 940, инв. № 806).

⁵ Бу тўғрида А. С. Лаванднинг маълумотларидан фойдаланилди.

Тўпкапи хазинаси кутубхонаси (инв. № 895; иккинчи нусха: инв. № 983), Истанбул университети музейида (инв. № 5470), Сулаймония кутубхонаси, Фотиҳ китоблиги (инв. № 3887), Лола Исмаил китоблиги (ҳижрий 972, инв. № 496), Ж. Абдуллаҳ китоблиги (инв. № 295), Айасофия кутубхонаси (ҳижрий 958, инв. № 3981), Нуруусмания кутубхонаси (ҳижрий 956, № 3880; иккинчи нусха: инв. № 3881), Миллат кутубхонаси (инв. № 465; иккинчи нусха: ҳижрий 982, инв. № 466), Қонйа шаҳридаги қойуноғлу кутубхонаси (икки нусха бор).

IV. Наводир ул-шабоб. Тўпкапи кутубхонасида (ҳижрий 910, инв. № 805).

V. Бадое ул-васат. Айасофия кутубхонаси (ҳажрий 957, инв. № 3980).

VI. Фавоид ул-кибар. Истанбул университети кутубхонаси (ҳижрий 947, № 1565; иккинчи нусха: ҳижрий 1043, инв. № 2794).

VII. Девоилардан парчалар. Истанбул университети кутубхонаси (ҳижрий 981, инв. № 242; иккинчи нусха; инв. № 3399, учинчи нусха: инв. № 3699, тўртинчи нусха: инв. № 5468, бешинчи нусха: инв. № 5669), Баёзид кутубхонаси (ҳижрий 961, инв. № 5691; иккинчи нусха; инв. № 5757). Сулаймония кутубхонаси (инв. № 1699), Нуруусмания кутубхонаси (инв. № 3975; иккинчи нусха: инв. № 3999; учинчи нусха: инв. № 4970), Миллат кутубхонаси (инв. № 640), Ускудар, Салим аға кутубхонаси, инв. № 454), Қонйа, Музей (инв. № 2423).

VIII. Форсча девон. Турк-ислом музейи (инв. № 1952), Нуруусмания кутубхонаси (ҳижрий 999, инв. № 3850).

IX. Ҳамса. Тўпкапи, Реван кутубхонаси (инв. № 809; иккинчи нусха; ҳижрий 910, инв. № 810), Тўпкапи, Ҳазина кутубхонаси (ҳижрий 937, инв. № 802), Истанбул университети кутубхонаси (инв. № 5451), Сулаймония кутубхонаси, Фотиҳ китоблиги (инв. № 3754; иккинчи нусха инв. № 3755), Сулаймония кутубхонаси, Асад афанди китоблиги, (ҳижрий 1093, инв. № 2578), Айасофия кутубхонаси (инв. № 3854), Қонйа генел кутубхонаси (ҳижрий 1244, инв. № 6627).

«Ҳамса»дан парчалар. Истанбул университети кутубхонаси (инв. №№ 1191, 2794, 1409 ва 3230), Сулаймония кутубхонаси (инв. 2156), Айасофия кутубхонаси (инв. № 4334).

«Ҳамса»дан ташқари асарлар тўплами. Истанбул университети кутубхонаси (инв. № 4149).

Назмил жавоҳир. Сулаймония кутубхонаси (ҳижрий 932, инв. № 800/1), Айасофия кутубхонаси (инв. № 4334).

Сирожил муслимин. Сулаймония кутубхонаси (инв. № 1634).

Мажолис ун-нафоис. Истанбул археология музейи кутубхонаси (инв. № 178), Истанбул университети кутубхонаси (ҳижрий 942, инв. № 841), Сулаймония кутубхонаси, Фориҳ китоблиги (инв. № 4068), ўша ерда, Асад афанди китоблиги (инв. № 1675), ўша ерда, Қилич Али Пошо китоблиги (инв. № 800/2), Ваёзид кутубхонаси (инв. № 2661), Айасофия кутубхонаси (инв. № 2045), Миллат кутубхонаси (инв. № 779/1, инв. № 1573), Анкара, Қонйа генел кутубхонаси (инв. № 634).

Маҳбуб ул-қуллуб. Истанбул университети кутубхонаси (инв. № 5757), Сулаймония кутубхонаси (инв. № 1700, 251, 252).

Ҳамсат ул-мутаҳаййирин. Миллат кутубхонаси (инв. № 779/2).

Вақфия. Сулаймония кутубхонаси (инв. № 3886), Миллат кутубхонаси (инв. № 779/3; 640).

Ғ. Абдурахмонов,
филология фанлари доктори.

ТОШКЕНТ МИКРОТОПОНИМИЯСИНИНГ НОМЛАНИШ ПРИНЦИПЛАРИГА ДОИР

Кейинги йилларда топонимик текширишга, географик номларни ўрганишга, бу номларнинг келиб чиқишига ва уларни системалаштириш ва классификация қилишга катта эътибор берилаётди¹. Ушбу мақолада Тошкент шаҳар микротопонимиясига оид баъзи бир масалаларга тўхтаб ўтмоқчимиз.

Маълумки, республикаимиз пойтахт шаҳрининг ҳозирги вақтда «Тошкент» деб аталиши Тошкентнинг қадимги даврларда «Бинкент», «Таркан», «Ташкур» ва ўрта асрда «Чачкент» ёки «Шашкент» деб аталишидан келиб чиққан².

Тошкент микротопонимиясининг дастлабки рўйхати Н. А. Маевнинг «Азиатский Ташкент»³ мақоласида берилган. Н. А. Маевдан сўнг, Тошкент маҳаллаларининг номини тўплаш билан шуғулланган Н. Г. Маллицкий бу рўйхатни анализ қилиб ёзади: «Тошкент ташкилот комиссиясининг материалларидан фойдаланиб, автор 149 маҳалланинг номини келтиради, жуда кўп номлар нотўғри келтирилган. Транскрипцияда «а» товущининг «о» тарзида тожикча талаффузда берилиши ўз ифодасини топган: Чало қозоқ, Кальтатой, Ох-мечеть, Орқо кўча»⁴.

А. П. Шишовнинг «Сартлар»⁵ номли асаридан 154 та маҳалла номининг рўйхати келтирилади. Бу рўйхат ҳам айрим ўзгариш ва қўшимчалардан қатъи назар Н. А. Маев келтирган рўйхатдан фарқ қилади.

Юқорида айтиб ўтилган иккала рўйхатда ҳам номлар тушунтирилмасдан, изоҳланмасдан ва таржима қилинмасдан келтирилган. Шу соҳага оид кейинги асарларнинг авторлари номларни этимологик планда классификация қилишга уриниб кўрадилар. Улар асли туркий бўлган номларни ва бошқа тиллардан келиб чиққан микротопонимларни ажратадилар. Н. Г. Маллицкийнинг

«Тошкент»⁶ номли мақоласида айрим эрон ва турк топонимлари тўғрисида фикр юритилади.

В. А. Шишкиннинг «Тошкент маҳаллалари ва мавзулари тўғрисида» деган мақоласи қизиқарлидир⁷. Бу рўйхатда автор номларни келиб чиқишига қараб ажратишга уриниб кўради. Турк ва эрончадан келиб чиққан номлар ажратиб кўрсатилади. Шунингдек, эрон ҳамда турк тилларида бир хилда ишлатиладиган сўзлардан келиб чиққан номлар ҳам келтирилади. Юқорида айтиб ўтилган рўйхатларга қараганда, Тошкент маҳаллалари номининг тўларақ рўйхатини Н. Г. Маллицкий келтиради⁸.

Бу ерда юқорида қайд қилиб ўтилган маҳалла номларининг дастлабки рўйхатлари, шубҳасиз, катта аҳамиятга эгадир. Уларнинг аҳамияти шундаки, улар олимлар учун бой топонимия материаллари қолдирган. Бу номларнинг маълум бир қисми ҳозирги вақтда ўзгариб кетган, маъносини йўқотиб қўйган ёки тамоман йўқ бўлиб кетган.

Қадимий маҳалла номларини ҳозирги кўчалар, майдонлар ва шу қабиларнинг номлари билан таққослаб кўриш натижасида шу нарса маълум бўлдики, ном қўйиш (аташ) деярли бир хил принцип асосида бўлган. Ўзбекистоннинг барча топонимиясида ҳам шу принциплар ўз аксини топган⁹.

Ёр қатламининг устки тузилиши, қатламга қараб ном қўйиш эски ва ҳозирги микротопонимия учун характерли принциплардан биридир. Кўпинча бу номлар составида «тепа», «кўча», «қум», «жар», «кўприк» сўзлари учраб туради, чуқки тепалик ва пастликлар шахримизнинг геоморфологик хусусиятлари эди.

Эски номлар: Жаркўча, Чуқуркўча, Шўртепа, Ганчтепа, Қурвақаобод, Нишабарик,

⁶ Н. Г. Маллицкий, Ташкент, «Известия Ташкентской городской думы», № 1, 1915.

⁷ В. А. Шишкин, О названиях Ташкентских махалл и мауза. «Бюллетень» Ташкентского Новогородского исполкома», № 4, № 5, 1925.

⁸ Н. Г. Маллицкий, Ташкентские махаллы и мауза, Ташкент, 1927.

⁹ «Ўзбек тили ва адабиёти» журналининг шу йилги I-сонида босилган Қ. Юсуповнинг «Айрим топонимлар масаласи» мақоласида ҳам топонимлар классификация қилинган, ammo бу мақола маълум кичик географик чегара билан чекланмаган. Бизнинг ишимизда фақат Тошкент микротопонимияси текширилади ва уларнинг классификацияси ҳам шу чегара материаллари бўйича асосланади. Шу сабабли Қ. Юсуповнинг классификацияси билан бизнинг классификациямиз ўртасида айрим тафовутлар бўлиши табиийдир.

¹ А. А. Реформатский, Топонимастика как лингвистический факт, сб. «Топонимастика и транскрипция», М., 1964, стр. 9—34; В. Н. Топоров, К проблеме классификации в топонимии, сб. «Исследования по структурной типологии», М., 1963, стр. 226; Ҳ. Ҳасанов, Ўрта Осиё жой номлари тарихидан, Тошкент, «Фан» нашриёти, 1965.

² Е. Д. Поливанов, О происхождении названия «Ташкент», сб. В. В. Бартольд, Ташкент, 1927.

³ Н. А. Маев, Азиатский Ташкент. «Материалы для статистики Туркестанского края», вып. IV, 1876, С.-Петербург, стр. 260.

⁴ Н. Г. Маллицкий, Ташкентские махаллы и мауза, Ташкент, 1927.

⁵ А. П. Шишов, Сарты, Ташкент, 1924.

Тошликтепа, Кумлоқ, Баландкўприк, Чуқур-кўприк ва ҳ. к.

Ҳозирги вақтда қурилишлар шаҳримизнинг ҳусини ўзгартириб юборган. Шунга қарамай, ҳозирги жой номларида шаҳримиз ерининг бу хусусияти ифодаланади. Ҳозирги номлар орасида эскидан сақланиб қолган микропонимлар ҳам учраб туради: Кумлоққўча, Тоғлик, Тепакўча, Жаркўча, Шўртепа, Қўргонча, Грунтовая, Кирпичная, Қоратош ва ҳ. к.

2. Жойнинг географик ўрнига қараб номланиши:

а) эски номлар: Айрилиш, Орқакўча, Қўргонорқа кўча, Тиккўча, Иўлайрик, Гузарбоши, Тирсак, Ҳовузбўйи, Пуштиҳаммом, Пуштибоғ, Тарнаубоши, Кудуқбоши ва ҳ. к.

б) ҳозирги номлар: Тўғрикўча, Прямая, Северная, Восточный, Шарқ, Привокзальная, Набережная, Сойбўйи, Средняя, Урта-кўча ва ҳ. к.

3. Ўсимликлар номи билан айтилаётган микропонимлар ҳам эски ва янги номларга хосдир. Микропоним составига кирган ўсимлик номи шу ўсимликнинг маълум бир жойда кўпчилиги ёки камлигидан дарак беради:

а) эски номлар: Қатортол, Мингўрик, Ўрикзор, Қоратут, Яккатут, Қўштут, Тикандик, Чангалзор, Чангалтепа, Чангаларик, Чимзор, Чимбой, Кадобод ва ҳ. к.

б) ҳозирги микропонимлар: Бодомзор, Бешлола, Гулобод, Гулистон, Гулкўча, Гунафша, Фиялка, Ялпиз, Лола, Тюльпанный, Тутзор, Богкўча, Гилослик, Черешневая, Олча, Вешневий, Гулзор ва шу кабилар.

4. Жуда кўп микропонимлар атоқли отлардан олинган:

а) киши номи ва лақаблиридан: агар эски рўйхатлардаги кўча ва маҳалла номлар кўпинча хўжалар, бойлар, савдогарлар, руҳонийлар, авлиёлар номидан бўлса, ҳозирги микропонимларда атоқли давлат арбоблари, таниқли олимлар, ёзувчилар, рассомларнинг исм, фамилияларини учратамиз.

Эски номлар: Юнусобод, Эшонгузар, Эшонмаҳалла, Ҳасанбой, Турсун-Султон, Қўшбеги, Зангиота, Шайхантаур, Чўнонота, Хўжамаҳалла, Мараим Халфа ва шу кабилар.

Ҳозирги микропонимлар: Охунбобоев кўчаси, Фурқат, Белинский, Навоний, Бегховен, Султон Қосимхўжаев, Аркадий Гайдар, Ҳамза, Пушкин, Муқимий, Глинка, Герцен ва бошқалар;

б) йирик ва кичик географик жойларнинг номларидан: ҳозирги микропонимиянинг катта бир қисми географик номларга бағишлангандир. Булар шаҳарлар, областлар, тоғлар, дарёлар ва шу кабиларнинг номлари билан айтилади. Бу номлаш принципи кўпинча ҳозирги микропонимияга хосдир. Эски номлар орасида бунга ўхшаш номлар жуда кам учрайди: Эрон, Андижон, Мўғул, Турк. Бу номлар халқ ёки қабилаларидан ҳам келиб чиққан бўлиши мумкин.

Юқорида айтиб ўтилгандек, ҳозирги

микропонимларнинг катта бир қисми географик номлардан келиб чиққан: Олтой кўчаси, Амур, Боку, Термиз, Қрим, Кронштадт, Хоразм, Самарқанд, Ленинград, Сочи, Пятигорск, Пскент, Нева, Мурманск ва шу кабилар.

5. Ҳунар-касбга алоқадор номлар эски ва ҳозирги микропонимлар орасида учраб туради. Эски номлар: Қошиқчи, Чархчи, Чувалачи, Тўйчиобод, Кўнчилик, Мискарлик, Сақичманд, Сағбон, Оқилон, Тақачи, Дегрез, Эгарчи, Мерганча, Уқчи ва ҳ. к.

Ҳунар-касблар ўзгаришга қарамай, бу номларнинг баъзи бири ҳозирги микропонимлар орасида сақланиб қолган: Уқчи, Эгарчи, Мерганча, Кўнчилик. Ҳозирги номлар: Шоир, Гулчи, Конструкторлар кўчаси, Чақчи, Чигитчи, Ҳунарманд, Хизматчи, Хабарчи, Қизиқчи, Дуторчи, Архитекторлар кўчаси, Ткачей, Писателей, Махсидўзлик, Деҳқон, Танкистлар кўчаси, Композиторлар кўчаси.

6. Ҳозирги Тошкент микропонимияси учун характерли бўлган номлаш принципларидан бири—тарихий ва бошқа воқеаларга бағишлаб ном беришдир: Октябрь, Озодлик, Социализм, Дўстлик, 8-март, 1-май, Пролетар кўчаси, Коммунизм кўчаси, Қизил бурчак, Қизил Шарқ. Бу ҳодиса эски номлар орасида ҳам учраб туради: Жангоҳ Жангон, Тўйтепа, Дархон, Кулкўча, Падаркуш, Чилдухторон ва шу кабилар.

7. Эски микропонимия рўйхатларида тубандаги номларни учратишимиз мумкин: Қалаттой, Қашгар, Қият, Қияткатта кўча, Қияттор кўча, Қияттепа, Турктепа, Лўли кўча, Тожиқ, Қорамурт, Мўғул кўча, Қангли кўча, Чигатой кабилар.

Этник группаларнинг номи билан айғиладиган бу микропонимлар (этнонимлар) шу жойларда ўз вақтида яшаган халқ, қабилалар, ҳовли номлари билан аталганлар: Қорамурт кўчаси, Тилау, Қушчи, Қурама, Баликчи, Чигатой, Чимбой, Дўрман ва ҳ. к.

Эски ва янги Тошкент микропонимиясининг анализ қилишда бир группа топонимлар аниқландики, уларнинг мазмуни социал мотивлар, халқнинг ижтимоий ҳаёти билан боғлиқдир.

Тошкент аҳолисининг ҳаётида савдо-сотиқ жуда катта роль ўйнаган. Шунинг учун ҳам маҳалла номларининг дастлабки рўйхатида «бозор» деган сўзнинг қўшилганлигини кўп учратамиз: Бедабозор, Эгарбозор, Илакбозор, Қассоббозор, Қўрпабозор, Тузбозор, Читбозор, Кетмонбозор, Наматбозор, Пичоқбозор ва бошқалар.

Революциядан аввал Тошкент шаҳрининг ҳаётида масжид катта роль ўйнаган. Составига «мачит» сўзи қўшилган номларни ҳам кўпалаб учратиш шундан далolat беради: Хотинмачит, Жумамачит, Оқмачит, Олтинликмачит, Баландмачит ва бошқалар. «Лангар», «Туклижаллоб», «Қўрхўжаега» деган маҳаллаларнинг номлари ҳам бор. Булар ижтимоий ҳаёт тақозоси ила вужудга келгандир. Машҳур совет топонимисти В. А. Никонов социал-тарихий сабабларга

тўхталиб ўтиб, топонимия тўғрисида шундай ёзди: «Табийй аломатлар сифатига қараб ном танлашни физик-географик сабаблардан келиб чиқмай, балки социал-тарихий сабаблардандир. Кеча «Туя янтоқзорлари» ёки «Елғизмозор» деб аталган жойлар бугун «Нефть ўлкаси» ёки «Халқлар дўстлиги» деб аталади»⁸.

Тошкент микропонимларини таҳлил қилиб шундай хулосага келиш мумкин: маҳаллаларнинг эски номлари микропонимика учун бой ва қизиқарли материаллардир. Булар топонимистлар, лингвистлар, тарихчилар учун қимматбаҳо хазинадир. Маҳаллий халқ микропонимларини тарихий ҳуж-

жатларда учратиш мумкин. Улар ҳозирги вақтда ўз мазмунини йўқотган. Аммо шундай бўлса ҳам, айрим маҳаллаларнинг номлари, дастлабки ва ундан кейин пайдо бўлган кўчаларнинг — жин-кўчаларнинг, боши берк кўчаларнинг номларида сақланиб қолган.

Микропонимлар, ўз хусусиятларига кўра, тезда ўзгариб турадилар. Шунинг учун ҳам қадимги микропонимларнинг катта қисми бизгача етиб келмаган. Ҳозирги вақтда ўзбек микропонимикаси, умуман топонимика ўзининг бошланғич илмий текшириш даврини ўтаётир.

Шубҳа йўқки, уларни чуқур ва ҳар томонлама ўрганиш ўзбек тилшунослигини янада ривожлантириш учун жуда катта аҳамиятга эга бўлади.

Шамсия Қодирова.

ЎЗБЕК БОТАНИКА ТЕРМИНОЛОГИЯСИДА ХАЛҚЧИЛЛИК МАСАЛАСИ

Ботаника терминлари деганда халққа азалдан таниш бўлган, халқнинг моддий ва маънавий ҳаётида қадимдан муҳим ўрин тутган ўсимликларнинг номи, уларни экиш, ўстириш, пайванд қилиш, дурагайлаш каби процессларга халқ томонидан берилган атамаларни эсга оламиз. Бу жиҳатдан ботаника терминологияси физика, математика каби бошқа фанлар терминологиясига нисбатан кўпроқ халқчилдир. Шундай экан, бу терминологиянинг халқчиллик хусусиятини сақлашга, ривожлантиришга интилиш унинг халқ ҳаёти билан алоқасини мустаҳкамлаш демакдир. Бироқ кўпчилик ботаникаларимиз бунга етарли эътибор бермай келаётирлар. Шу сабабли терминологияда халққа таниш бўлган кўпчилик атамалар ўрнини четдан кирган ва халққа нотаниш бўлган, бинобарин, терминологиянинг халқчиллигида салбий акс этган терминлар эгаллаб олмоқда. Хусусан, ўзбек деҳқонлари, соҳибкорлари томонидан асрлар давомида ишлатилган ва ҳозир ҳам кенг қўлланилаётган *эндошпайванд*, *қўшпайванд* ўрнига *аблактировка*¹ терминининг, *қаламча пайванд*, *қўндирма пайванд* ўрнига *копулдровка*², *куртакпайванд* ўрнига *окулдровка*³, *хушманзара ўсимлик* ўрнига *декоратив ўсимлик*⁴, *бўзтикан* ўрнига *будяк*⁵, *жамбил* ўрнига *богородица*на *ўти*⁶, қо-

рақайин ўрнига *бук*⁷, *асорун* (туёқўт) ўрнига *копштен*⁸, *қуббадорлар* ўрнига *иши-конослар*⁹, *гул ўрни* ўрнига *гул ложаси*¹⁰, *қатрон* ўрнига *дөгөт*¹¹ каби терминларнинг ишлатилиши ана шундай сунъийликдир.

Булардан ташқари, баъзи ўсимликлар оиласини номлаш пайтида ҳам халқчилликдан узоқлашиш ҳодисаси содир бўлмоқда. Масалан, *тузмагул*, *ғўза* (пахта), *гулхайри*, *ҳамишабаҳор*, *каноп* каби туркумлар шу ўсимликларнинг гул тузлишидаги бир хилликка қараб битта оилга бирлаштирилган. Бу оила рус тилида *мальвовые* деб, ўзбек тилида эса *гулхайридошлар* деб аталади. Унинг рус тилида *мальвовые* деб аталишига сабаб *мальва* (тузмагул) туркумининг рус халқига кўпроқ танишлигидадир. Ўзбек тилида эса у бошқа туркум — *гулхайри* (русча *алтея*) номи билан *гулхайридошлар* деб аталган. Бироқ ўзбек халқи орасида *гулхайрига* нисбатан *ғўза* (пахта) ўсимлигининг яна ҳам кўпроқ маълумлигини ҳисобга олсак, юқоридаги ўсимликлар уюшмасини *гулхайридошлар* оиласи демай, *ғўзагулдошлар* (пахтагулдошлар) оиласи дейиш яхшироқ бўларди. Чунки ўзбек халқи ичида ғўзани билмаган ва танимаган одам йўқ, гулхайрини эса баъзи кишилар билмаслиги ҳам мумкин. Худди шундай сабабларга кўра рус тилида *крупшинные* деб аталган оилани ўзбек тилида *итжумрутлар* дегандан кўра, шу оила ичи-

¹ С. С. Саҳобиддинов, Қисқача русча-ўзбекча ботаника терминлари луғати, Тошкент, Ўқувпедавнашр, 1954, 7-бет.

² Л. И. Курсанов, Н. А. Комарницкий, К. И. Мейер, В. Ф. Раздорский, А. А. Уранов, Ботаника (дарслик), Таржимон З. Муродов, Тошкент, «Урта ва олий мактаб» нашриёти, 1962, 323-бет.

³ Шу асар, 323-бет.

⁴ Шу асар, 433-бет.

⁵ Шу асар, 270-бет.

⁶ Шу асар, 280-бет.

⁷ Шу асар, 177-бет.

⁸ Шу асар, 375-бет.

⁹ В. А. Буринг, Ф. Х. Жонғуразов, Ботаника, Тошкент «Урта ва олий мактаб» нашриёти, 1962, 244-бет.

¹⁰ С. С. Саҳобиддинов, Ўсимликлар систематикаси, I-қисм, Тошкент, Ўқувпедавнашр, 1957, 14-бет.

¹¹ Шу асар, 1963 йил наشري, 323-бет.

даги бошқа туркум — *чилонжийда* номи билан *чилонжийдадошлар* деб аташ маъқулроқдир.

Ўсимлик оилаларини номлашдаги бу принцип ботаника терминологиясининг халқчиллик хусусиятини мустаҳкамлашга қаратилган муҳим тадбирлардан биридир. Рус ботаника терминологияси устида олиб борган баъзи кузатишларимиз ҳам бу принципдан фойдаланиш мақсадга мувофиқ деган хулосага олиб келмоқда. Чунки рус ботаника терминологиясидаги айрим оила номлари ҳам шу принцип асосида халқ тилига яқинлаштирилгандир. Бунга латин тилида *Суре-часеа* деб аталган оиланинг рус тилида *осоковые* деб юритилаётганлигини мисол қилиб келтириш мумкин. Аслида русча *осока* (лат. *Scagex*), *сыть* (*Syperus*), *камыш* (*Scirpus*), *пушица* (*Eriophorum*) деб аталган бир қанча туркумлар уюшмасидан иборат бўлган бу оила ўз таркибидаги туркумлардан бири ҳисобланган *Syperus* номи билан *Суре-часеа* деб аталган. Бироқ *Syperus* туркумининг русча номи *сыть* эканлигини ҳисобга олсак, юқоридаги оиланинг номи *осоковые* бўлмай, *сытьевые* деб аталishi лозим эди. Шунга қарамай, рус ботаниклари уни *осока* (*Scagex*) туркумининг номи билан атаб тўғри иш қилишган. Чунки *осока* (*Scagex*) ўсимлиги рус халқи орасида *сыть* (*Syperus*) га нисбатан кўпроқ маълумдир. Бунинг устига, *сыть* сўзининг тилда бир оз нобоб лексик маънолари ҳам мавжуд бўлиб, уни илмий терминологияга аралаштирмаслик маъқул. Бу ҳолни биз *Anacardiaceae* оиласининг рус тилида *анакардиевые* дейилмай, кўпроқ *фисташковые* деб аталishiда ҳам кўраимиз. Ҳақиқатдан, *анакардия* ўсимлиги рус халқига яхши таниш эмас. Бинобарин, уни оила номи сифатида танлаб олиш ҳам муҳим бир терминнинг тилдаги халқчилликдан узоқлашишига сабаб бўларди. Шу сабабли оила номини халққа кўпроқ таниш бўлган *фисташка* (ўзб. *писта*, лат. *Pistacia*) номи билан бериш мазкур тушунчанинг халқ фикирга тезроқ етишини, шу тушунчани ифода этувчи терминнинг эса халқчилроқ бўлишини таъминлаган.

Юқорида келтирилган далил ва мисоллардан кўриниб турибдики, оила номини барча тилларда бир туркум номи билан аташ шарт эмас. Уни муайян тил эгаси бўлган халқ орасида оиланинг қайси туркуми кўпроқ маълум бўлса, шу туркум номи билан аташ мақсадга мувофиқроқдир. Бу ҳол маҳаллий кишиларнинг шу оилаларга мансуб ўсимликлар ҳақида тезроқ ва аниқроқ тасаввур ҳосил қилишларига ёрдам бериши мумкин.

Шундай қилиб, ботаника терминологиясининг халқчиллигини сақлашга интилиш шу терминологияни тартибга солишдаги муҳим омиллардан биридир. Бироқ халқ тилида шундай ботаник номлар ҳам борки, уларнинг халқчиллик хусусиятини сақлашга интилиш ботаника илмида ўзаро фарқ қилувчи бир қанча тушунчаларнинг баъзан чалкашиб кетишига сабаб бўлади. Бундай пайтларда халқчилликдан бир оз бўлса-да

чекинмай илож йўқ. Чунончи, рус ва латин тилларида *можжевельник*, *биота* ва *туйя* деб аталган учта ўсимлик ўзбек халқ тилида битта умумий ном билан *арча* деб аталади. Ботаника терминологиясида ҳам уларни халқчиллик нуқтаи назаридан *арча* деб бир ном билан аташ уруғдошлик жиҳатидан ўзаро фарқ қилувчи юқоридаги ўсимликларнинг ботаника фанида бир ўсимликдан тасвирланишига сабаб бўларди. Шу нуқтаи назардан *можжевельники* *арча* деб, қолганларини эса латинча номи асосида *биота* ва *туйя* деб аташ уларни илмда фарқ қилиш имконини беради. Бу ҳодисани биз *нилуфар* деб аталган ботаник ном ми-солида ҳам кўришимиз мумкин. *Нилуфар* ўзбек ботаника терминологиясида турли туркумларга мансуб бўлган учта ўсимликнинг (*лотос* — *Nelumbium*, *кувшинка* — *Nymphaea* ва *кубышка* — *Nuphar* кабиларини) номи сифатида ишлатилмоқда. Ваҳоланки, бир терминнинг бундай омонимик характерда бўлиши илмдаги бир қанча тушунчаларнинг ўзаро чалкашиб кетишига сабаб бўлади. Масалан, *Нилуфар* *истироҳат бог-ларидаги кичик сув ҳавзаларида хушман-зара ўсимлик сифатида ўстирлади*, деган жумлада шу ном (термин) орқали *лотос*, *кувшинка* ва *кубышка* ўсимликларидан қайси бири назарда тутилганлигини қандай билса бўлади? Ахир бу ном юқоридаги учта ўсимликнинг ҳаммасига нисбатан ишлатилади-ку?! Бизнингча, юқоридаги ўсимликлардан *лотосни* *нилуфар* деб, *кувшинка* ва *кубышкаларни* эса латинча номлари асосида *нилфия* ва *нуффар* деб аташ бундай чалкашликка барҳам бериши мумкин. Шундай қилгандагина юқоридаги учта ўсимликнинг ҳар бири терминологияда ўз номига эга бўлади. Бундай принцип асосида тушунчаларни ўзаро фарқлаш терминологиянинг изчиллиги ва конкретлигини мукаммаллаштиришда ниҳоят зарурдир.

Ўзбек ботаника терминларининг халқчиллигига салбий таъсир қилаётган сабаблардан яна бири баъзи терминларни калъалаб таржима қилишга ҳаддан ташқари берилиб кетишдир. Хусусан, *тайнобрачные* терминининг *яширинникоҳдилар*¹² деб, *родственные растения* тушунчасининг эса *қариндош ўсимликлар*¹³ деб қўлланаётганлиги бунинг ёрқин далилидир. Бизнингча, ўсимликларга нисбатан *никоҳ* (яширинникоҳдилар) сўзини қўллаш ғайри табиий бўлиб, унинг ўрнига *қариндош* *ўсимликлар* терминини ишлатиш, *қариндош ўсимликлар* терминини ўрнига эса *уруғдош ўсимликлар* терминини қўллаш маъқулроқ бўлса керак. Чунки ўсимликларнинг ўзаро табиий яқинлигини биз асо-

¹² С. С. Саҳобиддинов, Ўсимликлар систематикаси (қўлланма), Тошкент, «Урта ва олий мактаб» давлат нашриёти, 1963 йил, 15-бет.

¹³ В. А. Буригин, Ф. Х. Жонгуразов, Ботаника, 11-бет; С. С. Саҳобиддиновнинг юқоридаги қўлланмаси, 6-бет.

сан улардаги уруғдошлик белгиларга қараб аниқлаймиз. Қариндош сўзи эса кўпроқ қориндан туғилувчи махлуқларга ва шу белги асосида одамларга нисбатан ҳам ишлатилиб, ўсимликлар билан боғлиқ бўлган тушунчаларга у қадар мос келмайди.

Шундай қилиб, ўзбек ботаника терминологиясида юқоридagi камчиликларнинг мавжуд бўлиши муайян терминологиянинг халқчиллик хусусиятида салбий акс этмоқда. Бизнингча, инсон ҳаёти билан чамбарчас

боғлиқ бўлган ботаник номларга нисбатан бу даража бефарқ қараш мумкин эмас. Уларни маълум бир тартиб асосида терминологик системага тўплаб, яна халқнинг ўзига тақдим этиш фанний тушунчаларнинг халқ онгига тезроқ етиб боришга хизмат қилади. Ўзбек ботаника терминологиясида ҳам бу нарсани тезроқ амалга ошириш ҳар жиҳатдан мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз.

Х. Жамолхонов.

ЧАЧВОН ВА ЧИММАТ ҲАҚИДА

Чачвон ва чиммат аслда ўзининг келиб чиқиши жиҳатидан бир сўз, аниқроғи, форс-тожикча *чашм* ва *банд* сўзларидан ташкил топган қўшма (мураккаб) сўз базасида юзага келгандир. Уларнинг иккита мустақил сўз сифатида шаклланиш сабабларини ўзига хос фонетик хусусиятлари билан бир-биридан фарқланувчи икки хил шевада ҳосил бўлганлигидандир, деб тушунтириш мумкин.

Аввало шунини алоҳида қайд қилиш лозимки, келиб чиқиши жиҳатидан форс-тожикча бўлганлиги учун ҳам бу сўзларни дастлаб бир-биридан ўзига хос лингвистик хусусиятлари билан ажралиб турадиган икки хил тожик шевасида юзага келган ва сўнг улар ўзбек шеваларига ўтиб-турлича фонетик ўзгаришга учраган ва ҳатто семантик жиҳатдан бир-биридан фарқланадиган икки мустақил сўз ҳолига келиб қолган, деб қараш керак.

Гап шундаки, бу қўшма сўзнинг биринчи қисми *чашм* (кўз) Самарқанд тожик шевасида *чашм*, Бухоро тожик шевасида эса *чашм* шаклида талаффуз қилинади. Шунга биноан, унга *банд* (бастан — боғламоқ феълнинг ҳозирги замон ўзаги) компоненти қўшилиб, биринчи шевада *чашмбанд*, иккинчисида *чашмбанд* тарзида ишлатилган ва у паранжи остидан бетни ёпиб турадиган, қилдан (отнинг думидан) тўқилган нарса (чачвон)ни англатган (айнан кўзни боғлайдиган, яъни кўзни бекитадиган демакдир).

Бу сўз ўзбек шеваларига ҳам худди шу маънода қабул қилинган. Лекин бошқа тилдан кириб келган ҳар қандай сўз қабул қилган тил ёки шеванинг қонуниятларига албатта бўйсундирилиши зарур. Натижада *чашмбанд* сўзи бир хил шеваларда *чашмбэнт* *чаш(м)бэнт* || *чеш(б)бэнт* > *чэпбэнт* || || *чашбэнт*—*чашвэнт* || *чэшвэнт* > *чачвон* ва икки шеваларда *чашмбанд* сўзи *чашмбэнт* > *чэмбэнт* || *чэммэнт* > *чэммэн* || *чэммэт* || *чэмэт* шаклида талаффуз этилган. Ўзбек шеваларида бу хил фонетик ўзгаришларнинг рўй бериши қонуний бир ҳол.

Маълумки, а) сўз охирида ундошларнинг қатор келиши истисно қилинади, икки ундош қатор келганда улардан бири (баъзан биринчиси, кўпинча иккинчиси) туширилиб талаффуз этилади. Масалан, *баланд* сўзининг асарият шеваларда *бэлэн* ва айримларида *бэлэт*; *пешанабанд* (пешанабоғ) сў-

зининг Юқори Қашқадарё шеваларида *пешэнэвэн* || *пешнэвэн* || *пешэнэвэт* || *пешнэвэт* тарзида ишлатилиши умумий бир ҳол; б) сўз ўртасида иккидан ортиқ ундошнинг ишлатилишига ҳам ўзбек тилининг фонетик қонуниятлари йўл қўймайди. Бошқа тилдан қабул қилинган бу хил сўзларни талаффуз этишда одатда ундошлардан бири тушиб қолади ёки бу ноқулайлик ундошлардан бирига бир унли қўшиб талаффуз қилиш билан бартараф этилади. Шунинг учун ҳам *чашмбанд* сўзида қатор келган *ш м б* ундошлардан [м] орадан тўғридан- тўғри тушган ёки у ёнидаги [б] ундоши билан тўлиқ регрессив тарзда ассимиляциялашиб [б]га ўтган-у, улардан бири албатта талаффузда тушиб қолган. Сирғалувчи [ш] ундоши олдидан [б]нинг ҳам [в]га ўтиши табиий. Тошкент тип шеваларда эса бу сўз *чачвон* тарзида ишлатиладики, бу ҳол [ш]нинг [ч]га (солиштириг: *мошкэчэргэ* < *мошкэчэргэ*) ва [э]нинг [в] олдидан [о]га ўтиши натижасида ҳосил бўлгандир.

Бу сўзнинг иккинчи хил формаси ўзбек шеваларида нихоятда кучсиз талаффуз қилинадиган [ъ]дан сўнг қатор келган — *ш м б* — ундошлардан [ш] товушининг тушуви ва [б]нинг [м] томонидан тўлиқ прогрессив ассимиляция қилиниб қўшалоқ [м]га айланиши натижасида юзага келгандир.

Бу сўзлар икки территориал шева ёки диалектда майдонга келиб, семантик жиҳатдан бир хил, яъни адабий тилдаги чачвон маъносидан ишлатилган бўлса ҳам, биринчи форма мавжуд шева вакиллари баъзан иккинчи формани ҳам тайёр ҳолда қабул қилиб, бошқачароқ маъно ифодалаш учун фойдаланганлар. Чунончи, Юқори Қашқадарёдаги кўпчилик қипчоқ шеваларида *чэчбэн*||*чэшвэн* сўзи билан бир қаторда *чиммэт* сўзи ҳам ишлатилиб, у никоҳ тўйида келин бетига ташлаб ўтирадиган матонини англатади.

Шундай қилиб, адабий тилдаги *чачвон* сўзининг шевалараро *чаш[м] бэнт*||*чэш[м] бэнт* (Самарқанд шаҳар шевасида) || *чэ[ш]мбэнт* (Бухоро шаҳар шевасида) || *чашвон* || *чэшвэн* || *чэчбэн* (Юқори Қашқадарё ўзбек шеваларида) || *чуммэн* (Наманган шевасида) || *чэммэт* (Бойсун шевасида) || *чэмэт* (Жанубий Фарғона шеваларида) шаклида қўлланиш ҳоллари учрайди.

Б. Жураев

ОЛИМЛАР

ҒУЛОМ КАРИМОВ

Истеъдодли олим, моҳир педагог, ажойиб тадқиқотчи Ғулом Каримовнинг муътабар номи совет шарқшунослари, ўзбек адабиётшунослари, туркологлари орасида алоҳида кўзга ташланиб туради.

Ғулом Каримов 1909 йилда Тошкентда ҳунарманд оиласида туғилди. 1925 йилда совет мактабига кириб тарбия топди. Наримонов номли педтехникумни тугатиб, мактабларда адабиётдан дарс берди. 1930—31 йилларда Ўзбекистон ССР Маориф комис-

тил ва адабиёт факультетини тугатади ва 1935 йилдан бошлаб ЎзССР ХКС фан комитети қошидаги А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг аспирантурасига ўқишга кириди. 1938 йилда аспирантурани тугатгач шу институтда илмий ходим бўлиб ишлай бошлади. Ана шу даврдан бошлаб Ғулом Каримовнинг ижоди камол топа бошлади.

Ғулом Каримов 1939 йили биринчи марта педагогик билим юртлари учун ўзбек адабиётидан программа ва методик кўрсатма ёзиб, кўпчилик ўқувчилар оммасини хурсанд қилди. Муаллифнинг шу йили ёзилган «Болалар адабиёти ҳақида» деган иши ўзбек болалари адабиётини системага солиш ва ўрганишда асос бўлди.

Ғ. К. Каримов Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини ўрганиш соҳасида катта иш олиб борди. Натижада, 1940 йилдан бошлаб Навоий ижоди ва унинг асарларини чуқур тадқиқ қилишга бағишланган 14 та илмий иш яратди. «Навоийнинг «Сабаъи сайёра» поэмаси ҳақида», «Алишер Навоийнинг ижтимоий қарашлари масаласига доир», «Садди Искандар» поэмаси ҳақида», «Алишер Навоий — новеллист» каби асарлари 40-йиллардаги навоийшунослик фанига қўшилган катта ҳисса бўлди. Ғ. Каримов Навоий адабий меросини тиклашда ҳам зўр хизматлар қилди.

Олий ўқув юртлари учун ёзилган дарсликдаги «Навоий» бўлимини, «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Тарихи мулки Ажам» дostonларига сўз боши ёзиб, нашрга тайёрлади.

Ғулом Каримов биринчи бўлиб «Лайли ва Мажнун» дostonини чуқур таҳлил қилиб, илмий танқидий текстини тузди. Бу иш учун Ғ. Каримов 1945 йили филология фанлари кандидати деган илмий даражани олишга муваффақ бўлди.

Ғ. Каримовнинг «Болалар адабиёти ҳақида» (1939), «Ҳамид Олимжоннинг ҳаёти ва ижоди» (1947), «Ўзбек совет прозаси 30 йил ичида» (1947), «Ҳамза биографиясига оид икки ҳужжат» (1960), «Айний» каби ишлари, айниқса сўнгги йилларда ёзилган «Партиянинг адабиёт ҳақидаги раҳбарлиги ва ғамхўрлиги» (1964), «Рус-ўзбек маданий алоқаларининг тарихий илдизлари» (1965)

сарлигининг йўлланмаси билан Хоразм область Хива шаҳридаги педтехникумга ўқитувчи қилиб тайинланди. 1931 йилдан бошлаб Ленинград шаҳридаги тарих-фалсафа, тилшунослик институтига (ҳозирги Ленинград Давлат университетининг филология факультети) ўқишга юборилади. Лекин касаллиги туфайли ўқишни тугатолмай, Тошкентга қайтади. 1934 йилда Ғулом Каримов Тошкент педагогика институтининг

каби қатор мақола ва тадқиқотлари ўзбек совет адабиётининг муҳим проблемаларини ёритишга бағишлангандир. 1947 йилдан бошлаб коммунист олим Ф. Каримов директив органларнинг йўлланмаси билан ЎзССР Маориф министрлиги системасига ишга юборилди ва 1948 йилдан 1951 йилгача ЎзССР Маориф министрлигининг педагогик фанлари илмий текшириш институтида раҳбарлик лавозимида ишлади. 1951 йилдан ҳозирга қадар В. И. Ленин номи Тошкент Давлат университети ўзбек адабиёти кафедрасининг мудир лавозимида хизмат қилмоқда.

Чуқур билим эгаси бўлган Ф. Каримов моҳир педагог ва талантили олимдир. У 30 йилдан зиёроқ вақтини ёш авлодни ўқитиш ва тарбиялаш ишига сарфлаб келмоқда. У жуда кўплаб олий ва юқори малакали филолог кадрлар етиштирди. Филология фанлари доктори А. П. Қаюмов, филология фанлари кандидати, доцент А. Хўжааҳмедовлар Ф. Каримовнинг шогирдларидир. Ҳозирги кунда олимнинг бир неча аспирантлари кандидатлик диссертациясини ёқлаш арафасидадир.

Ф. Каримов 20 йилдан кўпроқ вақтини ўзбек адабиёти тарихининг кам ўрганилган дaврини тадқиқ этишга бағишлади.

Ғулом Каримовнинг адабиётшунослик хазинасига қўшган буюк хизматларидан бири XIX асрнинг II ярми ва XX аср бошларидаги ўзбек адабиётининг мукаммал системага солиб ишлаганлигидир.

Ф. Каримов томонидан ёзилган олий ўқув юртлари учун «XIX асрнинг II ярми ва XX аср бошларида ўзбек адабиёти» деган дарслик, «Ўзбек демократ шоири Муқимий ва унинг даври адабиёти» деган докторлик диссертацияси, «Ўзбек демократик адабиётида реализм масалалари» каби янгиликлар билан тўлган ишлари узоқ, чуқур илмий текширишлар натижасида майдонга келган асарлардир. Олим ўзининг илмий фаолиятида ҳали адабиёт тарихида ҳеч кимга маълум бўлмаган шоирлар, уларнинг асарларини қидириб топишга муваффақ бўлди, улар ижодини синчиклаб ўрганди. Бундай илмий ишлар қаторига «Наманганлик Нодим ҳақида», «Шоир Шавқий поэзиясининг реалистик кучи», «Фурқат ҳаёти ва ижоди ҳақида янги материаллар», «Муқимийнинг икки томлик танланган асарларини нашрга тайёрлаш» кабиларни кўрсатиш мумкин.

Олимнинг бу илмий ишлари ўзининг марксистик метод асосида ёзилганлиги, назарий жиҳатдан чуқурлиги, баён этилган фикрларнинг ҳаққонийлиги, бой фактик ма-

териалнинг тўғри ёритилганлиги билан алоҳида ажралиб туради. Ана шунинг учун ҳам Ф. Каримовнинг илмий ишлари ўзбек адабиётшунослигида янгилик ҳисобланади.

Ғулом Каримовнинг 30 йилдан ортиқроқ давр ичида яратган ўзбек адабиётининг тадқиқотида оид ишлари 60 га яқин бўлиб, умумий ҳажми 260 босма қўғоздан ошади (газеталарда эълон қилинган мақолалар бундан мустасно).

«Ўзбек демократ шоири Муқимий ва унинг даври адабиёти» номи монография учун Ф. Каримовга филология фанлари доктори деган илмий даража ҳамда 1964 йил сентябрда эса профессорлик унвони берилди.

Профессор Ф. Каримов ёш филолог олимларнинг илмий ишларига, В. И. Ленин номи Тошкент Давлат университети ўзбек адабиёти кафедраси аъзолари томонидан Октябрь социалистик революциясининг 50 йиллигига бағишланган «Рус-ўзбек адабиёти алоқалари» номи монографияга раҳбарлик қилмоқда.

Ғулом Каримов йирик олим, моҳир педагог бўлиш билан бирга актив жамоатчи ҳамдир. У уч институт илмий советининг аъзоси, турли жамоат комиссиясининг иштирокчисидир. Ёш авлодни ўқитиш ва тарбиялаш соҳасидаги кўпйиллик самарали ишлари, Ўзбекистонда адабиётшунослик фанини ривожлантириш соҳасидаги катта хизматлари учун профессор Ф. Каримов Ҳукумат томонидан бир неча медалъ ва уч марта (1948, 1950, 1960) ЎзССР Олий Совети Президиумининг Фахрий ёрлиқлари билан мукофотланган. Ҳозирда Ф. Каримов ўзбек адабиёти тарихининг назарий проблемаларини чуқур ўрганиш билан машғул. Айниқса, адабиётшуносликнинг энг муҳим проблемалари бўлган ижодий метод, реализмнинг тараққиёт босқичлари, адабиёт тарихини даврлаштириш каби муҳим назарий масалалар устида изчил иш олиб бормоқда. Камтарин олим Ф. Каримов қаерда бўлмасин ҳамisha қизғин иш, ижодий меҳнат, изланиш билан банд. Профессор Ф. Каримов бутун куч-қуввати, билимини ёш авлодни коммунистик руҳда тарбиялашга, ўзбек адабиёти сирларини янада кенгроқ очишга бағишлашга ишончимиз комил. Бу йўлда олимга, аввало сихат-саломатлик ва ижодий баркамоллик тилаймиз.

А. Ашпанов,

филология фанлари кандидати,
доцент.

РЕЖАЛАР

ҲОЗИРГИ ЗАМОН ЎЗБЕК ТИЛИ СЕКТОРИДА

Ҳозирги замон ўзбек тили сектори институтизмиздаги бошқа тил секторларига қараганда анча кекса ва тажрибага бойдир. Тўғрироғи, ўзбек тилшунослигига алоқадор бўлган бошқа секторларнинг деярли ҳаммаси мана шу сектор заминида юзага келган ва мустақил бўлим сифатида аста-секин ажралиб чиққандир.

Ҳозирда секторда ишлар анча жонлиб бормоқда. Май ойидан доимий лингвистик семинар иш бошлади; яқин 2 йил ичида ўзбек тилшунослигининг библиографиясини тузиш планлаштирилди (тузувчилар А. Аҳмедов ва С. Муродов); Октябрь социалистик революциясининг 50 йиллигига бағишлаб «Ўзбек тилининг ривожланиши» номли бир тўплам чиқариш мўлжалланди ва бу соҳа-

да интенсив иш олиб борилмоқда. Секторизмизнинг асосий вазифаси — ўзбек тилининг Академик грамматикасини яратиш 1966—1970 йилларга мўлжалланган. Улуғ доҳимиз В. И. Лениннинг туғилганига 100 йил тўлиши муносабати билан Академик грамматиканинг икки томи ҳам (умумий ҳажми тахминан 110—120 босма лист) 1970 йилда нашрга топширилиши керак. У икки қисмдан (морфология ва синтаксис) иборат бўлади.

Қуйида Академик грамматиканинг боблари ва уларни тайёрловчи авторлар тавсия қилинади (авторлар коллективи ҳақидаги тавсия шу йил 13 июнда Институтнинг илмий советида кенг муҳокама қилинган ва тасдиқланган):

МОРФОЛОГИЯ

1. Умумий кириш: а) ўзбек миллий адабий тилининг функционал ривож; б) унинг ривожланишидаги асосий тенденциялар — Қ. Х. Хоназаров ва Ф. А. Абдуллаев, ҳажми 2 б. л.; 2. Сўз яшаш — А. Ф. Фуломов, ҳажми 8 б. л.; 3. Морфологияга кириш — С. Усмонов, ҳажми 4 б. л.; 4. От категорияси — 3. Маъруфов, ҳажми 8 б. л.; 5. Сифат категорияси — М. Содикова, ҳажми 4 б. л.; 6. Сон — М. А. Асқарова, ҳажми 4 б. л.; 7. Олмош — М. А. Асқарова, ҳажми 6 б. л.;

8. Феъл категорияси — А. Ҳожиев, ҳажми 18 б. л. (сифатдош ва равишдош ҳам шунга киради); 9. Равиш категорияси — С. Фузайлов, ҳажми 3 б. л.; 10. Модал сўзлар — С. Фузайлов, ҳажми 1 б. л.; 11. Ердамчи сўзлар — Ш. Шоабдурахмонов, ҳажми 4 б. л. (юклама ҳам шунга киради); 12. Ундов ва 3 б. л.

тақлидий сўзлар — С. Усмонов, ҳажми 5 б. л.
Морфология бўйича умумий ҳажми — 65 босма лист.

СИНТАКСИС

13. Синтаксисга кириш — Ф. А. Абдурахмонов, ҳажми 1 б. л.; 14. Сўз бирикмалари — Ф. А. Абдуллаев, ҳажми 4 б. л.; 15. Содда гап — А. Ф. Фуломов, ҳажми 15 б. л.; 16. Боғланган қўшма гап — Ф. А. Абурахмонов, ҳажми 10 б. л.; 17. Эргаган қўшма гап — М. А. Асқарова, ҳажми 15 б. л. (кўчирма ва ўзлаштира гаплар ҳам шунга киради).

Синтаксис бўйича умумий ҳажми — 45 босма лист.

Институтнинг илмий совети секторимиз ходимлари олдида Академик грамматикани кенгайтирилган проспектини тузиш ва 1968 йилнинг бошларида нашр қилиш ва-

зифасини топширди. Проспектни боблар бўйича белгиланган ва илмий совет тасдиқлаган авторларнинг ўзлари тузадилар ва 1967 йил апрель—май ойларида кечиктирмай секторга топширадилар.

Академик грамматика XX аср ўрталаридаги ўзбек адабий тилининг умумий аҳволини тўла ва атрофлича тавсифлаб бериш вазифасини ўз олдига қўяди. У, ҳозирги замон тилшунослик фанида ҳамда туркий тиллар грамматикасида эришилган барча ютуқларни ҳисобга олган ҳолда тузилмоғи зарур. Унда ҳозирги замон тил фактлари тилимиз тарихига оид фактлар билан ҳам, диалектал

нутқ ҳодисалари билан ҳам аралашиб кетмаслиги лозим.

Китобнинг бир бутунлигига риоя қилиниши, унинг негизида ягона, яхши ва пишиқ ўйланган тушунчалар системаси, ҳар қандай зиддиятлардан холи бўлган терминлар системаси ётмоғи лозим. Грамматик характеристикаларнинг максимал аниқлиги, қатъийлиги таъминланмоғи зарур.

Бундан ташқари, биз ўз ишмизда Рус тили институти ходимлари тузган ва яқинда (1966) нашр этилган «Основы построения описательной грамматики современного русского литературного языка» номли китобда баён этилган фикрлардан ижодий фойдалансак, тавсия этилган структура принципларни схема тарзида қабул қилиб олсак,

фойдадан холи бўлмас эди. Шунинг билан бирга худди шу типдаги китобчани «Ҳозирги замон ўзбек адабий тили грамматикасининг кенгайтирилган проспектини» тузиб яқин бир-бир ярим йил ичида (тахминан 8—10 босма лист ҳажмида) нашр қилиш имконияти туғдирилса, аини муддао бўлар эди.

Институт дирекцияси, партия ташкилотининг, умуман коллективнинг яқиндан кўрсатган ёрдами билан бу оғир, лекин шарафли вазифани сектор ходимлари кам-кўстсиз бажаришларига ҳеч қандай шубҳа йўқ.

Ф. А. Абдуллаев,

Ҳозирги замон ўзбек тили секторининг
мудир.

ИЛМИЙ ҲАЁТ ВА ХРОНИКА

ПИРИҚ ТИЛ ХАЗИНАСИГА БАҒИШЛАНГАН ЙИГИЛИШ

Ҳозирги замон рус тилининг лексик бойлигини, асосан, тўлиқ камрай олган ўн етти томли «Ҳозирги замон рус адабий тили лугати»нинг майдонга келиши совет фани ва маданиятининг катта ютуқларидан бири эканлигини эътироф этиш ғоят ўринлидир. Рус лугатчилиги 200 йиллик тарихга эга. Шу даврда жуда кўп ва хилма-хил лугатлар яратилган. Рус тилининг бу ўн етти томли лугати эса улар орасида энг йириги ва мукаммали ҳисобланади.

Бундай йирик асарнинг майдонга келиши совет лугатчилиги учун ҳам катта аҳамиятга эга.

1966 йил 18—22 апрелда Ленинград шаҳрида «Ҳозирги замон рус адабий тили лугати»нинг якуни (1948—1965 йиллар) ва ҳозирги замон рус адабий тили лугатлари бўйича олиб бориладиган ишларнинг истиқболига бағишлаб ўтказилган йиғилиш фикримизни янада қувватлайди.

Бу улкан йиғилиш СССР ФА Тилшунослик институти Ленинград бўлими томонидан уюштирилган бўлиб, унга СССР ФА Рус тили институти ходимлари, Тилшунослик институти, қардош республикалар академияси институтлари, чет эл (Чехословакия, Болгария, Польша, Мўғулистон, ГДР) академиялари, университетлари, пединститутлари ва бошқа муассаса вакиллари қатнашдилар.

Йиғилишга 17 томли ҳозирги замон рус тили лугати тажрибаларига бағишланган ўн бир доклад қўйилган эди*. Докладлар изоҳли лугатнинг муҳим хусусиятларини ҳарактерлашга бағишланган.

Академик В. В. Виноградов йиғилишни ўн етти томли «Ҳозирги замон рус тили лугати» ва лексикографик традиция темасига бағишланган кириш доклади билан очади.

В. В. Виноградов ўз нутқида ўн етти

томли лугатнинг барча ютуқлари ва аҳамиятини, бошқа рус тили изоҳли лугатларидан фарқини кўрсатиб, унга юксак баҳо берди. Бу лугатнинг яхши ва янги хусусиятларидан бири шуки, дейди у, лугат мақолаларида сўзга берилган семантик анализ охирида мазкур сўз ҳақида яна тарихий-лексикографик справка берилади. Тарихий-лексикографик справкада шу сўз биринчи марта қайси лугатда қайд қилинганлиги ҳақида мумкин қадар тўлиқ ва аниқ маълумотлар беришга ҳаракат қилинган. Ўн етти томли изоҳли лугат, бир томондан, ўзигача бўлган шу типдаги лугатлар тажрибасига яқун ясаसा, иккинчи томондан, рус тили тарихий ҳамда норматив-стилистик лугатларнинг вужудга келишига йўл очиб беради.

Лугат секторининг бошлиғи Ю. С. Сорокин «Ҳозирги замон рус адабий тили лугати»да тарихийлик элементлари ва тарихий лугат яратиш вазифалари ҳақида сермазмун ва қизиқарли доклад қилди.

Л. С. Ковтуннинг «Турли типдаги лугатларда сўз маъноларини очишнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида» ва Д. Н. Шмелевнинг «Сўзнинг семантик структураси масаласи ва лугат мақоласининг тузилиши» деган докладларида семантика ва семасиология соҳасида эришилган ютуқларни лугатчилик соҳасига қандай татбиқ қилиш зарурлиги ҳақида қимматли фикрлар баён қилинган. Бу докладлар фақат рус лексикографияси учунгина эмас, балки бошқа халқлар лугатчилиги учун ҳам муҳим аҳамиятга эга.

А. М. Бабкиннинг «Лексикографик ва фразеологик материалларни ишлаб чиқиш лугат тузиш учун базадир» темасидаги доклади алоҳида аҳамият касб этади. Чунки ҳар қандай лугат яратиш учун етарли даражада база (картотека фонди) бўлиши зарур.

А. М. Бабкин ўз докладида Ленинграддаги ва қардош республика академиялари тилшунослик институти лугат бўлими картотекаларида қилинган ишларни ёритиб берди. Шу вақтгача картотекада цитата-карточкалар алфавит тартибда жойлаштирилган ва бунда тузиладиган лугат типини ҳисобга олинган. Эндиликда,—дейди у,— биз бу усул билан чекланмай, тўланган материални лексик ва фразеологик асосда сис-

* Йиғилишга қўйилган докладлар тезиси нашр қилинган. «Тезиси докладов на совещании, посвященном итогам работы над «Словарем современного русского литературного языка» (1948—1965 гг.) и перспективам работы над словарями современного русского литературного языка», 18—22 апреля 1966 г., Л., 1966.

темалаштиришимиз зарур. Докладчининг фикрича, бундан кейин универсал картотека яратилиши лозим. Бундай картотека фақат турли типдаги луғатлар яратиш учунгина эмас, балки лексика, семантика, стилистика, грамматика, фразеология соҳалари учун ҳам илмий тадқиқот ишлари олиб боришда илмий база бўлиб хизмат қилиши керак.

Иंगилишнинг назарий ва амалий аҳамияти унда қўйилган сермазмун ва қизиқарли докладлар билангина чекланмайди. Музокарага чиққан ўртоқлар ўзларининг бой тажрибаларини баён этиб беришди. Улар ўн етти томли рус луғатининг катта назарий ва амалий аҳамияти ҳақида гапириб, унга юксак баҳо бердилар. Ингилишнинг ҳамма қатнашчилари лексикография соҳасида яратилган бу улкан асар Ленин мукофотига тақдим этилиши лозим, деган фикрга келдилар.

Гавранек (Чехословакия), К. Чолакова (Болгария), Полтирок (Мўғулистон), С. Д. Арзуменов (Тожикистон ССР) ўз миллий тилларида луғатчилик тарихи асрлардан бери давом этиб, бир неча хил луғатлар мавжудлиги ҳақида қизиқарли маълумот бердилар.

Чех тилида ўн йил ичида 10 томли изоҳли луғат яратилган. Булгор тилида уч томли изоҳли луғат яратилди, эндиликда кўп томли XIX—XX аср лексикасини ўз ичига олувчи изоҳли луғат устида иш олиб борилмоқда.

Мўғулистонда луғатчилик XIII—XIV асрларда бошланган. Араб олимлари арабча-мўғулча, мўғулча-форсча луғатлар яратганлар. Бу луғатлар тематик асосда тузилиб, идеологик луғатлар ҳисобланади. Уларда фразеология берилмаган. Яқиндан бошлаб алфавит тартибда русча-мўғулча икки тилли луғат, орфографик, терминологик ҳамда мўғулча-қозоқча луғатлар тузилган. 30000 сўздан иборат мўғул тили изоҳли луғати яратилган. Бу луғат 1966 йили июль ойида нашрдан чиқishi планлаштирилган.

Форс-тожик тили луғатчилиги узоқ тарихга эга бўлиб, 200 га яқин турли луғатлар мавжуд. Улар ўзига хос хусусиятга эга, сўзлар бош ва охир ҳарфларига қараб тартибга солиб берилган. Бу ҳолат араб ёзувига ҳам боғлиқ бўлган. Бу луғатлар иллюстратив материалларга жуда бой. Мисоллар классик тожик поэзияси ва прозасидан олинган.

Музокарада 50 га яқин киши сўзга чиқди. Шулар ичида акад. В. В. Виноградов, В. А. Дорошевский, проф. А. П. Евгеньева, Б. Л. Богородицкий ва бошқаларнинг нутқи алоҳида эътиборга сазовор. Улар ўз нутқларида совет ва чет эл тилшунослиги ютуқларини луғатшуносликка татбиқ қилиш масаласига доир қимматли фикрлар билдирдилар.

Сўзга чиққан нотиқлар лексикография соҳасидаги яхши тажрибаларни ёювчи, муҳим проблематик масалаларни ўзида акс эттирувчи бирдан бир журнал — лексикографик жупламини тиклаш кераклиги ҳақида қатъи талаб қўйдилар.

Сўзга қичувчилар орасида И. К. Сазонова («Совет Энциклопедияси» нашриёти, Москва) ажойиб фикр баён қилди. У йиғилишда бир неча бор таъкидланган фикр — лексикография тил фактларини турли этаплардан таҳлил қилишда энг кучли методик йўлланма эканлигини айтиб, луғатчилар нашр қилган ҳар бир асар фақат илмий жиҳатдангина қимматли бўлмай, ижтимоий, маданий аҳамиятга ҳам эгалигини айтди. Нашр қилинган луғатлар, — дейди. И. К. Сазонова, — кўптиражли бўлиб, магазинларда жуда тез тарқалади; турли хил ва турли типдаги луғатларга харидорларнинг эҳтиёжи кундан кунга ортмоқда; уларнинг эҳтиёжларини қондириш учун ҳали жуда кўп луғатлар яратиш керак; бунинг учун малакали кадрлар ва янги техника билан қуролланган лексикографик марказ бўлиши зарур; бу марказ биз билан (нашриёт билан) биргаликда турли хил ва турли типдаги луғатларнинг муҳофазасига бағишланган бир қанча йиғилишлар ўқатиши зарур; бу нашриётчилар ва луғатшуносларнинг ишини анча олға суради ва ишнинг сифатини оширади.

Ингилиш қатнашчилари яқдиллик билан қарор қабул қилиб, унда ўн етти томли рус тили луғатига юксак баҳо бердилар. Шу билан бирга лексикографик ишлар ҳозирги замон техникасига асосланиши, айниқса, картотека фондини бойитиш техникалаштирилиши зарурлиги таъкидланди.

И. Ҳамдамова,
филология фанлари кандидати.

СОВЕТ ТИЛШУНОСЛАРИНИНГ БУТУНИТТИФОҚ САМАРҚАНД КОНФЕРЕНЦИЯСИ

Шу йил сентябрь ойида Самарқанд шаҳрида «Тил тараққиётининг асосий проблемаларига бағишланган Бутуниттифоқ конференцияси бўлиб ўтди. Конференция СССР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ва Алишер Навоий номи Самарқанд Давлат университети ташаббуси билан қаърилади.

Конференцияда Москва, Ленинград, Тошкент, Олмаота, Ашхабод, Боку ва бошқа шаҳарлардаги университет ҳамда педагогика институтлари тилшунослик кафедралари-

нинг ўқитувчилари, СССР ва Иттифоқчи республика Фанлар академияси тилшунослик институтларининг илмий ходимлари иштирок қилдилар.

Тил тараққиётининг асосий проблемалари бўйича ўтказилган ушбу конференцияда тил тараққиётига ёрдам берувчи манба ва механизмлар; тилдаги эволюцион ўзгаришлар типологияси, тилининг ривожланишида ижтимоий ҳамда психологик-физиологик факторларнинг роли; тил тараққиётининг система

ва нормалари; проф. Е. Д. Поливановнинг тил тараққиёти ҳақидаги қарашлари сингари кўпгина масалалар муҳокама этилди.

Кенгашии ЎзССР Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси, филология фанлари доктори, СамДУ ректори В. А. Абдуллаев қисқача кириш сўзи билан очди. Шундан сўнг СССР Фанлар академиясининг Тилшунослик назарияси бўйича илмий совет раиси, машҳур филолог-олим, академик В. М. Жирмунский мамлакатимизда тилшунослик назарияси бўйича олиб борилган илмий тадқиқотлар якуни ва бу соҳадаги вазифалар ҳақида муфассал гапирди.

Маълумки, Иттифоқимиздаги тиллар аввало ўз ички имкониятлари асосида, шу тилнинг шева ва диалектларида мавжуд бўлган сўз бойлигидан кенг фойдаланиш ҳисобига, шунингдек қардош тилларнинг, хусусан улуг рус тилининг самарали таъсири натижасида ривожланмоқда, тараққий этмоқда.

Мамлакатимиздаги қардош халқлар тилларида жуда кўплаб мактаблар ва олий ўқув юр்தларининг мавжудлиги, ўша тилларда матбуот, радио, телевидение шиттиришларининг, шунингдек кино ва театрлар ишининг яхши йўлга қўйилганлиги; бадий, илмий ҳамда ижтимоий-сиёсий адабиётларнинг кўпайганлиги, шубҳасиз, миллий тиллар тараққиётига ижобий таъсир кўрсатмоқда.

Совет тилшунослари тилда рўй бераётган ўзгариш ва ривожланиш қонуниятларини аниқлаш бўйича самарали ижодий меҳнат қилмоқдалар, улар бу соҳада фақат ўз методлари билангина эмас, балки бошқа фанларда мавжуд бўлган методлардан ҳам фойдаланмоқдалар.

Маълумки, тил ҳақидаги фanning бошқа фанлар, масалан, фалсафа, тарих, этнография, география, логика, психология, физиология, физика сингари фанлар билан алоқадор бўлиши тилшуносликнинг ривожланишига катта таъсир кўрсатиб, натижада тил фактлари билан шуғулланувчи этнолингвистика, лингвистик география, статистик лингвистика каби янги соҳалар пайдо бўлди.

Кейинги йилларда тилшунослик фanning аниқ фанлар билан алоқадорлиги яна ҳам кучайганлиги туфайли тил фактларини математик методлар билан тадқиқ этадиган «Математик лингвистика» вужудга келди.

Ҳозирги пайтда СССРда 15 дан кўпроқ (жаҳонда эса 150 дан ортиқроқ) тадқиқотчилар группаси лингвистик ишларнинг айрим соҳаларини автоматлаштириш билан шуғулланмоқдалар. Электрон ҳисоблаш ва аналитик ҳисоблаш машиналари лексикологик ҳамда лексикографик ишларда (хусусан, лугатлар тузишда), шунингдек фонетика-грамматикага оид фактларни ҳисоблаш, анализ қилишда қўлланмоқдаки, бунга қўйилган фактлар яққол далилдор: Бутуниттифоқ илмий ва техник информация институти (ВИНИТИ)да ўтказилган машина ёрдамидаги экспериментлар натижасида кидан тилининг мўғул тиллари оиласига мансуб эканлиги аниқланди.

Унутилиб кетган қадимги тил ва ёзувлар-

ни ўрганиш, ўқиш, яъни дешифровка қилишда ҳам машиналар ёрдамлашмоқда. Масалан, маълум текстдаги такрорланувчи сўз ва грамматик формаларни қиёсий равишда, комбинатор методда ўрганиш натижасида Ю. В. Кнозоров, майя ёзувларининг, В. В. Шеворощкин эса бўғинли карий ёзувларининг «сир» ва «тилсим»ларини очишга муваффақ бўлдилар.

Самарқанд конференцияси совет тилшунослари эришган ютуқларининг, хусусан тил тараққиёти проблемаларини илмий ҳал этишда қўлга киритган муваффақиятларининг ёрқин намоиши бўлди.

Конференциянинг ялпи мажлисларида йirik тилшуносларнинг тил тараққиёти масалаларига бағишланган докладлари тингланди.

Айниқса, проф. Т. П. Ломтевнинг (МГУ) «Тил тараққиётининг манба ва механизми», СССР Фанлар академияси Тилшунослик институтининг илмий ходими И. А. Мельчукнинг «Синхроник ва диахроник тавсифларнинг ўзаро муносабати ҳақида», СССР Фанлар академияси Рус тили институтининг илмий ходими Ю. Д. Апресяннинг «Лингвистик семантика» тушуначасининг эволюцияси», шунингдек конференцияда ўқиб берилган акад. А. С. Чикобаванинг «Тил эволюциясида ички стимуллар ва ташқи факторлар» темасидаги докладлари кенгаш иштирокчиларида катта қизиқиш туғдирди. Проф. У. Турсунов ва Л. И. Ройзензонларнинг (Самарқанд) «Тил тараққиёти ҳақида Е. Д. Поливанов фикрларининг эволюцияси», А. Мухиннинг (Ленинград) «Е. Д. Поливанов Ленинград тилшунослик мактабининг машҳур намояндаси» темаларида қилган докладлари ҳам кенгаш иштирокчиларининг таҳсинига сазовор бўлди.

Иттифоқимизда яшовчи халқларнинг адабий тиллари сингари Ўзбек адабий тили ҳам Совет ҳокимияти йилларида кенг ривожланди, унинг лексика ва морфологиясида, синтаксис ва фонетикасида айрим ўзгаришлар содир бўлди.

Филология фанлари доктори Ф. А. Абдураҳмонов XI аср ёдномаси бўлган «Қутадғу билиг» ва XV аср ахирини XVI аср бошларига оид «Бобирнома» ҳамда Абдулла Қаҳҳорнинг «Синчалак» асарларини статистик методда қиёсий таҳлил қилиб, қуқур илмий хулосалар чиқарган. Шу сабабли олимнинг «Ўзбек тилида қўшма гапларнинг ривожланиш тарихига доир» деган темада қилган доклады акад. С. Кенесбоев (Олмаота) ва бошқалар томонидан юқори баҳоланди.

Конференцияда тошкентлик тилшунослардан Г. И. Коляда (ТошДУ), Ҳ. Фуломов (Рус тили ва адабиёти педагогика институти), Б. Жўраев, А. Ишаев, С. Отамризаева (Пушкин номи Тил ва адабиёт институти), самарқандлик тилшунослардан Х. Дониёров, Р. Қўнғуров, Н. Ражабов, Ж. Ҳамдамов ва бошқалар тилшуносликнинг айрим масалалари бўйича қизиқарли докладлар қилдилар.

Шуни ҳам айтиш зарури, конференциянинг ялпи мажлисларида 33 доклад, секция йиғилишларида эса 156 доклад ва илмий ах-

боротлар эшитилиб, муҳокама қилиниши кўзда тутилган эди, бироқ айрим докладчилар конференцияга қатнаша олмаганилиги сабабли муҳокама этилган доклад ва ахборотларнинг сони бир оз камайди. Шундай бўлишига қарамай, конференцияда қилинган доклад ва ахборотлар ниҳоят даражада кўп (юздан ортиқ) ҳамда улар тилшуносликнинг хилма-хил соҳаларига оид эди. Кичик бир ахборотда булар ҳақида муфассал тўхташ мумкин бўлмаганлиги сабабли доклад ва ахборотлар тингланиб, муҳокама этилган секцияларни кўрсатиш билан ки-фояланамиз.

1. Тил тараққиётининг ижтимоий факторлари, тил ва нутқ, тилларнинг ўзаро алоқаси — раҳбарлар: проф. М. З. Закриев (Қозон) ва проф. А. П. Дульзон (Томск). 2. Фразеология, стилистика, лексика ва семантика—раҳбар проф. И. И. Чернишева (Москва). 3. Морфология ва сўз ясалиши — раҳбарлар: проф. М. Хидиров (Ашхабод) ва доц. Ю. Ю. Авалиани (Самарқанд). 4. Синтаксис — раҳбарлар: проф. Ф. А. Абдурахмонов (Тошкент) ва проф. А. З. Абдуллаев (Боку). 5. Диалектология, топонимастика, фонетика, фонология — раҳбарлар: доц. А. В. Суперанская (Москва) ва Б. Ж. Жўраев (Тошкент).

Кўриниб турибдики, тилшуносларнинг Бу-

туниттифоқ Самарқанд конференцияси тил тараққиётининг асосий проблемалари бўйича тилшуносликнинг барча соҳаларини қамраб олганлиги билан шу типда ўтказилган бошқа конференциядан ажралиб туради.

Конференция давом қилаётган кунларда КПСС Марказий Комитети ва СССР Министрлар Советининг «Мутахассислар тайёрлашни яхшилаш ҳамда мамлакатда олий ва ўрта махсус таълимга раҳбарликини таъминлаштириш чоралари тўғрисида» чиқарган қарорини кенгаш иштирокчилари зўр қувонч билан кутиб олдилар. Қарорда ижтимоий фанларни ўқитиш савиясини оширишга алоҳида эътибор бериш, ижтимоий фанлар кафедраларини юқори малакали ўқитувчилар билан мустаҳкамлаш зарурлиги кўрсатилганки, бу, ижтимоий фанларга ва ижтимоий фан ўқитувчиларига, шу жумладан тилшунослик фанига ва тилшунос педагогларга Партия ва Ҳукуматимизнинг юксак ғамхўрлигидан далолатдир.

Конференция охирида резолюция қабул қилинди ҳамда СССР Олий ва ўрта махсус таълим министрлигига олий ўқув юрталарида умумтилшунослик фанини ўқитиш ишларини яхшилаш масалалари бўйича бир қатор таклифлар киритилди.

Аҳмад Ишаев,
Сурғат Абдукаримов.

ИЗЛАНИШЛАР ВА НАТИЖАЛАР

Сўнгги йилларда Фарғона водийсининг ўзига хос бой ва ранго-ранг фольклор асарларини ўрганишга алоҳида эътибор берил-ла бошланди.

Ўтган йилнинг июнь—июль ҳамда шу йилнинг май—июнь ойларида республика Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти, СССР Фанлар академияси Тилшунослик институти Ленинград филиали ҳамда Андижон Давлат педагогика институти Андижон, Фарғона ва Қирғизистоннинг Жалолобод, Ўш сингари область ва шаҳарларига мах-

сус комплекс экспедиция ташкил этди.

Экспедиция аъзолари Т. Боровкова, А. Тургунов, О. Боқиев, Н. Икромова ва шу сатрларнинг муаллифи юқорида қайд этилган областларнинг турли қишлоқларида қарийб икки ойдан ортиқ иш олиб борди. Шу давр ичида ҳали фольклористикада маълум бўлмаган дostonчилар, эртақчилар, қўшиқчилар, аския усталари, ҳисқаси, ўнлаб бадий сўз қадрушнослари ва ижодкорлари билан учрашиб, улардан жуда кўп материаллар ёзиб олинди:

ДОСТОНЧИЛИК

Шуни айтиш керакки, бир вақтлар илм аҳллари ўртасида Фарғона водийсида халқ шоирлари, бахшилар, дostonчилар йўқ, у жойларда фақат фольклорнинг эртақ, мақол, топишмоқ ва қўшиқ каби турларигина бор, деган фикр юрар эди.

Фактлар билан ҳисоблашмасдан туриб чиқарилган бундай хулоса асосиз эканлигини биринчи бор ўзбек фольклористикасининг асосчиси, филология фанлари доктори Ҳоди Зариф исботлади. У, 1930 йиллардан бошлаб Фарғона водийсига ташкил этилган экспедицияларда бевосита қатнашиб, бу водийнинг бир қанча район ва қишлоқларида атоқли халқ дostonчилари борлигини аниқлади*.

* Бу ҳақда қаранг: М. Афзалов, Т. Мирзаев, Ўзбек совет фольклористикасининг асосчиси, «Шарқ юлдузи», 1966, 5-сон, 230-бет.

Олимнинг сафдошлари ва шогирдларидан Б. Қаримов, М. Афзалов, М. Алавия, С. Иброҳимов, Ҳ. Раззоқов, Т. Ғозибоев, Ф. Абдуллаев ва бошқалар ҳам бу соҳада катта иш олиб бордилар.

Биз ҳам Ҳоди Зариф изидан бориб, бир қанча дostonчилар билан учрашдик, уларнинг репертуарларини кузатдик. Раззоқ бахши Қозоқбой ўғли, Ҳусан бахши Ражаб ўғли, Дехқонбой шоир Қорабой ўғли, Мулла Абдимўмин ота, Машираббобо дostonчи, Ражаб Аҳмад ўғли, Ином бахши Нариддин ўғли каби дostonчилар шулар жумласидандир. Улардан дostonлар ва термалар ёзиб олинди, баъзилари эса ёқимли куйи билан биргаликда магнитофон лентасига кўчирилди.

Шуни айтиш керакки, дostonчилик традицияси XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида ҳам давом этган. Бу даврда бир қанча истеъдодли бадеҳгўй дostonчилар

етишиб чиққан бўлиб, улар ўзларидан олдин ўтган достончиларнинг анъаналарини дадиллик билан давом эттирганлар. Устозлардан ўрганган достонларини фақат ижро этибгина қолмай, унга ижодий ёндашганлар, янгидан-янги достон ва термалар яратишга, шогирдлар тайёрлашга ҳаракат қилганлар. Қошқаси, уларнинг ўз овозлари ва услублари бўлиб, бошқа ердаги достончилардан озми-кўпми фарқланган. Бу достончиларнинг бошқа (масалан, Самарқанд, Сурхондарё, Қашқадарё ва Хоразм) достончилар билан ижодий ҳамкорликда бўлганликлари, улар билан достон айтишув кечаларида «беллашганликлари» ҳақида қизиқарли маълумотлар етиб келган.

Қаламга олинган даврда яшаб ижод қилган достончилардан Усмон Маматқул ўғли, Бўри Содик ўғли, Умрзоқ бахши, Ражаб шоир, Уғил бахши, Имомназар Корвон бахши, Норқул шоир, Алломиш бахши, Маҳмуд санновчи, Қорабой шоир, Юсуф бахши, Матмусо бахши ва бошқаларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Бу ўринда, ҳатто, ўз достончилари, эртақчилари ва қўшиқчилари билан доғ чикарган қишлоқлар бўлганлигини ҳам айтиб ўтмоқ лозим. Масалан, Қўлбуқон (Янгиқўрғон райони) қишлоғи ҳақиқатан ҳам достончи шоирлар ватани бўлган, дейиш мумкин. Аниқланишича, бу қишлоқда халқ шоирларининг бир бутун

авлоди яшаган. Айниқса, бу ерга миёнкалик (Самарқанд) Бекжон бахши келиб, турғун бўлиб қолгандан кейин устоз ва шогирд тутиш ишлари бошланиб, достончилик янада кучайган.

Бекжоннинг талантли шогирдларидан бири бўлган Чўтбой, кейинчалик, Жумабой, Йўлдош, Сувои, Қорабой, Мамаюсуф, Абдували сингари достончиларга устозлик қилган. Чўтбойнинг шогирдларидан Ҳайдар Бойча ўғли, Имом санновчи Эшмат ўғли ва Алим шоирлар шу кунларда ҳам устозлар эстафетасини давом эттириб келаётирлар.

Шу фактларнинг ўзиёқ Фарғона водийсида достончилик традицияси анча кучли бўлганлигини кўрсатади.

Кейинчалик фан, маориф ва маданиятнинг кун сайин ўсиши, матбуот, кино, радио, телевидениенинг қишлоқлар ҳаётига тобора кириб бориши, ёзма адабиётнинг кучайиб, халққа янада яқинлашуви сингари қатор объектив сабабларга кўра, достончилик традицияси аста-секин маълум маънода «сўна» бошлаган. Шундай бўлишига қарамаздан, традицион достонларнинг айримлари (гарчи модернизацияга учраган бўлсада) жонли традицияларда яшаб келмоқда, кишиларимизга бадиий-эстетик завқ бағишламоқда.

ЭРТАҚЧИЛИК

Фарғона водийси кишилари, айниқса қариялари орасида эртақ билмайдигани йўқ, десак муболага бўлмайди. Дарвоқе, бу водийнинг ҳар бир кексаси, билмайман деганда, 2—3 эртақ билади.

Фикримизча, ўтмишда эртақчилик традицияси ҳам анча кучли бўлган. Водий ўзининг ажойиб профессионал эртақчилари билан ҳам ҳақли равишда фахрланган. Бу соҳада шогирдлар етказишга эътибор берилган, ҳар бир эртақнинг гоёвий-бадиий юксак бўлиши учун қўнт билан иш олиб борилган.

Экспедиция давомида профессионал ҳамда профессионал бўлмаган эртақчилар билан иш олиб боришга тўғри келди. Аҳмад Мирзабек ўғли, Нуриддин эртақчи, Саидолим Акрам ўғли, Мирабдулла ота, Хўжамберди Пўлатов, Сўфи охун, Ҳайдар ота, Пўлат эртақчи, Тожи биби, Муродилла Зиед ўғли, Турғунбой, Қорабой эртақчи, Олим ота сингари эртақчилар шулар жумласидандир.

Улардан турли мавзуларда, шу жумла-

дан Алишер Навоий ҳақида тўқилган афсоналар ёзиб олинди. Бу эртақчиларнинг эртақ айтиш услублари ҳам ҳар хил бўлиб, эътибор билан ўрганишга арзийди. Масалан, Нуриддин ота эртақ айтаётганда (эртак айтиш билан боғлиқ бўлган турли-туман эътиқодларни қўлашдан ташқари), ўрни келиб қолса кулади, ўрни келса йиғлайди. Айниқса, эртақда иштирок этувчи ҳайвонларнинг ҳаракати ва овозига ўз овози ва ҳатто ҳаракатини мослаштириши тингловчини ҳаяжонга солади. Хуллас, агар эртақни шартли равишда драматик асар дейиладиган бўлса, эртақчи бир зумнинг ўзида турли қиёфага кира олувчи моҳир актёрдир.

Экспедицияда достон ва эртақ жанрлариға оид материаллардан ташқари меҳнат, мавсум-маросим қўшиқлари, лирик тўртликлар, ёр-ёр, ўланлар, мақоллар, топшиқмоқлар, фразеологик бирикмалар, шунингдек болалар фольклорига доир материаллар қўлга киритилди.

ЕЗМА АДАБИЁТ

Езма адабиёт манбаларини қидириб топишга ҳам эътибор берилди. Бу соҳадаги тинимсиз изланишлар натижасиз бўлмади.

Экспедиция аъзоларини қўвонтирган воқеалардан бири, Муқимий ва Нодимларнинг замондоши, энг яқин дўсти Хилватий-

нинг (1838—1916) шеърлар тўплами қўл ёзмасининг топилиши бўлди.

Замонасининг прогрессин, талантли шоирларидан бири Мулла Йўлдош Тўрабой ўғли Хилватий ҳақида шу кунга қадар жуда кам маълумотга эга эдик. Чунки шоир-

нинг умр бўйи яратган шеърларининг тўплами қўлёзма ҳолда бутунлай йўқолиб кетган, деган тахмин бор эди. Энди тахминлар чиппакка чиқди! Биз шоирнинг илм аҳлига маълум бўлмаган каттагина ҳажмли қўлёзмасини қўлга киритдик.

Унинг топилиши жуда қизиқ бўлди: қўлёзманинг сақланган, сақланмаганлиги ҳақида ким билан суҳбатлашмайлик, «Баёзи Хилватий» йўқотиб юборилганлигини афсус билан қайд этарди. Аммо, қизиги шунда эдики, қўлёзманинг йўқолганлигини ҳар ким турлича изоҳлар эди. Масалан, суҳбатдошимизнинг бири — «Баёзи Хилватий»ни шоирнинг катта ўғли Норин дарёсига оқизиб юборган, деса, иккинчи бири — қўлёзма бошқа арабча китоблар билан бирга қудуққа ташлаб юборилган, деди. Учинчи киши эса, «Баёзи Хилватий»ни шоирнинг рақиблари ўтга ташлаб ёқиб юборган, яна бирови:— уруш бошлангач, шоирнинг ўртанча ўғли ариза бериб фронтга кетган эди. «Баёзи Хилватий» ўша кишида кетган. Шоирнинг ўртанча ўғлини суриштираемиз.— Урушдан қайтмаган! Қўлёзма, ҳақиқатан ҳам йўқолган эканда, деган фикрга келдиг-у, яна излашда давом этдик. Чунки сўровларимизга турлича жавоб бўлишлиги

бизни ўйлантирар, қўлёзмани астойдил қидириб топишга ундар эди. Лекин бу соҳадаги изланишларнинг натижаси чакки бўлмади. Поэзиянинг умри узоқ бўлади, дейдилар. Бу гап яна бир бор тўғри бўлиб чиқди, мана, ҳали илмга маълум бўлмаган 526 саҳифали қўлёзма — «Баёзи Хилватий» қўлимизда турибди. Қўлёзмани шоирнинг ўғли 75 ёшли муҳтарам Акмалхон ота Тўрабой ўғли кўз қорачиғидек сақлаб келган.

Бундан ташқари, ижодини Октябрнинг алангали йилларида бошлаб, уни охирига еткиза олмай Улуғ Ватан урушининг дастлабки кунларида Ватан ҳимояси йўлида ҳалок бўлган шоир Мудаббирнинг шеърларидан ҳам айрим намуналар қўлга киритилди. Бизнингча, XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида яшаб ижод қилган бу шоирлар ҳам адабиётимиз тарихида ўз ўринларини эгаллашлари зарур.

Шундай қилиб, экспедиция самарали бўлди. Қўплаб материаллар қўлга киритилди. Аммо қидириш, изланиш ҳали давом этади.

Малик Муродов,
филология фанлари кандидати.

«ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ» ЖУРНАЛИ 1966 ЙИЛГИ
СОҢЛАРИНИНГ МУНДАРИЖАСИ

- Ф. А. Абдуллаев. Диалектал лугат тузиш принциплари ҳақида. II. 35.
Ф. А. Абдуллаев. Алишер Навоий асарлари тилида уни товушлар уйғунлиги масаласига доир. V. 11.
Ғ. Абдурахмонов. КПСС XXIII съезди ва ўзбек тилшунослиги олдиди турган вазифалар. IV. 3.
Ш. Абилов. Татар поэзиясида Навоий овози. II. 25.
С. Ақобиров. Ўзбек тилининг изоҳли лугатида фразеология. VI. 24.
Б. Ақромов. Лирикада севги ва ҳижрон мотивлари. IV. 20.
Х. Арасли. Ҳусайн Бойқаро рисоласи ҳақида. III. 6.
М. Аъламова. Туркий тилларда буйруқ-истак майли ҳақида. IV. 30.
А. Бобоева. Тўлиқсиз гапларни ўрганиш тарихидан. V. 28.
С. Воҳидов. Алишер Навоийнинг «Хамсат ул-мутаҳаййирин» асари XV асрдаги тоҷик ва ўзбек адабий алоқаларини ўрганишда муҳим манба сифатида. II. 30.
Х. Ёқубов. Янги бадий марраларни эгаллаш сари! V. 7.
Х. Зиёвуддинова. Ўттинчи йиллар ўзбек адабиётшунослигидаги ғоявий курашнинг баъзи асосий проблемалари. III. 18.
И. Зиёева. Келишк аффиксларининг функционал алмашинувига доир. III. 36.
Б. Имомов. Ҳамиша барҳаёт ва илҳомбахш образ. II. 3.
А. Ишаев. Ўзбек адабий тилида товуш бирикмалари. I. 21.
С. Мамажонов. Композиция ва ёзувчининг ғоявий нияти. III. 13.
А. Маматов. Андижон шаҳар шеvasининг фонетик хусусиятларига доир. III. 49.
А. Матғозиев. Эргаштирувчи боғловчиларнинг тараққиёт тарихи. I. 26.
А. Матғозиев. Ўзбек тилидаги айрим эргаштирувчи боғловчиларнинг тарихига доир. III. 41.
Қ. Маҳмудов. «Ҳибат ул-ҳақойиқ» тилида ишлатилган жарангсиз ундошлар хараakterистикаси. II. 42.
А. Маҳмудов. Ўзбек адабий тили товушлари талаффузининг рентгенографик анализи. V. 21.
А. Мирзаев. Фоний ва Ҳофиз. IV. 8.
З. Нурмуҳамедова. Тарихий қаҳрамон хараakterини яратишда факт ва бадий тўқима. I. 33.
А. Расулов. Қаҳрамон хараakterининг очилишига доир. I. 38.
Т. Расулов. «Бадий образ» иборасининг мазмуни ҳақида. III. 15.
Х. Сулаймон. Нодир ёдгорлик. VI. 3.
В. В. Решетов. Ўзбек шеваларининг классификацияси. I. 3.
С. Ризаев. Ҳозирги ўзбек адабий тилини статистик методда ўрганишга доир. IV. 35.
Ш. Турдиев. Ўзбек адабиётида сатирик ҳикоя тарихидан. I. 43.
З. Умаров. Мирзо Мехдихоннинг «Мабони ул-лугат» асаридаги грамматик материал. V. 34.
С. Умиров. Кичик қисмнинг катта хизмати. VI. 16.
А. Халилбеков. Муқимий ва Нодим. I. 47.
А. Ҳамитова. Туркий тилларда сифатнинг интенсив формасига доир. V. 41.
Ш. Ҳолматов. Масал жанри ҳақида III. 31.
Қ. Ҳоназаров. КПСС XXIII съезди ва вазифаларимиз. III. 3.
Қ. Ҳоназаров. Нутқ маданиятига доир. V. 16.
Ш. Шоабдурахмонов. Лексик дублетлар ва уларнинг адабий нормасини белгилаш. VI. 20.
С. Эркинов. Шарқ адабиётларида Фарҳод образининг эволюциясига доир. II. 18.
К. Юсупов. Айрим топонимлар масаласи. I. 15.
М. Қўшжонов. «Эврика». IV. 16.
С. Ғаниева. Навоий ва замонимиз. II. 9.

- Н. Ғанихўжаева. Навоий ҳикоятларида илм-маърифат масаласи. I. 54.
 К. Ҳайитметов. Фразеологик бирликларда сўзлар тартиби масаласига доир. II. 49.
 Х. Ҳикматуллаев. Езма ёдгорликларни ёзиш қондаларига доир. VI. 11.
 А. Ҳожиев. -моқчи аффикси билан ясалган феъл формаси ҳақида. IV. 25.
 Ҳ. Ҳомидий. Алишер Навоий — аруз назариётчиси сифатида. II. 11.

Муҳокама ва мунозара

- С. Алиев. Виждонлилар кулгиси. I. 59.
 Б. Ж. Жўраев, Э. А. Бегматов. Атоқли отларни ўрганишга доир баъзи мулоҳазалар. II. 54.
 Б. Мадалиев. Ўзбек тилида таркибли сўзлар. IV. 44.
 Н. Маматов. Терминнинг таърифи ҳақида баъзи мулоҳазалар. I. 65.
 О. Собиров. Танқидчиликнинг савиясини кўтарайлик. IV. 40.
 А. Ҳамраева. Драматургияда кулги масалалари. V. 45.
 Б. Ғуломов. Баҳсимиз давом этсин. III. 54.
 Х. Ҳакимова. Комедияга доир бир неча сўз. III. 60.

Илмий ахборот

- Ғ. Абдурахмонов. Туркияда навоийшунослик. VI. 33.
 Д. Абдурахмонов. -т аффикси ҳақида. IV. 57.
 Ҳ. Алихўжаева. Алишер Навоий «Муншаот»ининг номаълум бир нусхаси ҳақида. II. 63.
 Х. Жамолхонов. Ўзбек ботаника терминологиясида халқчиллик масаласи. VI. 40.
 Б. Жўраев. Юқори Қашқадарё шеваларида «свувуты»нинг маъноси. IV. 51.
 Б. Жўраев Чачнов ва чиммат ҳақида. VI. 42.
 Э. Иброҳимова. Навоий традициясининг XIX аср Хоразм шоирлари ижодидаги айрим кўринишлари. II. 61.
 Н. Икромов. Нон ва унинг баъзи турларини ифодаловчи сўз-терминлар. III. 71.
 А. Ирисов. Абдурахмон Жомийнинг «Саламон ва Ибсол» поэмасининг тарихига доир. III. 65.
 А. Ишаев. Профессор Е. Д. Поливановнинг бир фикри ҳақида. V. 56.
 Н. Йўлдошева. XIX аср тазкиралар тарихидан. II. 64.
 Т. Йўлдошев. Лақай шевасига оид дастлабки кузатишлар. IV. 58.
 Қ. Каримов. Муҳим бир далил. II. 63.
 В. Мирзаев. Шоир Фақирий девонларининг қўлёзма нусхалари. V. 54.
 А. Муродов. Бухоро хаттотлик мактабининг айрим вакиллари ҳақида. IV. 52.
 С. Норматов. Афғонистон ўзбекларида «Гўрўғли». V. 59.
 Ш. Носиров. Қўқон шевасининг ўзбек адабий тили ва таянч шеваларга муносабати. IV. 54.
 К. Раҳмонбердиев. «Қара»феъли ҳақида. V. 61.
 П. Тартаковский. Сергей Есенин Ўзбекистонда. III. 67.
 П. Шермухамедов. Бадий портрет тасвири ҳақида. IV. 56.
 М. Қодирова. Бадр Чочий даври ва ҳаётига оид. III. 56.
 Ш. Қодирова. Тошкент микротопонимиясининг номланиш принципларига доир. VI. 38.
 С. Ғаниева. Навоийшуносликнинг муҳим ютуғи. I. 69.
 Э. Ҳожиев. Энг кўҳна русча-ўзбекча лугат. I. 72.

Танқид ва библиография

- Д. Абдурахмонов, Ш. Носиров. Илмий тўпламларнинг савиясини кўтарайлик. I. 74.
 А. Иброҳимов. Совет адабиётшунослигига муҳим ҳисса. V. 50.
 Е. Исоқов. Ўзбекистонда таржима тарихидан. IV. 48.
 Н. Мажидов, Т. Бобоев. Ғафур Ғулом прозаси. V. 51.
 К. Назаров, И. Тошалиев. Яна синонимлар лугати ҳақида. II. 59.
 И. Тошалиев. Кўмакчилар ҳақида. VI. 30.

Олимлар

- Ғ. Абдурахмонов, А. Рустамов, Ҳ. Узоқов. Камтарин олим, ажойиб устоз. V. 64.
 А. Ашрапов. Ғулом Каримов. VI. 43.
 Н. Жапақов, С. Аҳмедов, Марат Нурмухамедов. III. 83.
 С. Зуфаров. Ғози Олим Юнусов. II. 66.
 Қ. Мақсегов. Исмоил Сағитов. III. 82.
 Т. Мирзаев. Ўзбек фольклористикасининг асосчиси. I. 78.
 А. Ишаев, Ш. Носиров, Д. Абдурахмонов, Шоназар Шоабдурахмонов. V. 65.

- Х. Сулаймон. Воҳид Абдуллаев. III. 78.
П. Қодиров. Иззат Султонов. III. 80.
А. Ҳайитметов. Воҳид Зоҳидов. III. 76.
М. Ҳакимов. Ҳамид Сулаймон. IV. 60.

Режалар

- Ф. Абдуллаев. Ҳозирги замон ўзбек тили секторида. VI. 45.
С. Отамирзаева. Ўзбек тилини структурал экспериментал ўрганиш сектори ва унинг вазибалари. IV. 63.
Х. Узоқов. Фаргона пединститутининг тил кафедрасида. IV. 64.
Ш. Шобдурахмонов. Диалектология секторида. II. 68.

Илмий ҳаёт ва хроника

- Т. Ашуров. Навойшунослар анжумани. II. 70.
Б. Жўраев, А. Ишаев. Турколог-диалектологлар кенгаши. I. 80.
А. Ишаев, С. Абдукаримов. Совет тилшуносларининг Бутуниттифоқ Самарқанд конференцияси. VI. 48.
М. Муродов. Изланишлар ва натижалар. VI. 50.
Қ. Хоназаров. Муҳим илмий конференция. II. 69.
С. Эркинов, Д. Абдурахмонов. Ёш олимлар конференцияси. IV. 65.
И. Ҳамдамова. Пирик тил хазинасига бағишланган йиғилиш. VI. 47.

Фахри Камолович Камолов. II. 72.

Ғафур Ғулом IV. 68.

Мароқли фактлар

- Б. Жўраев. «Деҳқон» сўзи қардан келиб чиққан. III. 85.

МУНДАРИЖА

Х. Сулаймон. Нодир ёдгорлик	3
Х. Ҳикматуллаев. Езма ёдгорликларни ёзиш қоидаларига доир	11
С. Умиров. Кичик қисмининг катта хизмати	16
Ш. Шоабдурахмонов. Лексик дублетлар ва уларнинг адабий нормасини белгилаш	20
С. Ақобиров. Ўзбек тилининг изоҳли лугатида фразеология	24

Танқид ва библиография

И. Тошалиев. Қўмақчилар ҳақида	30
--------------------------------	----

Илмий ахборот

Ғ. Абдурахмонов. Туркияда навойшунослик	33
Ш. Қодирова. Тошкент микротопонимиясининг номланиш принципларига доир	38
Х. Жамолхонов. Ўзбек ботаника терминологиясида халқчиллик масаласи	40
Б. Жўраев. Чачвон ва чиммат ҳақида	42

Олимлар

А. Ашрапов. Ғулом Каримов	43
---------------------------	----

Режалар

Ф. Абдуллаев. Ҳозирги замон ўзбек тили секторида	45
--	----

Илмий ҳаёт ва хроника

И. Ҳамдамова. Ўзбек тил хазинасига бағишланган йиғилиш	47
А. Ишаев, С. Абдукаримов. Совет тилшуносларининг Бутуниттифоқ Самарқанд конференцияси	48
М. Муродов. Изланишлар ва натижалар	50
«Ўзбек тили ва адабиёти» журнали 1966 йилги сонларининг мундарижаси	53

На ўзбекском языке УЗБЕКСКИЙ ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

№ 6
1966 г.

Муҳаррир С. Абдукаримов
Техмуҳаррир Т. Ларионова
Корректор Н. Раҳимова

Р03983. Теришга берилди 17/X-66 й. Босишга рухсат этилди 8/XII-66 й. Формати 70×108¹/₁₆—1,75 қогоз л. 4,8—босма л. Ҳисоб-нашриёт л. 4,8. Нашриёт № 1941. Тиражи 9685. Баҳоси 30 т.

ЎзССР „Фан“ нашриётининг босмахонаси, Тошкент, Л. Б. Шастри кўчаси, 21. Заказ 317.
Нашриёт адреси: Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.

Адресини: Тошкент—ГСБ, Гоголь кўчаси, 70. „Ўзбек тили ва адабиёти“ редакцияси.
Телефон В 3-34-09. Коммутатор В 9-99-71—75 орқали, қўш. 0—81.

Баҳоси 30 т.

Индекс
75396